

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/11

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№11/2023
noyabr

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan
PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsifiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
20.11.2023 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
Buyurtma raqami 1.23 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Djuraev X. X. Qadimda Buxoroda qog'oz ishlab chiqarish tarixi	7
Kenjaeva N. S. Sovet-german ekspeditsiyasi: pomirni o'rganishda kompleks ekspeditsiyaga oid yondashuvning shakllanishi (1928 yil)	13
Saliev U. A. Ikkinchi jahon urushida o'zbek jangchilarining ishtiroki: tarixning unutilgan bob	20
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Ahmedshina L. R. "Muromskiy pyotr va fevroniya haqidagi ertak" misolida "er" va "xotin" tushunchalarini ifoda etish xususiyatlari	24
Dalieva M. X. The concept of a scientific and linguistic picture of the world	28
Dexkanov Q. N. Kulliyot tuzishning o'ziga xos (spetsifik) xususiyatlari	32
Jumanova Sh. I. Usmon Azim she'riyatida metaforalarning qo'llanilishi	36
Kilichev B. E. Buxoro viloyatidagi "obod" komponentli toponimlar	40
Madjidova P. U. Аксиологический подход в исследовании женского образа в пословицах	44
Narzullayeva D. B. "Qur'oni Karim"dagi teonimlarining semantik-funksional qiyosiy tahlili	50
Raximbayev M. K. Elektron lug'at yaratishning lingvistik asoslari va bosqichlari (ogahiy asarlari misolida)	56
Usmanova M. S. Alisher Navoiy asarlaridagi o'simlik nomlarining o'rganilishi: talqin va muammolar	60
Yo'lchiev Q. V. Lirik janr haqida ba'zi mulohazalar	63
Yusupova M. I. Expression of the concept of "patriotism" in proverbs	70
Ziyeva M. Ф. Синонимы в русской филологии	75
Халилова Р. Р. Виртуал мулоқотнинг асосий жанрлари ва ўзига хос жиҳатлари.	78
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Akramova G. P. Talabalarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalari	82
Abdullayeva F. N. Boshlang'ich sinflarda badiiy asarlarni o'rgatishda fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish.	86
Almatatova Z. X. Loyihalashtirish texnologiyalari asosida bo'lajak biologiya o'qituvchilarini kasbiy metodik tayyorgarligini o'ziga xos xususiyatlari	89
Aminova D. X. Intercultural communication in the modern world	93
Azizov A. B. Malakali yunon-rum kurashchilarini musobaqa faoliyati ko'rsatkichlarining jismoniy tayyorgarligini maxsus jismoniy mashqlar orqali nazorat qilish	97
Ahmedova Z. A. Kino va teatrning yosh avlod tarbiyasiga ta'siri	101
Babanazarova M. N. PISA dasturi – O'zbekistonda ta'lim tizimini takmonlash vositasi	104
Djumaniyazova Z. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarda ayol obrazining semantik jihatdan ifodalanishi	108
Davronova D. S. O'zbek oilalarida milliy an'analarning farzand tarbiyasiga ta'siri	112
Hakimova M. H. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik kompetensiyani rivojlantirish strategiyalari	116
Ibragimov A. A. Modulli-jamg'ariladigan tizim – pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishning refleksiv-motivatsion omili sifatida	120

Иброхимов Ф., Bahromova I. The quality of education in public and private universities: preliminary study focusing on Uzbekistan	125
Ibragimov M. M. Bokschilarni bo'lajak musobaqalarga umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari	132
Ibraimov I. E. Talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv	135
Ismatullaeva S. R. Maxsus mashqlardan foydalangan holda sportchi-qizlarning texnik va jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish	138
Ismoilova M. H. Fitratning "Oila" asari asosida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish	143
Jabborova S. Z. Maktabgacha ta'lim tashkiloti kichik guruh tarbiyalanuvchilarini oilada milliy qadriyatlar vositasida axloqiy tarbiyalash mazmuni	148
Jamoldinova O. R., Ziyoyeva M. S. Ajdodlarimiz ma'naviy merosini dasturiy vositalar yordamida o'rganishning didaktik imkoniyatlari	152
Jumayev A. A. Talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari	158
Karimov D. D. Jismoniy tarbiya darslarida katta sinf o'quvchilariga gimnastika mashqlar texnikasini o'rgatish usullari	166
Касимова З. Х. Значение информации в воззрениях ученых средневековья эпохи восточного возрождения	170
Kochkarov A. A. Kursantlarning jismoniy tayyorgarligi va uning qiyosiy tahlili	175
Kosimova M.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishda o'qituvchi va o'quvchi hamkorligining o'ziga xos xususiyatlari	178
Kutlimuradov K.A. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida kasbiy sifatlarini rivojlantirishning metodik modeli va taksonomiyasi	182
Kutlimuratov S. Sh. Astronomik ma'lumotlar bazalaridan foydalanib laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish	190
Кучимов М. К. Системный подход к трудоустройству выпускников вузов	198
Маманазарова Н. К. Умумий ўрта таълим муассасаларида таълим хизмати рақобатбардошлигини таъминлаш омиллари.	202
Mirzakulova N. I. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining pedagogik amaliyotini tashkil qilishda modifikatsion yondashuvning mazmuni va ahamiyati	209
Narimbaeva L.K. Talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning harakatlantiruvchi omillari	213
Nigmanov B.B. O'quvchilarni voleybol sport musobaqalariga tayyorlashga kompleks yondashuv	217
Nurmatov G'. M. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining prognostik kompetensiyalarining rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari	221
Odiljonova A. A. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlari namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlari	226
Odilova H. Axborot muhitida bolalarni tevarak-atrofga ekologik munosabatini shakllantirishda innovatsion texnologiyalar	233
Otarbaev D. A. Qoraqalpoq xalq milliy cholg'ulari asosida o'quvchi -yoshlar ma'naviy madaniyatini rivojlantirish	236
Пўлатов Дж. А. Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш –педагогик зарурият сифатида.	241
Rabbimova F. T. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish – pedagogik muammo sifatida	246
Rahmonqulova X. Maktabgacha yoshdagi bolalarni nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish	22
Salaidinov B. M. Methodology for improving the training process based on the correlation of physical and tactical training of highly qualified mini-football players	258
Сагиндикова Н.Ж. Замонавий жамиятда гендер масъулиятини ривожлантиришнинг шарт-шароитлари	263
Sultonov H. D. Yosh sambochilarning mashg'ulot jarayonida funksional imkoniyatlarini rivojlashtirish va musobaqa samaradorligini oshirish	268

To'rahonova B. T. Bo'lajak pedagogni pedagogik-psixologik jixatdan tarbiyalashda faoliyat mexanizmlari	273
Umarov I. O. O'zbekiston Respublikasida ta'limning uzviyligi va uzluksizligi hamda undagi harbiy ta'limning o'rni	281
Uspanova R. A. Milliy qo'shiqlar va pedagogika uyg'unligi talabalarni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashning integrativ omili sifatida.	286
Xamidova G. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish orqali innovatsion fikrlashni shakllantirishning pedagogik yechimlari	291
Xasanov I. T. Kurash mashg'ulotlarida talaba (o'g'il bola)larning jismoniy tayyorgarligi dinamikasi	296
Xojamuratov R. I. Oliy ta'lim muassaslarida talabalarning innovatsion madaniyatini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari	302
Xudayberganov O. E. Voleybol vositalari va muammoli o'qitish usullari yordamida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmasini bosqichma-bosqich shakllantirish	306
Zaripova G. K. Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini ma'naviy-ma'rifiy tarbiyalash tizimida o'z-o'zini tarbiyalashning o'rni	311
Қаххоров М. А. Кимё фанидан ўқувчиларнинг таянч компетенцияларини ривожлантиришда таълим технологияларидан фойдаланиш	319
Умурзақова У. Н. Барқарор ривожланишда экологик таълим ва уни халқаро стандартлар асосида ташкил этиш масалалари	322
Хашимова М. К. Самостоятельная деятельность студентов и развития креативной компетентности	325
Ҳамроев Ғ. Ҳ. Таълимда кўриб тушуниш аналитик таффакурни ривожлантирувчи муҳим кўникма сифатида	332
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Абдукадилова Л. Ю. Особенности взаимосвязи копинг-поведения студентов в трудной жизненной ситуации с их социально-психологическими характеристиками (на примере студентов с ОБЗ)	337
Axmedov D. S. Kognitiv ta'lim nazariyasi va rivojlanishi: nodavlat oliy ta'lim misolida	346
Isxakova Sh. I. O'smirlar kross-madaniy tasavvurlari shakllanishida turistik manzilgohlarning ijtimoiy-psixologik omillari	353
Гулбоев А. Т. Роль арт-педагогических технологий в формировании эмоционально-психологического компонента эстетического восприятия младших школьников	357
Jalolov B. I. Sport faoliyatiga muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatdan qochish motivatsiyasining ta'siri	361
Karimjonova M. I. Хукукни муҳофаза қилувчи органларда хизмат итини тайёрлаш борасида халқаро тажрибалар таҳлили (Латвия Республикаси кинология хизматининг хизмат итларини ўргатиш услубиёти мисолида)	364
Komilova A. S. Pedagogik qobiliyatlarning shaxs shakllanishidagi o'rni	370
Ochilova F. B. Oiladagi avlodlararo munosabatlar bola shaxsi shakllanishiga ta'sir etish mexanizmlari	374
Ostanov Sh. Sh. O'smirlik davrida destruktiv xulq-atvor shakllanishining shart-sharoitlari	378
Qodirova D. M. Bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	383
Sayfulloeva A. G'. O'smirlarda o'z-o'ziga munosabat motivatsiyasini o'rganishning psixologik asoslari	388
Tursunbaev S. B. Bolalarни мактабга деадаптациясини психологик жиҳатлари	392
Шойимова Ш. С. Факторы, влияющие на развитие профессиональной компетентности педагога	397

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

AMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori

Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti.

Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor

Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor. O'zbekiston jaxon tillari universiteti

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti

Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya

Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi

Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya

Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya

Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi

Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor. M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina

Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor. Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori

Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i

Timur Xo'jao'g'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)

Nurettin Hatunog'lu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti

Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi

Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Ro'ziyeva Mohichehra Yoqubovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doctori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti

Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti

Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

SIYOSIY FANLAR

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джурраев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АН РУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Коринязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна*, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филлипова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючук, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Natiñođlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусства и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

- Иноятлов Сулаймон Иноятovich*, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

- Маджидова Рано Уришевна*, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Низматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный университет

Педагогика

- Толипов Уткир Қариевич*, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джурраев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиолло Джураевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

- Умаров Бахриддин Мингаевич*, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафаев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

- Куролов Кобулжон Кулманович*, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

- Намозов Бобир Багриевич*, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

- Джумаев Рустам Ганиевич*, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

- Артикова Хафиза Тоймуродовна*, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Djuraev Risboy Haydarovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsuddinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen

Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor

Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor

Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.

Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

Artamonova Ekaterina Iosifovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Emelyanova Irina Evgenievna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine

Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

Majidova Rano Urishevna, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages

Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, Doctor of Philology. Bukhara State University

Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute

Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University

Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University

Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University

Inoyatov Abdullo Shodievich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

Umarov Bakhridin Mingbayevich, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University

Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

Djumayev Rustam Ganiyevich, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

ҚАДИМДА БУХОРОДА ҚОГОЗ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАРИХИ

Джурраев Хусен Хайруллаевич,

*Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа”
кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).*

Аннотация: мазкур мақолада қадимда Бухорода қозғоз ишлаб чиқарувчи махсус тегирмонлар яъни қозғозжувозларнинг бўлганлиги, қозғоз ишлаб чиқариш технологияси ҳақида илмий асослар келтирилган. Шу жумладан, Бухоро қозғози ҳақида тарихчи ва соҳа мутахассисларнинг фикри ҳамда ислом уламоларнинг қозғозга бўлган ҳурмат ва эҳтиромлари ҳақида тарихий маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Бухоро, Хитой, Самарқанд, Марказий Осиё, Мовароуннаҳр, қозғоз, саноат, сув, тегирмонлар, ҳунарманд, тарих.

ИСТОРИЯ ПРОИЗВОДСТВА БУМАГИ В ДРЕВНЕЙ БУХАРЕ

Джурраев Хусен Хайруллоевич

*доцент кафедры «Исламская история и источниковедение, философия»,
доктор философии (PhD) по историческим наукам, Бухарского государственного
университета.*

Аннотация: в данной статье рассказывается об истории в древности производства бумаги в Бухаре и особых бумажных мельницы (когоз джувоз) и о технологии производства бумаги. В том числе мнение историков и специалистов о бухарской бумаге, а также исторические сведения об уважении и почитании бумаги исламскими учеными.

Ключевые слова: Бухара, Китай, Самарканд, Средняя Азия, Мавереннахр, бумага, промышленность, вода, мельницы, ремесленник, история.

HISTORY OF PAPER PRODUCTION IN ANCIENT BUKHARA

Dzhurraev Khusen Khairulloevich

*Associate Professor of the Department of “Islamic History and Source Study,
Philosophy”, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Bukhara State University.*

Annotation: this article tells about the history of antiquity of paper production in Bukhara and special paper mills (kogoz juvoz) and paper production technology. Including the opinion of historians and specialists about Bukhara paper, as well as historical information about the respect and veneration of paper by Islamic scholars.

Key words: Bukhara, China, Samarkand, Central Asia, Maverennahr, paper, industry, water, mills, craftsman, history.

КИРИШ. Дунё маданият тараққиёти тарихида Шарқ китобат санъатининг ўзига хос ҳамда бетакрор ўрни бор. Кўхна Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда китобатчилик соҳасининг шаклланиши ва тараққий этиши Шарқ дунёсида илк бор айни шу ҳудуд бағрида қозғоз ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилганлиги билан узвий боғлиқдир.

Тарихидан маълумки, қадимги даврларданок инсонлар бир-бирлари билан алоқа қилишда, маълумот алмашинишда ёзувдан фойдаланган. Ёзувлар қоя тошлари, суяклар, сопол идишлар каби турли буюмларга ёзилган. Инсонларнинг ёзувга бўлган эҳтиёжи оқибатида ёзиш учун турли нарсалар ихтиро қилишига сабаб бўлиб, бу бора-бора қозғозни ихтиро қилинишига олиб келди.

Манбалардан келтирилган маълумотларда, Хитойда қозғознинг кашф этилиши ва ишлаб чиқарила бошланиши дунё миқёсида китобатчиликнинг тез суръатлар билан ривожланишига туртки бўлди. Хитойликлар сердаромад соҳа ҳисобланган қозғоз ишлаб

чиқаришни қанчалик сир тутмасинлар, VIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан, Бухорода Хитой қоғози сингари сифатга эга маҳсулот тайёрлана бошланди. Чунки Бухорода қоғоз ишлаб чиқариш учун керакли бўлган хомашёнинг барча турлари - ипак, пахта, каноп, қамиш, похол, тут новдаси пўсти кўп эди. Шу тариқа Бухоро қоғозининг довуғи қисқа вақт ичида дунёга таралди [3: 305-306; 12: 273].

Хитойда қоғоз тайёрлашда асосан тут ва бамбукдан фойдаланилган. Бухоро қоғозига эса турли мато бўлаклари асосий хомашё бўлиб хизмат қилган. Бу маълумот Ибн ан-Надимнинг “Фихрист” [5: 30]. асарида ҳам келтирилган бўлиб, муаллиф Хитой қоғозидан фарқли равишда, мато кўшиб ишланган қоғоз тури ҳақида гапирар экан, бу усулнинг келиб чиқиш санаси борасида турли ихтилофлар мавжудлигини зикр этган (унингча, айримлар бу услуб уммавийлар даврида вужудга келган деса, айримлар аббосийлар даври дея кўрсатади). Шунингдек, қоғознинг ўша даврда машҳур бўлган бир неча турлари, жумладан, “Сулаймоний”, “Нуҳий” (Бухороликлар Нуҳ ибн Наср Сомонийга нисбат берилган ушбу қоғоз турини ишлаб чиқардилар), “Жаъфарий”, “Тоҳирий”, “Фаръуний” ва бошқаларни санаб ўтган [9: 23].

Истахрийнинг айтишича, IX асрда қоғоз фақат Мовароуннаҳрда ишлаб чиқарилган. X асрга келиб қоғоз ишлаб чиқариш корхоналари Дамашқ, Тверия (Тивериада-Фаластиндаги қадимий шаҳар номи) ва Триполида фаолият юритса-да, Бухоро ҳамда Самарқанд ҳали ҳам қоғоз ишлаб чиқаришнинг маркази бўлиб қолаверган [6: 116-150]. Бухорода қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши билан Мисрнинг папирус ишлаб чиқаришдаги монополиясига барҳам берилди. Ҳатто Нажмиддин Умар Насафий ўзининг “Китобу-л-канд” номли асарида IX асрда Бухорода қоғоз бозори борлиги, муҳаддислардан бири Абу Сулаймон Довуд Марвазий (ваф. 281/895 й.) ўша қоғоз бозорида даллолик қилганлигини эслатиб ўтган. У Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Наср Розий Варроқ, Абу Али Исмоил ибн Яҳё Варроқий Самарқандий ва бошқа кўплаб қоғоз ишлаб чиқариш ҳамда унинг савдоси билан шуғулланган олимлар ҳақида ҳам қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган [8: 321].

Қадимдан қоғозга бўлган эҳтиёж унинг ардоқланиб, келинишига сабаб бўлган. Ҳатто, фикҳий манбаларда қоғозни исроф қилмаслик борасидаги турли ривоятларнинг мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, XIV асрда яратилган “Салоти Масъудий” номли асарда қуйидаги ривоят келтирилади: “Ҳайрату-л-фуқҳо ва ҳижлату-л-фузалода келтурубдурки, “Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорий айтибдурлар: - “Мен таҳоратсиз кўлимда қоғозфурушлар расталаридан ўтмас эрдим.” [11: 153; 21-23 қатор].

Шунингдек, “Ҳайрату-л-фуқҳо” асарининг бошқа бир ўрнида Имом Абу Ҳанифадан қуйидаги ривоят баён этилган: - “Агар таҳоратсиз бўлсанг қоғоз сотиладиган жойга борма. Бу мусулмонликни улуғлашдир. Ёзилган қоғозларни оёқости қилиш харфларни хор қилишдир” [13: 53].

Араб исломшуноси Эҳсон Зунуннинг таъкидлашича, қоғоз бозоридаги дўконларда варроқлар (қоғозфурушлар) янги келган китоблар борасида фикр алмашиш учун йиғилганлар. Мазкур илмий муҳокамаларда талабалар ҳам фаол иштирок этган. Шундай бозорлардан бири Бухорода фаолият юритган. Бухоро варроқлари орасида тарихчи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор, Муҳаммад Даллол дўкони, фақиҳ Солиҳ Жазранинг уйига яқин бўлган Комил ибн Маккий ибн Муҳаммад ибн Вардон, Аҳмад ибн Шуайб ибн Солиҳ, Муҳаммад ибн Закариё ибн Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Динор ва Муҳаммад ибн Яҳё ибн Назр ибн Муовиялар қоғоз дўконлари машҳур бўлган [15: 25].

Дамашқ ва Бухорои шарифнинг олий сифат қоғозлари ҳақида. - Таникли турк олими ва хатготи Маҳмуд Бадриддин Ёзир ўзининг “Маданият оламида ёзув ва ислом маданиятида қалам гўзали” (Ayyıldiz matbaasi, Ankara - 1974) номли китобининг II жилдида қадимий кўлэзмаманбалар асосида ўтмишда қўлланилган қоғоз турларини санаб кўрсатади: “Когид турларидан “Ҳашебий” (қоғози Абрешимий - ипакдан тайёрланган) ва “Дамишқий”га эътибор бериладир ва Самарқанд когидиндан ашакиси қабул этилмайди: Когиднинг энг оддийси “Дамишқий” дирки, қиймати маълумдир. Иккинчи “Давлат - ободий” дирки, барчаси тушунарлидир. Учтинчи “Хатойи” дир. Тўртинчиси “Одилшоҳий” дир. Бешинчи “Ҳарири Самарқандий” дир. Еттинчи “Ҳиндий” дир. Саккизинчи “Низомшоҳий” дир.

Тўққизинчи “Қосимбегий” дир. ўнинчи Ҳарири Ҳиндий” дирки, кичик қитъададир. Ўн биринчи Гуни-и Табризий” дир, шакар рангдир. Ишлаб чиқарилиши Табризлиларга махсусдир. Ўн иккинчи “Муҳаййир” дирки, у ҳам шакар рангдир. Бу қоғоз турларига юқорида исми кўрсатилган “Ҳашебий” ва “Самарқандий” ҳам илова қилинса, ҳаммаси 14 нав бўлади... “Ободий” когидларининг биринчи нав (синф) когидлардан эканлигига хаттотларнинг розилиги бор. Бухоро когидлари ҳам сафда келади.” [4: 55].

Туркиялик тарихчи олим, профессор Карабажек олиб борган тадқиқотларга кўра, қоғознинг эски увода ёки латта-путталардан тайёрланиши бухоролик ва самарқандликларнинг кашфиёти сифатида талқин қилинади. Чунки Бухорода X асрга қадар, аниқроғи 940 йилгача уводадан қоғоз тайёрлаш иши йўлга қўйилган, деб эътироф этилади. Лекин баъзи манбаларда уводадан қоғоз тайёрлаш технологияси Хитойда эрамизнинг иккинчи асридан эътиборан мавжуд бўлганлиги ҳақидаги фикрлар ҳам бор. Нима бўлганда ҳам, X асрнинг охирига келиб, Бухоро ва Самарқанд қоғози ислом мамлакатларида папирус ҳамда пергамент ўрнини тамоман эгаллади [7: 12].

Ўрта асрларда қоғоз ишлаб чиқариш сердаромад соҳага айланди ва бундан катта фойда олина бошланди. Бухоро ўз қоғозини халифаликнинг бошқа вилоятларига ҳам сотишни йўлга қўйди. Бу қоғоз турининг Европа бозорига етказиб берилиши у ерда илгари ёзиш учун асосий ашё сифатида ишлатилиб келинган папирус, чарм, пергамент кабиларнинг ўрнини энди қоғоз эгаллашига ва бу эса нафақат Европа, балки бутун дунё маданий тараққиётининг юксалишига сезиларли туртки бўлди.

Бухоро ва Самарқанд қоғозини тайёрлаш тахминан уч юз йил давомида сир тутиб келинди. Фақатгина XI асрга келиб бу қоғоздан андоза олган ҳолда, дастлаб, Ироқ ва Сурияда қоғоз тайёрлана бошланди. Кейинроқ тарихда “араб кўприги” деб ном олган Миср, Шимолий Африка ва Марокаш орқали Испанияга ҳам Бухоро қоғозини тайёрлаш технологияси етиб келди. XIII асрга келиб махсулот тайёрлаш сирлари бутун Европага ёйилди. Испанияда XII аср бошларида, Италияда 1276 йил, Францияда 1348 йил, Олмонияда 1390 йилларда илк қоғоз ишлаб чиқариш корхоналари қурилди. Рус давлатида XIV аср ўрталарида қоғоз ишлаб чиқарила бошланди.

Ўрта Осиёни Чор Россияси истило қилгач, бу ерда қоғоз ишлаб чиқариш тўхтатиб қўйилди. Ўрта Осиёда қоғоз Бухородан ташқари, Самарқанд Кўкон шаҳарларида ва уларнинг теварак-атрофида жойлашган қишлоқларда ҳам ишлаб чиқарилган. Венгер саёҳатчи олими Ҳерман Вамбери Бухорода тайёрланган қоғоз ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бухорода тайёрланган ёзув қоғозларининг шухрати нафақат Туркистонга, балки қўшни давлатларга ҳам таралгандир. Бу қоғозлар ипақдан тайёрланган бўлиб, силлиқлиги ҳамда нозиклиги билан араб ёзуви учун жуда қулай бўлган.” [14: 36].

Ҳиндистонда нашр этилган китоблар эса юпка, сарғиш, тубжой аҳоли тили билан айтганда, “жайдари” қоғозларда нашр қилинган. Тошбосма ва босма нашрлар қўлёзма китоблар қийматини тушириб юборган. Илгари машҳур бўлган, “ипак”, “канаби”, “хон балиғи” каби юқори навли қоғозлар ўрнига юпка, сифатсиз қоғозларга қўлёзмалар кўчирилганлигини ҳам учратиш мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР. Бухорода қамиш қоғоз, увода қоғоз, ипақ қоғоз, қоғози қатони ҳамда зиғирпоя қоғозлар ишлаб чиқарилган. Бу қоғозларни қамиш, пахта (ғўза), пилла, каноп ва зиғирпоядан тайёрлаганлар.

Энг қадимий жувоз қоғозлар Варахша, Зандана, Пойкент ҳамда Азғунда бўлганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Энди шу қоғозлар тарихи билан танишиб чиқамиз.

Варахша жувоз қоғози – Варахша сўзи шарҳига икки тахмин бор. Биринчи тахмин – шаҳар номланиши – 12 та ариқ тўғонидан олинган дейилса, иккинчи тахмин Абрешим – энг юқори навли пилла толаси дейилади. Бизнингча, иккала тахмин ҳам шаҳар номланиши учун ярашади. Биринчидан, Варахша кенти ёнигача 12 та серсув ариқ оқиб борган. Катта тўғон ана шу ерда бўлган. Сувни кентлар аҳолисига тақсимлаб берувчи тўғон боши ҳам бўлган. Уни Вирикшоҳ – яъни, тўғонлар шоҳи деганлар. Суғд тилида тўғонни – варик, варк, барк дейишган. Афрахша эса абрешим (ипак) ипига яқин қимматбаҳо ип дегани. Уйлаб кўрсак, 12 та ариғи ва катта тўғони бўлади-ю, дон-дун,

қоғоз тегирмони бўлмайдами? Бўлади, чунки ўтмишдошларимиз ҳар бир нарса қадрига етиб, ундан фойдаланиб, ҳурматини жойига қўйганлар. Жумладан, қамиши кўфтадан пиширилган қоғознинг ҳам...

Зандана, Сидибобо, Сипирий, Бисбирий, Қалъаи Мири Шикор, Қамбарота қалъаларини айланиб, Мингшахар томон мавжланиб борган Пешку туманидаги Тахтиравон ариғи. Бу сув хазинаси бугун ҳам бор. Тахтиравон ариғи бўйларида кўплаб тегирмонлар, жумладан, жувоз қоғозлар ҳам тиним билмай ишлаганини қўлёзма битиклар баён этади. Афшона кенти ҳақида Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш “Таърихи Бухоро” (Бухоро тарихи) [1: 58]. деб шуҳрат топган нодир асарнинг муаллифи бухоролик тарихчи олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарийя ал-Хаттоб ибн Шарик ан-Наршахий (899-959) шундай ёзган: “Ёнгинасидан Харқонруд ариғи оқиб ўтиб, кўплаб боғларнинг бунёд этилишига сабабчидир. Харқонруд (бугунги Хайробоҷча ариғи) тез оқар бўлиб, тегирмон, мойжувоз, қоғоз жувозларнинг унумли ишлашини таъминлаган”ини тарихий фактлар тасдиқлайди. Қаердаки катта оқар ариқ бўлса, ўша жойларда ун тегирмонлари билан бирга қоғоз жувозлари ҳам бўлган. Бу ҳақиқат.

Ғурбун жувоз қоғози – Ғурбун жувоз қоғозининг тузилиши ғаройиб бўлган. Сув парраги ва унга ўрнатилган ёғоч тўқмоқлар, ёғоч тўқмоқлар пастида катта ҳажмдаги ёғоч охур - (яма). Охур (аслида обхур, яъни сув солиб қуядиган идиш дегани) ўрнатилган. Охурда аралашма ва таркиби камиш кесмалари, оҳак ва ишқордан иборат. Бу маҳсулотлар 10-15 кун узлуксиз тўқмоқлар билан уриб, жуда майин майдаланган. Айрим мутахассисларнинг гапига қараганда, сурмадан ҳам майинроқ майдаланган. Майдаланган қоришма охурдан олиниб, 15 кун димлаб қўйилган ва усти қалин матоҳ билан ёпилган. 15 кун ўтгач, димлаб қўйилган маҳсулот – қоришма катта дошқозонларга солиниб пиширилган. Пиширилган атала маҳсус қолипга ғалвирлар орқали сузиб олиниб, қуритилган. Қуритилган маълум ўлчамдаги варақлар устма-уст қуйилиб, катта тоштахталарнинг устига бостириб қўйилган. Бостириб қўйилган варақ қоғозлар бирин-кетин ишлов берилгач, кейин сотувга чиқарилган [16: 42].

Қамишқоғоз – қамишдан қоғоз пишириш усули жуда ғаройиб. Бунинг тартиби мана бундай. Маҳсус қамишзор жойлар назоратга олинади. Яъни, мол қўйилиб, пайхон бўлмаслиги, ўсимлик яйраб, ўсиб, тиниқ пишиши учун қамишлар пишиб, етилиб, ғўта уруҳдонлари “меҳмонак” чиқарганидан кейин уриб олиниб, сарғайган япроқларидан ажратиб, бир ҳафта қуруқроқ жойга қўйилади. Кейин сарғайган қамиш новдалари тошоҳурга сиғар меъёрда майдаланади. Қамиш кесмалари ўлчанади ва маълум меъёрда қушқўзи ишқори, шу миқдорда оҳактош қўшилиб, жувоз қоғозлар тошоҳурларига солинади.

Ҳар бир тошоҳурга жойлаштирилган қамиш кесмаси ишқор ва оҳактош аралашма ёғоч тўқмоқлар билан уриб, майдаланган. Узоқ муддат янчилиб, сурмадай майинлик касб этган аралашманинг ҳосиласи маҳсус ўраларда 15 кун бостириб қуйилади. Бостирма ичида ички ҳароратда яна ҳам пишиб етилган аралашмани ўлчаб, катта-катта қозонларга солиб қайнатилади.

Пиширилган оҳак – Бу сув билан реакцияга келтирилиб, хавфсизлантирилган оҳакдир. Буни Суғдлар оҳаки пухта деганлар. Ана шу оҳаки пухтадан солинган аралашма қайнагандан кейин, аталага ҳам оқ ранг беради, ҳам таркибининг қотиши, чидамдорлигини мустаҳкамлайди. Қоғозпазлар жувозқоғозлар охурларида янчмага ҳеч қачон хом оҳак қўшмаганлар.

Атала қайнатма – қайнатгани олов устидан маҳсус жойга олиб қўйиб, ичидаги аталани кам-кам элак мосламада олиб, сувини кеткизиб, қўритиб, ёйиб-ёзиб қўйганлар. Бир қозон аталадан ҳосил бўлган варақлар қуригач устма-уст тахлам қилиб, варақ тахламни катта тоштахта устига бир варақ, бир варақ қўйиб, ақиқ тош билан текислаб, буни ақиқтош дазмол деганлар. Босма қоғоздай бўлган қамиш қоғозларни бу ёрма атала жуда қалин қилиб, чидамдорлигини оширади. Икки томонига ёрма аталаси суртилган қоғозлар яна бир қарра қуритилиб, тахланади. Бу энг охириги ишдириким, Бухоро қамиш қоғозининг ҳақиқий саноат хомашёси бўлишида нуқта қўяр усулдир. Юзига атала суртилиб,

куритилган қоғоз вароқлари ақиқтош билан ақиқдазмол қилиниб, сотувга тайёрланади. Ақиқтош дазмолдан гулдай чиққан Бухоро қоғоз varaқлари бозорга чиқарилиб сотилган. Таркиби жуда сифатли, ранги пишган қамиш рангидай майин сарғиш ва ҳиди кўнгилга ёқар Бухоро қамиш қоғозлари бозори жуда чаққон бўлган. Бу табиий тоза маҳсулотга кўшни вилоятлардан ҳам харидор кўп келган. Лекин шу маҳсулотнинг қозондаги аталасига Ширавч ўсимлигидан тайёрланган елим ва пишиқ ғишт талқони ҳам солиб яна қайнатилган.

Бухоро қоғозпазлигида ширач ўсимлигидан (уни аҳоли Каврак ҳам дейди) шира олиш усули жуда оддий. Ширавч пишиб етилгандан кейинг ўқ илдизлари ер остига чуқур кириб бориб, йўғонлашади. Ана шу ўқ илдизларини кавлаб олиб, қуришиб, уни пишиқ ғишт бўлақлари билан мосламада ундай қилиб, аталага қўшиб, яна бир бор қайнатадилар. Бу усул қоғоз varaқларининг бир-бирига ёпишиб қолмаслик олдини олади.

Бизнингча, Бухорода олдин пилла пайдо бўлган. Тўғрироғи, ихтиро қилинган. Кейинчалик ғўза ўсимлиги кашф қилинган, ундан кенг фойдаланиш бошланиб кетган.

Бухорода қамиш қоғоздан кейин янги изланишлар олиб борган аждодларимиз уада – Бухоро шеvasи билан айтганда, чағбутдан ҳам қоғоз пиширишни йўлга қўйганлари қоғоз ишлаб чиқариш саноатида янгилик бўлган, десак тўғри бўлар.

Уада (чағбут) пахта чикитидир. Бундан ташқари пахтадан тоза ип олиш жараёнида ҳосил бўлган чикитлардан ҳам унумли фойдаланса бўлади. Собик Иттифок даврида пахта заводларидаги чикитлар куйдириб юбориларди. Лекин буни қарангим, тадбиркор ўтмишдошларимиз ундан унумли фойдаланиб, қоғоз ишлаб чиқаришган.

Бу иш усули мана бу тартибда адо этилган. Пахта чикитлари, уадалар олдин кул билан яна бир карра тоз қилинган. Яъни, титиб-титиб, ғумбаклари охиригача очилган, унинг отирлиги ўлчами ҳисобга олиниб, маълум миқдорда оҳак, қорашўра ишқори қўшиб, тошоҳурларга солиниб, жувоз қоғоз ускунасини ишлатиб юборишган. Кечакундуз ёғоч тўқмоқлар билан урилган ишқор, оҳак, пахта чикити майдаланиб, Бухоро тили билан айтганда, “ун” бўлиб кетган, сурмадай майин аралашма тошоҳирлардан маҳсус тоғораларга олиниб, 10-15 кун димлаб қўйилган. Устига қалин – шол, дастурхон, дарпарда, кигиз, жувол ташлаб қўйилган.

Зиғирпоя қоғози – буни зиғирпоядан тайёрланган қоғоз ҳам дейдилар. Чунки, зитирпоя қамишдай қаттиқ бўлиб, ҳосали йиғиштирилгандан кейин пояса майдаланиб, оҳак, қорашўра ишқори солиниб, янчилади. Янчма димланади (10-15 кун). Димланган қоришма қайнатилади. Кейин ширач илдизи янчмаси, пишиқ ғишт янчмаса билан аралаштирилиб, яна бир бор қайнатилади. Тайёр бўлган қайнатма маҳсус элакда эланиб, вароқлар тайёрланиб, қуритилади. Қуритилган қоғоз юзига гуруч аталаси суртилиб, оҳор берилади. Кейин қуриган оҳорли қоғозлар ақиқтош билан текисланади [1: 110].

Қоғози катони – бу қоғоз тури Бухорода мавжуд. Каноп пояси яхши маҳсулот беради. Лекин қамиш, пахта, пилла, зиғирчалик сифатли эмас. Бу поянинг жилдорлиги, хушбуйлиги, чидамлилиги ҳам унчалик баланд эмас. Бундан фақат коплар тўқишда қалин, дағал иплар олса бўлади. Лекин ота-боболаримиз каноп поясидан ҳам синашта усулда қоғоз тайёрлаганлар. Каноп поялари қаламчаланган. Тошоҳурларда оҳак, ишқор солиб янчилган. Кейин димланган янчма қайнатилган. Ширавч билан пишиқ ғишт талқони солиниб, яна бир бор қайнатилган. Ғалвир қолипларда сузиб олиниб, қуритилган. Қуритилган маҳсулот юзига атала суртилиб, оҳорланган қоғоз юзига ақиқтош билан ишлов берилган.

Тухмак – қоғозга ранг беришда ишлатиладиган воҳаларда ўсадиган сариқ гулли ўсимлик гулидан тайёрланган сариқ ранг.

Сирач – пиёзгуллиларга мансуб, адир ва тоғларда ўсадиган кўп йиллик ўсимлик илдизи кукунидан тайёрланган ёпишқоқ бўтқа.

Тайёрланган қоғоз бўтқасини элаш учун маҳсус тўрни тайёрлашда кўпроқ от қили ишлатилган. Қоғоз куйилишидан олдин четан устига тўр тўшалган ва унинг устига қоғоз бўтқаси бир хил юпкаликда ёйиб чиқилган. Бунда қоғознинг қалинлигига алоҳида эътибор берилган, чунки унинг қанчалик қалин ёхуд юпка бўлиши ана шу ерда белгилаб олиларди. Бу жараённинг осонроқ кечиши учун қоғоз бўтқаси ёйишдан

аввал сувга қориштирилиб олинган. Зарур ҳолатларда қоғоз бўтқаси икки бор ёйилган. Четан устидаги қоғоз бўтқасидан сув тўла томиб бўлганидан кейин қуюқлашган қоғоз латта тўшалган тахтакачга кўчирилган. Тахтакач устига қоғоз ёймаси устма-уст қилиб тахланган. Бунда улар ўртасига латта кўйиш шарт эмасди, чунки анча силқиб қотиб қолган қоғоз ёймалари бир-бирига ёпишмаган. Шу тариқа бир кечада 240 саҳифадан иборат қоғоз бостирмаси юкнинг ортиб бориши ҳисобига сувдан тўла халос этилган. Ҳосил бўлган қоғоз варақларига юпқа қилиб буғдой унидан тайёрланган сирач елими сурилган ва қуриштириш учун сувалган деворга ёпиштириб қўйилган. Маълум муддатдан кейин қуриган қоғоз варақлари девордан ажратиб олинган ва махсус пичоқ ёрдамида керакли ўлчам бўйича кесиб чиқилган. Сўнгра буғдой унидан тайёрланган оҳорли сирач олдин қоғознинг бир томонига, сўнгра иккинчи томонига суркаб чиқилган. Тайёр бўлган қоғозга ишлов бериш учун улар нок дарахтидан ишланган тахтакачга қўйилиб, тошўқлов ёрдамида пардозланган. Зарур бўлганда охирги жараён икки-уч бор такрорланган. Қоғоз тўлиқ қуриши учун дорга осиб қўйилган. Кўп ҳолларда, қоғознинг янада жиллдор бўлиши учун уни етти мартагача пардозлашган.

ХУЛОСА. XVIII аср бошларида Самарқанд ва унинг атрофларида 42 та қоғоз ишлаб чиқариш корхонаси фаолият юритган. Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ўзаро кураши натижасида минтақада иқтисодий таназзул рўй бериб, қоғоз ишлаб чиқаришнинг ҳам сифати пасайиб кетади. Хунармандлар Кўқон, Қоғозгар ва Чорку қишлоқлари яқинига кўчади. Шундай қилиб қоғоз ишлаб чиқариш маркази Кўқонга кўчади. XX асрнинг бошларигача хунармандлар қоғоз ишлаб чиқарган. XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларига келиб Самарқанд, Бухоро ва Кўқонда қоғоз ишлаб чиқариш тўхтатилган. Яъни, 1924 йилда тугатилган [2: 2].

Ўзбекистонда қоғоз саноати 1930 йилларда вужудга келиши ҳамда 1932 йилда Ўрта Осиёда ягона бўлган Тошкент қоғоз фабрикаси ишга туширилиши ва шу йили 1595 тонна қоғоз ишлаб чиқарилиш натижасида Бухорода қадимий қоғоз ишлаб чиқариш саноати батамом тугатилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расулев таржимаси. Қаранг: Муҳаммад ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан. 1958.
2. Асророва Л.Қ. Самарқанд қоғози тарихидан. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази. 09/09/2020 <https://www.bukhari.uz/?p=11913>.
3. Беленицкий А.М., Бентович И.В., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1973. – С. 289. – С. 305-306.
4. Зуфаров Т. Хат таълими. – Т.: Meriyus. 2010. – Б. 55.
5. Ибн ан-Надим Китаб ал-Фихрист ли-н-Надим / Тахжик Рида б. Зайн ал-Абидйн ал-Хаъирй ал-Мазандаринй - Байрут. 1988.
6. Истахрий. Масолик ва мамолик таълифи Абу Исҳоқ Иброзуш Истахрий. То PDF: www.al-mostafa.com/ - Б. 116, 150.
7. Йўлдошев И. Европа папирусга ёзаётганда. Маърифат. газетаси / № 452. 2012 йил – Б. Қаранг: Йўлдошев И. Европа папирусга ёзаётганда. <https://e-tarix.uz/maqolalar/1023-maqola.html>
8. Қанд. – Техрон: Мерос мактуб, 1999. – Б 321.
9. Муҳаммад ибн Исҳоқ Надим. Китабу-л-фихрист. Ризо Ибн Али Зайнул Обидин Ҳодий Мозандароний таҳрири остида. - Техрон: 1971. Ж. I. – Б. 23.
10. Муҳиддинов А. Бухоро қоғоз тарихи ва қайта тикланиши. Бухоро вилоят босмахонаси МЧЖ. – 2017. 110 б.
11. Салоти Маъсудий. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №175. – Б 153. 21-23-қаторлар.
12. Саъолибий. Латоифу-л-маъриф. – Қоҳира: 1960.
13. Ҳайрату-л-фуқоҳо. Шахсий кутубхона. Қўлзма. 986 варақ. Қаранг: Асророва Л.Қ. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. – Т.: Тошкент ислом университети. 2014. – Б 53.
14. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд мовароуннаҳр тарихи. – Т.: Гафур Гулом. 1990. – Б 36.
15. Эҳсон Зунун Абдуллатиф Сомирий. Ат-тариху-л-ҳадори лимадинати Бухоро. (94-389/712-999). – Урдун: 1997.
16. Jo'rayev N.X. Xattotlik maktabi tarixi. – Buxoroi sharif. Bukhara Hamd Print 2023. – B 42.

SOVET-GERMAN EKSPEDITSIYASI: POMIRNI O'RGANISHDA KOMPLEKS EKSPEDITSIYAGA OID YONDASHUVNING SHAKLLANISHI (1928 YIL)

Kenjaeva Nargiza Soatmo'minovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Jahon tarixi kafedrasida dotsenti v.b.

Annotatsiya. Mazkur maqola SSSR Fanlar akademiyasining 1928 yildagi Sovet-German ekspeditsiyalarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Bu ekspeditsiyalar tor doiradagi tadqiqot ishlarini amalga oshiribgina qolmasdan, tadqiqotning kompleks usulidan, ya'ni ko'pgina muammolarni o'rganib, qator ilmiy muammolarning yechimini berganligi yoritilgan. Tadqiqot arxiv materiallari va ekspeditsiya ishtirokchilarining ishlari asosida olib borildi.

Kalit so'zlar: Sovet-German, Pomir, kompleks ekspeditsiyalar, SSSR FA, N.P. Gorbunov, D.I. Sherbakov, N.V. Krilenko, X. fon Fikker.

СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ: ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОГО ЭКСПЕДИЦИОННОГО ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ПАМИРА (1928 Г.)

Кенжаева Наргиза Соатмуминовна
Чирчикский государственный педагогический университет И.о. доцент кафедры
Всеобщей истории

Аннотация. Статья посвящена анализу особенностей и характерных черт научных экспедиций АН СССР в 1928 г. Показано, что эти экспедиции носили не узко-направленный характер, а были комплексными, т.е. изучали многочисленные проблемы и решали целый комплекс задач. Исследование осуществлено на основе архивных материалов и трудов участников экспедиций.

Ключевые слова: Совет-Герман, Памир, комплексные экспедиции, АН СССР, Н.П. Горбунов, Д.И. Шербаков, Н.В. Криленко, Х. фон Фиккер.

SOVIET-GERMAN EXPEDITION: FORMATION OF AN INTEGRATED EXPEDITIONARY APPROACH TO THE STUDY OF THE PAMIRS (1928)

Kenzhaeva Nargiza Soatmuminovna
Chirchik State Pedagogical University associate professor department of General history

Abstract. The article is devoted to the analysis of the features and characteristics of scientific expeditions of the USSR Academy of Sciences in 1928. It is shown that these expeditions were not narrowly focused, but were complex, i.e. studied numerous problems and solved a whole range of problems. The research was carried out on the basis of archival materials and works of expedition participants.

Key words: Soviet-German, Pamir, complex expeditions, USSR Academy of Sciences, N.P. Gorbunov, D.I. Sherbakov, N.V. Krilenko, H. von Fikker.

Kirish. 1917 yili Turkiston hududida bolsheviklar hokimiyati o'rnatildi. Bolsheviklarga qarshi olib borilgan asosiy qo'zg'olonlar bostirilganidan so'ng, Turkiston sovetlar hokimiyati O'rta Osiyo hududini ilmiy o'rganish masalasini ilgari surdi. Bu bilan uzoqni ko'zlab ish tutish siyosatini namoyon qilib, o'lkaning turli hududlariga ilmiy ekspeditsiyalarni jo'nata boshladi.

XX asrning 20-yillarida Pomir va unga tutash mintaqalarni ilmiy o'rganishning dastlabki bosqichlari, asosan, O'rta Osiyo davlat universiteti (O'ODU) tadqiqotchilarining faoliyati bilan bog'liq bo'ldi. Mintaqani ilmiy o'rganishning ushbu davrida Markaziy ilmiy muassasalar, jumladan, SSSR Fanlar akademiyasining hissasi juda kam ulushni tashkil etadi. Bu davrda ekspeditsiyalarni tashkil etish va ularni moliyalashtirish masalalari mahalliy hokimiyat organlari, ilmiy jamiyatlar va O'ODU tomonidan amalga oshirildi. Natijada, imperatorlik davrida olib borilgan qator tadqiqotlar davom ettirildi va chuqurlashtirildi. Garchi, bu

tadqiqotlar ayrim ilmiy muammolarni hal etishga va o'rganishga bag'ishlangan bo'lsada, Pomir hududlarini o'rganishning keyingi istiqbollari uchun shart-sharoitlarni yaratib berdi. 1928 yildan boshlab Pomir hududlarini o'rganishning keyingi bosqichlari SSSR hukumatinin nazorati ostida va SSSR Fanlar akademiyasi rahbarligida uyushtirilgan ekspeditsiyalar bilan yaqin hamkorlikda olib borildi.

Adabiyotlar tahlili. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, birinchi navbatda, 1928 yil Sovet-German ekspeditsiyasining nemis guruhi a'zolari V. Rikmer Rikmers, K. Ven, V.F.Reyning, R. Finstervalder va X. Birzak, L. Nyot, F. Borxersga tegishli nashrlarni va ekspeditsiya natijalarini o'z ichiga olgan umumlashtiruvchi asarlarni ta'kidlash lozim. Pomir xalqlari tillari va fors tilining tojik lahjalari bo'yicha muhim va noyob materiallarni to'plagan V. Lens tomonidan nashr etilgan asarlar alohida qiziqish uyg'otadi..

Tadqiq etilayotgan mavzu zamonaviy tadqiqotlarda juda oz aks ettirilgan va asosan, XX asrning 20–30-yillariga oid ekspeditsiya materiallari bilan kifoyalangan. Pomir hududini kompleks ekspeditsiyaga xos tarzda har tomonlama tadqiq etishga qiziqishning kuchayish fenomenini o'rganish Sovet hukumatinin O'rta Osiyo hududida yuritgan siyosatining o'ziga xos jihatlarni va mintaqada legitimatsiya jarayonlarini haqqoniy yoritish uchun muhim ahamiyatga ega.

Natija va muhokamalar. 1925 yilning kuzida, SSSR Fanlar akademiyasining ikki yuz yilligi nishonlanayotgan vaqtda[1], SSSR va Germaniya olimlarining hamkorlikdagi Pomir ekspeditsiyasini tashkil etish g'oyasi tug'ildi. Bu fikr yubiley tantanalarida ishtirok etayotgan sovet hukumati vakillari va olimlarining, shuningdek, xorij tadqiqotchilarining ham e'tiborini tortdi.

Germaniyada Sovet-German ekspeditsiyasiga tayyorgarlik ko'rish uchun X. fon Fikker boshchiligida guruh tashkil etilib, bu guruh Germaniya ilm-faniga yordam jamiyatining (Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft) ko'magida bo'ldi. SSSRda ekspeditsiya bo'yicha tashkiliy ishlarni va moliyaviy xarajatlarning bir qismini SSSR Fanlar akademiyasi o'z zimmasiga oldi[2, S.82].

1926 yil iyun oyida Berlinda nemis guruhi va SSSR Fanlar Akademiyasi vakillari ishtirokidagi birinchi muzokaralardan so'ng, prof. X. fon Fikker "Trans-Oloy va Seltog' hududlarida Rossiya-Germaniya ekspeditsiyasi"ning dastlabki rejasini tuzib chiqdi.

Dastlabki rejaga muvofiq, ekspeditsiya tarkibiga 5 nafar sovet va 5 ta nemis olimlari, shuningdek, 5 nafar nemis alpinistlari kiritildi. Ikki nafar geodeziya mutaxassisi, geolog-stratigraf, zoolog va tilshunos nemis guruhining ilmiy qismini tashkil etdi. Sovet guruhi ham shu mutaxassislikdagi ilmiy xodimlardan iborat bo'lishi, yaqin masalalar bo'yicha hamkorlikda ishlashi lozim edi[3, S.19].

Keyinchalik, ekspeditsiyaning sovet qismi tarkibi sezilarli o'zgarishi bilan qo'shimcha vazifalar qo'yildi. Xususan, arxar (*Ovis polii*) bilan pomir qo'yining turlararo o'zaro chatishtiruv biologik tajribasini o'tkazish; Pomir va Darvozning madaniy o'simliklarini tadqiq etish, aviatsiya maqsadlari uchun Pomirning aerologik sharoitlarini hamda tog'li hududlarda uzoq va qisqa to'lqinlardagi mahalliy va uzoq masofali radio aloqalarini o'rganish; Fanlar akademiyasi tizmasi etaklarida yashovchi yovvoyi qabilalar haqidagi afsonalarni puchga chiqarishni mo'ljalladi[4, S.8]. Ekspeditsiya tarkibiga yana 5 nafar sovet alpinistlaridan iborat guruh qo'shildi[5].

SSSR Fanlar akademiyasi ekspeditsiyaning sovet qismiga umumiy rahbarlikni N.P. Gorbunov zimmasiga yukladi[6], D.I. Sherbakov uning o'rinbosari etib tayinlandi. Germaniya ilm-faniga yordam jamiyatining tayinloviga binoan, german guruhiga V. Rikmers rahbar, nemis alpinistlar guruhiga esa F. Borxers bosh bo'ldi. Ekspeditsiya ishtirokchilarining umumiy soni vaqtinchalik yuk tashuvchilarni hisobga olmaganda 107 nafarni tashkil etdi.

Ekspeditsiyaga ilmiy rahbarlikni va qo'lga kiritilgan materiallarni qayta ishlashga yo'l-yo'riq ko'rsatish uchun SSSR FA tasarrufida Ilmiy kengash tuzildi. Akademiklar S.F. Oldenburg, P.P. Sushkin, V.V. Bartold, V.L. Komarov, A.Ye. Fersman, ekspeditsiya rahbari N.P. Gorbunov, prof. N.L. Korjenevskiy va ekspeditsiya boshlig'i o'rinbosari geolog D.I. Sherbakov[7], german tomonidan esa G. fon Fikker va doktor V. Rikmerslar kengash tarkibida bo'lishdi.

SSSR Fanlar akademiyasi qoshidagi Ekspeditsiyaga oid tadqiqotlar kengashining 1928 yil 4 maydagi 13-sonli bayonnomasiga ko'ra, ekspeditsiyaning uchish operatsiyalari bilan bog'liq tadqiqotlar uchun bitta samolyot taqdim etildi. Parvozga tayyorgarlik ko'rish ishlariga umumiy rahbarlik R.R. Simmerman zimmasiga yuklatildi[8].

1928 yil 20 mayda sovet va german guruhlarining qo'shma yig'ilishida ekspeditsiyaning yakuniy ish rejasi muhokama etildi. Sovet guruhi Pomir mintaqasining odam oyog'i yetishi qiyin bo'lgan "tadqiq etilmagan hududlarda" Yazg'ulom, Vanch va Garmo daryolari yuqori qismidan mazkur viloyatlarni ajratib turuvchi Seltog' tizmasida tadqiqot ishlarini olib borishni taklif etdi. Dastlabki rejaning o'zgarishiga jo'g'rofiy nuqtai nazardan qiziq bo'lgan Selsoy, Tanimas, Yazg'ulom va Vanch daryolari yuqori oqimida dovonlarni tadqiq etish istagi sabab bo'ldi. Morfologik jihatdan turli hududlar chegarasida joylashgan mazkur hududlarni o'rganish katta ilmiy ahamiyatga ega edi[9].

O'ODU professori N.L. Korjenevskiy va geograf-yozuvchi V. Rikmers umumiy va tabiiy geografiya bo'yicha ishlarni amalga oshirishi hamda Oloy vodiysining gidrografiyasi va muzliklari tavsifini tuzishi lozim edi[10].

Tadqiq etilishi nazarda tutilgan hududlar mutlaqo o'rganilmaganligi sababli, ularning geografik tavsiflari bilan birga, geografik xaritasini tuzish ekspeditsiyaning asosiy vazifalaridan bo'ldi. Buning uchun stereofotogrammetrik s'yomka usulidan foydalanishga qaror qilindi.

N.P. Gorbunov ekspeditsiyaning Zoologiya sho'basida A.N. Reyxardt va Vilyam Reyning entomolog mutaxassis sifatida ishtirok etishlarini inobatga olib, sovet alpinistlari yordamida zoologiyaga oid materiallarni yig'ish, shuningdek, uning mas'ulligida xonaki (dumbali) qo'y bilan yovvoyi tog' qo'yini (arxar) sun'iy qochirish yo'li orqali chatishtirish tajribasini o'tkazish ekspeditsiya vazifalaridan o'rin oldi[11, S.88].

Germaniyalik eronshunos mutaxassislar hamda etnologlar Pomir mintaqasi va unga tutash hududlarda etnologiya-lingvistika yo'nalishida tadqiqot ishlarini olib borishga katta qiziqishini bildirishdi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarga sovet tomoni uncha ahamiyat bermadi. Shu vaqtga qadar I.I. Zarubin yiqqan materiallarni chop etish va shu asosda qo'shimcha tadqiqotlarni olib borishni taklif etdi. Nemis guruhi tomonidan berlinlik eronshunos V. Lens o'zi bilan birga fotoapparat, jonli nutqni fonografik ko'rishda yozib olish uchun takomillashtirilgan maxsus asbob-uskunalarni olib, pomir lahjalari, shuningdek, fors tilining tojik shevalari haqida ma'lumot yig'ishni o'z zimmasiga oldi[12, S. 147-148].

V. Rikmers Pomirning chekka hududlarida moddiy madaniyat ashyolarini yig'ish va kashtalarda qo'llaniladigan turli naqshlarni o'rganishni o'z zimmasiga oldi. Bartang, Yazg'ulom va Vanch vodiylariga boradigan ekspeditsiyaning sovet guruhi a'zolari ham Pomir aholisining turmush tarzini fotosuratga olish va moddiy madaniyat ashyolarini to'plash ishlarini amalga oshirishi belgilab qo'yildi.

Sovet guruhi olimlarining taklifiga binoan ekspeditsiyaning ilmiy ishlarini hamda toqqa chiqib, sport mashqlarini suratga olish maqsadida kinosektor tashkil qilindi. "Mejrabpomfilm" aksionerlik jamiyati kinorejissyor V.A. Shneyderov va operator I.M. Tolchanni Pomirga xizmat safariga yubordi[13].

Ekspeditsiya tarkibida Y.M. Rossels, F. Kolxaupt va E. Alveyn uch nafar vrachlar (umumiy patologiya va ichki kasalliklar), nafaqat ekspeditsiya xodimlariga, mahalliy aholiga ham tibbiy yordam ko'rsatishi lozim edi. Doktor Ye.M. Rossels mahalliy sharoitning inson organizmiga ta'sirini o'rganish maqsadida maxsus tibbiy kuzatuvlarni olib borishni o'z zimmasiga oldi[14, S.23].

V. Lens Rushonga borishdan oldin tojik tilini mashq qilish maqsadida Berlindan Toshkentga keladi. U etnologik ma'lumotlarni yig'ish uchun Samarqand va Buxoro, Farg'ona vodiysiga (Isfara qishlog'i) borib, bir yarim oy sayohatda bo'ldi. 15 iyunda O'sh shahrida ekspeditsiya tarkibiga qo'shildi.

Ekspeditsiyaning alohida guruhlar karvonlari Katta Pomir trakti bo'ylab, Gulcha qishlog'iga, keyin Taldiq dovoni orqali Oloy vodiysiga borishadi. Bu yerda Qizilsuv daryo sohili Saritosh hududida ekspeditsiyaning birinchi bazasi va uning qoshida ilk meteorologik stansiyasi barpo etildi.

1928 yil Sovet-German ekspeditsiyasining sovet guruhi topograflari va geodezistlari

tomonidan erishilgan natijalar: xususan, topograf I.G. Dorofeev ishini alohida ta'kidlash lozim. U ekspeditsiya davomida 700 km dan ortiq masofani bosib o'tib, ilgari fotogrammetristlar s'yomkaga olmagan, odam oyog'i yetishi qiyin bo'lgan bir necha ming km maydonda geodeziya asbob-uskunalari yordamida topografiyaga oid s'yomka ishlarini olib bordi. 14 tadan ortiq soddalashtirilgan menzul plansheti s'yomka bilan to'ldirildi.

Qorako'lning shimoliy qirg'og'ida qaytadan s'yomka ishlari olib borildi. Qorajilg'a va uning irmoqlari s'yomka qilinishi natijasida mutlaqo yangi kartografik materiallar to'plandi. Bir nechta yangi katta daralar, muzliklar kashf etildi, yangi cho'qqilar aniqlandi. Qorachim vodiysida s'yomka ishlari olib borilishi natijasida bitta yangi muzlik, Oqqilg'a daryosining yuqori qismini s'yomkaga olish davomida esa, uchta yangi muzlik kashf etildi. Kokuybel daryosidan Jiruy daryosiga qadar 16 km masofada nivelirovka ishlari amalga oshirildi. Birinchi marotaba Tanimas daryosi, uning atrofidagi muzliklar o'rganildi va s'yomka ishlari olib borildi. Tanimasdan Fedchenko muzligi bo'ylab Mug'suv daryosi vodiysiga o'tish mumkinligi aniqlandi. Shuningdek, birinchi marotaba Kashaloyoq, Tanimas va yangi Abdulqahhor muzligidan Fedchenko va Fanlar akademiyasi muzliklariga olib boruvchi dovonlardan oshib o'tildi. Vanch, Yazg'ulom, Abduqahhor daryolarining yuqori qismida ilk marta s'yomka ishlari olib borildi.

Y.I. Belyaev rahbarligidagi Astronomiya otryadi amalga oshirgan ishlarning natijalari ham ahamiyatli bo'lib, injener-geodezist K.V. Isakov bilan birgalikda, topografik va fototeodolit s'yomka ishlari uchun tayanch nuqtalarni belgilab chiqdi; 9 ta astronomik punktlarni aniqladi; Pulkovo observatoriyasida olib borilgan astronomik nazorat kuzatuvlarni, Geyde universal asbobi taqdim etadigan aniqlikni tekshirish ishlari bilan taqqoslandi (may, iyun va oktabr); qisqa to'lqin uzunliklarida vaqt radiosignallarini qabul qilish bo'yicha astronomik qator tajribalar o'tkazildi; U. Nardin firmasining yangi cho'ntak xronometrlari va tadqiq qilindi; deklinator asbobi yordamida 27 ta magnitli punktlar aniqlandi; atmosfera shaffofligini aniqlash uchun yorug'lik filtrlari orqali osmonning fotosuratlarini olindi; tadqiqot marshruti bo'yicha ov qushlari va hayvonlarning tarqalishi haqida materiallar to'plandi [15, S.1-40].

K.V. Isakov Archadovon – Mashalg'udur tomondan, sharqdan g'arbga qarab 60 km umumiy uzunlikda astronomik-topografik s'yomka ishlarini amalga oshirdi. Jami 2-klass triangulyatsiyasining 12 ta punkti, Oloy orti tizmasining 22 ta cho'qqisi (kamida uchta manzildan) va ularning balandligini aniqladi. Bundan tashqari, 20 ta zenit masofalaridan o'zaro kuzatilishi mumkin bo'lgan yerda yorug'lik sinishining doimiy koeffitsienti hisoblab chiqildi.

Nemis geodezistlari tomonidan amalga oshirilgan ishlarning asosiy natijalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1). Fedchenko muzligi va unga tutash tarmoqlarning 1:25000 masshtabda yaxlit xaritasini tuzish uchun to'liq material to'plandi; 2). Bordobidan Tersoqar dovonigacha, Seltog' tizmasi guruhi va Qorako'lgacha bo'lgan hududlarda 15000 kv.km maydonda s'yomka ishlari olib borildi. Oloy orti tizmasining 1:25000 masshtabda orografik xaritasini (tizmalar va vodiylar) tuzish uchun ma'lumotlar yig'ildi; 3). 1:200000 masshtabdagi Qorako'l xaritasini tuzish uchun material to'plandi; 4). Notgemeynshaft muzligidagi o'zgarishlar va uning harakatlanishini keyinchalik o'rganish maqsadida uning muz tili batafsil suratga olindi.

Meteorologiya bo'limining tadqiqot natijalari fanga kiritilgan yana bir ulkan hissa bo'ldi. Oloy va Qorako'ldagi meteorologik stansiyalarining kuzatuv natijalariga ko'ra balandlikda joylashgan keng vodiyning (taxminan 3100 metr) baland tog'dagi bo'm-bo'sh yassitog'lik (taxminan 4000 metr) bilan yozgi vaqtdagi meteorologik sharoitlarini taqqoslash uchun materiallar to'plandi. Aktinometr asboblari yordamida amalga oshirilgan kuzatuvlar natijasida quyosh radiatsiyasi kuchlanishining kattaligini aniqladi.

Shuningdek, 1928 yili ekspeditsiya Qorako'l, Rangko'l va Sho'rko'lda limnologiyaga oid kuzatuvlarni olib bordi. Qorako'lda ikki yarim oy davomida qirg'oq bo'yi suv sathi va suv haroratining o'zgarishi kuzatildi. Vaqt tanqisligi sababli, ushbu ko'llarning chuqurligini, pelagial haroratini, suv tiniqligini kuzatish ishlari yetarli darajada olib borilmadi.

Tarkibiga ham sovet, ham nemis vakillari kirgan Geologiya-mineralogiya bo'limining natijalari ham juda muhim bo'ldi. Mazkur guruh a'zosi L. Nyot Oloy va Oloy orti tizmalari orqali Taldiq va Qizilart dovonlari atrofida geologiyaga oid tadqiqot ishlarini olib bordi. Asosan

yura davri bo‘r qatlamlarini tadqiq etdi. L. Nyot tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, to‘plangan materiallar va kuzatuvlar asosida Qizilart dovoni meridianidan sharqqa Tersoqar dovoni meridianidan g‘arbga, kengligi bo‘yicha – Oloy vodiysidan shimolga Tanimas kengligiga qadar 1:500000 masshtabdagi geologik xaritani tuzish imkonini berdi. Xaritaga ikkita meridional geologik kesimlar ilova qilindi: 1) Qizilartdan Muzqo‘lgacha va Qorako‘lning g‘arbiy qirg‘og‘i bo‘ylab; 2) Darao‘tqo‘rg‘ondan Tanimas daryosigacha chizilgan kesim bilan [16, S.1-40].

Bo‘lim faoliyati natijalariga D.I. Sherbakov katta hissa qo‘shdi. Taldiq dovonidan sharqqa va Tengizbaydan g‘arbga qarab Oloy tizmasining shimoliy yonbag‘irlarida mineralogiyaga oid rekognosirovka ishlarini olib bordi. D.I. Sherbakov G.L. Yudin bilan birgalikda Tanimas, Quvdara, Bartang daryo vodiylarida ham shu tarzdagi tadqiqot ishlarini amalga oshirdi. Minerallarning joylashish sharoitlarini kuzatishi natijasida topilgan noorganik moddalar Oloy tizmasining shimoliy qismi, shuningdek Quvdara va Bartang vodiylarining geoximiya tavsifini berishga xizmat qildi.

Fanlar akademiyasi Mineralogiya muzeyi ilmiy xodimi A.N. Labunsov va uning yordamchisi N.I. Beryozkin partiyasi ishining natijalari orasida G‘arbiy Pomirda uchratiladigan minerallar tavsifi tuzilganligini, Ko‘hilol shpinel konlarida topilgan minerallar va ularning o‘rganilganligini hamda Panj daryosi vodiysida Sumjin qishlog‘i yonida aniqlangan shpinel konining ilmiy tavsifi berilganligini qayd etish lozim [17, S.1-21].

N.I. Beryozkin Garmchashma buloq suvi oqadigan soyda paydo bo‘ladigan yumaloq shakldagi ohaktoshlarni o‘rganib, buloqning ilmiy tavsifi berildi. Shuningdek, A.N. Labunsov Afg‘onistonning Badaxshon viloyatida geologik-mineralogik kuzatuvlarini olib bordi [18, S.21-32].

Ekspeditsiyaning zoologiya, biologiya va botanika bo‘limlari, shuningdek, entomologiya guruhining ilmiy natijalari katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Germaniya tomonidan – V. Reyning, sovet tomonidan – A.N. Reynxardt guruhning yetakchi xodimlari bo‘lishdi. Ular 4 oy davomida Oloy va Pomirning turli joylarida 2000 km yo‘lni bosib o‘tib, 900 dan 4800 metr gacha bo‘lgan balanlikda 90 tadan ortiq turli punktlarda tadqiqotlarini olib borishdi. Janubiy, G‘arbiy va Markaziy Pomirdagi katta tog‘ vodiylarini o‘rganishga asosiy e‘tibor qaratildi.

Jami 12000 ta hasharot nusxalari yig‘ilib, ularning aksariyati qattiqqanotli qo‘ng‘izlar (asosan, Tenebrionidae va Carabidae), parda qanotlilar (2300 nusxa atrofida, yarmidan ko‘pi tukli arilar), kapalaklar, to‘g‘ri qanotlilar va qisman ikki qanotlilar tashkil qildi. Hasharotlardan tashqari mollyuska nusxalari, nematodlar, qisqichbaqasimonlar (Atemiasalina, Branchiopodidae va Gammaridae), sudraluvchilar va amfibiyalar (Lacertidae va Bufo viridis) va baliqlar (7 punktda) yig‘ildi. Pomir daryolari va ko‘llari ixtiofaunaga boy ekanligi aniqlandi. To‘plangan materiallar V. Reyning tomonidan Germaniyaga olib ketilib, ilmiy jihatdan o‘rganildi va nashr etildi [19, S. 238-240].

A.N. Reynxardt bir yarim oy davomida Gulcha atroflarida, Oloy vodiysi va Qorako‘l havzasida olib borgan tadqiqotlari natijasida to‘plangan materiallari to‘lig‘icha SSSR FA Zoologiya muzeyiga topshirilib, ilmiy o‘rganish natijalari keyinchalik nashr etiladi.

1928 yilgi ekspeditsiyaning etnologiyaga oid ishlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Mutaxassis-etnolog V. Lens Oroshor qishlog‘ida takomillashtirilgan fonograf asbobi yordamida kundalik hayotda ko‘p qo‘llaniladigan Pomirning asosiy shevalarini, alohida so‘zlar hamda butun jumalardagi talaffuz xususiyatlarini, shuningdek, xalq qo‘shiqlarining ohangi va kuyini yozib oldi. Oroshor qishlog‘ida uzoq vaqt ishlagan V. Lens, Bartang daryosi vodiysi tojik tili lahjasi lug‘atini tuzdi, ko‘pgina ertaklar, maqollar yozib oldi, mahalliy urf-odatlar bo‘yicha ma‘lumotlar to‘pladi. Farg‘ona, Dushanbe va Toshkentda bo‘lgan vaqtda tojik tili shevalarining turli xususiyatlarini o‘rgandi.

V. Lens yiqqan materiallardan tashqari, ekspeditsiyaning boshqa a‘zolari ham etnografik kuzatuvlarni amalga oshirishdi. N.P. Gorbunov ekspeditsiya davomida yig‘ilgan ma‘lumotlarni bir joyga to‘plash va to‘ldirish vazifasini Janubiy Pomirga yuborilgan SSSR FA muxbir-a‘zosi M.S. Andreev zimmasiga yukladi. U 1929 yil 12 maydan 15 sentabrgacha Rushondagi Xuf vodiysiga qilgan safari davomida asosiy ishlarni bajaradi [20]. SSSR Fanlar akademiyasining 1928 yil Pomir ekspeditsiyasining natijalariga bag‘ishlangan to‘plamlarida I.I. Zarubinning

1915–1916 yillarda Oroshorda o'tkazgan tadqiqoti natijalari, xususan, oltita ertak va bitta lirik qo'shiqning matnlari hamda oroshor-ruscha lug'at va unga ruscha-oroshor ko'rsatkichi, shuningdek, "Oroshor lahjasi xususiyatlariga qo'shimcha mulohazalar" nomli ilmiy ishlari chop etiladi[21, S.7.].

Rejissyor V.A. Shneyderov va operator I.M. Tolchandan iborat kinoguruh ekspeditsiya ishini, muzlik manzaralarini, alpinistlarning toqqa chiqish va muzda harakatlanish texnikasini suratga olishga katta hissa qo'shdi. Kinoguruh a'zolari 5 500 metrgacha bo'lgan cho'qqilarga chiqishda ishtirok etishib, ekspeditsiya harakatlangan yo'nalishlar, o'rganilgan hududlar, ilmiy va sport ishlarining ba'zi lahzalari suratga olindi. Alpinistlarning muzliklar, dovonlar va balandliklarda ishlash usullari, shuningdek, tog' qirg'izlarining kundalik turmushi tarzi (to'y, uloq, poyga), qator tabiat manzaralari tasvirga tushirildi. Qariyb 9 mingga yaqin tasvirga olingan materiallar "Podnojie smerti" ("O'lim ostonasida") nomli filmini[22] va ekspeditsiya ishiga bag'ishlangan boshqa qator filmlarning yaratilishiga asos bo'ldi. Tasvirga olingan Pomir manzaralari va ayrim tabiat hodisalarining (muz qatlamlari, erish shakllari, muz ustunlari va boshqa alohida tafsilotlari) namoyish etilishi katta ilmiy va geografik qiziqishni uyg'otdi. Ushbu film 1930-yillarda Germaniyada ham namoyish etildi. Keyinchalik, ekspeditsiyaning ba'zi rahbarlari va qatnashchilarining, shu jumladan N.P. Gorbunov va N.V. Krilenkolarning qatag'on qilinishi sababli, film namoyishi ta'qiqlab qo'yildi. XX asrning 90-yillarida filmning nemis nusxasi topilib, raqamlashtirildi[23].

Akademik A.Ye. Fersmanning ta'kidlashicha, "1928 yil ekspeditsiyalar ishi natijasida shimoli-sharqda Qorako'l va Lenin cho'qqisi va janubi-g'arbda Panj daryosining o'rta oqimidagi mutlaqo kam o'rganilgan hududlar tadqiq etildi. Ayniqsa Vanch, Yazg'ulom, Garmo daryolari yuqori qismida, Seltog' tizmasining g'arbida, Zulumart tizmasi etaklarida batafsil o'rganish ishlari olib borildi. Natijada, Pomir va unga tutash hududlarni o'rganishda katta muvaffaqiyatlarga erishildi, muhim ilmiy materiallar to'plandi va keyingi tadqiqotlar uchun zamin hozirlandi.

Xulosa. 1928 yili Sovet-German ekspeditsiyasining faoliyati bilan Pomirni o'rganishning yangi bosqichi boshlandi. Mazkur ekspeditsiya Pomir va uning tevarak atrofini o'rganishga kompleks yondashuvning shakllanishiga asos bo'ldi. Ekspeditsiya ishlariga mintaqani har tomonlama tadqiq etish uchun ikkala tomondan turli sohadagi yetakchi mutaxassislar jalb etildi. Bularning barchasi o'lkani geologik va biologik, iqtisodiy va etnografik-lingvistik jihatdan o'rganish imkonini berdi. Yangi foydali qazilma konlari, o'simliklar, hasharotlar va baliqlarning yangi turlari topildi. Pomirning "o'rganilmagan hududi"da ham muhim geografik kashfiyotlar amalga oshirildi, cho'qqilarga chiqildi va geografik nuqtalar aniqlandi. Pomirning ilgari tadqiq etilmagan katta qismi xaritaga tushirildi.

Sovet va nemis tadqiqotchilarining hamkorlikdagi faoliyati tufayli xorij olimlaridan ilmiy tadqiqotning bir qator ilg'or usullari o'zlashtirildi va Pomir hududlarini kelajakda har tomonlama o'rganish uchun zamin yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Петербург Фанлар академиясига 1724 йил 28 январда (8 февраль) император Петр Ининг фармонида кўра Санкт-Петербург шахрида асос солинган. 1724-1917 йилларда Петербург Фанлар академияси; 1917-1925 йилларда Россия Фанлар академияси; 1925-1991 йилларда СССР Фанлар академияси; 1991 йилдан Россия Фанлар академияси.
2. Розенфельд Г. Научные и культурные связи между СССР и Веймарской республикой // Вопросы истории. 1963. – № 10. – С. 82.
3. Крыленко Н.В. По неизведанному Памиру. – М.-Л.: Государственное издательство, 1929. – С. 19.
4. Крыленко Н.В., Щербаков Д.И., Марков К.К. Пять лет по Памиру. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1935. – С. 8.
5. РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-1928-рўйхат, 174-йиғмажилд, 101- варақ орқаси.
6. 1928 йил 9 майда СССР Фанлар академияси қошидаги Экспедицияга оид тадқиқотлар комиссияси Н.П. Горбуновга экспедициянинг совет қисмига раҳбарликни

амалга ошириши хусусида расман илтимоснома киритади. (РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-1928-рўйхат, 173-йиғмажилд, 68-68 варақ орқаси).

7. РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-1928-рўйхат, 173-йиғмажилд, 68-68 варақ орқаси.

8. РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-1928-рўйхат, 174-йиғмажилд, 101-варақ орқаси-102 варақ.

9. Wien Karl. Pamir-Expedition 1928. Tagebuchaufzeichnungen (нашр этилмаган кўлёзма). – Р. 4-5; Горбунов Н.П., Шербаков Д.И. Памирская высокогорная Советско-Германская экспедиция 1928 г. Отчет // Труды Памирской экспедиции 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1929. Вып. I. Общий отчет. – С. 4.

10. Мазкур тадқиқотларнинг натижалари хусусида қаранг: Корженевский Н.Л. Алайская долина (Орогидрография и оледенение) // Памирская экспедиция 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1930. Вып. 3. География и геодезия. – С. 1-62.

11. Насонов Н.В. Географическое распространение диких баранов Старого Света. – Пг., 1923. – С. 88.

12. Aus der Arbeit der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft // Die Alai (Pamir) Expedition 1928. – Berlin, 1929. Heft 10. – S. 147-148.

13. РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-1928-рўйхат, 174-йиғмажилд, 101-варақ орқаси.

14. Горбунов Н.П., Шербаков Д.И. Памирская высокогорная Советско-Германская экспедиция 1928 г. Отчет // Труды Памирской экспедиции 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1929. Вып. I. Общий отчет. – С. 23.

15. Беляев Я.И. Астрономические работы Памирской экспедиции 1928 г. // Памирская экспедиция 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1930. Вып. 5. Астрономия и геодезия. – С. 1-40.

16. Батафсил қаранг: Nöth L. Geologische Untersuchungen im nordwestlichen Pamir-Gebiet und mittleren Transalai // Wissenschaftliche Ergebnisse der Alai-Pamir Expedition, 1928. – Berlin: Reimer: Vohsen, 1932. Teil 2. Bd. 1: Stratigraphie (ausschließlich Quartär). Tektonik. VIII. – S.130.; Nöth, Ludwig. Geologische Untersuchungen im nordwestlichen Pamir-Gebiet und mittleren Transalai // Wissenschaftliche Ergebnisse der Alai-Pamir Expedition, 1928. – Berlin: Reimer: Vohsen, 1932. Teil 2. Bd. 2: Quartäre Ablagerungen Morphologie. – S. 131-211: il. + 24 Tafel.

17. Лабунцов шўбаси томонидан амалга оширилган ишлар хусусида батафсил қаранг: Лабунцов А.А. Геолого-менералогические исследования на Западном Памире и в провинции Бадахшан в Афганистане в 1828 г. // Памирская экспедиция 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1930. Вып. 4. Менералогия. – С. 1-21.

18. Березкин Н.И. Источник Гармчашма // Памирская экспедиция 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1930. Вып. 4. Менералогия. – С. 21-32.

19. Қаранг: Stitz, H. Entomologische Ergebnisse der Deutsch-russischen Alai-Pamir-Expedition 1928. 5. Hymenoptera, Formicidae // Sontlerabdruck aus: Mitteilungen aus dem Zoolog. Museum in Berlin. – Berlin, 1930. 16. Band, 2. Heft. – S. 238-240.

20. ТШМДА, 38-фонд, 3-рўйхат, 108-йиғмажилд, 12-варақ орқаси, 87-98 варақлар, РФАА СПбФ, 138-фонд, 1-рўйхат, 1369-йиғмажилд, 1-305-варақлар.

21. Зарубин И.И. Орошорские тексты и словарь // Труды Памирской экспедиции 1928 г. – Л.: Издательство АН СССР, 1929. Вып. VI. Лингвистика. – 108 с. Шунингдек қаранг: Расторгуева В.С. И.И. Зарубин-лингвист // Иранский сборник. К семидесятипятилетию профессора И.И. Зарубина. – М.: Издательство восточной литературы, 1953. – С. 7.

22. Қаранг: РФАА, 496-фонд, 2-рўйхат, 204-йиғмажилд, 1-варақ.

23. Алайско-Памирская экспедиция, 1928 г. (с русскими субтитрами) // https://www.youtube.com/watch?v=u_VknU63XOQ (мурожаат қилинган вақти 05.12.2021 й.).

IKKINCHI JAHON URUSHIDA O'ZBEK JANGCHILARINING ISHTIROKI: TARIXNING UNUTILGAN BOBI

*Saliev Ulugbek Abdullaevich,
Fargona jamoat salomatligi tibbiyot instituti, Tarix fanlari nomzodi, dotsent.*

Annotatsiya: Ikkinchi jahon urushi, misli ko'rilmagan miqyosdagi global mojaroda ko'plab mamlakatlar va etnik guruhlar ishtirok etdi. Ushbu halokatli voqeaning ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan jihatlaridan biri bu urush harakatlarida katta rol o'ynagan o'zbek jangchilarining ishtirokidir. Ushbu maqolada o'zbek jangchilarining Ikkinchi jahon urushidagi qo'shgan hissasi o'rganilib, ularning kechinmalari yoritiladi.

Kalit so'zlar; ikkinchi jahon urushi, front, o'zbek xalqi, matonat, front orti qahramonlari.

PARTICIPATION OF UZBEK WARRIORS IN WORLD WAR II: A FORGOTTEN CHAPTER OF HISTORY

*Saliev Ulugbek Abdullaevich,
Fargona Public Health Medical Institute, Candidate of History, Associate Professor.*

Abstract: World War II, a global conflict of unprecedented scale, involved many countries and ethnic groups. One aspect of this devastating event that is often overlooked is the involvement of Uzbek fighters who played a major role in the war effort. This article examines the contribution of Uzbek soldiers in the Second World War and highlights their experiences.

Keywords; the Second World War, the front, the Uzbek people, courage, heroes behind the front.

УЧАСТИЕ УЗБЕКСКИХ ВОИН ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: ЗАБЫТАЯ ГЛАВА ИСТОРИИ

*Салиев Улугбек Абдуллаевич,
Фергонский медицинский институт общественного здравоохранения, кандидат исторических наук, доцент.*

Абстракт: Вторая мировая война, глобальный конфликт беспрецедентного масштаба, затронул многие страны и этнические группы. Одним из аспектов этого разрушительного события, который часто упускают из виду, является участие узбекских боевиков, сыгравших важную роль в военных действиях. В данной статье рассматривается вклад узбекских солдат во Второй мировой войне и освещается их опыт.

Ключевые слова; Вторая мировая война, фронт, узбекский народ, мужество, герои за фронтом.

Kirish: Insoniyat tarixidagi hal qiluvchi lahza bo'lgan Ikkinchi Jahon urushi dunyo guvohi bo'lgan eng keng qamrovli va halokatli to'qnashuvlardan biri bo'lib turibdi. Urush ko'plab millatlar va xalqlarning ishtirokini o'z ichiga oldi, ularning har biri eksa kuchlariga qarshi kurashda o'ziga xos tarzda hissa qo'shdi. Yirik jahon davlatlarining roli yaxshi hujjatlashtirilgan bo'lsa-da, unchalik taniqli bo'lmagan hissa qo'shganlar, jumladan, O'zbekistondan kelgan jasur jangchilar haqidagi tarixiy rivoyatda sezilarli bo'shliq saqlanib qolmoqda. Ushbu maqola o'zbek askarlari, uchuvchilari, partizanlari va tibbiyot xodimlarining Ikkinchi jahon urushidagi ishtirokini, ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan, e'tirof va e'tirofga loyiq bo'limni yoritishga qaratilgan. Ularning ishtiroki nafaqat ularning chidamliligi va sadoqatini namoyish etdi, balki ushbu global mojaroning natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Ikkinchi jahon urushida o'zbek jangchilarining ishtiroki Sovet Ittifoqining konfliktidagi ishtirokining kengroq mazmuni bilan chuqur bog'langan edi. O'rta Osiyoda joylashgan O'zbekiston bu notinch davrda Sovet Ittifoqi tarkibiga kirgan respublikalardan biri edi. Adolf Gitler boshchiligida fashistlar Germaniyasi 1941 yil iyun oyida Sovet Ittifoqiga bostirib kirgan Barbarossa operatsiyasini boshlaganida, Iosif Stalin boshchiligidagi Sovet Ittifoqi juda katta

qiyinchiliklarga duch keldi. Bu bosqin urushda burilish davri bo'ldi, chunki O'zbekistonni ham o'z ichiga olgan Sovet Ittifoqi fashistlar tajovuziga qarshi kurashda muhim frontga aylandi.

Sharqiy front: O'zbekistonning Sharqiy frontga yaqinligi Sovet qo'shinlarining urush harakatlari uchun strategik ahamiyatga ega bo'ldi. Sharqiy front Ikkinchi jahon urushining eng shafqatsiz teatrlaridan biri bo'lib, keng ko'lamli janglar, ekstremal ob-havo sharoiti va katta qurbonlar bilan ajralib turardi. O'zbeklar ham boshqa ko'plab sovet fuqarolari kabi fashistlar hujumidan o'z vatanini himoya qilish uchun safarbar etilgan.

O'zbek jangchilarining safarbarligi:

O'zbek jangchilari aholining turli qatlamlaridan bo'lgan, ularning ko'pchiligi qishloq xo'jaligidan chiqqan. Bu jangchilar Qizil Armiya safiga chaqirilib, urush qiyinchiliklariga tayyorgarlik ko'rish uchun qattiq harbiy tayyorgarlikdan o'tdilar. Ularning xizmati piyoda askarlaridan tortib uchuvchilar, partizanlar va tibbiyot xodimlarigacha bo'lgan rollarning xilma-xilligi bilan ajralib turardi.

Uy fronti:

Urushni qo'llab-quvvatlashda frontdan tashqari o'zbek aholisi ham muhim rol o'ynadi. O'zbekistonning qishloq xo'jaligi va sanoat resurslari sovet armiyasini oziq-ovqat, kiyim-kechak va qurol-yarog' kabi zarur materiallar bilan ta'minlash uchun sarflandi. Ushbu moddiy-texnik ta'minot Qizil Armiyani fashistlar qo'shinlariga qarshi kurashda qo'llab-quvvatlashda juda muhim edi.

O'zbekiston mudofaaning moddiy ehtiyojini ta'minlashda oldingi saflarda turib, nimaiki zarur bo'lsa, barchasini ayamay sarfladi. Chunonchi, urush yillarida aholi tomonidan mudofaa jamg'armasiga 649,9 mln. so'm naqd pul, 4 mlrd. 226 mln. so'm zayom puli, 52,9 kg. oltin va kumush topshirildi. Armiyaga 7 518 800 ta gimnastyorka, 2 636 700 ta paxtalik, 2 221 200 ta etik va qo'njli botinka yuborildi. Yengil sanoat vazirligi korxonalarini tomonidan frontga 246 918 700 so'mlik mahsulot jo'natilgan[1].

Qiyinchilik va xomashyo yetishmasligiga qaramasdan, Toshkent to'qimachilik kombinati front uchun 410 mln. metr gazlama ishlab chiqardi. Shuningdek, ko'p miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari jo'natildi. Chunonchi, 1 282 000 tonna g'alla, 482 000 tonna kartoshka va sabzavot, 1000 tonna poliz mahsuloti, quruq va ho'l mevalar shular jumlasidandir. Faqat 1941-yilning ikkinchi yarmida 59 ming bosh ot frontga olib ketildi[2].

Respublikaning har bir viloyati, shahar va tumani hamda ayrim shaxslar jangchilarga yordam qo'llarini cho'zdilar. Masalan, 1942-yilning boshlarida Buxoro viloyatidan 4059 juft issiq kiyim, 9380 juft jun paypoq va qo'lqop, 5660 qalpoq, 2750 shim, 3000 po'stin, 18,5 ming litr vino, quruq mevalar olindi. 1943-yilning boshlarida Leningradga Andijon viloyatidan 7884 kilo un va bug'doy, 5496 kilo yorma bug'doy, 1160 kilo guruch, 418 bosh qo'y, 8510 kilo quruq meva, Qoraqalpog'istondan 224916 so'm naqd pul, 21614 kilo bug'doy, 5819 kilo go'sht, 3700 kilo guruch jo'natildi[3]. Qoraqalpog'istondagi Mo'ynoq baliq kombinatidan 20 mln. banka go'sht va baliq konservasi olingan edi. Surxondaryo va Toshkent viloyatlari ham jangchilardan hech nimani ayamadilar. 1942-yilning kuzida Surxondaryodan 5998 bosh qoramol, 18 tonna asal, 28 tonna yog', 31 tonna quruq meva, 3000 litr vino olindi. Toshkentdan 52 vagon oziq-ovqat mahsulotlari yuborildi. 1943-yili Surxondaryo viloyati front ehtiyojlari uchun 14 mln. so'm naqd pul, 330 tonna go'sht va yog', 530 tonna bug'doy, 180 tonna quruq meva, 33168 dona teri topshirdi. Kiyim-bosh va oziq-ovqat mahsulotlarini Samarqand, Namangan, Xorazm va boshqa viloyatlar ham frontga jo'natib turganlar. Shuningdek, hukumat vakillari tomonidan vagonlarda katta miqdorda sovg'alar olib ketilganligi haqida ma'lumotlar mavjud[4]. Masalan, 1942-yili bir guruh vakillar Leningradga 600 vagon un va go'sht, 100 vagon guruch, 60 vagon quruq meva olib borganlar. Ikkinchi Jahon urushining to'rt yili davomida O'zbekiston davlatga 4 806 000 tonna paxta, 54067 tonna pilla, 1 066 000 tonna g'alla, 195 000 tonna sholi, 108 000 tonna kartoshka, 374 000 tonna sabzavot va ho'l meva, 35289 tonna quruq meva, 57444 tonna uzum, 1 593 000 tonna go'sht, 5 286 000 dona teri topshirgani ma'lum. Ular ham mudofaa ehtiyojlariga sarflangan, albatta. Bundan tashqari, urush yillarida O'zbekiston aholisi mudofaa jamg'armasiga jami 649 900 000 so'm naqd pul o'tkazib bergan. Xalqimiz harbiy xizmatchilarning oilalariga ham katta yordam bergan. Chunonchi, 1943-yili ularga 13 858 500

so'm pul, 1 308 400 kilo oziq-ovqat, 20 750 kiyim-bosh, 40 000 kubometr yoqilg'i, 73 500 pud g'alla, 10 000 bosh qo'y, 2000 bosh qoramol topshirilgan[5].

Shuningdek, o'zbek xalqi Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldaviya va boshqa joylardan ko'chirib keltirilgan o'n minglab kishilarga boshpana berib, mehribonlik va g'amxo'rlik namunalarini ko'rsatdi. Jang bo'layotgan hududlardan ko'chirilgan bir million shaxs boshpana, kiyim-bosh va oziq-ovqat bilan ta'minlandi. Minglab yetim bolalarni o'zbek oilalari o'z qaramog'lariga oldilar, farzandlaridan kam ko'rmay tarbiyaladilar. O'zbek xalqi jangga ketgan turli millat vakillarining oilalaridan ham moddiy yordamini ayamadi. Davlatimiz 113 ta harbiy kasalxona – gospitalni ham otaliqqa oldi[6].

Fashistlarning tor-mor qilinishida O'zbekistonda urush yillarida ishlab chiqarilgan qurol-aslahalar katta ahamiyat kasb etdi. Sanoatning asosiy qismi harbiy qurol ishlab chiqarishga yo'naltirilib, ular jang maydoniga uzluksiz yuborib turildi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, 2100 samolyot, 17 342 samolyot motori, 17 100 minomyot, 27 000 tankka qarshi otadigan zambarak qismlari, 60 000 harbiy kimyoviy anjom, 22 million mina, 560 000 snaryad, 2 million 318 ming aviatsiya bombasi, 1 million dona granata, 100 chaqirimdan ziyod sim, dala radiostansiyalari, tank va samolyotlar uchun 3 milliondan ortiq radiolampa, 5 bronepoezd, 18 harbiy-sanitar va hammom o'rnida foydalaniladigan hamda kir yuviladigan poezd, 2200 ko'chma oshxona olib ketildi.

Shuningdek, yurtdoshlarimizning shaxsiy pullari hisobidan tayyorlanib, jang maydoniga yuborilgan qurol-aslahalar ham kam bo'lmagan. Masalan, tank koloniyasi va aviaeskadiriliya qurish uchun aholidan 320 000 000 so'm to'plangan. O'zbekiston 1943-yili nemis-fashistlaridan ozod qilingan hududlarga yordam berishni boshlab yubordi. Masalan, mazkur yilning oktyabrida O'zbekistondan Belorussiya, Ukraina va Rossiyaning dushmanidan tozalangan yerlariga 800 nafar vrach safarbar qilindi. 1944-yilning birinchi yarmida esa Ukrainaga 300 tonna g'alla, 8300 bosh qoramol, 6700 bosh qo'y jo'natildi. 1943–44-yillarda ozod etilgan shaharu-qishloqlarga Qoraqalpog'istondan 45 800 000 bosh qoramol va qo'y yuborildi. Toshkent temiryo'lchilari vagonlarda turli xil jihozlarni yubordilar. Sobiq Stalingradni tiklash uchun 350 nafar quruvchi bordi. Xorazmliklar Xarkovga har xil qishloq xo'jalik texnikasini jo'natdilar. 1943-yil avgust oyida respublikadan ozod qilingan joylarga 1152 traktor, 25 kombayn, 1138 omoch, 38 seyalka olib ketildi. Sentyabr oyining oxirlarida oziq-ovqat mahsulotlari va jihozlar to'ldirilgan 374 vagon jo'natildi. 12-oktabrda Ukrainaga 450 vagonida sovg'alar bilan birga 300 tonna g'alla, 8300 bosh qoramol, 10 ming juft oyoq kiyim, 200 ming gazlama mollari, kasalxona, maktab va radiouzellar uchun jihozlar yuborildi.

Voronej va Kursk shaharlariga 275 bosh qoramol, 72 tonna g'alla, 24 tonna quruq meva olib ketildi. Bulardan tashqari, respublika bo'yicha 300 tonna g'alla, 180 tonna quruq meva, 10 ming juft oyoq kiyim, 200 ming metr gazlama, 2600 ming so'm naqd pul, yuk mashinasi, telefon stansiyasi jo'natildi. Ukraina uchun 350 traktor, 200 avtomashina, 50 kombayn, 1500 omoch berildi. Stavropol o'lkasiga 1142 traktor, 400 seyalka 1142 nafar agronom va haydovchisi bilan jo'natildi. Ozod qilingan joylarga Surxondaryo, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari 50 ming bosh qo'y va 190 ming bosh qoramol yuborgan. Shuningdek, nemis-fashistlaridan tozalangan respublika va viloyatlarga 1944-yili 100 000 kitob sovg'a qilingan edi. 1943–44-yillarda ozod qilingan yerlarga O'zbekistondan 13 000 dan ortiq temiryo'l mutaxassisi, hunar bilim yurtlaridan 15 000 yosh yigit sobiq Leningrad, Kiyev va Dunayga yo'l oldi. O'zbek xalqining ozod qilingan joylarga ko'rsatgan yordami aslida serob. Ammo umumiy tushuncha uchun keltirib o'tilganlari yetarli, deb o'ylayman. O'zbekiston sanoat sohasida ham katta ishlarni amalga oshirib, Rossiya, Ukraina va boshqa joylardan ko'chirib keltirilgan o'nlab korxonalarni joylashtirib, ularning ishchi-xizmatchilarini boshpana va oziq-ovqat bilan ta'minladi. O'zbekistonda harbiy sohada ham beqiyos ishlar amalga oshirildi. Xususan, respublikada 15 diviziya va brigada tuzilib, ularda o'zbeklar salmoqli o'rinni egalladilar. O'sha harbiy qismlardan tashqari o'n minglab navqiron yigit harakatdagi armiya saflariga yuborildi. Toshkentdagi harbiy bilim yurtlari front uchun bir necha ming komandir va siyosiy xodimlarni tayyorladi. Urushning dastlabki oylarida Toshkent shahrining o'zidan 100 ming yigit va qisman ayollar harbiy xizmatga jalb qilindi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistondan bir million kishi frontga olingan. Biroq bu raqam unchalik to'g'ri emas, deb

hisoblaymiz. Chunki Germaniyada tuzilgan “Turkiston legioni” 1 mln. 800 ming kishini o‘z ichiga olgan. Bu legionning rahbarlaridan birining so‘zicha, uning tarkibida tojik, qozoq, turkman va qirg‘izlardan tashqari o‘zbeklar ham bo‘lgan. Ma’lumki, jang maydonlarida yarim millionga yaqin o‘zbek halok bo‘lib, qolgan yarim millioni Vataniga qaytgan. Bu ikki raqam bir-biriga qo‘shilsa, bir million bo‘ladi. Endi “Turkiston legioni” dagilar hisobga olinsa, jangga tortilgan o‘zbeklarning soni ancha oshib ketadi. O‘zbeklar Moskva, Stalingrad, Kavkaz, Qrim, Kursk, Dnepr, Markaziy va Janubi-Sharqiy Yevropadagi janglarda qatnashib, Berlingacha bordilar. Shuningdek, Yaponiya bilan urushda ishtirok qildilar, partizan urushlarida mardonavor kurashdilar.

Shu tariqa xalqimiz Ikkinchi jahon urushida fashistlarni tor-mor etishga molini ham, jonini ham tikdi. Bamisoli topgan bitta nonini to‘rtga bo‘lib, bittasini o‘ziga, qolganini bevosita frontga, so‘ng respublikaga ko‘chirib keltirilganlarga, jangga ketganlarning oilalariga, harbiy gospitalarga, fashistlardan ozod qilingan hududlarning och-nochor aholisiga berdi. Ayni paytda bir milliondan oshiq farzandlari fashistlarga qarshi janglarda mardonavor kurashdi. Ulardan bir necha yuz ming kishi halok bo‘ldi va jarohatlandi. Ayni paytda o‘zbeklardan tuzilgan “Ishchi batalon”lar front uchun fidokorona mehnat qildilar.

Bevosita janglarda 27 mln. kishining yostig‘i qurigan, boshqa talofatlarni ham qo‘shganda 30 mln. kishi nobud bo‘lgan Ikkinchi jahon urushi o‘zbek xalqiga ham beqiyos katta talofat keltirdi. Minglab ayollar beva va bolalar yetim bo‘lib qoldilar[2]. Ota-onalar farzandlari dog‘ida qayg‘u-alam bilan bu dunyodan ko‘z yumdilar. Urush yillarida chek-chegarasi yo‘q xarajatlar xalqni shu darajada qashshoqlashtirdiki, ta‘riflashga qalam ojizlik qiladi. Qanchadan-qancha odamlar ochlik va kasalliklardan o‘ldi. Urush o‘zbek xalqining bor-yo‘g‘idan tamomila ayirdi, ko‘rpa-yostig‘i, boshqa ro‘zg‘or anjomlaridan mosuvo bo‘ldi, uy-joyi xarobaga aylandi, och va yupun bo‘lib qoldi.

Ocharchilik va kasalliklar qishloqlarda avjiga minib, ko‘p odamlarning yostig‘ini quritdi. Bolalarning orasida ham o‘lim ko‘p uchrardi. Biroq sho‘ro davlatining e‘tiborsizligi tufayli urush vaqtida orttirilgan qiyinchilik va azob-uqubatlar tamomila bartaraf qilinmadi. Ayniqsa, urush nogironlarining qadr-qimmatini o‘rniga qo‘yilmay, ular o‘z holiga tashlab qo‘yildi.

Bevosita janglarda 27 mln. kishining yostig‘i qurigan, boshqa talofatlarni ham qo‘shganda 30 mln. kishi nobud bo‘lgan Ikkinchi jahon urushi o‘zbek xalqiga ham beqiyos katta talofat keltirdi. Minglab ayollar beva va bolalar yetim bo‘lib qoldilar. Ota-onalar farzandlari dog‘ida qayg‘u-alam bilan bu dunyodan ko‘z yumdilar. Urush yillarida chek-chegarasi yo‘q xarajatlar xalqni shu darajada qashshoqlashtirdiki, ta‘riflashga qalam ojizlik qiladi. Qanchadan-qancha odamlar ochlik va kasalliklardan o‘ldi. Urush o‘zbek xalqining bor-yo‘g‘idan tamomila ayirdi, ko‘rpa-yostig‘i, boshqa ro‘zg‘or anjomlaridan mosuvo bo‘ldi, uy-joyi xarobaga aylandi, och va yupun bo‘lib qoldi.

Xulosa:

O‘zbek jangchilarining Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki ularning cheksiz fidoyiligi va global mojaroga qo‘shgan beqiyos hissasi bilan ajralib turdi. Tarixning yetarlicha baholanmagan bu bobida o‘zbeklarning urush davomida jasorat va matonat ko‘rsatib, ko‘p sonli jabhalarda o‘ynagan katta roli ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Хасан Бобожонов. “Иккинчи жахон уруши йилларида Ўзбекистон иктисодиётидаги трансформацион жараёнлар” PhD Диссертацияси.

Р.Шамсиддинов. Ватан тарихи.3-қисм. (Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида). Учинчи китоб. - Т.: Шарқ, 2000. – 457 б.

Шамсиддинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. (Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида). Учинчи китоб. - Т.: Шарқ, 2010. – 496 б.

Субхонова Г.С. Жавлонов О, Чилғашев Ш. Хотира китоби. (Жиззах вилояти) Тошкент. “Меҳнат”, 1994, 7-бет.

История Великой Отечественной войны. Советского Союза. 1941-1945 г. Москва. “Воениздат”, 1961, стр-168.

Муртазаева Р.Х. Ўзбекистон тарихи, Т. “Янги аср авлоди”. 2003, 489-бет.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

«MUROMSKIY PYOTR VA FEVRONIYA HAQIDAGI ERTAK» MISOLIDA «ER» VA «XOTIN» TUSHUNCHALARINI IFODA ETISH XUSUSIYATLARI

Ahmedshina Liliya Rafaelevna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti Rus tilshunosligi kafedrasida
doktoranti O'zbekiston, Toshkent shahri

Annotatsiya: «Muromskiy Pyotr va Fevroniya haqidagi ertak» qadimgi rus adabiyotining eng mashhur asarlaridan biri bo'lib, u hali ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. Ushbu hikoyada jamiyatda muhim rol o'ynaydigan «er» va «xotin» tushunchalari aniq ifodalangan. Butrus va Fevroniya haqidagi hikoya qadimgi rus jamiyatida «er» va «xotin» tushunchalari qanday qabul qilinganiga misoldir. Erkak va ayol huquq va majburiyatlarda teng deb hisoblangan. Ularning o'z vazifalari va vazifalari bor edi, ular oila va umuman jamiyat manfaati uchun bajardilar. Maqolada asar matnida «er» va «xotin» tushunchalarini ifodalashning turli jihatlari o'rganilib, leksik, sintaktik va stilistik xususiyatlarga e'tibor qaratiladi, bu o'rta asr Rossiyasida nikoh aloqasi to'g'risida noyob g'oyani yaratishga yordam beradi. Til vositalarini tahlil qilish orqali maqola muallifi asarda aks ettirilgan nikoh munosabatlari idealini yaratishning turli jihatlari, jumladan, ijtimoiy-madaniy kontekst, gender rollari stereotiplari va axloqiy-axloqiy me'yorlarni ko'rib chiqadi. Tadqiqot natijalari nikoh institutiga bo'lgan munosabatni va erkak va ayolning rus madaniyatidagi roli haqidagi g'oyani chuqurroq tushunishga yordam beradi, shuningdek, «Muromskiy Pyotr va Fevroniya haqidagi ertak» asari yaratilgan davr jamiyatining tarixiy va madaniy xususiyatlariga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy qadriyat, sodiq Shahzoda, er, «qat'iylik», «jasorat», xotin, «ayol» tushunchasi, «sharmandalik», «uyatsizlik».

FEATURES OF THE EXPRESSION OF THE CONCEPTS «HUSBAND» AND «WIFE» ON THE EXAMPLE OF «THE STORY OF PETER AND FEVRONIA MUROMSKY»

Akhmedshina Lilia Rafaelevna

Doctoral student of the Department of Russian Linguistics Mirzo Ulugbek National
University of Uzbekistan, Uzbekistan, Tashkent

Abstract: «The Tale of Peter and Fevronia of Murom» is one of the most famous works of ancient Russian literature, which still retains its relevance. In this story, the concepts of “husband” and “wife” are clearly expressed, which play an important role in society. The story of Peter and Fevronia is an example of how the concepts of “husband” and “wife” were perceived in ancient Russian society. A man and a woman were considered equal in rights and duties. They had their own tasks and responsibilities that they performed for the benefit of the family and society as a whole. The article explores various aspects of the expression of the concepts «husband» and «wife» in the text of the work, paying attention to the lexical, syntactic and stylistic features that help to create a unique idea of marital relations in medieval Russia. Through the analysis of linguistic means, the author of the article examines various aspects of creating the ideal of marital relations displayed in the work, including the socio-cultural context, stereotypes of gender roles and moral and ethical norms. The results of the study will help to understand more deeply the attitude to the institution of marriage and the idea of the role of men and women in Russian culture, as well as shed light on the historical and cultural features of the society of the era in which the work «The Tale of Peter and Fevronia Muromsky» was created.

Keywords: spiritual value, pious prince, husband, «firmness», «responsibility», wife, concept «woman», «shame», «shamelessness».

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТОВ «МУЖ» И «ЖЕНА» НА ПРИМЕРЕ «ПОВЕСТИ О ПЕТРЕ И ФЕВРОНИИ МУРОМСКИХ»

Ахмедшина Лилия Рафаэлевна

Докторант кафедры русского языкознания Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Узбекистан, г.Ташкент

Аннотация: «Повесть о Петре и Февронии Муромских» - одно из самых известных произведений древнерусской литературы, которое до сих пор сохраняет свою актуальность. В этой истории четко выражены понятия «муж» и «жена», которые играют важную роль в обществе. История о Петре и Февронии – пример того, как воспринимались понятия «муж» и «жена» в древнерусском обществе. Мужчина и женщина считались равными в правах и обязанностях. У них были свои собственные задачи и обязанности, которые они выполняли на благо семьи и общества в целом. В статье исследуются различные аспекты выражения концептов «муж» и «жена» в тексте произведения, обращая внимание на лексические, синтаксические и стилистические особенности, которые помогают создать уникальное представление о супружеской связи в средневековой Руси. Через анализ языковых средств автор статьи рассматривает различные аспекты создания идеала супружеских отношений, отображаемых в произведении, включая социокультурный контекст, стереотипы гендерных ролей и морально-этические нормы. Результаты исследования помогут более глубоко понять отношение к институту брака и представлению о роли мужчины и женщины в русской культуре, а также пролить свет на исторические и культурные особенности общества эпохи, в которой было создано произведение «Повесть о Петре и Февронии Муромских».

Ключевые слова: :духовная ценность, благоверный князь, муж, «твердость», «ответственность», жена, концепт «женщина», «срамота», «бесстыдство».

Введение. В основе христианского брака лежат такие духовные ценности как верность, терпение, взаимопомощь в физической и духовной жизни, честность и любовь между супругами, а так же их совместная забота о духовных и материальных благах своей семьи. Супруги, по канонам христианства, предназначены друг другу Богом и несут ответственность за свою семью не только друг перед другом, но и перед Господом, и должны любить и почитать друг друга, несмотря на жизненные испытания.

Выражение концептов «муж» и «жена» является одним из самых распространенных в мире. Оно используется для обозначения брака, семьи и отношений между людьми.

Повесть «О Петре и Февронии Муромских» - одно из самых известных литературных произведений, описывающих отношения между мужем и женой. Эта история повествует о Петре и Февронии, которые влюбляются друг в друга и убегают из дома, чтобы начать новую совместную жизнь. Роли мужа и жены очень четко выражены в этой истории. Петр - глава семьи и защитник своей жены Февронии. Он берет на себя ответственность за семью и за ее благополучие. Феврония заботится о домашнем хозяйстве и детях. Она поддерживает своего мужа и помогает ему во всех вопросах. Этот пример наглядно демонстрирует, насколько важно для семьи иметь доброго и заботливого мужа, который будет защищать свою жену и детей, а также заботливую жену, которая будет поддерживать своего мужа во всех вопросах.

Методы исследования. Для целей нашего исследования был проведен анализ повести о Петре и Февронии Муромских с учетом лингвистических и литературных аспектов. Мы исследовали различные сцены и действия, связанные с персонажами Петром и Февронией, а также проникли в диалоги и мысли персонажей, чтобы выявить особенности выражения концептов «муж» и «жена».

Как известно, традиции определяются мировоззрением, моральными нормами и выражаются в бытовых правилах, в принятом образе жизни. Для православных христиан семья - это «малая церковь». В церкви в древности было принято, чтобы мужчины стояли с правой стороны храма, женщины – с левой. Соответственно, дома

богатых христиан были разделены на мужскую и женскую половины. Мы видим это в «Повести» в самом начале, когда «змей» сидит «со своей женой», то есть в ее покоях, и далее, когда княгиню Февронию обвиняют перед мужем в том, что она некрасиво ведет себя за столом – обычно она обедала на своей стороне стола. дом. В христианской семье главой является муж, и на него возлагается вся ответственность за семью. Но жена - это помощница, советчица, и муж должен прислушиваться к ее слову. Вот почему Петр посылает клеветников-бояр: «Давайте послушаем, что она скажет».

В православных благочестивых семьях принято молиться перед едой, крестить блюдо, призывая благословение Божие. Отсюда и традиция не выбрасывать крошки со стола. (Эта традиция сохранилась и по сей день, особенно в деревнях, где люди не приобрели суетных городских привычек). В традиционной православной семье брак является единственным и на всю жизнь. Православная церковь допускает второй и третий брак. Однако, если первый брак распался (это может быть либо смерть одного из супругов, либо неверность - единственная причина, по которой церковный брак был расторгнут), это делается только для того, чтобы те, кто не в состоянии содержать себя в чистоте, не впали в больший грех.

Рассмотрим первый отрывок, толкующий об образе восприятия мужчины времен «Повести»: «Есть в Русской земле город, под названием Муром, в котором правил, как рассказывают, благоверный князь по имени Павел». Так, за счет лексемы «благоверный» создается положительное впечатление о князе Павле, который то ли исповедовал истинную веру, то ли был верен своей жене. Достойное положение князя иногда подчеркивается другим отрывком из «Повести»: «Слова мужа своего жена накрепко запечатлела в сердце своем, и решила она: пусть так и будет». В данном случае именно инверсионный акцент на отсылке к супругу отражает высшую степень доверия к мужчине и его разумным суждениям, раз уж супруга не осмелилась изменить решение. То же самое наблюдается и в следующем отрывке: «Жена не стала скрывать этого и рассказала князю, своему мужу, обо всем, что с ней случилось» [4].

О могуществе мужчины, о его физической стойкости говорят следующие отрывки: «Радуйся, Петр, ибо дана тебе была от Бога сила убить летающего свирепого змея!», «Радуйся, Петр, ибо, струпя и язвы нося на теле своем, мужественно все мучения претерпел!». Таким образом подтверждаются выделенные нами фреймы «психологических характеристик», «твердости», «ответственности».

Говоря о репрезентации концепта «женщины» в анализируемой повести, амплитуда прагматических выражений намного шире.

В рассказе «О Петре и Февронии Муромских» женщина представлена как чистая, добрая и верная. Главная героиня Феврония описывается как образец женственности и нравственности. Она не только красива, но и умна, трудолюбива и бескорытна [1].

С другой стороны, женщины, которые не соответствуют этому идеалу, представляются как низкопробные и злобные. Так, сестра Петра- Анастасия- описывается как коварная и жадная. Это яркий пример того, как в повести «О Петре и Февронии Муромских» женщина стереотипно представлена либо доброй, либо злой. Стоит также отметить, что женщины в рассказе по большей части не играют активной роли в сюжете. Они являются объектом действия, а не его инициатором. В целом, повесть «О Петре и Февронии Муромских» представляет женщину как идеальный образ, который должен соответствовать определенным нормам и стереотипам [3]. Это может свидетельствовать о том, что в те времена от женщин ожидали соответствия определенному идеалу, и если они ему не соответствовали, то их отвергали. Петр и Феврония - не только любящие супруги, но и верные друзья, которые помогают друг другу в трудные моменты жизни. Они не только любят друг друга, но и уважают, ценят и поддерживают. Например, в одном из отрывков рассказа Петр признается Февронии в своих грехах и просит у нее прощения. В ответ Феврония говорит ему, что она тоже не идеальна, и им обоим нужно быть готовыми к прощению и помогать друг другу. Эта сцена является примером идеальных супружеских отношений, когда каждый член семьи готов поддерживать и помогать другому. Кроме того, Петр и Феврония также являются примером верности

и преданности своему делу. Они оба отказываются от богатства и власти в пользу семейной жизни, что подчеркивает важность семейных ценностей в жизни двух людей. Таким образом, «Повесть о Петре и Февронии Муромских» является прекрасным примером идеальных супружеских отношений и символизирует понятие «муж-жена». В этой истории мы видим, что идеальное семейное счастье возможно только тогда, когда партнеры любят, уважают и поддерживают друг друга.

Заключительные примеры из «Повести о Петре и Февронии Муромских» показывают основные направления восприятия понятия «женщина», а именно мудрость и целительство: «Радуйся, Феврония, ибо мудрость святых мужей была в твоей женской голове! Радуйся, Феврония, ибо уже в девичестве она обладала данным тебе Богом даром исцелять недуги!»

Результаты исследования. В повести о Перте и Февронии Муромских концепты «муж» и «жена» выражаются не только через формальные термины, но и через контекст и взаимодействие героев. Важно отметить, что Перт и Феврония представлены как идеальная пара, взаимоотношения которых основаны на любви, преданности и взаимопонимании [2].

Описание концепта «муж»: Перт, главный герой повести, олицетворяет образ идеального мужа. Он воплощает качества мужественности, решительности и преданности. Перт отличается отвагой и силой духа, что видно в его сражениях с врагами и испытаниями судьбы. Он также проявляет заботу и заботливость по отношению к Февронии, что делает его образ еще более привлекательным.

Описание концепта «жена»: Феврония, супруга Перта, является образом идеальной жены. Она проявляет качества нежности, любви и верности, что позволяет ей стать катализатором процесса осознания и принятия Пертом христианства. Феврония является выразителем великих добродетелей и качеств души, с которыми должна быть обладательница идеальной жены.

Обсуждение. Повесть о Перте и Февронии Муромских является важным источником для изучения русской культуры и идеалов взаимоотношений мужчины и женщины. Она подчеркивает ценность семейных уз, любви и верности, которые жизненно важны для общества. Концепты «муж» и «жена» в повести о Перте и Февронии Муромских становятся символами счастливой и гармоничной семейной жизни, основанной на истинных ценностях. Анализируя текст Повести о Петре и Февронии Муромских, были рассмотрены не только супружеские отношения главных героев, но и семейные отношения второстепенных персонажей: Павла и его жены, а также элемент притчи - история «некоего человека», «соблазненного Февронией». Было установлено, что гармоничные семейные отношения должны существовать не только среди «благословенных» людей, близких к Господу, таких как Петр, избранный для победы над змеем, или Феврония, наделенная даром творить чудеса, но и среди мирян. Важным элементом является тот факт, что именно правящие супруги соблюдают заповеди брака, подавая пример своим подданным своим поведением.

Заключение. Выражение понятий «муж» и «жена» играет огромную роль в нашей жизни. Это помогает нам описывать наши отношения с другими людьми и создавать семьи, которые будут счастливыми и процветающими. «Повесть о Петре и Февронии Муромских» - великолепный пример того, как христианские семейные традиции отражены в русской литературе.

Литература :

1. Алина Мэй, Петр и Феврония Муромские: Повесть о любви и верности, издательство «Эксмо», 2018.

2. Алефиренко Н.Ф. Проблема вербализации концепта: теоретическое исследование. – Волгоград: Смена, 2003.

3. Аскольдов С.А. Понятие и слово // Русская литература. От теории литературы к структуре текста, Антология. - М., 1997. - с. 276-379.

4. Новикова И.С., Легенда о Петре и Февронии в русской литературе, Издательство Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, 2004

DUNYONING ILMIY-LINGVISTIK TASVIRI TUSHUNCHASI

Daliev Madina Xabibullaevna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti (PhD) dotsenti

Annotatsiya: Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda olamning ilmiy-lingvistik tasvirini terminokonseptuallashtirish dolzarb muammolardan biridir. Termin konsepsiyasini juda ko'plab tilshunoslar o'rgangan bo'lib, ularning har biri bu muammoli tadqiqotni o'zlarining konsepsiyalari va misollari bilan tadbiq qilishgan. Mazkur tadqiqot ishida ham olamning ilmiy-lingvistik tasvirini terminokonseptuallashtirish masalalari muallif tomonidan misollar bilan tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: terminokonseptuallashtirish, olamning ilmiy tasviri, olamning lingvistik tasviri, termin konsepsiyasi, dunyoning sodda lingvistik tasviri, etnik til.

ПОНЯТИЕ НАУЧНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Далиева Мадина Хабибуллаевна
Узбекский государственный университет мировых языков (PhD) доцент

Аннотация: Терминологическая концептуализация научно-лингвистической картины мира является сегодня одной из актуальных проблем современного языкознания. Понятие термина изучалось многими лингвистами, и каждый из них применял это проблемное исследование на своих понятиях и примерах. В данной исследовательской работе вопросы терминологической концептуализации научно-лингвистического образа мироздания автор поясняет на примерах.

Ключевые слова: термин-концептуализация, научная картина мира, языковая картина мира, термин-концепт, простая языковая репрезентация мира, этнический язык.

THE CONCEPT OF A SCIENTIFIC AND LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Daliev Madina Xabibullaevna
Uzbekistan State World Languages University (PhD) associate professor

Annotation: Terminological conceptualization of the scientific-linguistic image of the world is one of the urgent problems in modern linguistics today. The concept of the term has been studied by many linguists, and each of them has applied this problematic study with their own concepts and examples. In this research work, the issues of terminological conceptualization of the scientific-linguistic image of the universe are explained by the author with examples.

Key words: term-conceptualization, scientific image of the world, linguistic image of the world, term concept, simple linguistic image of the world, ethnic language.

Introduction. In general linguistics, the problem of the linguistic picture of the world began to be developed in connection with the thesaurus study of vocabulary (the work of Yu.N. Karaulov). This problem was dealt with by G.A. Brutyan, S.A. Vasiliev, G.V. Kolshansky, N.I. Sukalenko, E.S. Yakovleva, M. Black, D. Himes. In 1988, a collective monograph "The Human Factor in Language. Language and the picture of the world" (M, 1988). Currently, the picture of the world is considered in the works of N.D. Arutyunova, Yu.D. Apresyan, A. Vezhbitskaya, V.V. Morkovkina, Yu.S. Stepanova, V.N. Telia, N.F. Alefirenko.

So, the linguistic picture of the world is a mental-lingual formation, information about the surrounding reality, imprinted in the individual or collective consciousness and represented by means of language.

The features of the linguistic picture of the world and its nature are determined by language, since language is the most important way of forming and maintaining human knowledge about the world. In the process of activity, a person learns about the objective world and records the results of knowledge in words. The totality of this knowledge, presented in linguistic form,

is the linguistic picture of the world, which is also called the “linguistic intermediate world”, “linguistic representation of the world”, “linguistic model of the world”. However, the term “linguistic picture of the world” is most often used.

“A huge gain for a person with a developed language”, writes A.M. Luria, is that the world doubles. With the help of a language that designates objects, he can deal with objects that are not directly perceived and that are not part of his own experience... Man has a double world, which includes the world of directly reflected objects, and the world of images, objects, relationships and qualities that are denoted by words” [1, 8].

Literature review. Within the framework of the linguistic picture of the world, there is a connection between language and thinking, the surrounding world, cultural and ethnic phenomena, as well as phenomena within the language itself. “Language is a system of understanding, that is, ultimately, of understanding the world; language is the very understanding of the world”, wrote A.F. Losev [2, 822].

N.D. Shvedova presents the structure of the linguistic picture of the world as an unfolded canvas with a vertex depicted on it and with sections facing it, the components of which are arranged according to the principle of stepwise narrowing. At the top of this image stands a man; two dominant branches are directed towards this peak: “man himself, his life activity and its fruits” and “his environment, the sphere of his existence”. It is this primary division that corresponds to a person’s perception of himself and what exists around him and “for him” [3, 15].

The branches are divided into many separate fragments, each of which is divided into multicomponent sections; within the components there is its own division into component parts in accordance with the hierarchy of relationships. This is how the multi-planarity, multi-fragmentation and hierarchy of the linguistic picture of the world are manifested.

The linguistic picture of the world has a dual nature. On the one hand, people’s living conditions and the material world around them determine their consciousness and behavior, which is reflected in their linguistic picture of the world; on the other hand, a person perceives the world primarily through the forms of his native language, its semantics and grammar, which determines the structures of thinking and behavior. The linguistic picture of the world is a subjective image of the objective world; it carries within itself the features of the human way of comprehending the world, that is, anthropocentrism, which permeates all language.

The linguistic picture of the world is a holistic, global image of the world, which is the result of all spiritual activity of a person; it arises in a person in the course of all his contacts with the world.

The linguistic picture of the world performs two basic functions: interpretative, providing a vision of the world, and regulatory, serving as a guide for a person in the world. In addition to the basic ones, the following functions are distinguished: naming (objects, features, phenomena, processes, states, relationships, situations, events, etc.); explication of the results of categorization of phenomena of reality; identification of world phenomena; orientation in the surrounding world, socialization, belonging to a certain culture, to a certain society.

Each natural ethnic language has a special picture of the world, i.e. reflects a certain way of perceiving and organizing the world. The linguistic personality organizes the content of the utterance in accordance with the linguistic picture of the world, and this manifests a specifically human perception of the world, recorded in language.

The presence of specific languages leads to the emergence of specific linguistic pictures of the world among representatives of different nations. But there are also individual pictures of the world that differ from person to person. And this should be taken into account when talking about the typology of linguistic pictures of the world.

In the scientific literature (Apresyan Yu.D., Maslova V.A., Postovalova V.I.) various typologies of linguistic pictures of the world are proposed. In general, the classification of linguistic pictures of the world, in our opinion, is possible on the following three grounds.

Discussion and result. 1. According to the subject (carrier) of the linguistic picture of the world.

“There are as many pictures of the world as there are observers in contact with the world” [7, 32]. There is a distinction between individual linguistic pictures of the world, or pictures of the world of a linguistic personality, and collective, or “Sofia”, linguistic pictures of the world. It should be taken into account that individual linguistic pictures of the world in their totality form an integral linguistic picture of the ethnos. At the same time, the ethnic linguistic picture of the world is a timeless, constant, basic component of the world picture of a linguistic personality. The largest collective linguistic picture of the world is ethnic, but group linguistic pictures of the world can be distinguished within it: territorial, social, professional communities, as well as linguistic pictures of the world of adults and children.

2. According to the object displayed by the linguistic picture of the world.

The linguistic picture of the world always reflects the objective reality, the surrounding world. However, it can represent either the entire world, in all the diversity of its connections and conditions, or a fragment of this world:

a) According to the volume of the displayed object, a holistic, global linguistic picture of the world is distinguished - these are mythological, religious, philosophical, general scientific ones - and local linguistic pictures of the world. The latter include professional and private scientific pictures of the world: physical, chemical, biological, geological, technical (scientific picture of the techno-sphere), sociological, cybernetic, mathematical, information, etc. In this regard, they talk about the picture of the micro-world, macro-world, mega-world. In accordance with the nature and result of the activity of the subject-contemplator, interpreter, rationally processed pictures of the world (functional, informational, probability-theoretic, etc.) and picture-figurative (artistic) are recognized [4, 27].

b) Based on the quality of the displayed object, they distinguish between scientific and naive language pictures of the world.

A naive linguistic picture of the world is the knowledge of an “ordinary” person about the world in which he lives and acts; it reflects an integral “naive” view of the world, this is a “spontaneously developing idea of the external world, enshrined in everyday practice” [5, 17]. The meanings expressed in it form a single worldview system for speakers of a given language, which includes naive physics of space and time, naive physiology, naive ethics, naive political science, etc. Yu.D. Apresyan emphasized the pre-scientific nature of the naive linguistic picture of the world, noting that it does not coincide with the scientific picture of the world, but retains archaic ideas, for example: the sun rises, sets; It is raining. A naive picture of the world is created by everyday human thinking, which is “incapable of deeply penetrating the essence of objects and phenomena,” in contrast to scientific thinking, “usually content with the results of superficial observations” [6, 106].

3. According to the methods of linguistic representation (exponents) of the linguistic picture of the world.

Linguistic pictures of the world are identified that correspond to the components of the national language: the literary linguistic picture of the world and those that are territorially, socially, and professionally limited. It is also possible to distinguish linguistic pictures of the world that are correlated with the functional varieties of the literary language. Even linguistic pictures of the world of individual situations, lexical-semantic variants of a polysemantic word as micro-worlds, etc. are noted. The linguistic picture of the world is represented by all levels of the language system of a particular ethnic group: “The components of the picture of the world are words, formats and means of communication between sentences, as well as syntactic constructions” [6, 107].

The nature of the linguistic picture of the world is most clearly represented in vocabulary, because it is thanks to it that it is possible to “divide” reality, to highlight individual objects in the macrocosm and microcosm, which are the focus of the native speaker’s attention. The connection between the picture of the world and the word is due to the direct appeal of the lexical system to the life of society, social orientation, which determines its other specific features: openness, permeability, multiplicity of constituent elements.

Recognizing the leading role of vocabulary in creating a linguistic picture of the world, researchers warn that one should not exaggerate the role of a single word in the overall canvas

of the linguistic picture of the world. So, Yu.N. Karaulov notes: “A separate word, from the point of view of its position in the hierarchy, is similar to an “elementary object” and therefore, like an atom, is “indistinguishable” at the level where the “picture of the world” is formed, although the point is to consider each individual word as an element of the picture peace, there is no fundamental mistake” [8, 268].

Considering the leading role of vocabulary in the formation of the linguistic picture of the world, we should not forget about the various texts that are the “embodiment” of the linguistic picture of the world: poetic, scientific, philosophical, journalistic, proverbs and sayings. In passing, we note that in semiotics, any form of realization of the picture of the world: linguistic texts, social institutions, monuments of material culture are called a text. Thus, the linguistic picture of the world is represented both at the level of a language unit and at the level of various kinds of texts interpreted broadly.

Conclusion. The picture of the world, representing the worldview and worldview of a linguistic and cultural community, determines the mentality of its members, which is manifested in their assessment of the state of the environment and the possibility of changing it, in a person’s position, his attitude towards the world (nature, animals, himself, towards other people), in behavior person. The reflection of the world in human consciousness is not passive, but active.

The meanings expressed in language form a certain unified system of views, a kind of collective philosophy, which is implicitly inherent in the entire linguistic and cultural community.

References:

- Лурия А.Р. Язык и сознание. М., 1975.
- Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Космос. М.: Мысль, 1993. 958 с.
- Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. 1999. № 1. С. 3-16.
- Климкова Л.А. Нижегородская топонимия в языковой картине мира: монография/ науч. ред. И.А. Ширшов. Арзамас: АГПИ, 2007. 394 с.
- Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 108-140.
- Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / отв. ред. В.М. Солнцев. М.: Наука, 1988. 244 с.
- Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 8-69.
- Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. 356 с.

KULLIYOT TUZISHNING O'ZIGA XOS (SPETSIFIK) XUSUSIYATLARI

Dexkanov Qutfiddin Nizomiddinovich,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyoti muzeyi tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada kulliyotchilik an'anasining shakllanishi, uning genezisi va tadriji, kulliyotlarning turlari: to'liq va to'liqsiz kulliyotlar; kulliyotlarning kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon kabi boshqa adabiy asarlardan integratsion va differensial jihatlarini, Sharq matnshunosligi va adabiy manbashunosligida kulliyotlarning tutgan o'rni, ularning mumtoz adabiyot vakillari ijodini yoritishda tutgan ahamiyati qo'lyozma va toshbosma kulliyotlarning ilmiy tavsifi kabi masalalar muhokama etilgan. Zaruriy o'rinlarga sharh va izohlar berilgan.

Kalit so'zlar: kulliyot, kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon, genezis, tadrij.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE KULLIYAT

Dekhkanov Qutfiddin Nizomiddinovich,

*Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan named after Alisher Navoi
The main doctoral student of the State Museum of Literature.*

Annotation: In this article, the formation of the tradition of kulliyat, its genesis and development, types of kulliyat: complete and incomplete kulliyat, integrated and differential aspects of kulliyat from other literary works such as kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devan, Eastern textology and literary issues such as the role of collections in source studies, their importance in illuminating the work of representatives of classical literature, scientific description of manuscripts and lithographic collections were discussed. Comments and comments are given in the necessary places.

Key words: kulliyat, kajkul, majmua, bayaz, tazkira, devan, genesis, tadrij.

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ КУЛЛИЯТА

Дехканов Кутфиддин Низомиддинович,

*Академия наук Республики Узбекистан имени Алишера Навои главный докторант
Государственного музея литературы*

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование традиции куллията, ее генезис и развитие, виды куллията: полный и неполный куллият, интегрированные и дифференцированные аспекты куллията от других литературных произведений, таких как кайкул, маджмуа, байоз, тазкира, деван, Обсуждались вопросы восточной текстологии и литературы, такие как роль сборников в источниковедении, их значение в освещении творчества представителей классической литературы, научное описание рукописей и литографических коллекций. Комментарии и комментарии даны в необходимых местах.

Ключевые слова: куллият, кайкул, маджмуа, баяз, тазкира, деван, генезис, тадриж.

Kirish. Sharq qo'lyozma kitoblari o'zining tuzilishi, mazmuni, hajmi va boshqa xususiyatlariga ko'ra turli xil (tip)larga bo'linadi va shunga ko'ra turli nomlar bilan ataladi. Masalan: devon, bayoz, majmua, rasoil, manoqibi farhang, lug'at, sharh va boshqalar. Mana shu kitobat tiplaridan biri Sharq kitobat ishining eng oliy turi kulliyotdir. "Kulliyot" termini arabcha "kulliy" ("to'la") so'zidan olingan bo'lib, "mukammal asarlar to'plami" degan tushunchani anglatadi. Kulliyot mumtoz adabiyotimizdagi noyob hodisa sanaladi. Ko'pchilik shoirlar devon tartib bergan bo'lsa-da, kulliyot tuzgan shoirlar adabiyotimiz tarixida kam uchraydi.

Adabiyotlar tahlili. Kulliyot adabiy manba sifatida devonlar jamlanmasidan iborat kitob hisoblanadi. Adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiyning "Xazoyin ul -maoniy" kulliyoti mashhur. Mazkur kulliyot to'rt devondan tuzilganligi sababli "Chor devon" ham deb nomlangan. Unga Navoiyning 2600 ta g'azali kiritilgan bo'lib, ular har bir devonga bir xil 650

tadan taqsimlangan.

Kulliyot shoirlarning ijodiy salohiyat mezonini belgilovchi adabiy manba sanaladi. Sharq adabiyotida sanoqli ijodkorlarga kulliyot tuzganlar. Kulliyotlarni boshqa asarlar: kajkul, gulchin, bayoz, majmua, tazkira, devon, manoqib va boshqalardan farqlash lozim. Kajkulning lugʻaviy maʼnosi tasavvufdagi qalandar va darveshlarning yonida osib yuruvchi xaltasi maʼnosini anglatadi. Qalandarlar kajkuliga odamlardan tushgan non, shirinlik, ovqat, tanga kabi ehsonlarini solganlar va uni beva-bechoralarga ulashganlar. [5.7]

Kajkul istiloh sifatida adabiy manbaning nomini anglatadi. kajkul tuzish anʼanasiga koʻra shoir oʻz ijodidagi turli xil janrdagi asarlarini bir kitobga jamlaydi. kajkulning bayoz va majmuadan farqli jihati badiiy asarlarning turli janr va turga mansubligidadir. Bayozda turli shoirlarning turli xil lirik asarlari jamlanadi. kajkulda esa bir shoirning turli janr va turdagi asarlari jamlanadi. kajkulning muayyan ijodkor tarjimai holi, faoliyati, dunyoqarashini oʻrganishdagi ahamiyati katta boʻlib, kajkuldagi asarlarda shoir avtobiografiyasiga tegishli maʼlumotlar uchraydi. Oʻzbek adabiyotimiz tarixida Furqat “kajkul” tuzgan. [7]

Gulchin ham kajkul va bayozlarga oʻxshash lirik asarlar toʻplami sanaladi. Gulchinning bayoz va kajkuldan farqli jihati shuki, gulchin turli davrda yashagan, turli xil shoirlarning bir xil turdagi lirik asarlari jamlanmasi sanaladi. Odatda, gulchinga gʻazallar jamlanadi. Tojik adabiyotida “Gulchini gʻazaliyot” nomi ostida turli shoirlar (Hofiz Sheroziy, Saʼdiy Sheroziy, Jaloliddin Rumi, Abdulqodir Bedil, Xojai Kirmoniy, Fariddin Attor va h.k.) gʻazallari jamlangan manbalar koʻp uchraydi.

Yuqoridagi adabiy manbalardan devon, kulliyot va kajkul koʻproq shoirning oʻzi tomonidan tuzilgan. Ularda shoirning avtobiografiyasiga oid maʼlumotlar boʻlganligi sababli devon va kulliyotlarning atributsiyasini aniqlash oson kechadi. Bayoz hamda gulchin koʻproq buyurmachi yoki kotiblar tomonidan tuzilgan, koʻproq XVIII–XIX asrlarda anʼana boʻlgan.

Tahlil va natijalar. Muayyan bir qoʻlyozma kitob toʻla maʼnoda kulliyot boʻlishi uchun Sharq kitobat sanʼati tarixida uzoq asrlar davomida shakllangan maʼlum anʼanaviy qoidalarga tushirilgan. Bu qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Kulliyot hajmi va farmati (oʻlchovi)dan qatʼiy nazar faqat bir qoʻlyozma kitobdan iborat boʻladi.

2. Qoʻlyozma tarkibida faqat bir shoir yoki adib adabiy merosining deyarli hammasi yoki asosiy qismi jamlanadi.

3. Qoʻlyozma tarkibiga oʻsha shoir yoki adibning faqat bir turdagi emas, balki bir necha turdagi, masalan: lirik, epik, prozaik; ilmiy merosi kiritiladi.

4. Qoʻlyozma tarkibiga kirgan asarlar mazmun va janr xususiyatlariga koʻra maʼlum tartibda joylashadi.

5. Qoʻlyozmani kitobat qilishga qancha muddat ketishidan qatʼiy nazar uni boshidan oxirigacha faqat bir kotib koʻchirib chiqadi.

Mazkur qoidalarga amal qilib kitobat etilgan qoʻlyozmagina toʻla maʼnoda kulliyot hisoblanadi. Boshqa har qanday qoʻlyozmalar hajman ulkan boʻlishiga qaramay kulliyot boʻla olmaydi. Chunonchi, fors tojik adabiyotining buyuk shoiri Abulqosim Firdavsiy (940/1020-1030 yillar orasi)ning “Shohnoma” asari 120000 misradan iborat boʻlib, ayrim qoʻlyozmalari qariyb 1000 varaqqa yaqinlashsa-da, kulliyot boʻla olmaydi. Chunki u bir turdagi dostonlar majmuasidan iborat.

Bir qancha kitobat nuqtai nazardan oʻrganish shuni koʻrsatadiki, koʻpchilik kulliyotlar muallif vafotidan soʻng kotiblar tomonidan tuzilgan. Bunga Saʼdiy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Bedil kulliyotlarini koʻrsatish mumkin. Ayrim kulliyotlar muallifning oʻzi tomonidan umrining oxirlarida tasnif etilgan. Bunga Abdurrahmon Jomiy va Alisher Navoiy kulliyotlari yaqqol misol boʻla oladi. Kulliyotning tuzuvchisi koʻpincha uning koʻchiruvchisi (kotibi) ham boʻlgan. Agar kulliyot muallif hayot vaqtida tuzilgan boʻlsa, asarlarning joylanishi va mundarijasini muallifning oʻzi belgilab bergan. Hatto muallif oʻz kulliyoti uchun muqaddima ham yozgan. Muallif koʻrsatmalariga qatʼiy amal qilgan holda, asarlarni koʻchirib chiqishni kotibning oʻzi amalga oshirgan.

Yaqin va Oʻrta Sharq xalqlari adabiyotida kulliyotlar tuzish XIV asrdan boshlanadi.

Dastlabki kulliyot Sa'diy Sheroziy (1203-1292) asarlari bo'yicha tuzilgan. Sa'diy vafotidan 30 yil keyin (ya'ni 1320 yillarda) Ali ibn Ahmad ibn Abu Bakr Besutun degan kishi Sa'dining barcha asarlarini to'plab kulliyot tuzadi. Bu kulliyot janrlar bo'yicha 19 bo'limdan iborat bo'lib, shoir adabiy merosining hammasini qamraydi. Biroq bu kulliyotda Sa'diy g'azallari arab alifbosi tarkibiga ko'ra joylashtirilmagan edi. Bunday holatda boshlanma bayt (matla')ga qarab istalgan g'azallarni topishda qiyinchilik tug'diradi. Bu mushkulni bartaraf etish uchun Besutun oradan 7-8 yil o'tgach (1330-yillarga yaqin) Sa'diy kulliyotidagi she'rlarning tartibini qayta ko'rib chiqadi va g'azal, ruboiy hamda boshqa she'rlarni qofiya yoki radif so'ngidagi harfiga qarab joylashtiradi. Bu tartib Sa'diyning istalgan g'azal yoki ruboiysini birinchi bayt so'ngidagi qofiya yo radifga qarab juda osonlik bilan topish imkoniyatini yaratadi. Sa'diy kulliyotining SSSR va xorijdagi qo'lyozma fondlarida saqlagayotgan ko'plab nusxalari XIV asr boshlarida Besutun tuzgan va ko'chirgan ana shu kulliyotdan ko'chirilgan. [1.2]

XIV asr boshlariga mansub mashhur kulliyotlardan biri Amir Husrav Dehlaviy (1253-1325) ning adabiy merosi bo'yicha tuzilgan. Bu kulliyot O'zSSR FA Sharqshunoslik institutida 9661 raqami bilan saqlanadi Uning tarkibiga Amir Husrav Dehlaviyning uchta devoni "Xamsa"sidagi besh doston va boshqa ko'plab asarlari jamlangan. Kulliyotni hattot Darvesh Muhammad ibn Amir Surx ibn Amir Muhammad 1503-yilda ko'chirib tugatgan.

Alisher Navoiy 1483-1485-yillarda besh dostonidan iborat "Xamsa"ni yozib tugatda. 1490-yillar boshida butun umri davomida yozgan she'rlarini to'plab to'rt devondan iborat "Xazoyinu-l-maoniy"ni tuzdi. Shundan keyin Navoiyda o'z asarlarining kulliyotini tuzish fikri tug'ilda. Shoir bu ulkan va g'oyat mas'uliyatli ishni o'z davrining mashhur xattoti Darvesh Muhammad Toqiy bu ishga 1495-yilda kirishadilar. Kotib 1495-yilgacha yaratilgan "Xamsa" dostonlarini, "Xazoyinu-l-maoniy" devonlari va boshqa asarlarni juzv-juzv holida ko'chirib kulliyot uchun tayyorlab boraveradi (albatta, kulliyot o'lchovida).

Shu jarayonda yangidan yaratilgan asarlar ham ko'chirilib turgan. jumladan, 1498-1500-yillarda "Lisonu-t-tayr", "Muhokamatu-l-lug'atayn", "Siroju-l-muslimiyn" asarlari ham ana shu kulliyot tarkibidan joy olgan. Kulliyotga kirishi lozim bo'lgan asarlar ko'chirilib bo'lgach, ularning hammasiga umumiy bir so'z boshi – "Munojot" asari yaratiladi va kulliyotning boshlanishiga qo'yiladi. "Munojotnoma"ning 1500-yilda yozilganligini hisobga olsak, demak kulliyot 1500-yilning yarmida uzil-kesil tugallangan bo'lib chiqadi. Bu fikrni quvvatlaydigan yana bir dalil 1500-yilning oxirlarida yozib tugatilgan "Mahbubu-l-qulub"ning ushbu kulliyot tarkibiga kirmay qolishidir. Shunday qilib, Navoiyning tiriklik vaqtida yozgan deyarli hamma (jami 26ta) asarining (faqat "Mahbubu-l-qulub"dan tashqari) yagona va ulkan kulliyoti vujudga keldi. Uni yuqorida aytganimizdek, xattot Darvesh Muhammad Toqiy Hirotda besh yil (1495-1500-yillar) davomida tinimsiz mashaqqat bilan ishlab ko'chirib tugalladi. Bu kulliyot hozirgi kunda Turkiyaning Istanbul shahridagi To'pqopi kutubxonasi №808 inv. raqami bilan saqlanadi. Qo'lyozmaga xuroson ipak qog'ozidan foydalanilgan. Tekst maydaroq, chiroyli nasta'liq xatida qora siyoh bilan yozilgan va har sahifada to'rt ustun qilib (27 yo'ldan) joylashtirilgan. Har bir asar boshlanishiga zarhal lavhalar ishlangan. Kulliyot 802 vraqdan iborat. Uning formati 23,5x32sm. Bu kulliyotning foto nusxasi O'zbekiston SSR FA Qo'lyozmalar instituti fondiga olingan. Navoiyshunos olimlar ko'p yillardan beri mazkur fotonusxadan foydalanib kelmoqdalar.

Navoiy kulliyotining boshqa nusxalari shoir vafotidan keyin tuzilgan va ko'chirilgan. Bunday nusxalarning sovet ittifoqi va chet eldagi eng mukammallari quyidagilardan iborat. Parij Milliy kutubxonasi, inv. №316-317. Bu qo'lyozma shoir vafotidan keyin tuzilgan birinchi kulliyot hisoblanadi. Kitob 1527-yilda Hirotda xattot Ali Hixriy tomonidan kitobot qilib tugallangan. Tarkibida Navoiyning 26 asari bor Xati, badiiy bezaklari yuksak darajada. Kitob Parijga borib tushgach, foydalanishi oson bo'lishi va qattiq urinmasligini e'tiborga olib fransuzlar tomonidan ikki jildga ajratilib charm muqovaga joylashtirilgan. Har ikki jild 876 varoqdan iborat. Qo'lyozma formati 27,2x38,6 sm.

Leligraddagi Saltikov –Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, inv. №Dorn–558. Sovet Ittifoqidagi Navoiy kulliyotlarining eng qadimiysi va mukammali hisoblangan. 1595-1599-yillarda Eron-Ozarbayjonining Qizilog'och shahrida xattot Ali Fayziy ko'chirgan. Mazkur nusxa Navoiyning 21 asarini o'z ichiga oladi. Kitob badiiy nuqtai nazaridan oliy

darajada bezatilgan. Qo‘lyozma yaxshi saqlangan. Hajmi 722 varaqdan ibora, formati 24x34 sm. [2]

Londondagi Osiyo jamiyati kutubxonasi, inv. №OOR47. Kulliyotning kitobot tarixi, joyi va kotibi noma‘lum. Ammo qo‘lyozmaning barcha paleografik belgilari uni 16 asr birinchi yarmiga oid deb hisoblashga asos bo‘la oladi. Qo‘lyozma ko‘p uringan, oralarida ancha varaqlari yo‘qolgan. Tarkibida Navoiyning 16 ta asari saqlanib qolgan, xolos. Hajmi 632 varaq, formati 27,5x34 sm.

Istanbul, Sulaymoniya kutubxonasi, inv. №4056. Bu kulliyot ham qachon, qayerda va kim tomonidan ko‘chirilgani ma‘lum emas. Turk olimi Ogoh Sirri Lavendning ko‘rsatishicha, 16 asr birinchi yarmida kitobat etilgan. Qo‘lyozma to‘liq nusxalardan iborat. Format 24x36 sm.

Yuqori tanishib o‘tilgan Navoiy kulliyoti qo‘lyozmalari asosan XV-XVI asrlarga taalluqli. Keyingi asrlarda ham Navoiy asarlaridan kulliyot tuzishga intilish bo‘lgan. Lekin ular juda oz nusxada saqlanib qolgan. O‘zbekiston SSR FA Qo‘lyozmalar instituti fondida (inv. №316) Navoiy kulliyotining XIX asrga mansub noyob bir nusxasi mavjud. Uni 1824-1830-yillarda Qoshg‘arda Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg‘ariy tuzgan va ko‘chirgan. Qo‘lyozmaga Navoiyning 18 asari kirgan. Qo‘lyozma 678 varaqdan iborat. Uning formati 30x44 sm.

Navoiy kulliyotlarida xarakterli holat shuki, unga deyarli o‘zbek tilidagi asarlari jamlangan (fors tilida yozgan “Devoni Foni” va “Risolai mufradot”) asarlari ongli ravishda kiritilmagan). Bu prinsib Navoiyning o‘zbek adabiyoti va o‘zbek tili ravnaqi uchun qilgan xizmatlarini yaxlit, bir butun holda ko‘rsatishga intilishdan dalolat berib turadi.

XV asrda Hirotida Navoiy asarlaridan tashqari ulug‘ fors-tojik shoiri Abdurohon Jomiy 1414-1420-yillarda yozgan asarlari bo‘yicha ham kulliyot tuzilgan. Abdurahmon Jomiyning hayotlik vaqtida uning kulliyoti tuzilganligi to‘g‘risida Navoiy o‘zining “Xamsatu-l-mutaxayyirin” asarida va Vosifiyning “Badoye‘u-l-vaqoye” asarida xabar beradi. Biroq, Jomiyning hayotligida tuzilgan kulliyoti hozirgacha noma‘lum bo‘lib kelmoqda. Fanda hozircha Abdurahmon Jomiyning vafotidan keyin XVI asrning I choragida tuzilgan ikki mo‘tabar kulliyoti yetib kelgan. Ulardan biri 1503-yilda Hirot shahrida Muhammad ibn Hasanshoh al-Kotib al-Hiraviy tomonidan ko‘chirilgan nusxadir. Jomiyning 38 asarini jamlovchi bu qo‘lyozma kulliyoti O‘zbekiston SSR FA Sharqshunoslik instituti fondida №1331 inv. raqami ostida mavjud, 631 varaqdan iborat. Jomiyning ikkinchi kulliyoti 1530-yilda ko‘chirib to‘g‘allangan va bu nusxa hozir Lelingirad shahrida Saltikov–Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasida, №Dorn 422 inv. raqami ostida saqlanadi. Bu nusxa yo‘qoridagi qo‘lyozmaga qaraganda bir oz noto‘liq bo‘lib, Jomiyning 29 asaridan tarkib topgan, 809 varaqdan iborat. [2]

Kulliyotlar tuzish an‘anasi keyingi asrlar shoirlari merosi bo‘yicha ham davom etgan. Faqat bu o‘rinda fors-tojik adabiyotining yirik vakili, Hindiston, Afg‘oniston va O‘rta Osiyoda katta shuhrat qozongan Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721) kulliyotini mustasno qilish mumkin. [3] Bedilning jamiki asarlari kiritilgan kulliyotlari bir necha nusxalarda yetib kelgan. Shulardan uchta nodir va to‘liq nusxasi Toshkentda Sharqshunoslik institutida ham mavjud (inv. №4414, №1880, №148). Ulardan birini (inv. №1880) Toshkent shahrida 1850-yilda atoqli o‘zbek xattoti Hoji Ibodilla ibn Odilxoji ko‘chirib to‘gatgan.

Xulosa. Shunday qilib, kulliyot Sharq kitobat ishining eng mashaqqatli va mas‘uliyatli shakli bo‘lgan. Agar biz Sharq kitobat tarixida tuzilgan kulliyotlarning salmog‘i va soniga nazar tashlasak, kulliyot favqulodda buyuk shoirlarning ijod mahsuli hisoblanib, ko‘pchilik shoirlar bunga musharraf bo‘la olmagan. Shu jihatdan qaraganda u shoirlar ijodiy qudratini ko‘rsatuvchi mezon aylangan.

Adabiyotlar / Литература / References::

1. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964.
2. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.
3. Хабибуллаев А. Матншунослик. Ўқув қўлланма. -Т., 2000.
4. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. -Т., 1997.
5. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. -Т.:Академнашр, 2015.
6. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971.
7. Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986.

USMON AZIM SHE'RIYATIDA METAFORALARNING QO'LLANILISHI

*Jumanova Shahnoza Ikromjonovna-
Qo'qon universiteti dosenti, v.b (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she'riyatida metaforalarning namoyon bo'lishi, tabiatdagi har bir bo'lakning she'r tarkibida poetik vazifa bajarishi uchun mahorat bilan singdirib yuborilganligi, ijodkorning o'ziga xos bo'lgan ma'no ko'chish uslublari haqidagi xulosalar shoirning bir qancha she'rlari tahlili asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Tabiat lirikasi, detal, metafora, peyzaj unsurlari, metamorfoza, an'ana, ramz, obraz, poetik tafsil, poetik ramz

РОЛЬ МЕТАФОРОВ В ПОЭЗИИ УСМОНА АЗИМА

*Джуманова Шахноза Икромджоновна
доцент Университета Кокана, (PhD)*

Аннотация. В статье проявление метафоры в поэзии народного поэта Узбекистана Усмана Азима, умелое поглощение каждого кусочка природы для выполнения поэтической функции в стихотворении, передача уникального для творца смысла, выводы о его стиле выделены на основе анализа нескольких стихотворений поэта.

Ключевые слова: лирика природы, деталь, метафора, элементы ландшафта, метаморfoза, традиция, символ, образ, поэтическая деталь, поэтический символ.

THE ROLE OF METAPHORS IN THE POETRY OF USMON AZIM

*Jumanova Shahnoza Ikromjonovna
Associate professor of Kokan University(PhD)*

Abstract. In the article, the manifestation of metaphors in the poetry of the national poet of Uzbekistan Usman Azim, the skillful absorption of every piece of nature to perform a poetic function in the poem, the transfer of meaning unique to the creator. conclusions about his style are highlighted based on the analysis of several poems of the poet.

Keywords: Nature lyric, detail, metaphor, landscape elements, metamorphosis, tradition, symbol, image, poetic detail, poetic symbol.

Metaforada, odatda voqelik yoki kechinmani badiiy kashf etishda moddiy materialni ruhiy umumlashtirishga, konkret predmet yoxud tushunchalarning mavhum tasavvurga o'tish jarayoni aks etadi. Bu jarayonda shoirning badiiy niyati, tafakkurining miqyosi, estetik baholash darajasi oydinlashadi. Bu holni, ayniqsa, "qor" tushunchasi bilan bog'liq istioraviy talqinlarida ko'rish mumkin. "Yomg'ir haqida ballada", "Sen kelmading. Qor yog'di", "Qor aralash uvladi shamol", "Derazaning pardasin surib...", "Qorning yog'ishini tasvirlashga uch urinish" kabi she'rlari fikrimizga dalil bo'la oladi.

Har qanday taraqqiyotda o'zaro bog'liqlik, davomiylik bilan bir qatorda an'anaviylik ham mavjud. Adabiy taraqqiyotdagi har bir yangi, ulkan hodisa ham o'tmishdagi eng yaxshi an'analarning ijodiy davom ettirilishi natijasida yuzaga keladi. Adabiyot taraqqiyotida g'oyalar, tiplar va tasvirlar vositalari doirasidagi an'anaviylikni farqlash zarur. Bu uch sohadagi an'anaviylik o'ziga xoslik bilan bir-biridan farqlanib turadi. Agar g'oyalar sohasidagi an'anaviylik, asosan, dunyoqarashi bir-biriga yaqin bo'lgan yozuvchilar ijodida ko'zga tashlansa, tasviriy vositalar borasidagi an'anaviylikni turli g'oyaviy yo'nalishdagi ijodkorlar asarlarida ham uchratish mumkin. Adabiy jarayondagi g'oyaviy an'anaviylik to'g'ridan-to'g'ri muayyan ijtimoiy kuchlar rivojidadagi davomiylikni, an'anaviylikni aks ettiradi. G'oyaviy an'anaviylik o'tmishdagi fikrlar va qarashlarning yangi sharoitga moslangan, o'zgartirilgan, chuqurlashtirilgan hamda to'ldirilgan holda yangicha ifodalanishidir.

Ko'ksimda bir qush bor - uchadi tinmay.

Yuksak-yuksaklarda uchar - ko'rar tush...

Uchadi yarador bo'lganin bilmay,

Uchib ketayotib o‘ladi bu qush... [2, 94].

Usmon Azim she‘riyati o‘xshatishlarga boy. Badiiy nutqda shoir tomonidan hosil qilingan o‘xshatishlar poetik matnning badiiy-estetik qimmatini oshiradi. Shoir qo‘llagan metaforalarida favqulodda o‘xshatishlarni kuzatamiz. Bunda “o‘xshatilgan narsa” emas, “o‘xshatiladigan narsa” yangilik ekani bilan o‘ziga xosdir. Shuningdek, yuqoridagi misollarni umumlashtirib xulosa qiladigan bo‘lsak, shoir she‘rlaridagi istioralar ko‘proq ochiq istioralardir. Yurakning qushga o‘xshatilishi yangilik emas.

Usmon Azim she‘rlari qay mavzuda bo‘lmasin, qay obraz tasvirlanmasin, unda shoirning alamlari, o‘kinchlari, eng asosiysi insonning azaliy og‘riqlari, abadiy g‘ussalari tajjassum topadi. Usmon Azim ijodini o‘qir ekanmiz, shoir yaratgan har bir obrazdan zavqlanemiz, tashbehlar qalbimizga hayrat soladi. “Dekabr balladasi” shu fikrimizga misol bo‘la oladi.

Shavqat yo‘qdir g‘ussa ro‘zida,

Bo‘ldi. Ketdim. Qolmadi sabr.

Tashqarida asfalt ustida

Behush yotar sovuq dekabr. [1, 130].

Lirik qahramonda sabr qolmadi va ko‘chaga yo‘naldi, shu o‘rinda shoir “g‘ussa ro‘zi” metaforik sifatlashidan foydalanadi, tashqarida asfalt ustida sovuq dekabrning behush yotgani tasvirlanadi. Shoir keyingi bandda o‘quvchini hayratga solishda davom etadi:

Namxushgina tumandan yana

Kichraymish bu dunyo qafasi.

Muzladingmi, sharfni ol, mana,

Shamollama, mana, nafasim. [1, 130].

“Namxush tumandan dunyo qafasi kichraygani” – metaforik birikma, bu ham yetmagandek, shoir “nafasi”ning shamollab qolishidan cho‘chib, sharf uzatmoqda. “Nafas” orqali “jonlantirish” san‘ati yuzaga kelmoqda.

O‘rningdan tur, bag‘rimga bosay,

Men har holda kabirman, kabir.

Ustingda qor oq choyshab yozar...

Shubha tushdi dilga dekabr. [1, 130].

Shoir taxayyuli shu qadar kengki, dekabrni bag‘riga bosmoqchi. O‘zini dekabrda-kabir (katta) hisoblagan lirik qahramon unga qarata “dilga shubha tushgani”ni ochiqalaydi. Uchinchi satrda esa “dekabr ustida qorning oq choyshab” yozayotgani “jonlantiriladi”, ayni chog‘da qor oq choyshabga mengzalib metafora hosil bo‘lmoqda. Lirik qahramon keyingi bandda dekabrga qarata “o‘n besh kunlik umrida nolishga haqqi yo‘qligini” eslatib, moshin tagidan tortib olishga ulgurishini ham bildiradi. Sovuq dekabr va inson orasida yaqinlik paydo bo‘la boshlaydi.

So‘ng ustingdan qorni qoqaman,

Silkitaman: “Kerakmasmi jon?”

Yolg‘izmassan – senga akaman.

Tanidingmi? Men – Usmon! Usmon...[1, 130].

Usmon Azim – dekabrning akasi. Bu metaforani tasavvur qilish uchun she‘rning umumruhini his qilish kerak. So‘ng shoir dekabrga “nasihatlar aytadi”, “bu tumanlig‘ zaharli kunda” dilini “tumanlardan forig‘ qiladi”.

Aniq bildim, o‘zgardi taqdir,

O‘z azmidan to‘xtadi qaror.

Qayga tashlab ketaman, axir,

Bu dunyoda mening ukam bor...[1, 130].

She‘r yakunida o‘zgacha qaror bor. Lirik qahramon va shoirning yaxlit ichki qarori. G‘ussalardan bu hayotni tashlab ketib bo‘lmaydi, dekabr bu – hayot. Usmon Azim chuqur drammatizm va badiiy vositalar orqali dekabrni bizga odam qilib tasvirlab beradi. Bu holat shoirning badiiy obraz yaratish mahoratiga ham yaqqol dalildir.

Usmon Azimning yana bir individual uslubiga xos xususiyat – bu she‘rlarida aks etadigan obrazlarning jonsiz buyumlar ekanidir. Shoir ularga odamga xos harakat, o‘y va iztirob yuklaydi.

Jumladan, “Avtomobil haqida ballada” she’rida avval lirik manzaraga guvoh bo‘lamiz, keyin bu manzarada odam emas, avtomobil harakatlana boshlaydi:

Faqat sog‘inch oydin kechada,

Faqat armon-

Ushalmas diydor-

Ajib avto chiqdi ko‘chaga-

Muyulishda turdi beqaror. [1, 117].

Keyingi bandda “avtomoshina”ning tasviri chiziladi: “chiroqlari beziyo”, “temirlari eski”, “turishi ma’noli”. Shoir esa “oynasidan mudroq bosgan kechki yo‘lovchi ko‘rinmasligiga, haydovchi yo‘qligiga, hatto chambaragi ham beegaligiga” ajablanadi.

Xuddi tushdan tushganday- yengil,

Yurgan kabi o‘zi ham tushda,

O‘tgan kabi fojeaga tegib,

G‘ildiragi to‘rttamas, uchta. [1, 117].

Shoir o‘zi taajjublanishi bilan birga o‘quvchini hayratga solishda davom etadi. Avtomobil shahar oralab kezadi, biror mashina chiqib qolsa, o‘zini chekkaga oladi.

Bir sog‘inchli oydir dunyo,

Chuvalmishdir o‘kinchlar rozi.

Ko‘chalardan boradi avto –

Turolmasdan sitamli “oh” i. [1, 117].

“O‘kinchlarning rozi chuvalgan”, “bir sog‘inchli oydin dunyo” metaforasi shoir taxayyulining mahsuli. Keyingi poetik tasvirda avtomobil odamga xos harakatlarda davom etadi: pichirlab duo qiladi, bekatlarni tavof qiladi va holat qabristonga ko‘chadi:

Buriladi so‘ng qabristonga,

Chaqiradi – keldim! – besabr...

Tosh haykallar yo‘qroq tomondan

Tebranganday bo‘lar bir qabr. [1, 117].

Keyingi bandlarda shu oydinlashadiki, tasvirlangan qabrda shu avtomobilning egasi yotibdi, u yangi mashina olgach, o‘sha bilan yo‘lga otlanadi va avtohalokat tufayli olamdan ko‘z yumadi. Shoir kutilmagan suhbatni uyushtiradi: avtomobil va uning marhum sohibi suhbatlashadi. Nadomatli suhbatdan so‘ng mashina qabristonni tark etadi. Odamzotning siyrati, harakati ko‘chirilgan avtomobilga odamzotning fojiali qismati ham tamlangani she’r yakunida o‘z tasdig‘ini topadi:

Jonu jismin kesib o‘tarkan,

Avtogenning olovli uchi-

Uzmasa ham nigohin ko‘kdan,

O‘lmoqlikka yetadi kuchi. [1, 117].

She’rda avtomobil orqali sadoqat, vafo tuyg‘ulari aks ettirilgani shoirning yuksak mahoratidan darak beradi.

Asl san’atkor aytmoqchi bo‘lgan fikrini chiroyli pardalar bilan o‘rab, o‘quvchini fikrlashga, mushohada qilishga undaydi. Bu tarzda yopiqlikni paydo qilish she’riy matnning badiiyatini oshiradi. Ushbu jarayonda badiiy obrazning ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Vaqt kelar - dunyoning boqchalaridan

Tutunday tarqaydi o‘lik xitoblar.

Zamonning yuksak did tokchalaridan

Yiqilib tushadi yolg‘on kitoblar. [2,180].

Shoirning tom ma’noda ijtimoiy mavzudagi she’rlaridan biri bo‘lgan ushbu she’rda “o‘lik xitoblar”, “yuksak did tokchalari”, “yolg‘on kitoblar” kabi metaforalar qo‘llangan. Usmon Azim bir kun kelib odamlar yuksak did sohibi bo‘lgan pallada haqiqat yozilmagan kitoblar tokchalardan bir-bir qulashini bashorat qiladi. O‘lik xitoblar tutun singari yo‘q bo‘lib ketadi, dunyoda faqat haqiqat qoladi.

Yillarning oldida aldoqlar xordir!

Mangulik – qalblarda yarq etgan hayot.

Na unvon, na shuhrat, na mansab bordir,

Faqt hayot bordir, ey, Adabiyot! [2, 180].

Jamiyatda urchigan yolg'onlar, aldovlar hech qachon beiz ketmaydi. Xalqimiz "qing'ir ishning qiyig'i qirq yilda ham bilinar", deb bejiz aytmaydi. Usmon Azim ham yillar oldida yolg'onlarning xorligini, haqiqat esa mangulik bo'lib, qalblarda yarq etgan asl hayot ekaniga ishonadi. U Adabiyotga qarata bu dunyoda unvon ham, shuhrat ham, mansab ham o'tkinchi ekaninini, faqt hayot borligini, hayot esa yolg'onlarni mangu asramasligini uqtiradi. Bu da'vatni shoirning o'z qalbiga xitobi deb qabul qilsak bo'ladi.

Haqiqat shamoli guvlasa shitob,
To'zg'isa, yorilsa maqtov ko'pigi.

Ko'rinar – beshafqat satrlar aro –

Yotgani kimlarning qoni to'kilib. [2, 180].

Bu bandda shoir tabiat unsurlarini g'oyaviy-badiiy maqsadini bayon qilishda foydalanadi. "Haqiqat shamoli" metaforasi, "maqtov ko'pigi"ga zidlanadi. Beshafqat satrlar aro kimlarning qoni to'kilib yotgani ma'lum bo'lishi ta'kidlanadi. She'ring xulosasida esa "vijdon bilan yashash shuncha qiyinmi?", deya maqsadu muddaoga ko'chadi.

Xullas, balladalarda shoirning jo'shqin tuyg'ulari harakatga tushadi, shoir har bir balladada bitta obrazni jonlantirib, o'z tuyg'ular oqimini, kayfiyatini unga ko'chiradi. U xoh jonsiz predmet bo'lsin, u xoh tabiatning bir kichik bo'lagi bo'lsin, shoir unga yurak berib, harakatga keltiradi. Shu sababli dekabr ham, avtomobil ham, deraza ham metamorfozani boshdan kechirib, ikki qo'l, ikki oyoqli, ongli, tuyg'uli mavjudotga – insonga evriladi.

Usmon Azim she'riyatida tabiat unsurlarini qo'llash orqali o'ziga ramz va obrazlar kashf etadi. She'riy san'atlardan o'xshatish, jonlantirish, antiteza, sifatlash, takror kabi she'riy san'atlar faol qo'llanilgan bo'lib, ular betakror poetik manzaralar hosil qiladi, muhim vosita sifatida she'rlarda badiiy-estetik ta'sirchanlikni oshirishga, turli ma'no nozikliklarini ifodalashga xizmat qiladi. She'riyatda bu vositalarni qo'llash bilan shoir kitobxonni tasvirlanayotgan kishining ichki olamiga olib kiradi, uning kechinmalari, his-tuyg'ulari bilan tanishtiradi. Bundan tashqari kitobxoniga ruhiy lazzat, orom bag'ishlashni ham nazarda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: НПК "Интелвак", 2001.
2. Дилмурод Куронов . 2018. Назарий қайдлар. – Тошкент: Akademnashr
3. Izzat Sulton . 2005. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent, O'qituvchi
4. Dilmurod Qurонов . Mamajonov M, Sheralieva M. 2010. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr
5. Qurонов D. Mamajonov M., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 20107.
6. Фейсенко.Э.Я. 2008. Теория литературы. – Москва: Мир.
7. Султонова М. 1983. Пейзаж санъати. – Тошкент: Фан.
8. Усмон Азим. Куз. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2001
9. Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995.

BUXORO VILOYATIDAGI “OBOD” KOMPONENTLI TOPONIMLAR

Kilichev Bayramali Ergashovich

Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida professori

Annotatsiya: Buxoro viloyati tarixiy joy nomlariga boy hududlardan biri hisoblanadi. Unda bir necha asrlik tarixga ega yuzdan ortiq toponimlar mavjud. Ushbu toponimlar tarkibida bir necha toponimik lug'aviy birliklar qo'llanadiki, ular sirasida obod komponenti alohida o'rin va mavqega ega. Obod so'zi viloyat toponimiyasining bir qator guruhlarida tarkibida qo'llanadi. Ma'nosi jihatdan bu so'z aholi punkti, ko'cha, mahalla, guzar, ko'l, kollektor kabi toponimlarda qo'llanadi.

Kalit so'zlar: Buxoro, atoqli ot, toponim, toponimiya, obod, obod komponenti, aholi punkti nomi, ko'cha nomi.

ТОПОНИМЫ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ С КОМПОНЕНТОМ “ОБОД”

Киличев Байрамали Эргашович

*Профессор кафедры узбекского языкознания и журналистики
Бухарского государственного университета*

Аннотация: Бухарская область является одним из регионов, богатыми историческими топонимами. Здесь имеется более сотни топонимов с историей в несколько столетий. В этих топонимах используется несколько топонимических лексических единиц, в которых топонимический компонент абад занимает особое место и положение. Слово абад используется в ряде групп региональной топонимики. По смыслу это слово употребляется в таких топонимах, как поселок, улица, махалля, гузар, озеро, коллектор.

Ключевые слова: Бухара, имя собственное, топоним, топонимика, абад, компонент абад, название населенного пункта, название улицы.

TOPONYMS OF BUKHARA REGION WITH THE COMPONENT “OBOD”

Kilichev Bayramali Ergashovich

*Professor of the Department of Uzbek Linguistics and Journalistics
Bukhara State University*

Abstract: Bukhara is one of the regions rich in historical toponyms. In this region more than a hundred toponyms with a history of several centuries. These toponyms use several toponymic lexical units. The toponymic component «obod» occupies a special place and position. The word «obod» is used in a number of regional toponymic groups. In terms of meaning, this word is used in such toponyms as village, street, mahalla, guzar; lake, collector.

Keywords: Bukhara, proper name, toponym, toponymy, abad, component abad, name of a settlement, street name.

Kirish. O'zbekiston toponimiyasining ajralmas qismi sanalgan Buxoro toponimlar o'ziga xos uzoq tarixiy shakllanish bosqichlarini bosib o'tgan. Ularning shakllanishi turli ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy jarayonlarga borib taqaladi. Buxoro toponimiyasida obod komponentli toponimlar ko'plab qo'llanadi. Ushbu lug'aviy birlik turli ma'nolarda aholi punkti, mahalla, guzar, ko'cha, qabriston, ko'l, quduq, kollektor va boshqalarning nomi tarkibida uchraydi.

Dolzarbligi. Obod komponentli toponimlar viloyat toponimiyasida alohida bir guruhni tashkil etadi. Ularni lingvistik jihatdan tahlil etish hozirgi kun toponimiya uchun dolzarbdir. Chunki mazkur so'zning leksik-semantik va etimologik nuqtayi nazardan tadqiq qilinishi va toponimiyada qo'llanish omillarini o'rganish viloyat toponimiyasining shakllanishi borasida yetarlicha xulosalar chiqarishga asos bo'ladi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekiston toponimiyasidagi toponimlar tarkibida qo'llangan obod komponenti bilan bog'liq jihatlar M.Andreyev, V.Nikonov, A.L.Xromov, R.Abramyan, O'.Rajabov, Z.Do'simov, X.Egamov, S.Qorayev, T.Nafasov kabi olimlarning ilmiy

izlanishlarida tahlil etilgan. Bu ishlarda respublikamizning bir qator hududlarida uchraydigan obod komponentli toponimlar sharhlangan. Ularda mazkur soʻzning etimologiyasi, qaysi tilga mansubligi kabi masalalar ayrim toponimlar misolida shahlangan.

Biz ushbu axborotda Buxoro viloyati toponimiyasida uchraydigan obod komponentli toponimlarining ayrimlarini leksik-semantik va etimologik nuqtayi nazardan tahlil qilamiz.

Tahlil va natijalar. A.L.Xromov obod komponenti haqida fikr yuritib, uning Oʻrta Osiyoda eng sermahsul topoformantlardan ekanligini, shuningdek, u Eron, Afgʻoniston va Pokiston kabi mamlakatlarda ham uchrashini qayd etgan [1, 60].

R.Abramyan obod komponentini oʻrta fors tiliga mansub deb hisoblab, u aholi mavjud joy, yashnayotgan maskan kabi maʼnolarni bildirishini koʻrsatgan [2, 61].

Hozirgi paytda mamlakatimiz hududida obod qishloq, aholi punkti maʼnolarida qoʻllanadi. Bu soʻzni ayrim toponimistlar, jumladan, E.Murzayev, T.Nafasovlar joy nomi yasovchi formant deb qayd qilgan.

Hozirda obod komponenti yangi nomlar yasashda ham ishtirok etmoqda: Yangiobod, Istiqlolobod, Hukumatobod, Gulobod, Yaxshiobod, Zafarobod kabi.

Oʻ.Rajabov Xorazm toponimiyasidagi indikatorlar xususida fikr yuritib, avat (adabiy orf. obod). Shavat, Gʻazavat, Xiziravat, Amirabat, Qulavat va hokazo toponimlar tarkibida uchrashini qayd etgan hamda Shovot toponimimni sharhlar ekan, uning aslida Shohobod boʻlganligi, talaffuzda ikki unli orasidagi h tushgan, ikki o unlisi qoʻshilib choʻziqlashgan, intervokal holatdagi b tovushi v ga aylangan b>v, soʻz oxiridagi d>t oʻzgargan. Natijada Shohobod>Sha[x] obod>Sha:vat boʻlganligi bayon etgan [3, 46].

Oʻrni bilan shuni taʼkidlash kerakki, toponimistlar toponim tarkibidagi qoʻshimchalarni affiks deb hisoblaydilar. Toʻgʻri, oʻzbek tilining morfologik strukturasi asosiy xususiyat agglutinativdir. Unda yasama soʻzlar va soʻz formalari oʻzakka maʼlum tartibda, izchillik bilan affikslar qoʻshish orqali hosil qilinadi. Soʻz bir-biridan qatʼiy farq qiladigan, ajrala oladigan ikki tovush kompleksidan (oʻzak kompleksi va affiks kompleksidan) iborat boʻladi [4, 69-70]. Biroq toponimlar va indikatorlar tarkibidagi biz affiks deb hisoblayotgan qism ayrim hollarda toponimik yasashning natijasida emas, balki toponimga aylangan soʻz tarkibida mavjud boʻladi.

Toponimlarning morfologik strukturasi shunday elementlar borki, ular semantik jihatdan til strukturasi holatini yoʻqotgan. Bu elementlar nomlar tarkibida affiks, toʻgʻrirogʻi affiksoid holiga kelib qolgan, ular toponimning biror xarakterli xususiyatiga yoki uning tarixiga ishora etadi. Koʻpincha, bu elementlar toponimik indikator sifatida qoʻllaniladi [5, 72-74].

Bunday nomlar ham morfologik jihatdan oʻziga xos xususiyatga ega. Masalan: abad indikatorini genetik jihatdan fors-tojik tiliga xos boʻlgan leksemdir. Ammo hozirgi oʻzbek adabiy tilida va koʻpgina oʻzbek shevalarida maʼno jihatdan ancha toraygan. Ayrim tadqiqotchilarning tekshirishicha abad soʻzi oʻz tabiatini oʻzgartirgan va hozirgi oʻzbek adabiy tilida mustaqil soʻz va affiks sifatida qoʻllaniladi [6, 106]. Mazkur element fors-tojik tillarida ham faol leksema sifatida qoʻllaniladi, shuningdek, har ikki tilda ham affiks vazifasidan faqat joy nomi yasovchi forma – toponimik indikator boʻlib qoʻllaniladi. Obod toponimlar tarkibida kelganda «qishloq, ovul, shahar» maʼnolarini anglatadi. Shuningdek, ayrim nomlarda «farovon, qayta tiklangan» kabi semantik yoʻnalishga ega boʻladi.

Xorazm toponimiyasida bu tipdagi elementlarning xarakterli xususiyati shundan iboratki, ular affiks vazifasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib etmagan. Bular affiksoidlarga oʻxshaydi [3, 58-59].

T.Nafasov obod komponenti haqida fikr yuritib, joy, asosan, qishloq nomlari yasovchi soʻz, deb koʻrsatgan. Obod soʻzining qishloq nomlari yasash anʼanasi va vazifasi miloddan avvalgi 3-4 asrlarda boshlangan. Dastlab Eron hududida sosoniylar hukmronligi davrida obod soʻzli boshqa qishloq nomlari paydo boʻlgan. shu tur nomlar Armanistonda ham yuzaga kelgan. Movarounnahrda esa VII-VIII asrdan boshlab obod soʻzli qishloq nomlari yaralgan. XIII asrda bu tur nomlar miqdori va xili koʻpaygan. Dastlab obod soʻzi kishi ismlariga qoʻshilgan, yangi erlar ochib, yangi aholi punktlari tashkil qilgan kishilar ismiga qoʻshilgan. Obod soʻzning maʼnolari – odam yashaydigan joy, yangidan oʻzlashtirilib aholi punkti tashkil qilingan maskan;

qishloq, ovul; gullab-ya'shnagan maskan. Yangiobod, Mehnatobod, Xalqobod, Paxtaobod, Elobod kabi nomlarda ana shu ma'no mujassam. Obod so'zning yolg'iz o'zi joy nomiga, qishloq, aholi punkti, shaharcha nomiga aylanishi o'zbek nomshunosligida kam uchraydigan lisoniy, ijtimoiy, onomastik hodisa [7, 187-188].

Buxoro viloyati hududida 555 ta obyektida nomi tarkibida obod komponenti ishtirok etganligi aniqlandi. Shundan 399 ta ko'cha, 1 ta ariq, 109 ta aholi punkti, 1 ta kollektor, 11 ta qabriston, 4 ta qishloq, 30 mahalla nomida obod so'zi ishtirok etgan.

Tadqiqotimizning davomida Buxoro viloyati toponimiyasida uchraydigan obod komponentli ayrim nomlarni tahlil qilamiz.

Amirobod. Kogon, Buxoro, G'ijduvon tumanlaridagi aholi punkti nomi. Amir – o'tmishda qo'llangan oliy mansab atamalaridan biri, podsholik, xonlik unvonini bildirgan. Amirobod – “Amirning qishlog'i, amirga qarashli erlarda bunyod etilgan qishloq” ma'nosidadir.

Mirobod. Qorako'l tumanidagi aholi punkti nomi. Toponim obod toponimik indikator orqali yasalgan. Obod so'zining “rivojlangan”, “obod” qilingan kabi ma'nolaridan tashqari “qishloq” degan ma'noda ham qo'llanishi, V.A.Nikonov tomonidan qayd etilgan [8, 21]. Nomning birinchi qismi mir – “amir”: amir obod qilgan qishloq demakdir [9, 97].

Paxtaobod. Jondor, Shofirkon tumanlaridagi aholi punkti nomi. Bu nom paxtadan yuqori hosil olinganligi uchun, yoki paxtadan shu qishloq obod bo'lganligi uchun qo'yilgan bo'lsa kerak.

Turkonobod. Buxoro tumanidagi aholi punkti nomi. “Turkon” va “obod” so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. “Obod Turkon qishlog'i” degan ma'noda qo'llanadi.

Xayrabod/Xayrobodcha. Vobkent tumanidagi aholi punkti nomi. “Xayr uchun, yaxshilik uchun bunyod etilgan qishloq” ma'nosida bo'lsa kerak. Toponimning asl etimonini aniqlash imkoni bo'shlmadi.

Xonobod/Xonobod. Buxoro tumanidagi mahalla fuqarolar yig'ini hamda aholi punkti nomi. Tarkibi: xon+obod. Xon so'zi “qator Sharq mamlakatlarida o'rta asrga xos hokimi mutlaqning unvoni va shu unvonni olgan kishi”, “xonlik qilgan, xon lavozimidagi shaxs ismiga qo'shib, unvon ifodalaydi”, “erkak va ayollar ismiga qo'shib, hurmatni ifodalaydi” kabi ma'nolarda qo'llanadi [10, 331]. Mazkur so'z obod so'zi bilan qo'shib, “xon tomonidan obod qilingan qishloq” ma'nosini ifodalaydi.

Xonobod toponimi haqida yana quyidagilarni aytish mumkin: qishloq Buxoro shahri yaqinida joylashgan. Buxoro xoni Ubaydulloxon tomonidan 1709-yilda shaharning g'arbiy darvozasi – Talipoch yaqinida bunyod qilingan. Chorbog' va uning o'rtasida qurilgan saroy, atrofi baland devor bilan o'rab olingan joy.

T.Nafasovning qayd etishiga ko'ra, “eroniy tillarda: “Avesto”da xan – “chashma”; so'g'd tilida xan/xon – “ariq”; parfiyan tilida xan, xanig – “chashma”, “ariq”, “hovuz”, “suv chiqadigan joy” kabi ma'nolarga ham ega [7, 272].

M.S.Andreyev va E.M.Pesherovalarning “Ягнобские тексты” asarida “yag'nob tilida xan – “suv oqar ariq”, “sug'orish kanali”, katta xan – “katta ariq”, pulchak xan – “kichik ariq”; tojik tilida xon – “kichik hovuz”, xani – “chashma”, “suv oqib chiqqan joy” kabi ma'nolarga ega [11, 335].

Demak, Xonabad/Xonobod toponimining yana bir ma'nosi – “anhor bo'yidagi qishloq”, “ariq bo'yida yangidan qurilgan qishloq”dir.

Sherobod. Kogon tumanidagi aholi punkti nomi. Xalq tilida Sher ismli kishi tomonidan obod qilingan maskan, degan sharh mavjud. T.Nafasovning ma'lumotiga ko'ra nomning tovush va morfem tarkibi o'zgarib ketgan. Birinchi qismi sher/shir – tosh; balandlik cho'qqi. Ikkinchi qismi obod: rabod/ravat/rovit). Sherobod←sherrabod, ya'ni tosh qo'rg'on ma'nosiga ega [7, 323]. Bizningcha, Buxoro viloyatidagi Sherobod toponimi Sher ismli kishi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Chunki mazkur hududda tosh, balandlik yoki tog' mavjud emas.

Sho'robod. Vobkent, G'ijduvon, Kogon, Qorako'l, Peshko', Jondor tumanlaridagi aholi punkti nomi. Sho'r erlar obod qilingandan keyin, ya'ni erlar hosilga kirgandan keyin atalgan bo'lsa kerak.

Yangiobod. Buxoro, Jondor, Peshko', Qorako'l, Shofirkon, G'ijduvon tumanlaridagi aholi punkti nomi. Vaqt jihatidan keyingi davrlarda yaratilgan qishloqlar. Yangiqishloq va

Yangiobodning farqi shuki, yangi o‘zlashtirilgan erda tashkil bo‘lgan qishloqlar. Obod – eroniy tillarga oid so‘z. Sharq joy nomlari tizimida IX asrlardan boshlab paydo bo‘lgan. Dastlab kishi ismlari bilan qo‘shilib qishloq nomlari yasalgan [7, 340].

Xulosa. Buxoro toponimlardan obod so‘zi ishtirokidagi nomlar uzoq tarixiy jarayonlar natijasida yuzaga kelgan. Ularda qadimgi so‘g‘d, qadimgi eroniy tillari ta‘sirini mavjud bo‘lib, uning natijasida bir qator toponimlar shakllangan. Bu holat Buxoro toponimlarining naqadar qadimgi tarixga tegishli ekanligini asoslaydi.

Obod komponenti qatnashgan nomlar aholi yashash manzillari, shuningdek, kishilarning turmush tarzi bilan bog‘liq ko‘plab sohalarda qo‘llanadi. Bunda obod komponentining turli ma‘nolari inobatga olinadi.

Obod komponenti uzoq tarixdan to hozirgi kunga qadar viloyat toponimiyasidagi faol istemolda bo‘lgan topoformantlardan biridir. Bu komponent zamonaviy toponimiyada ham yangi nomlarning yasalişida keng qo‘llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Хромов А.Л. Таджикская микропонимия долин Врехнего зеравшана и ягноба // Ономастика Средней Азии. - М., 1978. – С.60.

Абрамян Р. Пехлавийско–персидско – армяно-русско – английский словарь. - Ереван, 1965. – С.61.

Ражабов Ў. Хоразм топонимияси индикаторларининг лисоний таҳлили: Филол. фанл. номз... диссер. –Т., 2007. –Б.46; 58-59.

Ўзбек тили грамматикаси. Т.І. Морфология. - Т., 1975. – Б. 69-70.

Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1972. - № 5.- Б, 72-74.

Турсунов У. ва б. Ҳозирги замон ўзбек тили. –Самарқанд, 1960. – Б. 106.

Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: Мухаррир, 2009. –Б.187-188.

Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М.: 1966. –С.21.

Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1977. –Б.97.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2-том. –М.: Рус тили, 1981. –Б.331.

Андреев М.С., Пешерова Е.М. Ягнобские тексты. –М.-Л.: 1957. –С.335.

Киличев Б.Э. Бухоро этнопонимлари ва уларнинг этимологик хусусиятлари // “Бухоро davlat universiteti ilmiy axborotlari”, 2018, 1-son, 64-67-b.

Kilichev Bayramali, Safarova Maftuna The Concept of Totemism and Ethnonym// CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE Volume: 03 Issue: 05 | May 2022.

Kilichev B.E., Safarova O. Study of toponyms in the language of the work/ Galaxy International Interdisciplinary Research Journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol.10/ Issue 1, Jan. (2022) 92–95.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ИССЛЕДОВАНИИ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В ПОСЛОВИЦАХ

Маджидова Раъно Уришевна,
доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания УзГУМЯ

Джуманиязова Зилола,
соискатель кафедры английского языка и литературы
Ургенчского государственного университета

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы аксиологического исследования женского образа в паремиях. Отмечается, что аксиологический подход активно применяется в современных лингвистических исследованиях для анализа ценностных аспектов различных языковых явлений в области лексики, фразеологии, паремиологии, что отражает растущий интерес исследователей к роли ценностей в языке и речи. Обзор аксиологических исследований в современном языкознании показывает растущий интерес лингвистов к изучению роли ценностей в разных аспектах языка и речи. Аксиологические исследования охватывают широкий круг объектов – от отдельных слов до целостных текстов разных жанров и типов дискурса.

Ключевые слова: аксиология, лингвистика, культура, аксиологический подход, ценности и антиценности, оценка, образ, гендерная лингвистика, система ценностей, фундаментальные ценности, семиотика, фразеологизмы, пословицы, лингвокультура.

AXIOLOGICAL APPROACH IN THE STUDY OF THE FEMALE IMAGE IN PROVERBS

Madjidova Ra'no Urishevna,
Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics
of Uzbek State University of Languages

Djumaniyazova Zilola,
researcher of Urgench State University

Abstract: The article discusses the theoretical foundations of the axiological study of the female image in proverbs. It is noted that the axiological approach is actively used in modern linguistic research to analyze the value aspects of various linguistic phenomena in the field of vocabulary, phraseology, and paremiology, which reflects the growing interest of researchers in the role of values in language and speech. A review of axiological research in modern linguistics shows a growing interest among linguists in studying the role of values in various aspects of language and speech. Axiological studies cover a wide range of objects – from individual words to entire texts of different genres and types of discourse.

Key words: axiology, linguistics, culture, axiological approach, values and anti-values, assessment, image, gender linguistics, value system, fundamental values, semiotics, phraseological units, proverbs, linguistic culture.

MAQOLLARDAGI AYOL OBRAZINI O'RGANISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUV

Madjidova Ra'no Urishevna,
O'zbekiston davlat tillar universiteti
"Umumiy tilshunoslik" kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori

Djumaniyazova Zilola,
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada paremiyalardagi ayol obrazini aksiologik tadqiq etishning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi. Aksiologik yondashuv zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda

lug'at, frazeologiya va paremiologiya sohasidagi turli lingvistik hodisalarning qiymatlik tomonlarini tahlil qilishda faol qo'llanilish ta'kidlanadi, bu esa tadqiqotchilarning til va nutqdagi qadriyatlarining roliga qiziqishi ortib borayotganidan dalolat beradi. Zamonaviy tilshunoslikdagi aksiologik tadqiqotlarni ko'rib chiqish tilshunoslarning til va nutqning turli jabhalarida qadriyatlar rolini o'rganishga qiziqishi ortib borayotganini ko'rsatadi. Aksiologik tadqiqotlar obyektlarning keng doirasini – alohida so'zlardan tortib, turli janr va nutq turlarining butun matnlarigacha qamrab oladi.

Kalit so'zlar: aksiologiya, tilshunoslik, madaniyat, aksiologik yondashuv, qadriyatlar va aksilqadriyatlar, baholash, obraz, gender tilshunosligi, qadriyatlar tizimi, fundamental qadriyatlar, semiotika, frazeologik birliklar, maqollar, til madaniyati.

В последние годы аксиологический подход стал все более популярным в области лингвистики. Аксиология, наука о ценностях, исследует их сущность и влияние на общество и индивида. Внедрение этого подхода в лингвистические исследования предоставляет ученым инструментарий для изучения того, как системы ценностей отражаются в языковых структурах и категориях. Обзор текущих научных работ в этой сфере показывает широкий спектр аксиологических исследований в лингвистике, что подчеркивает его актуальность и разнообразие в современной науке.

Аксиология – это наука, которая изучает комплекс ценностей и их взаимодействие с общественной и культурной реальностью, а также с индивидуальными характеристиками человека. В Википедии аксиология определяется как область философии, которая концентрируется на изучении ценностей и исследует, как ценности формируются, каково их место в реальном мире, и как они взаимодействуют с различными аспектами личности, культуры и социетальных структур [17]. Аксиология, таким образом, является научной дисциплиной, целью которой является анализ и интерпретация основных ценностей, которые направляют поведение и мышление человека. Эти ценности формируются и функционируют в контексте культурных и социальных норм, а также в соответствии с общепринятыми законами и правилами в обществе.

Культура представляет собой сложную систему, которая проявляется в разнообразном культурном пространстве, состоящем, в свою очередь, из различных «субпространств», каждое из которых связано с определенной национальной культурой. В этих субпространствах ценности играют ключевую роль и могут быть выражены как в духовных элементах (например, идеология или моральные принципы), так и в материальных (например, произведения искусства) [6, с. 18]. Иначе говоря, культура не является однородным явлением; она складывается из множества различных элементов, объединенных в большое культурное пространство. В этом пространстве каждая национальная культура представляет собой свою уникальную ячейку, которая обусловлена ценностями, акцептированными в разных обществах, и эти ценности могут проявляться в разных формах – от духовных идеологий до материальных произведений искусства. Таким образом, культурное пространство является местом, где ценности принимают физическую и духовную форму.

В истории философии вопрос о ценностях впервые выдвинул Сократ, утверждая, что исследование блага – это изучение реализованной ценности или полезности. В этом контексте, понятия «ценность» и «полезность» можно рассматривать как две стороны одной монеты. В античных и средневековых философских системах вопрос о ценностях тесно связан с понятием бытия, например, у Платона понятия Блага, Красоты и Добра совпадают с понятием абсолютного бытия [6, с. 18]. Тема ценности прослеживается во всей платонической линии философской мысли, включая таких философов как Гегель и Кроче. С развитием философии аксиология стала выделяться в отдельный раздел, особенно когда понятие бытия начало разделяться на два компонента: реальность и ценность. В этой перспективе, задачей аксиологии становится не просто описание ценностей, но и исследование, как эти ценности могут быть реализованы на практике [6, с. 18].

Таким образом, аксиология стремится понять, какие ценности считаются ключевыми

в различных социокультурных средах и как они влияют на жизнь индивида.

Как отмечает Р.У. Маджидова, фундаментальные ценности и общепринятые нормы играют ключевую роль в формировании основ бытия и социальной интеграции индивида. Они не только определяют, как человек должен вести себя в обществе, но и влияют на его речевое поведение. Речь в данном контексте является отражением широкого спектра факторов: от языковых и коммуникативных навыков до культурных и социальных характеристик, таких как национальная принадлежность, образование и социальный статус [9, с. 44].

Ценности не являются каким-то отдельным, независимым элементом реальности, а скорее встроены в материальный мир и его разнообразные аспекты, такие как вещи, свойства и межличностные отношения. Они не формируют какую-то отдельную, «высшую» реальность, а являются частью существующего мира. Эти ценности отражают глубокую связь человека с окружающим миром и актуализируются через взаимодействие с социальным и природным окружением. В этом смысле, мир ценностей есть не что иное, как конкретное проявление ценностного сознания в реальном мире [12, с. 8].

На наш взгляд, понимание ценностей как интегральной части реального мира подчеркивает их практическую значимость. Они не только направляют нашу деятельность, но и обогащают наш опыт взаимодействия с миром. Это также поднимает вопрос о том, как ценности могут меняться в ответ на социальные и культурные изменения, поскольку они являются динамичной частью нашего взаимодействия с окружающей средой.

С точки зрения семиотики выделяются два типа ценностей: описательные, которые включают в себя вещи, наслаждения и эмоциональные состояния, и модальные, которые связаны с желаниями, возможностями и обязанностями. Антиценности представляют собой элементы, которые воспринимаются как отрицательные в культурном контексте, такие как болезни, бедность или смерть [1, с. 13] и часто становятся объектами избегания или презрения. К описательным ценностям чаще всего относятся те, которые можно каким-то образом измерить или описать, например, материальные вещи или чувства. Модальные же ценности больше связаны с внутренними убеждениями или желаниями человека, такими как стремление к чему-то или чувство долга. Описательные и модальные ценности в совокупности обуславливают поведение человека.

Поведение человека в большей степени формируется его социально-культурным опытом, а не просто инстинктивной потребностью адаптироваться к окружающему миру. Вместо приспособления к обстоятельствам, человек стремится активно изменить окружающую его реальность. Это предполагает, что до начала какого-либо действия в сознании человека уже существует определенный «образ» или модель того, как это действие должно быть выполнено [15, с. 9]. Этот ментальный эталон помогает человеку направлять и контролировать свои действия.

Для понимания основ человеческого поведения необходимо исследовать внутренние образы или представления о взаимоотношениях с реальностью. Как пишет Н.Л. Худякова, эти образы определяют, как человек будет взаимодействовать с миром и какие действия он будет предпринимать [15, с. 10]. То есть, ключ к пониманию поведения лежит в анализе этих внутренних моделей, которые формируют ориентацию его действий и деятельности.

Речевое взаимодействие индивида в конкретных ситуациях всегда определяется социальными факторами. В этом процессе один участник общения становится инициатором разговора, в то время как другой принимает его, слушая и реагируя. Речевое поведение, по утверждению Э.Р. Сайфуллиной, может быть подвергнуто влиянию биологическими и психологическими факторами, такими как пол, возраст, здоровье, темперамент и даже степень близости между коммуникантами [13, с. 8]. Все эти аспекты совместно формируют языковое сознание индивида, которое в свою очередь отражает общие ценности и нормы общества, в котором он живет и в языке которого они закодированы.

Как пишут З.Н. Худойберганава, Б.Б. Мамаражабов, в каждом языке присутствует

уникальный набор национальных черт, которые формируют взгляды на мир у его носителей [14, с. 34]. Действительно, каждый язык служит не просто средством общения, но и призмой, через которую его носители взаимодействуют с окружающей реальностью. Эти «языковые линзы» формируются исторически и культурно, влияя на то, как люди воспринимают и оценивают мир вокруг себя. Это особенно заметно, когда сравниваются разные культуры и языки: каждый из них может иметь свои особенности в ценностном отношении в миру.

Исследованию проблем отражения ценностей в языке посвящено немало работ. Например, Р.Д. Юнусова исследует аксиологические аспекты фразеологии, связанные с понятием гостеприимства в русском и татарском языках, а именно: как эти фразеологизмы отражают культурные и моральные ценности, связанные с гостеприимством, в обоих языках. Для этого проводится сравнительный анализ идиом, а также исследуются национально-культурные особенности в их использовании. Автор подчеркивает, что гостеприимство является морально-этической ценностью, которая находит свое отражение в фразеологии обоих языков. Также подтверждается национально-культурная детерминированность ценностей и соответствующих стереотипов в ситуациях гостеприимства [16, с. 7]. Данная работа представляется весьма ценной, поскольку демонстрирует, как аксиологический анализ фразеологии позволяет выявить культурные стереотипы и этические нормы, связанные с гостеприимством в разных лингвокультурах.

Диссертация В.В. Котляровой посвящена изучению парадигм аксиологического познания, которые представляют собой системные онтогносеологические модели исследования ценностей. В.В. Котлярова анализирует различные интерпретации парадигмального подхода в философии науки и социально-гуманитарных исследованиях. Особое внимание уделяется формированию новой аксиологической парадигмы в контексте постнеклассической науки, а также тенденциям развития неклассической аксиологии и обоснованию формирования онтологической парадигмы русской религиозной аксиологии [8, с. 10]. Это фундаментальное исследование вносит большой вклад в методологию аксиологических исследований, предлагая целостную систематизацию подходов к изучению ценностей.

С.Н. Аюшеева, изучая оценочные метафоры в современном немецком молодёжном языке, ставит перед собой задачи определения основных структурно-семантических типов таких метафор, а также исследования глубинных смыслов, закрепленных за ними. В работе представлен анализ различных аспектов, таких как черты характера, интеллектуальные способности и другие, которые могут быть выражены с помощью метафор в языке молодёжи [2, с. 17]. Таким образом, исследование С.Н. Аюшеевой представляет для нас особый интерес, так как оно не только фокусируется на структурно-семантических типах метафор, но и стремится понять глубинные смыслы, которые эти метафоры несут. Анализируя такие аспекты как черты характера и интеллектуальные способности, исследование расширяет понимание того, как молодёжь использует язык для выражения своих взглядов и оценок. Оно также может предложить новые методологические подходы для изучения языковых феноменов, особенно в контексте межкультурной коммуникации и социолингвистики.

Г.А. Багаутдинова изучает проблемы антропоцентрических фразеологизмов в русском, английском и татарском языках. Автор анализирует, как эти фразеологизмы отражают различные аспекты человеческой жизни, такие как чувства, отношения, психические состояния и моральные ценности. Особое внимание уделяется сравнительному анализу и выявлению универсальных и уникальных образов в этих фразеологизмах. Раскрываются также философские, поэтические и социологические представления о ценностях и антиценностях, которые нашли отражение в фразеологии этих языков [3].

Исследование С.В. Гузина посвящено анализу ценностных ориентиров в художественном мире И.И. Козлова. Автор стремится выявить и описать основные ценностные категории, которые присутствуют в творчестве этого художника. Основной акцент делается на изучении художественного мира Козлова через призму его ценностных

ориентиров, которые могут быть выражены через различные художественные средства, такие как цвет, форма, композиция и т.д. [4].

К.В. Костина в своем исследовании внимание фокусирует на аксиологическом аспекте языковой репрезентации образа России в современном немецком медиадискурсе. Основной объект исследования – это немецкий медиадискурс, который охватывает политические, экономические и социальные события в современной России. В работе анализируются стереотипы и языковые особенности, которые используются для создания образа России. Это включает в себя различные стилистические средства и тропы, а также аксиологические характеристики известных российских политиков. Например, в немецком медиадискурсе часто используются перифразы с отрицательной коннотацией для характеристики российских политических деятелей и ситуации в России в целом [7, с. 66]. К.В. Костина также отмечает, что в немецких СМИ преобладают высказывания, которые отсылают к монархическому прошлому России, что указывает на наличие устойчивых стереотипов в сознании немцев [7, с. 35].

Л.М. Макаренко выявляет особенности концепта «DREAM» (Мечта) и его ценностный смысл в английском языке и дискурсе. Целью работы является изучение семантического потенциала термина «DREAM» и способов его представления в английском языке. Автор в результате выявления способов актуализации термина в каузальных и аксиологических (связанных с ценностями) контекстах, а также установления параметров для индивидуальной интерпретации термина в метафорических высказываниях приходит к выводу, что концепт «DREAM» концептуализируется с точки зрения «Себя» и «Другого». Он тесно связан с другими ценностными терминами, такими как «HOPE» (Надежда), «WISH» (Желание) и «DESIRE» (Стремление). Термин «DREAM» также ассоциируется как с положительными, так и с отрицательными оценками, что делает его сложным и многогранным концептом в английском языковом сознании [10, с. 14].

Н.П. Жилина изучает концепцию личности в русской литературе первой трети XIX века через призму христианской аксиологии. Опираясь на историко-литературный, структурно-семантический и сравнительно-типологический методы для анализа произведений, автор рассматривает различные аспекты, такие как гордость, свобода, страсти и грех, в контексте христианской нравственности [5]. В таком ракурсе исследование расширяет понимание того, как религиозные и моральные ценности могут быть воплощены в литературе, а также предлагает новые перспективы для понимания социокультурных и духовных аспектов русской литературы того времени.

Исследование В.А. Марьянчик посвящено аксиологической структуре медиа-политического текста и особенностям отражения ценностных ориентиров и установок в медиа-политических текстах. В работе раскрывается научная гипотеза о том, что влияние на широкую аудиторию осуществляется через целесообразное создание аксиологической картины реальности в медийном дискурсе. Эта аксиологическая структура является продуктом сочетания социальной информации, встроенной в текст, авторского взгляда на мир и системы ценностей конкретного читателя или зрителя и отличается от общей ценностной картины мира тем, что она присуща именно тексту, и в отличие от аксиологического поля, она формируется с использованием текстовых элементов. Хотя аксиологические и оценочные аспекты тесно связаны, они являются независимыми функциональными и семантическими категориями [11, с. 6]. Постоянная модель этой аксиологической структуры может служить основой для разработки методики аксиологического анализа текста.

Итак, рассмотрение современных исследований в области аксиологической лингвистики подтверждает возрастающий интерес ученых к изучению ценностных аспектов языка и речи. Этот подход находит применение в анализе различных элементов языка, таких как слова, фразеологические единицы, пословицы, стилистические особенности текста и даже медиадискурс. Широкий спектр исследований в этой области указывает на значительный исследовательский потенциал аксиологической лингвистики и открывает путь для ее дальнейшего прогресса.

Таким образом, изучение текущих тенденций в лингвистике подтверждает растущую

популярность аксиологического подхода в разных сферах языковедения. Пословицы представляют собой одну из наиболее перспективных областей для аксиологической лингвистики, так как они являются зеркалом культурных и исторических ценностей, а также общественных стереотипов. Изучение этих кратких народных изречений может помочь в воссоздании частей национального языкового мировоззрения. Особенно интересным является анализ образа женщины в пословицах различных культур. Это исследование может раскрыть традиционные взгляды на гендерные роли и женское поведение, которые сохраняются в паремиологических сокровищницах разных языков.

Список использованной литературы:

Аверьянова Е.В. Аксиология православного житийного дискурса середины XV – XVII в. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 5. Ч. 2. – С. 13.

Аюшеева С.Н. Оценочная метафора немецкого молодёжного языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Иркутск, 2012. – 17 с.

Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: Дисс. ...докт. филол. наук. – Казань, 2007. – 333 с.

Гузина С.В. Ценностные ориентиры художественного мира И.И. Козлова: Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2013. – 183 с.

Жилина Н.П. Концепция личности в русской литературе первой трети XIX века в свете христианской аксиологии: Дисс. ...докт. филол. наук. – М., 2010. – 355 с.

Касаткин П.И. Ценностная аксиоматика образовательного пространства: Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. – М., 2018. – С. 18.

Костина К.В. Аксиологический аспект языковой репрезентации образа России в современном немецком медиадискурсе: Дисс. ...канд. филол. наук. – Иркутск, 2011. – С. 66.

Котлярова В.В. Парадигмы аксиологического познания: Дисс. ...докт. фил. наук. – Ростов-на-Дону, 2015. – С. 10.

Маджидова Р.У. Аксиологическое исследование антропоцентрических пословиц (на материале узбекского и русского языков): Дисс. ...докт. филол. наук. – Фергана, 2020. – С. 44.

Макаренко Л.М. Ценностный смысл DREAM и его репрезентация в лексико-семантической системе английского языка и дискурсе: Дисс. ...канд. филол. наук. – Абакан, 2014. – С. 14.

Марьянчик В.А. Аксиологическая структура медиа-политического текста: Дисс. ...докт. филол. наук. – Архангельск, 2013. – С. 6.

Палей Е.В. Проблема ценности: Автореф. дисс. ...канд. фил. наук. – Иваново, 2007. – С. 8.

Сайфуллина Э.Р. Когнитивная сфера русских и татарских паремий: «образ языка» и нормы речевого поведения: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – С. 8.

Худойберганава З.Н., Мамаражабов Б.Б. Тил ва маданият: ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир масаласи. // Современное образование. – М., 2016. – № 1. – С. 34.

Худякова Н.Л. Аксиологические основы поведения человека. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2010. – С. 9.

Юнусова Р.Д. Аксиология фразеологизмов со значением «гостеприимство / кунакчыллык» в русском и татарском языках: Дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 2015. – С. 7.

<https://ru.wikipedia.org/Аксиология>.

“QUR’ONI KARIM”DAGI TEONIMLARINING SEMANTIK-FUNKSIONAL QIYOSIY TAHLILI

Narzullayeva Dिल्фуза Бафоевна,
Buxoro davlat universiteti, Xorijiy tillar fakulteti, Fransuz filologiyasi kafedrasida
o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Qur’oni Karim”da teonimlarining semantik-funksional qiyosiy tahlili o’rganildi. Muxtorxon Eshon Umarxo jayevning “Diniy atama va iboralarning qisqacha ommabop izohli lug’ati”da faol qo’llanadigan va xoslangan payg’ambarlar, farishtalar, valiyalar, anbiyolar, avliyolar, sahobalarning ismlari, Muhammad alayhissalom hayoti va faoliyati bilan bog’liq yaqinlarning nomlari maqola obyekti etib olindi.

Tayanch so’zlar: Onomastika, teonimiya, astroponim, zoonim, payg’ambar, deonim, lingvistik.

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕОНИМОВ В «СВЯЩЕННОМ КОРАНЕ»

Нарзуллаева Дильфуза Бафоевна,
Бухарский государственный университет, Факультет иностранных языков,
Преподаватель кафедры французской филологии

Аннотация: В данной статье изучен семантико-функциональный сравнительный анализ теонимов в «Священном Коране». Имена пророков, ангелов, хранителей, пророков, святых, сподвижников, названия близких, связанных с жизнью и деятельностью Мухаммеда, которые активно используются и характеризуются в статье Мухтархана Эшона Умарходжаева «Краткий популярный аннотированный словарь религиозных терминов и выражений» получен объектом.

Ключевые слова: Ономастика, теонимия, астропоним, зооним, пророк, деоним, лингвистика.

SEMANTIC-FUNCTIONAL COMPARATIVE ANALYSIS OF THEONYMS IN THE “HOLY QURAN”

Narzullaeva Dिल्фуза Бафоевна,
Bukhara State University, Faculty of Foreign Languages, Teacher at the Department of
French Philology

Abstract: This article studies the semantic-functional comparative analysis of theonyms in the Holy Quran. The names of prophets, angels, guardians, prophets, saints, companions, names of relatives associated with the life and work of Muhammad, which are actively used and characterized in the article by Mukhtarkhan Eshon Umarchojaev “A short popular annotated dictionary of religious terms and expressions” were obtained by the object.

Key words: Onomastics, theonymy, astroponym, zoonym, prophet, deonym, linguistics.

Kirish. Rivojlanib borayotgan zamonaviy lingvistikada teonimlarni o’rganishning juda muhim ahamiyati bor. Teonimikaning kelib chiqishi qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu borada O’zbekiston ilmi fanida hozirgacha alohida ilmiy tadqiqot olib borilmagan. Shu jihatdan kun tartibiga qo’yilayotgan mavzu o’ta dolzarb hisoblanadi. Ba’zi tadqiqotchilar teonimlarni onomastika tarkibida o’rganishgan. Onomastika, bu (yun. onomastike — nomlash, nom qo’yish san’ati) — tilshunoslikning bo’limi bo’lib, ismlarni, ularning paydo bo’lish va o’zgarish tarixini o’rganuvchi ma’lumotlar sandig’i hisoblanadi. G’.Salomov “Tarjima nazariyasi asoslari” darsligida «onomastika» terminini antroponimika ma’nosida qo’llaganini ko’rish mumkin.

Onomastikaning leksik tizimida teonimika alohida ajralib turadi. Teonim yunon tilidan (teo θεός — “Xudo” + nim- ὄνομα — “ism, nom”) olingan bo’lib, onomastika bilan bir qatorda ilohiyot va ilohiy nomlarning ma’nosini ifodalovchi so’zlarning mifonimik ko’rinishi

nazarga tutiladi. Tilshunoslikning onomastika bo'limi ismlar tizimini aniqlash va o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Onomastika ismga xos asosiy tushunchalar, ularning tizimiy xususiyatlarini o'rganadi. Onomastikaning toponimiya, antroponimiya, oronimiya kabi yo'nalishlari bilan bog'liq masalalar B. Qilichevning "Onomastika" o'quv qo'llanmasida batafsil yoritilgan [11,7].

"Onomastika fani atoqli nomlarni olgan obyektlarning toifalariga ko'ra quyidagi leksik guruhlarga ajratiladi: antroponim – kishilarning atoqli nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablari, taxalluslari), toponim – geografik obyektlarning atoqli nomlari, teonimiya – turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari, zoonim – hayvonlarga qo'yiladigan (shartli) atoqli nomlar, laqablar, kosmonim – fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqatgan nomlari, astroponim – ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar) nomlarining majmuyini o'zida ifodalaydi. Bundan tashqari, onomastikaning yana bir qancha bo'lim (guruh)lari mavjud. Masalan, onomastikaning bir bo'limi realionimlar (avval va hozir mavjud bo'lgan obyektlarning nomlari) deb nomlansa, unga zid bo'lgan mifonimlar xayoliy to'qima obyektlarning nomlarini bildiradi. Zoonimika – hayvonlarga qo'yilgan (shartli) atoqli nomlarni; kosmonimika – fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqa ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan fazoviy nomlarni, astronimika – ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar)ning nomlarini o'rganadi".[1,20] Teonimika esa, turli diniy tasavvurlar bo'yicha ifodalangan ma'budlar, xudolar, payg'ambarlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlarini qamrab oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekistonda onomastika o'tgan asrning ikkinchi yarmidan rivojlana boshlagan sohalaridan biri hisoblanib, uning negizidagi teonimlar ya'ni Alloh va ilohiy tushunchalarni bildiruvchi atoqli otlar ayni davrdan o'rganila boshlandi.[2,65] Professor Sh. Maxmaraimova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida onomastik birliklarga keng to'xtalib, teonimik hodisani deonimlashuv hodisasi sifatida e'tirof etgan. Olima unda o'zga tildagi deonimlashuvdan ko'p holatlarda nom hosil bo'lishining referentativ asosiga ko'ra farq qilishini, ya'ni o'zbek tilidagi deonimlashgan birliklar kishilarning ichki va tashqi xarakter-xususiyatini aks ettiruvchi belgilar orqali yuzaga chiqishini va asosan, sifat turkumidagi so'zlarda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. [4,22] Ammo hosila nominativlarning barchasini ham lisoniy jihatdan turg'un deonimlar deb hisoblash to'g'ri emasligini, o'zbek tilida mavjud deonimlashgan nominativlar lisoniy qiymatdan ko'ra ko'proq nutq vaziyatiga mos okkazonal qo'llanish xususiyatiga ega ekanligini hamda onomastikaning mustaqil obyekti bo'la olmasligini e'tirof etadi. [3,21]

Muxtorxon eshon Umarxo'jayevning "Diniy atama va iboralarning qisqacha ommabop izohli lug'ati"da faol qo'llanadigan va xoslangan payg'ambarlar, farishtalar, valiylar, anbiyolar, avliyolar, sahobalarning ismlari, Muhammad alayhissalom hayoti va faoliyati bilan bog'liq joylarning nomlari keltirilgan. [6,70]

"Payg'ambar" so'zining lug'aviy ma'nosi (forschadan — xabar keltiruvchi, xabar yetkazuvchi) — xristianlik va islomda xudodan vahiy olgan va uni odamlarga yetkazgan shaxs. Xudo bilan uning bandalari o'rtasida vositachi, xudoning yerdagi vakili, elchisi hisoblanadi. Payg'ambarlar kelajakni biladigan, diniy va tarixiy voqealarni, inson taqdirini oldindan aytib beradigan shaxs sifatida tasavvur qilinadi.

Ma'lumki, «Qur'oni Karim 22 yil 2 oy 22 kun mobaynida Rasulullohga oyatlar holida nozil bo'lgan. Teonimlar payg'ambarlar nomi miqdori bilan ham bog'liq. Ular haqidagi eng ishonchli ma'lumot Ibn Murdavayhi Abu Zarr al-G'iforiy rivoyatida quyidagicha berilgan: "Ey Allohning Rasuli, payg'ambarlar qancha?" deb so'radim. U zot sollallohu alayhi vasallam: "Bir yuz yigirma to'rt mingta", dedilar. "Ey Allohning Rasuli, ulardan qanchasi rasullar?" dedim. "Uch yuz o'n uchtasi, ko'pchilik" dedilar. Demak, teonimlar miqdori ham bahs-munozaraga sabab bo'lishi mumkin. »[12]

Qur'oni Karimda payg'ambarlar bilan bog'liq qissalar, asosan, ibrat va isbot uchun keltiriladi. Unda zikr qilingan payg'ambarlarning o'ziga xos xususiyatlari e'tirof etiladi. Ularning ibratli hayoti musulmonchilikka da'vat va ibrat maktabi namunasi sifatida misoldir.

[8,57]

Qur'oni Karimda Sulaymon alayhissalomning vafotlaridan mustasno biron payg'ambarlarning vafoti haqida so'z yuritilmaydi. Chunki u zotning vafot etishlari bilan bog'liq voqea o'ziga xos hikmatga va ibratga munosib hisoblanadi. Shuningdek, payg'ambar alayhissalom Nuhning oila a'zolari – o'g'li Lut, alayhissalomning xotini, Ibrohim alayhissalom otasi va boshqa shaxslar bilan bog'liq hikoyatlardagi insonlarni teonimga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Qur'onda Alloh taolo payg'ambarlarni ketma-ket yuborishining sababi, insoniyat to'g'ri yo'ldan qattiq adashganda, gunoh va nobakorlikka qulog'igacha ko'milib ketganda, o'sha to'planib qolgan muammolarni bir yo'la hal etish va tinchitish uchun payg'ambarlarni yuborganligi ta'kidlanadi. Nuh alayhissalom ham xuddi ana shundoq holatda payg'ambar bo'lganlar. O'sha paytda insoniyat hidoyat yo'lidan shu darajada adashgan ediki, uni Nuh alayhissalomdek ulug' payg'ambar to'qqiz yuz ellik yil da'vat qilishi ham foyda bermadi. Oxiri Nuh alayhissalom butun borliqda jonzodlarning xaloskori sifatida yuborildi. Ibrohim alayhissalom vaqtlariga ham odamzot qattiq adashgan edi. Undagi gunohlar oddiy gunohlar bo'lmay qolgan edi. O'sha paytda hamma yoqni but-sanam bosib ketgan edi, podshohlar xudolik da'vosini qildi va h-zo. [7,93]

Natijalar va muhokamalar. Qur'on va Hadisda payg'ambarlarning soni qat'iy ko'rsatilmagan. Ba'zi diniy manbalarda ular 124 mingta deyilgan. Qur'onda faqat Odam, Idris, Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Ismoil, Ishoq, Ya'qub, Yusuf, Lut, Ayyub, Zulkifl, Yunus, Muso, Horun, Shuayb, Ilyos, Alyasa, Dovud, Sulaymon, Zakariyo, Yahyo, Iso va Muhammad kabi suygan bandalar nomi zikr etilgan. Alloh elchilarining aksariyati nomi avvalgi dinniy muqaddas kitoblarda - Tavrot va Injilda ham qayd etilgan. Ulardan birinchisi Odam (as), oxirgisi Muhammad (s.a.v) sanaladi. Ular har qanday gunohlardan pok hisoblanadilar. Qur'onda Muhammad ismi 4 marta, Muso ismi 136 marta, Iso ismi 25 marta, Nuh ismi 43 marta nozil etilgan. Qur'onda hammasi bo'lib, 25 nafar ana shunday zotlar ismlari zikr qilingan. [5,58] (“As’ila val-ajviba” kitobidan. Muallif: Muhammad ibn Abi Bakr ibn Abdulqodir ar-Roziy, “Muxtorus-sihoh” muallifi.) Ular quyidagilar:

1.Odam alayhissalom	6.Ibrohim alayhissalom	11.Yusuf alayhissalom	16.Yunus alayhissalom	21.Zakariyo alayhissalom
2.Idris alayhissalom	7.Lut alayhissalom	12.Ayyub alayhissalom.	17.Dovud alayhissalom	22.Yahyo alayhissalom
3.Nuh alayhissalom	8.Ismoil alayhissalom.	13.Shuayb alayhissalom	18.Sulaymon alayhissalom	23.Zul-Kifl alayhissalom
4.Hud alayhissalom	9.Ishoq alayhissalom	14.Muso alayhissalom	19.Ilyos alayhissalom	24.Iyso alayhissalom.
5.Solih alayhissalom	10.Ya'qub alayhissalom	15.Horun alayhissalom	20.Al-Yasa' alayhissalom	25.Muhammad alayhissalom

Payg'ambarlar ismlari tavsifi quyidagicha:

- (آدم) Odam alayhissalom Ma'nosi: Yer, tuproq.
 (نوح) Nuh alayhissalom Ma'nosi: Hodiyl – hidoyatga chaqiruvchi.
 (إدریس) Idris alayhissalom (Birinchi bo'lib qalam bilan yozganlar. Alloh taolo bu zotni to'rtinchi osmonga ko'tarib qo'ygan) Ma'nosi: Asos soluvchi va bag'ishlovchi.
 (هود) Hud alayhissalom Ma'nosi: Rafiq – do'st. To'rt arab payg'ambar: Hud, Solih, Shuayb, Muhammad alayhissalatu vassalomlarning biri.
 (صالح) Solih alayhissalom Ma'nosi: Solih – salohiyatli.
 (لوط) Lut alayhissalom Ma'nosi: Berkinuvchi, yashirinuvchi.
 (إبراهيم) Ibrohim alayhissalom Ma'nosi: Ummatlar otasi.
 (إسرائيل) Isroil alayhissalom Ma'nosi: Alloh yo'lida qattiq jiddi jahd qiluvchi, Muhofaza qiluvchi Ingliz tilida: Israel Ibroniycha ismi: (يعقوب) yoki (يعقوب). Ma'nosi: Ergashuvchi, o'rinbosar bo'luvchi.
 (إسحق) Is'hoq alayhissalom Ma'nosi: Kuluvchi, hushchaqchaq. Farishtalar onasi Soraga xursandchilik xabarini berganlarida hayratda qolganidan qo'lini yuziga qo'yib kulib yubordi. Farzandli bo'lganida bu farzandim xabari kelganida kulgan edim, shuning uchun uni Is'hoq deb nomlagum dedi. Ismoil alayhissalomga ota bir, ona boshqa in.
 (إسمعیل) Ismoil alayhissalom Ma'nosi: Alloh qabul qildi. Hojar ona Safo va Marva orasida chanqog'ini bosish uchun suv izlab borib kelardi. Olti marotaba borib keldi. Suv topa olmadi. Yettinchi martada Alloh uning duosini ijobat qildi. Shunda: «Alloh duoyimni qabul qildi», dedi. Shukr tariqasida ham duoyu fig'onining qabul bo'lganidan esdalik bo'lib qolishi uchun farzandini Ismoil – Alloh qabul qildi deb nomladi.
 (يوسف) Yusuf alayhissalom Karimning o'g'li Karimning o'g'li Karimning o'g'li Karim. Yusuf ibn Yaqub ibn Is'hoq ibn Ibrohim alayhimussalom Ma'nosi: Alloh ziyoda qiladi. Haqiqatda qo'yilgan ismdan sohibiga nasiba bo'ladi deganlaridek, Alloh Yusuf alayhissalomning chiroyni va boshqa yaxshiliklarini ziyoda qilib berdi. Payg'ambarimiz unga butun go'zallikning yarmi berilgan deganlar.
 (یونس) Yunus alayhissalom. Iroqdagii Naynavo ahliga payg'ambar etib yuborilgan. Baliq qornida uch kechayu uch kunduz qolib ketgan. Ma'nosi: Kabutar. Ingliz tilida: Jonah
 (أيوب) Ayyub alayhissalom Ma'nosi: To'g'ri yo'lda yuruvchi.
 (شعيب) Shuayb alayhissalom Ma'nosi: Ustun bo'luvchi, ajralib turuvchi.
 (موسى) Muso alayhissalom Ma'nosi: Qutqaruvchi, xaloskor.
 (هارون) Horun alayhissalom Ma'nosi: quvvat joyi.
 (إلیاس) Ilyos alayhissalom Ma'nosi: Robb – mening Ilohim.
 (الیسع) Alyasa' alayhissalom Ma'nosi: Parvardigor – mening xaloskorim.
 (ذي الكفل) Zulkifl alayhissalom Ma'nosi: Allohning quvvati.
 (داود) Dovud alayhissalom Ma'nosi: Mahbub, suyukli.
 (سليمان) Sulaymon alayhissalom Ma'nosi: Salom beruvchi.
 (عزیر) Uzayr alayhissalom Ma'nosi: Yordamlashuvchi.
 (دانیال) Doniyol alayhissalom Ma'nosi: Allohning qazosi, ya'ni hukmi.
 (زکریا) Zakariyo alayhissalom Ma'nosi: Allohning zikri, ya'ni zikr etuvchi.
 (یحیی) Yahyo alayhissalom Ma'nosi: Mehribon, yoqimli.
 (عیسی) Iso alayhissalom Ma'nosi: Alloh xalos etadi, qutqaradi.
 (محمد) Muhammad sollallohu alayhi vasallam Ma'nosi: To'xtovsiz maqtaluvchi.

Qur'on Karim tarkibidagi umumiy ma'lumotlarda ham quyidagi teonimlarni uchraydi:

- 1 Qur'onning ismi Furqon
- 2 Qur'onning laqabi. Majid
- 3 Qur'onning tili. Arabiy
- 4 Qur'on nozil b'lgan yil. 611 milodiy yili
- 5 Qur'on nozil b'lgan oyi. Ramazon oyi
- 6 Qur'on nozil b'lgan kecha. Qadr kechasi
- 7 Qur'on nozil b'lgan joy. Makka hiro g'ori
- 8 Vahiyini yuborgan. Alloh Ta'olo
- 9 Vahiyini qabul qilgan. Muhammad Sallohu Alayhi Vasallam
- 10 Vahiy farishtasi. Jabroil Alayhi Salom
- 11 Birinchi nozil b'lgan oyat (قَالَ خِيَدًا أَكْبَرُ مِنْ إِبْرَاهِيمَ)
- 12 Oxirgi oyat. (أَنْ يَدْمَأْسُ إِلْمُكَلُ تُيَضَرُو يَتَمَّعْنَ عَنْ مُكَيْلٍ عِ تَمَمَّتْ أَوْ مَكْنِي دَمُكَلُ تَلْمُكُ أَمْوِي لَأ)
- 13 Birinchi nozil b'lgan sura. Muddassir surasi
- 14 Oxirgi nozil b'lgan sura. Nasr surasi
- 15 Eng buyuk sura. Baqara surasi
- 16 Eng kichkina sura. Kavsar surasi
- 17 Eng barakatli oyat. Oyatul kursi
- 18 Eng buyuk oyat. Baqara suraning 286 oyasi
- 19 Eng kichkina oyat. (نَأْتُمْ أَهْدُم)
- 20 Qur'onning onasi. Fotiha surasi
- 21 Qur'onni qalbi. Yosin surasi
- 22 Qur'onning kelini. Rahmon surasi

- 23 Qur'on hammasi. Bir mujallad
- 24 Nozil bulgan muddat. 23 yilda
- 25 Qur'on necha juz. 30 juz
- 26 Qur'onning suralari. 114 ta
- 27 Qur'onning hizbi. 120 hizb
- 28 Qur'onning oyati. 6236 = 6666
- 29 Qur'onning sajdalari. 14 sajda
- 30 Qur'onning ruku'lari. 540 ta

Asrlar davomida payg'ambarlar tarixi diniy-irfoniy jihatdan o'rganilib kelingan. Ammo kongnitiv lingvistik jihatdan yondashilmagan. [9,53] Keyingi vaqtlarda "Qur'oni Karim"ning suralarida payg'ambarlar hayoti va ularning tavsiflari alohida keltirilgan. Masalan: «Albatta, Alloh Odam va Nuhni hamda Ibrohim va Imron avlodlarini olamlar uzra (payg'ambarlik uchun) tanladi». (Oli Imron, 33.)

«Ba'zi payg'ambarlar haqida ilgari qissalarni bayon etgan edik. Ba'zi payg'ambarlar qissalarini esa aytganimiz yo'q». (Niso, 164.)

Qur'on kitobi ko'p tillarga tarjima qilinmoqda. Biz uning fransuz tilidagi variantini ikki tilda muqoisa qildik:

Xulosa. Qur'oni Karim, haqiqatan ham butun olamning "Yaratguvchisi", "Rabbisi", "Parvardigor" – Allohdan kelgan ilohiy ko'rsatmalar majmuidir. Allohni to'qsan to'qiz nom

bilan e'tirof etish teonimlar miqdorini oshiradi. Qur'onda va uning atrofida zikr etilgan payg'ambarlar no^mlari esa, teonim so'zlarning cheksiz ekanligini isbotlaydi. Qur'oni Karimni tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilishdan maqsad, payg'ambarimiz Muhammad sallalohu alayhi vasallam, u kishining qarindoshlari, zabjalari, farzandlari va u kishini ko'rgan anbiyoyu avliyolar nomi ham teonimlar tizimiga kiritilishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Zero, Yangi O'zbekiston sharoitida din erkinligiga alohida e'tibor qaratilmoqda va avliyolar nomi ham ulug'lanmoqda. Teonimlar inson tafakkuriga singib, diniy qarashlarga munosabatlar o'zgarib bormoqda. Qur'oni Karim matnlarida uchraydigan semantik-funksional shakllangan nutqiy hosilalar zaminida ham teonimlar muhim o'rin tutganligi va ularning kongnitiv lingvistik xususiyatlari borligi ko'zga tashlanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Qur'oni Karimda diniy matnlarga xos bo'lgan payg'ambarlar nomlarining semantik-funksional ahamiyat kasb etishini bilish tilshunoslik fani uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

Bobokalonov R. R. (2022). Концепция теолингвистика. а. анализ рамки «христианства» theonema во французском производстве острова пингвинг. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 20(20). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7687

Bobokalonov R. R. Новербал мулоқот воситаларининг психонейролингвистик ва лингвокултурологик талқини, Центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 2 № 2 (2020): Maqola va tezislar (buxdu.uz)

Bobokalonov R. R., Достижения узбекских ученых в области лингвистики текста на основе научных результатов в мировой лингвистике, Центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 21 № 21 (2022): Статьи и тезисы (buxdu.uz)

Махмараймова Ш. Ҳозирги о'zbek tili. Leksikologiya. -Т.: FIRDAVS-SHOH. 2021.

Muhammad ibn Abi Bakr ibn Abdulqodir ar-Roziy. "As'ila val-ajviba" kitobi. <https://beproclub.com.pl/quroni-karim-kitob-o-zbek-tilida/>

Muxtorxon Eshon Umarxo'jayev. Diniy atama va iboralar. Qisqacha ommabop izohli lug'at. – Toshkent: G'ofur G'ulom nashriyoti, 2016. 43-61-70-betlar

Nuriddinova R. O'zbek teonimlari xususida « Adabiyot gulshani» Navoiy, 2004.2-qism. --B. 91-93

Narzoullaeva D. B. «THÉOLINGUISTIQUE-UNE TENTATIVE DE VULGARISATION DU TERME. Innovative development in educational activities, 2 (6), 58–63.» (2023).

Narzullaeva D. B. «Developing the communication competence of french-speaking students through dialogues in the development of oral speech.» *Involta Scientific Journal* 1.10 (2022): 53-57.

Narzullayeva, D. B. «“Qur'oni Karim”da ruhiy holatni belgilovchi nutqiy konfiguratsiyalar.» центр научных публикаций (buxdu.uz) 35.35 (2023).

Qilichev B. E. "Onomastika" [Matn] : o'quv qo'llanma – Buxoro: 2023. –7 bet. ISBN 978-9943-9203-3-0

<https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/shayx-muhammad-sodiq-muhammad-yusuf-quroni-karim-va-ramazon-haqida.html>

ELEKTRON LUG'AT YARATISHNING LINGVISTIK ASOSLARI VA BOSQICHLARI (OGAHIY ASARLARI MISOLIDA)

Raximbayev Musobek Komiljon o'g'li
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Zamonaviy davrda har bir millatning ko'rkiga aylangan tilshunoslik hozirgi kunga kelib butun dunyo e'tirofidadir. Binobarin, elektron lug'atlar mavzusi kompyuterlar va internet paydo bo'lganidan keyin dolzarb masalalardan biriga aylandi. Mazkur maqolada elektron lug'at yaratishning lingvistik asoslari va bosqichlari haqidagi bayon etilgan.

Kalit so'zlari: Elektron lug'atlar, veb manbalar, mobil manbalar, qidiruv tizmlari, algoritmlar, so'zlar va ularning ma'lumotlar bazalari.

Аннотация. В современном мире лингвистика, ценящая каждым народом, получила мировое признание. В результате обсуждение электронных словарей стало значимым с момента появления компьютеров и Интернета. В данной статье описаны лингвистические основы и этапы создания электронного словаря. This article describes the linguistic foundations and stages of creating an electronic dictionary.

Ключевые слова: Электронные словари, веб-ресурсы, мобильные ресурсы, поисковые системы, алгоритмы, слова и их базы данных.

Abstract. In the contemporary world, linguistics, appreciated by every nation, has gained global recognition. As a result, the discussion of electronic dictionaries has become significant since the introduction of computers and the Internet.

Key words: Electronic dictionaries, web resources, mobile resources, search engines, algorithms, words and their databases.

Raqamli texnologiyalar yuqori darajada rivojlangan davrga kelib elektron lug'atlar borasidagi tadqiqotlar rivojlana boshladi. Ular ilmiy bilimlarning moddiylashtirilgan tarkibiy qismlarini shakillantiradilar. Ushbu lug'atlar va ma'lumotnomalar ilmiy-texnik ma'lumotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi [1].

Raqamli texnologiyalar zamonaviy davriga kelib elektron lug'atlarni til ixlosmandlari, talabalar va mutaxassislar uchun ajralmas yordamchi sifatida paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu qulay raqamli vositalar lug'at, ta'riflar va tarjimalarning keng ma'lumotlar bazasiga darhol kirishni ta'minlaydi, bu esa tilni o'rganish, ma'lumot olishning qulayligi va samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Elektron lug'at odatda an'anaviy bosma lug'atning raqamli yoki elektron ko'rinishda tasvirlanadi. Bu bir nechta tillardagi so'zlar va iboralar uchun ta'riflar, tarjimalar, talaffuz yordami va turli lingvistik ma'lumotlarni taqdim etuvchi dastur yoki qurilmalarga joylashtiriladi.

Elektron yoki raqamli lug'atni foydalanuvchilarga qulay interfeys va avtomatik, tezkor qidiruv vositalari bilan jihozlangan dastur yoki portal deb ta'riflash mumkin [2]. Elektron lug'atlarning turlari odatda bajaradigan vazifalariga ko'ra farqlanadi. Ularning asosiy afzalligi - rasm, video, audio kliplar kabi audiovizual o'qitish vositalaridan foydalanishdir [3].

Elektron lug'at yaratishda turlicha leksikografik yondashuvlarni qo'llashimiz mumkin bo'ladi:

1. Monolingual – ta'riflar, sinonimlar va misollar keltirgan holda yagona tilga e'tibor qaratish.
2. Ikki tilli - til o'rganuvchilar uchun odatda qo'llaniladigan ikki til o'rtasida tarjimalarni taklif qilish.
3. Ko'p tillilik - turli xil foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatadigan bir nechta tillarni o'zida jamlaydigan lug'atlar bazasi.
4. Ixtisoslashgan - tibbiy yoki yuridik terminologiya kabi ma'lum bir sohaga qaratilgan elektron lug'atlar.

Elektron lug'atlar foydalanuvchilarga so'z yoki iboralarni tezda qidirish imkonini beradi. Ko'pgina elektron lug'atlar bir nechta tillarni o'z ichiga oladi, bu esa elektron lug'atlarga bo'lgan talabni yanada oshiradi. Elektron lug'atlar yaratishda har bir o'ziga hos xususiyatlarni namoyon qilib boradi.

Elektron lug'atlar borasida Nesi "elektron lug'atni tasniflashga harakat qildi va ikkinchi tilni tushunish uchun elektron lug'atlardan foydalanish bilan bog'liq ko'nikmalarni ahamiyatini o'rgandi [4].

Elektron lugʻatlarning foydalanuvchilar orasida keng tarqalgan mashhurligiga qaramasdan, akademik hamjamiyatda ushbu leksikografik mahsulotlarni loyihalash bosqichlari boʻyicha yagona yondashuv mavjud emas. Boshqacha qilib aytganda, aniq texnik echimlarnioʻz ichiga olgan elektron lugʻatlarni yaratish jarayoni batafsilroq tasvirlanmagan. Shu sababdan mavjud dasturiy bazalardan foydalanish orqalielektron lugʻat yaratish urfga aylangan. Shuni taʼkidlash kerakki, lugʻatni yaratish uchun zarur shartlar birinchi oʻrinda turadi.

Aniqroq aytganda, har qanday lugʻat loyihasining boshlanishi analitik bosqichdan boshlanishi kerak. Ushbu bosqich leksikografik mahsulotlar doirasidagi hozirgi landshaftni va foydalanuvchilarning muhim talablarinioʻrganishni, yangi lugʻat yaratishning dolzarbligi va foydaliligini baholashni va uning parametrlarini aniqlashga taʼsir qiluvchi omillarni oʻrganishni oʻz ichiga oladi.

Baʼzi elektron lugʻatlar foydalanuvchilarga toʻgʻri talaffuz qilishni, soʻzlarni maʼnolarini, sinonimlarini, antonimlarini, amonimlarni va boshqa oʻzlashtirishni yaxshilashimkoniyatlarini taklif qiladi.

Sinonimlar va antonimlarelektron lugʻatlar soʻralayotgan atama uchun oʻxshash maʼnoli (sinonimlar) va qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarni (antonimlar) taklif qilishi mumkin.

Ikki tillilugʻatlarda elektron versiyalar turli tillar oʻrtasida tarjimalarni taqdim etishi mumkin. Baʼzielektron lugʻatlardan internetga ulanmasdan foydalanish imkoniyatlarini yaratib beradi, buesainternetga ulanish boʻlmagan holatlarda foydali boʻlishi mumkin.

Elektron lugʻatlar yaratish borasida bir nechta tajribalar mavjud boʻlib, tajribali mutaxassislar taʼmonidan maxsus dasturlash tillarida amaliy ilovalar sifatida qoʻllanilmoqda. Elektron lugʻatlar uchun dasturiy taʼminot modelini yaratishda quyidagi bosqichlarga asoslangan holda modellar quriladi.

Elektron lugʻat yaratish bosqichlari

Oddiy lugʻatlarni tahlil qilish

Ananaviy lugʻatlardan maʼlumotlar bazasini shakillantirish (Ogahiy asarlari misolida)

Maʼlumotlar bazasini dasturiy taʼminot bilan bogʻlash

Maʼlumotlar sifati va yaxlitligini taʼminlash

Sinov va takomillashtirish

1. Oddiy lugʻatlarni tahlil qilish

Har qanday ananaviy lugʻat oʻzida koʻplab jihatlarni jamlaydi. Binobarin, lugʻatlar bir nechta turga boʻlinadi.

Kichik lugʻatlar(choʻntak lugʻat)

Qisqacha(izohli va tarjima) lugʻat

Katta lugʻat(izohli va ensklopedik)

Kichik lugʻatlar – odatda soʻzlashuvda ishlatiladigan soʻzlar va ularning tarjimalarinioʻzida mujassam qiladi. Bu turdagilugʻatlar bir tilli yoki bir nechta tilli boʻladi.

Oʻzbek va ingliz tillari lugʻatlariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak har bir soʻz oʻz navbatida boshqa tilda tarjima qilingan soʻzga moslashtirilgan boʻladi.

Soʻzlar oʻz oʻrnida bir nechta maʼnolarda qoʻllanilishi mumkun. Lekin odatda ananaviy lugʻatlarda alifbo tartibida soʻzlar tartiblanib maʼnolar izohlanib boriladi. Soʻzlar va ularga moslashtirilgan tarjima soʻzlar orqalielektron lugʻatlar uchun maʼlumotlar modellari yaratiladi.

Soʻzlar moslashtirish maqsadida katma ket joylashtirilib boriladi.

aboard – kemada, poezda [4].

Kichik turdagilugʻatlarni yuqorida koʻrsatib oʻtilganidek tartiblab boramiz va maʼlumotlar bazasiga joylashtiramiz.

Qisqacha lugʻatlar- bu turdagi lugʻatlar odatda izohli lugʻatlar sirasiga kiradi. Yanieski yozuvlardan yangioʻzbek yozuviga izohlab tarjima qilish kabi toʻplamnioʻzida jamlaydi. Bularga misol qilib “Devonu lugʻati-t-turk”kabi lugʻatlarni misol qila olamiz. “Divanu lugʻati-t-turki”ning soʻzma-soʻz tarjimasini “Turk soʻzlari devoni” boʻladi[9]. “Devonu lugʻati-t-turk” ning lugʻat qismida 7500 soʻz sakkiz boʻlimda izohlanadi.

Katta lugʻat – bu turdagi lugʻatlar izohli lugʻatlar va ensklopedik lugʻatlarnioʻz ichiga oladi. Oʻzbek ensiklopedik lugʻati - ikki jildliensiklopedik lugʻat boʻlib oʻzida 30 000ga yaqin izohni jamlagan boʻlib, ilk oʻzbek tilidagiixcham ensiklopediyadir.

agent- biron shaxs nomidan ish yuituvchi, tashkilot, muassasa[10].

2. Ogahiy asarlarilugʻatlardan maʼlumotlar bazasini shakillantirish.

Ananaviy lugʻatlardan foydalangan holda maʼlumotlar bazasini shakillantirib olamiz.

So'zlar(words) - jadvalida Ogahiy asarlarida qo'llanilgan so'zlar va ularning izohlari joylashtirilib boriladi.

{zihi} – qanday ajoyib, ajabo;

{jonlarga} – jonlarga;

{aysh-u} – aysh-ishrat;

{tarab} – rohat;

{firoqing} – og'riq va ayrilik;

{taab} – ozor va mashaqqat;

Asarlarda qo'llanilgan so'zlar jamlanmasini tahlil qilish va har bir so'zni izohlash uchun words jadvalidan foydalaniladi. O'z navbatida wordsjadvali quyidagi ustunlarni o'zida jamlaydi:

id(int) - jadvalning umumiy identifikatsiyasi

word(varchar) – asarlarda qatnashgan so'zlar

comment(text) – so'zlarning izohlari

...

Ma'lumotlar bazasi shu ketma-ketlik asosida shakillantirib boriladi va ma'lumotlar bazasi to'ldiriladi.

3.Ma'lumotlar bazasini dasturiy ta'minot bilan bog'lash

Ma'lumotlar bazasiga so'zlar joylanganidan keyin maxsus dasturlash tillari yordamida dasturiy ilova yaratiladi.

Hozirgunga kelib matnli ma'lumotlarni tahlil qilish va su'niy intellekt dasturiy ta'minotlarini yaratish uchun maxsus dasturlash tillari yaratilgan bo'lib bunga misol sifatida PYTHON dasturlash tilini aytib o'tish lozimdir.

PYTHON dasturlash tilida maxsus "ToolKit" mavjud bo'lib o'zida NLTK nomli kutubxonani mujassam qiladi. Shunday ekan ma'lumotlarni tahlil qilish dasturiy ta'minoti sifatida joriy dasturlash tilidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ma'lumotlar sifati va yaxlitligini ta'minlash

Ma'lumotlar sifatini yaxshilash maqsadida ma'lumotlar bazasiga ma'lumotlarni maxsus dasturiy ta'minot orqali joylashimiz kerak bo'ladi.

Ma'lumotlarni sifati buzilish holatlari:

1. Ma'lumotlar bazasiga ma'lumot joylashdagi xatoliklar

2. O'zbek alifbosidagi ('), ("") va hakazolar mavjudligi

Yuqorida keltirib o'tilgan holatlarni oldini olish maqsadida ma'lumotlar bazasiga joylanayotgan ma'lumotlar PYTHON dasturiy ta'minotiga bog'lanishi kerak bo'ladi chunki ma'lumotlar bazasi tizimlari ma'lumot joylash uchun juda noqulay hisoblanadi.

PYTHON dasturlash tili orqali administrator paneli yaratiladi va ma'lumotlar bazasiga mahkamlaniladi. Ma'lumot dasturlash tili yordamida ma'lumotlar bazasiga joylashtirilib boriladi.

5.Sinov va takomillashtirish

Har bir dasturiy ta'minot sinovdan o'tkaziladi va yangi versiyalarini yaratish maqsadida takomillashtirilib boriladi. Dasturiy ta'minotni sinovdan o'tkazish dasturiy ilovalar va tizimlarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Uning asosiy maqsadi dasturiy ta'minot ilovalarini baholash, ular oxirgi foydalanuvchilarga chiqarilishidan oldin nuqsonlar, xatolar yoki muammolarni aniqlash va hal qilishdir. Dasturiy ta'minotni sinovdan o'tkazishning asosiy maqsadlari dasturiy ta'minotning belgilangan talablarga mos kelishini, to'g'ri ishlashini, ishonchliligi va xavfsizligini ko'rsatishini tasdiqlashdir.

Dasturiy ta'minotni sinovdan o'tkazishning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Sinov toifalari:

- funktsional test - dasturiy ta'minotning oldindan belgilangan spetsifikatsiyalarga mos kelishini baholash, birlik sinovi, integratsiya testi va tizim sinovi kabi testlarni o'z ichiga oladi;

- funktsional bo'lmagan testlar - unumdorlik, xavfsizlik, foydalanish qulayligi va kengaytirilishi kabi funktsional bo'lmagan jihatlarga e'tibor qaratish;

- qo'lda sinov - avtomatlashtirish vositalarisiz sinovchilar tomonidan qo'lda amalga oshiriladi;

- avtomatlashtirilgan test - test ishlarini bajarishni avtomatlashtirish uchun test vositalari va skriptlardan foydalanish;

2. Sinov darajalari:

- birlik testi - alohida dasturiy ta'minot komponentlari yoki funktsiyalarini alohida tekshirish;

- integratsiya testi - turli xil dasturiy modullar yoki komponentlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni

baholash;

- tizim testi - butun dasturiy ta'minot tizimini umumiy talablarga javob berishini ta'minlash uchun sinovdan o'tkazish;

- foydalanuvchilarni qabul qilish testi - dasturiy ta'minot ularning kutganlariga mos kelishini tekshirish uchun oxirgi foydalanuvchilarni jalb qilish;

3. Sinov hayot tsikli:

- testni rejalashtirish - test maqsadlari, ko'lami va strategiyasini aniqlash;

- test dizayni - test holatlari va tegishli test ma'lumotlarini yaratish;

- testning bajarilishi - test holatlarini bajarish va natijalarni qayd etish;

-kamchiliklar haqida hisobot berish–aniqlangan muammolarni hujjatlashtirish va hisobot berish;

- testni yopish - test natijalarini umumlashtirish va dasturiy ta'minotni chiqarishga ruxsat olish.

4. Sinov usullari:

- qora quti testi-ichki kod tuzilishini bilmasdan dasturiy ta'minotning funkcionalligini baholash.

- oq quti testi - ichki kod tuzilishini bilgan holda dasturiy ta'minotni tahlil qilish;

- grey-box testi - qora quti va oq quti testing elementlarini birlashtirish.

5. Sinov asboblari - sinovni avtomatlashtirish, testlarni boshqarish va nuqsonlarni kuzatishni soddalashtirish uchun turli xil sinov vositalari mavjud. Masalan, Selenium, JUnit, TestNG va JIRA.

6. Regressiya testi - yangio'zgarishlar yoki tuzatishlar yangi nuqsonlarni keltirib chiqarmasligi yoki mavjud funkcionallikni buzmasligiga ishonch hosil qilish uchun dasturiy ta'minotni takroriy baholash.

7. Ishlash testi -har xil sharoitlarda dasturiy ta'minotning ishlashini baholash, masalan, yuk testi, stress testi va miqyoslilik testi.

8. Xavfsizlik testi - zaifliklarni aniqlash, dasturiy ta'minotning xavfsizlik tahdidlari va hujumlariga chidamliligini ta'minlash.

9. Foydalanish imkoniyatini tekshirish - dasturiy ta'minotning foydalanuvchilarga qulayligi va umumiy foydalanuvchi tajribasini tahlil qilish.

10.Uzluksiz test - tezroq va ishonchliroq nashrlarniosonlashtirish uchun testlarni dasturiy ta'minotniishlab chiqish quvuriga integratsiyalash.

11. Agile va DevOps testlari - Agile va DevOps metodologiyalariga moslashish uchun sinov amaliyotlarini rivojlantirish, qisqaroq rivojlanish davrlarini va tez-tez nashrlarnirag'batlantirish.

12.Sifat kafolati – sinovni o'z ichiga olgan dasturiy ta'minotniishlab chiqishning umumiy sifatini ta'minlaydigan jarayonlar va tadbirlarni birlashtirish.

Dasturiy ta'minotniishlab chiqish va tast jarayonini shakllantirish ilovalarning hayotiy tsiklini muhim tarkibiy qismini tashkil etadi va yuqori darajadagi dasturiy mahsulotlarnietkazib berishga hissa qo'shadi.

Xulosa. Zamonaviy internet tarmoqlarida har bir millatning til boyliginioshiruvchi vositalar kelajakda sun'iy intellektga asoslangan dasturiy ta'minotlar ko'payishiga asos bo'la oladi. Elektron lug'atlar o'z navbatida mukammallashtirilib insonlar uchun til o'rganishdagi ko'plab muammolarniosonlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E.G. Vyshkin, N.N. Nemich, A.A. KhokhlovaUtime College, Haifa, Israel)

2. Синица А.И.Использование электронных словарей на уроках русского языкаи литературы *Электронный ресурс+: Электронный журнал «РОНО». 2014. URL:http://erono.ru/art/?ELEMENT_ID=18805 (дата обращения: 25.03.2021).

3. Сабельникова, А.М.Использование электронных словарей в обучении английскому языку / А.М. Сабельникова, Н.В.Зимовец // Лексикография и коммуникация – 2018: сб. материалов IV междунар. науч. конф., Белгород, 26-27 апр. 2018 г. / М-во образования и науки РФ, НИУ БелГУ ; отв. ред. А.П.Седых. Белгород, 2018. С. 233-236.

4. Nesi, H. 2000. The Use and Abuse of EFL Dictionaries. How Learners of English as a Foreign Language Read and Interpret Dictionary Entries. Lexicographica. Series Maior 98. Tübingen: Max Nie-meyer.

5. Iznigizcha-o'zbekcha lug'at.»Niso Poligraf». S Nazarov, F Nazarova, N Adizova, D Poltayeva. 2013 yil

6. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'at-t-turk.

7. Ensiklopedik lug'at. 1-jild. A-N (Bosh muharrir - Q.Xonazarov)

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI O'SIMLIK NOMLARINING O'RGANILISHI: TALQIN VA MUAMMOLAR

Usmanova Maxfuza Sadikovna
Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti, v.b.dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy asarlarining lug'at boyligi deb ataluvchi leksik tizimning mohiyati, so'zlarning qo'llanish doirasi, hajmi va chegarasini belgilash o'zbek tilshunoslik fani uchun dolzarb ahamiyatga ega ekanligi, Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simlik nomlari to'planib, ular geneologik, leksik - semantik va semantik-uslubiy yo'nalishlarda tadqiq etildi, tarkibida o'simlik va daraxt nomlari bo'lgan qo'shma so'zlar, so'z birikmalarining ham semantik-uslubiy jihatlari, badiiyatdagi o'rni tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: lug'at, fitonimlar, qiyosiy tahlil, semantik-uslubiy yo'nalish, geneologik, leksik-semantik tadqiq.

ИЗУЧЕНИЕ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТВОРЧЕСТВАХ АЛИШЕРА НАВОЯ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Usmanova Maxfuza Sadikovna
Джиззакский государственный педагогический университет, доцент

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность лексической системы, которую называют словарным запасом произведений Навои, определение объема, размера и границ слов, имеющих актуальное значение для науки узбекского языкознания, названия растений в языке узбекского языкознания. Собраны произведения Алишера Навои, исследованы генеологические, лексико-семантические и семантико-стилистические направления, проанализированы сложные слова, содержащие названия растений и деревьев, семантические и стилистические аспекты словосочетаний, их роль в искусстве.

Ключевые слова: словарь, фитонимы, сопоставительный анализ, семантико-методологическое направление, генеологические, лексико-семантические исследования.

STUDY OF PLANT NAMES IN ALISHER NAVOIY'S WORKS: INTERPRETATION AND PROBLEMS

Usmanova Makhfuza Sadikovna
Jizzakh State Pedagogical University, associate professor

Abstract: In this article, the essence of the lexical system, which is called the vocabulary of Navoi's works, the definition of the scope, size and limits of words is of urgent importance for the science of Uzbek linguistics, plant names in the language of Alisher Navoi's works are collected, they are geneological, lexical-semantic and semantic-stylistic directions. was researched, compound words containing names of plants and trees, semantic and stylistic aspects of word combinations, their role in art were analyzed.

Key words: dictionary, phytonyms, comparative analysis, semantic-methodological direction, geneological, lexical-semantic research.

1. Kirish. O'zbek tilining qardosh turkiy tillar orasida eng boy va serqatlam bo'lishida, rivojlangan jahon tillari qatoridan munosib joy egallashida, o'zbek adabiy tilining taraqqiyotida ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning o'rni beqiyos. Alisher Navoiy asarlari tafakkur gulshani bo'lish bilan birga, g'oyat boy so'z xazinasi hamdir. Shoir asarlarida o'zbek xalqi turmush tarzi va dunyoqarashining barcha sohalariga oid so'z va iboralar mavjud. "...o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmog'imiz zarur." [1] Bu boradagi ilmiy izlanishlar ko'lamini yanada kengaytirishga asos bo'lmoqda.

Navoiy asarlarining lug'at boyligi deb ataluvchi leksik tizimning mohiyatini, so'zlarning qo'llanish doirasini, hajmi va chegarasini belgilash o'zbek tilshunoslik fani uchun dolzarb

ahamiyatga ega.

O‘zbek tilshunosligida turli sohalarga doir so‘z va terminlar maxsus o‘rganilgan bo‘lsa-da, o‘zbek adabiy tili tarixining to‘liq shakllanish davri hisoblangan Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘lik mukammal, umumlashtirilgan leksikologik tadqiqotlar ko‘p emas.

Navoiy asarlari tili leksik boyligining ma‘lum qismini o‘simliklar dunyosini aks ettirgan so‘zlar tashkil qiladi.

Maqolada Alisher Navoiy asarlari tilidagi o‘simlik nomlari to‘planib, ular geneologik, leksik - semantik va semantik-uslubiy yo‘nalishlarda tadqiq etildi, tarkibida o‘simlik va daraxt nomlari bo‘lgan qo‘shma so‘zlar, so‘z birikmalarining ham semantik-uslubiy jihatlari, badiiyatdagi o‘rni tahlil qilindi. Bu dolzarb masalaning ijobiy hal etilishi Navoiy asarlari leksik boyligi haqidagi ilmiy, nazariy bilimlarni to‘ldiradi, o‘zbek tili leksikasi taraqqiyot yo‘lini to‘g‘ri belgilashda ulush bo‘lib qo‘shiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13 maydagi PF-4797-sonli “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi, 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160 son “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishning yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi Qarori, 2017 yil 22 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi, 2020 yil 21 oktabrdagi PF – 5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari hamda boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu ilmiy maqolamiz natijalari muayyan darajada xizmat qiladi.

2. Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunoslari Navoiy merosini chuqur tadqiq etish bo‘yicha jiddiy izlanishlar olib borishgan. Navoiy asarlari til xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘lami va miqdori ko‘p bo‘lganligi, ularning barchasini sanab ko‘rsatish imkoniyati yo‘qligi sababli uning asarlari tilini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shgan A.K.Borovkov, A.M.II‘erbak, A.Rustamov, F.Abdullaev, G‘.Abdurahmonov, O.Usmonov, E.Fozilov, B.Bafoev, S.Ashirboev, U.Sanaqulov, E.Umarov, X.Doniyorov, H.Dadaboev, N.Husanov, Sh.Umarova, I.Nosirov, Z.Hamidov, B.Yusupov, D.Abduvalieva, Sh.Hayitov va boshqa olimlarning nomlarini alohida e‘tirof etish lozim. Alisher Navoiy asarlari tilining so‘z boyligi, bu boyligining geneologik asoslari statistik metod orqali atroflicha chuqur tadqiq etilgan: shoir asarlaridagi so‘zlarning qaysi tilga mansubligi yuzasidan monografiya e‘lon qilingan, alohida asarlarining leksikasi leksik-grammatik, leksik-semantik, leksik-tematik, semantik-stilistik, lingvopoetik jihatlardan dissertatsiya ishi sifatidagi tadqiqotlarga tortilgan, uning asarlari tilidagi terminlar, atoqli otlar maxsus o‘rganilgan.

3. Tadqiqot metodologiyasi. Fitonimlarni tadqiq qilishda, tavsifiy usul bilan bir qatorda, nomlarni tahlil qilishning tarixiy-qiyyosiy va tarixiy-etimologik usullardan ham foydalanildi. Kerakli o‘rinlarda Navoiy asarlari tilidagi fitonimlar hozirgi o‘zbek tilidagi shu soha leksikasi bilan qiyoslandi, bu yo‘l bilan ular o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlari ochib berildi.

4. Tahlil va natijalar.

Quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

- shoir qo‘llagan fitonimlarning ko‘pchiligi o‘z ma‘nosidan tashqari, umumiste‘mol (ko‘chma) ma‘nolarga ham egaligi, gul leksemasi (50 dan ortiq ma‘noda) va sarv leksemasi (20 dan ortiq ma‘noda) ko‘pma‘noliligi bilan boshqa nomlardan ajralib turishi, o‘simlik nomlarining semalari asosida turli ko‘chma ma‘nolar hosil qilish badiiy uslub xususan, o‘xshatish va sifatlash san‘atlari uchun xizmat qilishi ko‘rsatildi;

- Navoiy asarlari tilidagi fitonimlarning statistik-morfologik tahlili ularning, asosan, tub so‘zlar ekanini ko‘rsatdi, lekin o‘simlik nomlaridan ko‘plab sodda yasama va qo‘shma so‘zlar hosil qilinganki, ular (gul leksemasidan 60 dan ortiq so‘z yasalgan) ayni o‘simlik nomini emas, balki ularning semalariga aloqador bo‘lgan boshqa (ko‘chma) ma‘nolarni anglatishga xizmat qilgan. So‘z yasalishi, asosan, ot, sifat va ravish turkumlari doirasida bo‘lganligi ko‘rsatildi.

- o‘simlik nomlari leksemalarida «o‘simlik», uning «hosili» va «mahsuloti» (tanasi) semalari birgalikda mavjud ekanligi va ulardan biri ikkinchisidan ko‘chma ma‘no yo‘li bilan hosil qilinmasligi ko‘rsatildi;

- ko'chma ma'nolarning fitonimlar leksemasining semantik strukturasi zaminida hosil qilinishi va qo'llanishi Navoiy badiiy matnlari asosida sharhlendi. Fitonimlardan badiiy tilda foydalanish mahorati ulug' shoir tafakkur qudratining, so'z san'atidagi mahoratining, badiiy uslubi jilokorligi va jozibadorligining belgilaridan biri ekanligi misollar vositasida tavsiflandi.

5. Xulosa. 1. Navoiy asarlari o'z mazmun-mundarijasiga ko'ra juda boy bo'lib, unda turkiy-o'zbek xalqi turmush tarzining, ruhiy va ma'naviy olamining turli sohalariga oid so'zlar mavjud: diniy-tasavvufiy, afsonaviy, harbiy terminlar, kishi ismlari, taxalluslari, inson tana a'zolari nomlari, ijtimoiy-siyosiy va huquqqa oid terminlar, uy-ro'zgor, kiyim-kechak, kasb-hunar, ta'lim-tarbiya, oziq-ovqat, ob-havoga oid leksema, jugrofiy, astronomik tushunchalar va osmon jismlari terminlari, yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar, kush nomlari, mayda jonivorlar, o'simlik, daraxtlar, kon bilan bogliq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, sport uyinlari, musikiy tilshunoslik, adabiyotshunoslik terminlari Navoiy asarlarining so'z xazinasini tashkil qiladi.

2. Fitonimlarda xalq yashab kelgan tarixiy-geografik hududga va iqlimga mos keluvchi nabotot olami namoyon bo'ladi. Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simlik olamiga oid nomlar va ulardan yasalgan so'zlar eski o'zbek adabiy tilining shu sohadagi leksik boyligini va ularning badiiy san'atdagi o'rnini ifodalab turadi.

3. Tildagi boshqa so'zlardan farqli o'laroq, o'simlik nomida shu o'simlikni to'la qamrab olgan tushuncha ham, uning «mevasi» tushunchasi ham, «guli» va «ildizi» tushunchasi ham ifodalanadi. Muayyan o'simlik nomining qaysi ma'noda ekanligi matn mazmunidan (kontekstdan) anglashiladi.

4. O'simliklar olamiga mansub bo'lgan jami 305 ta so'zga nisbatan bular foiz hisobida: umumturkiy va o'zbekcha so'zlar 11,1%ni, arabcha so'zlar 17,4%ni, fors-tojikcha so'zlar 66,9%ni va aralash tarkibli so'zlar 4,6%ni tashkil etadi.

5. Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simliklar olamiga mansub so'zlarni hozirgi o'zbek tilida saqlanganlik-saqlanmaganligiga ko'ra to'rt turga bo'lish mumkin:

- a) ayni o'sha shakl va ma'noda yetib kelgan so'zlar;
- b) fonetik shakli biroz o'zgargan so'zlar;
- v) ma'nosida o'zgarish yuz bergan so'zlar;
- g) shoir tilida mavjud bo'lib, hozirgi tilda mavjud bo'lmagan so'zlar.

Adabiyotlar:

Mirziyoev Sh.M. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganing o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq // Xalq so'zi. 2019 yil 22 oktabr.

М.Усманова Использование в произведениях А.Навои сложных существительных с морфемой «Гул» Халқ таълими. Илмий –методик журнал 2011/4. 88- 89 бет

М.Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlari Filologiya masalalari №1 M.Fuzuliy nomidagi Azarbayjon milliy ilmlar akademiyasi. Baku.: "Ilm va tahsil" nashriyoti 2012 yil 110-115 bet

М. Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlarining umumiy tavsifi. DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI(8) 2013 yil Turkiya

М.Усманова Application of phytonyms in the works of alisher Navoi . European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Volume 7 Number 12, 2019. ISSN 2056-5852. 49-52 бет

М.Усманова Genetic classification of phytonyms in navoi works. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal Volume: 6 Issue: 11 November 2020. India 532-535 6

LIRIK JANR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

*Yo'lchiev Qahhor Vahobovich,
filologiya fanlari doktori, Farg'ona davlat universiteti dotsenti,*

Annotatsiya: Maqolada lirik she'rlarni janrlarga ajratish muammosi haqida so'z yuritiladi. Bunda I.Sulton, B.Sarimsoqov, H.Umurov, D.Quronov tasnif tamoyillariga tayangan holda lirik janrlarning shaklanishidagi xilma xillik hamda janr yuzaga kelishda topoxtinos ahamiyatiga alohida diqqat qilgan.

Kalit so'z va iboralar: sub'ektivlik, janr, tasnif, tamoyil, obraz, kechinma, makon va vaqt, misralar miqdori, uchlik janri, mazmuniy kompozitsiya.

НЕКОТОРЫЕ МЫШЛЕНИЕ О ЛИРИЧЕСКОМ ЖАНРЕ

*Юлчиев Каххор Вахобович,
Доктор филологических наук, доценти Ферганского государственного университета*

Аннотация: В статье рассматривается проблема разделения лирических стихотворений на жанры. При этом обсуждая принципы классификации И.Султона, Б.Саримсакова, Х.Умурова, Д.Курунова от лирических жанров, обратил внимание наряду с разнообразием, значимостью жанров, и на топохронос.

Ключевые слова и выражения: субъективность, жанр, классификация, принцип, образ, опыт, пространство и время, количество стихов, жанр троицы, содержательная композиция.

SOME FEEDBACK ABOUT LYRICAL GENRE

*Yulchiev Qahhor Vahobovich,
Doctor of Sciens in Philology, Dotsent Ferghana staty university*

Annotation: The article actually addresses the problem of dividing lyrical poems into genres. At the same time, I.Sulton, B.Sarimsakov, H.Umurov, D.Kuronov, in the situation based on the principles of classification, in the shock of lyrical genres, along with the diversity of genres, the importance of the emerging topoxtinos was emphasized.

Keywords and phrases: subjectivity, genre, classification, principle, image, experience, space and time, number of verses, trinity genre, meaningful composition.

I.Kirish. So'nggi paytlarda birlik va uchlik she'r tadqiqiga oid ishlarga turlicha munosabatlar bildirilishi ko'paydi. Aslida lirik janr muammosi barcha davrlarda ham dolzarb bo'lgan. O'z davrida Platon, Arastu, N. Bualo, G. F. Gegel, V. G. Belinskiy, Fitrat, L.Timofeev, G.Pospelov, I.Sulton, B.Sarimsoqov, U.To'ychiev kabi qator olimlar muammo bo'yicha izlanish olib borishgan. Bugungi kunda ham tadqiqotlar davom etmoqda.

Lirik janr tamoyili va tasnifi turlicha bo'lib, turfalik lirik asarlarni janrga ajratishda qiyinchilik keltirib chiqaradi. Avvalo, badiiy asarlarni janrlarga ajratish ularni adabiy turlarga bo'lish kabi oson va qulay emas. Ikkinchidan, janr tur kabi tizimli yoki uzoq vaqt muqim turmaydi, tarixiy kategoriya sifatida o'sib, o'zgarib, yo'q bo'lib yoki paydo bo'lib, boshqasi bilan birikib boradi. Uchinchidan, ijodkor asar yaratar ekan ekan, unga mos shakl, janrni tanlaydiki, bu janrning mazmun-mundarijaga bog'liqligini ham ko'rsatadi. To'rtinchidan, lirik janrlar individual ko'rinish olishi mumkin.

II.Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Mazkur muammo adabiyot nazariyasi nisbatan rivojlangan mamlakatlar, xususan, ingliz adabiyotshunosligida ham etarli darajada hal etilmagan. Rene Uellek va Ostin Uorrenlar janrlar tarixini o'rganishdan ma'ni bormi yoki yo'qligi, asarlarni janrlarga bo'lishda shu paytgacha aniq, qat'iy meyo'r belgilanmaganini tahlil etib quyidagi xulosaga kelishadi. "SHu tariqa janr muammosi ham adabiyotshunoslik tarixi, ham tanqidida asosiy muammolardan biri sifatida

ko'riladi. Bunda adabiyotshunoslikning ikkala sohasi uchun o'zaro bog'liq hisoblanadi" [1,255]. Darhaqiqat, lirik janrlarning qat'iy chegarasi va alohida normalarini ishlab chiqarish imkoni murakkabligi sababli rus manbalarida ham ularni mavzu (sevgi, grajdanlik, falsafiy va peyzaj), meditatif (borliqning mangu muammolari ustida tafakkur qiladigan) va suggestiv (ishontiradigan, ta'sir etadigan), maishiy vazifalari (folklor lirikasi) bo'yicha bir nechta aspektlarda tasnif qilish tavsiya etilgan [8,183-184].

"Aslida, ko'plab adabiy nazariyalar, beixtiyor ma'lum bir adabiy janrni ilgari surishadi va o'z talqin (xulosalar)ida shundan kelib chiqishadi. Asos sifatida olingan aniq adabiy shaklni belgilay turib mazkur jarayonni adabiyot tarixi nazariyasi orqali kuzatish qiziq bo'ladi" [1,44]. Chunki janr zamon, millat, jamiyat badiiy-estetik tarqqiyoti talablari asosida ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Lekin janr sifatida o'zining o'zak muammolarida umuminsoniy tamoyillarni saqlab qoladi. YA'ni lirikada istaymizmi yo'qmi shaxs botiniy olami, inson kechinmasi ifodalanadi. Botiniy olamda barcha insonda umumiylik ko'p bo'ladi. Lekin har bir she'r misolida undagi sub'ektivlik betakrorlik kasb etadi. Lekin lirik "janrlarni tizimlashtirish va tasniflash qiyin, ular bunga qat'iy qarshilik qilishadi" [17, 284]. Buni E.Xalizev janrlar ko'pligi, ularni yagona tizim, tartibga solish qiyinligi, janr turli xalqlarda o'ziga xosligi va tarixiy kategoriya ekanligi kabi qator omillar bilan izohlaydi. Ko'rinadiki, rus adabiyotshunosligida ham muammo echimi kutayotgan dolzarb muammolarda sanaladi.

Mustaqillik yillarida o'zbek adabiyotshunosligida lirik asarlar tasnifi bir necha marta amalga oshirildi. Masalan, "Adabiy turlar va janrlar" asari ikkinchi jildining uchinchi bobi o'zbek lirik janri tasnifiga bag'ishlangan [4,141-237]. Unda lirik turga kiritilgan asarlar dastlab mazmun jihatdan, so'ngra shakl jihatidan tasnif qilingan. Har ikkalasi ham o'z navbatida yana ichki bo'linishlarga ega. Avvalo, tasnifda asarlarning mazmun va shakl jihati ajratib olingan. Ikkinchidan, unda folklor, musiqaga tegishli asarlar ham tasnifga tortilgan. Keyinchalik H.Umurov ham shunday yo'l tutgan: "1. Mazmun jihatidan: a) estetik belgi, pafos va muayyan mazmun yo'nalishiga asoslanadigan janrlar: marsiya, elegiya, invektiva, bahs, hasbi hol, soqiynoma, topishmoq, qasida, muammo, ta'rix, xat, manzara, monolog, bag'ishlov, vasiyat, vasf, debocha, nazira, faxriya; b) asosan musiqiy asari hisoblansada, adabiy matnga xam suyangan janrlar: romans, kontata, marsh, syuita, qushiq, madhiya;

v) og'zaki va yozma lirikada qo'llanib kelingan janrlar: alla, yor-yor.

2. SHakl jihatidan: a) shakl mazmundorligi va tuzilishiga ko'ra lirika

janrlari: aytishuv, mustazod, sonet, muvashshah, mushoira, shiru shakar, qit'a, g'azal, tuyuk, ruboiy, masnaviy, fard, tarkiband, tarjiband, o'rama, shoiriy, tirada, turli bandli janrlar, oq she'r, sarbast; b) Misra soni va kompozitsiyaga kura lirika janrlari: musallas, murabba, muxammas, musaddas, musabba, musamman, mutasaa, muashshar, to'rtlik, oktava; v) Qayta tashkil topish (transformatsiya)ga ko'ra lirika janrlari: kit'aiy, kesishgan, taronaiy, ruboiyona» [16, 227-228]. E.V.Xalizevning yuqorida keltirilgan janrlarning ko'pligi va ularni yagona tizimga solish ilojsizligini haqidagi fikrini inobatga olsak, mazkur tasnif ba'zi o'rinlarda o'zi oqlaydi.

Adabiy asarlarni tur va janrga bo'lishda "Adabiyot nazariya"sida "Lirikaning asosiy janrlari" faslida misra, bayt shakllari, g'azal, qasida, masnaviy, ruboiy haqida ma'lumot berilgan [3, 178-179]. Lekin bular etarli emas, deb hisoblaymiz.

Lirik janrlar tasnifi haqida professor B.Sarimsoqov quyidagilarni yozadi: "Arastu poeziyani (adabiyotni) turlarga bo'lganda amal qilgan bosh prinsip mimessis, voqelikka taqlid qilish, uni qayta yaratish bo'lgan. Biroq mimessis oddiy o'xshatish emas. Ushbu tushuncha asosida: 1) voqelikni qayta, ichki idrok etish asosidagi inson ijodi; 2) bunday ijod esa ongli zot bo'lgan faqat inson tabiatiga xos; 3) shu xususiyati bilan u boshqa tirik mavjudotdan ajralib turadi; 4) insonga zavq beruvchi ijod; 5) mana shu xususiyat bilan inson dastlabki bilimlarini oladi; 6) inson aks ettirgan narsa yaxlit va fikrlashga undaydi; 7) umumlashtiradi; 8) anglab etilgan; 9) qayta idrok etilgan narsa; 10) u yoki bu nuqtai nazar; 11) maishiy-betaraf; 12) obraz asosida yotgan voqelik (proobraz) kabi bir qator yaxlit olganda, real-voqelikka taqliddan yaratilishga olib boruvchi ijodiy jarayonning barcha talablari yotadi" [14, 300].

III. Natijalar.

Ko'rinadiki, olimlar ilgari surgan qarashlar zamonaviy lirik janrlarni mukammal tasnifini

amalga oshirish imkonini bermaydi. Lekin ularda ba'zi umumiylik borligini ham e'tirof etish lozim. Ulara yaratilgan asarlarni turlarga ajratishning asoslari ko'rsatilgan. Ulardan deyarli barchasini, ayniqsa, "ichki idrok etish asosidagi inson ijodi", "insonga zavq beruvchi ijod", "dastlabki bilimlarini ol"ishi, "inson aks ettirgan narsa yaxlit va fikrlashga unda"shi, "umumlashtir"ishi, "anglab etilgan", "qayta idrok etilgan narsa", "u yoki bu nuqtai nazar", "obraz asosida yotgan voqelik" kabilarni kichik lirik she'rlarga ham joriy etish mumkin. Demak, B.Saromsoqov tasnifini asos sifatida olish lozim bo'ladi.

IV. Tahlillar

Yuqoridagi ilmiy-nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda, olingan natijalar asosida uchlik she'rni tahlil qilamiz:

Qor hidi dimoqqa urildi.

Uxlaydi shamolning qo'ynida

Barglarini to'kmagan rayhon [11, 124].

Mazkur uchlikda shoir voqelikni badiiy qayta idrok etish, shu orqali dastlabki bilimni olishi, yaxlit holda qor ostida qolgan rayhonni umumlashtirib, uni ramziylikka olib chiqishi, hayotiy voqelikni anglab, qayta idrok qilib, obraz asosidagi shaxs turmush qorlari ostidagi odam ekanligini ochib bergan. Bu erda qish topoxronosi qor, shamol detallari orqali ifodalangan. Chunki topoxronos makoniy detal va ularning vaqt bo'ylab harakatidan yuzaga chiqadi. Demak, shoir uchlik janrini ifodalashda qish topoxronosidagi voqeani uch misra va kompozitsiyaga joylashtirib ko'rsatgan.

Bu borada professor D.Quronovning tasnifi ham bor: "Hozirgi she'riyat janrlarini lirik kechinma sub'ekti va ob'ekti nuqtai nazaridan tasniflash maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaymiz. Bu janrlardan lirikaning asosiy janrlari sifatida ijroviy lirika, personajli lirika, meditativ lirika va tavsifiy lirika (va uning ko'rinishlari: peyzaj lirikasi va voqeaband lirika) farqlanadi. Avvalo, mazkur tasnif bilan bog'liq bitta muhim nuqta – avtopsixologik lirikani alohida ajratmayotganimiz sababini izohlash o'tishga zarurat bor. Gap shundaki, lirik asarlarning aksariyati avtopsixologik xarakterda, ya'ni ushbu shakl universal tabiatga ega: meditativ lirika ham, tavsifiy lirika ham shakllan avtopsixologik bo'laveradi" [2, 394]. Bu erda tamoyil to'g'ri tanlangan.

Biz birlik va uchlik janrlar identifikatsiyasini belgilashda, asosan, H.Umurov tasnifidagi misralar miqdori va she'r kompozitsiyasiga tayanganmiz. Lekin uchlik janrini turli aspektlardan tekshirish maqsadida D.Quronov tasnifidan foydalanish mumkin. Biroq kichik lirik janrni aniqlashda kechinma bilan birga badiiy makon va vaqt kategoriyasi ham aks etishini inobatga olish zarur. Chunki lirik she'rdagi sub'ekt o'zi idrok etgan makon va lahzadagi kechinmalarini shaklga tushiradi. "Kechinma bu – barcha mulohazalarning ahamiyatini bekor qiladigan, to'g'ridan to'g'ri ta'kidlanadigan samimiylik. Barcha kechinma mustaqil boshdan o'tkaziladi. U bir kishiga, individga tegishli, va shuning bilan birga, mazkur individning hayotini yaxlit olganda, unga hech narsani arashlashtirmaydi va o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan jihatlarni ko'rsatadigan mazmundan iborat" [6, 110]. Bunda kechinmaning tabiati lirik sub'ektning badiiy-estetik ideali, dunyoqarshlari majmuiga ham bog'liq bo'ladi. Shuning bilan birga kechinma kechayotgan vaqt orqali biz lirik qahramonni aniq ko'ramiz va angalaymiz. Masalan, meditativ lirikaga mansub quyidagi she'rni olaylik:

Baxtiyorman degan birgina so'zni
aytish kerak qancha kuch-chidam,
garchi baxt so'zlarning eng yoqimligi,
garchi tursa hamki tilning uchida.

Og'ir botmasmikin

bu so'z kingadir,

tegib ketmasmikin oh-vohlariga,

qandoq bardosh berib yashayman keyin

baxtsiz kimsalarning nigohlariga [13, 214].

Mazkur she'riy parchadagi kechinmalar orqali biz insonparvar, boshqa odamlarni ham baxtli, o'z maqsadlariga erishgan, ozod va erkin bo'lishini istagan, kishilar ko'ngliga qattiq

tegib ketishdan parhez qiladigan kishini ko'ramiz. To'g'ri, bu erdagi kechinma biografik xarakterda bo'lib, u individ sifatida birinchi galda asar muallifiga tegishli hisoblanadi. Uning yuksak ideali, etuk axloqi va keng ma'naviy olami ifodalangan. SHuning bilan birga, jamiyatda hali o'zini baxtliman deb aytolmaydigan odamlar ko'pligiga ham ishora bor. Chunki oddiy odam bo'lib yashash ham o'z mohiyatiga ko'ra gumanistik g'oyalarga tayanadi. SHuning uchun boshqalarning holatini bilib, dardini o'zinikidek anglab yashash shartligini ko'rsatgan. Bu bir tomondan lirik obraz hayotini to'ldirolmaydigan va doimo uni qiynab kelayotgan odam va odam, odam va olam munosabatlaridagi muammolar tizimi bo'lsa, ikkinchi tomondan, shu erda yashayotgan odam o'zini shu makon uchun mas'ul ekanligini his etish dardi ham mavjud. YUqoridagi she'rning keyingi qismi, bizningcha, nisbatan deklamatsion xarakterda bo'lib, unda ijod jarayonidagi borliqni estetik anglash, badiiylik nazariyasi, falsafa ilmiga xos konsepsiyalar birlashadi. Bu birlashish, eng muhimi, o'tayotgan vaqt, jamiyat va individdagi o'zgarishlar bilan birga kechadi. Ana shu, ayniqsa oxirgi, omillar natijasida she'rdagi kechinma o'sishi, obraz o'zgarishi, rivojlanishi, yanada yorqin namoyon bo'lishi kuzatiladi. Birinchi qismda biz real fidoiy insonni, komil shaxsni ko'ramiz. Keyingi qismida esa shoirlik faoliyatining dasturi, shoirning vatan oldidagi burchini ko'rsatishga harakat etilgandek taassurot uyg'otadi:

Avvalo bu so'zni o'zgalar aytsin,
aytsinlar ko'zlari sevinchga to'lib,
elning baxti uchun umrini tikkan
shoirilar aytmasin birinchi bo'lib.
Bu so'zni bir umr aytmay yashadim,
har shodlik kelganda yurdim sekinroq,
Ham so'zin elimdan avvalroq aytdim,
baxt so'zin aytaman eldan keyinroq.

She'rdagi mulohazalar bir qarashda balandparvoz gapdek tuyulishi mumkin. Biroq, "bu so'zni bir umr aytmay yashadim" misrasida biografik xususiyat namoyon bo'lib, unda shoirning hech bo'lmasa bir kunda bir marta bo'lsa-da, armonlari olovida qiynalayotgan odamni ko'rgani, baxtsiz kimsalarning oh-vohlari etarli ekanligini ifodalangan. SHuning bilan birga xalqimizda qadimdan shunday odat borki, o'z quvonchingni boshqalar g'amiga qo'shib yashash, boshqalar diliga tegib ketmaslik uchun o'zini bosiqroq tutishlik haqida gap borgan. Bu she'r mazmuni milliy mentallikning ikki ulkan chegarasi va uning umuminsoniy ekanligi bilan uzviy bog'liq. Ijodiy jarayonda shoir xayoliga, qalbiga shunga o'xshash fikr-mulohazalar kelgan va ularning badiiy ifodasi sifatida yuqoridagi satrlar qog'ozga tushgan. Demak, lirik qahramon xarakterida yana bir qirrasini yuzaga chiqyapti. Bu – o'z hayotini tahlili qila bilish xususiyati bo'lib, buning uchun katta iroda kerak bo'ladi. SHu erda lirik kechinma inson hayoti degan topoxronos bilan birgalikda obrazning yorqinroq chiqishini ta'minlagan. SHoir o'z kechinmalarini asta-sekin rivojlantirib borar ekan, she'rning avvalgi qismida ilgari surilgan tezislarni, sintezgaga aylantira olgan. SHuning uchun asar yaratish jarayonini insonni badiiy jihatdan o'sib, rivojlanib borishining asosiy qismi deb hisoblash mumkin. Natijada she'rdagi obrazda ma'lum vaqt oralig'ida bir nechta xarakter qirralari yuzaga chiqqan. Boshqacha aytganda, obraz kechinmalar o'sib borishi va o'tayotgan vaqt ichida o'sib bormoqda. Zero, hamma narsa o'sib, o'zgarib boradi, jumladan olam ham ulkan makon sifatida borliqni qoplagan va cheksizdek tuyulsa-da, u ham o'zgarib boradi. SHuning uchun ijodiy jarayon haqli ravishda turli qismlarga ajratiladi. Bu she'rdagi lirik kechinmaning dinamik o'sib borishi va natijada obrazning xarakter qirralarining namoyon bo'lishida ko'rinadi. Ana shu erda lirikaning asl mohiyati ko'rinadi. "O'zining amalga tatbiqini kechinma obrazda topgan, mustaqil ma'noga ega bo'lgan hissiy fikr so'z san'atidagi lirik turning asosi hisoblanadi. Asosi deyilishiga sabab mazkur materialdan ijod boshlanadi. Qalbning o'z-o'zini his etishi yoki shunga o'xshash, balki unda dastlab noaniq, g'aliz bo'lgan holat, qachonki u ifodalanganda, lirik kechinmaga aylanadi. Ifodalash esa, bu – hayotni tasavvurda tiklamoq va uni qayta yaratishga yo'naltirilgan, shuningdek, o'zida materialni mujassamlashtiradigan so'z san'atining unsuri bo'lgan ijodiy jarayon" [7, 407]. Demak, lirik janr asosi sifatida ko'rsatilgan kechinma va uning ifodasi she'rning janrini belgilar ekan, kechinmaning har bir shoirda yoki bir shoirning turli she'rlarida turlicha tabiatga egaligi ham uning janriga ta'sir etadi. Chunki shoir turli kechinmani ifodaladi

ekan badiiy matnga olib kirgan topoxronoslar ham har bir she'rda o'zgaradi. Natijada tasvir ham turlicha chiqadi. Fikrimiz isbotini meditiv lirikaga mansub quyidagi she'r tahlilida ko'rish mumkin:

Kelur qaydan, qayga ketgay bu oqim?

Qayda to'xtar, qayga etgay bu oqim?

Ko'p chirandim,

Bildim – qutulmoq mahol,

Menligimni qayga eltar bu oqim? [9, 248]

SHoir ichki monolog usuli yordamida o'z ruhiyatidagi savollarni olib chiqadi, unda yirik ijtimoiy-falsafiy, ramziy ma'no mujassam bo'lib, ritorik so'roq orqali mazmunning ta'sirchanligini oshirilgan. SHE'r aslida an'anaviy to'rt shaklida bitilgan bo'lib, birinchi ikki satrda y tovushi, keyin "qay", "bu", "oqim" so'zlarining takrori, har ikkala misraning o'zaro qofiyasi (ketgan, etgay) she'rga o'ziga hos ohangdorlik bag'ishlagan. Lirik sub'ektning yuragini, xayolini o'rtayotgan kechinma "oqim" topoxronosi orqali yuzaga chiqib, aniq maqsadlarni ifodalaydi. U bir vaqtning o'zida lirik sub'ekt yashayotgan makon va vaqtni anglatadi. U, avvalo, vaqt oqimi bo'lishi mumkin, ikkinchidan – fikrlar oqimi, uchinchidan – his-tuyg'u, kechinmalar oqimi, to'rtinchidan – jamiyatda biror yo'nalishga qarab birga harakat qilayotgan odamlar oqimi, beshinchidan esa lirik sub'ekt qalbidagi orzu-havas, intilish bo'lishi mumkin. SHE'rdagi oqim topoxronosi shoirning ob'ektiv qarashlari va sub'ektiv yondashuvini birlashtirgan ham lirik kechinmaning obrazga aylanishiga asos bo'lgan. SHE'rdagi ob'ektiv va sub'ektiv makon yuqori darajadagi uyg'unlikka erishgan, natijada esa avtopsixologik janrdagi she'r paydo bo'lgan.

"Ma'lum adabiy asarning mantiqan qurilgan modeli yoki "ideal" tipi ham borki, uni invariant sifatida ko'rish mumkin"[10, 69]. YA'ni, janr bu erda shakliy-miqdoriy ko'rinishdagi asarga nisbatan joriy bo'lishidan ko'ra, matnning mazmuniy va shakliy qurilishidagi o'ziga xoslikka asoslanadi. YA'ni lirik asardagi o'y-fikr dinamikasi qo'yilgan muammo (tezis)ni aniqlashtirishga (sintez, xulosaga), xotimalashga olib keladi. Bu esa undagi kompozitsiya, syujet va obraz munosabatlarini, ular yaxlitlashgan holda konkret janrni namoyon bo'lishiga xizmat qiladi. Ammo, baribir lirik she'rdagi voqelik aniq topoxronos detallari yordamida namoyon bo'ladi. CHunki kechinma (obraz) konkertlashishi uchun makoniy detal va uning harakati lozim bo'ladi. SHuningdek, bunda she'riy nutqning o'rnini ham inkor etib bo'lmaydi.

Bir qarashda makon va zamon ("topoxronos" ham) kategoriyasi mavjudlikning umumiy belgisi sifatida har qanday asarning badiiyligini ta'minlaydi, deyish mumkin. Ammo atamalarni chuqurroq tahlil etilsa, makon (topos) va zamon (xronos) mustaqil leksik ma'noga ega ekanligi ko'rinadi. CHunki borliq mutloq mavjudlik sifatida e'tirof etiladi, ammo unga inson nigohi, e'tibori bilan qaralsa vaqt, zamon harakati seziladi. Demak, topoxronos inson omiliga borliq. (SHu erda mental olam va undagi topoxronos, mental olam va real borliq munosabatlari, bu ikki mavjudlikning yaxlitligini ta'minlovchi topoxronos qanday, qay usulda namoyon bo'lishi hamda topoxronoslar tipologiyasi, topoxronos va badiiy matn strukturasi, badiiy anglam, topoxronos va konsept kabi masalalarni tadqiq etish kerakligi ko'rinadi.) Topos va xronos mustaqil leksemalar sifatida qo'llanadi. Ularning ma'nolari va vazifalari tutashadigan nuqta esa topoxronos bo'ladi. Ana shu tutash nuqtadan har qanday og'ish topoxronos ma'nosini o'zgartirib yuboradi.

Badiiy makon (topos) va badiiy zamon (xronos)ning o'zaro yaxlitligi, ular o'rtasidagi munosabat bilan belgilanadi. Lirik she'rda makon qaysi shaklda namoyon bo'lmasin asar mazmunini ifodalashga, shaklni tashkillashga xizmat qiladi. SHE'riy matnda gul, daraxt yoki osmon kabi makoniy unsurlar keltirilar ekan, ularga sub'ektiv yondashuv yuzaga keladi. Bunda matndagi so'zlar o'zaro munosabatga kirishib, o'z ma'nosidan ortib, zimmasiga qo'shimcha yuk olib, matn mazmunini harakatga keltiradi. Bu esa mavzu, g'oya, kechinma, muammo kabi mazmuniy komponentlarning ma'lum lirik syujetdagi harakati bo'ladi. Ular esa sub'ektiv obrazni namoyon etadi. Zero "badiiy obraz yaratish – badiiy ijod qilish ob'ektiv hamda sub'ektiv faktorlarning muayyan uyg'unlikda qo'shilishi hamda harakatidan iborat"[15, 13]. Bunda yaratilayotgan obraz statik ko'rinishda bo'lishi mumkin. Biroq, she'rdagi

obrazning o'y-fikrlari, kechinmalari, tasvirdagi daraxtdan uzilib tushayotgan barg, olamga yoyilayotgan quyosh nurlari kabi jarayonlar lirik voqelikning dinamik xususiyatini ifodalaydi. Bu esa lirik she'riyatdagi asosiy topoxronos: anglangan hayotni, undagi lirik qahramonning ichki harakatini bildiradi. Masalan,

G'imir-g'imirlarga to'ladir hayot.
sen qayoqqa ketayapsan, yo'lovchi?!

Bir oz to'xta tin ol,
Tingla g'aroyib bayot! [5, 73]

She'rdagi tiriklikning o'zi go'zal degan azaliy haqiqat hayotsevarlik g'oyasini ifodalaydi. Bu erda hayot obrazi topoxronos bo'lib, u bir qarashda jim turgandek tuyuladi. Biroq birinchi misradagi "g'imir-g'imir" aniqlovchisi hayotning doimiy harakatiga ishora qiladi. Ijod jarayonining dastlabki bosqichida tashqi borliqdan akslangan predmet, ya'ni hayot tasviri ijodkor ijodiy laboratoriyasida hali obrazga aylanmasdan turib, real makon, ya'ni tashqi borliq aksi sifatida mavjud, xolos. SHu erda ijodkorning idroki ishga tushadi va o'sha akslangan predmetga o'ziga xos go'zallik, badiiy-estetik yuklamalarini yuklab, uni obrazga aylantiradi. Go'zallik bu erda klassik ko'rinishdagi inson tirikligi, mavjudligining o'zi go'zallik, degan tamoyil asosida tushuniladi. Fikrni rivojlantirib aytish mumkinki, dunyoning qaysidir burchagida oddiy insonlik, o'zining ezgu orzu-umidlari yo'lidagi tashvish, yumush bilan band bo'lish baxti hammaga ham nasib etmayotgan davrda "g'imir-g'imirlarga to'la hayot"ni kuzatish kishiga zavq, shavq beradi. Qaergadir shoshayotgan odamlar, tog'liqlardan erib, soylarni to'ldirib oqib, dashtu dalalarga intilayotgan suv, qushlarning chug'urlashib goh erga, goh daraxt shoxlariga qo'nishi, quyoshning sekin-astlik bilan dunyo bo'ylab yoyilayotgan nurlari, shoir ta'kidlagandek, "g'aroyib bayot" hisoblanadi. To'g'ri, ijodkorning asarga qo'yadigan badiiy-estetik yuklama – bu ijodkorning o'zi anglagan etuk falsafiy-hissiy kechinma va g'oyalar bo'lishi mumkin. SHu erda obraz voqelikni anglovchi obrazga aylanadi va she'rga ko'chadi. E'tibor qilingan she'rdagi hayot obrazini yaratishda sub'ektiv va ob'ektiv olam unsurlari birlikdagi faoliyati haqida so'z boryapti. Go'zallikni anglash, uni bayot ekanligini tushunish sof sub'ektivlik bo'lsa, ana shu sub'ektivlikni anglagan lirik personaj va harakatdagi yo'lovchini ob'ektiv olam vakili deyish to'g'ri bo'ladi. Bu ikkisining birligi, deganda esa badiiylik tushuniladi. Bu erda shakl va mazmun, makon va vaqt yaxlit holda namoyon bo'lyapti. Aslida haqiqiy badiiy asar mana shunday bo'ladi. Janr nuqtai nazaridan she'r tavsifiy lirikaga mansub bo'lib, unda lirik voqelikga ta'rif-tavsif berilishi etakchilik qilgan. Lirik sub'ekt hayot, yo'lovchi, bayot detallari va ularga berilgan turli metafora, epitet, ta'riflar orqali oniy kechinmani yorqin lirik tasvirga aylantirib, go'zal hayot kartinasi (topoxronos)ni namoyon etgan. Undagi uch detallardan birini olib tashlansa, topoxronos o'zgaradi, bu esa she'rni tavsifiylikdan meditativlikka yoki ijroviylikka o'tkazib yuboradi. Masalan, yuqoridagi she'rning asosiy detal-toposlarini saqlagan holda qayta shakllantirish orqali fikrimizni isbotlashimiz mumkin:

Qayoqqadir ketayotgan yo'lovchi,
to'xtadi, tin oldi bir oz,
Tingladi g'aroyib bayot!

Unutildi
g'imir-g'imirlarga to'la hayot.

Mazkur she'r avvalgi she'rning asosiy detallari saqlandi, lekin voqelikka munosabat o'zgardirdi. Natijada go'zal hayotni anglagan, his etgan lirik sub'ekt emas, balki yo'lovchi bo'lib, she'rdagi uning ruhida o'zgarishlarni ifodalamoqda. Natijada ijroviy lirikaga aylandi. CHunki lirik sub'ekt topoxronos sifatida o'z o'rnini yo'lovchiga berdi. U esa ob'ektiv olamda aks etgan. Demak, she'rdagi topoxronos janrni ifodalashga ham xizmat qilmoqda.

V.Xulosa.

Xullas, kichik lirik asar janrini belgilashda mavjud tasniflardan foydalanish mumkin. Bunda ifodalayotgan lirik voqelikdagi makon va vaqt kategoriyasi ham o'z o'rniga ega bo'lib, u yoki bu lirik voqelikni shoir tomonidan konkret makon va vaqtdagi badiiy ifodasida yuzaga chiqadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Eagleton, Terry, *Literary theory: an introduction*. – Minneapolis, USA: The University of Minnesota Press, 2003. – 245 p. <http://www.upress.umn.edu>
2. Quronov D. *Adabiyot nazariyasi asoslari*. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
3. Sulston, Izzat. *Adabiyot nazariyasi*. – Toshkent: O`qituvchi, 2005. – 256 b.
4. Адабий турлар ва жанрлар. Лирика (Тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – 248 б.
5. Али, Турсун, Лахзалар суврати: – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 152 б.
6. Гадамер Х. Истина и метод: Основы филос. герменевтики.— М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
7. Коллектив. *Теория литературы. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении)*.— Москва: ИМЛИ РАН, 2003. – 592 с.
8. *Литературный энциклопедический словарь*. / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – 752.
9. Обиджон, Анвар. Сайланма. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 248 б.
10. *Поэтика: слов, актуал. терминов и понятий* / [гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко]. — М.: Издательство Кулагиной: Intrada, 2008. — 358 с.
11. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2006. – 136 б.
12. Раҳмон, Шавкат. Абадият оралаб: шеърлар. – Тошкент: Movarounnahr, 2012. – 384 б.
13. Рене Уэллек, Остин Уоррен. *Теория литературы*. – Москва: Прогресс, 1978. – 302 с.
14. Саримсоқов Б. Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар./ Ўзбек адабий танқиди: [антология] / тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2011. – Б. 298-309.
15. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: ТАИ, 2004. – 124 б.
16. Умурув Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002, – 256 б.
17. Хализев Е.В. *Теория литературы*. – Москва: Высшая школа, 1999. – 400 с.

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF “PATRIOTISM” IN PROVERBS

Yusupova Marjona Ikromjon qizi
Doctorate degree student of Fergana state university

Abstract: This article delves into the multifaceted concept of “patriotism” as portrayed through proverbs from diverse cultures. Proverbs, revered as concise cultural gems, serve as mirrors reflecting societal values and beliefs. By meticulously analyzing proverbs associated with patriotism, we unearth profound insights into how distinct societies perceive, celebrate, and advocate love for their respective homelands.

Key words: homeland, patriotism, proverb, English language, Uzbek language, sayings, wise words, patriot, cultural values, national values, cultural wisdom.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ПАТРИОТИЗМ» В ПОСЛОВИЯХ

Юсупова Марджона Икромжон кизи
Докторант Ферганского государственного университета

Аннотация: В этой статье рассматривается многогранная концепция «патриотизма», представленная в пословицах разных культур. Пословицы, почитаемые как краткие культурные жемчужины, служат зеркалом, отражающим социальные ценности и убеждения. Тщательно анализируя пословицы, связанные с патриотизмом, мы обнаруживаем глубокое понимание того, как разные общества воспринимают, прославляют и защищают любовь к своей родине.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, пословица, английский язык, узбекский язык, поговорки, слова мудрых, патриот, культурные ценности, национальные ценности, культурная мудрость.

“VATANPARVARLIK” TUSHUNCHASINING MAKOLLARDA IFODALANISHI

Yusupova Marjona Ikromjon qizi
Farg‘ona davlat universitetining doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola turli madaniyatlarga mansub maqollar orqali tasvirlangan ko‘p qirrali “vatanparvarlik” tushunchasi o‘rganiladi. Ixcham madaniy durdonalar sifatida e‘zozlangan maqollar jamiyat qadriyatlarini va e‘tiqodlarini aks ettiruvchi ko‘zgu vazifasini o‘taydi. Vatanparvarlik bilan bog‘liq maqollarni sinchkovlik bilan tahlil qilish orqali biz turli jamiyatlar o‘z vatanlariga muhabbatni qanday qabul qilishlari, nishonlashlari va targ‘ib qilishlari haqida chuqur tushunchalarga ega bo‘lamiz.

Kalit so‘zlar: Vatan, vatanparvarlik, maqol, ingliz tili, o‘zbek tili, maqollar, donishmandlar, vatanparvarlar so‘zlari, madaniy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, madaniy hikmat.

Introduction. Patriotism, a fervent love and devotion to one’s country, resonates deeply within the human spirit. It embodies the essence of one’s identity and allegiance to a nation’s ideals. Proverbs, encapsulating age-old wisdom, have consistently provided a medium for the transmission of cultural values. In this article, we embark on a journey to unravel the nuanced expressions of patriotism woven into proverbs across the globe. Through this exploration, we hope to discover common threads and unique perspectives that proverbs offer on this universally cherished concept.

Our research methodology entails a comprehensive collection of proverbs from diverse cultures worldwide that explicitly or implicitly encapsulate the essence of patriotism. These proverbs were meticulously curated from a wide array of cultural texts, literary sources, and digital repositories. The selection process prioritized proverbs that are not only culturally resonant but also representative of the unique ethos of their respective societies. Subsequently, these proverbs were classified based on recurring themes and underlying messages related to patriotism.

Literature review. Nowadays one of the tasks that society and the state put before comprehensive school is the patriotic education of students on the basis of national values and lighting them in theory and in practice. Because building up the democratic society is based on the principles of patriotism, national idea, and national culture as well. This was emphasized in the current documents in education:

“State Programme of Education Development for 2011-2020 (2010), Concept of State Youth Policy for 2020 (2013), and The Strategy for Development of the Republic of Uzbekistan until the year 2030 (1997) and other legislative acts related to the training and education of young generation. Patriotism is the factor that determines the moral and social essence of a person, on which the destiny and the existence of his/her nation depend, that preconditions the national context of education and searching the means of solving problems. A possibility of using the heritage of folk wisdom in the education of the younger generation, and definitely has not been developed a system of patriotic education based on folk wisdom like proverbs and sayings.

Unity and National Identity:

«United we stand, divided we fall.» – United States

«A nation’s strength comes from its unity.» – Kenya

«When brothers are united, no fortress is too strong.» – Greece

«A house divided against itself cannot stand.» – Abraham Lincoln

«In unity, there is strength.» – Aesop

“Strength is in unity.” – Amir Temur

Sacrifice and Service:

«Patriotism is not short, frenzied bursts of emotion, but the long and steady dedication of a lifetime.» – Adlai Stevenson

«A patriot must always be ready to defend his country against his government.» – Edward Abbey

«The patriot’s blood is the seed of freedom’s tree.» – Thomas Campbell

«Love for one’s country is part of faith.» – Prophet Muhammad (PBUH)

Defending the Homeland:

«A nation can survive its fools, and even the ambitious. But it cannot survive treason from within.» – Marcus Tullius Cicero

«A patriot is someone who defends his country against his government.» – Anonymous

«The duty of a true patriot is to protect his country from its government.» – Thomas Paine

«The price of freedom is eternal vigilance.» – Thomas Jefferson

Pride in Heritage:

«A nation’s culture resides in the hearts and souls of its people.» – Mahatma Gandhi

«The history of a nation is its proverbs.» – Frederick Matthias Alexander

«A patriot without religion in my estimation is as great a paradox as an honest Man without the fear of God.» – John Adams

«The roots of a nation’s culture extend into its past.» – Chinese Proverb

The proverbs have been meticulously examined offer a profound tapestry of perspectives on patriotism. They underscore the universal values of unity, sacrifice, and the defense of one’s homeland that transcend cultural boundaries. These values are celebrated as fundamental pillars of patriotism in societies across the globe.

Proverbs are key elements in the philosophy and culture of all nations: these proverbs act as directions that guide you through your daily life. The more proverbs you understand the safer you and your journey, having these proverbs with you is like having a good friend by your side.

These proverbs are wise words of wisdom from our forefathers and mothers, they have helped our ancestors through difficulties that we can only imagine, and they can guide us.

Many customs and philosophies were preserved in proverbs; they carry ideas and messages across time and space. Often you have to study a proverb to find its hidden meanings. Some concepts are buried deep and require the knowledge of several proverbs to fully comprehend. This proverb requires no explanation which are already crystallized in the language because popular sayings is explicitly intended as a “guide” to reflection, conveying its moral literary, but pride, however here alluded to, by no means implies that commendable pride, which dignifies and is essential to the character of a good man, but that lordly ostentation, that arrogant behavior in fullness, which spurns at, and inferior in birth, fortune or situation, and engrosses our thoughts.

For Kazakh people deprived of their own statehood throughout the centuries folklore is more than national tradition: “Under the conditions of the russification, colonization, discrimination of Kazakh schools in the Soviet period, elimination of the national language from the higher educational

establishments, folk culture, folk songs became an important stronghold for preservation of the national identity, and Y. Altynsarin pointed out that folklore was educational tool of the Kazakh people: Through the national wisdom children will be brought up to respect the customs and traditions and increased positive senses to motherland and native language and respect to national heritages.

A possibility of using the heritage of folk wisdom in the education of the younger generation, and definitely has not been developed a system of patriotic education based on folk wisdom like proverbs and sayings. So, we will try to investigate the opportunities of proverbs in forming high quality behaviors and patriotism as well.

Patriotism – it's not innate sense or biological property. Good behaviors are not born by themselves, do not arise spontaneously, but are formed, developed and improved in educational process and life experience, starting from childhood.

Building patriotism feelings to the younger generation is the current approach in upbringing education.

In other words, the task of educators is to create the most productive patriotic education system, to identify trends and methods that will help shape the younger generation a sense of belonging and ownership of the Kazakhstan state or any countries which just gained its independences.

Discussion. Currently urgent to develop effective techniques, forms and methods of educational work aimed at the development of citizenship qualities of children and youth such as a sense of duty, love of country, respect for the laws and norms of society. Investigating this problem by continuing to develop the content of patriotic education, it is necessary to pay due attention to its means, methods, techniques, enhance the effectiveness of their pedagogical impact on the child.

The famous Kazakh writer and great thinker M. Dulatov says: “If a child will get perfect education, important information in primary school in his mother tongue and it will never be forgotten and will be strongly kept in the mind of young child forever” – says educating national values to young children in this age is appropriate.

Elementary school has a variety of tools to develop patriotism in children. Important among these are the works of different genres of folklore: fairy tales, nursery rhymes, proverbs, riddles.

Folklore - is one of the most exciting forms of expression of the people of the deep feelings of love and affection for their native land, language and culture. And as the origins of love for the country - its beauty, the people, their work, and the question arises, if teachers use simple children folklore genres expressing the patriotic feelings of the people sufficiently.

One of the genres - that is featured more educational opportunities are proverbs with patriotic meanings. They have a special place in the treasury of oral poetic folk art.

The main features of proverbs are:

a) Proverbs summarize ideas; Proverbs compress maximum signification into a minimum of words.

b) Proverbs have set forms; Whereas, there are numerous ways of explaining an idea, each of which presents varying degrees of complexity or clarity, proverbs are “prefabricated” and ready-to-use for both speaker and receiver.

c) Proverbs simplify communication and strengthen the emotional or ethical aspects of the decision. They are not difficult for an audience they need no interpretation.

All these proverbs are created by people at all times. In proverbs such topics, about the homeland, its people, lifestyle are created. There are new proverbs being created which can glorify the nations reality on the basis of the old proverbs. For instances: After gaining its independence Kazakhstan there was created such Kazakh sayings, “Egemen eldin ensesi biyik”. The literal translation of this proverb would sound like this: an independent country feels free or Liberty is the breath of life to nations. Actually it means Independent countries are able to follow their own deepest values and exercise their judgment even when others disagree or disapprove.

Proverbs in patriotic content contribute to a more successful assimilation of knowledge about the homeland, awareness features of its social structure, motives and norms of relations between people of different nationalities in our country, emotionally paint different kinds of creative activities for children, reveals respect for all nations motherlands and its oral-poetic creativity. Thereby, I created the model of patriotic education on basis of proverbs.

Over times the different meanings of the word “proverb” have been patented by world-renowned

academics such as G. Permiakov, M. Kuusi, A. Krikmann, A. Dundes, S. Arora, Zoltan Kanyo, P. Grzybek, N. Norrick, and of course W. Mieder (1993) who proposes the following definition: “short phrase, usually from the folklore containing wisdom, truth, morality and traditional perspectives expressed in a metaphorical sense, stable and trainable and transmitted from generation to generation”.

Burke says, the proverb acts as a kind of “medicine”, helping us to “adopt an attitude” towards it.

Proverbs are the living voice of the people. The proverb is created by all the people, so it expresses the collective voice of the people. In proverbs folk assessment of life, observing people’s mind is concluded.

Of course the main goal of folk proverb is education and they have been acting as pedagogical tools. On the one hand, they contain the pedagogical ideas, on the other hand - they influence on upbringing, and they have such educational functions: narrate several ways of educational methods, give positive and negative (wisdom and foolishness, honesty and lies, generosity and greed, envy and generosity, diligence and laziness) characteristic assessment of personality - which determine define the purpose of forming an identity.

Furthermore, proverbs emphasize that patriotism extends beyond mere allegiance to a government; it encompasses a profound commitment to the welfare and betterment of the entire nation. These sayings serve as poignant reminders that genuine patriotism involves holding leaders accountable and safeguarding the principles and values upon which a nation was founded.

Additionally, the diverse selection of proverbs underscores the unique cultural contexts from which they originate. Each proverb provides a distinct lens through which to view patriotism, highlighting how this concept can be influenced by historical events, societal norms, and the collective consciousness of a particular culture.

If historical perspective is taken into consideration, patriotism, as expressed through proverbs, has a rich historical context that reflects the evolution of this concept over time. Proverbs have played a crucial role in encapsulating the spirit of patriotism during different historical eras. In times of war, for instance, proverbs often emphasize the importance of sacrifice and the defense of one’s homeland, reflecting the urgency and unity required to protect a nation. During periods of colonization or oppression, proverbs may have conveyed messages of resilience and hope, serving as a source of inspiration for those fighting for freedom.

According to the Global Perspectives, the expression of patriotism in proverbs is a global phenomenon, with diverse cultures contributing to this rich tapestry of wisdom. Proverbs from different countries and regions offer unique insights into how patriotism is perceived and valued. For example, while proverbs from the United States emphasize unity and resilience with sayings like “United we stand, divided we fall”, proverbs from Kenya stress the strength that comes from national unity. Comparing and contrasting these proverbs reveals both common threads and distinct cultural perspectives on patriotism.

Proverbs related to patriotism have exerted a profound influence on societies and their citizens throughout history. These sayings have inspired individuals to take action, make sacrifices, or become more engaged in civic life. Famous leaders and activists have often drawn upon these proverbs to galvanize movements and rally support for causes related to patriotism and national identity. For instance, the famous quote, “A patriot must always be ready to defend his country against his government”, attributed to Edward Abbey, encapsulates the idea that true patriotism includes a commitment to holding leaders accountable.

In the modern world, proverbs related to patriotism continue to shape national identity and influence political discourse. They serve as powerful reminders of the values and ideals that a nation holds dear. Contemporary leaders and activists often invoke these proverbs to inspire unity, encourage civic engagement, and promote social cohesion. For example, proverbs about unity and strength are frequently used in speeches and campaigns to foster a sense of belonging and collective responsibility.

Proverbs related to patriotism play a significant role in education and cultural preservation. These sayings are passed down from generation to generation, contributing to the transmission of cultural values and beliefs. Educational initiatives and programs often emphasize the teaching of such proverbs to ensure that they are not lost to history. They are instrumental in connecting younger generations with their cultural heritage and fostering a sense of pride in one’s country.

It is important to acknowledge that the concept of patriotism, as expressed through proverbs, is not without its challenges and controversies. While proverbs can inspire positive action and unity, they can also be misused to promote extreme nationalism or xenophobia. Debates around the fine line between patriotism and jingoism, as well as questions about the balance between love for one's country and global citizenship, continue to be topics of discussion in today's world.

Considering all discussed information above, the exploration of proverbs related to patriotism offers a profound insight into the enduring significance of this concept in shaping societal values and promoting love for one's homeland. As we reflect on these proverbs and their historical, cultural, and contemporary relevance, it is clear that patriotism is a universal sentiment celebrated in countless unique ways. As readers, we are encouraged to consider how these proverbs can inspire positive action and unity in our own communities, fostering a sense of shared purpose and responsibility for the well-being of our nations.

The examination of proverbs related to patriotism reveals a rich tapestry of shared values and cultural diversity. While certain themes, such as unity and sacrifice, remain consistent across cultures, the nuances and priorities associated with patriotism vary based on historical, social, and political contexts.

Proverbs, as timeless expressions of cultural wisdom, continue to resonate with people around the world. In an era of increasing globalization, understanding how different cultures express and promote patriotism through their proverbs not only fosters cross-cultural appreciation but also encourages cooperation and unity in celebrating the profound love for one's homeland. This exploration reminds us that patriotism is a universal concept that can be celebrated in countless unique ways, enriching the tapestry of human culture and history.

Conclusion. Working with proverbs and sayings helps develop outlook, enrich word-stocks, and improve a sense of language. Due to the proverbs new words quickly and easily memorized and stored in the memory for a long time. They have developmental and motivational factor, and they have the cognitive value as far as increase the overall outlook of students as well as. In proverbs succinctly and vividly expressed the folk wisdom. Therefore, they carry a certain educational potential. Thus, proverbs and sayings are important and multifunction teaching tools. Enriching the vocabulary of students, they promote the development of imagination and creativity of students and they are not only a valuable learning material, but also play a big role in the intensification of educational process.

Upbringing is a complex and continuous process. The future of any country, any nation is its younger generation. How to train children, how to prepare them for adulthood depends on the state and all who live in it.

References:

1. Yusupova, M. . (2023). LINGUOCULTURAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT "PATRIOTISM". Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(4 Part 2), 116–118. извлечено от <https://www.in.academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/13232>
2. Yusupova Marjona Ikromjon qizi. (2023). LINGUOCULTURAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT «PATRIOTISM». EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE, 3(4), 116–118. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7869645>
3. Mieder, Wolfgang. (1992). «Proverbs are Never Out of Season: Popular Wisdom in the Modern Age.» Oxford University Press.
4. The Oxford Dictionary of Proverbs, ed. by Jennifer Speake. (2015). Oxford University Press.
5. Thomas, Peter W. (2008). «The Moral Philosophy of Propertius.» University of California Press.
6. Gross, Barry. (1999). «The Rhetoric of Prophetic and Proverbial Discourse.» University of Alabama Press.

СИНОНИМЫ В РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ

*Зияева Махбуба Фазлиддиновна,
и.о. доцента Джизакского политехнического института (PhD)*

Абстракт: Изучение синонимов в русской филологии является важной областью исследований, исследующей тонкости русского языка. Синонимы, слова со схожим или идентичным значением, играют решающую роль в богатой палитре языкового разнообразия и выражений. В данной статье представлен обзор значения синонимов в русской филологии, их исторического развития, классификации и влияния на язык и общение.

Ключевые слова; Синонимы, русская филология, русский язык, языковое разнообразие, историческое развитие, классификация, стилистические синонимы, полные синонимы

SYNONYMY AND RUSSIAN PHILOLOGY

*Ziyaeva Mahbuba Fazliddinova,
Acting Associate Professor of Jizzakh Polytechnic Institute (PhD)*

Abstract: The study of synonyms in Russian philology is an essential field of research that explores the intricacies of the Russian language. Synonyms, words with similar or identical meanings, play a crucial role in the rich tapestry of linguistic diversity and expression. This article provides an overview of the significance of synonyms in Russian philology, their historical development, classification, and their impact on language and communication.

Key words; Synonyms, Russian Philology, Russian Language, Linguistic Diversity, Historical Development, Classification, Stylistic Synonyms, Complete Synonyms

RUS FILOLOGIYASIDAGI SINONIMLAR

*Ziyaeva Mahbuba Fazliddinova,
Jizzax Politehnika instituti dotsenti vazifasini bajaruvchi (PhD)*

Annotatsiya: Rus filologiyasida sinonimlarni o'rganish rus tilining nozik tomonlarini o'rganadigan muhim tadqiqot sohasidir. Sinonimlar, o'xshash yoki bir xil ma'noga ega so'zlar til xilma-xilligi va ifodasining boy gobelenida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqolada rus filologiyasidagi sinonimlarning ahamiyati, ularning tarixiy rivojlanishi, tasnifi, til va muloqotga ta'siri haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar; Sinonimlar, rus filologiyasi, rus tili, til xilma-xilligi, tarixiy taraqqiyoti, tasnifi, stilistik sinonimlari, to'liq sinonimlari

Введение: Изучение синонимов в русской филологии – интригующая и значимая отрасль лингвистических исследований, погружающая в многогранный мир русского языка. Синонимы, или слова с близкими значениями, составляют фундаментальный компонент любого языка и в контексте русского языка занимают особое и сложное место. Исследование синонимов в русской филологии не только проливает свет на лингвистическое разнообразие и сложность языка, но также дает ценную информацию о культуре, истории и динамике общения русскоязычного мира.

Эта статья отправляется в путешествие по миру русских синонимов с целью раскрыть их историческую эволюцию, классификацию и глубокое влияние, которое они оказывают на язык и общение. Понимание синонимов в русской филологии необходимо для любителей языка, лингвистов, писателей и всех, кто хочет оценить лингвистическое богатство русского языка. В следующих разделах мы углубимся в историческое развитие русских синонимов, их различные классификации, а также их роль в формировании языка и его выразительного потенциала.

Историческое развитие русских синонимов:

Эволюция синонимов в русском языке — это увлекательное повествование, уходящее

корнями глубоко в анналы истории. Чтобы разобраться в сложном переплетении русских синонимов, необходимо отправиться в историческое путешествие по развитию языка.

Истоки древнего восточнославянского языка. История русских синонимов переплетается с возникновением древнего восточнославянского языка, лингвистического предшественника современного русского языка. В этот период становления древневосточнославянский словарный запас был относительно скромным, и язык в основном служил утилитарным целям. Однако по мере того, как эта проторусская цивилизация расширялась и сталкивалась с различными культурами посредством торговли, дипломатии и завоеваний, она начала поглощать слова и выражения из других языков. Этот первоначальный приток иностранной терминологии заложил основу для развития синонимов.

Влияние греческого, латинского и тюркского языков. Древневосточные славяне взаимодействовали с греческими, латинскими и тюркоязычными общинами, что привело к ассимиляции слов из этих языков в русский лексикон. Греческий и латинский языки, часто используемые в религиозном контексте, способствовали обогащению религиозно-философской терминологии в русском языке, породив множество синонимов в этих областях.

Языковые реформы и стандартизация. В XVIII и XIX веках Россия претерпела ряд языковых реформ, направленных на стандартизацию языка и сделать его более доступным для более широкой аудитории. Эти реформы, инициированные такими фигурами, как Михаил Ломоносов и Владимир Даль, были направлены на устранение несоответствий и упрощение языка. Хотя некоторые синонимы были стандартизированы и гармонизированы в течение этого периода, другие сохранили свое отдельное использование в разных регионах и регистрах.

Современные события: В современную эпоху русские синонимы продолжают развиваться под влиянием глобальных культурных обменов, технологических достижений и современных лингвистических тенденций. Появляются новые синонимы для описания концепций и идей, связанных с веком цифровых технологий, социальными сетями и другими аспектами современной жизни.

Историческое развитие русских синонимов отражает культурное и языковое взаимодействие страны с различными сообществами и ее динамическую эволюцию на протяжении веков. Этот богатый исторический фон необходим для понимания нюансов и тонкостей синонимов в русской филологии — темы, которая продолжает интересовать лингвистов, писателей и тех, кто стремится глубже изучить русский язык.

Классификация синонимов в русской филологии:

Классификация синонимов в русской филологии является фундаментальным аспектом лингвистического анализа, помогающим классифицировать и понять множество способов употребления слов со схожим или совпадающим значением в русском языке. Синонимы можно группировать по различным критериям, включая их семантические связи, контексты использования и стилистические нюансы. Ниже мы рассмотрим некоторые общие категории классификации синонимов в русской филологии:

Стилистические синонимы:

Нейтральные синонимы: эти синонимы обычно используются в повседневной речи и считаются стандартными и немаркированными. Они подходят для широкого спектра контекстов. Например, «красный» (красный) — нейтральный синоним красного цвета.

Разговорные синонимы: эти синонимы часто используются в неформальной речи и случайных разговорах. Они могут иметь более расслабленный или знакомый тон. Например, «дом» (дом) может быть разговорным синонимом «жилище» (жилище).

Литературные или поэтические синонимы. Эти синонимы более возвышенные и часто используются в литературе, поэзии или официальных письменных текстах. Они могут добавить языку поэтичность или архаичность. «Прекрасный» (красивый) — литературный синоним слова «красивый».

Полные и частичные синонимы:

Полные синонимы: эти синонимы имеют почти одинаковое значение и могут

использоваться взаимозаменяемо в большинстве контекстов, не меняя общего смысла сообщения. Например, «большой» и «великий» — полные синонимы.

Частичные синонимы. Эти синонимы имеют некоторое семантическое совпадение, но могут иметь тонкие различия в значении, коннотации или использовании. Например, «живопись» (живопись) и «картина» (картина) являются частичными синонимами: первый подчеркивает форму искусства, а второй относится к конкретному экземпляру изображения.

Синонимы с разными эмоциональными тонами:

Положительные синонимы. Некоторые синонимы могут иметь сходное значение, но различаться по эмоциональному тону, который они вызывают. Например, «счастье» (счастье) и «радиость» (радость) относятся к положительным эмоциям, но могут иметь разную степень интенсивности.

Отрицательные синонимы. Аналогичным образом, отрицательные эмоции можно выразить с помощью синонимов с разным эмоциональным подтекстом. «гнев» (гнев) и «злость» (гнев) — синонимы отрицательных эмоций, но могут передавать разные оттенки гнева.

Выводы:

Изучение синонимов в русской филологии раскрывает сложную и многогранную природу русского языка, предлагая понимание его исторического развития, классификаций и глубокого влияния на язык и общение. Подводя итог, исследование синонимов в русской филологии приводит нас к нескольким ключевым выводам:

Лингвистическое разнообразие и богатство: Русский язык — это сокровищница синонимов, отражающая его динамичную эволюцию на протяжении веков. Историческое развитие синонимов под влиянием взаимодействия с различными культурами и историческими событиями обогатило язык, сделав его невероятно универсальным и выразительным инструментом общения.

Классификации повышают точность. Классификация синонимов по таким категориям, как стилистические, полные или частичные, а также региональные вариации, обеспечивает точность использования языка. Эта точность необходима для передачи идей и эмоций с нюансами и уместностью в различных контекстах.

Психолингвистическое и когнитивное влияние. Выбор синонимов может оказывать психолингвистическое воздействие на пользователей языка, определяя, как сообщения принимаются и обрабатываются. Изучение синонимов также приносит пользу изучающим язык, повышая когнитивную гибкость и владение языком.

Литературы

Успенский, Б.А. (1973). Обзор русских синонимов. Мутон.

Виноградов, В. В. (1952). Русский язык. Издательство «Прогресс».

Даль, В. И. (2009). Толковый словарь живого великорусского языка. Алфавит.

Васмер, М. (1964). Русский этимологический словарь. Издательство «Прогресс».

Ломоносов, М. В. (2013). Полный курс русского языка. Независимая издательская платформа CreateSpace.

Кубрякова Е. С. (2018). Языкознание и языковедение: русская лингвистическая традиция. Де Грюйтер Мутон.

Терентьев, Е. И. (2003). Структура русского языка. Издательство Славица.

ВИРТУАЛ МУЛОҚОТНИНГ АСОСИЙ ЖАНРЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Халилова Рухсора Рауповна,

Бухоро давлат университети, филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
доцент.

Аннотация: Ушбу мақолада нутқ жанри нутқ ҳаракати, нутқ ҳодисаси, нутқ стратегияси, нутқ тактикаси ва ҳ.к. тушунчалар билан таққосланади. Тилишуносликда жанр нутқ актининг типик вакили бирлиги сифатида, баъзида нутқ актига қараганда анча йирикроқ бирлик сифатида тушунилади, бироқ бу атамани жамиятда тез суръатлар билан ривожланаётган компьютерлаштириш жараёни билан ўзаро боғлаш зарур бўлади. Виртуал мулоқотни коммуникатив-прагматик ва жанрларга бўлиб ўрганиш орқали тармоқ фойдаланувчиларининг нутқини таҳлил қилиш имконни беради. Бу эса виртуал майдондаги нутқий мулоқот муаммосини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжудлигини тақозо этади.

Калит сўзлар: нутқий мулоқот, виртуал нутқий мулоқот, мулоқот жараёни, коммуникатив майдон, форум, аудио-визуал мулоқот, интернет, чат, нутқ жанри

ОСНОВНЫЕ ЖАНРЫ И ОСОБЕННОСТИ ВИРТУАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

Халилова Рухсора Рауповна,

Бухарский государственный университет, по филологии доктор философских наук, доцент.

Аннотация: В данной статье жанром речи является речевой акт, речевое явление, речевая стратегия, речевая тактика и др. по сравнению с понятиями. В лингвистике под жанром понимают типичную репрезентативную единицу речевого акта, иногда гораздо более крупную, чем речевой акт, но необходимо соотносить этот термин с быстро развивающимся процессом компьютеризации общества. Анализ речи пользователей сети путем изучения виртуального общения на коммуникативно-прагматическое и жанровое. Это требует необходимости дальнейшего углубления научных исследований по выяснению проблемы речевого общения в виртуальном пространстве.

Ключевые слова: речевое общение, виртуальное речевое общение, форум, глобальная и региональная сеть, аудиовизуальная коммуникация, интернет, чат, жанр речи.

MAIN GENRES AND FEATURES OF VIRTUAL COMMUNICATION

Ruksora Raupovna Khalilova,

Bukhara State University, in philology Doctor of Philosophy, Associate Professor.

Annotation: In this article, the genre of speech is a speech act, speech phenomenon, speech strategy, speech tactics, etc. in comparison with concepts. In linguistics, a genre is understood as a typical representative unit of a speech act, sometimes much larger than a speech act, but it is necessary to relate this term to the rapidly developing process of computerization of society. Analysis of the speech of network users by studying virtual communication into communicative-pragmatic and genre. This requires further deepening of scientific research to clarify the problem of verbal communication in virtual space.

Key words: speech communication, virtual speech communication, forum, global and regional network, audiovisual communication, Internet, chat, genre of speech.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида компьютер технологияларидан кенг фойдаланиш истаги пайдо бўлганини кузатиш мумкин. Интернет ҳозирги давр кишиси ҳаётига шу қадар мустаҳкам ўрнашиб олганки, кибермайдон, компьютер ҳамжамияти, киберфуқаро (яъни кибермайдон фуқароси) ва шу каби ҳодисалар ҳақида гапириш мумкин. Шу билан бирга, кибермаконда мулоқот табиий тил ёрдамида амалга оширилади

ва интернет маконининг тилини ўрганувчи тилшунослик фанлари, киберлингвистика учун алоҳида аҳамият касб этади.

Киберлингвистика фаолият соҳаси компьютер-медиа алоқаси (СМС) бўлиб, кибермайдонда кишиларга ўз виртуал шахсиятларини тил (матн) ифодаси орқали яратишлари учун чексиз имкониятлар билан амалга оширилади. Бу орқали виртуал оламни англаш содир бўлади, бошқа шунга ўхшаш шахслар билан ижтимоий ўзаро таъсирлар, ўз қоидалари ва раҳбарлари билан онлайн ҳамжамият яратилади. Интернет ўз-ўзини шакллантирувчи ва бошқарувчи мураккаб тизим. У тармоқ воситаларини ягона стандарт асосида (ягона тилда) ишлашни таъминловчи дастур сифатида иккита асосий вазифасини бажаради. Яъни, биринчиси ахборот макони ва иккинчиси коммуникацион восита.

Виртуал нутқий мулоқот оддий нутқий мулоқот каби уч таркибий қисмдан иборат: мулоқотни бошлаш, мулоқотни сақлаш ва мулоқотни яқунлаш. Фойдаланувчи ўзбек тили чатининг виртуал мулоқот маконида ўз борлигини ифодаловчи тил ва прагматик қоидаларига асосланиб мулоқотни амалга оширади. Виртуал суҳбатни қуйидагича тавсифланиши мумкин: 1) мулоқотнинг оммавий характери; 2) алоқа йўналиши: кўпдан кўпгача; 3) синхрон алоқа; 4) хабар олувчига хабар беришнинг ўртача тезлиги; 5) хабар шакли ва мазмунига қатъий талабларнинг йўқлиги [4,7,15].

Виртуал мулоқот жараёни маълум бир шароитларда ва маълум бир омиллар таъсирида амалга ошади. Аввало мулоқот жараёни доим аниқ бир вазиятда амалда бўлади. Меъёрдаги мулоқот акти камида иккита иштирокчи бўлишини тақозо этади: гапирувчи (ёзувчи) ва тингловчи (ёзувчи). Бунда гапирувчи ва тингловчи роллари ўзгармайди. Виртуал майдондаги мулоқот актида онлайн бўлиши шарт. Виртуал майдондаги мулоқот соҳаси маълум бир умумий вазифа ва вазиятли шарт-шароитлар билан бирлашган мулоқот актлар мажмуаси бўлиб, коммуникатив ҳодиса сифатида активдир. Бундай мулоқот мутлақо турли хил соҳаларда амалга ошиши мумкин: кундалик мулоқот соҳаси (асосан шахслараро); саноат мулоқот соҳаси; бизнес мулоқот соҳаси (ёки бизнес мулоқот); илмий, маърифий ва сиёсий нутқ соҳаси; туризм, спорт ва шоу-бизнес соҳаси; тиббий нутқ соҳаси; халқаро алоқа ва ҳ.к [8].

Кишилар ўртасидаги мулоқотнинг турли жанрлари ва турларига қизиқиш ХХ асрнинг 80-90 йилларига тўғри келади. Айнан шу йилларда нутқ жанрларини ўрганиш нутқни ўрганишнинг асосий ёндашувларидан бирига айланди. Бу бир қатор сабабларга боғлиқ бўлиши мумкин: оғзаки диалогик нутқнинг асосий бирлигини фаол излаш, инсоният ҳақидаги янги интегратив фанни шакллантириш ва нотиклик мактабини тиклаш. 90-йилларнинг иккинчи ярмида жанршунослик соҳасида улкан ютуқлар қайд этилди. Ушбу йўналишнинг турдош фанлар – прагматингвистика, стилистика, риторика, ижтимоий-тилшунослик, психолингвистика, маданийтилшунослик ва матн тилшунослиги билан ўзаро алоқаси жуда самарали бўлди. Марказида оғзаки ва ёзма профессионал аҳамиятга эга нутқ жанрларини ўқитиш бўлган замонавий хусусий услублари яратила бошланди.

Сўнгги ўн йилликларда жанр муаммолари бўйича ишлар сони сезиларли даражада ошди, бу эса унинг тобора долзарблигини ошириб бормоқда [2]. Дарҳақиқат, нутқ жанри (НЖ) нутқ ҳаракати, нутқ ҳодисаси, нутқ стратегияси, нутқ тактикаси ва ҳ.к. тушунчалар билан таққосланади. Тилшуносликда жанр нутқ актининг типик вакили бирлиги сифатида, баъзида нутқ актига қараганда анча йирикроқ бирлик сифатида тушунилади, бироқ бу атамани жамиятда тез суръатлар билан ривожланаётган компьютерлаштириш жараёни билан ўзаро боғлаш зарур бўлади.

Бутун бошли хилма-хилликда, жумлаларни нутқнинг айрим жанрларида аралаш ҳолда ифодалаш мумкин. Масалан, ҳатто жуда эркин ва чекланмаган суҳбатда ҳам биз нутқимизни маълум жанр шаклларида алмаштириб берамиз. Аммо айнан лисоний шахснинг ижодкорлиги жанр таркибий қисмларига ўзгартиришлар киритишда, атайлаб жанр белгиларини бузишда, янги маъноларни яратишда, яъни жанр имкониятларидан ижодий фойдаланишда намоён бўлади.

НЖ (нутқий жанр) – иккиламчи тушунча сифатида тахмин қилинади, нутқ жанри

матнларнинг типик хилма-хиллиги (ҳикоя, хат, роман) ва нутқ жанри – лисоний маънода типик-вазиятли сўзлашув (кундалик диалог ифодаси, ҳарбий буйруқ, савол) эканлигини англатади [16]. Бир томондан, бу хат Интернетда алоқани сақлаш воситаси, иккинчи томондан, мулоқот шакли сифатида савол-жавоб кўринишига эга кундалик мулоқот ифодасидир. Масалан, “чат” режимида. Демак, тилдан фойдаланишнинг ҳар бир соҳаси ўзига хос сўзлашув турларини ҳосил қилади, биз уларни “нутқ жанрлари” деб атаيمиз. Фаолиятнинг ҳар бир соҳасида нутқ жанрларининг хилма-хил бўлган бутун бир тўплами мавжуд – булар кундалик суҳбатлар, ҳикоялар, хат, буйруқ ва турли хил иш ҳужжатлари. Бундан ташқари, биз О.Б.Сиротинининг “нутқ жанри тилшунослик назарияларида эмас, балки кундалик мулоқотда, аввало нутқни қабул қилувчи нуқтаи назаридан реал идрок этишда ривожланди” деган фикрига қўшилаемиз. Нутқ жанрлари муаммоси ҳеч қачон алоҳида ажратилмаган, эҳтимол функционал хилма-хиллик аниқ нутқ жанрларининг хусусиятларини умумлаштиради керак. Нутқ жанрлари мураккаб (иккиламчи) ва содда (асосий) га бўлинади. Мураккаб жанрларга ёзма (асосан) бадий асарлар, илмий мақолалар ва шу кабилар, соддасига эса – бевосита оғзаки мулоқот қиради.

Шундай қилиб, инсон нутқ жанрларини қанчалик яхши ўзлаштиради, эркин нутқ шунчалик мукамал бўлиши шубҳасиздир. Коммуникант маълум бир жумла турини танлаганда, у биринчи навбатда нутқ жанрига, сўнгра ўйлаб топилган гапнинг синтактик хусусиятларига йўналтирилган ҳолда, уни бутун сўзлашув учун танлайди.

Интернет алоқанинг жанр турлари аллақачон бир неча тадқиқотчининг ишларида кўриб чиқилган. Шундай қилиб, интернет алоқанинг қуйидаги жанрларини ажратиш мумкин: 1) электрон почта (E-mail) ; 2) чат (IRC) – ҳақиқатда аниқ вақтда компьютер орқали норасмий мулоқот; 3) компьютер конференциялари (форумлар); 4) Интернетдаги электрон эълонлар тахтаси (Bulletin Board); 5) тезкор хабарлар тизими (ICQ); 6) компьютер ўйинлари; 7) ZOOM (видео конференция) . [2,4,16,17] .

Компьютер алоқаси назарияси ривожланишининг ҳозирги босқичида ушбу тасниф ўта шартли ҳисобланади, чунки кўплаб тузилиш белгиларига кўра бу жанрлар (кесишиши) бир-бирига мос келиши мумкин. Масалан, инглиз тилшуноси М.Стаббс 2001 йил учун бешта жанрни аниқлайди ва уларни “Интернетдан фойдаланишнинг вазиятлари” (broad Internet-using situations) деб атаиди. Булар: электрон почта, синхрон ва асинхрон чатлар (суҳбатлар), шу жумладан BBS, виртуал олам (MOOs, MUDs, MUCKs, MUSEs ва бошқалар); ВЕБ-матнлари. Бевосита IRC алоқани кўриб чиқадиган бўлсак, матнни тақдим этиш ва ташкиллаштириш услубига кўра у гиперматнни эса солишини англаш қийин эмас. Электрон гиперматн электрон жанрларнинг йиғиндисиди мавжуд. Компьютер моделлаштиришнинг уч соҳаси мавжуд бўлиб, уларда тил тизимининг фаолияти тўғрисидаги билимлардан фойдаланилади.

Электрон гиперматн жанрларининг таснифи турли хил асосларда тузилиши мумкин. Бизнингча, бундай таснифнинг асосларидан бири оғзаки ёки ёзма нутқ билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бу ҳолатда, электрон гиперматннинг жанрлари жойлашган даражасининг ўтиш нуқтаси сифатида оғзаки нутққа йўналтирилган чат (суҳбат) ва ёзма нутққа йўналтирилган электрон почта хабарлари майдонга чиқади.

Электрон почта орали алоқа ўн, ўн беш йил олдин вужудга келган ва шу вақт мобайнида кенг тарқалган ҳамда оғзаки ва ёзма нутқий мулоқот орасидаги бир нарса каби намоён бўлган ҳодиса сифатида алоҳида қизиқиш уйғотади. Ёзма нутқий мулоқот маълумотни ёзиб олишнинг график усулидан фойдаланади, аммо оғзаки каби – бу фарқ тезкор ва норасмийликда кузатилади. Ёзма ва оғзаки нутқнинг хусусиятларини бирлаштиришнинг янада ёрқин намунаси – бу «chat» (суҳбат) режимидаги мулоқот бўлиб, бунда икки суҳбатдош компьютер тармоғи орқали мулоқотда бўлади: экраннинг ярмида диалог иштирокчиси ўз матнини ёзади ва бошқа ярмида у ўз суҳбатдошининг матни ҳарфлар билан пайдо бўлганлигини кўриши мумкин. Компьютер алоқасининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш замонавий нутқий мулоқотни таҳлил қилишнинг фаол ривожланаётган йўналишларидан бир бўлиб, бу чат (суҳбат) алоқаси моделини тавсифлашда комплекс ёндашувдан фойдаланишга имкон беради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, виртуал мулоқотни коммуникатив-прагматик ва жанрларга бўлиб ўрганиш орқали тармоқ фойдаланувчиларининг нутқини таҳлил қилиш имконини беради. Бу эса виртуал майдондаги нутқий мулоқот муаммосини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжудлигини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жичкина, А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Ин-тернете <http://floqiston.ru/projects/articles/strategy.shtml/>.
2. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания в очерках и извлечениях. Ч. II. – Москва: Просвещение, 1965. – 85 с.
3. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации. Воронеж, 2000. – С. 221-234.
4. Кремлева, С. «ЧАТ» как разновидность виртуального общения // <http://sociology.extrim.ru/dip/start.htm>
5. Лошманова Л.Т. Жаргонизированная лексика в бытовой речи молодёжи 50-60-х годов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1975. – С. 57-59.
6. Овчарова, К. В. Электронный дискурс: общая характеристика // Лингвистическая организация дискурса: функциональные и содержательные аспекты : Межвуз. сб. тр. молодых ученых. — Крас-нодар, 2004. - Вып. 1. - С. 108-113.
7. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.
8. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 198-204.
9. Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: КГУ, 1985. – С. 12-18.
10. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – Москва: Наука, 1971. – С. 95.
11. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – С. 52.
12. Стратен В.В. Арго и арготизм. – В сб.: «Труды комиссии по русскому языку». – Ленинград, 1931. – С. 91-98
13. Тоирова Г. Этносоциопрагматика ёки прагматик социолингвистика ҳақида. БухДУ илмий ахбороти. 2008, № 1. – Б. 53-55.
14. Тоирова Г. Нутқий мулоқотнинг лисоний вербал ва лисоний новербал воситалари хусусида (саломлашиш мисолида). БухДУ илмий ахбороти. 2018, № 1. – Б. 67-74.
15. Формановская, Н. И. Речевой этикет и культура общения. - М.: Высшая школа, 1989. - 415 с.
16. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 43-53.
17. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров [Текст] / Бахтин М. М // Собрание сочинений в 7 тт. - М. : Русские словари, 1996. - Т. 5. - С. 159-206. - ISBN 5-89216-011-4.
18. Галичкина, Е. Н. Компьютерная конференция в системе жанров компьютерного общения. Межвузовский сборник научных трудов - Саратов: Изд-во «Научная книга», 2003. - Выпуск 9. - С. 276-280.
19. <https://sites.google.com/site/comnetschool/mir-obedinennyj-v-set/cto-takoe-internet>
20. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/internet-uz/>

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

*Akramova Gulbahor Renatovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti, pedagogika kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari
doktori (DSc)*

Annotatsiya. Tanqidiy fikrlash qobiliyatlari bugungi murakkab va tez o'zgaruvchan dunyoda juda muhimdir. Har qanday sohada va har qanday rolda mavhum fikrlash va muammo yoki vaziyatni ko'rib chiqish qobiliyati o'sish va muvaffaqiyat uchun zarurdir. Yaxshi xabar shundaki, tanqidiy fikrlash - bu sayqallanishi mumkin bo'lgan mahorat va bu maqolada bu haqda bilishingiz kerak bo'lgan hamma narsa tasvirlangan. Maqolada tanqidiy fikrlashning ta'rifi, tanqidiy fikrlashga moyillik va turli xil ta'lim strategiyalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, qobiliyat, mavhum fikrlash, mahorat, turli xil o'rganish strategiyalari.

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

*Акратова Гулбахор Ренатовна,
Бухарский государственный педагогический институт, доцент кафедры
педагогических наук, доктор педагогических наук (DSc)*

Аннотация. Навыки критического мышления необходимы в современном сложном и быстро меняющемся мире. В любой отрасли и на любой должности способность абстрактно мыслить и рассматривать проблему или ситуацию является необходимым условием для роста и успеха. Хорошей новостью является то, что критическое мышление — это навык, который можно отточить, и в этой статье изложено все, что вам нужно знать о нем. В статье представлено определение критического мышления, склонность к критическому мышлению и различные стратегии обучения.

Ключевые слова: критического мышления, способность, абстрактно мыслить, навык, различные стратегии обучения.

STRATEGIES FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING SKILLS IN STUDENTS

*Akramova Gulbahor Renatovna,
Bukhara State Pedagogical Institute, Associate Professor of the Department of
Pedagogical Sciences, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc)*

Annotation. Critical thinking skills are essential in today's complex and rapidly changing world. In any industry and in any role, the ability to think abstractly and consider a problem or situation is essential to growth and success. The good news is that critical thinking is a skill that can be honed, and this article outlines everything you need to know about it. The article presents the definition of critical thinking, the disposition to think critically, and various learning strategies.

Key words: critical thinking, ability, abstract thinking, skill, various learning strategies.

Kirish. Tanqidiy fikrlash maktabda va uyda o'rganilishi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Tanqidiy fikrlash test uchun materialni tushunishdan ko'proq narsani anglatadi; bu axborotni samarali qayta ishlash, o'z va boshqalarning g'oyalarini baholay olish, bilganlaringizga asoslanib to'g'ri qaror qabul qilishdir. O'qituvchilar sifatida biz talabalarimiz bu ko'nikmalarni rivojlantirishlarini xohlaymiz, chunki ular katta va kichik muammolarni hal qilishda ularga butun umri davomida yordam beradi. Ammo u erga qanday etib boramiz? O'qituvchilar

talabalarga tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan ba'zi usullar:

1. Talabaga mantiqiy xatolarni aniqlashga yordam berish.

Mantiqiy xatolar - bu fikrlashdagi xatolar. Talabalar bahs-munozaralarda keng tarqalgan va odamlarni manipulyatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin, lekin ular argumentning o'zi to'g'riligi yoki kuchiga hech qanday ta'sir ko'rsatishi shart emas. Buning bir misoli - kimningdir g'oyalariga emas, balki uning xarakteriga qarshi bahslashishdir. Yana bir misol - xasis odam: birovning argumentini osongina inkor etish uchun noto'g'ri talqin qilish (va shuning uchun o'zingizni aqlliyoq ko'rsatish).

2. Talabalarni masalaning barcha tomonlarini o'rganishga o'rgating.

Talabalarigizni muammoning barcha tomonlarini o'rganishga o'rgating. Buni ulardan ijobiy va salbiy tomonlari yoki biror narsaning afzalliklari va kamchiliklari ro'yxati bilan chiqishlarini so'rash orqali amalga oshirish mumkin. Har qanday masala bo'yicha har doim bir nechta nuqtai nazar mavjudligini va nima to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi haqida qaror qabul qilishdan oldin ikkala tomonni ham tushunish muhimligini tushuntirish.

3. Talabalarga o'zlari iste'mol qiladigan ommaviy axborot vositalari haqida tanqidiy fikr yuritishga yordam bering.

Media savodxonligi yoki ommaviy axborot vositalarini tanqidiy tahlil qilish va baholash qobiliyati talabalar uchun muhim mahoratdir. Ularga buni amalga oshirishda yordam berish uchun siz ularni ommaviy axborot vositalarining qanday tarfkashligi va u qanday xabarlar yuborayotgani haqida savollar berishga undashingiz kerak. Shuningdek, ular yangiliklarda yoki Facebook yoki Twitter kabi ijtimoiy media saytlarida ko'rgan narsalariga ergashish o'rniga o'zlarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlari asosida ongli qarorlar qabul qilishlari uchun ushbu xabarlarni qanday tahlil qilishni o'rganishlari kerak. ular ommaviy axborot vositalaridan o'z hayotlarida samarali foydalanishlari mumkin: masalan, agar siz film treyleringizni onlayn tomosha qilayotgan odamlar (yoki undan ham yaxshiroq uyda) ochilish kuniga chipta sotib olishlarini istasangiz!

4. Talabalarning g'oyalariga e'tiroz bildiring, so'ng ularga yaxshiroq g'oyalar bilan javob berishga imkon berish.

Talabalarigizga tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berish uchun avvalo ularni tanqidga ochiq bo'lishga o'rgatish kerak. Buni ularni o'z g'oyalari va ularni qanday yaxshilash mumkinligi haqida o'ylashga undash orqali qilishingiz mumkin (masalan, Sokratik usuldan foydalanish). Talabalarning ochiqligini rag'batlantirishning yana bir usuli - ular bir-birlarining xatolaridan va muvaffaqiyatlaridan saboq olishlari uchun bir-birlari bilan baholash yoki rubrikalardan foydalanishdir.

5. Talabalardan o'z muammolarini aniqlashlarini va o'zlari uchun echimlar yaratishlarini so'rash.

Ko'rib turganimizdek, tanqidiy fikrlash talabalarda shakllantiriladigan muhim mahoratdir. Buning eng yaxshi yo'li ularni o'z hayotlari va muammolari haqida tanqidiy fikrlashga undashdir. Talabalarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ularga amalda qo'llash mumkin bo'lgan imkoniyatlar kerak. Buni qilishning ajoyib usullaridan biri talabalarga: «Muammo nima?» yoki «Buni qanday hal qilishimiz mumkin?» Bundan tashqari, agar ular keyingi safar boshqacha ish qilsalar, nima bo'lishini o'ylashlarini so'rash mumkin.

6. Topshiriqlar, qog'ozlar va testlar bo'yicha tez-tez fikr-mulohazalarni berib turing, ular sinfda va uyda o'zlashtirishni istagan ko'nikmalarigizni mustahkamlash uchun.

Sinfda va uyda o'zlashtirishni xohlagan ko'nikmalarigizni mustahkamlash uchun topshiriqlar, qog'ozlar va testlar haqida tez-tez fikr bildirish.

Muntazam ravishda fikr bildirishga ishonch hosil qilish (kamida chorakda bir marta).

O'z fikr-mulohazalaringizni ularga nima to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aytishdan ko'ra, ishining kuchli va zaif tomonlariga qaratish. Bu talabalarga kelgusida o'z ishlarini qanday yaxshilash mumkinligini tushunishga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish talabalarni turli yo'llar bilan tanqidiy fikrlashga o'rgatishning muhim qismidir

Tanqidiy fikrlash talabalarni turli yo'llar bilan tanqidiy fikrlashga o'rgatishning muhim

qismidir. Talabalar maktabda, kolleжда va hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga muhtoj. Tanqidiy fikrlash ularga aniqroq fikr yuritishga va yaxshi qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Bu, shuningdek, ularga yanada ijodiy va innovatsion bo'lishga yordam beradi. Dastlabki yillarda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish orqali siz bolangizga butun ta'lim faoliyati davomida (va undan keyin) foyda keltiradigan umrbod o'rganishga bo'lgan muhabbatni rivojlantirishga yordam berishingiz mumkin.

Tanqidiy fikrlash uchun asosiy ko'nikmalar

O'quv dasturlari va o'quv dasturlari direktori sifatidagi hozirgi vazifamda men 21-asr vositalaridan foydalanishni va eng muhimi, fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga harakat qilaman. Tanqidiy fikrlash uchun asos bo'lgan ba'zi muhim ko'nikmalar:

Aloqa va axborot ko'nikmalari

Fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlari

Shaxslararo va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari

Hamkorlik qobiliyatlari

Ushbu to'rtta o'q talabalarga har qanday sohada va ta'limning barcha darajalarida kerak bo'ladigan ko'nikmalardir. Demak, savolga javobim. Biz talabalarimizni tanqidiy va o'zlari uchun fikrlashga o'rgatishimiz kerak.

Ta'limning maqsadlaridan biri talabalarni kashfiyot orqali o'rganishga tayyorlashdir. Tanqidiy fikrlashni mashq qilish imkoniyatini berish talabalarga boshqalarning fikrlashini tahlil qilish va boshqalarning mantig'ini tekshirishga yordam beradi.

Boshqalarni tushunish hamkorlikda va kundalik hayotda muhim mahoratdir. Tanqidiy fikrlash talabalarga bilimlarni yodlashdan ko'ra ko'proq narsani qilish imkonini beradi.

Savollar berish. Xo'sh, buni qanday qilamiz? Tavsiyalardan biri o'qituvchilarga darsni boshlashda chuqur savol berish strategiyalarini ishlab chiqishdir.

Sog'lom fikrlash bilan javob olish uchun o'ylangan savollarni bering. Keyin, so'z suhbatlari va muloqot talabalarining fikrlashini shakllantirish. Tez javoblar ko'pincha juda kam so'z va ko'z bilan aloqa qilmaslikka olib keladi, bu biz targ'ib qilishni istamaydigan ko'nikmalardir.

Talabalarga savollar berayotganda va ular yechimni taklif qilganda, keyingi fikrlashni rivojlantirish uchun ulardan ba'zilarini sinab ko'ring:

Bu haqda batafsilroq gapirib bera olasizmi?

Bu fikrni boshqa yo'l bilan ifodalaysizmi?

Menga misol keltira olasizmi?

Menga misol keltira olasizmi?

Batafsil ma'lumot berasizmi?

Aniqroq gapira olasizmi?

Boshqa nuqtai nazarni hisobga olishimiz kerakmi?

Bu savolga qarashning boshqa yo'li bormi?

Tanqidiy fikrlash qobiliyatlaridan foydalanishni o'qitish va o'rganish paradigmasidagi o'zgarish sifatida ko'rish mumkin. Ta'limga jalb qilish o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi. Bu, shuningdek, maktab tizimi qaytadan boshlanishi kerak bo'lsa ham, talabalarga muvaffaqiyatga erishish yo'lini beradi.

Ta'limning barcha jabhalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish

Ishtirok etish, qo'llash va hamkorlik qilish - bu vaqt sinoviga bardosh beradigan ko'nikmalar. Men, shuningdek, tanqidiy fikrlashni o'qitishning har bir jabhasiga integratsiyalashuviga yordam beraman.

O'z tajribamda men buni amalga oshirishning bir necha yo'lini topdim.

Darslarni/birliklarni tekshirish savoli bilan boshlang: bu savolga «ha» yoki «yo'q» deb javob beradigan savol bo'lmasligi kerak. Bu savollar kashfiyotni o'rganishga va muammolarni hal qilishga ilhomlantirishi kerak.

Ijodkorlikni rag'batlantirish: Men o'qituvchilarning loyihalarni o'z talabalariga berishdan oldin tayyorlaganlarini ko'p marta ko'rganman. Masalan, kardan odamni yoki boshqa «ijodiy» loyihalarni loyihalash. Dizayn ishlarini bajarish yoki barcha doiralarni oldindan kesib tashlash orqali ijodkorlik imkoniyatlarini olib tashlaydi.

Agar har bir bolaning materiali allaqachon kesilgan bo'lsa, u sinfning yanada silliq ishlashiga yordam berishi mumkin, lekin keyin har bir talabaning loyihasi bir xil ko'rinadi. Talabalar o'zlari o'ylashlari yoki muammoni hal qilishlari shart emas.

Har bir narsani «yopishqoq» oldindan tayyorlamaslik - bu yaxshi narsa. Buning o'rniga, talabalarga qordan odamni yaratish uchun zarur bo'lgan barcha jihozlarni bering va ular buni o'zlari qilishlariga ruxsat bering.

Mustaqillik berish talabalarga tanqidiy fikrlovchi bo'lish imkonini beradi, chunki ular siz bergan materiallar bilan o'z mahsulotlarini yaratishlari kerak bo'ladi. Bu oddiy misol bo'lishi mumkin, ammo bu biz har qanday sinf darajasi yoki loyihaga tegishli bo'lishi mumkin.

Tez yordam berish uchun sakrab o'tirmaslikka harakat qiling - talabalar samarali kurash orqali ishlashlariga imkon bering.

Talabalar o'rganishda aloqalarni topishlari uchun imkoniyatlar yarating. Talabalarni real hayotiy vaziyat bilan bog'lanishga va namunalarni aniqlashga undash ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini mashq qilishning ajoyib usuli hisoblanadi. Haqiqiy stsenariylardan foydalanish qat'iylik, dolzarblik va tanqidiy fikrlashni oshiradi.

Tanqidiy fikrlashni rag'batlantirishning yana bir qancha usullari:

Analoglardan foydalaning

Talabalar o'rtasida o'zaro munosabatlarni rivojlantirish

Ochiq savollarni bering

Fikrlash vaqtiga ruxsat bering

Haqiqiy hayot muammolaridan foydalaning

Fikrlash amaliyotiga ruxsat bering

Tanqidiy fikrlash talabalarni butun umri davomida o'zlaricha fikrlashga tayyorlaydi. Bundan tashqari, tanqidiy fikrlovchilar olomon bilan birga borish ehtimoli kamroq, chunki ular o'zlari uchun o'ylashadi.

Xulosa. Talabalarigizda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning eng yaxshi usuli bu ularga mantiqiy xatolarni tan olish, muammoning barcha tomonlarini o'rganish, ular iste'mol qiladigan ommaviy axborot vositalari haqida tanqidiy fikr yuritish va o'z g'oyalariga qarshi chiqishga yordam berishdir. Shuningdek, siz sinfda va uyda rivojlantirishni xohlagan ko'nikmalarigizni mustahkamlash uchun topshiriqlar, qog'ozlar va testlar haqida tez-tez fikr bildirish mumkin.

Adabiyotlar

1. Akramova Gulbahor Renatovna, Akramova Surayyo Renatovna. Developing critical thinking on elementary class pupils is the most important factor for preparing social relationship. JCR. 2020; 7(17): 438-448. doi:10.31838/jcr.07.17.61. <http://www.jcreview.com/?sec=cissue>.

2. Гулбахор Ренатовна Акрамова. Формирование критического и творческого мышления учащихся как условия продуктивной познавательной деятельности. 2016. Евразийский Союз Ученых. 6-3 (27). <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kriticheskogo-i-tvorcheskogo-myshleniya-uchaschihsya-kak-usloviya-produktivnoy-poznavatelnoy-deyatelnosti>

3. Akramova G.R. Effective methods for developing critical thinking in students [Эффективные методы развития критического мышления у учащихся]. International scientific review of the problems of pedagogy and psychology (Boston, USA - 19 April, 2018). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://scientificconference.com/h/sborniki/pedagogicheskie-nauki2/1078-effec/> (дата обращения: 20.01.2020).

4. Akramova G.R. Effective methods for developing critical thinking in students [Эффективные методы развития критического мышления у учащихся]. International scientific review of the problems of pedagogy and psychology (Boston, USA - 19 April, 2018). <https://scientificconference.com/h/sborniki/pedagogicheskie-nauki2/1078-effec/>

BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY ASARLARNI O'RGATISHDA FANGA OID KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

*Abdullayeva Feruza Nurilloevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida dotsenti.*

Annotatsiya: Maqolada ona tili va o'qish savodxonligi darslarida badiiy asar o'rgatishda o'quvchilarda shakllanadigan fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish xususida so'z boradi. Butun dunyoda ta'lim sohasida turli xil islohotlar olib borilmoqda. O'z navbatida o'qish savodxonligi darslarida hukumatimiz tomonidan ta'lim sifatini oshirishda fanga oid kompetensiyalarni joriy etilishi ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolada shu haqda so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, ta'lim tizimi, badiiy asar, kompetensiya, pedagogik texnologiya, STEAM.

РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

*Абдуллаева Феруза Нурилловна,
доцент кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация: В статье речь идет о развитии предметных компетенций, формируемых у учащихся в ходе преподавания художественных произведений на занятиях родного языка и читательской грамотности. Во всем мире в сфере образования проводятся различные реформы. С другой стороны, введение нашим правительством научно-технических компетенций на уроках читательской грамотности также важно для повышения качества образования. Об этом мы поговорим в этой статье.

Ключевые слова: читательская грамотность, система образования, художественная деятельность, компетентность, педагогическая технология, STEAM.

DEVELOPMENT OF SCIENCE-RELATED COMPETENCES IN TEACHING WORKS OF ART IN PRIMARY GRADES

*Abdullaeva Feruza Nurilloevna,
Associate Professor of the Department of Primary Education of the Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract: The article deals with the development of subject-related competencies formed in students during the teaching of artistic works in the classes of mother tongue and reading literacy. Various reforms are being carried out in the field of education all over the world. On the other hand, the introduction of science-related competencies in reading literacy classes by our government is also important in improving the quality of education. We will talk about this in this article.

Key words: reading literacy, educational system, artistic work, competence, pedagogical technology, STEAM.

Yurtimizda turli islohotlar bo'lib o'tdi. Shular qatorida ta'lim tizimimizda ham turli o'zgarishlar bo'ldi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim darsliklarining yangilanishi va ularga yangicha yondashuv yangi ulg'ayib kelayotgan yosh avlodning ongi va dunyoqarashiga keng ta'sir qilishi aniq. Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarining o'zgarishi nafaqat o'quvchilar balki o'qituvchilar uchun ham katta izlanishlarga sabab bo'ldi. Hozirda biz o'qish savodxonligi darslarida berilgan badiiy asarlar ustida ishlash jarayonidamiz. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsliklarida badiiy asarlarga keng o'rin ajratilgan.

O'qish darslarining maqsadi o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni

tarbiyalashdir.

2021-2022-o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich tajriba sinovdan o'tkazilib, 2026-2027-o'quv yiliga qadar to'liq amaliyotga joriy etilishi rejalashtirilgan Milliy o'quv dasturi asosida boshlang'ich sinflarning ham darsliklari to'liq yangilanmoqda. Avvalgi yillarda o'qitilgan "Ona tili" va "O'qish" fanlari, Ona tili, o'qish savodxonligi deya o'zgartirildi. Bu o'zgarishlar bejizga emas, albatta. Chunki rivojlangan davlatlarning taraqqiyoti faqat ta'limga kuchli e'tibor qaratilganligi uchun yuqorilab bormoqda.

Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqshga tenglanadi. Naqsh mahorat bilan ishlanishi yoki aksincha bo'lishi mumkin. Shu bois oilada farzand dunyoga kelishi hamonoq uning ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Mamlakat kelajagining bunyodkori sanalmish yoshlarning ta'lim olishida darsliklarning xizmati beqiyos.

Badiiy asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilsagina, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi. Atoqli rus yozuvchisi V.A.Suxomlinskiy shunday deb yozgan edi: "Mening pedagogik e'tiqodimning haqiqatlaridan biri bu kitobning tarbiyaviy kuchiga cheksiz ishonchdir. Maktab – bu avvalo kitob. Kitob – kuchli qurol. Ilhomlantiruvchi kitob ko'pincha inson taqdirini hal qiladi. O'qish ta'limning ajoyib vositasi bo'lib xizmat qiladi: u ko'p narsani o'rganish, bilish va bajara olish istagini rivojlantiradi."

O'qish sinf bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. O'qish tanish bo'lmagan mualliflarning kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundariyasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlashga o'rgatish vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi. Milliy o'quv dasturida asarni o'qish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan kompetensiyalar ko'rsatib o'tilgan. O'quvchilar o'qish savodxonligi darsida asarni quyidagilarga rioya qilib o'qisa anglash ko'nikmasini o'zida jamlaydi:

- matnlarni og'zaki talaffuz me'yorlariga amal qilgan holda to'g'ri, ravon va ifodali o'qish;
- o'quv dasturida tavsiya qilingan matnlardagi so'z, so'z birikmasi, ibora va sodda gaplarning mohiyatini anglash;
- matnning ma'lum qismini o'qib, uni mantiqan davom ettirish, matn mazmuniga mos keladigan sarlavha topish;
- matnning asosiy mohiyatini aniqlay olish, matn yuzasidan savol, taklif va tavsiyalar bera olish;
- ertak, hikoya, rivoyatlarning asosiy g'oyasini, axloqiy jihatini aniqlash, ertak qahramonlari nutqini obrazga kirib o'qiy olish;
- tinglangan audiomaterialni og'zaki aytib bera olish va matn ko'rinishida yozib bera olish;
- tinglangan materialga mos rasm, chizma, belgi va shakllarni tanlash va izohlay olish.

O'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, nutq o'stirish, o'qigan kitoblari yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish o'qish darslarining tub mohiyatini tashkil etadi.

Ona tili va o'qish darslarining muhim vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlarni o'qitish, „Tez aytish“, „Topishmoqlar topish“, „Ifodali o'qish“, „Maqollar aytish musobaqasi“, „Ertak to'qish“, „Bilimdonlar anjumani“ kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur. O'qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, „Kitob haftaligi“ tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

O'qish darslari uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'quvchilarni o'qigan asarini tushunishga o'rgatadi, lug'atini boyitadi. O'qish qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish - hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Sinfda o'qishni tashkil qilish o'qituvchining zimasiidagi vazifa hisoblanadi. Bunda o'quvchi uni bosqichlarga ajratib tashkil qiladi. Sinfda o'qish darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini ham shakllantiradi.

“Kompetensiya” so'zi tarjimada “layoqatli”, “munosib bo'lmoq” kabi ma'nolarni anglatuvchi lotincha “competere” so'zi asosida hosil bo'lgan. “Kompetensiya” deyilganda, shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi tushuniladi. Ushbu uslubiy qo'llanmani yozishdan maqsad – talabalarni pedagogik kompetentlikning ilmiy-nazariy asoslari, kompetentlik tushunchasining mazmun-mohiyati va ta'limdagi innovatsion jarayonlar tizimida o'qitish va tarbiyalashda kompetentlikka nisbatan chuqur pedagogik-psixologik tayyorgarlikni shakllantirish dan iborat. Boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligi darslarida fanga oid kompetensiyalar quyidagilar:

FK1 – adabiy - nutqiy kompetensiya

Adabiy-nutqiy kompetensiya elementlari (tinglab tushunish, fikrni og'zaki bayon qilish, o'qish, fikrni yozma bayon qilish) hikmatli gap, hikoya, sher, va ixcha audio matnlarni tinglab tushuna oladi; ularni ongli, ifodali tog'ri o'qiy oladi, o'zbek tilida nutq tovushlarini to'g'ri qo'llay oladi, talaffuz me'yorlariga rioya qila oladi, bo'g'in ko'chirish qoidalariga rioya qila oladi, bo'g'in ko'chirish qoidalariga rioya qila oladi, o'zlashtirgan leksik birliklarni matnda qo'llay oladi, tinish belgilarini to'g'ri qo'llay oladi.

Nodavlat umumta'lim muassasalari, o'quv va o'quv-metodik adabiyotlarni nashr etish hamda boshqa xalq ta'limi sohalari faoliyatini tartibga soluvchi normativ huquqiy baza rivojlantiriladi. Bolalarni umumta'lim muassasalariga qabul qilish bo'yicha davlat xizmatlarini ko'rsatish reglamenti tasdiqlanishi lozim.

Yangi davlat ta'lim standartlari va umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturlarini, shu jumladan STEAM usulini bosqichma-bosqich joriy etish va takomillashtirish ko'zlangan. Xalq ta'limi muassasalari ilg'or jahon tajribasiga tayanib, ta'lim sifatini takomillashtiradilar.

Ta'lim sifatini oshirish uchun uning holati va rivojlanish tendentsiyalarini uzluksiz monitoringini olib borish va o'quvchilarning o'quv yutuqlarini ob'ektiv va adekvat baholashni amalga oshirish zarur. Bu ayniqsa, o'quvchilarning keyingi shaxsiy va fuqarolik rivojlanishi uchun zamin yaratadigan umumiy o'rta ta'lim darajasida muhim ahamiyatga ega.

Bolaning tafakkuri, ijodiylik, tanqidiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimida boshlang'ich sinfni tugatayotgan har bir o'quvchi shaxsiga bir qancha zamonaviy, shu jumladan, uning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi nuqtayi nazaridan yangi talablarni qo'yadi. Binobarin, o'qitishning maqsadlari, vazifalari, mazmuni, uslublari va usullarini qayta ko'rib chiqqan holda ishlab chiqilgan yangi milliy dasturning qabul qilinishi bu boradagi ishlarning samarasini oshirishda asosiy dasturulamal bo'lib, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, aqliy va ijodiy salohiyatining yanada yuqori bo'lishida xizmat qiladi.

Yangi tahrirdagi milliy o'quv dasturga ko'ra nashr qilingan o'qish savodxonligi darsliklarining joriy qilinishi o'quvchi va o'qituvchining faolligini oshirishni, o'z ustida tinimsiz ishlashni, o'quv topshiriqlarni ijodiy yondashgan holda bajartirish va bajarishni nazarda tutadi.

Shunday ekan, boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida badiiy asarlarni o'qitilishi o'quvchilarning fanga oid kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan, diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish, to'g'ridan-to'g'ri o'zi mustaqil xulosalar chiqarish, matn elementlarini tanqidiy baholash, g'oyalar va axborotni talqin qilish va uyg'unlashtirish malakalarini shakllantiradi. O'quvchilarga badiiy asarlarni o'rgatish, ularda nutq malakalarini shakllantirish, nutq o'stirishni nazarda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva F. Ta'lim tizimi sifatini oshirishda pisa va timss kabi xalqaro tadqiqotlarning roli //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.

2. Nurillayevna A. F. Teaching Scientific Popular Articles in Mother Nili and Reading Literacy Courses //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – Т. 2. – №. 3. – С. 47-50.

LOYIHALASHTIRISH TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARINI KASBIY METODIK TAYYORGARLIGINI O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Almamatova Zebo Xudayberdiyevna

Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada loyihalashtirish texnologiyalari asosida bo‘lajak biologiya fani o‘qituvchilarining kasbiy metodik tayyorgarligini o‘ziga xos xususiyatlari jarayonining pedagogik asoslari yoritilgan.

Kalit so‘zlar. Loyihalashtirish, metodik, kasbiy, pedagogik texnologiyalar, loyihalashtirish texnologiyalari.

ТЕОРИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ДИЗАЙНЕРСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Алмаматова Зебо Худайбердиевна

Джизакский государственный педагогический университет, преподаватель, доктор философских наук (PhD) педагогических наук

Абстракт. В данной статье описаны педагогические основы процесса совершенствования профессионально-методической подготовки будущих учителей биологии на основе проектных технологий.

Ключевые слова. Проектирование, методические, профессиональные, педагогические технологии, технологии дизайна.

THEORY OF IMPROVING PROFESSIONAL METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS BASED ON DESIGN TECHNOLOGIES

Almamatova Zebo Khudaiberdiyevna

Jizzakh State Pedagogical University, teacher, doctor of philosophy (PhD) in pedagogical sciences

Abstract. This article describes the pedagogical foundations of the process of improving the professional methodological training of future biology teachers based on design technologies.

Keywords. Designing, methodical, professional, pedagogical technologies, design technologies.

Kirish. Jahon ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirish, biologiyaning nazariy asoslarini axborot texnologiyalari va innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida shakllantirish bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining nazariy bilimlaridan amaliyotda muvaffaqiyatli foydalana olish malakalarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Intellektual salohiyatli, kasbiy ko‘nikmalarga ega kompetentli poleantologik, zoogeografik, filogenetik yo‘nalishlarda mutaxassislarni tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirish, o‘qitish samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor berilmoqda.

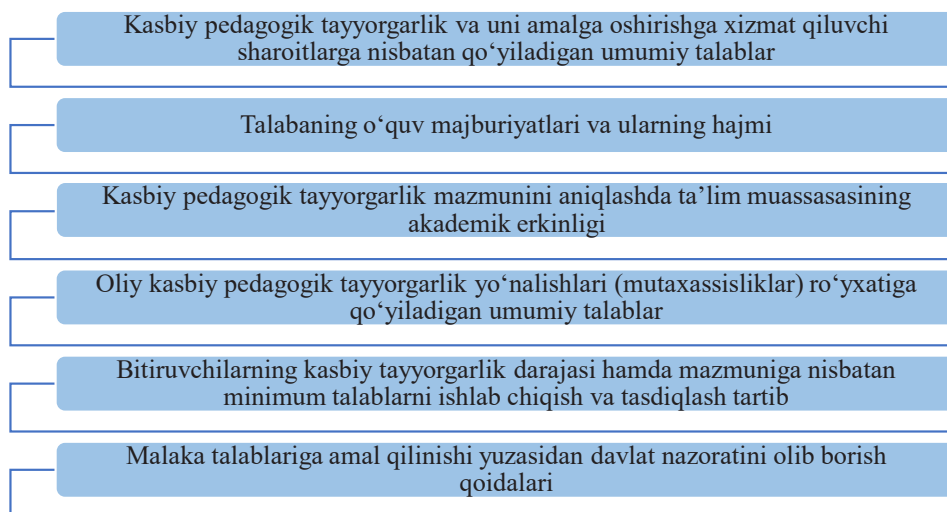
Adabiyotlar. Respublikamizda biologiya va uni o‘qitish metodikasini pedagogik va axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirish J.Azimov, J.O.Tolipova, O.Mavlonov, S.Dadayev, K.Saparov, U.Xurramov, F.Azimovlar tomonidan; oliy ta’lim muassasalarida pedagogik va axborot texnologiyalarini ta’lim amaliyotiga joriy etish A.Abduqodirov, N.N.Azixzodjayeva, U.Sh.Begimqulov, R.X.Djurayev, Sh.S.Sharipov, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini orttirish va talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish R.G.Isyanov, N.A.Muslimov, O‘.Q.Tolipov, M.B. Urazova, M. Umarov, A.T.G‘ofurov, S.X.Sulliyeva, Q.G‘. Zokirov, S.Salimova, U.E Raxmatov, G.S.Ergasheva, M.A.Kuychiyevalar tadqiq etishgan.

MDH davlatlari olimlaridan G.S.Altshuller, A.V.Andriyenko, A.A.Verbiskiy, Ye.Yu. Girfanova, L.A.Kazanseva, A.A.Kirsanov, A.Leontyev, M.I.Maxmutov, P.I.Pidkasistiy, G.P.Polutina, L.M.Popovlar; talabalarning mustaqil izlanish ishlari jarayonida ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari V.I.Andreyev, Ye.A.Korchagin, Ye.A.Klimov, ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishning tashkiliy tuzilishini aniqlashda asosiy yondashuvlar D.Sh. Galiullina, A.G.Musinlar tomonidan tatqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni bilan 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid Davlat dasturida Respublikaning 367 ta umumta'lim maktabining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni "o'quv-laboratoriya jihozlari va boshqa inventarlar bilan ta'minlash" orqali "talabalarning ta'lim olishlari va o'qituvchilarning faoliyat yuritishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish"ga erishish zarur vazifa sifatida belgilandi.[4].

Dasturning bosh maqsadi ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirishdan iborat. Bu esa, o'z navbatida oliy ta'lim professor - o'qituvchilari zimmasiga tegishli o'quv fanlari bo'yicha o'quv adabiyotlarini hozirgi davr talabi va ilm-fanning so'nggi yutuqlarini hisobga olgan holda yangilab borish, ta'lim jarayoniga innovatsiya va ta'lim texnologiyalarini joriy etishni taqozo etmoqda.

Biologiya o'qitish metodikasi ta'limi yo'nalishi talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni tashkil etish va amalga oshirishning mazmuni malaka talablari, o'quv reja, namunaviy o'quv dasturlari, darsliklar, o'quv va metodik qo'llanmalar hamda tavsiyanomalarda o'z ifodasini topgan. Malaka talablari ta'limning zarur va yetarli darajasi hamda o'quv yuklamalari hajmiga qo'yiladigan asosiy talablarni belgilab beradi. Ta'lim oluvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni malaka talablari belgilab beradi. Shuningdek, Malaka talablari – nazorat vositasi sifatida ta'lim muassasasining tayyorlov yo'nalishlari sharoitlarini belgilab beruvchi mezon bo'lib xizmat qiladi. Malaka talablarining joriy etilishi natijasida Davlat buyurtmachi sifatida ta'lim muassasalari oldiga vazifa qo'yadi. Ta'lim muassasasi esa ana shu vazifalardan kelib chiqqan holda, qanday bilim, ko'nikma va malakalarni berishi lozimligini va uni qanday amalga oshirish chora-tadbirlarini bosqichma-bosqich belgilab oladi. Yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda, oliy ta'lim tizimida o'qituvchilarni tayyorlashda ta'lim mazmunini ifodalovchi Malaka talablari quyidagilarni belgilab bergan(1.1.1-rasm):

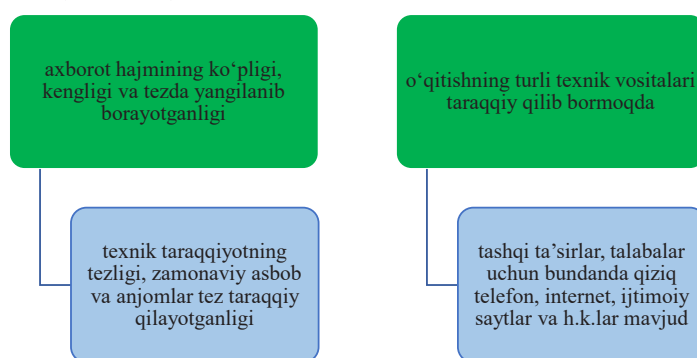

1-rasm. Malaka talablarining asosiy qoidalari.

Tahlil va natijalar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishining zamonaviy jahon darajasi shundayki, respublikada jahon axborot makonining infratuzilmalari va milliy axborot-hisoblash tarmog'i integratsiyasiga mos keluvchi milliy tizimni yaratish

milliy iqtisodiyot, boshqarish, fan va ta'lim samaradorligining muhim omili bo'lmoqda. Bu muammolar ancha murakkab va ayni paytda respublikamiz uchun dolzarbdir. Hozirda olib borilayotgan iqtisodiy, tuzilmaviy va boshqa o'zgarishlarni amalga oshirish natijalari respublikada axborotlashtirish bilan bog'liq muammolarning qanday va qaysi muddatlarda hal etishga ham bog'liqdir. O'quv fanlari bo'yicha elektron o'quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o'qitishda zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tadbiiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Shu o'rinda, o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning zaruriy shartlarini keltirib o'tamiz(2-rasm):

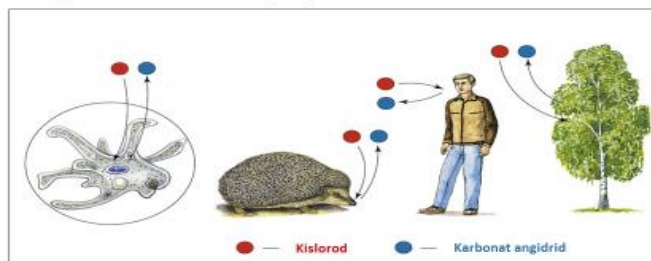
2-rasm. Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning zaruriy shartlari

Bunday ta'sirlar bugungi kun darslarini zamon talabi darajasida o'tishni talab qiladi.

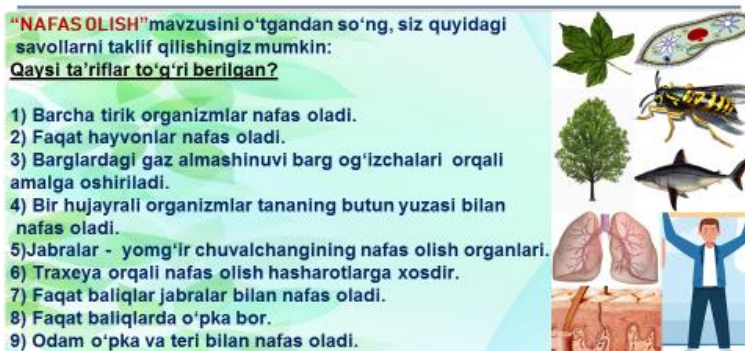
“Biologiya o'qitish metodikasi” jumladan, umurtqali hayvonlar zoologiyasi adabiyotlarida ta'limning barcha bosqichlariga oid umumiy pedagogik va didaktik talab talabaning dasturiy bilim, tasavvur va ko'nikmalari asosida mustaqil ishlash samaradorligini takomillashtirish, ilmiy fikrlashga, o'quv faniga qiziqishini kuchaytirish, kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish, nazariy va amaliy mashg'ulot mobaynida ularning faolligini oshirishdan iborat. fani o'qitish metodikasini takomillashtirishning psixologik-pedagogik asoslari o'qitishning ilmiyligini ta'minlash, talabalarning bilishga oid faoliyatini sezilarli ravishda kuchaytirish, ularning bilim sifatini oshirishga yordam beruvchi va fikrlashning zamonaviy usulini samarali rivojlantirishga hamda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga imkon beruvchi didaktik tamoyil sifatida namoyon bo'lishi haqidagi nazariyani takomillashtirishni qabul qilamiz.

Fanni o'qitishda axborot-kommunikatsion texnologiyadan foydalanib, mavzular bo'yicha talabalarga topshiriqlardan misollar keltirib o'tamiz(2-rasm, 3-rasm).

Berilga sxemada xatolikni toping.

2-rasm. Berilgan sxemadagi xatoliklarni toping topshiriqni amalga oshirish.

3-rasm. Hayvonlarni nafas olish jarayonini takrorlash bo'yicha topshiriq.

Xulosa. Loyihalash ta'lim uslubining amalga oshirilishi pedagog faoliyatining o'zgarishiga olib keladi. U tayyor bilimlar tashuvchisidan o'z talabalarining bilish faoliyatining tashkilotchisiga aylanadi. O'quv xonasidagi psixologik muhit ham o'zgaradi, chunki pedagogga o'z o'quv-tarbiya ishi va talabalarning ishini turli-tuman mustaqil faoliyatlariga, tadqiqot, izlanish, ijodiy xarakterdagi faoliyat ustunligiga qaratishiga to'g'ri keladi. Barcha loyihalarga tashqi baho zarurligi to'g'risida alohida shuni qayd etish lozim, chunki faqat shu yo'l bilan ularning samaradorligi, kamchiliklar borligini, o'z vaqtida tuzatish ishlarini olib borish mumkin.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Kuychiyeva M.A. Biologiya fanini o'qitishda fanlararo bog'lanishlarning o'rni va ahamiyati // Zamonaviy ta'lim ilmiy-amaliy ommabop jurnal. - Toshkent, 2019. - №5 (78). - B. 34-37. (13.00.00; №10)

2. Kuychiyeva M.A. Tabiiy fanlar o'qituvchilarining kompetentligi va kasbiy layoqatini rivojlantirish masalalari // Toshkent davlat pedagogika universiteti Ilmiy axborotlari. - Toshkent, 2021. - №1-son. - B. 53-57. (13.00.00; №32).

3. Kuychiyeva M.A. Use of Interdisciplinary Relationships In The Formation Of Competences In Biology Students // CONVERTER 2021 www.converter-magazine.info. - P. 485-489. (№10. ISSN:0010-8189).

4. Kuychiyeva M.A. // Organization of Experimental Works on the Development of Professional and Methodical Competence of Future Biology Teachers // Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching. Open Access, Peer Reviewed Journals. 2022. ISSN (E): 2795-739, - P.19-21. (№7. SJIF; IF-8.115)

5. Kuychiyeva M.A., Eshmatova D. Development of Professional and Methodical Competence of Future Biology Teachers in Extracurricular Activities // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. 2022. ISSN:2776-0979, - P. 617-621. (№12. SJIF; IF-7.565).

ZAMONAVIY DUNYODA MADANIYATLARARO ALOQA

Aminova Dilnoza Xikmatullayevna

Toshkent harbiy akademik litseyi “Temurbeklar maktabi” ingliz tili o‘qituvchisi, filologiya kafedrasini mudiri

Annotatsiya: Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo aloqa eng jadal rivojlanayotgan yo‘nalishdir. Madaniyatlararo aloqa jamiyat tomonidan talab qilinadigan tilshunoslikdagi muhim tarmoq bo‘lib, unda tilshunoslik, madaniyatshunoslik, aloqashunoslik va lingvodidaktikadagi barcha bilimlar qiyoslab o‘rganiladi. Mazkur maqolada madaniyatlararo aloqa munosabatlari haqidagi butun dunyo tilshunoslarining fikrlari va nazariyalari keltirilgan. Muallif madaniyatlararo aloqa yo‘nalishi haqidagi dunyo tilshunoslarining nazariyalariga o‘z fikrlari bilan qo‘shimcha ma‘lumotlar bergan.

Kalit so‘zlar: madaniyat, madaniyatlararo aloqa, lingvodidaktika, tilshunoslik, aloqashunoslik, madaniyatshunoslik, xulq-atvor, jamiyat, madaniyatlararo aloqa tadqiqotlari.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аминова Дильноза Хикматуллаевна

Ташкентский Военный Академический Лицей Учитель английского языка «Темурбеклар мактаби», заведующий кафедрой филологии

Аннотация: Сегодня межкультурная коммуникация является наиболее бурно развивающимся направлением современной лингвистики. Межкультурная коммуникация – важная отрасль лингвистики, необходимая обществу, в которой сравнительно изучаются все знания в области лингвистики, культурологии, коммуникативистики и языковой дидактики. В данной статье представлены мнения и теории лингвистов всего мира о межкультурной коммуникации. Своей мыслью автор дал дополнительную информацию теориям мировых лингвистов о направлении межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: культура, межкультурная коммуникация, лингводидактика, лингвистика, коммуникативистика, культурология, поведение, общество, исследования межкультурной коммуникации.

INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE MODERN WORLD

Aminova Dilnoza Xikmatullayevna

Tashkent Military Academic Lyceum “Temurbeklar maktabi” English teacher, head of department of philology

Annotation: Today, intercultural communication is the most rapidly developing direction in modern linguistics. Intercultural communication is an important branch of linguistics required by society, in which all knowledge in linguistics, cultural studies, communication studies and language didactics is studied comparatively. This article presents the opinions and theories of linguists from all over the world about intercultural communication. The author gave additional information to the theories of world linguists about the direction of intercultural communication with his thoughts.

Key words: culture, intercultural communication, linguodidactics, linguistics, communication studies, cultural studies, behavior, society, intercultural communication studies

Introduction. Intercultural communication is a theoretical and applied scientific direction that is vigorously developing and in demand by society, located at the intersection of linguistics, cultural studies, communication studies and linguodidactics. This direction is actively being developed in many countries (England, Germany, Spain, USA and others).

The history of the formation of intercultural communication as an academic discipline convincingly indicates that it was initially formed on the basis of the integration of various humanities and their methods. The founders of intercultural communication were representatives

of various scientific fields: linguistics, anthropology, psychology, sociology, ethnology, folkloristics, etc. In the process of their joint work, the theories and methods of these fields of knowledge were mixed, giving intercultural communication an integrative character, which became and remains fundamental to it to this day.

Literature review. Communication (Latin *communicatio* from *communicare* - to make common, to connect; a path of communication, a form of communication) is the object of study of many sciences - sociology, ethnography, psychology, rhetoric, as well as cybernetics and a number of other natural science disciplines.

Today this concept is used in two meanings:

a) communication route, connection of one place with another (for example, transport communications, underground communications);

b) communication, transfer of information from person (group) to person (group); a specific form of their interaction in the process of life with the help of language and other signal forms of communication.

The term “communication” appeared in the scientific literature relatively recently and over several decades of the twentieth century has become, in essence, key in social and humanitarian knowledge. This, apparently, is explained by its special capacity, which allows the word to be filled with various meanings and used for various cognitive purposes. But no matter what form of communication we are talking about, there are units inherent in this process, the presence of which allows us to talk specifically about communication. These are concepts such as information (message or text), understanding (both rational and sensory), which is the goal of communication, and technology that allows information to be transmitted effectively from the point of view of understanding. It is also worth noting the necessary conditions for communication, the first of which is the orientation of the participants towards some general inter-subjective norms, and the second is communicative competence.

Why do we engage in communication? The answer is obvious - we transmit messages to warn other people (road signs or shouting), to inform other people (newspaper or press release), to explain something (textbook), to entertain (anecdote or feature film), to describe something (documentary film or oral story), to persuade someone (poster or banner). These are the goals of communication. Most often there are several of them (a film can entertain, inform, describe, warn, and explain). The primary reason why people need communication is the needs of an individual or group of people. The goals of communication serve certain needs: survival, cooperation and maintaining relationships with other people, encouraging others to take action, exercising power over other people (which includes propaganda), receiving and communicating information, etc.

The emergence of the discipline “Intercultural Communication” is due to the fact that in the process of intercultural interaction people encounter problems caused by the discrepancy in the perception of the world around the people of different cultures, which entails misunderstanding and even conflict situations.

Discussion and result. In modern humanities, the concept of “culture” is one of the fundamental ones. It is natural that it is central in intercultural communication. According to the definition of American cultural anthropologists A. Kroeber and K. Kluckhohn, culture is a complex phenomenon that includes both material and social phenomena, as well as various forms of individual behavior and organized activity. Various manifestations of culture are observed in the form of differences in human behavior and certain types of activities, rituals, and traditions. We see only individual manifestations of culture, but never see it as a whole. Cultural anthropology considers culture as a product of the joint life activity of people, a system of agreed upon ways of their collective existence, ordered norms and rules for satisfying group and individual needs, etc. [2; 438]

As a result, an independent cultural system is formed, which is usually called the ethnic culture of a given people. Its core is a set of “rules of the game” adopted in the process of their collective existence. Unlike human biological properties, they are not inherited genetically, but are acquired only through learning. For this reason, the existence of a single universal culture that unites all people on Earth becomes impossible.

The presence of local cultures is a natural form of existence of all human culture as a whole. No culture exists in isolation. In the process of her life, she is forced to constantly turn either to her past or to the experience of other cultures. This appeal to other cultures is called “interaction of cultures”.

Voluntarily or unwittingly, throughout their lives people are part of certain sociocultural groups. Each such group has its own microculture (subculture) as part of the mother culture and has both similarities and differences with it. Differences may be due to social sentiments, education, traditions and other reasons. Subcultures are based on the mutual self-perception of their members, determined by the racial, religious, geographical, linguistic, age, gender, labor, and family background of their members. And depending on this type of affiliation, they adhere to one or another model of behavior.

Cultural diversity influences the selection of information in communication, the choice of motivational strategies, conflict resolution styles, personality, social relationships and interaction skills.

Probably, the birth date of intercultural communication as an academic discipline should be considered 1954, when the book by E. Hall and D. Traggēpa “Culture as Communication” was published, in which the authors first proposed the term “intercultural communication” for widespread use. “Communication” which, in their opinion, reflected a special area of human relations. [3; 248] Later, the main provisions and ideas of intercultural communication were more thoroughly developed in the famous work of E. Hall “The Silent Language” (“Silent Language”, 1959), where the author showed the close connection between culture and communication. Developing his ideas about the relationship between culture and communication, Hall came to the conclusion about the need for training in intercultural communication. [4; 189] The process of establishing intercultural communication as an academic discipline began in the 1960s, when this subject began to be taught in a number of US universities.

On the European continent, the formation of the academic discipline “intercultural communication” occurred somewhat later than in the United States, and was caused by other reasons. The creation of the European Union opened borders for the free movement of people, capital and goods. Practice has raised the problem of mutual communication between speakers of different cultures. Against this background, the interest of scientists in the problems of intercultural communication gradually developed.

In Russian science and the education system, the initiators of the study of intercultural communication were foreign language teachers, who were the first to realize that for effective communication with representatives of other cultures, knowledge of a foreign language is not enough.

Each culture has its own language system, with the help of which its speakers are able to communicate with each other. In science, various forms of language communication are called verbal means of communication. The most famous verbal means of communication include, first of all, human speech.

However, human speech is only one of the elements of language, and therefore its functionality is much less than that of the entire language system as a whole. Language does not exist outside of culture. This is one of the most important components of culture, a form of thinking, a manifestation of specifically human life activity, which itself in turn is the real existence of language. Therefore, language and culture are inseparable from each other.

The relationship between language and culture is a complex and multifaceted issue. However, their close relationship is obvious. As S.G. notes in one of his works. Ter-Minasova, “language is a mirror of culture, it reflects not only the real world surrounding a person, not only the real conditions of his life, but also the social consciousness of the people, their mentality, national character, way of life, traditions, customs, morality, system values, attitude, vision of the world”. [7; 624] Language is not just a tool for reproducing thoughts, it itself shapes our thoughts. Language does not just reflect the world, it builds an ideal world in our minds, it constructs a second reality. A person sees the world as he says.

Therefore, people who speak different languages see the world differently. Thus, between

the real world and language stands thinking; the word reflects not the object or phenomenon of the surrounding world itself, but how a person sees it, through the prism of the picture of the world that exists in his mind and which is determined by his culture. After all, the consciousness of each person is formed both under the influence of his individual experience and as a result of communication, during which he masters the experience of previous generations.

A promising direction in the study of intercultural communication in modern society has become the emergence and development of trends aimed at studying the characteristics of verbal etiquette (linguistic tendency) and non-verbal etiquette (cultural-behavioral tendency). Etiquette situations are closely related to everyday communication, which is diverse and can vary widely depending on various factors. The variability of etiquette situations may depend on gender, age, origin, meeting place, time of day and/or year, type of activity, social status, etc.

Today, within the framework of the study of intercultural communication, the term “global village” (world global village) has become widespread. It was introduced by Marshall McLuhan to describe the emerging new communication and, subsequently, cultural situation. McLuhan describes how the globe “shrank” to the size of a village as a result of the development of electronic communications, when instantaneous transmission of information from any continent to anywhere in the world became possible.

Conclusion. Today, the term “global village” is primarily used as a metaphor to describe the Internet and the World Wide Web. On the Internet, the physical distance between interlocutors does not play a significant role for communication; not only space and time are erased, but there is a convergence of cultures, worldviews, traditions and values. When communicating with each other via electronic means, people reason and act as if they were very close, living in “the same village.” They, wittingly or unwittingly, increasingly invade each other’s lives, talking about everything they saw and heard.

In this context, intercultural verbal communication is an extremely interesting process, although perhaps not sufficiently studied. In this sense, effective verbal intercultural communication is not an easy and accessible mechanism of interaction in intercultural contacts.

References

Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию: [пер. с англ] / под ред. к.ф.н. А. А. Панченко. СПб: группа «Евразия», 1998. 352 с.

Kroeber A.L. Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Cambridge, 1952. 441 p.

E. Hall, D. Traggера “Culture as Communication” Cambridge, 1954. 248 p.

E. Hall “The Silent Language” Cambridge, 1959. 189 p.

Маклюэн М. Галактика Гутенберга: Становление человека печатающего: [пер. И.О. Тюриной]. М.: Академический проект: Фонд “Мир”, 2005. 496 с.

Porter R., Samovar L. Communication between Cultures. Wash., Wadsworth Publishing Company, 1995. 432 p.

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие. М.: Слово / Slovo, 2000. 624 с.

MALAKALI YUNON-RUM KURASHCHILARINI MUSOBAQA FAOLIYATI KO'RSATKICHLARINING JISMONIY TAYYORGARLIGINI MAXSUS JISMONIY MASHQLAR ORQALI NAZORAT QILISH

Azizov Ahror Baxriddinovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyoti kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Malakali yunon-rum kurashchilarini musobaqa faoliyati ko'rsatkichlarini nazorat qilish va jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini maxsus jismoniy mashqlar orqali samaradorligini nazorat qilish keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Malakali yunon-rum kurashchilari, musobaqa faoliyati, nazorat, jismoniy tayyorgarlik, maxsus mashqlar, samaradorlik.

КОНТРОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ГРЕКО-РИМСКИХ БОРЦОВ ЗА ПОКАЗАТЕЛИ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛЬНЫМИ ФИЗИЧЕСКИМИ УПРАЖНЕНИЯМИ

Азизов Ахрор Бахриддинович

Преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта Узбекистан, г. Чирчик

Аннотация. В данной статье рассматривается контроль за результатами соревновательной деятельности квалифицированных греко-римских борцов и контроль эффективности результатов физической подготовки с помощью специальных физических упражнений.

Ключевые слова: квалифицированные греко-римские борцы, соревновательная деятельность, контроль, физическая подготовка, специальные упражнения, результативность.

CONTROL AND PHYSICAL FITNESS OF QUALIFIED GRECO-ROMAN WRESTLERS THROUGH AN INTELLECTUAL SENSOR SYSTEM OF INDICATORS OF COMPETITION ACTIVITY

Azizov Ahror Baxriddinovich

Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports Chirchik, Uzbekistan

Annotation. This article cites qualified Greco-Roman wrestlers as monitoring the performance indicators of competition activities and monitoring the effectiveness of physical fitness indicators through special physical exercises.

Keywords: qualified Greco-Roman wrestlers, competition activities, control, physical training, special exercises, efficiency.

KIRISH. Jahon miqyosida yunon-rum kurashlari bo'yicha raqobatning keskin darajada oshib borayotgani hozirgi kunda sportchilarni tayyorlashning optimal jihatlarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish muammolarini ilmiy jihatdin o'rganishni talab qilmoqda. Bir qator olimlar tomonidan kurash turlari bilan shug'ullanuvchi sportchilarning texnik-taktik harakatlarni bajarishda jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy izlanishlar olib borilmoqda.

Yurtimizda so'nggi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommaviylashtirish, ko'p yillik tayyorgarligida iqtidorli sportchilarni saralab olish va ular uchun zarur sharoitlar yaratish, milliy terma jamoaga zaxira sportchilarni yetkazib berish hamda ularni xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida tizimli ishlar amalga oshirilishidek aniq maqsadli siyosat olib borilayotgani tufayli, ushbu sohani yanada rivojlantirish masalalariga ko'proq e'tibor berilayotganligi yaqqol ko'rinmoqda. Yunon-rum musobaqalariga tayyorgarlik

jarayonini tahlil qilish va sportchilarning individual xususiyatlariga oid uslublarni tanlash, o'quv-mashg'ulot dasturlarini belgilashda vositalarni to'g'ri qo'llash, sportchilarning musobaqa faoliyati ko'rsatkichlarini tahlil etish, jismoniy va texnik-taktik tayyorgarlik samaradorligini oshirishda maxsus sport uskunalaridan foydalanish yo'li bilan tadqiqotlar o'tkazilmagan.

Hozirgi davrda, malakali yunon-rum kurashchilarning jismoniy, funksional, texnik-taktik, psixologik tayyorgarliklarini takomillashtirish, chidamlilikni shakllantirish, adaptiv jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish muammolari bo'yicha xalqaro ilmiy-tadqiqot institutlarida, oliy o'quv yurtlarida yetakchi ilmiy tadqiqot markazlarida mashg'ulot jarayonini kompleks nazorat qilishni, sport turlari bo'yicha mashg'ulot yuklamalarini tezkor boshqarish va tayyorlashning zaruriy masalalar yuzasidan ko'plab zamonaviy instrumental metodikalarga asoslangan istiqbolli tadqiqot va izlanishlar olib borilayotgan bo'lsada, ular bugungi kun talablari uchun yetarli emas.

Ishning maqsadi: Malakali yunon-rum kurashchilarining musobaqa faoliyatini ko'rsatkichlarini va jismoniy tayyorgarligini maxsus jismoniy mashqlar orqali nazorat qilishdan iborat.

Tadqiqot natijalari va uni muhokamasi. Sportchining jismoniy tayyorgarligi sport trenirovkasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi va jismoniy sifatlar – kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik va tezkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jarayondir. Kurashchining maxsus jismoniy tayyorgarligi harakatlanish sifatlarini kurashchilarning musobaqa faoliyati xususiyatlari tomonidan qo'yiladigan talablarga qat'iy muvofiq holda rivojlantirishga qaratilgan.

Kurashchilar musobaqa faoliyatini chuqur o'rganish zamonaviy musobaqa qoidalari kurash bellashuvlari shiddatini jiddiy oshirishga olib kelgani faktini ta'kidlaydi. Sport fanining yetakchi mutaxassislari, murabbiylar sportchilarning musobaqa faoliyati xususiyatlarini batafsil o'rganish asosida o'quv-mashq ishlari samaradorligini oshirishga urinadilar. Shundan kelib chiqib, malakali-yunon-rum kurashchilarining alohida xususiyatlarini hisobga olishi kerak bo'ladigan texnik-taktik tayyorgarligini boshqarishning maxsus tizimi belgilandi. Uning mohiyati sportchilar tayyorgarligida rejalashtirilgan maqsadlarga erishish yo'llari va individuallashtirilgan faoliyatning jiddiy jihatlari ochishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, o'tkazilgan pedagogik tajribada olingan natijalar asosida malakali kurashchilarning o'quv-trenirovka mashg'ulotlarining vositalari va maqsadli takomillashtirish dasturi ishlab chiqildi hamda ularni qo'llash samaradorligini ilmiy mohiyati ochib berildi. Tadqiqotlar davomida malakali yunon-rum kurashchilarining jismoniy tayyorgarligi va uni samaradorligini oshirishning o'zaro bog'liqligi amaliyotda o'z isbotini topdi. Mazkur olingan ma'lumotlar sport kurashi nazariyasi va uslubiyati sohasidagi nazariy bilimlarni boyitish va kengaytirish imkonini beradi.

Yunon-rum sport kurashi turida musobaqa qoidalarini o'zgarishini e'tiborga olgan holda sportchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish va texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish texnologiyasi ishlab chiqildi hamda jismoniy sifatlarni yaxshilash orqali, ularni faoliyati natijadorligini oshirish imkoni yaratildi.

Malakali yunon-rum kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarini jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tahlil qilindi va quyidagicha bo'ldi.

Tadqiqot boshidagi 12 ta mashqni bajarish bo'yicha olingan ko'rsatkichlarning barchasida ishonchlilik darajasida farq kuzatilmadi.

Biz tomondan amaliyotga tatbiq etilgan haftalik mashg'ulot dasturi asosida amalga oshirilgan tadqiqot guruhi sportchilarida jismoniy tayyorgarlik holatini tahlil qildik. Tadqiqot yakunida kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlari jadvalda keltirilgan.

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tadqiqot boshidagi natijalar:

Kurashchi vazniga teng bo'lgan shtangani yotib ko'tarish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $8,52 \pm 1,02$ va nazorat guruhida $8,82 \pm 1,01$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida bu ko'rsatkichlar mos ravishda $9,03 \pm 1,06$ va $8,97 \pm 1,04$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($p > 0,05$).

Kurashchini yelkaga olib o'tirib-turish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda

tajriba guruxida $20,99 \pm 2,11$ va nazorat guruxida $21,08 \pm 2,08$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,82 \pm 2,17$ va $21,88 \pm 2,11$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

10 marta egilib oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $28,03 \pm 3,11$ va nazorat guruxida $27,93 \pm 3,02$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $24,12 \pm 2,56$ va $26,93 \pm 2,61$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

Kurashchini belini ushlab parterdan yuqoriga ko'tarish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $20,95 \pm 2,39$ va nazorat guruxida $21,01 \pm 2,33$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $24,05 \pm 2,23$ va $23,09 \pm 2,11$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($p > 0,05$).

10 marta ko'prik holatida egilib o'tish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $18,34 \pm 1,87$ va nazorat guruxida $18,29 \pm 1,81$ tashkil qildi. tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $16,01 \pm 1,56$ va $17,61 \pm 1,49$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

Turnikda tortilish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $20,13 \pm 2,09$ va nazorat guruxida $21,03 \pm 2,01$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,16 \pm 2,35$ va $23,04 \pm 2,31$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($p > 0,05$).

10 marta yelkalaridan oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $15,32 \pm 1,55$ va nazorat guruxida $15,28 \pm 1,48$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $13,34 \pm 1,34$ va $14,78 \pm 1,31$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

4 metrli arqonga chirmashib chiqish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $2,05 \pm 0,22$ va nazorat guruxida $2,13 \pm 0,21$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $2,19 \pm 0,21$ va $2,16 \pm 0,22$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($p > 0,05$).

Uzunlikka sakrash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $2,01 \pm 0,23$ va nazorat guruxida $2,05 \pm 0,22$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $2,09 \pm 0,19$ va $2,07 \pm 0,21$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($p > 0,05$).

10 marta yelkadan oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $15,99 \pm 1,68$ va nazorat guruxida $15,93 \pm 1,66$ iborat bo'ldi. Tadqiqot yakunida bu ko'rsatkichlar mos ravishda tajriba guruxida $13,83 \pm 1,29$ va nazorat guruxida $14,98 \pm 1,27$ tashkil qildi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

Kurashchi bilan maxsus koordinatsiya mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $9,98 \pm 1,13$ va nazorat guruxida esa $9,91 \pm 1,12$ tashkil etdi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda tajriba guruxida $11,79 \pm 1,09$ va nazorat guruxida $10,29 \pm 1,11$ tashkil qildi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,01$).

5x2 marta ko'prik xolatida aylanishlar mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $27,05 \pm 2,98$ va nazorat guruxida $26,95 \pm 2,91$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,55 \pm 2,19$ va $25,83 \pm 2,13$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($p < 0,05$).

№	Nazorat testlari	Tadqiqot boshida				Tadqiqot yakunida				Ishonchlilik darajasi	
		Tajriba guruxi		Nazorat guruxi		Tajriba guruxi		Nazorat guruxi		Boshida	Yakunida
		$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$	$\bar{X} \pm \sigma$				
1.	Kurashchi vazniga teng shtangani yotib ko'tarish, m.	8,52	1,02	8,82	1,01	9,03	1,06	8,97	1,04	p>0,05	p>0,05
2.	Kurashchini yelkaga olib o'tirib-turish,m.	20,99	2,11	21,08	2,08	23,82	2,17	21,88	2,11	p>0,05	p<0,05
3.	10 marta egilib oshirib tashlash,s.	28,03	3,11	27,93	3,02	24,12	2,56	26,93	2,61	p>0,05	p<0,05
4.	Kurashchini belini ushlab parterdan yuqoriga,m.	20,95	2,39	21,01	2,33	24,05	2,23	23,09	2,11	p>0,05	p>0,05
5.	10 marta ko'prik xolatida egilib o'tishlar,s.	18,34	1,87	18,29	1,81	16,01	1,56	17,61	1,49	p>0,05	p<0,05
6.	Turnikda tortilish,m.	20,13	2,09	21,03	2,01	23,16	2,35	23,04	2,31	p>0,05	p>0,05
7.	10 marta yelkadan oshirib tashlash,s.	15,32	1,55	15,28	1,48	13,34	1,34	14,78	1,31	p>0,05	p<0,05
8.	4 metrli arqonga chirmashib chiqish,m.	2,05	0,22	2,13	0,21	2,19	0,21	2,16	0,22	p>0,05	p>0,05
9.	Uzunlikka sakrash,m.	2,01	0,23	2,05	0,22	2,09	0,19	2,07	0,21	p>0,05	p>0,05
10.	10 marta yelkadan oshirib tashlash,s.	15,99	1,68	15,93	1,66	13,83	1,29	14,98	1,27	p>0,05	p<0,05
11.	Kurashchi bilan maxsus koordinatsiya mashqlarini bajarish,s.	9,98	1,13	9,91	1,12	11,79	1,09	10,29	1,11	p>0,05	p<0,01
12.	5x2 marta ko'prik xolatida aylanishlar,s.	27,05	2,98	26,95	2,91	23,55	2,19	25,83	2,13	p>0,05	p<0,05

Xulosa qilib Taqiqotimiz yakunida shuni aytishimi mumkinki, biz olib borgan maxsus jismoniy mashqlar tajriba guruhi ko'rsatkichlarini nazorat guruhi o'rtacha arifmetik kattaliklarini nazorat guruhidagi huddi shunday kattaliklarni tajriba davomidagi o'zgarishiga nisbatan yuqori darajada statistik ishonchli o'sishi kuzatildi.

Zamonaviy kurash amaliyoti kurash uslubini kombinatsion tushunishdan vaziyat uslubiga o'tdi, bu ishonchni, raqibning kuchidan foydalanish qobiliyatini, o'ziga ishonishni va moslashuvchanlik asosida, hozirgi paytda zarur bo'lgan har qanday texnik harakatni bajarish uchun jismoniy qobiliyatni (tayyorlikni) rivojlantirish uchun murakkab koordinatsion tayyorgarlikni talab qiladi.

Zamonaviy va informatsion tadqiqot usullari to'plamidan foydalangan holda o'tqazilgan ko'p yillik eksperimental ma'lumotlar natijalari sport kurash turlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda sportchilarni sport turlari bo'yicha tayyorlashning turli jihatlarini to'g'risida bir qator fundamental uslubiy qoidalarni ilgari surishga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Z.A.Bakiyev Individualizatsiya texniko-takticheskoy podgotovki borsov na osnove avtomatizirovannogo analiza sorevnovatelnoy deyatelnosti/ dis. kand. ped. nauk./ 2009.
2. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. -T.: O'zdi, 2001. - 286 s.
3. S.Q.Adilov. Sport pedagogik mahoratini oshirish (Erkin kurash). O'quv qo'llanma. Toshkent: "Fanlar akademiyasi bosmaxonasida" nashr etilgan 2019 yil. -312 b.
4. S.Q.Adilov. "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati". Darslik. Chirchiq-2021yil. -337 b.
5. S.Q.Adilov. Kurash turlarida sportchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish va texnik-taktik xarakatlari samaradorligini oshirish texnologiyasi. Monografiya. Toshkent: "Fanlar akademiyasi bosmaxonasida" nashr etilgan 2020 yil. -126 b.
6. N.A.Tastanov, Sh.S.Tursunov, Sh.A.Abdullayev, S.Q.Adilov– "Sport pedagogik maxoratini oshirish (erkin va yunon-rum kurashi bo'yicha)" O'quv qo'llanma.

KINO VA TEATRNING YOSH AVLOD TARBIYASIGA TA'SIRI

Axmedova Zamira Amirovna,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, «Dramatik teatr va kino san'ati» kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Kino va teatr, hikoya va badiiy ifodaning kuchli vositalari, uzoq vaqtdan beri madaniy paradigmani shakllantirishda ta'sir ko'rsatgan. Tasviriy va sahna san'atining bu turlari o'zining ko'ngilochar ahamiyatidan tashqari, yosh avlod tarbiyasida hal qiluvchi o'rin tutadi. Ushbu maqola kino va teatrning bugungi yoshlarning intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanishiga ko'p qirrali ta'sirini o'rganadi.

Kalit so'zlar: kino, teatr, hikoya, badiiy ifoda, vosita, madaniy paradigma, yoshlarning intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanishi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan insonning ommaviy axborot vositalariga bo'lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda. Iste'mol qilinadigan ommaviy axborot vositalarining muhim qismini kino egallaydi. Sotsiologik so'rovlariga ko'ra, bugungi kunda bo'sh vaqtni o'tkazishning eng mashhur usuli kinoga borishdir. Kino, teatrlarning tomoshabinlari o'sib bormoqda, ularning asosiy qismini 18-24 yoshlilar tashkil etadi. Filmlar e'tiqodlarni shakllantirishi, fikrlarga ta'sir qilishi va munosabatni o'zgartirishi, jumladan, dolzarb ijtimoiy masalalarga bo'lgan munosabatni o'zgartirishi kutilmoqda.

Biroq, filmlarning samaradorligi masalasi fanda ochiqlicha qolmoqda. Umuman olganda, bu ommaviy kommunikatsiya tadqiqotlari uchun asosiy masala: ommaviy axborot vositalarining ta'siri ostida his-tuyg'u, idrok va xatti-harakatlar qanchalik o'zgaradi. Bu borada turli tushunchalar mavjud: "minimal ta'sir nazariyasi"dan "kuchli ta'sir nazariyalari" gacha.

Ommaviy axborot vositalarining inson ruhiyati va xulq-atvoriga ta'sir qilishning yagona mexanizmini aniqlash va uning samaradorligi haqidagi savolga aniq javob olish qiyin ko'rinadi. Bu ommaviy axborot vositalarining ta'siriga vositachilik qiluvchi turli omillar (shaxsiy tajriba, realistik mazmun, qahramonlar bilan identifikatsiya qilish chuqurligi, shaxsiy xususiyatlar va boshqalar), shuningdek, doimiy ravishda ta'sir qiluvchi omillar bilan bog'liq. Ommaviy axborot vositalaridagilardan tashqari odamlarga ta'sir qiladi. Shuning uchun bu masala bo'yicha bizning fikr va g'oyalarimiz asosan empirik tadqiqot ma'lumotlariga asoslanadi va bir nazariya bilan cheklanmaydi.

Kino tadqiqotlariga murojaat qilganda, biz kino ta'sirining turli xil ta'sirlari haqida ma'lumotlarni topishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, ta'sirning samaradorligi uning nimaga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi: fikr yoki munosabatlarga ta'sir qilishdan ko'ra, inson xatti-harakatlarini o'zgartirish qiyinroqdir. Shu munosabat bilan, ommaviy axborot vositalarining odamlarning tajovuzkor xatti-harakatlariga ta'siri bo'yicha hali ham bahsli muammo mavjud. Ushbu maqolada filmlarning ijtimoiy tarafdorlik, "insonparvarlik" ta'siri imkoniyatlari va dolzarb ijtimoiy muammolarni hal etishdagi samaradorligiga qaratilgan. Tadqiqotlar filmlarning odamlarning e'tiqodi va qarashlariga, stereotiplari va munosabatlariga ta'sirini ochib beradi. Filmlar gender va etnik stereotiplarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin, odamlarning ayrim guruhlariga nisbatan munosabatni o'zgartirishi va turli masalalar bo'yicha yangi shakllangan fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, muhojirlar haqidagi hamdardlik uyg'otuvchi filmni ko'rish ularga nisbatan ko'proq ijobiy munosabat uyg'otadi. Boshqa filmlar odamlarning chekishga bo'lgan munosabatiga va ularning chekishni tashlash niyatlariga ta'sir ko'rsatdi, ijobiy xayriya xabari bo'lgan seriya tomoshabinlarga o'zlarining xayr-ehsonlari haqida qaror qabul qilishga yordam berdi. Ijtimoiy ta'lim nazariyalari va ijtimoiy vakilliklarga asoslangan so'rovlar yordamida baholangan ko'rishda hissiy ishtirok etish ta'sir samaradorligini oshiradi; idrok qilish zarurati bilan bog'liq bo'lgan va diqqatni real dunyodan tasvirlangan dunyoga o'tkazish bilan tavsiflangan hikoyaga botirish transport nazariyasi doirasida ta'sir kuchini tushuntiradi.

Kino odamlarning muayyan masalalar bo'yicha fikrlarini yanada barqaror konstruktsiyalarga

ta'sir qilmasdan o'zgartirishi mumkin. Filmlar boshqa mamlakatlarning obrazlarini yaratadi va ularga qiziqish uyg'otadi. Masalan, Yevropa filmlari yosh tomoshabinlarning Yevropaning boshqa davlatlari haqidagi g'oyalarini shakllantiradi.

Filmlarning bolalar va o'smirlarga turli ijobiy ta'sirlarini aniqlashga harakat qildik. Dramatik filmlar o'smirlarga qarama-qarshi jins va kattalar bilan ijtimoiy munosabatlar haqida o'rgatadi, ularning o'z-o'zini anglashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va tajribalar ko'rsatganidek, etnik bag'rikenglikni oshiradi; gumanistik yo'naltirilgan filmlar bolalarning tengdoshlari bilan muloqot qilish ko'nikmalarini oshiradi, boshqalarga yordam berish va tushunish istagini oshiradi.

Ijobiy ta'sirning yorqin misollaridan biri bu Cli-fi filmlari bo'lib, ular bizni yaqin kelajakda nima kutishimiz mumkinligini aniq ko'rsatib beradi va eng qorong'u bashoratlardan qochish uchun nima qilish mumkinligi haqida o'ylash usullarini taklif qiladi. Shunday qilib, «Ertadan keyingi kun» (2004) filmi tomosha qilgandan so'ng, tomoshabinlar Yer ekologiyasi uchun mas'uliyatini va iste'molchilarning tabiatga munosabatini o'zgartirish zarurligini tan oldilar. Umuman olganda, iqlim masalalari bo'yicha filmlar namoyishi onlayn so'rovlar va ommaviy axborot vositalarida ushbu masalalar bo'yicha muhokamalar sonini oshiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, filmlarning ta'sirini tahlil qilishda ularning samaradorligi to'g'risidagi xulosalar turli xil afzallik va cheklovlarga ega bo'lgan turli xil uslubiy yondashuvlarning natijasidir. Kontentni tahlil qilish filmlar (masalan, Hindistonning stereotipik tasvirlari yoki olimlarning tasvirlari va joriy ilmiy g'oyalar tomonidan katta ma'lumotlar to'plamlarida translyatsiya qilingan tasvirlar, munosabat, stereotiplarni ochib beradi; ammo, auditoriyaga ta'sirning samaradorligi, kuchi va barqarorligi haqida savollar qolmoqda. Filmlarning ta'sirini tomoshabinlar so'rovi orqali tekshirish mumkin; shunga asoslanib, gender munosabatlari va ularning o'smirlarning kino tomosha qilish odatlari bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish kabi insonning munosabati va uning tomoshabin tajribasi o'rtasidagi bog'liqlik haqida xulosalar chiqariladi. Eksperimental tadqiqotlarda ta'sir qilish effektlari filmdan oldingi va keyingi so'rovnomalar yordamida aniqlanadi; biroq, filmni ko'rishdan bir necha hafta oldin yoki keyin bir necha kun kabi sinov va film namoyishi o'rtasidagi vaqt oraliq'i tomoshabinlarga ta'sir qilish natijasida yuzaga keladigan natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, odatda, vaqt o'tishi bilan yangi munosabatlar saqlanib qolganligi tekshirilmaydi. Ko'pincha filmlarning ta'siri eksperimental sharoitda tahlil qilinadi, unda ishtirokchilar faqat mavjud filmlardan qisqa kesilgan sahnalarni tomosha qilishadi, bu esa natijalarning ekstrapolyatsiyasini cheklaydi.

Bizning yondashuvimizning empirik yo'nalishiga ko'ra, maqsad aniq eksperimental tadqiqot asosida filmlarning ijobiy ta'siri bo'yicha yangi ma'lumotlarni olish edi. Maxsus tanlangan filmni tomosha qilgandan so'ng yoshlarning dolzarb ijtimoiy masalalarga munosabatidagi o'zgarishlarni aniqlash vazifasi qo'yildi. Ishtirokchilar mavjud badiiy filmning to'liq versiyasini tomosha qilishlari kerak edi. Tomoshabinlarning munosabatiga boshqa o'zgaruvchilar ta'sirini oldini olish uchun ular filmni tomosha qilishdan oldin va darhol sinovdan o'tkazildi. Takroriy sinov (birinchi ko'rishdan ikki hafta o'tgach) film tufayli yuzaga kelgan o'zgarishlarning barqarorligini aniqlash uchun mo'ljallangan edi.

Yoshlar orasida mashhur bo'lgan badiiy kino va teatr tomoshalari ularning rivojlanishiga ta'sirini aniqlashga harakat qildik..

Kognitiv rivojlanish:

Kino va teatrning yoshlar tarbiyasiga hissa qo'shishining asosiy usullaridan biri bu kognitiv rivojlanishdir. Turli hikoyalar, qahramonlar va madaniy muhitlarga ta'sir qilish tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Filmlar va spektakllar ko'pincha tomoshabinlardan ma'lumotni tahlil qilish, sharhlash va sintez qilishni talab qiladigan murakkab hikoyalarni taqdim etadi. Bu jarayon kognitiv qobiliyatlarni kuchaytiradi va turli mavzular va istiqbollarni chuqurroq tushunishga undaydi.

Madaniy xabardorlik:

Kino va teatr turli madaniyatlar, jamiyatlar va tarixiy davrlar uchun deraza bo'lib xizmat qiladi. Yosh tomoshabinlar inson tajribasining boyligi va xilma-xilligi haqida tushunchaga

ega bo'ladilar. Turli xil madaniy vakilliklarga ta'sir qilish stereotiplarni yo'q qilishga yordam beradi, hamdardlikni rivojlantiradi va global istiqbolni targ'ib qiladi. Dunyo bo'ylab hikoyalarga guvoh bo'lish orqali yoshlar yanada ochiq fikrli va madaniy jihatdan sezgir bo'lib qoladilar.

Hissiy intellekt:

Katta ekran yoki sahnada yaxshi tayyorlangan hikoyalarning hissiy ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Kino va teatr shodlik va kulgidan tortib qayg'u va hamdardlikgacha bo'lgan turli tuyg'ularni uyg'otish qudratiga ega. Ushbu hissiy tajribalar bilan shug'ullanish yoshlarda hissiy intellektni oshiradi. Tuyg'ularni tushunish va boshqarish qimmatli hayotiy ko'nikmalarga aylanadi, bu shaxsiy munosabatlar va ijtimoiy munosabatlarga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Aloqa maxorati:

Aktyorlik yoki sahna asari kabi teatr faoliyatida ishtirok etish samarali muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shishi mumkin. Drama to'garaklari yoki maktab spektakllariga jalb qilingan o'quvchilar o'zlarini ishonchli ifoda etishni, fikrlarini ifoda etishni va tengdoshlari bilan hamkorlik qilishni o'rganadilar. Ushbu ko'nikmalar sahnadan tashqariga chiqadi va akademik, professional va shaxsiy sharoitlarda bebahodir.

Ijtimoiy xabardorlik va mas'uliyat:

Kino va teatr ko'pincha ijtimoiy muammolarni hal qiladi, ijtimoiy adolat, axloq va axloqiy dilemmalar haqida munozaralarni keltirib chiqaradi. Bunday hikoyalar bilan tanishish yoshlarni o'z qadriyatlarini va e'tiqodlarini haqida fikr yuritishga undaydi. Bundan tashqari, qahramonlar harakatlarining oqibatlariga guvoh bo'lish ijtimoiy mas'uliyat hissini uyg'otadi. Kino va teatr hikoyalar orqali yosh avlodni jamiyatga ijobiy hissa qo'shish haqida qayg'uradigan faol fuqarolar bo'lishga ilhomlantirishi mumkin.

Ijodkorlik va tasavvur:

Kino ham, teatr ham ijodkorlik va tasavvurni rag'batlantiradi. Vizual hikoya qilish va teatr elementlaridan foydalanish yosh onglarga yangi g'oyalarni o'rganish, tushunchalarni tasavvur qilish va qutidan tashqarida o'ylash imkonini beradi. Ushbu san'at turlarining ijodiy jihatlari san'atga umrbod mehr uyg'otishi va yangicha fikrlovchi avlodni yetishtirishi mumkin.

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, yosh avlod tarbiyasiga kino va teatrning ta'siri chuqur va serqirradir. Kognitiv rivojlanish va madaniy ongdan hissiy aql va ijtimoiy mas'uliyatgacha, bu san'at shakllari shaxslarning yaxlit o'sishiga yordam beradi. Kino va teatrni ta'lim o'quv dasturlariga integratsiyalash va ular bilan bog'liq tadbirlarda ishtirok etishni rag'batlantirish yoshlarga ijodkorlik, hamdardlik va inson tajribasini chuqur anglash bilan tobora murakkab bo'lib borayotgan dunyoda harakat qilish imkoniyatini beradi.

PISA DASTURI – O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMINI TAKMONLASH VOSITASI

*Babanazarova Maftuna Nazarbekovna
Buxoro davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya: Ta'lim tizimi har qanday davlat taraqqiyotining asosiy omillaridan biridir. O'zbekistonda hukumat ta'lim sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratib, uning sifatini oshirishga intilmoqda. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonning PISA (Xalqaro talabalarni baholash dasturi) dasturiga qo'shilishi ta'lim tizimini takomillashtirish va xalqaro standartlarga erishish yo'lidagi muhim qadamdir. Ushbu maqolada biz O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini baholashda Piza dasturining ustunligini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, PISA dasturi, o'qituvchilar, talabalar, malaka oshirish.

ПРОГРАММА PISA - ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

*Бабаназарова Мафтунa Назарбековна
Бухарский государственный педагогический институт*

Аннотация: Система образования является одним из ключевых факторов развития любой страны. В Узбекистане правительство придает большое значение развитию образования и стремится повысить его качество. В этом контексте присоединение Узбекистана к программе PISA (Programme for International Student Assessment) представляет собой важный шаг в направлении улучшения системы образования и достижения международных стандартов. В данной статье мы рассмотрим превосходство программы PISA в оценке качества образования Республики Узбекистан.

Ключевые слова: система образования, программа PISA, педагоги, учащиеся, повышение квалификации.

PISA PROGRAM - A TOOL FOR IMPROVING THE EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN

*Babanazarova Maftuna Nazarbekovna
Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract: The education system is one of the key factors in the development of any country. In Uzbekistan, the government attaches great importance to the development of education and strives to improve its quality. In this context, Uzbekistan's accession to the PISA (Programme for International Student Assessment) program represents an important step towards improving the education system and achieving international standards. In this article we will look at the superiority of the PISA program in assessing the quality of education in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: education system, PISA program, teachers, students, advanced training.

Введение. Способность детей достичь более высокого социального статуса, чем их родители, зависит от множества факторов, включая здоровье, социальный и культурный капитал, образование и эволюцию рынка труда [1]. Хотя индивидуальные усилия могут привести к восходящей социальной мобильности, шансы на то, что человек из неблагополучной семьи добьется успеха в жизни, также зависят от того, где человек живет, а также от социальной и культурной группы, к которой он или она принадлежит [2,3].

В пяти развитых странах, включенных в продольный анализ с 2012 года, успеваемость учащихся в PISA тесно коррелирует с результатами в раннем взрослом возрасте. Пятнадцатилетние студенты, набравшие высшие баллы по чтению, имеют на 38–53 процентных пункта больше шансов окончить университет, чем студенты, набравшие худшие четверти. Различия в успеваемости 15-летних детей объясняют от 27% до 43% различий в показателях окончания университета между благополучными и неблагополучными учащимися, что позволяет предположить, что сокращение социально-экономических различий в том, что учащиеся изучают во время обязательного школьного обучения, может повысить образовательную мобильность [11].

Еще один способ, которым учителя могут поддержать благополучие учащихся, — это помочь им глубоко задуматься и увидеть актуальность того, что они изучают. Поощрение учащихся задуматься о том, как новые темы могут быть применимы непосредственно к их жизни, и подумать о том, как эта информация может помочь другим, — это способы, которые

могут помочь учащимся найти большую ценность и развить большую мотивацию к обучению [13].

Помимо дальнейшего образования, успеваемость в возрасте 15 лет также связана с возможностями квалифицированного трудоустройства. Учащиеся, набравшие высшую четверть успеваемости по чтению, к 25 годам на 24–47 процентных пунктов чаще, чем учащиеся с наименьшей четвертью успеваемости, будут работать на работе, требующей высшего образования. Эти результаты подразумевают, что успеваемость в средней школе имеют значение не только для дальнейшего получения образования, но и для формирования возможностей на рынке труда в раннем взрослом возрасте [12].

Ради достижения этой цели международно развитые страны приходят к одному мнению, что развитие и будущее страны зависит от младшего поколения. Для этого согласовав мнения консорциума Австралийский совет педагогических исследований (ACER) при активном содействии Нидерландского национального института педагогических измерений (CITO), Службы педагогического тестирования США (ETS), Национального института исследований в области образования (NIER) в Японии; Вестат США (WESTAT) и других авторитетных в мире образования организаций, был разработан в 1997 году и впервые прошедший в 2000 году тест PISA [4], оценивающий знания детей школьного возраста, а именно в возрасте 15-16 лет.

Плохие оценки и трудности с успеваемостью за одноклассниками могут усилить влияние негативных социальных ожиданий на собственное восприятие студентами своих возможностей получить высшее образование [5]. Также возможно, что успеваемость 15-летних студентов не связана напрямую с решением получить высшее образование; другие факторы, связанные с успеваемостью в школе, такие как семейный доход, могут определять процент окончивших университет. В этом случае наблюдаемую связь между успеваемостью в PISA и окончанием университета не следует интерпретировать как причинно-следственную.

PISA – это международная программа оценки уровня образования учащихся, проводимая Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) раз в три года. Она оценивает знания и навыки учащихся в области чтения, математики и естественных наук. Участие в PISA позволяет странам сравниться с мировым уровнем и выявить области, в которых необходимо сделать улучшения. В целях определения приоритетных направлений системного реформирования общего среднего и внешкольного образования в Республике Узбекистан, поднятия на качественно новый уровень духовно-нравственного и интеллектуального развития подрастающего молодого поколения, внедрения в учебно-воспитательный процесс инновационных форм и методов обучения, а также в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № УП-5538 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления народным образованием» была утверждена концепция о вхождении Республики Узбекистан к 2030 году в ряд первых 30 ведущих стран мира по рейтингу программы оценки учащихся Международного уровня PISA [6].

PISA – это международное исследование, которое оценивает способности учащихся в применении знаний и навыков, а также их умение анализировать, рассуждать и коммуницировать. Оно не пропагандирует какую-либо конкретную учебную программу и не стремится найти общие знаменатели. В 2018 году PISA сосредоточилась на оценке навыков чтения, которые считаются важными для участия в обществах, основанных на знаниях и цифровых технологиях.

Главное преимущество PISA заключается в его всемирном охвате и регулярном проведении. Более 90 стран и экономик принимают участие в этом исследовании, а его проведение каждые три года позволяет странам и экономикам отслеживать свой прогресс в достижении образовательных целей. PISA является единственным международным исследованием, которое оценивает знания и навыки 15-летних учащихся.

PISA также уникальна, потому что она помогает отвечать на вопросы государственной политики в области образования. Она предоставляет информацию о том, готовят ли школы молодежь к жизни взрослых, эффективны ли различные методы обучения и как школы могут помочь учащимся из малообеспеченных семей или иммигрантов.

PISA также оценивает грамотность, не сосредотачиваясь на конкретных учебных программах. Она измеряет способность учащихся применять знания и навыки в различных предметных областях, а также их способность анализировать, рассуждать и решать проблемы.

Наконец, PISA также изучает обучение на протяжении всей жизни. Учащиеся не могут выучить все, что им нужно знать в школе, поэтому важно, чтобы они развивали понимание того, как и почему они учатся. PISA оценивает не только успеваемость учащихся, но и их мотивацию, убеждения о себе и стратегии обучения [10].

Цель. Выявить положительные качества программы PISA для системы образования в Республики Узбекистан.

Методы исследования – является анализ и статистический обзор литературных данных.

Результаты и обсуждение. В нашей стране развитие системы образования признано важной государственной политикой. Реформирование этой ключевой сферы, которая определяет будущее нашего государства, осуществляется поэтапно. Одно из семи приоритетных направлений Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы связано с развитием человеческого капитала. Цели 43 и 44 стратегии включают в себя улучшение качества образования в школах и подготовку педагогических кадров, соответствующих международным стандартам знаний и квалификации [7]. Республика Узбекистан не является участником исследования PISA. Однако, в последние годы наша страна активно работает над совершенствованием своей образовательной системы. В рамках реформ образования в стране вводятся новые методы обучения, улучшается качество преподавания и оценки знаний учащихся. Существенной составляющей реформы является повышение уровня компетенций учащихся и подготовка их к успешной интеграции в современное общество [8].

Учащиеся из разных социально-экономических слоев часто переживают разный переход от учебы к работе. Студенты из более обеспеченных слоев населения, как правило, начинают работать на менее интенсивной работе, либо во время среднего, либо после среднего образования, что дает им больше возможностей уделять приоритетное внимание успеваемости и успеваемости. Напротив, учащиеся из неблагополучных семей чаще начинают работать в более раннем возрасте и с большей интенсивностью, что может в меньшей степени способствовать достижению целей высшего образования и карьеры в долгосрочной перспективе [9]. Молодежь, находящаяся в неблагоприятном положении, с большей вероятностью согласится на работу более низкого качества – с точки зрения оплаты труда, гарантий занятости и развития карьеры – что подвергает их более высокому риску периодов безработицы и бездействия. Данные о результатах ранней карьеры показывают заметные различия в зависимости от уровня образования родителей.

PISA фокусируется на оценке успеваемости учащихся по чтению, математике и естественным наукам, поскольку они имеют основополагающее значение для непрерывного образования учащегося. PISA также собирает ценную информацию об отношении и мотивации учащихся и официально оценивает такие навыки, как совместное решение проблем и глобальная компетентность. Он также изучает возможности оценки других важных навыков, связанных, например, с творческим мышлением.

Присоединение Узбекистана к программе PISA, по нашему мнению, может принести следующие преимущества:

1. Объективная оценка системы образования: мы сможем получить объективную оценку своей системы образования с помощью международно признанного инструмента. Результаты PISA позволят определить сильные и слабые стороны системы образования и выявить области, которые требуют дальнейшего совершенствования.

2. Сравнение с мировыми стандартами: Республика Узбекистан сможет сравнить свои результаты с результатами других стран, участвующих в программе. Это позволит оценить уровень образования учащихся в стране по сравнению с мировыми стандартами и принять соответствующие решения.

3. Улучшение качества образования: участие в программе может стать стимулом для Узбекистана улучшения качества своей системы образования. Это способствует улучшению качества образования и подготовки учащихся к глобальным вызовам.

4. Международное признание: участие в программе PISA позволит Узбекистану получить международное признание в области образования. Это может привлечь внимание международных организаций и партнеров, а также способствовать привлечению финансирования и экспертной помощи для развития системы образования.

5. Улучшение международного рейтинга: участие в программе PISA и достижение хороших результатов могут помочь Узбекистану улучшить свой международный рейтинг в области образования. Это может привлечь больше студентов и исследователей из других стран, способствуя развитию образовательного сектора страны

6. Кроме того, PISA способствует повышению осведомленности об образовании как внутри страны, так и за ее пределами. Участие в программе дает возможность обмениваться опытом с другими участниками и вносить свой вклад в международное образовательное сообщество.

Заключение. Таким образом мы предполагаем, что программа PISA представляет

собой ценный инструмент для оценки и улучшения системы образования как в Республике Узбекистане, так и во всем мире. Его международная природа, широкий спектр измерений, аналитические отчеты и стимулирование исследований и инноваций делают его незаменимым механизмом для стран, стремящихся улучшить свои образовательные системы. PISA помогает выявить свои сильные и слабые стороны, а также разработать стратегии для повышения качества образования и подготовки учащихся к современным вызовам и требованиям. Участие в PISA позволяет стране получить объективную оценку, сравнить свои результаты с мировыми стандартами и выявить области, требующие улучшений. Это может способствовать повышению качества образования, привлечению международного признания и улучшению международного рейтинга Узбекистана в области образования.

Использованная литература

1. Barro, R. and J. Lee (2013), "A new data set of educational attainment in the world, 1950–2010", *Journal of Development Economics*, Vol. 104, pp. 184-198, <http://dx.doi.org/10.1016/J.JDEVECO.2012.10.001>.
2. Ganzeboom, H. and D. Treiman (2010), *Occupational Status Measures for the New International Standard Classification of Occupations ISCO-08; With a Discussion of the New Classifications*, <http://www.harryganzeboom.nl/isol/isol2010c2-ganzeboom.pdf> (accessed on 02 August 2018). [9]
3. Ganzeboom, H. and D. Treiman (2003), "Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status", in *Advances in Cross-National Comparison*, Springer US, Boston, MA, http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4419-9186-7_9.
4. Schleicher Andreas. PISA 2018: Insights and Interpretations (англ.). OECD (6 декабря 2019). Дата обращения: 6 декабря 2019. Архивировано 23 декабря 2021 года.
5. Owens, J. and D. Massey (2011), "Stereotype threat and college academic performance: A latent variables approach", *Social Science Research*, Vol. 40/1, pp. 150-166,
6. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. T. 2019 yil 29 aprel. (<https://lex.uz/docs/4312783>).
7. Реформы в образовании - шаг в будущее страны. 7 апреля 2022. "Янги Ўзбекистон". (<https://yuz.uz/ru/news/reform-v-obrazovanii---shag-v-buduee-stran>).
8. PISA 2025 SCIENCE FRAMEWORK (<https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/>).
9. Mortimer, J. et al. (2008), "Tracing the Timing of "Career" Acquisition in a Contemporary Youth Cohort", *Work and Occupations*, Vol. 35/1, pp. 44-84, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18542713> (accessed on 14 February 2018)
10. ОЭСР (2018), *Справедливость в образовании: разрушая барьеры для социальной мобильности*, PISA, Издательство ОЭСР, Париж, <https://doi.org/10.1787/9789264073234-en>.
11. Stirling, S. and H. Emery (2016), *A Whole School Framework for Emotional Well-being and Mental Health*, National Children's Bureau, London, <https://www.ncb.org.uk/sites/default/files/field/attachment/NCB%20School%20Well%20Being%20Framework%20Leaders%20Resources%20FINAL.pdf> (accessed on 22 May 2018). [67]
12. Torche, F. (2015), "Analyses of Intergenerational Mobility", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 657/1, pp. 37-62, <https://doi.org/10.1177/0002716214547476>. [11]
13. O'Reilly, F. et al. (2017), *Behavioural Insights for Education: A practical guide for parents, teachers and school leaders*, Pearson, London, <http://38r8om2xjhhl25mw24492dir.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2017/06/BI-for-Education-A-Practical-Guide-for-Parents-Teachers-and-School-Leaders.pdf> (accessed on 22 May 2018).

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLARDA AYOL OBRAZINING SEMANTIK JIHATDAN IFODALANISHI

Djumaniyazova Zilola,
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Ilmiy rahbar: O'zDJTU f.f.d., prof. R.U. Madjidova

Annotatsiya: Maqollarni qiyoslashda ularning lingvokulturologik jihatlariga to'xtalib o'tish joiz. Bu orqali tadqiq etayotgan tillarimizdagi antropotsentrik maqollarning o'xshash va farqli tomonlarini, shu til egasi bo'lgan xalqning o'z madaniyati va mentalitetini ko'rsatishga harakat qilamiz, shuningdek, maqolaning mavzusidan uzoqlashmagan holda maqollardagi gender masalasini ham muhokama qilamiz. Shu bilan bir qatorda ingliz va o'zbek tillaridagi antropotsentrik maqollarda ayol tasviri semantik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: maqol, ayol, xotin, xarakter, folklor, milliy paremiologiya, donolar gapi, hikmatli so'zlar, semantik tahlil.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ПОСЛОВИЦАХ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Джуманиязова Зилола,
соискатель Ургенчского государственного университета
Научный руководитель: д.ф.н., профессор Р.У. Маджидова (УзГУМЯ)

Аннотация: При сравнении пословиц разноструктурных языков необходимо обратить внимание на лингвокультурологический аспект, посредством чего можно показать сходства и различия антропоцентрических пословиц в изучаемых языках, культуру и менталитет людей, владеющих этими языками, а также обратить внимание на выражение пола в антропоцентрических пословицах, не отходя от темы статьи. Кроме того, в статье образ женщины в английских и узбекских антропоцентрических пословицах анализируется в семантическом аспекте.

Ключевые слова: пословица, женщина, персонаж, фольклор, народная паремология, семантика, семантический анализ.

SEMANTIC EXPRESSION OF WOMEN'S IMAGE IN PROVERBS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Djumaniyazova Zilola,
researcher of Urgench State University
Scientific supervisor: UzSWLU DcS, prof. R.U. Madjidova

Abstract: When comparing proverbs, it is permissible to dwell on their linguistic and cultural aspects. Through this, we will try to show the similarities and differences of anthropocentric proverbs in the languages we are studying, the culture and mentality of the people who own this language, and we will also discuss the issue of gender in proverbs without moving away from the topic of the article. In addition, the image of a woman in English and Uzbek anthropocentric proverbs were analyzed semantically.

Key words: proverb, woman, wife, character, folklore, national paremiology, words of wisdom, semantic analysis.

Zamonaviy tilshunoslikda maqollar ustida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda, shu tufayli maqollarning har taraflama yangidan yangi jihatlarini o'rganish paremiologiya sohasining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Maqollarni qiyoslashda ularning lingvokulturologik jihatlariga to'xtalib o'tish joiz. Bu orqali tadqiq etayotgan tillarimizdagi antropotsentrik maqollarning o'xshash va farqli tomonlarini, shu til egasi bo'lgan xalqning o'z madaniyati va mentalitetini ko'rsata olish mumkin.

Til har bir millatning madaniyatini, qadriyatlarini va e'tiqodini, umuman xalqning o'ziga xos jihatlarini ifodalashda eng muhim omildir. Xalq madaniyatini ko'rsatishda maqollar eng faol vositalardan biri sifatida bugungi kunda tilshunosligida lingvokulturologik izlanishlar jarayonining muhim mavzularidan biriga aylanmoqda. Ko'plab izlanishlarning asosiy obyekti sifatida ishlanilyapti.

Demak, xalqning tilida mavjud bo'lgan har bir so'z tilda ifodalanar ekan, ma'lum xalqning

maqollari o'sha xalq tilida keltirilgan so'zlardan shu xalq vakillari tomonidan shu xalqning o'ziga xos xususiyatlari bilan, yasash usuli bilangina ifodalanadi.

Mazkur maqolada ayollar haqidagi maqollarning semantik xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz. Shuningdek, ingliz va o'zbek tilidagi ayollarga oid maqollarda gender munosabati tadqiq qilinadi.

Quyidagi jadvalda, tahlil qilmoqchi bo'lgan toifalarimiz ko'rsatilgan:

1-jadval

Tematik toifalar	Ijobiy	Salbiy
Go'zallik	+	
Yosh		-
Oilaviy munosabatlar	+	
Boshqalar		-

Birinchi toifamiz bo'lgan, o'zbek tilidagi maqollarda go'zallik masalasi ko'pincha ayollar ishtirokidagi antropotsentrik maqollarda uchraydi. Bunday maqollarda "noz", "suluv", "husn" va "sunbul" kabi so'zlar keng qo'llaniladi. "Ayolning nozidan qo'rq, ahmoqning so'zidan", "Ayolning sunbuli-yigitning dili".

Shuningdek, yosh masalasi ham asosan ayollar ishtirokidagi antroposentrik maqollardagi gender munosabatini salbiy jihatdan ko'rsatadi: "Er qarisa erki ketar, xotin qarisa ko'rki", "It qarisa tozi bo'lar, qiz qarisa qozi".

Bundan tashqari, turmush masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, yuqoridagi o'zbek tilidagi antroposentrik maqollar kabi ayollarga nisbatan gender munosabatini negativ yo'nalishda ifodalaydi. Buni quyidagi misollarda ko'rib chiqamiz: "Bitta ammam bor, qirqta pochcham bor".

Yuqoridagi maqol biror bir hali kelmagan, lekin kelish ehtimoli bo'lgan mablag'ning avvaldan turli maqsadlar uchun ishlatishga mo'ljallanish holatida ishlatiladi. Lekin ushbu maqol bir ko'rishdan xiyonatkorlik ma'nosini ham berishi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, ayollar ishtirokidagi maqollar ko'pincha salbiy holatlar uchun ishlatiladi.

Insoniyatning eng katta boyligi bo'lmish farzand masalasi ham, barcha xalqlar madaniyatida bo'lgani kabi o'zbek xalq maqollarida ham o'z aksini topgan. Bunda farzandsizlik keskin qoralanadi va ayb asosan ayol genderiga yuklanadi. Bularning barchasi salbiy ma'nodadir. Quyidagi maqollar misolida fikrimizni isbotlashga harakat qilamiz: "Bolali xotin-gul xotin, bolasiz xotin-tul xotin", "Bolasiz xotin sumakka to'yimas".

Boshqa xalqlardan farqli o'laroq, o'zbek xalq maqollarida antroposentrik yo'nalishdagi maqollarda kelin masalasi alohida o'rin tutadi. Ularning ko'pchiligida ayol genderiga nisbatan, ayniqsa kelin genderiga munosabat salbiy jihatlar bilan bog'liq. Masalan: "Kelin qiz bo'lmas, kuyov o'g'il", "Kelin qildim deb kerilma, ish buyursa erinma", "Kelin yomon, nevara shirin", "Kelining yaxshi bo'lsa o'g'lingdan ko'r, O'g'ling yomon bo'lsa kelinigdan", "Kelinning so'zi ketmondan botar, Bolaning so'zi botmondan botar".

Dunyodagi barcha xalqlar paremiologiyasida ona haqidagi maqollar alohida o'rin egallaydi. Onaning ulug'vorligi, zahmatkashligi va mehribonligi haqidagi maqollarni deyarli har bir xalq maqollarida uchratishimiz mumkin. O'zbek tilidagi antroposentrik maqollarda ham bu jihatlar go'zal sifatlar bilan qayd etilgan. Buni quyidagi maqollar misolida ko'rib chiqishimiz mumkin: "Onangni quyosh bilsang, otangni oy bil", "Onali yetim-gul yetim, Onasiz yetim-shum yetim", "Ona-daraxt, bola-meva", "Ona-mehribon, ota-g'amguzor", "Jannat-onalar oyog'i ostida".

Shuningdek, onasizlik yoki o'gay ona masalalari keskin tanqid qilinadi. Masalan: "Onang o'gay bo'lsa, otang o'zingniki bo'lmas", "Onasiz kelin yuvvosh, onali kelin-bebosh", "Onasi yalamaganga, otasi qaramas", "Onali kelin-qarqara kelin, Onasiz kelin-tasqara kelin".

Ayol genderiga nisbatan "ona" munosabatida bo'lishda davom etar ekanmiz, o'zbek xalq antroposentrik yo'nalishdagi maqollarda onaning farzandni ko'proq o'ylashi, farzandda esa bunday munosabat yo'qligini bir nechta maqollar misolida ham ko'rishimiz mumkin: "Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli dalada", "Men kuyarman bolamga, bolam kuyar bolasiga".

O'zbek xalq maqollaridagi antropotsentrik yo'nalishdagi maqollarda gender talqinini davom ettirar ekanmiz, ayol genderiga nisbatan "qiz bola" sifatida murojaat etar ekanmiz,

uning tarbiyasi, uzatilishi va to'yi masalalariga o'zbek xalq maqollarida jiddiy yondashiladi. Misol uchun quyidagi maqollarga qaraydigan bo'lsak, buni ko'rishimiz mumkin: "Qiz meniki, baxti-o'zganiki", "Qiz puli-sut puli", "Qiz puli-tuz puli", "Qiz saqlaguncha, bir siqim tuz saqla", "Qiz saqlading-o't saqlading", "Qiz uyning cho'risi, ham o'g'risi", "Qizim, qizim-qiz kishi, Qizimga kelar yuz kishi", "Qizli kishi qir oshar", "Qizing o'ssa, uyga yut kelar, O'g'ling o'ssa, uyga qut kelar", "Qizli uy-karvonsaroy", "Qizi borning-nozi bor", "Qizli uy-qiliqli uy", "Qizli uyning-tili biyron, Sovchilarning tili-tiyron", "Qizning bo'yi yetti, boshingga yov yetti".

Yuqoridagi barcha maqollardan ko'rishimiz mumkinki ayol gender sifatida barcha xalqlarda bo'lgani kabi ona o'zbek xalq antroposentrik maqollarida ham ona, qiz, xotin va kelin misolida ko'riladi. Shuningdek, uning o'ylashi, aql va uy-ro'zg'ordagi roli ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Olib borgan tahlillarimiz davomida ingliz tilida genderlik aspekti frazeologizmlarning asosan mazmun planida yorqin ifodalanishi aniqlandi.

Masalan, A.V. Kuninning "Англо-русский фразеологический словарь" lug'atida 25000 ga yaqin frazeologizmlardan 331 tasi ayollik tushunchasi bilan bog'liqligi aniqlandi.

Ushbu lug'atda erkaklik olami tasvirini ifodalovchi frazeologizmlar 292 tani tashkil etdi. Ularda gender komponentiga ega bo'lgan so'zlarning takrorlanish chastotasi quyidagicha:

Oxford Soncise Dictionary of Proverbs (2003) lug'atida 2100 ga yaqin maqollardan 135 tasi ayollik va erkaklik olami bilan bog'liq maqollar bo'lib, ularda gender ko'rsatkichga ega bo'lgan so'zlarning ifoda planida takrorlanish chastotasi quyidagi jadvalda keltiriladi:

2-jadval

Woman	8	Aunt	0	Father	8	Sun	5
Girl	0	Grandmother	1	Husband	2	Guy	0
Lady	4	Sister	0	Boy	8	Man	9
Daughter	4	Wife	6	Uncle	0		

Shuningdek, jins nominatsiyasi metafora orqali ifodalangan frazeologizmlar ham tanlab olindi: "There's many a good tune played on an old fiddle – eski skripkada ko'plab yaxshi kuylarni chalish mumkin" (ishq-muhabbati qaynab turgan yosh bo'lmagan ayol haqida).

Tadqiqotimizda ingliz va o'zbek tillari frazeologizmlari va paremiyalari quyidagi semantik jihatdan ajratilgan konseptual qatlamlarda tahlil etildi: erkak va ayollarning ijtimoiy xususiyatlarini (ijtimoiy maqomi, ijtimoiy faoliyati) ifodalovchi konseptual qatlam, ayol va erkaklarning psixologik xususiyatlarini (fe'l-atvori, xulqi) ifodalovchi konseptual qatlam, ayol va erkaklarning fiziologik xususiyatlarini (tashqi ko'rinish) ifodalovchi konseptual qatlam.

Insonning ijtimoiy maqomi uning demografik belgilari bilan birgalikda jamiyatda tutgan o'rni bilan ham belgilanadi, ya'ni iyerarxik dunyoda shaxsning ijtimoiy faoliyati, oilaviy va ijtimoiy maqomi kabi belgilarning o'zaro munosabatlari ko'rib chiqildi.

Keltirilgan misollar turmushning afzalligini tasvirlasa, har ikki tilda buning aksini ham kuzatish mumkin: "Umringdan uch kun qolsa eshak ol, bir kun qolsa xotin ol", "If you would be happy for a week take a wife", "If you would be happy for a month kill a pig", "If you would be happy all your life plant a garden"; "Bir haftalik baxt uchun xotin ol, bir oylik baxt uchun cho'chqa so'y, bir umrlik baxt uchun bog' yarat", "First thrive and then wife" – "Avval mablag' to'pla, so'ng uylan".

Yuqoridagi maqollarni quyidagi birgina misol bilan izohlash mumkin: Umr savdosi – qiyin savdo. Maqollarda ayolning eriga bog'liqligi, uning oldida ojizligini tasvirlovchi frazeologik birliklar ham yo'q emas: "a clinging vine" – "zaif, yordamga muhtoj ayol"; "the cobblers wife is the worst shod" – "etikdo'z xotinining oyoq kiyimi hammanikidan eng yomon".

Oilaviy munosabatlarga qaytar ekanmiz, quyidagi leksemalarni tahlil etish maqsadga muvofiq: ota – ona; o'g'il – qiz; aka – singil; tog'a – xola; qaynona – qaynota; kuyov – kelin; quda; o'ynash va h.k.

"O'g'il" va "qiz" leksemalari frazeologik birliklarda quyidagicha tasvirlanadi. O'g'il: "the prodigal son" – "noqobil o'g'il", "oqpadar"; "son of a bitch" – "ablah, yaramas". Qiz: "a daughter of the horse leech" – "(qonmas) to'ymas tovlamachi". Biroq qiz o'g'il bilan qiyoslanganda qizning ijobiy baholanishi kuzatildi: "My son is my son till he gets him a wife, but my daughter's my daughter all the days of her life" – "O'g'il xotin olguncha o'g'il, qiz esa

bir umrga qiz”.

O’zbek tilida esa bu leksemalar qiyoslanganda ularning har ikkisi ijobiy tasvirlanadi: “O’g’il uyning bulbuli, qiz – uyning guli”; “O’g’illi uy – farishta, qizli uy – sarishta”.

O’zbek tilida qiz – ota-onaning joni, davlati, o’g’il esa – faxri, avlodini davom ettiruvchisi va aynan shuning uchun ham u qizga nisbatan zoriqib kutiladi: “Qiyshiq bo’lsa ham yo’l yaxshi, Yomon bo’lsa ham o’g’il”.

Leksikografik manbalarni kuzatuv davomida farzand; bola; chaqaloq; child; baby; infant komponentlari qatnashgan frazeologik birliklarga ham duch keldik. Tahlil qilinayotgan tillarda bu otlar aynan bir aniq jinsga bog’lanmagan, ya’ni o’g’ilga nisbatan ham qizga nisbatan ham qo’llanilishi mumkin.

Odatda, xalqimizda singilni e’zozlashni o’g’ilga yoshligidan uqtirib kelinadi:

“Onangni kaftingda tutsang,

Onangni sirtida saqlasang,

Singlingni boshingda tut.

Singlingni kaftda saqla”.

Ayolning oilada tutgan ijtimoiy maqomlaridan biri “kelin”ga o’zbek tilida ijobiy va ba’zan juda salbiy baho beriladi.

Ingliz tilida ayolning ijtimoiy maqomi erkaklarnikiga nisbatan yorqin ifodalanmagan. Balki erkaklar ayol kishini mas’uliyatli ishlar, ilm-fan bilan shug’ullanishga qobiliyatli bo’lmagan inson sifatida tasavvur qilib, uni jiddiy ishlar bilan shug’ullanishiga to’sqinlik qilganlar. Shuning uchun, ularga nisbatan muhim kasblarni ifodalovchi til birliklari qo’llanilmagan. O’zbek tilida esa ayolning ijtimoiy maqomi asosan “uy bekasi”, “ona”, “xotin”, “qiz”, “kelin” timsollarida namoyon bo’ladi. Ammo “rahbar ayol”, “fan arbobi” kabi maqomlarining mavjud emasligi, ayollarning qadr – qimmatini tushirmaydi, chunki o’zbek erkaklari ayollarni zaif jins sifatida asrab-avaylab, e’zozlab yurishni xohlaydilar. Ularga, avvalo, saranjom – sarishtali uy bekasi, maslahatchi turmush o’rtog’i, mehribon ona kerak: “Xotining yaxshi bo’lsa, bu dunyoning charog’i”.

Mazkur maqola yuzasidan xulosa qiladigan bo’lsak, ayollarga bo’lgan ijobiy munosabatning aks etishi ingliz xalq antroposentrik maqollarida yaqqolroq ko’zga tashlanadi. Ya’ni ingliz xalq madaniyatida ayol genderiga bo’lgan munosabat o’zbek xalqinikidan birmuncha yuqoriroqdir. Ingliz xalq maqollarida ayolning donoligi-yu makkorligi, uning nutqidagi bahs munozaralarga sabab bo’lib kelgan.

Ingliz va o’zbek maqollarining gender tahlili natijalariga ko’ra shu narsa ma’lum bo’ldiki, har ikki tilda ham ayolning salbiy ifodasi uning ijobiy ifodasidan ustun turadi. Bu jamiyat a’zolarining salbiy xususiyatga nisbatan munosabatini belgilaydigan alomatdir.

O’zbek tilida maqollarning ko’p qismini xalq ijodiyoti bilan bog’liq bo’lgan maqollar tashkil etsa, ingliz tilida quyi martaba vakillariga nisbatan qaratilgan yo’nalish hukmronidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati:

Panos Karagiorgos. Greek and English Proverb // Cambridge Scholars Publishing Lady Stephenson Library. - Newcastle upon Tyne, UK, 2015.

Meider W, Dundes A. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb. – New York, Garland. 1995.

Schipper M. Never marry a woman with big feet: Women in proverbs from around the world. – Amsterdam: Amsterdam University Press. 2010.

Shaimardanova, M.R. Akhmetova L.A. The Representation of Women in English and Russian Paroemiological Picture of the World // International Journal of Environmental and Science education. – Russia.

Dushatova, S. (2022). “Evfemizm tushunchasi tahlili: youth, science, education: topical issues, achievements and innovations” 1(3), 159-163.

Soxibovna, M.G. (2022, August). “The role of linvo-cultureme in the study of national and cultural features of speech units. in international conference: problems and scientific solutions”. (Vol. 1, No. 3, pp. 48-52).

Ganieva, M.S. (2021). “Socio-philosophical aspects of the study of the issue of gender and entrepreneurial woman in a new society”. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(12), 441-445.

Ганиев, Б.С., & Ганиева, М.С. (2020). “Семья как важный социальный фактор формирования предпринимательских навыков у молодежи” (Опыт Узбекистана). In Проблемы социальной психологии и социальной работы (pp. 25-27).

O'ZBEK OILALARIDA MILLIY AN'ANALARNING FARZAND TARBIYASIGA TA'SIRI

Davronova Dildora Saidovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)

Annotatsiya. Maqolada milliy an'analarning farzand tarbiyasiga ta'siri, oiladagi ma'naviy muhitning barqarorligi, tarixiy sinovlarga bardosh bergan oilaviy qadriyatlarni kelajak avlodga bekatu ko'st etkazish jamiyatning eng asosiy vazifalaridan biri ekanligi va uning o'ziga xos xususiyatlari, mazmunan uning ustuvor yo'nalishlari, o'zbek oilasi a'zolari kompetensiyasi komponentlari, tamoyillari, manbalari, samarali shakl va metodlari, salbiy ta'sir etadigan holatlar va ularning oqibatlarini haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar o'z aksini topgan.

Tayanch so'zlar: oila, omillar, farzand tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy asoslar, milliy qadriyatlari, an'analari, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ma'naviy muhit, tamoyillar, ustuvor yo'nalishlar, manbalar, ma'naviy-axloqiy mezonlar, innovatsion tarbiya texnologiyalari.

ВЛИЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДЕТЕЙ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Давронова Дилдора Саидовна

Доцент кафедры «Педагогика и психологии» Узбекского государственного университета мировых языков

Доктор философии по педагогическим наукам (Doctor of Philosophy)

Аннотация. В статье отражены национальных традиций на воспитание детей, стабильность духовной среды в семье, плавная передача следующим поколениям семейных ценностей, выдержавших исторические испытания, является одной из важнейших задач общества. и ее особенности с точки зрения ее приоритетности. Отражены научно-теоретические взгляды о компонентах, принципах, источниках, эффективных формах и методах компетентности членов узбекской семьи, ситуациях негативного воздействия и их последствиях.

Ключевые слова: семья, факторы, воспитание детей, духовно-нравственные основы, национальные ценности, традиции, духовно-нравственные ценности, духовная среда, принципы, приоритеты, источники, духовно-этические критерии, инновационные образовательные технологии.

THE INFLUENCE OF NATIONAL TRADITIONS ON THE EDUCATION OF CHILDREN IN UZBEK FAMILIES

Davronova Dildora Saidovna

Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of World Languages Doctor of Philosophy in Educational Sciences (Doctor of Philosophy)

Annotation. The article reflects national traditions for raising children, the stability of the spiritual environment in the family, the smooth transfer to the next generations of family values that have withstood historical trials, which is one of the most important tasks of society. and its features in terms of its priority. Scientific and theoretical views on the components, principles, sources, effective forms and methods of competence of Uzbek family members, situations of negative impact and their consequences are reflected.

Key words: family, factors, raising children, spiritual and moral foundations, national values, traditions, spiritual and moral values, spiritual environment, principles, priorities, sources, spiritual and ethical criteria, innovative educational technologies.

Yosh avlodni milliy va umuminsoniy yuksak madaniy va ma'naviy an'ana va qadriyatlar asosida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Oila azal-azaldan muqaddas

qo'rg'on sanalgan. Inson oilada dunyoga keladi, ulg'ayib kamol topadi. Eng avvalo oila mustahkam, tinch bo'lsa jamiyat barqaror bo'ladi. Unib o'sayotgan farzandlar har tomonlama barkamol bo'lishiga imkon yaratiladi. Oila ma'naviy muhiti milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'un va hamohang olib boriladi.

O'zbek xalqi azal azaldan milliy qadriyatlari, an'alarini, o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda oilaga tayangan. Oiladagi ma'naviy muhitning barqarorligi, tarixiy sinovlarga bardosh bergan oilaviy qadriyatlarni kelajak avlodga bekamu ko'st etkazish jamiyatning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev, "Oila –kichik vatan, oila tinch, baxtli bo'lsa – vatan tinch bo'ladi" - deb bejiz aytmagan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XIV bobi oilaga bag'ishlangan. Bosh Qomusimizning 76-78-moddasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda u jamiyat va davlat muhofazasidadir", "Davlat va jamiyat bolalarda hamda yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni, mamlakatidan hamda xalqning boy madaniy merosidan faxrlanishni, vatanparvarlik va Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirish to'g'risida g'amxo'rlik qiladi" deb ta'kidlangan. Shundan anglashimiz mumkinki, oilaning mustahkamligi, unda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning qaror topishini ta'minlash davlatimizning asosiy hujjatida ham o'z aksini topgan.[7]

Shuningdek, tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, o'zbek oilalarining o'ziga xos andozasi mavjud bo'lib, u shaklan va mazmunan ko'pqirrali va keng qamrovli bo'lishi tabiiydir. O'zbekistonda "Uchinchi Renessans davri"ning shiddat bilan boshlanishi yosh avlodni milliy an'analarning mazmun mohiyatini teran anglagan holda quyidagi ustuvor yo'nalishlarga ham ahamiyat qaratib tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda zamonaviylir va milliylik nuqtai nazaridan yondashmoq lozimligini ko'rsatdi:

- oilaning jamiyat va davlat himoyasida ekanligi, uning milliy asoslari;
- oilaning milliy an'analarga sodiqligi;
- oilaning ijtimoiy jihatdan barqarorligi;
- oilaning axloqiy-ma'naviy jihatdan shakllanganligi;
- oilaning to'liq bo'lishi;
- oilaning ta'limiy jihatdan qoniqarli darajasi;
- oilaning demografik jihatdan mustahkamligi;
- oilaning ma'naviy va jismoniy salomatligi. [6]

Oila har bir insonning eng muhim boyliklaridan biri sifatida e'zozlanib kelinadi, chunki mustahkam oila negizida sog'lom jamiyat va mustahkam davlat shakllanadi. Bilamizki, oilada insonning axloqiy tarbiyasi va madaniy rivojlanishining tamal toshlari qo'yiladi, bu esa keyinchalik uning xulq-atvor normalarini va ichki dunyosini boyitishga asos bo'ladi.

Ijtimoiy nuqtai nazardan qaraganda oila deganda nikoh, qarindoshlik, onalik va otalik instituti, mulqchilik, bolalikni himoya qilish va homiylikni o'z ichiga olgan ijtimoiy institut tushuniladi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda o'zaro ma'naviy va moddik javobgarlik, farzand tarbiyasi va kamoloti, qarindoshlik munosabatlariga asoslangan kichik ijtimoiy guruh tushuniladi.

Har ikkalar nuqtai nazar va yondashuvda asosiy e'tibor farzand tarbiyasi va bolaning ijtimoiylashuv davri boshlanadigan, ijtimoiylashuvning asosiy omillaridan biri bo'lgan birlamchi ijtimoiy guruh oila sifatida e'tirof etiladi. Alohida aytib o'tish lozimki, jamiyatda qabul qilinadigan me'yorlar, qoidalar va ko'rsatmalar, geografik va ijtimoiy kelib chiqishiga qarab oilada o'tkaziladigan milliy an'ana va marosimlar jamiyatda qabul qilingan tamoyillar, me'yorlar, qoidalar va ko'rsatmalar asosida bolaning ma'naviy qarashlari rivojlana boradi.

B. X. Jalilov internet maqolasida oilaning ma'naviy tarbiya tizimida tutgan o'rnini alohida ko'rsatib o'tib, ma'naviy tarbiyaning o'ziga xosligini quyidagicha izohlaydi. Ma'naviy tarbiyaning o'ziga xosligi haqida so'z borar ekan, uning tarbiyaning boshqa shakllari – ahloqiy, badiiy-estetik, diniy, huquqiy va siësiy tarbiya bilan aloqadorligi va bog'liqligini nazarda tutib, quyidagilarga e'tibor berilishi lozim:

- 1) ma'naviy tarbiya mazmunan va mohiyatan boshqa tarbiya shakllariga nisbatan keng

ko'lamli va chuqur mazmunga ega.

2) ma'naviy tarbiyani ahloqiy tarbiya doirasida cheklash (shunday xollar uchraydi) to'g'ri emas, chunki ahloqiy fazilatlar ma'naviyatlik mazmuni va mohiyatining bir tomonidir xolos.

3) ma'naviy tarbiya ma'lum ma'noda boshqa tarbiya shakllariga nisbatan integrativ funktsiyani bajaradi, ya'ni xar-bir tarbiya sohasida erishilgan natijalar oxir oqibatda shaxs ma'naviyati mazmuniga kiradi, uni boyitadi.[5]

Biz esa har bir millat va millatning oilaviy an'analari va qadriyatlarining farzand tarbiyasiga ta'siri to'g'risida to'xtalib o'tmoqchimiz. Bilamizki, o'zbek oilalarining o'ziga xos xususiyatlari bor. Nomus, qadr-qimmat yo'lida o'zini ayamagan buyuk ajdodlarimizning hayoti va ko'rsatgan jasoratlarini tarix asrab avaylab, bizgacha etkazgan. Mana shu ajdodlarimiz buyuk merosi To'marisning oilasi sha'ni va erkinligini himoya qilish uchun bosqinchilarga qarshi fidokorona kurashi, Alpomish suyukli Barchinini ozod qilish uchun Qalmoq dashtlariga borishi, afsonaviy sarkarda Amir Temurning oila sha'ni va qadr-qimmatini hamma narsadan ustun qo'yib "davlat ahamiyatiga molik masala" sifatida ahamiyat qaratishi yoshlar ma'naviyatini oiladan shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek oilada ma'naviy muhitni shakllanishida o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan ajdodlar tomonidan to'plangan ijtimoiy tajriba va o'zbek xalq pedagogikasidagi ijod materiallari: doston, ertak, qo'shiq, matal, topishmoqlar kognitiv va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib o'z ahamiyatini yo'qotmagan va muhim tarbiyaviy vosita bo'lib kelmoqda.

Xalq og'zaki ijodining barcha janrlarida bola va uning tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor berilgan. Xalq og'zaki ijodi janrlarida ham o'z aksini topgan, oilaviy udumlardan biri bo'lgan yangi tug'ilgan chaqaloqqa "ism qo'yish", "chilla saqlash", "besh kecha", "beshik tuyi", "aqiqa" marosimlari, chaqaloqqa bo'lgan iliq quvonchli munosabatda, unga bo'lgan muhabbatda ota va onalarning alohida o'rinlari bor. Birgina "alla"qo'shig'ini ijro etish an'anasi hanuzgacha saqlanib qolgan. Beshikda yotgan bolaga hali ham tushunarsiz bo'lsa da, mayin so'z, mayin so'z, mayin ohang unga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola yoshi ulg'aygan sari qo'shiqning ma'nosini tushuna boshlaydi, onaning buyruq va istaklarini bajaradi.

Ayniqsa, farzandlarni oilaga tayyorlash borasida "Qush inida ko'rganini qiladi", deganlaridek, avvalo, ota-onalarning o'zlari ahil va totuv bo'lib yashashlari, farzandlarga ibrat ko'rsatmoqlari zarur. Zero, kattalarga hurmat-izzat ko'rsatish, ularning oldida odob saqlash, duosini olish ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib kelmoqda. Mana shu an'analari, qadriyatlarga amal qilib yashashimiz, yosh avlodni sharqona odob-axloqqa o'rgatmog'imiz bugungi texnogen tsivilizatsiya va "ommaviy madaniyat" keskin tus olayotgan zamonda ayniqsa dolzarb ijtimoiy ahamiyatga ega.

Pedagog olim M.Quronovning "Milliy tarbiya" kitobida "milliy tarbiya milliylashuv rivojlanayotgan bola shaxsiga ilk yoshlardan oq bevosita ta'sir qilish orqali samaradorlik, tabiiylik, ustuvorlik kasb etadi. Dastlab birinchi, keyinchalik ikkinchi signallar sistemasi mazmunini belgilovchi milliy muhit, milliy ruh, oila, mahalla, qishloq muhiti shaxsga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi"-degan fikr bildirilgan.

M.Quronovning fikrlaridan kelib chiqib milliy tarbiya ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy rivoji natijasida yig'ilgan madaniy qadriyatlardan tarkib topgan jamiyat bo'lagi bo'lmish oilaviy qadriyatlarining ko'lamli va qamrovi asnosida takomillashtirib yoshlar ongiga singdirib boriladi.

O'zbek oilasidagi milliylikka xos bo'lgan muhim tamoyillardan biri-nikohning muqaddasligi, ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati va farzandning ota-ona oldidagi burchi, o'zaro hurmat va totuvlik, oila shan'i va qadr-qimmatini himoya qilishdan iborat.

Alohida qayd etish lozimki, an'analari o'zbek xalqining turmush tarzi va milliy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, qadriyatlar va munosabatlar tizimida yuksak o'rin tutadi. Eng mustahkam oilalar mahalliy urf-odat va an'analari asosida tashkil etilgan. O'zbek oilalarida ota-onaga hurmat, turmush qurishda ota-onaning duosini olish, aka-uka, opa-singil va boshqa qarindoshlar holidan xabar olish, ularni hurmat qilish urf-odat tusiga aylangan. Bolaning aynan shaxs sifatida kamol topishida oilaviy muhitning ta'siri kattadir.

Bola ota-onasining unga, oiladagi boshqa farzandlarga, yaqin qarindoshlariga qanday

munosabatda bo'lishini ko'radi va shu asosda bolaning o'ziga xos dunyoga bo'lgan munosabat tizimi rivojlana boradi. Alohida e'tirof etish lozimki, oilaning ma'naviy muhiti, farovonligi ham turmush o'rtoqlar o'rtasidagi uyg'un munosabatlar, ularning o'zaro hamjihatligi, xulq-atvori, tevarak-atrofidagi insonlarga, mehnatga munosabati farzandlar tarbiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Va mazkur jarayonda xonadon posboni, oilaning iliqlik, mehr-oqibat, qulaylik va farovonlik timsoli bo'lgan oila farovonligini ta'minlashdagi asosiy o'rni va xizmatlarini ham unutmasligi kerak.

O'zbekona tarbiyaning turli qirralari ulkan adiblarimiz A.Qodiriy, G'.G'ulom, Oybek, P. Qodirov, O'.Hoshimov, E.Vohidovlarning asarlarida muvaffaqiyatli aks ettirilgan. O'zbek adabiyotining asoschilaridan biri G'afur G'ulom farzandining qanday ulg'ayishi jamiyatda munosib o'rin egallashi ota-onaga bevosita bog'liq deb hisoblagan. Bolaning o'qishini nazorat qilish, ularning mehnatga jalb etish, oila tarbiyasida xalq pedagogikasining asrlar davomida sinovdan o'tgan an'analarga tayanib zarurligini ta'kidlab o'tgan.

A.Qodiriyning "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" asarlarida keltirilgan Otabek, Kumush, Anvar, Ra'no obrazlarida aks ettirilgan o'zbekona qarash, yigitlar xos bo'lgan mardlik, jasurlik, ayollarga xos bo'lgan milliy nigoh o'z davrining tarbiyaviy ruhiyatini ochib beradi.

O'zbek oilalarida milliy an'analarning farzand tarbiyasiga ta'siri haqida fikr yuritilganda, Markaziy Osiyo xalqlari hayoti, madaniyati, urf-odatlar orasida tarixiy umumiylik mavjudligini alohida e'tirof etib o'tish joiz. Mazkur umumiylik xalqlar orasida tarbiyada ham umumiylik mavjud ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, har bir millat o'z qadriyatlarining nafaqat yaratuvchisi, balki asrab-avaylovchisi va kelajak avlodlarga yetkazuvchisi hamdir. Milliy qadriyatlarining saqlanishi uchun har bir millatning o'zi mas'uldir. Ushbu mas'ullik milliy rivojlanish jarayonida shakllangan ma'naviy burchning alohida shaxslarga emas, butun millatga xos namoyon bo'lishini anglatadi. Oila institutining barqarorligi va oilada tashkil etiladigan milliy an'anal, qadriyatlar farzand tarbiyasiga, uning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоиймаънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сонли фармони.

2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 28 февралда қабул қилинган “Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш тўғрисида”ги Қонуни.

3. Мусурманова О. Оила жамият таянчи: Монография /О.Мусурманова. –Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2019. – Б. 252.

4. Фазилатли авлод. Узлуксиз маънавий тарбия трилогияси. 3-қисм. [Матн]: 7-18 ёшли болаларни маънавий тарбиялаш бўйича қўлланма. /Тузувчи муаллифлар: А.Қодиров, М.Қуронов, О.Мусурманова ва бошқалар. – Тошкент: “Muharrir” nashriyoti. 2019. – Б. 256. (2020 йил, январь)

5. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti (nuu.uz) “Oilaning ma'naviy tarbiya tizimida tutgan urni” B. X. Jaliyov UZMU doçenti.

6. <https://api.moiti.uz/media/book> Oynisa Musurmanova, “Mahalla va oila” ilmiy-tadqiqot instituti direktori o'rinbosari, p.f.d., professor

7. <https://lex.uz/docs/6445145>

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Hakimova Mehriniso Homitovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası.

Annotatsiya. Matematika - bu bolaning akademik va kognitiv rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydigan asosiy ko'nikma. Boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchida matematik kompetensiyalarni mustahkam rivojlantirishda poydevor yaratish hamda hayo-tiy munosabatlarda ilg'or matematik tushunchalardan muvaffaqiyatli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim davr hisoblanadi. Ushbu maqolada biz o'qituvchilar va ota-onalar boshlang'ich maktab o'quvchilarida matematik qobiliyatlarni rivojlantirish uchun qo'llashi mumkin bo'lgan strategiyalarni o'rganamiz.

Kalit so'zlar: matematika, o'quvchi, akademik va kognitiv rivojlanish, ko'nikma, boshlang'ich sinf, matematik kompetensiya.

Barcha fan sohalari singari, matematika fani ham o'quvchilarning hayotga moslash-ishi uchun muhim bo'lgan sohalardan biridir.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida o'qituvchi o'quvchiga fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishda turli matematika resurslaridan foydalanib o'qitish samara-dorligini oshiradi.

Boshlang'ich sinf matematika fanini o'qitish boshqa fanlar (tarix yoki geografiya kabi boshqa fanlardan farqli o'laroq)dan farqli o'laroq har bir yangi bilim oldingi bilim-larga asoslanadi.

Bolalar boshlang'ich maktabni o'zgaruvchan matematik ko'nikmalar bilan boshlaydilar. Ba'zi bolalar raqamlar va matematikaning asoslarini tushunishadi, boshqalari esa asosiy hisoblash, raqamlarni tan olish, belgilarni tushunish, miqdorni farqlash, qo'shish va ayirish tushunchalari bilan kurashadilar. Ko'pincha, bu dastlabki raqamli kompetensiyalar to'plami raqamlarni his qilish yoki dastlabki hisoblash qobili-yatlari deb ataladi. O'qituvchilar murakkabroq matematik vazifalarga o'tishdan oldin bu kompetensiyalarni shakllantirishlari va tushunishlari kerak.

Algebra, geometriya, kasrlar va hisoblash masalalarini hal qilishdan oldin o'quvchilar raqamlar haqida tushunchaga ega bo'lishlari kerak.

Dastlabki raqamli kompetensiyalar nima. Dastlabki raqamli kompetensiyalarning yagona ta'rifi bo'lmasa-da, bir nechta tadqiqotchilar yosh o'quvchilar uchun muhim bo'lgan dastlabki raqamli kompetensiyalarni aniqlash mumkin. Bolalar maktabda (ya'ni, bolalar bog'chasida) ilk raqamli kompetensiyalarning keng doirasiga duch keladi. Ba'zi bolalar son nomlarini biladi va oddiy qo'shish va ayirish masalalarini hal qila oladilar; boshqalar raqamlarni aniqlash va 1 dan 10 gacha hisoblashni o'rganishni boshlaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida ilk raqamli faoliyatga ta'sir qilish muhim.

Ushbu dastlabki raqamli kompetensiyalarning muhimligidan biri shundan iboratki, ular keyinchalik matematika yutuqlarini bashorat qilishadi.

Dastlabki raqamli kompetensiyalarning to'rtta asosiy toifasini ajratib ko'rsatamiz: hisoblash, raqamlarni taqqoslash, belgilarni tushunish, qo'shish va ayirish tushunchalari. Ushbu bo'limda biz ushbu toifalarning har birini va o'quvchilar ushbu toifadagi ko'nikmalar bilan qanday kurashishi mumkinligini tasvirlaymiz.

Hisoblash. "1, 2, 3, 4, 5..." o'qishdan ko'ra ko'proq sanash kerak. O'quvchilar ko'pincha 10 gacha sanashlari mumkin, lekin ular raqamlar nimani anglatishini tushun-masligi mumkin. Misol uchun, o'quvchilar o'zlarining hisoblashlariga ma'no bermasliklari yoki raqam so'zlari sanab o'tilgan narsalarga mos kelishini tushunishlari mumkin. Hisoblash beshta tamoyilni o'z ichiga oladi: barqaror tartib, birma-bir yozishmalar, kardinallik, mavhumlik va tartibning ahamiyatsizligi. O'quvchilar ushbu tamoyillardan biri yoki bir nechtasi bilan yuzlashishlari mumkin. Bu tamoyillar ko'pincha birlashtiriladi (ya'ni, o'quvchilar son nomlarini aytadilar va har bir hisoblangan ob'ektga ishora qiladilar) va shuning uchun bu tamoyillar birgalikda qo'llanilishi kerak. Sanoqni o'rgatish bo'yicha tavsiyalar qo'g'irchoqning hisoblash

ko'nikmalarini bilish (yoki yo'qligi) bilan aniqlanishi mumkin. Misol uchun, agar o'quvchi qo'g'irchoq o'quvchining o'ngdan chapga sanashini noto'g'ri deb aytsa, o'quvchi tartibning ahamiyatsizligini hisoblash printsipi bo'yicha ko'rsatma olishi kerak.

Hisoblashda o'quvchilar har bir elementni faqat bir marta hisoblashlari kerak. Bu birma-bir yozishmalar deb ataladi. Yakkama-yakka yozishmalarni mashq qilganda, o'quvchilarga tasodifiy sanalgan narsalardan ko'ra ketma-ket yoki yorliqlangan va bo'lingan narsalarni kuzatish osonroq bo'ladi.

Miqdorni qadrlash. Subitizatsiya bolalarning miqdorni qadrlashi bilan bog'liq, bu bilan bog'liq bo'lgan dastlabki raqamli kompetentsiya. Bu ba'zan miqdorni kamsitish, kattalik yoki raqamlarni taqqoslash deb ataladi. Eng oddiy darajada o'quvchilar ikkita raqamga (masalan, 4 va 9) qarashadi va "Qaysi biri ko'proq?" degan savolga javob berishadi. (9) yoki "Qaysi biri kamroq?" (4). O'quvchilar ikkita miqdorni farqlashda yordam berish uchun manipulyatorlar yoki rasmlardan foydalanishlari mumkin. O'quvchilar kattaliklari yaqinroq bo'lganlarga (masalan, 9 va 8) qaraganda bir-biridan ancha uzoqroq bo'lgan miqdorlarni (masalan, 9 va 2) farqlashi osonroq. Kattaroq, ikki xonali raqamlarni solishtirganda, o'quvchilar o'nliklar o'rinlari o'n yil bir xil bo'lgandan ko'ra farq qiladigan raqamlarni farqlashda osonroq vaqtga ega bo'lishadi, lekin birlar o'rinlari farq qiladi.

Matematikada qiyinchilikka duch kelgan o'quvchilar ko'pincha raqamlarni taqqoslashda qiynaladilar va matematikada qiyinchiliklari bo'lmagan tengdoshlariga qaraganda kamroq topshiriqlarni bajaradilar. Qizig'i shundaki, o'quvchilar raqam bel-gilarini o'z ichiga olmaydigan raqamlar kattaligi bo'yicha vazifalarni yaxshiroq bajarish-lari mumkin.

Maktabgacha yoshdagi o'quvchilarga taqqoslash uchun ikkita to'plam taqdim etil-ganda, ko'pincha hisoblamaydilar va ikkita to'plamni solishtirish uchun kardinallik printsipidan foydalanadilar. Odatda, o'quvchilar vizual (ya'ni, ramziy bo'lmagan) tek-shirishga tayanadilar. Vizual skanerlashga tayanish, odatda, raqamlar 1 dan 3 gacha bo'lganda, o'quvchilarga bir muncha vaqt yordam berishi mumkin. Shuning uchun to'plamlar orasidagi farqlarni aniqlash uchun hisoblash bo'yicha ko'rsatmalar berish foydali bo'lishi mumkin.

Matematik belgilar. Sanoqning dastlabki raqamli ko'nikmalari bilan, oxir-oqibat o'quvchilar sonlarni (masalan, bir, ikki, uch) raqamlar belgilari bilan (masalan, 1, 2, 3) bog'laydilar. O'quvchilar ko'pincha raqamlar so'zlarini barqaror tartibda takrorlashlari, birma-bir yozishmalardan foydalanishlari va raqam belgilaridan foydalanmasdan kardi-nallikni tushunishlari mumkin. O'quvchilar miqdorlarni raqamlar belgilaridan foyda-lanmasdan ham solishtirishlari mumkin (ya'ni, ikkita to'plamning vizual tasviri taqdim etilganda). O'quvchilar bog'chaga borishni boshlaganlarida esa, raqamlarni sanash va taqqoslash bilan bog'liq ko'pchilik mashg'ulotlar o'quvchilardan matematik top-shiriqlarni bajarish uchun raqamlar belgilari va bu belgilarning ma'nosini bilishlarini talab qiladi. Matematik belgilar muhim ahamiyatga ega, chunki matematikaning aksari-yati belgilar yordamida ifodalanadi.

O'nta raqam belgisi (ya'ni, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 va 9) har qanday raqamni (masa-lan, 14,597) ifodalash uchun alohida yoki birlashtirilgan holda ishlatilishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'nta raqam belgisidan tashqari ikkita operatsiya belgila-rini o'rganadilar: qo'shish uchun ortiqcha belgisi (+) va ayirish uchun minus belgisi (-). O'quvchilar sonli gaplarda tenglik belgisini (=) ham ishlatadilar. O'quvchilar miqdor-larni solishtirganda katta (>) va kichik (<) uchun tengsizlik belgilaridan ham foyda-lanishlari mumkin. O'quvchilar odatda raqamli belgilarni boshqa belgilardan oldin o'r-ganadilar.

O'quvchilar ortiqcha (+) belgisini ko'rganlarida narsalarni birlashtirishni va minus (-) belgisini ko'rganlarida elementni olib tashlashni yoki farqni topishni o'rganishlari kerak. Ko'pchilik o'quvchilar ortiqcha va minus belgilari bilan ko'rsatilgan amallarni tushunadilar, lekin kamroq o'quvchilar teng belgisi va tengsizlik belgilarini to'g'ri talqin qiladilar. Teng belgisini tenglik belgisi (=) belgisining ikki tomonidagi raqamlar o'rtasida muvozanatli munosabat mavjudligini ko'rsatadigan munosabat belgisi sifatida tushunish kerak. Tengsizlik belgilarini (< va >) ham munosabat sifatida tushunish kerak, bunda belgining bir tomoni kattaroq yoki kichikroq miqdorni ifodalaydi.

Afsuski, o'quvchilar ramzlarni noto'g'ri tushunadi, chunki o'qituvchilar amaliyotda

o'quvchiga ramzni to'liq tushunishga yordam bermaydi. Masalan, o'quvchilar ko'pincha $2 + 3 = _$ kabi yuzlab tenglamalarni mashq qiladilar, bu tenglik belgisini relyatsion usulda kam tushunishni talab qiladi. Bundan farqli o'laroq, o'quvchilar, hatto matematika bilan kurashayotganlar ham, tegishli ko'rsatma va amaliyot bilan tenglik belgisini talqin qilishni o'rganadilar. Etarli ko'rsatma va amaliyotsiz o'quvchilar o'rta va o'rta maktabda ramzlarni noto'g'ri ishlatish yoki noto'g'ri talqin qilishda davom etishadi.

Qo'shish va ayirish tushunchalari. Qo'shish va ayirish tushunchalarini o'rganish, hisoblash, solishtirish, raqamlar va matematik belgilarni o'zlashtirishni shart emas. Bo-lalar ko'pincha belgilarisiz taqdim etilgan oddiy qo'shish va ayirish masalalarini hal qilishlari mumkin (ya'ni, og'zaki va / yoki manipulyatsiya yoki hisoblash bilan hal qilinadi). Biroq, boshlang'ich sinfda o'quvchilarga taqdim etilgan qo'shish va ayirish masalalarining ko'pini bajarish uchun etarli hisoblash, taqqoslash va belgilar bilimi ko'nikmalari zarur.

Qo'shish va ayirish raqamlari birikmalarini (ya'ni, asosiy faktlar) o'rganishni boshlaganlarida, o'quvchilar ko'pincha manipulyatsiyalar bilan oddiy masalalar ustida ishlaydilar. Amaliyot bilan o'quvchilar manipulyatorlarga kamroq tayanadilar va hisoblash uchun barmoqlariga ko'proq tayanadilar. Hisoblash ko'pincha qo'shish va ayirish raqamlari birikmalarini echishda ishtirok etganligi sababli, hisoblash ko'nikmalari muhim ahamiyatga ega. Ko'pincha, yosh o'quvchilar standart hisoblash mexanizmi sifatida birlar bo'yicha hisoblashdan foydalanadilar. Ikki yoki boshqa o'shish bilan hisoblash yoki subitizatsiya ko'nikmalaridan foydalanish ikkinchi yoki undan keyingi sinfga qadar keng tarqalgan emas. Shundan so'ng o'quvchilar fikrlash strategiyalari yoki xotiradan foydalanib sanashdan son birikmalarini yechishga o'tadilar. Ustalik va ravonlik, albatta, son birikmalarining yakuniy maqsadidir. Odatda, o'quvchilar birinchi sinf oxirigacha 100 ta qo'shish va 100 ta ayirish raqamlari kombinatsiyasini bilishlari kerak.

Qo'shish va ayirishni boshlaganda, o'quvchilar ko'pincha ayirish masalalariga qaraganda qo'shish masalalarini muvaffaqiyatli hal qiladi. Bu o'quvchilar orqaga hisoblashda muvaffaqiyat qozonishdan oldin oldinga hisoblashni yaxshi o'rganishlari bilan bog'liq. O'quvchilarning, hatto matematikadan qiynalayotgan o'quvchilarning qo'shish qobiliyatlari, odatda, ayirish qobiliyatidan kuchliroqdir. Bu shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar qo'shish ko'nikmalaridan foydalanganda ayirish masalalarini sama-raliroq hal qilishadi. Masalan, $14 - 9 = _$ muammosi taqdim etilganda, ko'pchilik o'quvchilarga "14 ni tashkil qilish uchun 9 ga nima qo'shishim mumkin?" deb o'ylash osonroq bo'ladi. va oldinga hisoblash strategiyasidan foydalanish mumkin.

O'quvchilar ayirish printsiplarini tushunishlari mumkin bo'lsa-da, ular ko'pincha ayirish qo'shilishning teskari ekanligini tushunish qobiliyatidan orqada qoladilar. O'quvchilar qo'shish va ayirish o'rtasidagi teskari munosabatni avtomatik ravishda tushunmasliklari sababli, bu tushunchani ko'rsatma va amaliyot orqali yanada aniqroq qilish kerak. Qo'shish va ayirish o'rtasidagi munosabatni tushunadigan o'quvchilar (ya'ni, qo'shish ayirishning teskarisi va aksincha) bu munosabatlarni tushunmaydigan o'quvchilarga qaraganda yaxshiroq kontseptual bilim va ayirish ishlarini yaxshiroq ko'rsatadi.

Hisoblash strategiyalari (ya'ni qo'shish yoki ayirish son birikmasiga javob topish uchun hisoblash) o'quvchilarga birikmalarni yechishda yordam beradi. Biroq, hamma o'quvchilar hisoblash strategiyasidan foydalanmaydi. Ba'zi o'quvchilar shunchaki tax-min qilishadi. Ko'pgina o'quvchilar, ayniqsa, dastlabki raqamli kompetentsiyalar bilan kurashayotganlar uchun raqamlar birikmalarini echish uchun hisoblash strategiyalari foydali bo'ladi va ularni nisbatan oson o'rganish mumkin. O'quvchilar qo'shish va ayirish raqamlari birikmalarini echishda foydalanishlari mumkin bo'lgan bir nechta hisoblash strategiyalari mavjud. Qarang 3-rasmdiyagrammalar uchun. Hammasini sanashda o'quvchilar birinchi qo'shimchani sanaydilar, ikkinchi qo'shimchani sanaydi-lar va keyin 1 dan boshlab ikkala qo'shimchani birga sanaydilar. Bu odatda o'quvchilar qo'llaydigan qo'shish uchun birinchi hisoblash strategiyasidir. Barchasini sanash strategiyasi unchalik samarali emas va kerakli sonlarni hisobga olgan holda, bu ko'pincha noto'g'ri javoblarga olib keladi. O'quvchilar, odatda, «hisoblash» yoki «hisoblash» strategiyasi foydasiga hammasini sanashdan voz kechadi. Hisoblash ikki usulda amalga oshirilishi mumkin: kattaroq qo'shimchadan boshlang va kichikroq qo'shimchani

sanang (ya'ni, "min" strategiyasi, chunki o'quvchi minimal miqdorni hisoblaydi) yoki aksincha (ya'ni, "maksimal" strategiyasi, chunki o'quvchi maksimal miqdorni hisoblaydi). O'quvchilar qo'shishning almashinish xususiyatini o'rganishdan oldin (ya'ni, qo'shish tartibi yig'indiga farq qilmaydi), ular ko'pincha son gapdagi bi-rinchi qo'shimchadan boshlanadi (masalan, $4+9 = _$ dan 4 tasi) Kattaroq qo'shimchadan boshlash va kichikroq qo'shimchani hisoblashning samaradorligi yuqori. Misol uchun, agar $5 + 9 = _$ bo'lsa, o'quvchilar 9 dan boshlanadi va yana 5 tani sanaydi: «10, 11, 12, 13, 14». O'quvchilar ko'pincha bu hisoblash strategiyasini tajriba va amaliyot orqali ish-lab chiqadilar, lekin ayniqsa matematika bilan kurashayotgan o'quvchilar uchun ushbu samaraliroq hisoblash strategiyasi.

Hisoblash strategiyalari. Ushbu strategiyalarning har biri bilan o'quvchilar bar-moqlarini ko'tarishlari, barmoqlarini katlashlari yoki barmoqlarini tegizishlari mumkin. O'quvchilar kaftlarini ularga qaratib yoki ularga qaratib ishlashlari mumkin. Shuningdek, o'quvchilar chapdan o'ngga yoki o'ngdan chapga sanashlari mumkin. Ular ko'rsatkich barmog'i yoki bosh barmog'i yoki boshqa barmog'i bilan hisoblashni boshlashlari mumkin.

Ayirish sonlar birikmalarini yechish uchun o'quvchilar ko'pincha sanab chiqadi. Ya'ni, ular minuend bilan boshlanadi va subtrahend miqdorini sanaydi. $9 - 4 = _$ uchun o'quvchilar 9 dan boshlanadi va 4 ni qayta sanaydi: "8, 7, 6, 5". O'quvchilar, ayniqsa, matematika fanidan qiyin bo'lgan o'quvchilar uchun orqaga sanash yoki orqaga hisoblash qiyin, chunki orqaga hisoblash bilan ravonlik oldinga hisoblash bilan solishtirganda cheklangan. O'quvchilar, shuningdek, oldinga hisoblashdan ko'ra, orqaga hisoblashda ko'proq xatolarga yo'l qo'yadi. Ayirish masalalarini yechishning yanada samarali strategiyasi bu hisoblashdir. O'quvchilar ayirish bilan boshlanadi va minu-endgacha sanaydi. $9 - 4 = _$ uchun o'quvchilar 4 dan boshlanadi va "5" deb hisoblashadi. 6, 7, 8, 9". Ular 5 ta barmoqni sanaydi yoki 5 ta hisobni amalga oshiradi, shuning uchun $9 - 4 = 5$. Bu strategiya o'quvchilarning tez oldinga hisoblash ko'nikmalaridan foydalanadi va matematikadan qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilar uchun foydali strategiya ekanligini ko'rsatdi. Ayirish uchun hisoblashdan foydalanish, ayirish ikki miqdor (ya'ni, minuend va ayirish) o'rtasidagi farqni bildirishini ham ta'kidlaydi.

Qo'shish va ayirish bilan hisoblash strategiyalarini qo'llash va ravonlik yo'lida ish-lash bo'yicha mashq qilish kurashayotgan o'quvchilarning ish faoliyatini yaxshilaydi. O'quvchilar raqamlar kombinatsiyasi orqasidagi tushunchalarni tushunishlari kerak, lekin ular ravonlikni rivojlantirish uchun muntazam, hatto kundalik amaliyot bilan ham taqdim etilishi kerak va o'quvchilarga muammoning ildizlari va muammolari o'rtasida tez-tez, to'g'ri bog'lanishga yordam berishlari kerak. ularning javoblari. Bu o'quvchilarning uzoq muddatli xotirada vakillik yaratishiga olib keladi va o'quvchilarga qo'shish va ayirish masalalarini hal qilish uchun eng samarali strategiyaga tayanishga yordam beradi: javoblarni avtomatik ravishda olish. Shu sababli, o'quvchilar barcha raqamlar birikmalari, ayniqsa, ikki xonali raqamlarni o'z ichiga olgan son birikmalari (masalan, $9 + 7 = 16$; $14 - 8 = 6$) bo'yicha mashq qilishlari kerak, chunki ular odatda osonroq raqamlar birikmalariga ko'proq ta'sir qiladilar.

Biz to'rtta dastlabki raqamli qobiliyatlarni muhokama qildik: hisoblash, raqamlarni taqqoslash, belgilarni tushunish, qo'shish va ayirish tushunchalari. Garchi bu dastlabki raqamli kompetensiyalarning to'liq ro'yxati bo'lmasa-da, bu to'rttasi kurashayotgan o'quvchilar uchun samarali dastlabki raqamli dasturning muhim tarkibiy qismlaridir. To'rt komponent bir-biri bilan bog'liq va bir-biriga asoslanadi, chunki o'quvchilar bosh-lang'ich sinflarda matematikani ko'proq o'rganadilar. O'quvchilar ushbu dastlabki raqamli kompetensiyalarning bir yoki bir nechta bilan kurashishlari mumkin bo'lsa-da, ko'rsatmalar va amaliyot o'quvchilarning dastlabki raqamli ko'nikmalarini yaxshilashi mumkin.

MODULLI-JAMG'ARILADIGAN TIZIM – PEDAGOGLARNI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISHNING REFLEKSIV-MOTIVATSION OMILI SIFATIDA

Ibragimov A'lamjon Amrilloevich,

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi direktori, pedagogika fanlari doktori, dosent

Annotatsiya. Pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish samaradorligi ularning qay darajada kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlarini qanoatlantirilishi hamda individual xususiyatlarining e'tiborga olinishiga uzviy bog'liq. Shu maqsadda tizimga pedagoglar malakasini oshirishning manzilliligi va uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan texnologiyalarni joriy qilishga nisbatan jiddiy sa'y-harakatlar qilinmoqda.

Mazkur maqolada shunday texnologiyalardan biri sifatida modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish tizimining mohiyati, afzalliklari, tatbiq qilish tuzilmasi va kelgusidagi zaruriy vazifalar yoritilgan.

Tayanch so'z va iboralar: modul, modulli o'qitish, jamg'ariladigan malaka oshirish, o'quv rejasi, blok-modul, invariant va variativ modullar, jamg'ariladigan birliklar.

THE MODULAR-ACCUMULATION SYSTEM-AS A REFLECTIVE-MOTIVATION FACTOR OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PEDAGOGUES

Ibragimov Alamjon Amrilloevich

The director of the Samarkand region national center for training pedagogues in new methods, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate professor

Annotation. The effectiveness of pedagogical staff's retraining depends on the extent to which their professional difficulties and needs are met and their individual characteristics are considered. For this purpose, serious efforts are being made to introduce technologies aimed at ensuring the addressability and continuity of professional development of teachers.

This article describes the essence, benefits, implementation framework, and key tasks of a modularized funded upgrading system as one of these technologies.

Key words: module, modular training, funded training, curriculum, block-module, invariant and variational modules, accumulative units.

МОДУЛЬНО-НАКОПИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА – КАК РЕФЛЕКСИВНО-МОТИВАЦИОННЫЙ ФАКТОР НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГОВ

Ибрагимов Аъламжон Амриллоевич,

директор национального центра обучения педагогов новым методикам Самаркандской области, доктор педагогических наук, доцент

Аннотация. Эффективность повышения квалификации педагогических работников обусловлена степенью учета их индивидуальных особенностей и удовлетворения профессиональных затруднений и потребностей. С этой целью в системе реализуются определенные меры внедрения технологий, обеспечивающие адресности и непрерывности повышения квалификации педагогов.

В данной статье освещена сущность, преимущество, структура внедрения и предстоящие задачи модульно-накопительной системы повышения квалификации как одного из перспективных технологий.

Ключевые слова: модуль, модульное обучение, накопительное повышение квалификации, учебный план, блок-модуль, инвариантные и вариативные модулы, накопительные единицы.

KIRISH. Ma'lumki, pedagog xodimlar professionalizmiga an'anaviy qarash ularni uzluksiz

kasbiy rivojlantirish amaliyotida aniq maqsadga yo‘naltirilgan va refleksiyasiga tayangan holda ta‘lim olishi orqali tegishli faoliyatni samarali yuritish kompetentligini takomillashtirilishi bilan xulosalanadi. Zero, pedagog olim R.X.Djurayev ta‘biri bilan aytganda, malaka oshirish jarayonining eng muhim vazifasi “pedagoglar faoliyatining doimiy o‘zgaruvchan iqtisodiy, ijtimoiy, kasbiy sharoitlarga moslashishi hamda ularning kasbiy mahorat darajasida shaxsiy-kasbiy rivojlanishi va takomillashishiga qulay sharoitlar yaratish” [2, 42-b.] hisoblanadi.

Hozirgi paytda malaka oshirish tizimining barcha bosqichlarida, jumladan, maktabgacha, maktab, kasb-hunar va oliy ta‘lim pedagog xodimlari malakasini oshirish jarayonida o‘qitishning turli shakllarini qo‘llash, ularning kasbiy mahoratlarini uzluksiz oshirib borishga sharoitlar yaratishga ijobiy moyillik kuzatilmoqda. Misol uchun, maktabgacha va maktab ta‘limi xodimlarining an‘anaviy malaka oshirish kurslariga qo‘shimcha ravishda o‘tkazilayotgan qisqa muddatli kurslar, mobil metodik guruhlar, mahorat maktabi kabi innovatsion shakllar pedagoglarni kasbiy rivojlantirishning tarkibiy komponentlariga aylandi.

Lekin, shuni ham qayd etish lozimki, olib borilayotgan islohotlar ko‘lamining kengligiga qaramay, joriy tizim davlat, jamiyat va pedagoglarning malaka oshirish ta‘limi sifatiga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laligicha qanoatlantirish imkoniyatini bermayapti. Amaldagi malaka oshirish kurslari o‘quv reja va dasturlari mazmunini shakllantirish o‘qituvchilar va o‘quvchilar orasida o‘tkazilayotgan turli monitoring natijalarining umumiy xuloslariga, mutaxassislarining tavsiyalariga asoslanib qolganligi sababli ular “o‘rtacha” kasbiy mahorat va “umumiy” kasbiy ehtiyoj va qiyinchiliklarga ega bo‘lgan pedagoglarga mo‘ljallanib qolmoqda. Natijada, uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslari o‘quv jarayoni “o‘rtacha” darajaga yo‘naltirilyapti va aytish mumkinki, individual ehtiyojlarning yetarlicha hisobga olinmayotganligi sababli tizimga bo‘lgan munosabatning salbiylashishiga ham sabab bo‘lmoqda. Mazkur holatda muammoning samarali yechimiga uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonini pedagoglarga o‘z ichki potentsiali va imkoniyatlarini amalga oshirish, kasbiy ehtiyojlarini anglash va uni korreksiyalashga sharoit yaratuvchi individuallashtirish orqali erishish mumkin.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI. Uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonini mumkin qadar individuallashtirish va shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish strategiyasini amaliyotga tatbiq qilishning istiqbolli vektori sifatida tizimga modulli o‘qitishga asoslangan jamg‘ariladigan malaka oshirish texnologiyasini joriy qilish kutilgan natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Turli mamlakatlar olimlari tomonidan modulli o‘qitish nazariyasi keng o‘rganilganligiga qaramay, hozirgacha modul va modulli o‘qitish tushunchalariga turli xil qarashlar mavjud. Bu qarashlar ta‘lim mazmuni, o‘qitish shakl va metodlarini qurish jarayoniga bo‘lgan yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqotimizda V.M. Gareyev, S.I. Kulikov, Y.M. Durko [1, 30-b.], S.T.Turg‘unov [4, 246-247-b.], R.G.Safarova [5, 3-b.], Sh.S.Sharipov, R.G.Isyanov [6, 8-b.], P.A. Yusyavichene [7, 50-b.], B. va M.Goldshmit [9, 16-b.], G.Ouyens [10, 20-b.], Dj.Rassellarning [11, 3-b.] modul va modulli o‘qitish tushunchalariga bergan izohlari asosida modulni – pedagogning belgilangan malaka oshirish kurslari davrida va oraliq‘ida uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta‘minlaydigan individual ta‘lim dasturining nisbatan avtonom va tugallangan birligini ifodalaydigan kurs yoki qismi sifatida tushunamiz. Modulli o‘qitishni esa ta‘lim subyektlarining aniq ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xalqaro tajribalardan o‘tgan innovatsion yondashuv asosidagi o‘zida individual munosabatni rag‘batlantiradigan interaktiv texnologiya sifatida qaraymiz. Asosiysi, tizimga modulli o‘qitishni joriy qilish pedagoglar malakasini uzluksiz oshirishni ta‘minlashdek dolzarb muammo yechimi hamdir [3, 46-b.; 8, 2-b.].

TADQIQ VA NATIJA. Modulli-jamg‘ariladigan tizim deganda, pedagog xodimlar malakasini tegishli o‘quv dasturlarini o‘zlashtirish natijalarini jamg‘arishni nazarda tutuvchi uzoq muddatli va uzluksiz malaka oshirish jarayoni tushuniladi. Unda pedagoglarga kasbiy qiziqishlari va ehtiyojlariga mos holda dasturlar hamda modullar mazmunini, shuningdek, o‘zlariga qulay muddat va o‘qitish shakllarini tanlash imkoniyati berilishi tufayli ularda individual ta‘lim trayektoriyasini tuzish, modullarni hamda ularni o‘zlashtirish ketma-ketligini erkin belgilash uchun sharoit paydo bo‘ladi. Alohida ta‘kidlash lozimki, shaxs hayotining turli davrlarida o‘qitishning shakl va usullarini tanlash imkoniyatiga ega bo‘lishi psixologik

va fiziologik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi, pedagoglar malakasini oshirish jarayoniga ijobiy hamda rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Modulli-jamg'ariladigan tizim pedagog xodimlarning individual ta'lim trayektoriyasini ifodalovchi uzluksiz kasbiy rivojlantirish muhitini yaratish, yuqori sifatli ta'lim xizmatlarini ko'rsatish, malaka oshirish uzluksizligini ta'minlash, ta'lim mazmunini, tashkiliy shakllarini va tinglovchilar bilan ishlash metodlarini zamonaviy ta'lim siyosatiga mos holda tezkor boshqarish kabi maqsadlarni ifodalaydi.

Shuningdek, mazkur tizim quyidagi afzalliklarga ega:

ta'limga doir tadbirlarni tizimlashtirish va barcha darajadagi uzluksiz kasbiy rivojlantirish yo'nalishlari uzviyligini ta'minlash, ta'lim muassasalari va o'qituvchilarning individual ehtiyojini inobatga olgan holda ish joyiga yaqinlashtirilgan o'qitish natijadorligi va samaradorligini oshirish;

pedagogning kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlarini aniqlashda ishtirok etishi va faoliyatining anglangan refleksiyasi sababli unda uzluksiz kasbiy rivojlanishga shaxsiy motivatsiyasining kuchayishi;

malaka oshirish faoliyatining loyihalaniishi, metodik ta'minotning takomillashtirilishi va ilmiy-metodik kuzatuvning amalga oshirilishi;

ta'lim dasturlarining modulli xarakterga ega bo'lishi, ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablar va mazmunning yangilanish maqsadiga yo'naltirilgan innovatsion xarakterni ifodalashi;

pedagoglarga modulli-jamg'arilish hisobiga o'qish muddatlarini qisqartirish imkoniyatini berish (ishdan ajralmagan holda, masalan, ta'til davrida), kasbiy kompetentlikka erishish darajasini qayd qilish orqali uzluksiz malaka oshirish jarayonini shakllantirish;

jamg'ariladigan birliklar ro'yxatida individual ta'lim dasturida belgilangan modullardan tashqari ilmiy-amaliy konferensiyalarda, seminarlarda qatnashish, turli metodik tadbirlardagi ishtiroki, mahorat darslari o'tish, nashr ishlari, ilg'or tajribalarni ommalashtirish kabi faoliyatli shakllarning ham nazarda tutilishi va b.

Malaka oshirish jarayonini modulli tuzish nazorat, o'qitish texnologiyalari, o'quv soatlari birliklaridagi mehnat sig'imi kabi xarakteristikalarni o'zida ifodalovchi alohida modullar orqali ta'lim jarayonini tashkil etish mazmuni va natijalarini strukturalashni nazarda tutadi.

Shuningdek, malaka oshirish ta'limi o'quv jarayonining o'ziga xos xususiyatlari ta'lim dasturlarini blok-modulli tuzilishini taqozo qiladi. Malaka oshirish o'quv rejasining blok-modulli tuzilishi jarayonning variativligi va individualligini ta'minlash bilan birga uni moslashuvchan holda tashkil etish imkonini beradi. Malaka oshirish o'quv rejalarini blok-modulli yondashuv nuqtayi nazaridan tayanch (invariant), variativ va qo'shimcha faoliyat turlarini belgilovchi tarkibiy qismlarga bo'lamiz.

O'quv rejasining tayanch (invariant) qismi barcha pedagoglar uchun o'zlashtirish majburiy bo'lgan modullar blokini o'z ichiga oladi. Mazkur modullar mazmuni jamiyatdagi o'zgarishlar va tizimga qo'yilayotgan vazifalar, ta'lim rivojlanishining zamonaviy muammolari, pedagogika va psixologiya nazariyasi, ta'lim tizimining me'yoriy-huquqiy hujjatlari, ta'lim jarayoniga tatbiq etilayotgan yangi axborot va pedagogik texnologiyalar hamda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar asosida shakllantiriladi. Shu o'rinda, pedagog nafaqat ta'lim beruvchi, balki ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning faol ishtirokchisi va subyekt ekanligini ham e'tibordan chetda qoldirmasligimiz zarur.

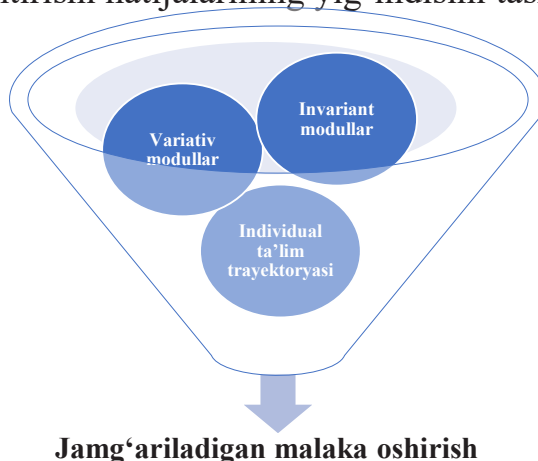
O'quv rejasining variativ qismi mazmunini shakllantirishda pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari va qiyinchiliklari tashxisi natijalariga tayaniladi hamda ajratilgan sohalarning alohida xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Modullarni shakllantirishda ularni kasbiy ehtiyojlar va qiyinchiliklar sohasiga ko'ra tizimlashtirish mavjud kasbiy ehtiyojlarni bartaraf etishda zaruriy kasbiy kompetensiyalar mazmunini aniqlashtirish, shu asosda tegishli ehtiyojlar va qiyinchiliklarni bartaraf qilish, aniq manzilli va variativ dasturlar tuzish, pedagogning malaka oshirish yo'l xaritasini belgilash, shuningdek, ularning samaradorligini baholash va refleksivligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

Variativ qismni umumpedagogik, ilmiy-nazariy, metodik, pedagogik-psixologik, kommunikativ ehtiyojlar va shaxsiy kasbiy qiziqishlarni nazarda tutuvchi tarkibiy bloklar tashkil etadi.

Shuningdek, malaka oshirish ta'limi maqsadlariga erishishga nisbatan o'quv rejasida uning mazmunini to'ldiruvchi, zaruriy kompetensiyalarini, bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantiruvchi, sifatini nazorat qilish kabi faoliyat turlari ham belgilanadi.

Modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish tizimida ta'lim jarayoni an'anaviy yoki masofaviy kurslarda, ustoz-shogird, stajirovka, metodik tizimdagi tadbirlar (masalan, mobil-metodik guruhlar, mahorat maktabi, seminar va b.) va qisqa muddatli kurslar shaklida o'tkazilishi mumkin.

Modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish ta'lim jarayonini individuallashtirish va differensiallashtirishga imkon beruvchi hamda kasbiy ehtiyojlarni amalga oshirish mexanizmlaridan biri bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish modulli-jamg'ariladigan modeli tinglovchilar tomonidan tanlanadigan invariant va variativ o'quv modullarini individual ta'lim trayektoriyasida belgilangan muayyan muddatlar va shakllarda o'zlashtirishi natijalarining yig'indisini tashkil qiladi (1-rasm).

Jamg'ariladigan malaka oshirish

1-rasm. Pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish modulli-jamg'ariladigan tizim modeli

Modullar malaka oshirish ta'lim dasturining tarkibiy qismi bo'lib, har qanday kasbiy kompetentlikka ega bo'lgan tinglovchilar uchun tegishlisini tanlay olishiga sharoit yaratishi zarur. Har bir modul o'zini soatlarda qayd qilingan mehnat sig'imini ifodalaydi. Shunga ko'ra, modullar mazmuni 2-36 yoki undan ko'p soatga mo'ljallanishi mumkin. Har bir modul tuzilmaviy birlikni ifodalaganligi sababli, unda ta'lim jarayonini tashkiliy shakllari, o'qitish maqsadlari, mazmuni, shakli, metod va texnologiyalari, nazorat va baholash mezonlari ko'rsatiladi. Modulli tuzilish o'quv jarayonini tinglovchilarning individual xususiyatlari va imkoniyatlari, bilish mustaqilligi va refleksiyasini rivojlantirishga yo'naltirib tashkil qilishga ko'maklashadi.

Dasturlarni o'zlashtirish tinglovchilarning har bir modulni o'zlashtirganligini ko'rsatuvchi birliklarda (kredit) ifodalanadi. Birliklar orqali o'zlashtirish miqdori, ya'ni turli modullarning vaqt va salohiyat sig'implari belgilanadi. Shunday ekan, birliklar har bir modulning malaka oshirish sikli oxirida rejalashtirilgan natijalaridagi hissasini aniq ko'rsatadi.

Dolzarb vazifa sifatida, tizimga mas'ul tuzilmalar modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish samaradorligini oshirish, hammabop va qulayligini ta'minlash uchun quyidagilarga e'tibor qaratishlari zarur bo'ladi:

malaka oshirish jarayonini modulli tashkil etish texnologiyalari va me'yoriy bazasini takomillashtirish;

modulli-jamg'ariladigan malaka oshirishga sharoit yaratuvchi modullar yoki kurslar bankini yaratish, bunda davlat va jamiyat buyurtmasi hamda tinglovchilarning ehtiyojlari aksini topishiga ustuvor munosabatda bo'lish;

o'quv modullarini ishlab chiqish innovatsion texnologiyalarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish;

pedagoglar bilan individual ishlash metodikalarini hamda ularning refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirish;

onlayn va masofadan malaka oshirish tizimi imkoniyatlaridan samarali foydalanish hamda jarayonni tarmoq orqali tashkil qilish chegaralarini kengaytirish;

pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirishga qaratilgan o'qitishdan ta'lim natijalariga e'tibor qaratishga o'tish (hosil qilingan kompetensiyalar) va b.

XULOSA. Shunday qilib, modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish tizimi tinglovchilarning kasbiy rivojlanishiga doir mustaqil faoliyatini samarali tashkil etish imkonini berishi bilan birgalikda joriy holatdagi malaka oshirish o'quv jarayoni elementlarini qaytadan ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Modulli-jamg'ariladigan tizim vositasida pedagogning individual ta'lim trayektoriyasini amalga oshirishga sharoit tug'dirish orqali uzluksiz kasbiy rivojlantirishni individuallashtirishga mumkin qadar ko'proq erishiladi hamda tizimga innovatsion ta'lim texnologiyalarini tatbiq qilishga undovchi omilga ega bo'linadi. Shuningdek, rejalashtirilgan modullarni ma'lum vaqt oralig'ida va ketma-ketlikda doimiy o'zlashtirilishi natijasida pedagoglar malakasini oshirishning uzluksizligi ta'minlanadi. Modulli-jamg'ariladigan malaka oshirish mantiqiy tuzilmasiga ko'ra, tinglovchida kasbiy rivojlanish maqsadlarini mustaqil qo'yishga sharoit yaratilishi va natijalariga ko'ra mas'uliyatini his qilishi ularda doimiy o'zini-o'zi rivojlantirishga rag'batni kuchaytiradi va motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Гареев В.Б., Куликов С.И., Дурко Е.М. Принципы модульного обучения // Вестник высшей школы. – М., 1987. – № 8, с. 30 – 33.

2. Джураев Р.Х. Непрерывное образование и профессиональное развитие педагога / Узлуksiz ta'lim. – 2014. – № 1. – С. 39-45.

3. Ибрагимов, А. А. (2018). Халк таълими ходимлари малакасини ошириш тизимини кўп векторли ёндашув асосида такомиллаштириш: Пед. фан. бўйича фал. док.(PhD) диссертацияси.

4. Turg'unov S.T. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktorlari boshqaruv faoliyatining nazariy asoslari: Ped. fan. dok. ...diss. – Toshkent, 2007. – 324 b.

5. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida modulli o'qitish jarayonini texnologik ta'minlashning nazariy-metodologik asoslari / Monografiya. Safarova R.G. va boshq. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2015. – 100 b.

6. Шарипов С.Ш., Исянов Р.Г., Уразова М.Б. Модель развития модульной компетентности преподавателей в условиях образовательного кластера // Педагогика. – 2014. - № 5. – С. 3-11.

7. Юцявичене П. Теория и практика модульного обучения. – Каунас: Швиеса, 1989. – С. 272.

8. Amrilloevich, I. A. (2020). Design of individual training of teacher. International journal of discourse on innovation, integration and education, 1, 16-25.

9. Goldschmid B., Goldschmid M.L. Modular Instruction in Higer Education // Higher Education. – 1972. – Nr. 2. – P. 15 – 32.

10. Owens G. The Module in "Universities Quarterly" // Universities Quarterly, Higher education and society. – Vol. 25. – Nr. 1. – P. 20 – 27.

11. Russell J.D. Modular Instruction // A. Guide to the Design, Selection, Utilization and Modular Materials. Minneapolis, Minnesota: Burgess Publishing Company. – 1974. – P. 164.

THE QUALITY OF EDUCATION IN PUBLIC AND PRIVATE UNIVERSITIES: PRELIMINARY STUDY FOCUSING ON UZBEKISTAN

Firdavs Ibrokhimov

(0009-0007-6039-6798), PhD student at Hankuk University of Foreign Studies, chief specialist at the Center for the Research on the Development of Higher Education, Tashkent.

Iroda Bakhromova,

master's degree student at Avloni Pedagogical Research Institute

Annotation. In this article ten public and private higher education institutions operating in Uzbekistan are compared with statistical methods, namely t-test. Article explores quality models and incorporates the best practices in quality models and university ranks in global ranking systems to conduct comparative analysis of public and private higher education institutions in Uzbekistan. According to this study, while private higher education institutions have poorer infrastructure, a few of private universities are introducing new pedagogical innovations into higher education sector of Uzbekistan.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ЧАСТНЫХ ВУЗАХ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВУЗОВ УЗБЕКИСТАНА

Иброхимов Фирдавс

(0009-0007-6039-6798), аспирант университета иностранных языков Ханкук, главный специалист Центра исследований развития высшего образования, Ташкент.

Бахромова Ирода,

магистрант Научно-педагогического института Авлони

Аннотация. В данной статье десять государственных и частных высших учебных заведений, действующих в Узбекистане, сравниваются статистическими методами, как t-test. В статье исследуются модели качества и используются лучшие практики в области моделей качества и рейтингов университетов в глобальных рейтинговых системах для проведения сравнительного анализа государственных и частных высших учебных заведений в Узбекистане. Согласно этому исследованию, хотя частные высшие учебные заведения имеют более слабую инфраструктуру, некоторые частные университеты внедряют новые педагогические инновации в сектор высшего образования Узбекистана.

DAVLAT VA XUSUSIY NODAVLAT OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM SIFATINING QIYOSIY-STATISTIK TAHLILI

Ibrohimov Firdavs

(0009-0007-6039-6798), Koreya xorijiy tadqiqotlar universiteti doktoranti, Oliy ta'limni rivojlantirish markazi bosh mutaxassisi

Bahromova Iroda,

Avloniy nomidagi respublika pedagog kadrlarning malakasini oshirish ilmiy-tadqiqot instituti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan o'nta davlat hamda xususiy nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyati statistik tahlil metodlari orqali taqqoslangan. Maqolada turli sifatni kafolatlash modellari hamda jahon reytinglari ko'rsatkichlarini mujassamlashtirgan holda oliy ta'lim muassasalarining qiyosiy tahlili o'tkazildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra nodavlat xususiy oliy ta'lim muassasalari moddiy texnik ba'za nuqtayi nazaridan davlat oliy ta'lim muassasalaridan orqada. Biroq, muayyan xususiy oliy ta'lim muassasalari oliy ta'lim tizimiga innovatsion ta'lim shakllarini olib kirmoqdalar.

Keywords: xalqaro reytinglar, ta'lim sifati, education management, education quality, private university, public university, t-test, ta'lim innovatsiyalari

Introduction. The private university refers to a higher institution body that is “operated and run by the private sector” (13). For the higher education sector, private educational institutions are nothing new. In fact, a significant proportion of higher education institutions that have centuries-long educational traditions and rich pedagogical expertise are privately owned in the developed world. When discussed in everyday life, private universities imply Harvard, Stanford, or whatever names, which are instilled with popular perceptions of educational success, innovation, and progress. There is no doubt that there are private universities that have demonstrated remarkable achievements both as a business entity and as a seat of learning. The best example of this can be the fact that two out of three top universities are private in the Republic of Korea according to the Report of Times Higher Education (3). However, it should not be dismissed that most of such prestigious private seats of learning are largely confined to developed countries with advanced infrastructure and higher levels of income. In the developing world, particularly in the post-soviet space, though, private universities represent rather a recent phenomenon. In a twist of how fates change, as post-soviet countries are transitioning into market-oriented economies, the private universities are booming in the higher education sector. Merek (2020) in his study on the expansion of private universities noted that the fastest growth of private universities has occurred in Central and Eastern Europe since the 1990s. By this blueprint, we may expect that as other post-soviet countries transform into market-oriented economies, the trajectory of the private university industry is likely to follow the same path as Eastern Europe did. There are indications that the essence of education is blurred due to the primary motive of profit in developing countries (Dorothy. 2005). We must not forget that private universities must make a profit to survive as an entity, which may certainly lead to changes in the quality of education. Some researchers defined such universities simply as “entrepreneurial universities” (Clark. 1998). By definition, it implies that universities are henceforth not only the primary instrument of knowledge transfer but also, “entrepreneurs” or as can be stated as entities that make profit. There are at least 42 private universities in Uzbekistan as of 2022. As of 2020, there were at least 31 foreign higher educational institutions operating as semi-private premises. Combined, they represent slightly below 50 percent of total higher education institutions in the country. Thus, the impact of private universities on the social and economic development of the country is expected to grow in the coming years. Therefore, the quality of education in private universities must be studied and necessary recommendations be made to ensure the interests of all stakeholders in the higher education industry. This study is one of the attempts to shed light on the quality of education in private universities in Uzbekistan and what benefits they are bringing to the higher education system in the country.

Literature review

It must be noted that the concept of “quality” is a multifaceted matter with an interpretative nature (Harvey & Green. 1993). Depending on the benefactors, the quality of teaching can be interpreted differently in different contexts. For students, quality education can be a modern classroom, good teaching staff, or libraries full of books. For teaching staff, quality can be convenient rooms, workstation computers, and better salaries that enable them to focus on pedagogical skills. For the government, “quality” may refer to the skills and competencies graduates possess after leaving university. Thus, “quality” can be looked at from different angles by different approaches. Harvey and Green (1993) propose to measure “quality” by five broad categories:

Value in monetary terms

Perfection

Fitness for purpose

Transformation

Uniqueness

Each category represents varying levels of quality with “uniqueness (exception)”

corresponding to the distinguished quality that stands above the alternative options, while “fitness for purpose” implying consumer satisfaction. “The value in monetary terms” refers to the quality of service or goods that justify the investments and provide a good return on the investments made. (Harvey & Green. 1993). However, when applying these categories in research, we can see that they are not specific. For instance, how can we define “customer” in the category of “customer satisfaction”? There are different benefactors in higher education, such as students, parents, and visiting scholars frequently with contradictory perceptions of quality. A student may value his university in terms of how many social events it organizes, but, at the same time, his parents may find the quality inferior due to their distaste for such social events. Thus, “fitness for purpose” may not be accurate enough to determine the objective level of quality. More importantly, it may be difficult for underfunded private universities to achieve customer satisfaction without sacrificing profits – in this context – “value in monetary terms”. Yet, we must not forget that these categories are put forward as a broad framework for quality assessment standards, rather than as specific criteria on their own. Maureen Tam (2001) in her study notes three models of quality assessment, which focus on facts reflecting student experience in higher education:

Production model that focuses on the relationship between inputs and outputs

Value-added approach which measures what students accomplish before and after their studies.

Total learning experience model that aims to cover the whole study experience.

Abbasi et al. (2011) propose ten different determinants of quality, which heavily focus on material-technical aspects such as healthcare, laboratory and classroom facilities, transport, teaching, student support services, library, sports, and religious facilities. Naidu and Derani (2015) used SERVQUAL - a general method of marketing research in their studies to find out the quality of private higher education in Malaysia.

Global ranking systems as indicators of quality

Along with individual research on quality assessment models, global university ranking systems came into existence. The three most prominent ranking systems are Academic Ranking of World Universities (ARWU) by Shanghai Jiao Tong University, Times Higher Education (THE), and Quacquarelli Symonds(12). Different rankings have different methodologies of assessment with varying levels of focus on different aspects of higher education, such as learning environment, industry income, research(17), academic and employment reputation(15) by different methods of data collection and analysis, such as surveys and the measurements of different percentages and ratios. Studies on the ability of global ranking systems to reflect the quality of education revealed mixed results. Simon & Marijke (2007) in their studies found that ARWU and Times rankings fail to accurately measure the quality of education due to their bias towards research. ARWU has also been criticized for not paying attention to the quality of education in its assessment criteria (Marszal. 2012). On the other hand, Altbach et al. (2018) measured the ability of global ranking systems to reflect the quality of education in higher education and concluded that global ranking systems, such as QS, Times Higher Education, and ARWU are accurate indicators of quality in higher education. Thus, while global ranking systems may have certain methodological biases, among them, QS and THE are still potent indicators of quality in higher education.

Research questions

This research will aim to find answers to the following questions:

What are quality of education relative to public universities?

How can the quality of education in private universities be improved?

Research Methodology

In this study, the quality model, based on three categories of quality proposed by Harvey et al. (1993) is used to compare the quality of education in private and public higher education institutions in Uzbekistan. This model was originally formulated as a template for standards in higher education, we decided to use it as a framework for our study model. We use the sample of the top ten private and public universities in the country according to local ranking

systems. We could not create a sample based on the global ranking systems, such as QS, THE, and ARWU because Uzbek universities are notoriously underrepresented in the global ranking systems. Still, we incorporated the earning of “TOP 1000” in any ranking report of QS, THE, and ARWU as indicators of “uniqueness” in our model. For the selection of universities for our sample, we chose the top ten private and public universities, that have been ranked by the State Inspection for the Control of the Quality of Education and Oliygo.uz respectively, which will be compared according to the three categories of quality proposed by Harvey et al. (1993):

Fitness for purpose

- a) The availability of career centers
- b) The availability of housing services

5 points for each of the above variables will be given to the university that have them.

Transformation

In the context of Uzbekistan, using English as a medium of instruction and offering courses based on Western standards represent modernization and internationalization (Karimov. 2023). English has already become the number one lingua franca in the integrated global village. There are certain advantages given to those who know English well in Master’s degree and PhD admissions as well as in Uzbek labor market, thus, making English one of tools in the social ladder.

- a) Number of programs taught in English – one point for each.

All universities are moving into European credit-module system in Uzbekistan. But, this process is still incomplete and doesn’t formulate modules in a way universities in Europe formulate. However, a few of foreign universities offer entirely British and American educational programs, signifying a form of educational innovation in the country.

Availability of programs modeled after Western curriculum (Foundation plus three-year modular education, MA, MSc, MBA, TESOL, TESL, CELTA et cetera)

1-5 programs – 3 points

5-10 programs – 5 points

10 plus – 7 points

Uniqueness measures universities that are

Among the top 1000 universities ranked by subject in the global ranking systems (QS and THE)

According to any ranking by QS or THE:

The top 500 – 15 points

The top 1000 – 10 points

The top 1001+ – 8

In this study, “uniqueness” is interpreted as standing above other options in all properties as proposed by Harvey et al. (1993). Individuals who graduated from the TOP 1000 universities according to QS and THE have better employment opportunities and better quality of higher education.

Methods of Data Collection and Analysis

In this study, secondary sources of data, such as information on the official websites, social network pages, and telegram channels operated by sampled universities will be used. The information then will be converted into the points for each university to make the comparison accurate. We will compare the public and private universities with statistical methods, namely t-test. T-test is a statistical method that is frequently used to make accurate comparisons of numerical data (Zheng et al. 2017). The null hypothesis implies the difference between samples is 0. The null hypothesis can be rejected on the condition that the t-value is less than 0.10 because our sample is small. The alternative hypothesis – there is a difference between samples. It is sought if t-value is less than 0.10 ($t\text{-value} < 0.10$ (alpha level)).

Results

All of the public universities have career services and housing services in our sample. Two public universities have education programs modeled after the Western curriculum. Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers offers an MBA and the

University of World Economy and Diplomacy offers an MBA and MPA, the latter two of which are taught in English as a medium of instruction. The half of ten public universities achieved among the top 1-1001+ ranks in global ranking systems (Table 1). In our sample, seven out of ten private universities have career centers, which is lower than public universities. Only four of private universities have housing services, which is significantly lower than public universities.

№	Public University	Career centers	Housing services	Programs in English	Western curriculum	TOP	Overall
1	TIHAME	+	+	0	1 (MBA)	THE 801	23
2	NUU	+	+	0	0	QS 351-400	25
3	SSU	+	+	0	0	QS 601-650	20
4	TIF	+	+	0	0	QS 551-600	20
5	TSUULL	+	+	0	0	-	10
6	TIIA	+	+	0	0	-	10
7	TSIOS	+	+	0	0	-	10
8	NSUMT	+	+	0	0	-	10
9	UWED	+	+	2 (MBA and MPA)	2	-	15
10	TUIT	+	+	0	0	THE 1001+	18
							Mean: 16.1

Table 1. Public Universities

Three of ten private universities offer programs taught in English as a medium of instruction and using an entirely Western curriculum, whose number is significantly higher compared to public universities. Notably, Education in English as a medium of instruction and Western-oriented curricula are confined to three English-only private universities (Table 2), one of which (Central Asian University) has a high reputation as an elite private university according to anecdotic reports. It turns out this elite private university is the only private higher education institution that achieved the top 1001+ ranking in the Times Higher Education ranking system in our sample (Table 2). It means the number of private universities is five times lower than the number of public universities that secured a place in the top rankings.

Table 2. Private universities

№	Name	Career centers	Housing services	Programs taught in English	Western curriculum	TOP 1000	Overall
1	TIUE	-	+	4	4	-	12
2	CAU	+	-	15	14	THE 1001+	35
3	Alfraganus University	-	+	0	0	-	5
4	Angren University	-	+	0	0	-	5
5	UASS	+	-	0	0	-	5
6	UITM	+	-	0	0	-	5
7	Bukhara University of Innovations	+	-	0	0	-	5
8	BIPFL	+	-	0	0	-	5
9	Millat Umidi University	+	-	11	11	-	23
10	UISE	+	+	0	0	-	10
							Mean: 10

The mean value of assessment for public universities is 16.1 (Table 1), which is higher than the mean value for private universities (Table 2), which is 10. The standard deviation for public and private universities (Table 3) is 5.57 and 9.68, respectively, indicating the greater variability of the quality in the private sector. The t-value – of the two samples is 0.09, which is slightly lower than the alpha level of 0.10. This indicates that there is a difference between samples and it is sufficient to reject the null hypothesis. Thus, the null hypothesis can be rejected, which means there is a difference in the quality of education in public and private universities.

Table 3. Statistic comparison between public and private universities

Public	Private
25	35
23	23
20	12
20	10
18	5
15	5
10	5
10	5
10	5
10	5
Mean: 16.1	Mean: 10
St. Deviation: 5.575840744	St. Deviation: 9.689732
T-Test: 0.09390907	

Discussion. According to our study, the mean value for public universities was 16.1, while the mean value for private universities was 10. Thus, it suggests that the quality of education in private higher education is poorer than in public higher education institutions. However, the t-value of 0.09 is slightly lower than the alpha level of 0.10, which is barely sufficient to reject the null hypothesis. This can be partially attributed to the fact that the three universities – Central Asian University, Millat Umidi University, and TIUE constitute well above half of all points in the private sector. CAU, by itself, has more points than any other university in our sample, be it private or public. It can be assumed that in the private sector high quality of higher education may be restricted to a few clusters of universities, such as the three mentioned above. This may explain why the overall difference between the private and public sectors is statistically marginal between the samples. Still, the mean values of 16.1 and 10 between the two groups are significant if we take the small size of our sample into account. It can be attributed to the poor material-economic foundation of most private universities since nine out of ten private universities don't have housing services or career support services according to our study. Albeit some of them may have failed to display their accommodation or career services on their websites or social network pages, the discrepancy between public and private universities on this matter is still big.

In our study, five of the top ten public universities achieved the top 1001+ rank either in QS or Times rankings by region or subject. Only one of the top private universities – Central Asian University was found to be among 1001+ according to Times Higher Education Impact Rankings. Thus, there is a significant difference between the public and private universities in terms of achieving the top 1001 in QS or Times rankings. This is in line with the trend of private higher education in other post-socialist countries. None of the top ten higher education institutions are privately owned in Poland according to the latest ranking published by QS. None of the top fifteen universities are private in Romania according to QS World University Rankings as of 2024(16). The same trend can be observed in other developing countries such as India(16). Further studies are needed to establish the reasons why in developing countries, private universities are faring poor by the global ranking systems.

According to our study, private universities have more classes taught in English as a medium of instruction and curricula fully modeled after Western standards. Only two public universities - Irrigation University and the University of World Economy and Diplomacy have English-only classes and MBA and MPA curricula, that correspond to MBA and MPA taught in Britain and the US. Three private universities were found to exclusively offer classes in English in a wide spectrum of subjects from Education to Medicine. Perhaps, it is worth highlighting that private universities are not only seen as conventional places of knowledge transfer but also, the agents of pedagogical innovations and new learning experiences in post-socialist countries. This is especially true for foreign universities which offer education modeled after Western higher education in Uzbekistan. Notable examples are Westminster International University, and Webster University in Tashkent, whose degree programs and curricula are closely in line with British and American higher education formats. According to our study, three top private

universities – Central Asian University, Millat Umidi University, and Tashkent International University of Education are found to be following the same path. The story of other private universities in post-soviet countries offers the same pattern. For instance, Central European University is one of the few private universities with better teaching staff and English-only programs in Hungary. It has become one of the top universities in Hungary by the global rankings. Perhaps, the same trend is underway in Uzbekistan with innovations confined to a few private establishments.

Conclusion. Our studies suggest that the quality of education is higher in public universities than in private universities in Uzbekistan. This can be explained by poorer infrastructure, the limited capacity of private universities to comply with the criteria of global ranking systems, and the relatively recent debut of private universities in the country. The only advantage private universities hold over public ones is educational innovations, such as English-only programs and Western curricula that a few of them are offering. Thus, based on the findings and the discussion, we recommend the following:

Regulations on student accommodation, and employment requirements must be formulated and closely checked by state inspections to ensure the quality of education and student welfare in higher education institutions.

Private and public universities should be encouraged to achieve better results in global ranking systems.

Private and public universities should be encouraged to create new modules and curricula which use English or other global languages as a medium of instruction.

Limitations of this study

Our study has several limitations.

We used secondary data, such as web-site and social media pages for data collection. Some of the universities may not have displayed relevant information we needed, such as information on career or housing services.

This is a sample study. A population study may be needed to accurately reflect the quality of education in the private and public sectors.

We lack the specific details of how local ranking, which we used in our study, was implemented. Further studies may be needed to clarify such intricate matters to ensure better accuracy of the results.

References

1. Abbasi et al. (2011). A Study on Student Satisfaction in Pakistani Universities: case of Bahauddin Zakariya University, Pakistan. *Asian Social Science*. Vol. 7, No. 7, pp. 209-220.
2. Altbach, Philip & Hazelkorn, Ellen. (2018). Measuring Education Quality in Global Rankings: What's the Likelihood?. *International Higher Education*. 12. 0.6017/ihe.2018.95.10721.
3. Best Universities in South Korea. Retrieved from: <https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-south-korea>
4. Clark, B. (1998) 'Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation', *Issues in Higher Education*. 12/3: 373–4.
5. Finnegan, Dorothy. (2005). The Decline of the Guru: The Academic Profession in Developing and Middle-Income Countries (review). *The Review of Higher Education*. 28, pp. 429-430. 10.1353/rhe.2005.0008.
6. Fralick, Drew & Zheng, Julia & Wang, Bokai & Tu, Xin. (2017). The Differences and Similarities Between Two-Sample T-Test and Paired T-Test. *Shanghai Archives of Psychiatry*. 29. 184-188. 10.11919/j.issn.1002-0829.217070.
7. Harvey, L. & Green, D. (1993), 'Defining quality', *Assessment & Evaluation in Higher Education*. 18(1), pp. 9-34.
8. Karimov Komiljon (2023). Transforming HE sector. Retrieved from: <https://www.wiut.uz/news/transforming-he-sector-the-case-of-uzbekistan>
9. Kwiek, Marek. (2020). Private Higher Education in Developed Countries.

BOKSCHILARNI BO'LAJAK MUSOBAQALARGA UMUMIY VA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*Ibragimov Mironshox Muxammadovich
Buxoro davlat universiteti
Sport nazariyasi va metodikasi kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya Maqolada bokschi larni bo'lajak musobaqalarga umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Bokschi larni umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik, maxsus tayyorgarlik, tezkorlik, kuch, chidamlilik, seleksiya.

ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ОБЩЕЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БОКСЕРОВ К БУДУЩИМ СОРЕВНОВАНИЯМ

*Ибрагимов Мироншоҳ Мухаммадович
Бухарский государственный университет
Преподаватель кафедры теории и методики спорта*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности совершенствования общей и специальной физической подготовленности боксеров к предстоящим соревнованиям. Освещены пути совершенствования общей и специальной физической подготовленности боксеров.

Ключевые слова: физическая подготовка, специальная подготовка, скорость, сила, выносливость, отбор.

FEATURES OF INCREASING GENERAL AND SPECIAL PHYSICAL PREPARATION OF BOXERS FOR FUTURE COMPETITIONS

*Ibragimov Mironshokh Muhammadovich
Bukhara State University
Lecturer at the Department of Theory and Methodology of Sports*

Abstract. The article discusses the features of improving the general and special physical preparedness of boxers for upcoming competitions. Ways to improve the general and special physical fitness of boxers are highlighted.

Key words: physical training, special training, speed, strength, endurance, selection.

KIRISH. Mamlakatimizda yoshlarning boksga bo'lgan ommaviy qiziqishini inobatga olib, iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) tizimini yanada takomillashtirish, soha mutaxassislarini tayyorlash va ularning moddiy rag'batlantirilishini yaxshilash, shuningdek, o'zbek boksining dunyodagi yetakchiligini saqlab qolish va davom ettirish borasida salmoqli ishlar amalga oshirib kelinmoqda [1].

Jumladan keyingi yillarda boks sport turi nafaqat o'z mavqeini mustahkamladi, balki butun dunyoga o'zbek boks maktabi mavjudligini isbotladi hamda namoyon etdi. O'zbek bokschi larning yirik xalqaro musobaqalar va Olimpiya o'yinlarida erishib kelayotgan yutuqlari fikrimiz dalilidir.

MATERIALLAR VA METODLAR. Boks tezkor-kuch sport turi hisoblanadi. Shuning uchun murabbiy bokschi bilan ishlashda malakalarni takomillashtirishda ataylab eng samarali tezkor-kuch sharoitlarini yaratgandagina, musobaqa vaziyatlarida maxsus harakat malakalarining yuqori mustahkamligi mumkin bo'ladi. Bokschi zarba kuchining "portlovchan" samarasini takomillashtirish maqsadida, sportchining qo'l tirsagi yoki boshqa tana a'zolariga mahkamlanadigan qo'rg'oshinli og'irliklardan foydalaniladi. Ular zarba berish malakalarini bajarishni qiyinlashtiradi.

O'quv-mashg'ulot ishlari amaliyotida "soya bilan jang" kabi maxsus mashqlar yordamida zarbalarga ishlov berishda turli xil yengillashtirilgan gantellardan foydalaniladi. Har xil

to'ldirma to'plarni, yadro, toshlarni irg'itish singari maxsus tayyorgarlik mashqlari keng qo'llaniladi, bu mashqlar bokschi tomonidan jangovar tik turish holatidan bajariladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bokschi, agar uning maxsus va umumiy jismoniy tayyorgarligi yetarli darajada yuqori bo'lmasa, yuksak sport natijalariga erisha olmaydi. Boks – murakkab koordinatsiyali sport turlaridan biri. U sportchidan turli-tuman harakat ko'nikmalari, malakalari va jismoniy sifatlarni namoyon qilishni taqozo etadi. Ma'lumki, inson o'zi tomonidan avval egallangan harakat "boylamlari"ga asoslanib, har qanday harakatni bajaradi. Shunday qilib, unda shartli refleksli boylamlari zahirasi qancha ko'p va u katta hajmdagi malakalarga qancha ega bo'lsa, uning maxsus harakat faoliyati shuncha turli-tuman bo'ladi.

Umumiy jismoniy tayyorgarlik, ayniqsa bokschi shakllanishining boshlang'ich bosqichlarida, sportchi uchun uning kelgusidagi o'sishida zarur bo'lgan harakat ko'nikmalari va malakalarining namoyon bo'lishida turli-tumanlikni yaratishga imkon beradi. Agar murabbiy yosh bokschini o'rgatish jarayonida umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalaridan voz kechsa, u juda katta va tuzatib bo'lmaz xatoga yo'l qo'yadi, chunki faqat maxsus mashqlar yordamida sportchining har tomonlama samarali rivojlanishiga erishib bo'lmaydi. U murakkab koordinatsiyali harakatlarni bajarishga qiynaladi, chunki avval egallangan harakat shakllarining hosil bo'lgan o'zaro bog'liqligi umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalaridan voz kechish oqibatida katta bo'lmaydi va bokschi yangi ixtisoslashgan ko'nikma hamda malakalarning hosil bo'lishiga yetarlicha yordam bermaydi [2].

Bokschi har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarligi darajasini aniqlashda hamda uni takomillashtirish jarayonida me'yorlar kompleksi katta o'rin tutadi. Bokschi talablarini bajarishni talab qilgan holda murabbiy ularda har tomonlama jismoniy rivojlanish bazasini yaratadi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi amaliyotchi trenerlar hamda nazoratchi olimlarni fikricha, tayyorgarlik jarayonida asosiy e'tiborni sportchilarni tayyorlashni rejalashtirish va tashkil qilish masalalariga qaratish zarur. Aniqlashtirish darajasi reja tuziladigan vaqt davriga bog'liq bo'ladi. Muddat qanchalik kam bo'lsa, unda reja shunchalik katta darajada aniq bo'ladi. Eng aniq (detallashtirilgan) reja bir mashg'ulotning rejasi hisoblanadi. Har qanday rejani ishlab chiqishda asosiy operatsiyalarning ketma – ketligiga rioya qilish tavsiya qilinadi.

1. Shug'ullanuvchilar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarni (salomatlik, jismoniy va sport – texnik tayyorgarlik holatlari to'g'risida) to'planadi, umumlashtirib reja tuzish kerak bo'ladi.

2. Murabbiyning shug'ullanuvchilar bilan suhbatlashishi, uning individual xususiyatlarini aniqlash, anketa so'rovi, nazorat sinovlari (testlash) olib borish, tibbiy – pedagogik nazorat ma'lumotlaridan foydalanib, zaruriy dastlabki ma'lumotlarga ega bo'ladi.

3. Shug'ullanuvchilar imkoniyatini hisobga olib shartli mashg'ulot olib borishning aniq sharoitiga mos holda o'quv – tarbiya jarayonining maqsad va vazifalari belgilanadi va aniqlashtiriladi.

4. Yuklama me'yorlari va talablari belgilanadi, ularni bajarish shug'ullanuvchilarga mos keluvchi bosqichlarda tavsiya qilinadi.

Shuni unutmaslik kerakki, bokschi tayyorgarligida ham jismoniy tayyorgarlik muhim jarayondir. Jismoniy tayyorgarlik – boks trenirovkasining eng asosiy qismlaridan biridir. U harakat sifatlardan – kuch, tezkorlik, chidamlilik, egiluvchanlik, koordinatsion qobiliyat singarilarni rivojlantirishga qaratilgan jismoniy tayyorgarlik bokschi texnik va taktik takomillashtirish jarayoni bilan birgalikda bo'lib, umuman mashg'ulotning asoslaridan biridir. Qator mutaxassislar fikricha, bokschini jismoniy tayyorgarligi uni malakasi va boksga tegishli jismoniy sifatlari yuqori darajaga chiqqan sari ko'proq ixtisoslasha borishi lozim. Zamonaviy boksga musobaqa va trenirovka mashg'ulotlarini hajmi hamda intensivligi (jadallik, shiddat) juda ham oshgan. Musobaqa mashqlari o'zi bilan shunda ish harakatlarini ifodalaydiki, ular sport ixtisosligining predmeti hisoblanadi va ushbu sport turining musobaqa qoidalariga mos ravishda bajariladi. Maxsus – tayyorlov mashqlari – bu musobaqa mashqlarining u yoki bu variantini ifodalaydi. Bu mashqlarning majburiy belgisi shakli bo'yicha ham, kuchlanishni namoyon bo'lishini tavsifi bo'yicha ham musobaqa harakatlariga ahamiyatli o'xshashligi

hisoblanadi. Umumiy tayyorgarlik mashqlari – bu sport mashg‘ulotiga kiritiladigan va sportchining umumiy tayyorgarligi vositasi bo‘lib xizmat qiladigan barcha qolgan mashqlar.

Boks bo‘yicha ilmiy uslubiy va maxsus adabiyotlarda musobaqa oldi, musobaqa va musobaqadan keyingi bosqichlarga bag‘ishlangan fikrlar va tavsiyalar ko‘p. Biroq bu tadqiqotlarda, oxirgi paytda musobaqa qoidalaridagi bokschilarni musobaqaga tayyorlanish bosqichiga taalluqli o‘zgarishlar inobatga olinmagan. Yuqori malakali bokschilarni tayyorgarligida musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichi muhim o‘rin tutadi. Bokschilarni musobaqa oldi tayyorgarligining samaradorligini oshirish eng muhim va dolzarb muammolardan biridir. Musobaqa hamda mashg‘ulot jarayonining qanday tuzilganligini bilmay turib bokschilarni tayyorlashni sifatli boshqarib bo‘lmaydi. Biroq bu muammo hanuzgacha kerakli ilmiy tomondan o‘rganilgani yo‘q. Musobaqa va mashg‘ulot jarayonining bevosita bir-biri bilan aloqadorligi hamda bokschilarni tayyorgarligi darajasi hamda sistemali tadqiqotlar yo‘qligi sportchilarni musobaqa oldi tayyorgarligini samarali boshqarish tizimi imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi.

Hozirda yuqori mahoratli bokschilarni musobaqa oldi tayyorgarligi bosqichida mashg‘ulot yuklamalarini rejalashtirish masalalari bo‘yicha ko‘pgina salomoqli ishlar qilingan bo‘lib ularning asosiy maqsadi sportchilarni musobaqa oldi tayyorgarligi ularni musobaqa faoliyati, tayyorgarlik darajasi va mashg‘ulot ta‘sirini o‘zaro aloqadorligiga qaratilganidir. Yilning eng muhim musobaqalariga bokschini tayyorlashda musobaqa oldi bosqichidagi mashg‘ulot yuklamalarini ratsional nisbati katta ahamiyat kasb etadi. Maxsus va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatmoqdaki, yuqori mahoratli bokschilarni musobaqa oldi, musobaqa va musobaqadan keyingi tayyorgarlik bosqichlarida oxirgi yillarda musobaqa qoidalaridagi hamda hozirgi zamon boksini rivojlanish tendensiyasidagi o‘zgarishlar inobatga olinishi lozim [3].

Musobaqa oldi tayyorgarlik jarayonida oylik hamda yillik sport mashg‘ulotlarini maqsadga muvofiq tashkil etish murabbiy hamda shug‘ullanuvchidan katta kuch talab etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, musobaqa oldi shug‘ullanuvchining texnik-taktik hamda jismoniy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish bo‘yicha rejalashtirish, hisobga olish ishlarini to‘g‘ri tashkil etish shuningdek shug‘ullanuvchining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg‘ulotlar mazmunida tezkorlik, kuch va chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlardan unumli foydalanish shug‘ullanuvchi uchun musobaqalarda qatnashish va g‘oliblikni qo‘lga kiritish uchun qulay imkoniyatni yaratib berishga asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-apreldagi PQ-5099-son Qarori

2. R.D.Xalmuxamedov, V.N.SHin, S.S.Tajibayev, G‘.Q.Rajabov, V.D.Anashov
“Bokschilarning sport pedagogik mahoratini oshirish Toshkent 2017

3. Xasanov A.T., Nishanbayev S.O. Yillik siklida yosh bokschilarni musobaqlarga tayyorlashni rejalashtirish FarDU O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va 18-son ilmiy tadqiqotlar jurnali 20.04.2023

TALABALARNING KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Ibraimov I.E

Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining kreativ faoliyatini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvga oid ayrim muammolar va ularning yechimlari haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: talaba, kreativlik, kompetensiya, ijodkorlik, kompetensiyaviy yondashuv, komponent, kasbiy faoliyat, kreativ faoliyat.

Talabalarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishning evristik texnologiyalarini kvalimetrik jihatlarga ustuvorlik berish asosida takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarni muammoli-ijtimoiy faoliyatga tayyorlashning innovatsion modellarini loyihalashning didaktik tamoyillarini aniqlashtirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'limda fanlarni kasbiy sohalarga yo'naltirib o'qitish orqali talabalarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishning metodik tizimini takomillashtirish, muammoli o'qitish texnologiyalarini loyihalash asosida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini oshirishning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish, talabalarning fikrlash layoqatini tarkib toptirishning metodik usullarini ishlab chiqish alohida dolzarflik kasb etmoqda.

Mamlakatimizda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning nazariy asoslari U.Inoyatov, N.Muslimov, O.Musurmanova, B.Xodjaev va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida o'z aksini topgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida talabalarning kreativ va ijodiy qobiliyatini shakllantirishning asosiy mazmuni O.Buturin, Ye.Zeer, I.Suxix, N.Xryuzhevalar tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijlik olimlardan K.Rodgers, R.Sternberg, P.Torrens, A.Masloularning ilmiy izlanishlarida kreativ tafakkur, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning amaliy-texnologik jihatlari o'z aksini topgan.

«Kreativlik» va «kreativ» tushunchalari ingliz tilidan kelib chiqqan bo'lib, yaratish qobiliyati, ijodkorlik kabi ma'nolarni bildiradi. Mazkur tushunchalarning dastlabki izohlari bo'yicha D.Simpson, S.Kaplan, Dj.Renzulli va boshqa olimlar tadqiq qilgan bo'lsalar-da, bizning fikrimizcha, ular olib borgan izlanishlarda ko'rsatilgan qarashlar yetarli darajada asoslanmagan.

Psixologik lug'atda «ijodkorlik» va P.Torrens bo'yicha «kreativlik» ta'riflarini taqqoslaganda, bu ikki atamaning bir-biridan farq qilishga guvoh bo'lindi: fikrlashning moslashuvchanligi, yangi bilimlarni izlashga intilish, avvaldan mavjud «qolip»lardan tashqariga chiqish olish qobiliyati. Kreativ faoliyat xususida so'z yuritilganda, mazkur ikki atamani birlashgan tabiati haqida fikrlash maqsadga muvofiqdir [4].

Kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirish jarayoni mutaxassisda kasbiy va kreativ kompetentlikni shakllantiradi. Tahlil natijalari asosida tadqiqot doirasida kreativ kompetentlikning quyidagi komponentlari aniqlashtirildi [2. B. 7-8]:

- motivatsion-shaxsiy komponent – kreativ faoliyatga ehtiyoj kreativ faoliyatning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyati anglanganligi, kreativ jarayon natijalariga qiziqishning faol namoyon bo'lishi, doimiy o'zini o'zi takomillashtirishga ehtiyojning anglanishi;

- kognitiv komponent – kreativ fikrlash operatsiyalari va kognitiv usullar (tahlil va sintez, taqqoslash, umumlashtirish va tasniflash, konkretlashtirish, induksiya va deduksiya, abstraktlash, modellashtirish); kreativ faoliyat algoritmlari va strategiyalari;

- faoliyatga doir komponent – kreativ faoliyatni amalga oshirishda muammoli-izlanishli usullarga tayanish; kreativ faoliyat algoritmlari va strategiyalarini qo'llashga shaxs tayyorligi;

- reflektiv – baholovchi komponent – kreativ faoliyatning produktiv usullarini belgilab olish maqsadida o'zining imkoniyatlarini baholashga shaxsning tayyorligi va keyingi amalga oshiriladigan harakatlarga tuzatishlar kiritish.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda aks ettirilgan «kasbiy faoliyatga tayyorgarlik» tushunchasini o'rganish natijalarini umumlashtirib, I.Suxix tomonidan kasbiy faoliyatga tayyorgarlikning turli darajalari belgilangan. Mazkur darajalar asosida talabalarni kreativ faoliyatga tayyorgarlik darajalari quyidagi jadval bo'yicha loyihalashtiriladi (1-jadval) [3. B.49].

Talabalarni kreativ faoliyatga tayyorgarlik darajalari

Darajalar	Ko'rsatkichlar
Shaxsiy-kreativ	Kreativ faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy qobiliyatlarni shakllantirish.
Funksional-kreativ	Kreativ faoliyat zarur bo'lgan jismoniy va aqliy resurslardan foydalana olish qobiliyati.
Shaxsiy-faoliyatli-kreativ	O'ziga yuklatilgan muammoli topshiriqlarni samarali bajarishga imkon beradigan kreativ, shaxsiy fazilatlar va malakalarning yaxlit namoyon bo'lishi.

Shunday qilib, kreativlik, kreativ faoliyat, kreativ fikrlash jarayonlari, kreativ faoliyat komponentlari, shuningdek, mezonlari, ko'rsatkichlari, darajalarini tahlil etish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

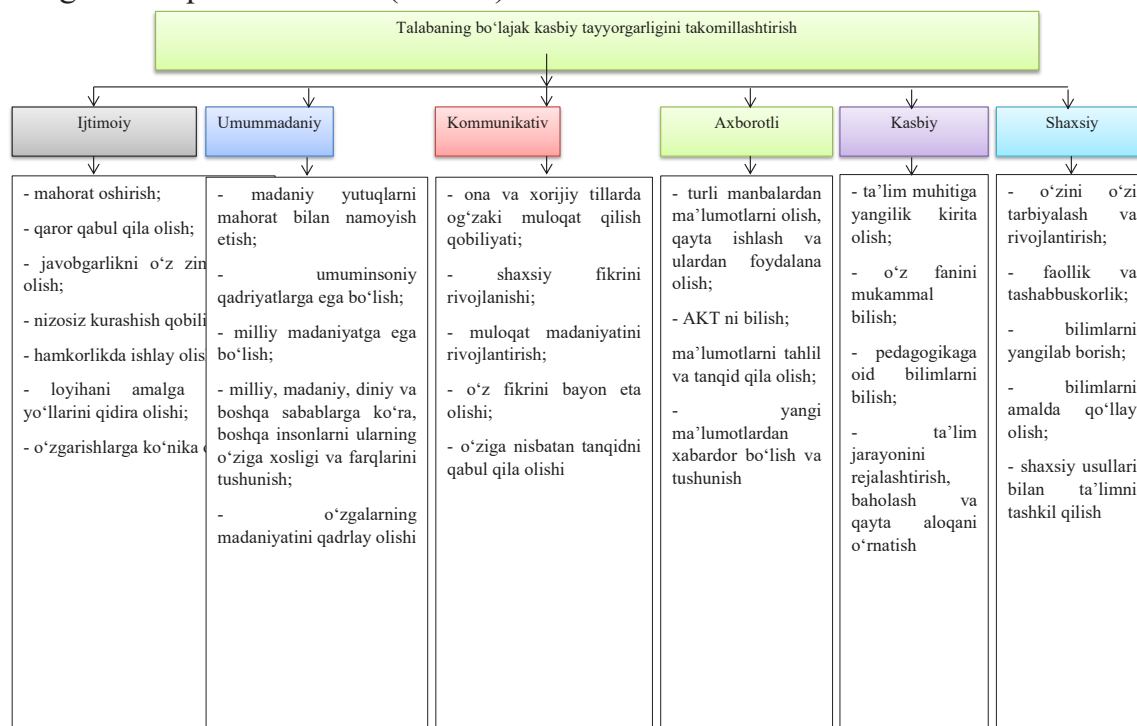
1) kreativ faoliyatning metodik tuzilmasiga binoan uni shakllantirishning quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- talabalarda egallanayotgan kasbga motivatsion-shaxsiy yo'nalganlikni rivojlantirish;
- kreativ faoliyatni tashkil etish texnologiyalari bilan qurollantirish;
- refleksiya va o'zini o'zi obektiv baholash usullari, kreativ faoliyatini hissiy-irodaviy boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish.

2) Ijtimoiy-pedagogik nuqtai nazardan bosh vazifa talabalarda kreativ faoliyatni ularga samarali o'quv-kasbiy faoliyatni taqdim etadigan va butun hayot davomida mustaqil bilim olishga qobiliyatlikni rivojlantiradigan darajada shakllantirishdan iborat.

3) Ma'lum bir muddatni taqozo etuvchi, kreativ faoliyatning turli-tuman namoyon bo'lishini ifoda etuvchi shaxs rivojining sifat ko'rsatkichi sifatida «kreativ faoliyatni rivojlanish darajalarini baholash mezonlari» tushunchasiga aniqlik kiritish [5. -142 6].

Talabalarining kreativ va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishni yanada kengaytirish, ta'lim jarayoniga ilmiy-tadqiqot muassasalari tadqiqotlarini, shuningdek, rivojlangan xorijiy davlatlardan mutaxassislarni jalb etish, tajriba almashish ko'zlangan natijani beradi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi-talaba munosabatlarini tashkil etishda talabaning b'ylajak kasbiy tayyorgarligini shakllantirish mexanizmlariga amal qilinishi lozim (1-rasm).

1-rasm. Talabaning kasbiy metodik tayyorgarligini takomillashtirish mexanizmlari

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, talabalarning kreativligini rivojlantirishda: talabaning ta’lim jarayoni, o‘quv fani va o‘quv materialiga munosabati; ta’lim maqsadining aniq belgilanishi; ta’lim mazmunining puxta asoslanishi; o‘quv jarayonining samarali, qiziqarli tashkil etilishi; o‘qituvchining ta’lim jarayonini tashkil etishga ijodiy yondashuvi; o‘quv materialining talabalar nazariy bilimi, tayyorgarlik darajasiga muvofiq to‘g‘ri shakllantirilganligi; ta’lim jarayonida didaktik, zamonaviy texnik va axborot-kommunikatsion vositalardan o‘rinli, maqsadli va samarali foydalanish; o‘qituvchi tomonidan o‘quv materiali mohiyatini to‘la ochib berilishi uchun maqbul metodlarning to‘g‘ri tanlanganligi; o‘quv mashg‘ulotining talabalarning ehtiyoj, xohish-istak, qiziqishlariga tayanilgan holda samarali shaklda tashkil etilishi; o‘qituvchining talabalarga samimiy, ishonch bilan yondashishi, ularni hurmat qilishi, ularda ta’lim olishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantira olishi; mashg‘ulotlar jarayonida har bir talabaning individual, shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, ruhiy faolligining inobatga olinishi; ta’lim maqsadiga muvofiq kutilayotgan natijaning aniq belgilanganligi nihoyatda muhim hisoblanadi. Shu bois ta’lim jarayonini tashkil etishda masalaning bu jihatiga e’tibor qaratish lozim bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish: ped.fan.bo‘y.fal.doktori (PhD) diss. –Toshkent, 2017. – 154 b.
2. Morxova I.B. Bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish. Ped. fan. bo‘y. fals. dokt (Phd) diss. avtoreferati. –Toshkent, 2020. –B. 7-8.
3. Raximov Z.T. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kreativligini oshirishda ta’limning faol va rivojlantiruvchi usullaridan foydalanish zaruriyati // Vestnik KGU im. Berdaxa, -№3(44), 2019. –B. 49.
4. Renzulli, J.S. (1994). Schools for talent development: A practical plan for total school improvement. Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.
5. O‘tapov T.U. Matematika ta’limi jarayonida o‘quvchilarning matematik iqtidorini aniqlash va rivojlantirish metodikasi. Ped.fan.nomz...diss. –Toshkent, 2008. – 142 b.

MAXSUS MASHQLARDAN FOYDALANGAN HOLDA SPORTCHI-QIZLARNING TEXNIK VA JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH

Ismatullaeva Sangina Ravshan qizi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada maxsus mashqlardan foydalangan holda sportchi-qizlarning texnik va jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishning samaradorligi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: maxsus mashqlar, sportchi-qizlar, texnika, jismoniy tayyorgarlik, samaradorlik.

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ И ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СПОРТСМЕНОК-ДЕВУШЕК С ПОМОЩЬЮ СПЕЦИАЛЬНЫХ УПРАЖНЕНИЙ

Исматуллаева Сангина Равшан қизи

Преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта, Узбекистан, г. Чирчик

Аннотация. В данной статье рассмотрена эффективность развития технической и физической подготовленности спортсменок-девушек с помощью специальных упражнений.

Ключевые слова: специальные упражнения, спортсменки-девушки, техника, физическая подготовка, работоспособность.

DEVELOPMENT OF TECHNICAL AND PHYSICAL TRAINING OF ATHLETES-GIRLS USING SPECIAL EXERCISES

Ismatullaeva Sangina Ravshan kizi

Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports Chirchik, Uzbekistan

Annotation. This article cites the effectiveness of the development of technical and physical training of athletes-girls using special exercises.

Keywords: special exercises, athlete-girls, technique, physical fitness, efficiency.

Dolzarliligi. Dunyo miqyosida yildan-yilga sport turi bilan shug'ullanayotgan sportchi qizlarning soni ortib bormoqda. Yakkakurashchilarda raqobatning ortib borishi natijasida organizmning eng muhim tizimlari holatidan kelib chiqib sportchilarni tayyorlash tizimini optimallashtirish muammosi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi vaqtda yakkakurash sport turlarida zamonaviy yutuqlar shunchalik yuqoriki, sportchi yuqori natijalar ko'rsatishi uchun o'smirlik vaqtidanoq tizimli tayyorgarlik ko'rish zarur. Xalqaro tajribalar orqali jismoniy tarbiya va sport, inson salomatligini mustahkamlashda hamda ommalashib borayotgan kassaliklarni yengishda eng samarali yo'l ekanligi bugungi kunda o'z isbotini topmoqda.

Jahonda kurashchi qizlarni tayyorlash sohasida, xususan, ularning tezkor-kuch tayyorgarligi, texnik-taktik mahorati, funksional tayyorgarligi, kuch va kuch sifatlarini rivojlantirish bo'yicha ko'p sonli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ayollar kurashi nazariyasi va uslubiyatida ilmiy izlanishlar tayyorgarlikning turli mezonlariga, yoshi va malakasi har xil bo'lgan sportchi-qizlarda amalga oshirilgan. Xususan, parterda musobaqa hujum usullarining ustuvor bajarilishi asosida sportchilarni tayyorlash uslubiyatini takomillashtirish, trenirovka yuklamalarini individual xususiyatlari asosida me'yorlashtirish, texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini oshirish bilan bog'liq ilmiy-tadqiqot ishlari mavjud. Oxirgi yillarda ayollar kurashi eng ommaviy sport turiga aylandi, lekin sport takomillashuv bosqichida musobaqa bellashuvlarining soni va ularning davomiyligini hisobga olgan holda o'quv-trenirovka jarayoniga musobaqa yuklamalarini joriy qilish bilan trenirovka vositalarini optimallashtirish masalalarini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlar yetarli darajada emas.

Sport kurashi amaliyotiga zamonaviy uslublarni joriy etish amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini oshirishga va sportchilarning xalqaro musobaqalarda sport natijalarini oshirishga yordam beradi, bu esa kurashchilarning tezlik, kuch qobiliyatlari va texnik-taktik mahoratini oshirishda innovatsion uslub va texnologiyalardan foydalanish muhimligini ko'rsatadi. Sport sohasidagi eng yangi texnologiyalar, jumladan, sport kurashi musobaqalarida muvaffaqiyatli chiqishning asosiy omili bo'lgan kuch chidamliligi, koordinatsiya aniqligi va texnik-taktik harakatlarni bajarish tezligini oshirishning samarali usullarini topish imkonini beradi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlarida sport kurashi bo'yicha nufuzli musobaqalar o'tkazilib, unda mutaxassis va murabbiylar kurashchilarni xalqaro musobaqalarga tayyorlash bo'yicha tajriba almashadi. Biroq, bu tadbirlar asosan musobaqalar o'tkazish bilan bog'liq bo'lib, kurashchilarning koordinatsiya qobiliyati va texnik-taktik harakatlarini oshirish tajribasini o'rganish masalalari hali ham mutaxassislar va murabbiylar tomonidan yaxshi o'rganilmagan masala bo'lib qolmoqda. Biroq, malakali kurashchilarda maxsus uskuna orqali, koordinatsion qobiliyatlari va texnik-taktik harakatlar samaradorligini aniqlash yuzasidan ilmiy ishlar olib borish tadqiqotchilar nazaridan chetda qolganini uchratishimiz mumkin.

Xorijiy ilmiy va ilmiy-uslubiy, tadqiqotlar manbalarning tahliliga ko'ra, kurashchilarga koordinatsion mashqlarni o'rgatish bo'yicha samarali mashg'ulotlar o'tkazish natijasida kurashchining imkoniyatlarini oshirish metodlari ishlab chiqilgan va harakat faolligiga o'rgatish natijasida, ularni sport turlariga saralashning tabaqalashtirilgan dasturlari ishlab chiqilgan.

Hozirgi davrda, sport kurashida sportchilarning jismoniy, funksional, texnik-taktik, psixologik tayyorgarliklarini takomillashtirish, chidamlilikni shakllantirish, adaptiv jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish muammolari bo'yicha xalqaro ilmiy-tadqiqot institutlarida, oliy o'quv yurtlarida yetakchi ilmiy tadqiqot markazlarida mashg'ulot jarayonini kompleks nazorat qilishni, sport turlari bo'yicha mashg'ulot yuklamalarini tezkor boshqarish va tayyorlashning zaruriy masalalar yuzasidan ko'plab zamonaviy instrumental metodikalarga asoslangan istiqbolli tadqiqot va izlanishlar olib borilayotgan bo'lsada, ular bugungi kun talablari uchun yetarli emas.

Tadqiqotning maqsadi. Maxsus mashqlardan foydalangan holda sportchi-qizlarning texnik va jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishning samaradorligini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot usullari va tashkil etilishi: Ilmiy-uslubiy adabiyotlarning tahlili, anketa so'rovnomasi, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, pulsometriya, instrumental uslub, pedagogik tajriba va matematik statistika usullari.

Tadqiqot natijalari va ularni muhokama qilish:

Bugungi kunga qadar yuqori malakali sportchilarni o'qitish bo'yicha bilim va tajriba shuni ko'rsatadiki, sport turidan qat'iy nazar, maxsus tayyorgarlikka kirishishdan oldin, bu ish bilan shug'ullanuvchilar avvalo dastlabki yoki umumiy boshlang'ich tayyorgarlikdan o'tishlari kerak. Sportchining maxsus jismoniy tayyorgarligi harakatlanish sifatlarini kurashchilarning musobaqa faoliyati xususiyatlari tomonidan quyiladigan talablarga qat'iy muvofiq holda rivojlantirishga qaratilgan.

Sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi asosan kurash gilamida o'tkaziladi va harakat malakalari tarkibidagi eng muhim harakat sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shuning uchun maxsus jismoniy tayyorgarlikning asosiy vositalari sifatida mumkin bo'lgan turli murakkabliklarni jalb qilgan holda musobaqa mashqlari qo'llaniladi.

Kurashchilarning o'quv mashg'ulotlarida qo'llanilgan kuchni rivojlantiruvchi mashqlar tahlilida ko'rsatilishicha, ular ko'p hollarda harakat vazifalarining murakkabligi, tez va aniq bajarilishi bilan zamonaviy o'yin talablariga to'liq javob bera olmaydi. Yuqori malakali kurashchilarning bir yillik tayyorgarlik mashg'ulotlari rejasida tezkorlikni o'stirish va takomillashtirishga qaratilgan mashqlardan foydalanishning bosqichma-bosqich aniq ishlab chiqilgan tartibiga amal qilish lozim.

Kuchni rivojlantirish uchun yillik tayyorgarlik umumtayyorgarlik davrida sportning boshqa turlarida qo'llaniladigan elementlaridan moslarini sportchining jismoniy sifatlarini va imkoniyatlarini yuqori darajaga ko'tarish maqsadida foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kurash texnikasi usullardan (usullarni qo'llash) asosida amalga oshiriladigan usullar

– bu maqsadga yoʻnaltirilgan hujum harakatlari boʻlib, ular yordamida kurashchi raqibidan ustunlikka erishadi. Har bir usul ikki qismdan iborat. Birinchi qism – usul qoʻllash uchun ushlab olish. Ushlab olishlar yuqoridan, pastdan, orqadan, oldindan, yon tomondan va boshqalarga ushlab olishlarga boʻlinadi. Ushlash usulni muvaffaqiyatli bajarishda katta ahamiyatga ega. Butun usullarni bajarish sifati ushlab olishning qay darajada oqilona amalga oshirilganligiga bogʻliq.

Kurashchi qizlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ishlarini tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, soʻnggi vaqtlarda sport sohasidagi mutaxassislarining diqqat-eʼtibori jismoniy tayyorgarlikning eng samarali vosita va uslublarini tanlash hamda oʻrganishga qaratilgan. Bunday vosita va uslublar talaba sportchi organizmining funksional tizimlariga yuqori talablar qoʻyadi, bu tizimlarning imkoniyati aynan musobaqa faoliyatining muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Sportchilarning mashgʻulot yuklamalari jarayoni tizimida texnik-taktik tayyorgarlik, nazariy, maʼnaviy-irodaviy va ruhiy tayyorgarlikning turli masalalarini hal qilish bilan bir qatorda jismoniy tayyorgarlikni oshirish muhim oʻrin tutadi.

Jismoniy tayyorgarlik kuch, tezkorlik, egiluvchanlik, chidamlilik, chaqqonlikning rivojlanishini taʼminlash bilan birga, sportchidagi harakatlanish meʼyori, tezkorlik tuzilmasining shakllanishiga, oqilona sport texnikasining mustahkamlanishiga ham imkoniyat yaratadi. Koʻpchilik mualliflar jismoniy sifatlarni bir-biri bilan shu darajada bogʻlanganlar, ulardan birini rivojlantirmasdan turib yuksak sport darajasiga yetishish mumkin emasligini qayd qilishgan.

Murabbiy tomonidan belgilangan maqsadga erishish uchun qoʻyilgan vazifalarni hal qilish vositalari va usullarini aniq rejalashtirishi lozim.

Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining koʻrsatgan texnik natijalari

№	Koʻrsatkichlar mazmuni	Tajriba guruhi boshida			Nazorat guruhi boshida			t	P
		X1	σ	V%	X2	σ	V%		
1	Raqibning chap qoʻli yengidan ushlab oʻng oyogini raqibning oʻng oyogiga ilib chap oyoqqa tayanib oldinga orqaga sakrash 10 marta (soniya)	8,31	1,15	13,84	7,92	1,21	15,28	1,120	p>0,05
2	Raqibning qoʻl tirsagidan ushlab oʻng oyogʻi bilan oldin chap oyogʻiga keyin oʻng oyogʻiga tirash 10 marta (soniya)	9,98	1,31	13,13	9,87	1,12	11,35	0,306	p>0,05
3	Raqibning chap yelkasidan ushlab chap qoʻli bilan qoʻl tirsagidan ushlab oyogʻi bilan ilib olish 10 marta (soniya)	27,02	2,95	10,92	26,78	3,39	12,66	0,256	p>0,05
4	Raqibning qoʻl tirsagida oʻng oyogʻi bilan raqibning chap oyoq toʻpigʻiga chap oyogʻi bilan esa oʻng oyoq toʻpigining orqa qismiga tirash 10 marta (soniya)	16,69	1,99	11,92	17,05	2,02	11,85	0,609	p>0,05
5	Raqibning qoʻl tirsagidan ushlab oʻng va chap oyogʻi bilan raqibning chap oyogʻi toʻpigʻining ichkari va tashqari tomoniga tirash 10 marta (soniya)	12,01	1,73	14,40	11,88	1,92	16,16	0,241	p>0,05

Sportchi-qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari taxlil qilindi va quyidagicha bo'ldi.

10 marta (soniya) Raqibning chap qo'li yengidan ushlab o'ng oyog'iga ilib chap oyoqqa tayanib oldinga orqaga sakrash tajriba guruhida $8,31 \pm 1,15$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich $7,92 \pm 1,21$ soniyani tashkil qildi.

10 marta (soniya) Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng oyog'I bilan oldin chap oyog'iga keyin o'ng oyog'iga tirash tajriba guruhida $9,98 \pm 1,31$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $9,87 \pm 1,12$ soniyani tashkil qildi.

10 marta (soniya) Raqibning chap yelkasidan ushlab chap qo'li bilan qo'l tirsagidan ushlab oyog'I bilan ilib olish tajriba guruhida $27,02 \pm 2,95$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $26,78 \pm 3,39$ soniyani tashkil qildi.

10 marta (soniya) Raqibning qo'li tirsagida o'ng oyog'i bilan raqibning chap oyoq to'pig'iga chap oyog'I bilan esa o'ng oyoq to'pig'ining orqa qismiga tirash tajriba guruhida $16,69 \pm 1,99$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, $17,05 \pm 2,02$ soniyani tashkil qildi.

10 marta (soniya) Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng va chap oyog'i bilan raqibning chap oyog'I to'pig'ining ichkari va tashqari tomoniga tirash tajriba guruhida $12,01 \pm 1,73$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $11,88 \pm 1,92$ soniyani tashkil qildi.

Tadqiqot yakunida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining ko'rsatgan texnik natijalari

№	Ko'rsatkichlar mazmuni	Tajriba guruhi ohirida			Nazorat guruhi ohirida			t	P
		X1	σ	V%	X2	σ	V%		
1	Raqibning chap qo'li yengidan ushlab o'ng oyogini raqibning o'ng oyogiga ilib chap oyoqqa tayanib oldinga orqaga sakrash 10 marta (soniya)	7,06	1,01	14,31	7,88	1,11	14,09	2,620	P<0,05
2	Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng oyog'i bilan oldin chap oyog'iga keyin o'ng oyog'iga tirash 10 marta (soniya)	8,61	1,11	12,89	9,51	1,22	12,83	2,617	P<0,05
3	Raqibning chap yelkasidan ushlab chap qo'li bilan qo'l tirsagidan ushlab oyog'I bilan ilib olish 10 marta (soniya)	23,63	2,91	12,31	25,95	2,97	11,45	2,676	P<0,05
4	Raqibning qo'li tirsagida o'ng oyog'I bilan raqibning chap oyoq to'pig'iga chap oyog'I bilan esa o'ng oyoq to'pigining orqa qismiga tirash 10 marta (soniya)	15,13	1,83	12,10	16,65	1,92	11,53	2,748	P<0,05
5	Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng va chap oyog'i bilan raqibning chap oyog'I to'pig'ining ichkari va tashqari tomoniga tirash 10 marta (soniya)	10,81	1,21	11,19	11,14	1,42	12,75	0,848	P>0,05

Tadqiqot davomida ko'zlangan maqsadga erishish uchun sportchi qizlarning tajriba oxirida ko'rsatgan natijalarining qiyosiy taxlili mazkur jadvalda berib o'tilgan.

10 marta (soniya) Raqibning chap qo'li yengidan ushlab o'ng oyogini raqibning o'ng oyogiga ilib chap oyoqqa tayanib oldinga orqaga sakrash tajriba guruhida $7,06 \pm 1,01$ soniyani

tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich $7,88 \pm 1,11$ soniyani tashkil qildi. Farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

10 marta (soniya) Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng oyog'i bilan oldin chap oyog'iga keyin o'ng oyog'iga tirash tajriba guruhida $8,61 \pm 1,11$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $9,51 \pm 1,22$ soniyani tashkil qildi. Farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

10 marta (soniya) Raqibning chap yelkasidan ushlab chap qo'li bilan qo'l tirsagidan ushlab oyog'i bilan ilib olish tajriba guruhida $23,63 \pm 2,91$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $25,95 \pm 2,97$ soniyani tashkil qildi. Farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

10 marta (soniya) Raqibning qo'li tirsagida o'ng oyog'i bilan raqibning chap oyoq to'pig'iga chap oyog'i bilan esa o'ng oyoq to'pigining orqa qismiga tirash tajriba guruhida $15,13 \pm 1,1,83$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $16,65 \pm 1,92$ soniyani tashkil qildi. Farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

10 marta (soniya) Raqibning qo'l tirsagidan ushlab o'ng va chap oyog'i bilan raqibning chap oyog'i to'pig'ining ichkari va tashqari tomoniga tirash tajriba guruhida $10,81 \pm 1,21$ soniyani tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida $11,14 \pm 1,42$ soniyani tashkil qildi. Farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

Tadqiqot yakunida tajriba guruhlarini kurashchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlar dinamikasining tahlili shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhi kurashchilarining ko'rsatkichlari nazorat guruhidagi kurashchilarga nisbatan ancha ustun ekanligi ma'lum bo'ldi va ishonchlik darajasi yuqori ekanligi aniqlandi.

Sport kurashlari bo'yicha sportchi-qizlarni tayyorlash jarayonida kurashchilarning UJT va MJT darajasini oshirishning mavjud bo'lgan omillaridan biri sifatida malakali kurashchilarning tayyorgarlik bosqichlarida qo'llaniladigan har xil yuklamalar tizimlashtirildi. Shu jumladan, kurash bo'yicha malakali sportchilarni tayyorlashda yuklamalarning kattaligi va tajriba davomida yo'nalishi bo'yicha mashg'ulotlarni rasional navbatda almashtirib tashkil qilish natijasida olingan ko'rsatkichlar asosida amaliyotda, tanlangan yo'nalish dasturiga asosan tuzilgan mikrosikllarda sportchilarning jismoniy qobiliyatlari va sport natijalarini jiddiy o'sishini ta'minlab beruvchi imkoniyatlarning ahamiyati ko'rsatib berildi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Zamonaviy kurash amaliyoti kurash uslubini kombinatsion tushunishdan vaziyat uslubiga o'tdi, bu ishonchni, raqibning kuchidan foydalanish qobiliyatini, o'ziga ishonishni va moslashuvchanlik asosida, hozirgi paytda zarur bo'lgan xar qanday texnik xarakatni bajarish uchun jismoniy qobiliyatni (tayyorlikni) rivojlantirish murakkab tayyorgarlikni talab qiladi. Zamonaviy va informatsion tadqiqot usullari to'plamidan foydalangan holda o'tqazilgan ko'p yillik eksperimental ma'lumotlar natijalari sport kurash turlarining o'ziga xos xususiyatlarini xisobga olgan holda sportchilarni sport turlari bo'yicha tayyorlashning turli jixatlari to'g'risida bir qator fundamental uslubiy qoidalarni ilgari surishga imkon berdi. Kurashchining sport maxoratining ko'p qirraligi va uning motor-koordinatsion tuzilishining murakkabligiga kiruvchi ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi, vaziyatlarni tezda baxolash, yetarli qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirish qobiliyatiga aloxida talablar qo'yadi. Sport mashg'ulotlari mutaxassislarining fikriga ko'ra, nazariy, psixologik, intellektual, umumiy va maxsus jismoniy, shuningdek texnik va taktik tayyorgarlikdan iborat ixtisoslashtirilgan kompleks ishdur. Ular kurashchini tayyorlashning turli jixatlari bilan chambarchas bog'liq va qoida tariqasida, agar ular xar tomonlama amalga oshirilsa, sport natijalariga muvaffaqiyatli ta'sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizov N.N. Malakali dzyudochilarning maxsus va musobaqa oldi tayyorligini shakllantirish: dis.ped.fan.nomzodi. –Toshkent, 2007. 32-33 bet
2. Alixanov, I.I. Texnika i taktika volnoy borby. – M.: Fizicheskaya kultura i sport, 1986. – 304
3. Bagayev S.V. Sovremennyye tendentsii v strukture sredstv tekhniko-takticheskix deystviy v volnoy borbe i metodika ix sovershenstvovaniya: Avtoref. dis. . kand. ped. nauk. - Moskva, 1998.-24-28s
4. Bakiyev Z.A. Individualizatsiya tekhniko-takticheskoy podgotovki borsov na osnove avtomatizirovannogo analiza sorevnovatelnoy deyatelnosti/ dis. kand. ped. nauk./ 2009.- st 117-119.
5. Bakiyev Z.A. Sportni boshqarish asoslari/ Darslik. –Toshkent: "Ita-press" nashriyoti 2021.- b.230-239.

FITRATNING “OILA” ASARI ASOSIDA TALABALARNI MUSTAQIL HAYOTGA TAYYORLASHNING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ismoilova Marhabo Hamitovna,
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya maqolada muhim ahamiyatga ega bo'lib borayotgan zamonaviy pedagogik ta'limdotalabalarnimustaqilhayotgatayyorlashningilmiy-nazariyasoslarinitakomillashtirish, Abdurauf Fitratning “Oila” asari asosida ijtimoiy oila ko'nikmasiga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro tadqiqotlar ham talabalar hayotiy ko'nikmalarining rivojlanganlik darajalarini turli aspektlarda tekshirib ko'rilmogda. Jumladan, talabalarni oilaga tayorlashda ijtimoiy pedagogik ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda amaldagi Pedagogika nazariyasi va tarixi, Ijtimoiy pedagogika, Tarbiya darsliklari o'zi bilan chegaralanib qolinmoqda. Xulosa qismida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini Oila asari asosida metodik takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalitso'zlar: Pedagogikta'lim, talaba, mustaqil hayot, ilmiy-nazariy, asos, takomillashtirish, Abdurauf Fitrat, oila, ehtiyoj, baxtli bo'lish, davlat, jamiyat, kuch, imkoniyat, yoshlar; o'z fikri, yuksak ma'naviyat.

СОВЕРШЕСТВОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ФИТРАТА “СЕМЬЯ”

Исмоиловой Мархабо Хамитовна
Преподаватель Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация В статье основное внимание уделяется совершенствованию научно-теоретических основ подготовки студентов к самостоятельной жизни, что становится важным в современном педагогическом образовании, социальным семейным навыкам на основе работы Абдурауфа Фитрата “Семья”. Международные исследования также изучают уровень развития жизненных навыков студентов в различных аспектах. В частности, учебники по теории и истории педагогики, социальной педагогике, педагогике ограничиваются развитием социально-педагогических навыков и компетенций по подготовке учащихся к жизни в семье. В заключении представлены предложения по методическому совершенствованию научно-теоретических основ подготовки студентов к самостоятельной жизни на основе работы Семьи.

Ключевые слова: Педагогическое образование, студент, самостоятельная жизнь, научно-теоретическая, фундамент, совершенствование, Абдурауф Фитрат, семья, потребность, счастье, государство, общество, власть, возможность, молодость, собственное мнение, высокая духовность

IMPROVING THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF PREPARING STUDENTS FOR INDEPENDENT LIFE BASED ON FITRAT'S WORK “FAMILY”

Ismoilova Marhabo Hamitovna,
lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

Abstract: The article focuses on improving the scientific-theoretical foundations of preparing students for independent life, which is becoming important in modern pedagogical education, on the social family skills based on Abdurauf Fitrat's work “Family”. International studies are also examining the development levels of students' life skills in various aspects. In particular, the theory and history of practical pedagogy, social pedagogy, educational textbooks are limited to the development of social pedagogical skills and competencies in preparing students for family life. In the conclusion, proposals for methodical improvement of

the scientific and theoretical foundations of preparing students for independent life based on the work of the family are presented.

Keywords: Pedagogical education, student, independent life, scientific- theoretical, basis, improvement, Abdurauf Fitrat, family, need, being happy, state, society, power, opportunity, youth, own opinion, high spirituality.

Dunyo ta'lim tizimi insonni kamolotga yetkazishda, unga berilayotgan ta'lim mazmunini talabalar hayotida foydalana olish darajalari nuqtai nazaridan takomillashtirmoqda. Davlatning taraqqiyoti uning yoshlariga berilayotgan ta'lim sifati, talabalarning egallagan ko'nikma va malakalariga bog'liq bo'lib qolmoqda. Zamonaviy pedagogik ta'limda talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida ustida ishlash, Ijtimoiy oila ko'nikmasiga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro tadqiqotlar ham talabalar hayotiy ko'nikmalarining rivojlanganlik darajalarini turli aspektlarda tekshirib ko'rilmog'ida. Jumladan, talabalarni oilaga tayyorlashda Abdurauf Fitratning "Oila" asari orqali ijtimoiy hayotga tayyorlash, ijtimoiy pedagogik ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda amaldagi Pedagogika nazariyasi va tarixi, Ijtimoiy pedagogika hamda tarbiya darsliklari o'zi bilan chegaralanib qolinmoqda. Ma'lumki, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda Abdurauf Fitratning Oila asari ustida ishlashni taqozo qiladi. Jahon tajribasida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishga mo'ljallangan trening-topshiriqlari ko'pincha ijtimoiy fanlarga bog'lanadi. Pedagogik ta'limda talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda Abdurauf Fitratning "Oila" asariga bo'lgan ehtiyoj kundan-kun ortib bormoqda. Talabalarga Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish Oila asaridan foydalanish yo'llarini o'rgatish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar yaratish zarurati mavjud.

Zero, "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz", – deb ta'kidlanishi pedagogika ta'limi oldiga mamlakatimiz yoshlarini o'z fikrini mustaqil hayotga tayyorlashdek yuksak ma'naviyatli fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo'yadi. OTMlarining Pedagogika darslarida ham, oliy ta'limda ham negadir Abdurauf Fitratning Oila asaridan samarali foydalanilmaydi bu talabalarga, mustaqil hayotga tayyorlay olmaslikka sabab bo'lmoqda.

Mamlakatimizda mustaqillik sharofati bilan oilaning ijtimoiy, ma'naviy, huquqiy asoslarini takomillashtirish, uning manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shuning uchun ham o'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida "Oila - jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega", - deb belgilab qo'yilgan. Oila - har bir xalq, millatning davomiyligini saqlaydigan, qadriyatlar barqarorligini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy, jismoniy barkamol qilib yetishtiradigan, ijtimoiy institutdir. Shunga ko'ra, o'zbekiston Respublikasining "Oila kodeksi"da: "Ota -ona o'z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgardir. Ular o'z bolalarining sog'ligi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy - axloqiy kamoloti haqida g'amxo'rlik qilishlari shart", deb ta'kidlanadi. Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy omillarning ahamiyati nihoyatda ortib borayotgan hozirgi davrda oilani mustahkamlash, qadriyatlar va an'analarni o'zlashtirish, uyg'unlashtirish har bir millatning birinchi darajali vazifasi bo'lib qolmoqda.

Taraqqiyotning barcha davrlarida ham "Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini qanday takomillashtirish kerak, Abdurauf Fitratning Oila asarini qanday o'rganish kerak?" degan eng muhim savolga hamisha javob izlab kelgan va bu jarayon uzluksiz davom etmoqda. Olimlar talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish mazmuni deganda o'rganish uchun tanlangan va talabalarning o'zlashtirishlari uchun metodik jihatdan ishlangan boy ijtimoiy, tarixiy qadriyatlar va tajribaning bir qismi sifatida tushunsa, boshqa bir guruh olimlar talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda Abdurauf Fitratning "Oila" asari

bilan birga uni o'rganish usullarini ham anglaydi.

Respublikamizda ham Abdurauf Fitratning "Oila" asari ijtimoiy kompetensiyaviy yondashuvga asoslanadi, ijtimoiy kompetensiyalar negizida har bir talabani mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishga doir alohida kompetensiyalar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy qilinadi. Tajribada talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish va Abdurauf Fitratning "Oila" asarini pedagogik, metodik talablar asosida o'qitish yo'lga qo'yilmoqda. Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish, mamlakatimiz yoshlarini o'z fikrini bayon qila oladigan mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo'yadi. OTM ta'lim tizimida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashga zamin yaratish va mustaqil fikrlashga o'rgatish uchun ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishga samarali foydalanish, bilan bog'liq topshiriqlar mazmunini takomillashtirish zarurati mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 fevraldagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF-4958-son Farmoni, 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarori, hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqolada muayyan darajada xizmat qiladi.

Mustaqillik yillarida tarixiy tajribalardan foydalanishga kuchli ehtiyoj sezilmoqda. Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda Abdurauf Fitratning "Oila" asarini pedagogik tadqiq etish, oila tarbiyasiga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirish - har bir xalqda doimiy muammo bo'lib, u muayyan millat va jamiyatda o'zining ijtimoiy pedagogik xususiyatlariga ega. Shunga ekan, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish va Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida oila tarbiyasining maqsad va vazifalarini anglay olish lozim[5].

Jamiyatning yetuk mahsuli, yaxshi fazilatlar va hayotiy kasb - hunarga ega bo'lgan barkamol shaxsni yetkazib berishdir. Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish va Abdurauf Fitratning "Oila" asarini tahlil etar ekanmiz asosan pedagogik turkum fanlar sirasiga mansub bo'lib, oila tarbiyasining vazifalari keng yoritilgan. D.Axatova., Abdujalilova Sh.A., M.E.Axmedova kabilarning pedagogik tadqiqotlari salmoqli o'rin tutadi. Adabiy ta'lim sohasida B.Ergashev, B.Qosimov., N.Karimov., I.G'aniyev., H.Boltaboyev, Sh.Vohidov, D.Toshqulov, Jumladan, professor B.Hosimov Abdurauf Fitratning ijtimoiy - siyosiy va adabiy faoliyati masalasiga, professor N.Karimov Abdurauf Fitratning ijtimoiy faoliyatiga yuksak baho beradi. I.G'aniyev Abdurauf Fitratning filologik faoliyatini uning she'riyati, adabiy asarlari va "Abulfayzxon" drammasi misolida tadqiq etib, nomzoddik dissertatsiyasi va "Abdurauf Fitrat drammalari poetikasi" (1998) mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. H.Boltaboyev "XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligi va Abdurauf Fitratning ilmiy merosi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Shuningdek, Abdurauf Fitratning ilmiy, adabiy merosini to'plab, uch jilddik kitob sifatida chop ettirgan. Abdurauf Fitrat merosi falsafa va huquqshunoslik nuqtai nazaridan ham tadqiq etilgan. Bu sohada B.Ergashev va D.Toshqulovlarning tadqiqotlari katta ahamiyatga egadir. Tarix fanlari doktori Sh.Vohidov Abdurauf Fitratning pedagogik xarakterdagi "Oila" asarini forschadan o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirgan (1998, 2001). Bu mutaxasislarni Abdurauf Fitratning ilmiy pedagogik merosiga murojaat qilishga undaydi. G'oyibova Sh.O. Abdurauf Fitratning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini tadqiq etgan[4].

2022 yilda Sh.Olimov tomonidan Abdurauf Fitratni ilmiy merosini o'rganish bo'yicha turk tilida Turkiya davlatida olib borilgan tadqiqot ishi juda yuksak baholandi, bu ham bolsa Abdurauf Fitratni organishga bo'lgan ehtiyoj Turkiya davlatida ham yuqori ekan[3].

Xoshimov K, R.Hasanovning pedagogika tarixi darsligida Abdurauf Fitratning pedagogik merosiga tayanib yashash mumkin bo'lgan arboblardan biri, deya ta'kidlagan. Jadid ma'rifatparvari. Abdurauf Fitratdir (1884-1938). U oila tarbiyasiga oid maxsus risola yaratgan, bu risola o'z davrining Oila konsepti hisoblangan. Umuman, Abdurauf Fitrat ijodini har tomonlama, ayniqsa, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda "Oila" asarini pedagogik muammolari nuqtai nazaridan tadqiq qilish dolzarb masalalardan biridir.

Abdurauf Abdurauf Fitratning ma'naviy -ma'rifiy, pedagogik merosi mustaqillik yillarida keng o'rganilmoqda pedagogika tarixi sohasida K.Hoshimov, S.Nishoinovalarning darsligi muhim ahamiyatga ega. "Pedagogika tarixi" fanidan darslik hamda M.E.Axmedova tomonidan "Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari uchun" o'quv qo'llanmasida ilk bor Abdurauf Fitratning pedagogik merosiga metodik ilmiy baho berildi. Mazkur darslik va o'quv qo'llanmalar mustaqillik yillaridan keyin yaratilgan ilk metodik manbalardir[1].

"Pedagogika tarixi"ga oid Sharq mutafakkirlari va jadid ma'rifatparvarlari, jumladan, Abdurauf Fitratning pedagogik qarashlari hozirgi zamon talablari nuqtai nazaridan yondashilgan holda yoritilgan. Bundan tashqari, M.E.Axmedova tomonidan Pedagogika nazariyasi va tarixi nomli o'quv qo'llanmasida asosan Abdurauf Fitrat merosi ilmiy-metodik tarzda yoritilgan[2].

Muzaffar Xayrullayev tomonidan nashrga tayyorlangan "Ma'naviyat yulduzlari" nomli ilmiy kitobda ham Abdurauf Fitratning pedagogik merosi haqida keng fikr bildirilgan.

Durdona Axatova tomonidan "Abdurauf Abdurauf Fitratning ma'rifiy - pedagogik qarashlari" mavzusida tadqiqot ishida uning pedagogik merosini tizimlashtirishga intildi va quyidagi muhim masalalarni tadqiq etdi:

Abdurauf Fitrat pedagogik merosini o'rganish, umumlashtirish va tizimlashtirish uning pedagogik qarashlarining shakllanishiga ta'sir qiluvchi jihatlarni ochib bergan, atoqli ma'rifatparvarning pedagogik faoliyati misolida uning O'zbekiston xalq maorifi tizimi va pedagogik fikrlar rivojlanishidagi o'rnini aniqlagan, Abdurauf Fitrat pedagogik qarashlarini mustaqil O'zbekiston Respublikasi siyosati va o'quv -tarbiya jarayoni vazifalariga uyg'unligi nuqtai nazaridan tahlil qilingan, pedagogik ta'limning zamonaviy tizimida Abdurauf Fitrat darsliklari, g'oyalari va nazariyalarining ahamiyatli jihatlardan foydalanish yo'llarini belgilash muhim ahamiyatga ega ekanligi ilmiy asoslangan.

Abdualilova Shoira Abdumajitovna tomonidan Abdurauf Fitratning Oila tarbiyasiga oid qarashlari nomli tadqiqot ishida, oila pedagogikasiga oid muammolar bilan ham jiddiy shug'ullangan. Lekin uning oila tarbiyasiga oid qarashlari tadqiq etilgan bo'lsa-da, unda oilaning ichki omillari, xususiyatlari hamda talaba yoshlarni mustaqil hayotga tayorlashning ilmiy-nazariy asoslari yoritilmagan.

Shunga ko'ra, biz tadqiqot mavzusi sifatida "Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish" (Abdurauf Fitratning "Oila" asari misolida) mavzusini tadqiq etishga harakat qildik. Zero, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish va Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida talabalarni oilaviy hayotga tayorlash muammolarini tadqiq etish asosiy vazifalardan biriga aylandi va bu ishlarni muvofiqlashtirib borishda soha mutaxassislari va tadqiqotchilarning o'zni kattadir.

Abdurauf Fitratning "Oila" asari asosida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish mazmunini tasniflashda, metodik xususiyatlarini aniqlashda dolzarb pedagogik muammo ekanligini asoslash hamda talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda Abdurauf Fitratning "Oila" asarini ilmiy-metodik hamda ijtimoiy-nazariy o'rganish, oilada ixtisoslashuv sabablarini aniqlash, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid munosabatlarni yuzaga chiqarishdagi ishtirokini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Abdurauf Fitratning ilmiy – pedagogik merosi hamda "Oila" asarida bayon etilgan oila tarbiyasiga doir g'oyalari, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash va inonparvarlik tamoyili asosida talabalarni oilaga tayorlashning ilmiy-nazariy asoslari mantiqiy tuzilmasi komponentlarining mazmuni takomillashtirilgan ta'limida tutgan o'zni va vazifalar hamda Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid ilmiy pedagogik g'oyalari o'rganilgan, bir tizimga keltirilgan hamda talabalarni ijtimoiy jihatdan oilaga moslashish kompetensiyaning tizimli hosil bo'lishi va rivojlanishiga erishish mumkin. Interfaol (Interactive education), muammoli (Problematic education), loyiha (Project education) hamkorlik ta'limi (Gooperativ education) texnologiyalarining samarali (muammolilik, mantiqiylik, ijodiy va amaliy yo'nalganlik imkoniyatlaridan foydalanish asosida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslari metodik takomillashtirilgan va pragmatik usulda yondashishning ilmiy-metodik afzalliklari, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda Abdurauf Fitratning Oila asarini o'rganish darajalarini belgilovchi adekvat mezonlarning miqdoriy, vazniy, sifatii,

natijaviy parametr va oila indikatorlarini aniqlashtirish orqali talabalarning oila tarbiyasiga oid qarashlari qisman izlanuvchi, ijodiy-kreativ harakterdagi ob'ektiv baholash mazmuni takomillashtirilgan o'rgatish yo'llari, turlari va qo'llanadigan innovatsion metodlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki ushbu maqolaning ilmiy ahamiyati pedagogik turkum fanlarni takomillashtirishda talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirishda Abdurauf Fitratning "Oila" asarida oilaga tayyorlash ta'limi mazmunini isloh qilish nuqtai nazaridan monografik tarzda tadqiq etilgani bilan belgilanadi. OTM pedagogik turkum fanlar darsliklari, o'quv qo'llanmalar, talabalarni oilaviy mustaqil hayotga tayyorlash mexanizmlarini yaratishda, fan dasturlarini tuzishda, ma'ruza matnlarini tayyorlashda material, Tarbiya fanini o'qitish bo'yicha magistratura yo'nalishlari uchun pedagogik turkum fanlardan qo'llanmalar yaratish va o'qitishni yanada takomillashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi bilan izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ergashev B. Iz istorii stanovleniya i razvitiya obshestvenno - politicheskix idey djadidizma, ideologiya mladobuxarsev: Tarix fanl.dokt. diss.avtoreferati. - Toshkent, 1993;
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish. - Toshkent, Ma'naviyat, 2002. 349 -373 -b;
- Karimov N. So'nggi so'z. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2 jild. - Toshkent, Ma'naviyat, 2000. 203 -206 -b.
3. G'aniev I. Abdurauf Fitrat: E'tiqod va ijod.- Toshkent, Kamalak, 1994. Abdurauf Fitrat dramalari poetikasi Fil.fanl.dokt...diss. - Toshkent, 1998;
4. H.Boltaboyev XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligi va Abdurauf Fitratning ilmiy merosi:fil.fanl.dokt...diss.avtoreferati. -Toshkent, 1996.
5. Tashkulov D. Osnovniy napravleniya politiko - pravovoy misli narodov Uzbekistana vo vtoroy polovine XX - pervoe chetverti XX vv: Fals.fanl.dokt. diss.Avtoreferati, -Toshkent, 1995
6. G'oyibova Sh.O.Abdurauf Fitratning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini pedagogika fanlari nozodlik dissertatsiyasi. T.1998 y.143 b
7. Sh.Olimov Fitrat merosini o'rganish. Ilmiy tadqiqot ishi. Turkiya 2022 yil. 314 bet
8. K. Xoshimov, Hasanov R. Abdurauf Fitrat. Pedagogika tarixi. - Toshkent, O'qituvchi, 1996 - 307 -320.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI KICHIK GURUH TARBIYALANUVCHILARINI OILADA MILLIY QADRIYATLAR VOSITASIDA AXLOQIY TARBIYALASH MAZMUNI

Jabborova Saodat Zoirovna

Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti kichik guruh tarbiyalanuvchilarini oilada milliy qadriyatlar vositasida axloqiy tarbiyalash mazmuni, davlat o'quv dasturlari mazmunida oilaviy qadriyatlarga e'tibor, uning maqsad va vazifalari, o'quv-tarbiyaviy faoliyatning asosiy g'oyalari, shuningdek, o'zbek xalqining milliy qadriyatlarida yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlashda ta'lim-tarbiya metodlari, usullari, farzand tarbiyasida ota-ona ibratí, oilada bolalarni aqliy, axloqiy, mehnat va hunar, estetik va jismoniy tarbiyasida xalq hikmatlari, maqol va iboralar, hikoyatlar, rivoyatlar, ertaklar, dostonlarda xalq foydalangan metod va usullarni hozirgi davrda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda qo'llash muhimligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: oilaviy qadriyatlar, davlat o'quv dasturlari, o'quv-tarbiyaviy faoliyat, oilaviy hayot, ta'lim-tarbiya metodlari, usullari, ota-ona ibratí, aqliy, axloqiy, mehnat va hunar, estetik va jismoniy tarbiya, xalq hikmatlari, maqol, ibora, hikoyat, rivoyat, ertak, doston.

Аннотация. В статье рассматривается содержание нравственного воспитания воспитанников младших групп в семье средствами национальных ценностей, внимание к семейным ценностям в содержании государственных образовательных программ, его цели и задачи, основные идеи учебно-воспитательной деятельности, а также методы, приемы воспитания в национальных ценностях узбекского народа при подготовке подрастающего поколения к семейной жизни, родительский пример в воспитании детей, в умственном, нравственном, трудовом и ремесленном, эстетическом и физическом воспитании детей в семье используются народные мудрости, пословицы и поговорки, пословицы, поговорки, сказки, в былинах говорится о важности применения народных методов и приемов в настоящее время для подготовки молодежи к семейной жизни.

Ключевые слова: семейные ценности, государственные образовательные программы, учебно-воспитательная деятельность, семейная жизнь, методы, приемы воспитания, родительский пример, умственный, нравственный, трудовой и ремесленный, эстетический и физкультурный, народная мудрость, пословица, поговорка, сказка, сказка.

Annotation. The article discusses the content of moral education of preschoolers in the family by means of national values of a small group of schoolchildren, the emphasis on family values in the content of state educational programs, its goals and objectives, the main ideas of educational activity, as well as educational methods, methods in preparing the younger generation for family life in the national values of the Uzbek people, , the epics discuss the importance of using the techniques and techniques used by the people to prepare young people for family life in the present era.

Keywords: family values, state educational programs, educational activities, family life, educational methods, methods, parent lesson, mental, moral, labor and trade, aesthetic and physical education, folk wisdom, proverb, phrase, proverb, narrative, fairy tale, epic.

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq jamiyat hayotida milliy qadriyatlarni tiklash va ular asosida barkamol avlodni voyaga yetkazish davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida turish huquqiga ega" deb ta'kidlanishi bilan birga ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetganlariga qadar boqish va tarbiyalashga, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majbur ekanliklari 64, 66 – moddalarda ko'rsatilgan.

Darhaqiqat, oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash kelajagimiz garovidir. Shuning uchun ham bolalarda yoshligidanoq milliy urf-odatlar, udumlar, an'analar va axloqiy madaniyati haqidagi tushunchalarni shakllantirish, oilaga bog'liq. Bolaning pok va sof sadoqat, ma'naviy jihatdan yuksak bo'lib o'sishi, oilaga, oiladagi mustahkam, tinch va totuvligiga bog'liq. Chunki, unda tarbiyalanayotgan yosh avlod ham ma'naviy jihatdan yetuk, sog'lom, mustaqil fikrli

komil inson bo'lib voyaga yetadi. Albatta bolaning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi oila totuvligi, uning davomiyligi oila a'zolarining ruhiyatiga o'zligini qanchalik darajada anglaganligida, o'z mustaqil fikriga, dunyoqarashiga, chinakam insoniy fazilatlarga ega bo'lgandagina to'raligicha ta'minlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlil etilganda bolalarning tarbiyasi muammo sifatida tarixiy xarakter kasb etib, bu borada Kaykovus, Beruniy, Qoshg'ariy, ibn Sino, Navoiy, Bobur kabi mutafakkirlar tomonidan yaratilgan ilmiy va didaktik manbalar tarbiyashunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Oilada bola tarbiyasi, odob, axloq masalalari ulug' pedagoglar Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat asarlarining negizini tashkil etadi.

D.Abdurahimova, M.Inomova, V.Karimova, M.Mahmudova, O.Musurmonova, A.Muxsieveva, N.Ortiqov, M.Salaeva, M.Umarova, O'.Shamsiev, Sh.Shodmonova, M.Yakubbekova, M.Quronov ilmiy ishlarida bolalar, o'spirinlarda ma'naviyat, axloq, milliy g'urur, madaniyatni shakllantirish, ota-ona munosabatining bola shaxsini tarbiyalashdagi o'rni, milliy qadriyatlarining o'ziga xosliklari tadqiq qilingan. Respublikamizda oila tarbiyasiga oid ishlar A.Zunnunov, M.Inomova, A.Munavvarov, V.Karimova, O.Musurmonova kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Xususan, qadriyatlar, ularning turlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarining o'zaro aloqadorligi va mushtarakligini ta'minlash muammolarini yoritishda A.Valiev, E.Yusupov, J.To'lenov, A.Jalolov, Q.Nazarov kabilarning ilmiy tadqiqotlari diqqatga molikdir.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, milliy-madaniy merosni hamda milliy istiqloq g'oyasini pedagogik nuqtai-nazardan o'rganish va ta'lim-tarbiya jarayoniga tadbiq etish borasida N.Ortiqov, B.Qoraeva, N.Mahmudova kabi ko'plab olimlarning ishlari diqqatga sazovordir.

Ma'lumki, insonning qadr-qimmatini, sha'ni, or-nomusi, milliy g'ururi milliy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq. Milliy qadriyatlar har bir kishining tili, dini, tarixi, adabiyoti, san'ati, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, bayramu-sayillari, boshqacha aytganda madaniy-ma'naviy merosi, insoniy fazilatlari, xislatlarining yig'indisidir. Milliy qadriyatlar o'sha millatga mansub har bir kishi tomonidan yaratilgan insoniylik, odamiylikka xos fazilatlari, xislatlar, xosiyatlarni, milliy madaniy meros xazinasiga qo'shgan hissasini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Milliy qadriyatlar millatning ravnaqi yoki inqirozi bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Boshqacha aytganimizda, milliy qadriyatlar millatning o'tmishi va buguni bilan bog'liq. Shuning uchun ham, «Milliy qadriyatlar millat rivojlanishi bilan rivojlanadi, inqirozga uchrashi bilan qadrsizlanadi. Shuning uchun ham, millat o'zining qadriyatlarini vujudga keltirib, ularning yangi-yangi qirralarini va jihatlarini sayqallashtirib, taraqqiyot jarayonida takomillashtirib turishi ma'nosida o'z qadriyatlarining haqiqiy egasi, makon va zamondagi ilgarilanma harakatdan iborat o'zgarishlar jarayonida ularni o'tmishdan kelajakka tomon yetkazib boradigan eng asosiy ob'ektdir».

Milliy qadriyatlar millat yaratgan madaniy-ma'naviy merosni, xususan, millat kishilariga xos barcha insoniy fazilatlari, xislatlarni o'tmishdan bugunga yetkazadi. Shuning uchun ham milliy qadriyatlarni asrab-avaylashga har bir millatning o'zi mas'uldir. Har qanday sharoitda ham, chunonchi, biror millat ozod, farovon bo'lganda ham, qullik, tobelik iskanjasiga tushib qolganda ham, unda milliy qadriyatlarni saqlab qolish uchun ichki imkoniyat mavjud bo'ladi.

Milliy qadriyatlar kishilar tarixiy birligini ta'minlaydigan etnik makonda shakllanadi va turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Kishilarning ongi va faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Odamlarning kundalik turmush tarzida, ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarida, manfaatlarida, qiziqishlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuningdek, milliy qadriyatlar bir joyda qotib qolmaydi, tarixiy taraqqiyot jarayonida o'zgarib, takomillashib boradi. Yangicha mazmun va shaklga kiradi.

Shu xususiyati bilan milliy qadriyatlar millatning o'ziga xos qadriyatlarini umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'lovchi xalqa hisoblanadi. Eng asosiysi milliy qadriyatlar, umummilliy qadriyatlar bilan o'zaro aloqadorlikda, dialektik birlikda rivojlanadi. Bir millat uchun ahamiyatli bo'lgan qadriyatlar keyinchalik umummilliy qadriyatlarga ham aylanishi mumkin. Masalan, milliy qadriyatimiz hisoblangan Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi kashfiyotlari, Beruniy yoki Al-Xorazmiyning matematika sohasidagi kashfiyoti, imom Buxoriyning islom olamining rivojiga qo'shgan hissasi, Ulug'bekning astronomiya faniga, Amir Temurning bunyod qilgan tarixiy obidalari, Boburning Hind diyorida mamlakatni idora qilish, obodonchilik ishlari, Alisher Navoiyning she'riyat mulkiga qo'shgan hissasi kabilari bugungi kunda umuminsoniy

qadriyat hisoblanadi. Chunki ushbu qadriyatlardan butun dunyo mamlakatlari foydalanadilar hamda barcha fanlar taraqqiyoti uchun qadrlı, ahamiyatli hisoblanadi.

Demak, milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa sanalib, u o'z doirasiga shu millatning tili, dini, tarixi, madaniyati, urf-odatları, an'analari hamda moddiy va ma'naviy boyliklarini, shu xalqning ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Shuningdek, milliy qadriyatlar ham turlariga ko'ra moddiy va ma'naviy qadriyatlarga bo'linadi.

Milliy-ma'naviy qadriyatlar moddiy qadriyatlarga nisbatan yashovchan xarakterga egadir. Milliy qadriyatlar jamiyat madaniyatining rivojlanishida juda katta rol o'ynaydi. Har bir xalq o'zligini o'tmish ma'naviy madaniyati orqali anglaydi. O'zining kelajakdagi yo'lini belgilab oladi va jahon tarixida o'z o'rniga ega bo'ladi. Shuning uchun inson ma'naviy madaniyati, dunyoqarashini ijobiy tomonga yo'naltirish har bir jamiyat oldida turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Milliy-ma'naviy meros kelajak avlod uchun vorislik vazifasini o'taydi. U orqali o'tmish madaniyatimizni bilib olamiz.

Milliy-ma'naviy qadriyatlar ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega. Milliy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishi har bir millatning o'ziga xos tarixi, tili, madaniyati, axloqiy va psixologik xususiyatlari, yashash sharoiti, turmush tarzi, ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'langandir. Milliy qadriyatlarning har-bir ko'rinishini uzoq tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganish orqaligina to'g'ri tushunib olish mumkin.

Millat mavjud ekan, milliy qadriyatlarning ahamiyati aslo kamaymaydi. Millatlarning ma'naviyat jihatidan bir-biriga yaqinlashib borishi ham milliy qadriyatlarning rivojlanishi va amal qilish imkoniyatlarini kamaytirmaydi, balki kengaytiradi. Umuman olib qaraganimizda, milliy qadriyatlar har bir millatning mohiyatini, uning muayyan mustaqil ijtimoiy etnik birlik ekanini belgilab beruvchi asosiy mezonlardan biridir.

Milliy qadriyatlarni tiklash, ularga hozirgi zamon sivilizatsiyasi talablariga mos yangi mazmun ato etish demakdir. Xuddi shuning uchun ham, mustaqillikni qo'lga kiritishimiz bilan oq, o'zbekona qadriyatlarni tiklashga alohida e'tibor berilayotir.

Milliy qadriyatlar ma'lum bir millatga xos bo'lgan, o'zida shu millatning o'tmishini va kelajagini aks ettirgan, ajdodlari tomonidan yaratilgan va bugungi kunda shu millat uchun ahamiyatli va qadrlanadigan moddiy va ma'naviy boyliklari majmuasidir. Milliy qadriyatlar ham o'z navbatida moddiy va ma'naviy, ma'rifiy-siyosiy qadriyatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Xalqimizning moddiy qadriyatlaridan biri, bu xalq amaliy san'atidir. Keyingi davrda qadriyatimizga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi, ularni tiklash va rivojlantirish borasida ko'plab ishlar amalga oshirildi. Mana shu meros orqali yurtimiz madaniyati jahon kezib kelmoqda va dunyo xalqlari ushbu merosimiz orqali bizni tanimoqda. Xalqimiz o'zining boshqa halqlardan, biri-ikkinchisini takrorlamaydigan hunarmandchilik san'ati bilan farq qiladi. Qishloq va shaharlarda bu kasbga ixtisoslashgan sulolalar ko'p bo'lgan. Hunarmandchilik sirlarini kishilar bolaligidan o'rganishgan. Ota-onalar bolalarini yoshlikdan ustoz qo'lga topshirgan. Bu mashaqqatli kasb sirlarini shogirdlar ustadan o'rganishgan. Halqimiz orasida "Ustoz, otangdan ulug'" degan ibora shu boisdan ishlatilsa, ajab emas. Bu kasb egalari mehnat mahsulotlari orqali ro'zg'or tebratish bilan birga, o'z kasblarini juda qadrlaganlar. Hunarmandlar yaratgan hunarmandchilik mahsulotlarida milliylik aks etib turishi bilan birga, hunarmandning mohirona ustaligi-yu, ranglarning o'zaro uyg'unligini kuzatish mumkin bo'lgan. Bugungi kunda xalq hunarmandchiligi: kosibchiligi, chevarlik, naqqoshlik, o'ymakorlik, ganjkorlik, zargarlik, sandiqchilik, beshikchilik, temirchilik, gilamchilik, maxsido'zlik, kashtachilik kabi yo'nalishlari va ular mahsulotlari xalqimizning yuksak moddiy qadriyatlari hisoblanadi. Ularning yoshlarimiz tarbiyasiga ko'rsatadigan ta'siri nihoyatda kuchlidir, chunki yosh avlod bu meros orqali mehnatni qadrlashni, mehnatsevarlikni, nafis san'atni, yaratuvchanlikni, didlilikni, qolaversa milliy g'ururni anglay oladi va kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishda o'z hissasini qo'shadi. Xalq amaliy san'ati bilan boshlang'ich sinf bolalari mehnat va tasviriy san'at darslarida, o'lkashunoslik sayohatlarida tanishadilar.

O'zbek milliy-ma'naviy qadriyatlari mazmunida insonparvarlik g'oyalari yotadi. Shuningdek, o'zaro hamkorlik va hamdardlik, vafodorlik va o'zaro hurmat, bir-biriga suyanish va yaxshi qo'shnichilik, bolajonlik va ota-onaga hurmat, mehr-oqibat va sadoqat har tomonlama e'zozlanib kelinadi. Bunday insoniy fazilatlar, xislatlarning qaror topishida Islom dinining alohida o'rni borligini unutmasligimiz kerak. Chunki millatimiz bir necha asrlardan buyon e'tiqod qilib kelayotgan Islom dinining asosi hisoblangan «Qur'onu-Karim» va «Hadisu-Sharif» qoidalarida insoniy fazilatlar, xislatlar eng oliy qadriyat sifatida har tomonlama

ulug‘langan.

Milliy-ma‘naviy qadriyatlar negizini esa an‘analar ya‘ni urf-odatlar, rasm-rusumlar, bayramu-sayillar tashkil etadi. Ana shu negizlardan biri an‘analardir. Har bir xalqning an‘ana va urf-odatlar shu xalq madaniyatining ko‘rinishidir. An‘analar jamiyatda asrlar bo‘yi joriy etilib, mustahkamlanib kelganligi uchun yashovchan xarakterga egadir.

An‘ana bu o‘ziga xos ijtimoiy hodisa bo‘lib, kishilarning ongida, xayotida o‘z o‘rnini topgan, ajdodlardan-avlodlarga o‘tadigan, takrorlanadigan, hayotning barcha sohalarida qabul qilingan tartib va qoidalardir. Demak, an‘analar xalq ma‘naviy hayotining turli sohalarini o‘z ichiga oladi. Har bir millatning o‘ziga xos muayyan an‘analari borki, ular xalqning turmushini bezab turadi va milliy qadr qimmatini yuksaltiradi, hayotini mazmunli o‘tishiga sababchi bo‘ladi. Har bir yangi avlod o‘tmish avlodlarning tajribasini an‘analar orqali qabul qiladi.

An‘analar urf-odatlardan ko‘ra kengroq tushunchadir. An‘analar millat ijtimoiy hayotining hamma tomonlariga xos bo‘lib, ular ijtimoiy ongning hamma shakllarida bor, ularni faqat axloq, huquq, dinda emas, balki siyosat, fan, san‘atda, ba‘zan kishilarning ish faoliyatlarida ham uchratish mumkin.

O‘zbek xalqining milliy qadriyatlaridan oilada bolalarni axloqiy tarbiyalash imkoniyatlari deganda, uning oilada bolalarning axloqiy xislatlari, milliy qadriyatlarga hurmatlarini tarbiyalash tushuniladi. Shunday ekan, oilaviy tarbiyaga doir tushuncha va tamoyillar uning manbalari asosida yoshlarga etkaziladi. Bunda o‘zbek xalqining milliy qadriyatlarining manbalari keng va boy material beradi. Aytish lozimki, o‘zbek xalqining milliy qadriyatlarida ta‘lim-tarbiyaga doir empirik bilimlar ko‘proq xalq og‘zaki ijodida namoyon bo‘lgan. Xalq og‘zaki ijodi-folklor-xalq donishmandligi bo‘lib, xalqning didi va zavqi, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy, badiiy-estetik qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ana shu qarashlari tarkibida turli sohalariga oid bilimlar ifodalanadi. Chunki xalqning butun hayotiy, ijtimoiy-maishiy turmush tajribasi maqollar va iboralarda aks etadi.

Shuning uchun ham xalq og‘zaki ijodining ijtimoiy qimmati ma‘rifiy, g‘oyaviy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati bilan belgilanadi. Uning ma‘rifiy ahamiyati shundaki, u xalqning tarixi, urf-odati, maishiy turmushi, dunyoqarashi, hayotga munosabati, orzu-umidlari haqida bilim beradi. Shuning uchun ham bolalar ongiga milliy istiqloq mafkurasini singdirish muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bularning barchasi xalq og‘zaki ijodining tarbiyaviy imkoniyati katta ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni
2. 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son «O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarorlari
3. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 391-son «Maktabgacha ta‘lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish choratadbirlari to‘g‘risida»gi qarori
4. 2019-yil 11-iyundagi 487-sonli «Maktabgacha ta‘lim tizimiga ilg‘or axborot va pedagogika texnologiyalarini joriy etish choratadbirlari to‘g‘risida» gi qarori
5. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik-T:Fan va texnologiya. 2008.152b
6. Мухсиева А.Ш. Оила педагогикаси. - Т.: Адабиёт учкунлари нашриёти, 2018 й.
7. Primova F.A. Oilaviy munosabatlarni shakllan- tirishda milliy va diniy qadriyatlarining o‘rni. Avto- ref.fals.fan.nomzodi. – T: 1999.
8. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Meros, 1993, – 223 b.
9. Boboev H., Hasanov S. Avesto – ma‘naviyatimiz sarchashmasi. – T.: Adolat, 2001, – 158 b.
10. Nazarov Q. Aksiologik qadriyatlar falsafasi. Toshkent, 1998, 56-bet

AJDODLARIMIZ MA'NAVY MEROSINI DASTURIY VOSITALAR YORDAMIDA O'RGANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

*Jamoldinova Odinaxon Rasulovna
Pedagogika fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

*Ziyoyeva Maxfuza Soataliyevna
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti*

Annotatsiya: ushbu maqolada ajdodlarimizning ma'naviy merosini dasturiy vositalardan foydalanib o'rganish masalasiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, pedagogik dasturiy vositalarning mazmuni va mohiyati hamda ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy meros, elektron ta'lim, pedagogik dasturiy vositalar, virtual borliq, test dasturlari, mashq dasturlari, o'rgatuvchi dasturlar, iSpring, Hot Potatoes.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ НАШИХ ПРЕДКОВ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ

*Джамолдинова Одинахан Расуловна
доктор педагогических наук, профессор
Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои*

*Зияева Махфуза Соаталиевна
Государственный институт искусства и культуры Узбекистана*

Аннотация: данная статья посвящена вопросу изучения духовного наследия наших предков с помощью программных средств. Также раскрываются содержание и сущность педагогических программных средств и дидактических возможностей в образовательном процессе.

Ключевые слова: духовное наследие, электронное обучение, педагогические программные средства, виртуальное присутствие, тестовые программы, программы упражнений, обучающие программы, iSpring, Hot Potatoes.

DIDACTIC POSSIBILITIES OF STUDYING THE SPIRITUAL HERITAGE OF OUR ANCESTORS USING SOFTWARE TOOLS

*Jamoldinova Odinakhan Rasulovna
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature*

*Ziyoyeva Makhfuza Soataliyevna
State institute of Art and Culture of Uzbekistan*

Annotation: this article focuses on the issue of studying the spiritual heritage of our ancestors using software tools. Also, the content and essence of pedagogical software tools and didactic possibilities in the educational process are revealed.

Keywords: spiritual heritage, e-learning, pedagogical software tools, virtual presence, test programs, training programs, iSpring, Hot-Potatoes

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son Farmonida keltirilganidek, oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy mazmuni kuchaytirish, yoshlarni milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik va yuksak ma'naviy g'oyalar asosida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda yot g'oya va mafkuralarga qarshi immunitetni mustahkamlash

borasidagi ishlarni yanada rivojlantirish zarurati mavjud [1]. Zero bugungi globallashuv davrida yoshlarni ma'naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalash asosiy vazifalardan biriga aylandi.

Har tomonlama yetuk, barkamol shaxsni tarbiyalashda ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'rni beqiyos. Bugungi kunda ta'lim oluvchilarning zamonaviy talablarga mos bilim olishini ta'minlash maqsadida barcha o'quv muassasalari ta'lim muhitida innovatsion texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Oliy o'quv yurtlarida ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosini o'rganish jarayonida pedagogik dasturiy vositalardan samarali foydalanish talabalarning raqamli kompetentsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa ta'limiy resurslarning elektron nashrlarini yaratishda interfaol pedagogik dasturiy vositalarning o'rni va ahamiyati kattadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'kidlash joizki, so'nggi paytdagi islohotlarning natijasida yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi. "Harakatlar strategiyasidan-taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyili asosida yettita ustuvor yo'nalishdan iborat O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining beshinchi yo'nalishida "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" orqali yoshlarimizni yot g'oyalardan himoya qilish dolzarb vazifa etib belgilandi. [2]. Bu esa yoshlarimizni yot g'oyalardan ishonchli himoya qilish kafolatlarini mustahkamlash hamda takomillashtirishda ijtimoiy pedagogikaning imkoniyatlarini o'rganish va tahlil etish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etishga qaratilgan maqsadning qo'yilishi yuksak ma'naviyatli avlodni tarbiyalash g'oyasi mujassamligi bilan ahamiyatli.

Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish ustuvor maqsadiga quyidagi vazifalarni amalga oshirish orqali erishis belgilandi:

IHT, IRSIKA, AYSESKO, YUNESKO kabi dunyoning nufuzli xalqaro tashkilotlari, ilmiy-tadqiqot markazlari va universitetlari bilan hamkorlikda "Yangi O'zbekiston – Uchinchi Renessans" shiori ostida xalqaro konferensiya, simpozium va anjumanlar tashkil etish;

buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratish.

buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash" [2] kabi vazifalar ilgari surilgan .

Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish, uni xalqaro standartlarga integratsiyalash, mehnat bozori talablariga mos keluvchi malakali kadrlarni tayyorlash, hamda Uchinchi Renessans g'oyasini amalga oshiradigan yangi avlodni voyaga yetkazish maqsadida katta islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan axborot kommunikatsiya tarmoqlari bilan uzviy bog'lash va bosqichma-bosqich raqamlashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 -yil 5-oktyabdagi PF-6079-sonli "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi farmonida raqamli dunyoda raqamlashtirish, raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish, raqamli ta'limni rivojlantirish shuningdek, ta'lim jarayonida xalqaro miqyosda keng qo'llaniladigan zamonaviy dasturiy mahsulotlardan foydalanishni rivojlantirish dasturlari amalga oshirilmoqda [3].

Jahon xalqlarining ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda Sharq xalqlari ma'naviy merosi alohida ahamiyatga ega. Sharq mutafakkirlari, xususan Muso al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Davoniy, Kaykovus, Amir Temur, Abdurahmon Jomiy, Sa'di Sheroziy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ajdodlarimizning ilmiy-ma'rifiy merosi fuqarolarni, ayniqsa yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirishda muhim tarbiyaviy o'ringa egadir. Bugungi kunda jahonda yoshlarni "ma'naviy qashshoqlik" va "axloqiy tubanlik" kabi illatlardan himoya etishda ham bu umumbashariy ma'naviy merosning o'rni beqiyosdir.

Sharq allomalarining inson sha'ni va oriyatini himoya qiluvchi insonparvarlik, hurfikrlilik va bag'rikenglik g'oyalari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni ma'rifatga yetaklashda asosiy nazariy manbadir. Mazkur nazariy manbalarni innovatsion texnologiyalar vositasida o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tahlil va natijalar.

Hozirgi kunda kredit-modul tizimi sharoitida o'quv jarayonini raqamli ta'lim texnologiyalarga asoslangan pedagogik dasturiy vositalar yordamida tashkil etish eng istiqbolli yo'nalishlardan biri sanaladi. Oliy ta'lim tizimida o'qitiladigan o'quv materiallarini zamonaviy dasturiy vositalar yordamida tayyorlash, undan foydalanib o'qitishni tashkil etish talabalarning imkoniyatlarini kengaytiradi. Albatta zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalari asosida o'qitish ishlarini takomillashtirish, ommalashtirish, elektron ta'lim texnologiyalari bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasini chuqur o'rganish ta'lim samaradorligini oshirishga olib kelishi shubhasiz.

Bugungi kunda ijtimoiy jamiyat raqamlashtirish tizimiga o'tayotgan bir vaqtda, ta'lim sohasi ham unga moslashishi, uning afzalliklaridan foydalanishi lozim. Buning uchun esa jamiyatga raqamli ko'nikmalarga ega va ilg'or texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan kreativ fikrlovchi kadrlarni yetishtirishni talab etadi.

Ta'lim jarayonida pedagogik dasturiy vositalarni yaratishda qo'llanilayotgan va qo'llanilishi zarur bo'lgan elektron resurslar manbalariga o'quv materiallari: elektron darslik, elektron o'quv qo'llanma, audio va videodarslar, nazorat topshiriqlari, nostandart elektron testlar, kataloglar, turli xil interaktiv mashqlarni yaratuvchi dasturiy vositalarni misol keltirishimiz mumkin.

Oliy ta'lim tizimida zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalangan holda o'quv adabiyotlarning elektron nashrlarini yaratish bugungi kun uchun dolzarb masaladir. Ayniqsa ajdodlarimizning ma'naviy merosini o'rganish jarayonida pedagogik dasturiy vositalarning imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Avvalo pedagogik dasturiy vositalar va ularning imkoniyatlari haqida qisqacha to'xtalib o'taylik.

Pedagogik dasturiy vositalar – kompyuter texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini qisman yoki to'liq avtomotlashtirish uchun mo'ljallangan didaktik vosita hisoblanadi [5,14]. Pedagogik dasturiy vositalar zamonaviy o'qitish vositasi bo'lib, ularning tarkibiga o'quv fani bo'yicha aniq didaktik maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan dasturiy ma'lumot (dasturlar majmuasi), texnik va metodik ta'minot, qo'shimcha va yordamchi vositalar kiradi [7, 14].

I.V.Robert pedagogik dasturiy vositalarning imkoniyatlarini quyidagicha ko'rsatib o'tadi: foydalanuvchining individual ish suratini ta'minlash imkoniyati; foydalanuvchi va shaxsiy kompyuter orasida darhol teskari aloqani ta'minlash imkoniyati; imitatsiyali-modellovchi faoliyatni bajarish imkoniyati; ham real, ham ekranda o'z aksini topgan obyektlar va jarayonlarni boshqarish imkoniyati; interaktiv rejimda ishlash imkoniyati; o'rganilayotgan obyektlar, hodisalar va jarayonlarni turli vizuallashtirish vositalaridan foydalanish imkoniyati [6, 35].

Hozirgi kunda pedagogik dasturiy vositalarning quyidagi turlari keng tarqalgan.

O'rgatuvchi dasturlar

Test dasturlari

Mashq dasturlari

Virtual o'quv muhitini shakllantiruvchi dasturlar.

O'rgatuvchi dasturlar – o'quv materialini o'zlashtirish jarayonida

o'quvchilarning faoliyatini boshqaruvchi amaliy dasturlardir. Masalan ta'limni boshqarish tizimlari Moodle (LMS) - dunyoning istalgan nuqtasida istalgan qurilmadan foydalanish mumkin bo'lgan o'quv materiallari – video darslar, ma'ruzalar, taqdimotlar, kitoblar va ommaviy onlayn ochiq kurslardan iborat tizim. Moodle LMS tizimida yaratilgan kurslar o'zida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar bo'yicha interfaol o'quv materiallarni, ya'ni, sahifa, taqdimot, so'rovnoma, chat, forum, topshiriqlar, wiki, virtual maslahatlar ma'lumotlar bazasi, audio va video dars hamda testlarni qamrab olgan. Talabalar bu vizual o'quv muhitida axborotlar ustida jamoaviy va individual holda ishlashi, Moodle tizimi orqali loyihalashtirilgan interfaol o'quv sahifalari va virtual maslahatlardan samarali foydalanadilar. Talabalar tomonidan

topshiriqlarning bajarilishi o'qituvchi tomonidan nazorat qilib boriladi. Bu esa tizimda o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasida interfaol mulohazani ta'minlaydi [4, 473].

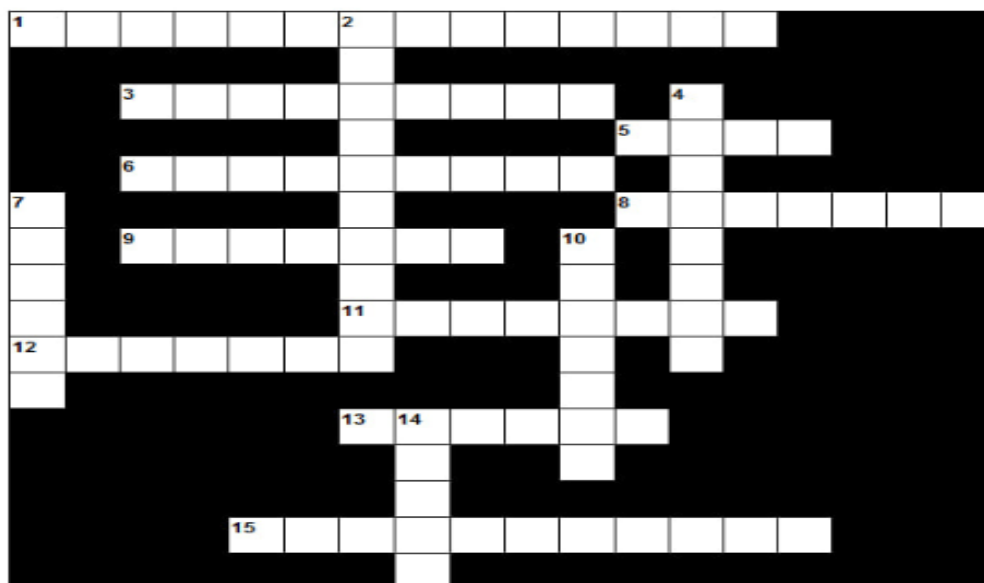
Mazkur tizim orqali oliy ta'lim muassasalarida Pedagogika tarixi fanini o'qitishda ajdodlarimizning ilmiy-ma'naviy merosini o'rgatish mumkin bo'lgan o'quv kurslari va o'quv materiallarining yagona ma'lumotlar bazasini yaratish mumkin.

Elektron interaktiv doskalar bu – ta'lim berishning zamonaviy vositasi bo'lib, kompyuter va proyektdan iborat majmua. Hozirgi kunda elektron interaktiv doskalardan uzluksiz ta'limning barcha turlarida keng foydalanib kelinmoqda. Elektron interaktiv doskalarining didaktik imkoniyatlari keng bo'lib, darslarni yanada qiziqarli va ko'rgazmali tarzda o'tishiga imkoniyat yaratadi. Ayniqsa buyuk mutafakkirlarimizning ilmiy-ma'naviy merosiga doir manbalarni diss.natlib.uz, arboblar.uz, ziyouz.uz, jadidlar.uz kabi internet saytlarida berilgan dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, arxiv hujjatlari, rasmlar va video ma'lumotlar orqali dars jarayonida tanishishlari mumkin.

Test dasturlari - egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish yoki baholash maqsadlarida qo'llaniladi. Hozirgi ta'lim jarayonida easyQuizzy, iSpring QuizMaker, My Test, Ayren kabi universal test dasturlaridan keng foydalaniladi. Ayniqsa iSpring QuizMaker dasturi orqali 11 xil turdagi nostandart testlarni yaratish mumkin. Ushbu test dasturlari bir tanlovli, ko'p tanlovli, qiyosiy, tartibli, sonli, muvofiqlikni aniqlash kabi imkoniyatlarga ega. Hozirgi kunda o'quv jarayonida ko'p hollarda o'qituvchi tomonidan talabalarga berilayotgan joriy, oraliq va yakuniy nazorat topshiriqlari yuqoridagi test dasturlari asosida tashkil etilmoqda. Ajdodlarimizning pedagogik qarashlarini o'rganishda mazkur testlarning imkoniyatlaridan keng foydalanish o'quv jarayoni samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mashq dasturlari – interfaol didaktik elektron o'yinlar va mavzuga doir topqirlik mashqlari. Hozirgi kunda ko'plab rivojlangan mamlakatlarning o'quv jarayonida turli xil ta'limiy dasturiy vositalarning imkoniyatidan keng foydalaniladi. Jumladan iSpring Suite, Hot Potatoes dasturi orqali topshiriqlar beriladi. iSpring Suite dasturining interfaol didaktik mashqlar yaratish imkoniyati keng bo'lib, dastur orqali 3D o'lchamli kitoblarlar, lug'at va kataloglar yaratish mumkin. Masalan oliy ta'lim muassasalarida "Pedagogika tarixi" yoki "Xalq pedagogikasi" fanlaridan mutafakkirlarimizning ma'naviy va ilmiy qarashlariga doir mustaqil ta'lim topshiriqlarini 3D o'lchamli kitoblarni yaratish orqali bajarsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Har qanday fanni o'rganish uchun esa Hot Potatoes dasturi orqali interfaol didaktik topshiriqlar yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Hot Potatoes dasturi JCloze, JQuiz, JCross, JMix, JMatch, The Masher kabi qismlardan iborat bo'lib, ushbu dastur asosida yaratilgan didaktik elektron topshiriqlar talabaning motivatsion faoliyatini va darsga qiziqishini oshiradi. Masalan nopedagogik oliy ta'lim muassasalari uchun "Pedagogika, Psixologiya" fanidan "Ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti va ularning tarixiyli" mavzusiga doir Hot Potatoes dasturining JCross qismida yaratilgan electron krossvordni ko'rishimiz mumkin.

Eniga:

1. Xalq pedagogikasi fanda qanday nomlanadi?
3. "Buyuk didaktika" asarining muallifi kim?
5. Ulug'bek davridagi madrasalarda uch yillik o'qishning o'rta bosqichi qanday nomlanadi?
6. Kaykovusning axloqiy-tarbiyaviy asari
8. Hozirgi geometriya fani o'rta asrlarda qanday nomlangan?
9. Qaysi allomaning didaktik qarashlarida bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik kerak degan tushuncha bor?
11. Madrasa muallimlari
12. Beruniy ta'limotiga ko'ra inson kamolotida uch narsa muhim rol o'ynaydi: irsiyat, muhit.....
13. Miflar yana qanday nomlanadi?
15. Topqirlikni rivojlantiruvchi o'zbek xalq o'yini

Bo'yiga:

2. Abu Ali ibn Sino asarlaridan biri
4. Hadislarni to'plash, saralash va sharhlash bilan shug'ullangan allomalar
7. "Qat'iy qonunlar" ma'nosini beruvchi tarixiy manba
10. Birinchilardan bo'lib ta'lim va tarbiyaga ta'rif bergan sharq mutafakkiri
14. Ishonarli hadislar qanday nomlanadi?

1-rasm. "Ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti va ularning tarixiyligi" mavzusi yuzasidan tuzilgan elektron krossvord

Mashq dasturlari avval o'zlashtirgan materiallarni takrorlash va mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'qituvchi ishtirokidagi virtual o'quv muhitini shakllantiruvchi dasturlar. Pedagogika ta'limida mavjud bosma ta'lim vositalari (darslik, o'quv va metodik qo'llanmalar, jadvallar, daftarlar)ning virtual imitatsion modellarini yaratish (elektron darslik, elektron qo'llanma, elektron jadvallar, elektron daftarlar), video va audio materiallarni tinglash, ko'rish orqali fikrlashga, tahlil qilishga yo'naltirish, real bo'lmagan modellashtirilgan elektron daftarlarda interaktiv mashqlarni bajarish jarayoni virtual mavjudlik deb qaralishi mumkin. Mazkur dasturlar orqali virtual lababratoriyalar, virtual sayohatlar tashkil etish mumkin.

Hozirda ta'lim muassasalarida elektron shaklda turli pedagogik axborot-ta'lim resurslari yaratilgan, ammo ulardan foydalanishning tashkiliy asoslarini yaratish borasidagi ishlarni qoniqarli deb bo'lmaydi. Bor manbalarni ham ommalashtirish va metodik ta'minlashda sustkashlikka yo'l qo'yilmoqda. Shuning uchun ham pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning nazariy, amaliy, tashkiliy, metodik jihatlariga asoslangan talabalarning axborot faoliyati va axborot ta'sir ko'rsatishning tizimli modeli, tahsil oluvchilar va o'qituvchilarning ma'lumotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladigan pedagogik dasturiy vositalar majmuini yaratish zarur. Kamchiliklarni inobatga olgan holda oliy ta'lim muassasalarida pedagogik dasturiy vositalarning didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur:

- mavjud elektron vositalarning yangi avlodini va noto'liq apparat qismlarini ta'mirlash;
- OTMLlarda ta'lim sifati rivojlangan davlatlar tajribasi asosida elektron o'qitishga mo'ljallangan o'quv materiallarini yaratish;
- yangi ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va pedagogik texnologiya tipidagi har qanday sohaga oid o'quv matnlarini tarjima qilish qobiliyatiga ega bo'lgan mahoratli pedagog texnologlarni tayyorlash;
- soha mutaxassislari (kompyuter dasturchilari) bilan hamkorlikda professor-o'qituvchilar ishtirokida ta'limiy dasturiy vositalar yaratish borasidagi ma'ruzalar, seminarlar va konferensiyalar o'tkazish;
- professor-o'qituvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalari va vositalari hamda ularning didaktik imkoniyatlaridan foydalana olishlarini ta'minlash;
- bu boradagi tadqiqot ishlarini ko'paytirish;
- oliy ta'lim muassasalarida internet tezligini oshirish bo'yicha amaliy choralar ko'rish lozim.

Xulosa. Qomusiy allomalarimizning ma'naviy merosini chuqur va har tomonlama o'rganish ham ilmiy, ham amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, sohaga oid elektron darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratish, ularning davr talablariga mos bo'lishini ta'minlash pedagog-olimlarimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biridir. Kredit-modul tizimi sharoitida

o'quv jarayonini raqamli ta'lim texnologiyalarga asoslangan pedagogik dasturiy vositalar yordamida tashkil etish eng istiqbolli yo'nalishlardan biri sanaladi. Shunday ekan kompyuter dasturchilari hamda pedagoglar va tadqiqotchi olimlarimiz hamkorlikda xalqaro ta'lim standartlari talablariga javob bera oladigan innovatsion pedagogik dasturiy mahsulotlarni yaratishlari, raqamli ta'lim texnologiyalari asosidagi ishlarni takomillashtirib, ommalashtirish orqali zamonaviy ta'lim milliy modelini yaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. T.: 2019, 8 oktabr. <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'jallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/-5841063>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabedagi PF 6079 sonli "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>

Kushwaha R. C., Singhal, A., & Swain, S. K. (2019). Learning Pattern Analysis: A Case Study of Moodle Learning Management System. In *Recent Trends in Communication, Computing, and Electronics* (pp. 471-479). Springer, Singapore

Pozilova Sh., Pedagogik dasturiy vositalar fanidan ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha o'quv qo'llanma. –Toshkent, 2019. –172-b.

Роберт И.В., Панюкова С.В., Кузнецов А.А., Кравцова А.Ю. Информационные и коммуникационные технологии в образовании. Учебно-методическое пособие. М.: «Дрофа», 2007, 35 с.

Эргашева Г.С. Биология таълимида интерактив дастурий воситалардан самарали фойдаланишни такомиллаштириш. Монография. – Тошкент, "Фан ва технология", 2017.- 218 б.

TALABALARNING KREATIVLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumayev Axrom Asror o'g'li

“TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti
“Elektr energetikasi va elektrotexnika” kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada kreativlik, pedagog kadrlarning kreativ kompetentligini rivojlantirish, talabalarning innovatsion faoliyati, interfaol ta'lim, innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: talabalar, kreativlik, qobiliyat, interfaol metodlar innovatsiya, ta'lim.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES

Jumayev Akhrom Asror ugli

«TIQXMMI» MTU Bukhara Institute of Nature Management
Senior Lecturer of the Department «Power Engineering and Electrical Engineering».

ABSTRACT. This article describes the factors that contribute to the development of creativity, creative competence of teaching staff, innovative activities of students, interactive learning, innovative educational and information and communication technologies, and the development of students' creative abilities.

Key words: students, creativity, competence, interactive methods of innovation, education.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ

Джумаев Ахром Асрорович

«TIQXMMI» МТУ Бухарский институт природопользования
Старший преподаватель кафедры «Электроэнергетика и электротехника».

АННОТАЦИЯ. В данной статье описаны факторы, способствующие развитию креативности, креативной компетентности педагогических кадров, инновационной деятельности студентов, интерактивному обучению, инновационным образовательным и информационно-коммуникационным технологиям, развитию креативных способностей студентов.

Ключевые слова: студенты, креативность, компетентность, интерактивные методы инновации, образование.

Kirish. O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning sifat darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, har bir oliy ta'lim muassasasini jahonning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatishi, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish, talabalar, ilmiy-pedagog kadrlarni zamonaviy kasbiy bilimlari va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda interfaol usullardan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biridir.

Bu haqda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida “uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash va ro'yobga chiqarish” kabi ustuvor vazifalar belgilanib berilgan. Shunga muvofiq interfaol o'qitish metodlari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pedagog kadrlarning kreativ kompetentligini rivojlantirish orqali ijodiy ta'lim jarayonini loyhalashtirishning zamonaviy metodik ta'minotini yaratish, talabalarda

kasbiy faoliyat sohalariga yo‘naltirilgan kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir.

Kreativlik ta‘lim jarayonini tashkillashtirishni o‘zida mujassamlashtirib, kreativ ta‘lim jarayonini qurish, ta‘lim texnologiyalaridan ijodiy salohiyatni rivojlantirish, turli uslublar, bilim va ko‘nikmalar muvozanatini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

Kreativlik – shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik xislatlarlari bilan bog‘liq ko‘nikmalar majmui sifatida namoyon bo‘ladi. Kreativlik o‘z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko‘ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg‘ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o‘tkirlikni belgilab beradi.

Ko‘rinib turibdiki, kreativlik bevosita shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi. Uning rivojlanishi esa intellekt-intuitsiya-mantiqiy fikrlash jarayoni ta‘sirida kechadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI. Mamlakatimizda inson, uning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, manfaatlarini ro‘yobga chiqarish sharoitlarini yaratish, ta‘lim sifati va samaradorligini yangi bosqichga olib chiqish borasidagi izchil islohotlar natijasida interfaol o‘qitish metodlari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish keng tatbiq etish imkoniyatlari yaratilmoqda.

Pedagog olimlardan O.Jamoliddinova, O.Musurmonova, M.Urazova, N.Egamberdieva, E.Yuzlikaeva, Sh.Sharipov, A.Umronxo‘jayev, A.Valiyev, Ruziev E.I, A.O. Ashirboyevlarning ilmiy izlanishlarida ta‘lim oluvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning bo‘lajak mutaxassislarini kasbiy-innovatsion tayyorgarligini shakllantirishdagi o‘ziga xos jihatlari, kreativlik sifatlarini rivojlantirishga ta‘sir etuvchi ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi, shuningdek, ta‘lim oluvchilarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish yo‘llari va shakllari, mavjud pedagogik shart-sharoitlari, didaktik ta‘minoti, shuningdek pedagogik kreativlik mazmuni yoritib berilgan.

Innovatsion ta‘lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini vositasida ta‘lim oluvchilarda o‘z-o‘zini ijodiy faollashtirish, kreativ ishlanmalar (mahsulotlar)ni yaratishga xizmat qiluvchi shaxsga yo‘naltirilgan erkin ta‘lim muhitini tashkil etish A.Abduqodirov, N.Azizxodjaeva, U.Begimqulov, J.Yo‘ldoshev, Yu.Kruglova, I.Ridanova, V.Slastenin, N.Sayidahmedov, O‘.Tolipov, G.Chijakova, B.Xodjayev, Ya.G‘afforov, M.Tilakova, S.Toshtemirovalarning ilmiy tadqiqotlarida asoslangan.

Kreativlik termini angliya–amerika psixologiyasida 60-yillarda paydo bo‘ldi. U individning yangi tushuncha yaratishi va yangi ko‘nikmalar hosil qilish qobiliyati, xislatini bildiradi.

Amerikalik olim J.Gilford kreativlikni tavsiflaydigan qator individual qobiliyatlarni ko‘rsatadi:

- fikrining ravonligi;
- fikrni maqsadga muvofiq yo‘llay olishi;
- o‘ziga xoslik (originallik);
- qiziquvchanlik;
- farazlar yaratish qobiliyati;
- xayol qila olish, fantastlik (fantaziya).

2
Talabalarning innovatsion faoliyati tuzilmasidagi eng muhim komponent bu refleksiya. Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to‘laqonli anglash uchun dastlab “kreativlik” tushunchasining ma‘noni tushunib olish talab etiladi. “Kreativlik” tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: Kreativlik (lot., ing. “create” – yaratish, “creative” – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati.

A.X.Maslou kreativlikni 2 turga bo‘ladi: iste‘dodning kreativligi va shaxsning o‘z – o‘zini

aktuallashtirish kreativligi. Shaxsning o'z – o'zini aktuallashtirish kreativligi shaxs bilan uzviy bog'langanligi sababli biz unga kundalik hayotda va kasbiy faoliyatning ko'p sohalarida duch kelishimiz mumkin.

A.X.Maslou kreativlikda o'z – o'zini aktuallashtirishning ikki darajasini keltirib o'tgan: birinchisi - « ixtiyorsiz kreativlik, bunda shaxs birdan aqliga kelish, ruhlanish, qiyin kechinmalarga ega bo'ladi», «ikkinchisi - ixtiyoriy, og'ir mehnat bilan bog'liq, uzluksiz ta'lim, kamolotga intiluvchanlik» .

A.X.Maslou kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi sifatida ko'radi, ya'ni barcha insonlardagi tug'ma qobiliyat, lekin hayoti davomida ma'lum ijtimoiy to'siqlar natijasida yo'qolib ketadi deb hisoblaydi. Interfaol o'qitish metodlari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish muammolari quyidagilardan iborat.

T.A.Barsheva va Yu.A.Jigalovalar pedagogikada kreativlikni tizimli (ko'p bosqichli, ko'p o'lchamli) psixik (ruhiy) ta'lim sifatida talqin etib, unga faqatgina intellektual potentsialni emas, balki motivatsiya, emotsiya, estetik rivojlanish darajasi mavjudligi, kommunikativ parametrlari, kompetentligi va xokazolarni ham kiritadi.

Shuningdek kreativlikni mezonlari Dj.P.Gilforda, E.P.Torrans tomonidan belgilangan :

ravonlik: ma'lum bir vaqt oralig'ida ko'plab fikrlarni ishlab chiqarish qobiliyati;

o'ziga xosligi: aniq, taniqli, umum e'tirof etilgan, oddiy yoki qat'iy

belgilanganidan farq qiluvchi g'ayrioddiy, nostandart g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati;

sezuvchanlik: g'ayrioddiy detallarga sezgirlik, qarama-qarshilik va turli xil noaniqliklar, tezda bir fikrdan ikkinchisiga o'tishga tayyorlik;

mo'tadillik: g'ayritabiiy kontekstda ishlashga tayyor bo'lish, ramziy, birlashtiruvchi fikrlashga moyillik, oddiy va murakkab sharoitda ko'rish qobiliyati;

rivojlanish: paydo bo'lgan g'oyalarni batafsil ishlab chiqish, ularni sath va quyi tizimlarga aylantirish qobiliyati;

to'xtashga qarshilik: bir xillikka qarshilik ko'rsatish, ya'ni muammoni yechish jarayonida kelib tushayotgan turli informatsiyalar andozalariga qarshilik ko'rsatish.

noaniqlik: stimuldin mustaqil mantiqiy reaksiyagacha bo'lgan qobiliyat; "nomlash"ning mavhumligi: shaxsning muammo mohiyatini tushunish qobiliyati,

aslida ahamiyatga ega bo'lgan nomni tushunish va aksini aks ettirish qobiliyati ("nomlash" jarayoni mufassal shaklni muammoning mohiyatini ko'rish qobiliyatini og'zaki shaklga aylantirish qobiliyatini aks ettiradi);

ko'p vazifalilik: Bir vaqtning o'zida bir nechta loyihalarda ishlash qobiliyati;

samaradorligi: mahsulotning yaroqliligi, ularning foydasi, mahsulotning maqsadli auditoriyasi tomonidan yangi, noyob, original bo'lishi haqidagi idrok;

mamnuniyat: kreativlikning natijasi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, shaxsning ijodiy salohiyati

muammoga mustaqil qarash, qarama-qarshiliklar, tanqidiy fikrlash; har qanday muammolarni tahlil qilish qobiliyati, analitik fikrlash; ular uchun yechim topish qobiliyati; bilim olish, malaka va ta'lim berish usullarini yangi holatga o'tkazish imkoniyati; ilgari o'rganilgan usullarni yangilarga birlashtira olish kabi ko'nikmalarda namoyon bo'lishi mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Zamonaviy texnologiyalar talaba egallayotgan bilimlarni o'zi qidirib topish,

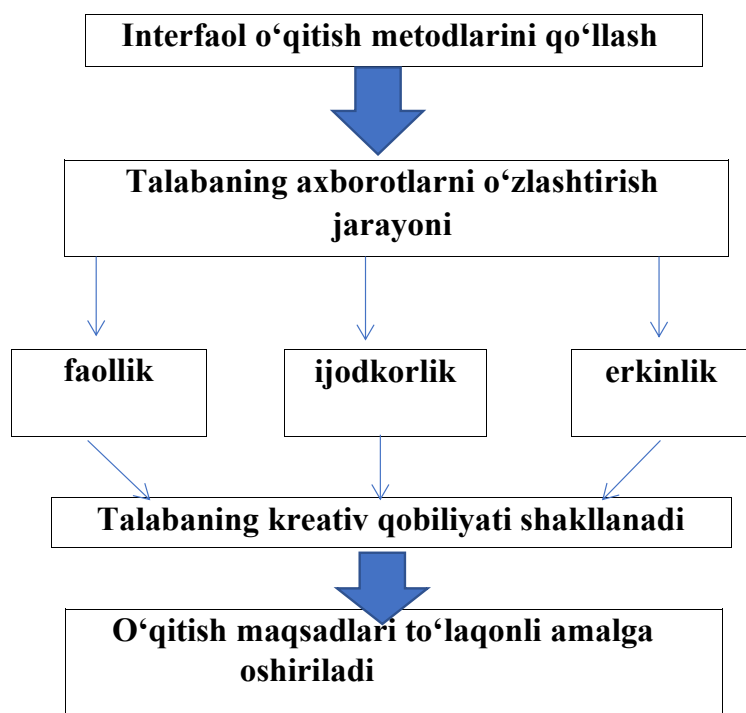
mustaqil o'rganib, tahlil qilish, xulosalarni ham o'zi keltirib chiqarishga o'rgatadi.

O'rganuvchilarning mustaqil, ijodiy faoliyat ko'rsatishlariga ko'maklashish ularning o'z mavqelarini aniqlashlari va amalda tatbiq etishlari uchun sharoit yaratish, ijodiy

faoliyatlarini pedagogik qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan topshiriqlarni taqdim etishni anglatadi.

Interfaol ta'limda o'qituvchi o'quv faoliyatining faol tashkilotchisi bo'lib, talaba bu faoliyatning sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi. Bunda o'qitishning maqsad va vazifalari, uning mazmuni va kutilayotgan natijalar bevosita ta'lim oluvchining individual imkoniyatlari doirasida belgilanadi va shunga moslashtiriladi. Interfaol ta'limni amalga oshirishning muhim vositasi - interfaol o'qitish metodlaridir. Interfaol metodlar – talabalarning bilim, ko'nikma, malaka va muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lidagi o'zaro harakatini hamda o'qituvchi

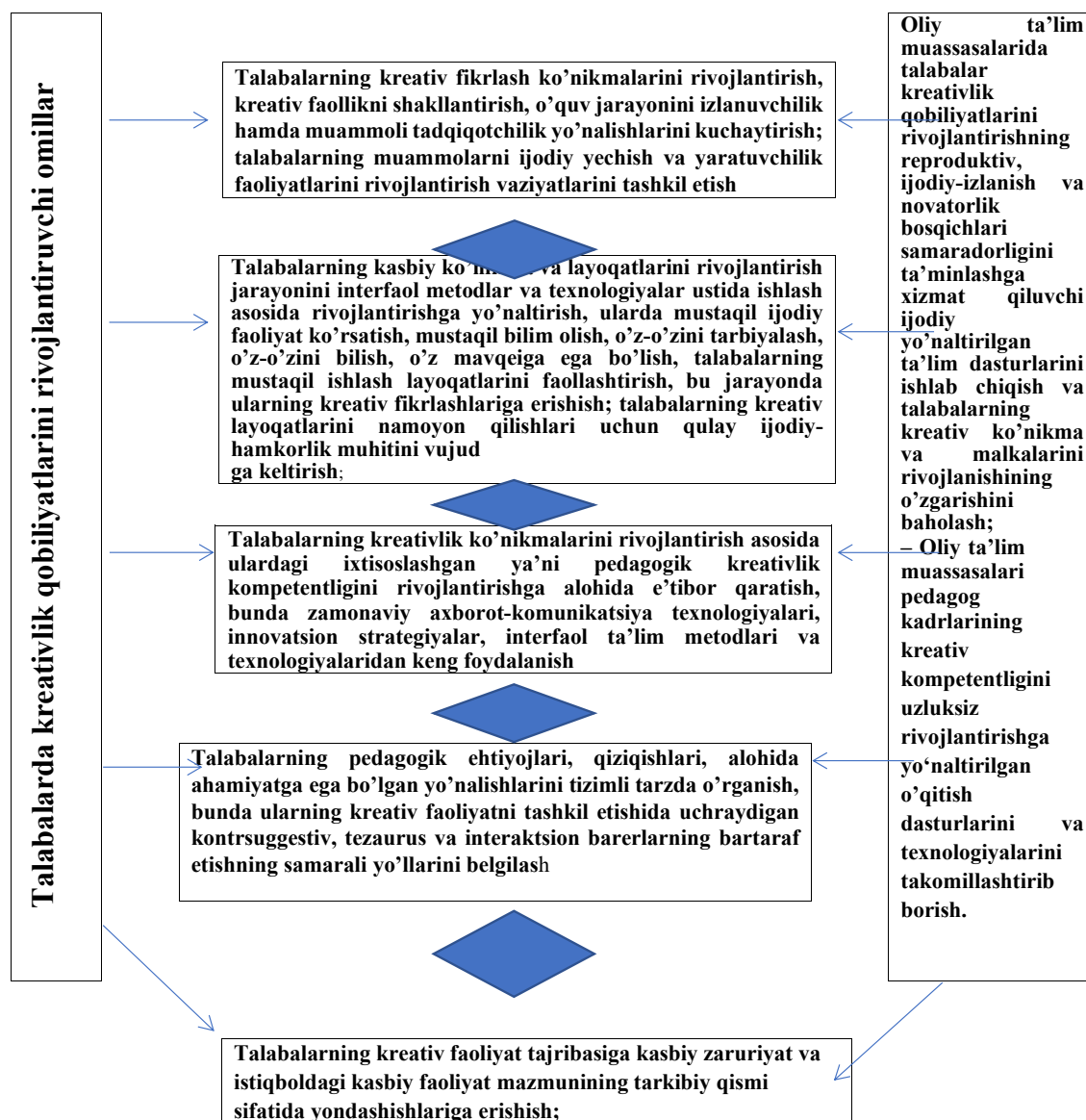
bilan hamkorliklarini tashkil etishga xizmat qiladigan metodlar.

Interfaol metodlarning mohiyati. Interfaol metodlarning mohiyati o'qitish jarayonida talaba faolligini oshirish, talabani pedagogik faoliyatning markaziy figurasiga aylantirishdan iboratdir. Talabalarni faollashtirish uchun dars jarayonida qo'llaniladigan usullarni to'g'ri tanlash va savollarni aniq tuzish katta samara beradi. Buning uchun darsda mavzuga qo'yilgan maqsad aniq belgilanib, shu maqsadga erishish yo'li, usuli puxta ko'rib chiqilishi lozim. O'qituvchi har bir foydalanadigan interfaol usuli talabaga nima berishini oldindan ko'ra olishi va darsni to'g'ri tashkil qilishi kerak.

Interfaol ta'lim o'qitish jarayonining asosiy ishtirokchilari – o'qituvchi, talaba va talabalar guruhi o'rtasida yuzaga keladigan hamkorlik, qizg'in bahs-munozalar, o'zaro fikr almashish imkoniyatiga egalik asosida tashkil etiladi, ularda erkin fikrlash, shaxsiy qarashlarini ikkilanmay bayon etish, muammoli vaziyatlarda yechimlarni birgalikda izlash, o'quv materiallarini o'zlashtirishda talabalarning o'zaro yaqinliklarini yuzaga keltirish, "o'qituvchi – talaba – talabalar guruhi"ning o'zaro bir-birlarini hurmat qilishlari, tushunishlari va qo'llab-quvvatlashlari, samimiy munosabatda bo'lishlari, ruhiy birlikka erishishlari kabilar bilan tavsiflanadi.

O'qituvchi interfaol ta'lim yordamida talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqillik, o'z-o'zini nazorat, o'z-o'zini boshqarish, samarali suhbat olib borish, tengdoshlari bilan ishlash, ularning fikrlarini tinglash va tushunish, mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlash, muqobil takliflarni ilgari surish, fikr-mulohazalarini erkin bayon qilish, o'z nuqtai nazarlarini himoya qilish, muammoning yechimini topishga intilish, murakkab vaziyatlardan chiqa olish kabi sifatlarni shakllantirishga muvaffaq bo'ladi. Eng muhimi, interfaol ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'qituvchi talabalarning aniq ta'limiy maqsadga erishish yo'lida o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatlarini tashkil etish, yo'naltirish, boshqarish, nazorat va tahlil qilish orqali xolis baholash imkoniyatini qo'lga kiritadi

Talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillarni aniqlash

Interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalari talabalarda kreativlik qobiliyatlarining shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. SHu sababli ularlarda kreativlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan interfaol o'qitish jarayonining muayyan mazmuni, vositalari, pedagogik shart-sharoitlari, xususiyatlari va usullarini aniqlash zaruriyati mavjud.

Interfaol o'qitish metodlari asosida talabalar kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish muammolari bo'yicha quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb topdik:

- talabalarda ma'lumotlarni tahlil etish, tezkor qarorlar qabul qilish, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi treninglarni tashkil etish;
- tasavvurlarni va obrazli qarashlarni shakllantirishga yo'naltirilgan ijodiy mashqlar, topshiriqlarni bajarish; keyslar bilan ishlash;
- guruhiy ish shakllari va debatlarini tashkil etish; o'quv loyihalarini tayyorlash; portfoliolarni shakllantirish; to'garaklar faoliyatini yo'lga qo'yish.
- ijodiy topshiriqlarni bajarish;
- kichik guruhlarda ishlash;
- treninglar;
- videotreninglar;
- taqdimotlar;
- viktorinalar;

- ijodiy loyihalash mashg‘ulotlari;
- interfaol ekskursiyalar;
- interfaol ma‘ruzalar;
- vebinar;

Buning uchun talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi erkin-ijodiy muhitning yaratilishi, professor-o‘qituvchilar, o‘qituvchi va talabalarning birgalikdagi munosabatlari va o‘zaro hamkorlikdagi harakatiga asoslangan o‘qitish jarayonini yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Demak, kreativlik – shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik xislatlarlari bilan bog‘liq ko‘nikmalar majmui sifatida namoyon bo‘ladi. Kreativlik o‘z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko‘ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg‘ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o‘tkirlikni belgilab beradi.

Shuningdek, shaxsning kreativligi pedagogik kompetentlikka ham bog‘liq. Bu haqda tadqiqotchi olim L.M.Mitina pedagogik kompetentlikni quyidagicha tasvirlaydi:

- faoliyatli (bilim, malaka, kasbiy mahorat hamda pedagogik faoliyatni mas‘uliyatli va mustaqil amalga oshirishning individual usullari);

- kommunikativ (pedagogik muloqotni amalga oshirishning ijodiy yo‘llari);

- shaxsiy (o‘z ustida ishlash, o‘zini-o‘zi rivojlantirish ko‘nikmasi). Mamlakatimizda pedagogga xos kasbiy kompetentlik, uning o‘ziga xos jihatlari

borasida B.Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizida quyidagi tarkibiy asoslar turadi:

- maxsus yoki kasbiy kompetentlik (kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish);

- ijtimoiy kompetentlik (kasbiy kompetentlikni hamkorlikda tashkil etish, ijtimoiy mas‘ullik);

- autokompetentlik (o‘zini ijtimoiy-kasbiy rivojlantira olish);

- ekstremal kasbiy kompetentlik, ya‘ni kutilmagan vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘l tuta olish..

Bir tomondan kasbiy kompetentlik bu – kasbiy tayyorgarlik, kasbiy faoliyat sifatining ajralmas mezonidir, ikkinchi tomondan, yuqori malakali ishchi funktsiyalari, ish madaniyati va shaxslararo aloqa bilan tavsiflangan shaxsning mulki kasbiy muammolarni tashabbuskorlik ko‘nikmasi va ijodiy ravishda xal etish muhim hisoblanadi.

Shaxsning kreativligi uning shaxsi, ish tajribasi, fuqarolik maqomi, mutaxassis sifatidagi mavqei, u tomonidan pedagogik texnikaning yetarli darajada egallanganligi,

kasbiy faoliyatning individualligidan dalolat beradi. Talabalarni hozirgi zamon talablari darajasida tayyorlash sifatiga ta‘sir etuvchi omillardan biri kasbiy kompetentlik va kreativligidir. Bunda kasbga nisbatan yaxlit kontseptual yondashuvni (qanday va nimani o‘qitishni aniq tasavvur qilish), mehnatni qadrlay olish (o‘qitish motivatsiyasi), ta‘lim jarayonini optimallashtirish, o‘zini-o‘zi boshqarish, o‘zini-o‘zi rivojlantirish, o‘z ustida ishlash kabi xususiyatlarni tarbiyalashni taqozo etadi.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his tuyg‘ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o‘tkirlikni belgilab beradi.

Ko‘rinib turibdiki, kreativlik bevosita shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi. Uning rivojlanishi esa intellekt-intuitsiya-mantiqiy fikrlash jarayoni ta‘sirida kechadi.

Talabalarda kreativlikni rivojlantirish ta'lim mazmunini o'zlashtirishda talabalarning bilim saviyasi, o'zlashtirish darajasi, ta'lim manbai, didaktik vazifalariga qarab, munosib ravishda o'qitish jarayonini tashkil etishni talab qiladi.

Bunda quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga amal qilish lozimligi nazarda tutiladi:

- talabalarda kreativ faoliyatni egallash mayllarini qaror toptirish, bilish ehtiyojlarini shakllantirish va ta'lim jarayonida mustaqillikni namoyon qilish muhitini ta'minlash;
- talabalarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish, talabalar tomonidan bayon qilingan turli-tuman fikrlar va g'oyalarni bag'rikenglik bilan qabul qilish hamda ularning o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash, har bir talabada uning ijodiy fikrlashga qodirligi haqidagi ishonchni qaror toptirish, ularning ijodiy faolliklarini muntazam rag'batlantirish;
- o'quv jarayonini talaba shaxsining xususiyatlari, ehtiyojlari va intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda individuallashtirish;
- talabalarda individual, kichik guruhlar va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, ularni muammolarni hal qilishda tayyor, standart yechimlar bilan birga nostandart yechimlar qabul qilishga undash;
- kreativ faoliyatni rivojlantirishning asosi bo'lgan kognitiv bilimlarni amalda qayta ishlab chiqish va takomillashtirish imkonini beradigan interfaol mashg'ulot shakllari va metodlarini tanlash va tatbiq etish.

Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligi ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyati quyidagi ikki holatni kafolatlay olishi zarur:

- 1) o'qituvchilar tomonidan o'quv fanlarini past o'zlashtirayotgan va ularni o'rganishni zerikarli deb hisoblayotgan talabalar e'tiborlarini fan asoslarini o'zlashtirishga jalb etish;
- 2) o'qituvchilarga talabalarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini rag'batlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni tavsiya etish qilish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratish.

Demak, kreativlik – shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik xislatlarlari bilan bog'liq ko'nikmalar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Kreativlik o'z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko'ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalari talabalarda kreativlik qobiliyatlarining shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi hamda ularda kreativlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan interfaol o'qitish jarayoni o'zining muayyan mazmuni, vositalari, pedagogik shart-sharoitlari, xususiyatlari va usullariga ega bo'lishi shart.

Talabalarning pedagogik ehtiyojlari, qiziqishlari, alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarini tizimli tarzda o'rganish, bunda ularning kreativ faoliyatni tashkil etishida uchraydigan psixologik to'siqlarni bartaraf etishning samarali yo'llarini belgilash lozim bo'ladi.

Talabalarning kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, kontseptsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunli-faoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarning kreativlik ko'nikmalarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni pedagogik kreativlik kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborot - kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Ta'lim muassasalari talabalarning kreativ kompetentligini uzluksiz rivojlantirishga yo'naltirilgan o'qitish dasturlarini va texnologiyalarini takomillashtirib borish, shuningdek ta'lim oluvchilarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy axborot-metodik ta'minotni yaratish jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning reproduktiv, ijodiy-izlanish va novatorlik bosqichlari samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ijodiy

yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va ta'lim oluvchilarning kreativ ko'nikma va malkalarini rivojlanishining o'zgarishini baholab borish lozim.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947- son Farmoni. 2017 yil 7 fevral. –B.39.
2. O'qituvchilarning pedagogik mahorati tajribasida ta'lim metodlarini samaradorligini oshirish yo'llari. Qarshi 2022 A.A.Jumayev, D.P.Mirzoyev, I.N.Karimov.
3. Креативное обучение в системе переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров высших образовательных учреждений. Qarshi 2022 A.A.Jumayev, B.B. Amrullayev .
4. Kreativlik pedagogik faoliyatni rivojlantirishning asosi omili sifatida. Qarshi 2022 A.A.Jumayev, N.Karimov.
5. Elektrotexnikaning nazariy asoslari fani darslarida kreativ texnologiyalaridan foydalanish. A.A.Jumayev. Science and Innovation 2022 International scientific journal. ISSN: 2181-33-37413
6. Methodology of teaching specialty subjects using elements of distance learning. Mirzoyev Dilshod Po'otovich, Shaxboz Xusanov Shuxrat o'g'li, Shodiyeva Farida Anvarovna. "Development issues of innovative economy in the agricultural sector" International scientific-practical conference on March 25-26, 2021. Web: <http://conference.sbtsue.uz/uz>
7. Жумаев, А. А., Иноятов, М. Б., Одинаев, С., Садриев, Ж. Ж., & Рузибоев, М. М. (2014). ИЗУЧЕНИЕ ТЕХНИКИ РЕМОНТА ПОВРЕЖДЕНИЙ В АСИНХРОННОМ ДВИГАТЕЛЕ. The Way of Science, 22.
8. Махмудова, М. М., & Жумаев, А. А. (2019). FILM ALS WERKZEUG FÜR DEN UNTERRICHT VON DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE. In Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития (pp. 43-45).
9. Jumayev, E. E. (2019). The Openness of Certain Subfunctors of the Probability Measure Functor and the Topological Properties of Spaces of the Form $F(X) \cap F(X)$. J Phys Math, 9(294), 2090-0902.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA KATTA SINIF O'QUVCHILARIGA GIMNASTIKA MASHQLAR TEXNIKASINI O'RGATISH USULLARI

Karimov Duysenbay Djiyenbaevitch

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqola jismoniy tarbiya darslarida yuqori sinf o'quvchilariga gimnastika texnikasini o'rgatishning turli usullarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, maqolada gimnastika to'garaklarida bolalarni mashqlarga o'rgatish usullari va ularni mustahkamlash bo'yicha ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: gimnastika, o'rgatish usullari, mashq, umbaloq oshish, jismoniy yuklama, gimnastika jihozlari.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ТЕХНИКЕ ГИМНАСТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ СТАРШИХ СТУДЕНТОВ НА КЛАССАХ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ

Каримов Дуйсенбай Джиенбаевич,

доцент кафедры теории и методики физического воспитания Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза

Аннотация: Речь идет о изучении различных методов обучения приемам гимнастики старшеклассников на уроках физкультуры, а также в статье рассматриваются методы обучения детей упражнениям в гимнастических кружках и их использование.

Ключевые слова: гимнастика, методика обучения, упражнения, увеличение бедер, физическая нагрузка, гимнастические снаряды.

METHODS OF TEACHING GYMNASTIC EXERCISE TECHNIQUES TO SENIOR STUDENTS IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES

Karimov Duysenbay Djiyenbaevitch,

associate professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Education at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

Annotation: It is related to the study of various methods of teaching gymnastics techniques to high school students in physical education lessons, and the article also discusses the methods of teaching children to exercises in gymnastics clubs and their use.

Key words: gymnastics, teaching methods, exercise, increasing hips, physical load, gymnastic equipment.

Gimnastika - bu kuch, moslashuvchanlik va birlashtirgan dinamik intizom bo'lib, ko'plab jismoniy va ruhiy foyda keltiradi. Uning o'rta maktab jismoniy tarbiya dasturlariga kiritilishi nafaqat umumiy jismoniy tayyorgarlikka yordam beradi, balki intizom, qat'iyat va ishonch kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Gimnastika bo'yicha o'qitishning ahamiyatini tushunib, ilg'or ko'nikmalarni rivojlantirish, samarali o'qitish strategiyalarini qo'llash, xavfsizlik masalalariga ustuvor ahamiyat berish, baholash va baholash usullarini qo'llash, o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligini oshirish orqali o'qituvchilar gimnastika tajribasini boyitishadi.

Gimnastika: bir vaqtning o'zida hech narsani buzmaslikka harakat qilib, o'zingizni havoda saqlash san'ati. Bu biroz dramatikdir, lekin gimnastika jag'ni tushiradigan tartiblarni yaratish uchun kuch, moslashuvchanlik va chaqqonlikni birlashtirgan ajoyib sport turidir. Bu ko'p asrlar davomida mavjud bo'lib, hatto Olimpiya sahnasini ham bezab turibdi. O'rta maktablarda jismoniy tarbiya darslarida gimnastika texnikasini o'rgatish bir necha sabablarga ko'ra muhimdir. Bu kuch, moslashuvchanlik va muvofiqlashtirishni rivojlantirish orqali umumiy fitnessga yordam beradi. Shuningdek, u O'quvchilarga intizom, qat'iyat va ishonch kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, gimnastika kuch, muvozanat va badiiy ifoda elementlarini o'zida mujassam etgan jismoniy tarbiyaga har

tomonlarni yondashuvni taklif etadi [1].

Gimnastika bu shunchaki tanangizni tasavvur qilib bo'lmaydigan tarzda ag'darish va burish emas. Shuningdek, bu juda ko'p jismoniy va ruhiy foyda keltiradigan sport turi. Gimnastika kuch va moslashuvchanlikni shakllantirishdan tortib, muvozanat va muvofiqlashtirishni yaxshilashgacha bo'lgan gimnastika o'quvchilarga har tomonlarni barkamol fitnes asoslarini shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, gimnastikada zarur bo'lgan aqliy intizom va diqqat hayotning boshqa sohalarida konsentratsiya va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi.

Gimnastika bu tartibsizlikni bartaraf etishga yordam beradi. O'rta maktab jismoniy tarbiyasiga gimnastika texnikasini kiritish orqali biz o'quvchilarga muvozanatni, nazoratni va umumiy tana muvofiqlashtirishni kuchaytirish imkoniyatini beradi. Gimnastika mashqlarini bajarish bilan birga keladigan kuch va chidamlilik haqida ham unutmaylik. Bu tanangizga turbo quvvat berganga o'xshaydi! Mashg'ulotlarning tayyorgarlik va asosiy qismlariga jihozlarsiz hamda turli jihozlar bilan bajariladigan (gimnastika tayoqchasi, arg'amchi, to'ldirma to'p, tennis va boshqa to'plar bilan) umumrivojlantiruvchi mashqlarni gimnastika devorida, o'rindig'ida, past-baland qo'shpoyada, xodada xotin-qizlarning har tomonlarni rivojlanishini, ularning mushaklarini mustahkamlanishini ta'minlaydigan mashqlarni kiritish lozim. Yuqorida keltirilgan vositalar mashg'ulotni qiziqarli va zavqli tashkil qilishga yordam beradi [2].

O'rta maktab o'quvchilariga gimnastika texnikasini o'rgatishni boshlashdan avval uning asoslarini chuqur anglab olish zarur. Turli gimnastika harakatlarining tegishli nomlarini bilishdan to'tanani tekislash va vaznni taqsimlash tamoyillarini tushunishgacha, bu asoslar muvaffaqiyatli o'qitish uchun asos yaratadi. Shunday qilib, gimnastika terminologiyasi olamiga shon'g'iyimiz! Qizib olish mashqlari va cho'zish, gimnastika texnikasini o'rgatishning muhim qismidir. Gimnastikada qo'llaniladigan muayyan mushak guruhlariga mo'ljallangan dinamik qizish mashqlarni o'z ichiga olgan holda, biz o'quvchilarni sportning jismoniy talablariga tayyorlamoqdamiz. Egiluvchanlikni yaxshilash va shikastlanishning oldini olish uchun cho'zishning ahamiyati haqida unutmazlik.

Esingizda bo'lsin, Rim bir kunda qurilgani yo'q, olimpiya gimnastikachilari ham. O'rta maktab o'quvchilariga gimnastikani o'rgatishda murakkab texnikalarni kichikroq, erishish mumkin bo'lgan bosqichlarga bo'lish juda muhimdir. Asoslardan boshlab va asta-sekin har bir ko'nikmaga asoslanib, O'quvchilar o'z qobiliyatlarini rivojlantirishlari va yo'lda ishonchni qozonishlari mumkin. Shunday qilib, keling, uni bir vaqtning o'zida bir burish, burish va qo'lda ushlab turaylik! O'quvchilaringiz asoslarni o'zlashtirgandan so'ng, darajaga ko'tarilish vaqti keldi! Ular kuch-quvvat, moslashuvchanlik va muvofiqlashtirishga ega bo'lganda, ularni yanada ilg'or gimnastika ko'nikmalari bilan sinab ko'rish muhimdir. Texnikalarni tushuntirishda aniq va qisqa tildan foydalaning va savollarga javob berishga doimo ochiq bo'ling. Ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi sinf muhitini yaratish orqali siz o'quvchilarni tavakkal qilish va o'zlarini yangi cho'qqilarga surish uchun qulay his qilishga undaysiz. Bu ta'sirchan harakatlar o'quvchilarni nafaqat qulaylik zonasidan tashqariga chiqaribgina qolmay, balki muvaffaqiyat va g'urur tuyg'usini ham beradi. Shunday ekan, o'quvchilarimiz gimnastika bo'yicha yangi cho'qqilarni zabt etadi [3].

Ko'rgazmali qurollar va ko'rgazmali vositalar gimnastikani o'rgatishda bebaho usuldur. Murakkab texnikalarni kichikroq, boshqariladigan bosqichlarga bo'ling va o'quvchilarga harakatlarni tasavvur qilishga yordam berish uchun diagrammalar yoki videolar kabi ko'rgazmali qo'llanmalardan foydalaning. Bundan tashqari, interfaol mashg'ulotlar va mashqlar orqali amaliy o'rganishni birlashtirish o'quvchilarga material bilan faol shug'ullanish va texnikani yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Esingizda bo'lsin, amaliyot mukammal qiladi!

Gimnastikani o'rgatishda xavfsizlik har doim birinchi o'rinda turishi kerak. Noto'g'ri yuzalar yoki noto'g'ri uskunalar kabi potentsial xavflar uchun atrof-muhitni to'liq baholashga vaqt ajrating. Jarohatlarning oldini olish uchun qizib olish mashqlari va cho'zish tartiblari kabi xavfsizlik protokollarini amalga oshiring. Baxtsiz hodisalar xavfini minimallashtirish uchun to'g'ri shakl va texnikaning muhimligini ta'kidlang. Faol va hushyor bo'lish orqali siz o'quvchilaringiz uchun xavfsiz va qiziqarli ta'lim tajribasini ta'minlay olasiz. O'quvchilarning

gimnastika mashg'ulotlariga qiziqishini va faolligini oshirish uchun o'qituvchilar qiziqarli va inklyuziv o'quv muhitini yaratishi mumkin. Ular o'z ichiga interaktiv va qiyin mashg'ulotlarni, masalan, jamoaviy mashqlar yoki ko'nikmalarni rivojlantirish o'yinlarini o'z ichiga olishi mumkin. O'quvchilarga shaxsiy maqsadlarni belgilash va yutuqlarni nishonlash imkoniyatlarini taklif qilish ham motivatsiyani oshirishi mumkin. Bundan tashqari, ko'rgazmali qurollar, ko'rgazmalar va amaliy o'rganishdan foydalanish o'quv jarayonini O'quvchilar uchun yanada qiziqarli qilishiga yordam beradi.

Gimnastika mashg'ulotlarini xavfsiz o'tkazishda jihozlardan to'g'ri foydalanish va nazorat qilish juda muhimdir. Barcha jihozlarning yaxshi ishlashiga ishonch hosil qilish uchun muntazam ravishda tekshiring va texnik xizmat ko'rsating. O'quvchilarni jihozlardan to'g'ri foydalanishni o'rgatish va ulardan foydalanish bo'yicha aniq qoidalar va ko'rsatmalarni o'rnatish. Bundan tashqari, baxtsiz hodisalar yoki noto'g'ri texnikani oldini olish uchun sinf mashg'ulotlari davomida har doim tegishli nazoratni ta'minlang. Esingizda bo'lsin, birinchi navbatda xavfsizlik!

Jismoniy tarbiyada gimnastika texnikasini baholash. O'quvchilarning gimnastika texnikasini baholash adolatli va xolis mezonlarni talab qiladi. Ko'nikma va texnikalarni muayyan tarkibiy qismlarga bo'ling va har bir malaka darajasi uchun aniq mezonlarni belgilang. O'quvchilarning ish faoliyatini xolisona baholash uchun rubrikalar yoki nazorat ro'yxatlaridan foydalanishni o'ylab ko'ring. Aniq ko'rsatmalar berish va baholashda izchil bo'lish orqali O'quvchilar o'zlarining taraqqiyoti va yaxshilanishi kerak bo'lgan sohalarni yaxshiroq tushunishadi.

Fikr-mulohazalar o'quvchilarning gimnastika texnikasini yaxshilashda qimmatli vositadir. Muayyan va konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim eting, kuchli tomonlarni va yaxshilanishi kerak bo'lgan sohalarni ta'kidlang. O'quvchilarni o'z faoliyati haqida fikr yuritishga va o'z oldiga maqsadlar qo'yishga undash. Ularning yutuqlarini nishonlang va qiyinchiliklarni engish bo'yicha ko'rsatmalar bering. O'sish tafakkurini tarbiyalash va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish orqali o'quvchilar doimiy ravishda gimnastika mahoratini oshirishga undaydilar [4].

Gimnastika mashg'ulotlari o'quvchilarni rag'batlantirish va faollashtirish uchun qiziqarli va inklyuziv bo'lishi kerak. O'rganishni qiziqarli qilish uchun darslaringizga o'yinlar, qiyinchiliklar va ijodiy faoliyatni qo'shing. O'quvchilarga hamkorlik qilish va bir-birlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyatini yarating, ular bir-biriga tegishlilik va jamoada ishlash hissini rivojlantiring. Ijobiy va mehmondo'st muhit yaratib, o'quvchilar ishtirok etishdan xursand bo'lishadi va bor kuchlarini sarflaydilar.

Jamoa asosidagi mashg'ulotlar va qiyinchiliklar gimnastika mashg'ulotlariga motivatsiya va faollikni oshirishi mumkin. O'quvchilarni guruhlarga ajrating va ularga erishish uchun jamoa maqsadlari yoki vazifalarini belgilang. Bu nafaqat do'stona raqobat elementini qo'shadi, balki jamoaviy ish va hamkorlikni rivojlantiradi. O'quvchilarni jamoadoshlarini qo'llab-quvvatlash va qo'llab-quvvatlashga undash, do'stlik tuyg'usini tarbiyalash, ozgina sog'lom raqobat o'quvchilarni gimnastikaga bo'lgan ishtiyoqini va hayajonini saqlab qolishda uzoq yo'l bo'lishi mumkin. Jismoniy tarbiya darslarida o'rta maktab o'quvchilariga texnika bir qator imtiyozlarni taqdim etadigan qimmatli ishdir. Ushbu maqolada muhokama qilingan usullarni qo'llash orqali o'qituvchilar jismoniy tayyorgarlikka yordam beradigan, muhim ko'nikmalarni rivojlantiradigan va gimnastikani umrbod qadrlashni rag'batlantiradigan ijobiy va qiziqarli o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Turli xil darslardan tashqari keksa yoshdagi kishilar uchun gigiyenik gimnastika (ertalab, kunduzi, kechqurun), ishlaydiganlar uchun esa ishlab chiqarish gimnastikasi tavsiya qilinadi. Mashg'ulotlar o'rta yoshdagi kishilar uchun 60-90 daqiqa; katta yoshdagilar uchun 45-60 daqiqa; keksa yoshdagilar uchun 30-45 daqiqa davom etadi. Navbatdagi mashg'ulotni shug'ullanuvchilardan o'zini qanday his qilayotganlarini so'rashdan va yurak-tomir urishini hisoblashdan boshlash lozim (bu har bir mashg'ulot oxirida tekshiriladi).

O'quvchilar o'z texnikasini takomillashtirib, kuch-quvvat va ishonchga ega bo'lgach, ular nafaqat jismoniy qobiliyatlarini oshiribgina qolmay, balki gimnaziyadan tashqari ham ularga xizmat qiladigan qimmatli hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Tegishli ko'rsatmalar va xavfsizlik va O'quvchilar motivatsiyasiga sodiqlik bilan o'rta maktab jismoniy tarbiya

dasturlari gimnastikani samarali o'rgatishi va o'quvchilarga ushbu jozibali sport turida yangi marralarni zabt etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. В. М Смолевский. Гимнастика и методика преподавания / Изд. 3-е, перераб., доп. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 336 с.
2. А. Ефременко. Гимнастика. Т., УзДЖТИ, 1980.
3. И.А Гуревич. Упражнения для моделирования круговой тренировки / Минск: Полымя, – 212 с. 1990.
4. I.G Azimov., SH. Sobitov Sport fiziologiyasi / Darslik. Toshkent 1993 y.
5. В.В Воропаев Краткий курс гимнастики: учебное пособие для вузов / В. В. Воропаев, С. А. Пушкин, П. А. Хомяк. – М.: Советский спорт, 2008. – 70 с.

ЗНАЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИЙ В ВОЗЗРЕНИЯХ УЧЕНЫХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ЭПОХИ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

*Касимова Зебо Хамидовна,
к.п.н., профессор*

Международная исламская академия Узбекистана кафедра “Психология религии и педагогика”

Аннотация: В работе освещены вопросы развития педагогической мысли эпохи Возрождения, характеристика данного феномена, основные представители, вклад в развитие педагогической мысли. Влияние концепции гуманизма Возрождения на развитие современной педагогики.

Ключевые слова: воспитание, всеобщее обучение, взаимопонимание, ренессанс.

ЎРТА АСР ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ҚАРАШЛАРИДА БЕРИЛГАН АҲБОРОТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

*Касимова Зебо Хамидовна,
п.ф.н., профессор Ўзбекистон халқаро ислом академияси. “Дин психологияси ва педагогика” кафедраси*

Аннотация: Мазкур мақолада Шарқуйғониш даврида педагогик фикрларнинг тарихий тараққиёти масалалари ёритилган. Айниқса ўша алломаларининг концепциялари таълим-тарбия ривожига хисса қўйганлиги ва уларнинг қарашларида билдирилган фикр ва ахборотларнинг аҳамиятлилик даражаси асослаб берилган.

Калит сўзлар: тарбия, умумбашарий таълим, ўзаро бир-бирини тушуниш, ренессанс, уёғониш даври.

THE MEANING OF INFORMATION IN THE VIEWS OF SCIENTISTS MIDDLE AGES EASTERN RENAISSANCE

*KKasimova Zebo Hamidovna,
Candidate of Pedagogical Sciences, Professor International Islamic Academy of
Uzbekistan Psychology of religion and pedagogy” department*

Annotation: The paper will discuss the basics of pedagogical thought of the Renaissance, the characteristics of this phenomenon, the main representatives, the contribution to the development of pedagogical thought. The influence of the concept of Renaissance humanism on modern pedagogy.

Keywords: education, universal learning, mutual understanding, renaissance.

Центрально-Азиатский регион существовал в истории как древняя колыбель науки, культуры и искусства. Информация об этом также имеется в доисламских источниках. В частности, в «Авесте» выдвинуты передовые для того времени идеи о духовной среде, науке, образовании и воспитании, государственно-правовых институтах. Можно констатировать, что регион сыграл важную роль в мировом Ренессансе.

На торжественной церемонии, посвященной 29-й годовщине независимости Республики Узбекистан Президент страны Шавкат Мирзиёев отметил: «...Сегодня, когда в полную силу реализуется мощный потенциал нашего народа, в Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения - третьего Ренессанса. Ведь сегодняшний Узбекистан - это не вчерашний Узбекистан. И наш народ - уже не тот, каким был вчера». При этом упоминание словосочетания «Новый Узбекистан» в мировом масштабе свидетельствует о признании того, что мы за последние годы вступили в совершенно новый этап развития - этап огромных преобразований и достижений.

В настоящее время остро стоит вопрос о необходимости педагогической корректировки идеалов личности, в связи с чем хочется обратиться к истории эпохи Возрождения, времени, когда педагогическая мысль была тесно связана с развитием

науки, искусства и литературы.

С IX по XII веков в период, часто называемый в истории как эра Восточного Ренессанса, Центральная Азия подарила миру великих ученых-энциклопедистов и мыслителей, которые внесли неоценимый вклад в развитие таких наук и сфер, как физика, химия, математика, астрономия, география, медицина и сельское хозяйство.

Одним из ярких представителей этого времени является Абу Джафар Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми (780-850), великий математик, родившийся на территории современного Узбекистана. Аль-Хорезми сыграл ключевую роль во внедрении широкого использования индо-арабской системы счисления, а также использования нуля в записи чисел.

Сведений о жизни учёного сохранилось крайне мало. Родился предположительно в Хиве в 783 году. В некоторых источниках аль-Хорезми называют «аль-Маджуси», то есть маг, из этого делается вывод, что он происходил из рода зороастрийских жрецов, позже принявших ислам.

Аль-Хорезми родился в эпоху великого культурного и научного подъёма. Начальное образование он получил у выдающихся учёных Мавераннахра и Хорезма. На родине он познакомился с индийской и греческой наукой, а в Багдад он попал уже вполне сложившимся учёным.

В 819 году аль-Хорезми переехал в пригород Багдада, Каттрабула. В Багдаде он провёл значительный период своей жизни, возглавляя при халифе аль-Мамуне (813—833) «Дома Мудрости» (араб. «Байт аль-хикма»). До того, как стать халифом, аль-Мамун был наместником восточных провинций Халифата, и не исключено, что с 809 года аль-Хорезми был одним из придворных учёных аль-Мамуна. В одном из своих сочинений аль-Хорезми с похвалой отозвался об аль-Мамуне, отмечая его «любовь к науке и стремление приближать к себе учёных, простирая над ними крыло своего покровительства и помогая им в разъяснении того, что для них неясно, и в облегчении того, что для них затруднительно».

«Дом мудрости» был своего рода Академией наук, где работали учёные из Сирии, Египта, Персии, Хорасана и Мавераннахра. В ней находилась библиотека с большим количеством старинных рукописей и астрономическая обсерватория. Здесь на арабский язык были переведены многие греческие философские и научные труды. В это же время там работали Ибн Турк, аль-Кинди и другие выдающиеся учёные.

Дидактические взгляды Аль-Хорезми заключаются в том, что он был ученым получил широкое признание в мировой науке, как отец-основатель алгебры, и это благодаря его произведениям алгебраические понятия получили распространение в изучении математики в Европе. Название одного из его произведений дало миру термин «алгебра», а слово «алгоритм» происходит от латинского звучания имени мыслителя.

Произведения: «Китаб аль-джебр ва-ль-мукабала», «Книга об индийском счёте», «Книга картины Земли», «Книга о солнечных часах», «Астрономические таблицы» «Трактат об определении евреев и их праздниках» и др.

Он внес важный вклад в развитие теории познания. Он одним из первых основал такие методы, как индукция, дедукция, наблюдение и эксперимент.

Благодаря Хорезми цифры индийцев широко распространились по всему миру как арабские цифры.

Хорезми проанализировав астрономические таблицы индийцев, сумел составить известные астрономические таблицы под названием «Зидж ал-Хуаразми».

Аль-Фараби Абу-Наср Ибн Мухаммед (873-950) - философ, ученый-энциклопедист, астроном, математик, медик средневекового Востока, один из главных представителей восточного аристотелизма, переплетающегося с неоплатонизмом. Прозвище - Второй учитель (после Аристотеля).

Педагогическая мысль в воззрениях Аль-Фараби ярко выражены в его сочинениях: «Геммы мудрости», «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», трактат о классификации наук, «Большая книга о музыке».

Педагогические воззрения заключаются в следующем:

Фараби – один из первых ученых, давший определение понятиям воспитание и обучение. Обучение, по его словам, осуществляется только путем слова и изучения. Воспитание осуществляется путем работы, практики и опыта.

Учебно-воспитательный процесс осуществляется двумя способами: терпением, вдохновляющими словами и принуждением.

Кто выбирает учение, знание, пусть приступает к этому с самого детства, пусть сдерживает свое слово, пусть оберегает себя от невежества, измены, интриг и хитростей, пусть старается быть совестливым, благочестивым и благородным, не жалеющим свое благосостояние от мудрых, знающих и умных людей.

Если человек не получил хорошего воспитания и не получившим жизненного опыта, он многое может не воспринимать и игнорировать полезные знания. Он будет относиться ко всему с пренебрежением. В итоге то, что он игнорировал, окажется в жизни важным достоянием.

Абу Райхан Бируни (973-1048) - великий учёный из Хорезма, автор многочисленных капитальных трудов по истории, географии, филологии, астрономии, математике, геодезии, минералогии, фармакологии, геологии и др. Впервые на Среднем Востоке Бируни высказал мнение о возможности движения Земли вокруг Солнца, определил длину окружности Земли. Он рассмотрел гипотезу о движении Земли вокруг Солнца; он утверждал одинаковую огненную природу Солнца и звёзд, в отличие от тёмных тел — планет, подвижность звёзд и огромные их размеры по сравнению с Землёй, идею тяготения.

Научно-педагогические взгляды Абу Райхана Беруни приведены в таких произведениях, как «Минералогия», «Геодезия», «Индия», «Памятники древних народов», «Сайдана» и другие.

Беруни видит в человеке высшее совершенство природы. Он разделяет все моральные качества в духовном образе человека на два типа: добрые и злые.

По словам Беруни, в развитии человека важную роль играют три фактора:

1. Наследственность. 2. Среда. 3. Воспитание.

Взгляды Беруни на пути и средства получения научных знаний также актуально в настоящее время. Он говорит, что при обучении студента следует учитывать следующие принципы:

- привлечь внимание и заинтересовать ученика учебным материалом;
- не допускать проведения занятий подряд одним учителем;
- преемственность, последовательность;
- интересное, в основном наглядное, представление новых тем и другие.

Взгляды Абу Али ибн Сины на воспитание и образование

Абу Али Ибн Сина (известный в Европе под именем Авиценна) (980-1037)

Взгляды Абу Али ибн Сины на воспитание и образование

Сочинения: «Канона врачебной науки» (Ал-Канун фит-т-тибб) и «Книги исцеления» (Китаб аш-шифа), «Книга знания» («Даниш-намэ»), «Лекарственные средства» («Ал-Адвият ал калбия»), «Логика», «Удаление вреда от разных манипуляций посредством исправлений и предупреждений ошибок» («Дафъ ал-мазорр ал куллия ан ал-абдон ал инсония би-тадорик анвоъ хато ан-тадбир») и другие.

Научно-педагогические взгляды Авиценны проявляются в следующем:

По словам Ибн Сины, в человеческом поведении есть некоторые недостатки. Это: обман, ревность, месть, вражда, клевета, безволие.

Ибн Сина указывает на необходимость обучать детей в школе как группу в образовании и подчеркивает необходимость придерживаться следующего в образовании: 1) не заниматься вдруг книгой во время обучения ребенка; 2) передача знаний путём с легкого на сложную форму образования; 3) возраст упражнений; 4) сосредоточиться на школьном обучении в команде; 5) учет пристрастий, интересов и способностей детей в обучении; 6) совмещая обучение с упражнениями.

Юсуфа Хас Хаджиб - выдающийся тюркский поэт и мыслитель, проживавший в XI веке в государстве Караханидов, в городах Кашгар и Баласагун. «Кутадгу Билиг» — первое произведение, написанное на языке мусульманских тюрков эпохи Мусульманского ренессанса и полностью сохранившееся в трёх поздних копиях, о чем свидетельствуют слова поэта в начале поэмы:

“Да, книг у арабов, таджиков немало,
А нашею речью сия – лишь начало.
Кто мудр, эту книгу оценит с почтеньем,
Лишь тот ценит знанья, кто зрел разуменьем...”.

«Кутадгу Билиг» («Благодатное знание») - первое произведение, написанное на языке мусульманских тюрков эпохи Мусульманского ренессанса и полностью сохранившееся в трёх поздних копиях, о чем свидетельствуют слова поэта в начале поэмы. Кутадгу билиг означает знание, ведущее к счастью. Поэма «Благодатное знание» — одновременно и художественное произведение, и этико-дидактический и политико-философский трактат. Действующие лица — аллегорические образы, олицетворяющие справедливость (Кун-Тогды), счастье (Ай-Толды), разум (Огдулмиш), довольство (Огдурмиш). Поэма построена в форме диалогов между основными персонажами. «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание») - первое произведение, написанное на языке мусульманских тюрков эпохи Мусульманского ренессанса и полностью сохранившееся в трёх поздних копиях, о чем свидетельствуют слова поэта в начале поэмы. Кутадгу билиг означает знание, ведущее к счастью. Поэма «Благодатное знание» — одновременно и художественное произведение, и этико-дидактический и политико-философский трактат. Действующие лица — аллегорические образы, олицетворяющие справедливость (Кун-Тогды), счастье (Ай-Толды), разум (Огдулмиш), довольство (Озгурмиш). Поэма построена в форме диалогов между основными персонажами.

Поэма “Кутадгу билиг” содержит 6520 бейтов, разделенных на 85 глав; кроме того, поэма имеет три приложения, содержащих 124 бейта, разбитых на три главы. Основная часть поэмы написана в форме двустихий месневи, арузом, размером “сокращенный мутакариб”; первое приложение написано полным мутакарибом.

Основная идея поэмы “Кутадгу билиг” держится на четырех постулатах, выраженных автором посредством героев:

1. Твердый правильный закон, олицетворением которого является Кюнтогды (в переводе оно звучит как “взошло солнце”).
2. Счастье. Его олицетворением является образ справедливого визиря Айтолды (в переводе “полная луна”).
3. Разум. Его олицетворяет сын визиря Огдюльмиш (в переводе “благоразумный”).
4. Будущее, загробная жизнь. Это понятие олицетворяет брат визиря Огдурмиш (в переводе “пробуждающий”).

Таким образом, автор поэмы выдвинул в своем произведении целый ряд справедливых требований к руководству общества: быть образованными, заботиться о людях, хорошо знать литературу и искусство и т.д. Поэма “Кутадгу билиг” является во многом совершенной. Это и достаточно высокий уровень общественных отношений в обществе, и огромное значение культуры отношений между людьми, и культуры вообще, и, особенно, наличие нравственных понятий и основ воспитания подрастающего поколения. И можно предположить, что в то время такое объемное и высокохудожественное произведение было далеко не единственным. Судя по всему, была хорошо развита поэтическая традиция, и Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни был одним из лучших ее представителей.

Ахмада Югнаки – Караханидский тюркский поэт XII века. Ахмад Югнаки был крупным ученым своего времени, его имя было широко известно тюркам огромного государства Караханидов. Слепой от рождения, Ахмад Югнаки хорошо освоил тюркский и арабский языки. Как знаток шариата получил уважительное имя «Адиб Ахмед». Писал легенды-эпосы, основанные на исламских ценностях. Позже они были объединены в сборник дидактических стихов «Хибат аль-Хакаик» («Подарок истин»), дошедшей в

двух рукописях. «Подарок истины» — произведение, написанное в дидактическом мотиве. Оно не имеет сюжета как такового. В каждой главе поэмы ведется разговор о каком-то определенном вопросе, и целом эта книга о нормах морали, этике, образовании, воспитании. Автор дает мудрые наставления (назидания), которые в комплексе образуют нравственные устои общества. В поэме «Подарок истин» особое внимание уделено воспеванию моральных, этических норм поведения человека. Ахмад Югнаки считает, что главным отличием культурного человека от невежественного является его способность излагать свои мысли правильно, обдуманно. Большое значение автор придает умению вести вежливую, сдержанную беседу.

Кей-Кавус (Унсур аль-Маали) — персидский писатель. Автор Кабус-Наме[3] (книга на русский язык впервые переведена в XIX веке О. С. Лебедевой). Родился в 1021 году в годы правления сына Кабуса Манучихра.

Образовательная ценность Кей-Кавуса «Кабуснаме». Кабус-наме («Книга Кавуса» или «Записки Кавуса») — написанная Кей-Кавусом на 63 году жизни, 1082—1083 гг., для своего сына Гиляншаху. «Кабуснаме»

в средние века была настольной книгой правителей, религиозных деятелей, ученых и учителей. Сочинение, будучи источником нравственности, играло важную роль в воспитании молодого поколения на протяжении многих веков.

Таким образом, из педагогического наследия великих ученых и мыслителей Востока восприняты соответствующие идеи и принципы их использования в современной практике подготовки педагогических кадров, что определяет новый профессионально-качественный уровень будущих учителей. Общеизвестно, что одним из важных принципов, служащих ориентиром повышения качества образования, является обращение к истории, традициям предыдущих поколений, в частности, к педагогическому наследию мыслителей Востока.

Литература:

1. Щербакова Е. В. Особенности педагогической мысли в эпоху Возрождения / Е.В.Щербакова, С.А.Кармышова, Е.Г.Огольцова. // Молодой ученый. 2019. -№ 1 (239). -С. 187-190.
2. Мазеина Ю.В. Анализ проблемы правового просвещения в различные исторические эпохи / Ю.В.Мазеина. // Молодой ученый. 2012. № 10 (45). -С. 345-349.
3. Абу Райхон Беруний. Тарайхалар (Жавохирот китобидан). — Т.: Мерос, 1991.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. —Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

KURSANTLARNING JISMONIY TAYYORGARLIGI VA UNING QIYOSIY TAHLILI

Kochkarov Atabek Axmatvayevich

Pedagogika fanlari doktori (DSc) dotsent,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Chirchiq shahri, O'zbekiston

Annotasiya. Maqolada kursantlarning o'quv mashg'ulot jarayonida koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish va texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlanganlik darajasini aniqlash masalasi yoritilgan bo'lib, unda sportchilarni jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlarini o'sishi 13 ta mashq misolida qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Kursantlar, musobaqa mashqlari, jismoniy tayyorgarlik, yuklama, o'quv-trenirovka mashg'ulotlari, maxsus koordinatsiya mashqi, texnik-taktik harakatlar.

ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ КУРСАНТОВ И ЕГО СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Кочкаров атабек ахматваевич

Доктор педагогических наук, (DSc), доцент

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, город Чирчик, Узбекистан

Аннотация. В статье освещен вопрос о развитии координационных способностей курсантов в процессе учебно-тренировочного процесса и определении уровня развития технико-тактической подготовки, в котором проведен сравнительный анализ роста показателей физической подготовленности спортсменов на примере 13 упражнений.

Ключевые слова: Курсанты, соревновательные упражнения, физическая подготовка, нагрузка, учебно-тренировочные занятия, специальное координационное упражнение, технико-тактические действия.

PHYSICAL FITNESS OF CADETS AND ITS COMPARATIVE ANALYSIS

Kochkarov Atabek Axmatvayevich

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Uzbekistan State University of physical education and sports, Chirchik city, Uzbekistan

Annotation. The article describes the issue of development of coordination abilities of cadets during training and determining the level of development of technical and tactical training, in which the growth of physical fitness indicators of athletes is comparatively analyzed in the example of 13 exercises.

Keywords: Cadets, competition exercises, physical training, loading, training and training, special coordination training, technical and tactical actions.

Dolzarbligi. Hozirgi vaqtda ichki ishlar vazirligi (IIV) ta'lim muassasalari kursantlarini o'qitish shartlari ichki ishlar organlarining bo'lajak amaliyotchilaridan har kuni katta aqliy va jismoniy harakatlarni talab qiladi. Jangovar sport turlarida ham boshqa sport turlari kabi yildan-yilga musobaqa mashqlarini oqilona bajarish usullari takomillashib bormoqda. Shu bois jangovar sport turlarida jumladan, kurash sambo jangovar sambo sport musoboqa faoliyatidan kelib chiqib, kursantlarning jismoniy holati va uni samaradorligini oshirish juda muhim omil sanaladi.

Tajriba va nazorat guruhi kursantchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari dinamikasini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, jismoniy tayyorgarlik nisbatini optimallashtirish va oqilona yuklamalarni me'yorlash yuqori malakali harbiy kursantlarning tayyorgarligi uchun muhim bo'lgan katta o'zgarishlarga erishish imkonini beradi.

Ishning maqsadi harbiy kursantchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish va natijalarni qiyosiy tahlil qilish.

Tadqiqot natijalari va uni muhokamasi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, o'tkazilgan pedagogik tajribada olingan natijalar asosida kursantlarning o'quv-trenirovka mashg'ulotlarining vositalari va maqsadli takomillashtirish dasturi ishlab chiqildi hamda ularni qo'llash samaradorligini ilmiy mohiyati ochib berildi. Tadqiqotlar davomida malakali kursantlarni jismoniy tayyorgarligi va uni samaradorligini oshirishning o'zaro bog'liqligi amaliyotda o'z isbotini topdi. Mazkur olingan ma'lumotlar sport kurashi nazariyasi va uslubiyati sohasidagi nazariy bilimlarni boyitish va kengaytirish imkonini beradi.

Jangovar sport kurash turida musobaqa qoidalarini o'zgarishini e'tiborga olgan holda koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish va texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish texnologiyasi ishlab chiqildi hamda jismoniy sifatlarni yaxshilash orqali, ularni faoliyati natijadorligini oshirish imkoni yaratildi. Mazkur ishlab chiqilgan tamoyillar boshqa kurash turlarida ixtisoslashuvchi sport ta'lim muassasalari va O'zbekiston milliy terma jamoasi kurashchilarining mashg'ulotlari jarayonida mutaxassislar tomonidan foydalanishga zamin yaratadi.

Tadqiqot yakunida tadqiqot guruhlarini kursantlarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlar dinamikasining tahliliga ko'ra tajriba guruhi kursantlarining ko'rsatkichlari nazorat guruhidagi kurashchilarga nisbatan ancha ustun ekanligi ma'lum bo'ldi va ishonchlilik darajasi yuqori ekanligi aniqlandi ($P>0,05$).

O'quv-trenirovka jarayonida mavjud dasturda belgilangan yuklamalarning o'rniga koordinatsion qobiliyat va texnik-taktik harakatlarni oshirishga yo'naltirilgan yuklamalar qo'llanildi. Ma'lum bir yo'nalishdagi yuklamalarni jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlariga ta'sirini maqsadga muvofiq bo'lgan davomiyligini aniqlash maqsadida biz har mezosiklardan keyin, tayyorgarlik ko'rsatkichlari dinamikasini olib bordik.

Kursantlarni tayyorlash jarayonida harbiylarning umumiy jismoniy tayyorgarligi va maxsus jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirishning mavjud bo'lgan omillaridan biri sifatida kursantlarni tayyorgarlik bosqichlarida qo'llaniladigan har xil yuklamalar tizimlashtirildi. Shu jumladan, harbiylar bo'yicha kursantlarni tayyorlashda yuklamalarni kattaligi va tajriba davomida yo'nalishi bo'yicha mashg'ulotlarni ratsional navbatda almashtirib tashkil qilish natijasida olingan nazorat guruhining ko'rsatkichlari asosida amaliyotda, tanlangan yo'nalish dasturiga asosan tuzilgan mikrosikllarda kursantlarning jismoniy qobiliyatlari va sport natijalarini jiddiy o'sishini ta'minlab beruvchi imkoniyatlarning ahamiyati ko'rsatib berildi.

Kursantlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhi kursantlarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tahlil qilindi va ular quyidagicha bo'ldi.

Tadqiqot boshidagi 13 ta mashqni bajarish bo'yicha olingan ko'rsatkichlarning barchasini ishonchlilik darajasida farq kuzatilmadi.

Biz tomondan amaliyotda tatbiq etilgan haftalik mashg'ulot dasturi asosida amalga oshirilgan tadqiqot guruhi sportchilarining jismoniy tayyorgarlik holati tahlil qilindi.

Mazkur 13 ta mashqni bajarish bo'yicha olingan nazorat guruxidan ko'rsatkichlarning 8 tasida ishonchlilik darajasi yuqori bo'ldi.

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tadqiqot boshidagi natijalar:

Kurashchi bilan maxsus mashqda tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $9,98\pm 1,13$ va nazorat guruxida esa $9,91\pm 1,12$ tashkil etdi. Tadqiqot yakunida bu ko'rsatkichlar mos ravishda tajriba guruxida $11,79\pm 1,09$ va nazorat guruxida $10,29\pm 1,11$ tashkil qildi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P<0,01$).

10 marta yelkadan oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $15,99\pm 1,68$ va nazorat guruxida $15,93\pm 1,66$ iborat bo'ldi. Tadqiqot yakunida bu ko'rsatkichlar mos ravishda tajriba guruxida $13,83\pm 1,29$ va nazorat guruxida $14,98\pm 1,27$ tashkil qildi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P<0,05$).

10 marta egilib oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $28,03\pm 3,11$ va nazorat guruxida $27,93\pm 3,02$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $24,12\pm 2,56$ va $26,93\pm 2,61$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P<0,05$).

10 marta yelkalardan oshirib tashlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruxida $15,32\pm 1,55$ va nazorat guruxida $15,28\pm 1,48$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida

ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $13,34 \pm 1,34$ va $14,78 \pm 1,31$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

10 marta ko'prik holatida egilib o'tish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $18,34 \pm 1,87$ va nazorat guruhida $18,29 \pm 1,81$ tashkil qildi.

Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $16,01 \pm 1,56$ va $17,61 \pm 1,49$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

5x2 marta ko'prik holatida aylanishlar mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $27,05 \pm 2,98$ va nazorat guruhida $26,95 \pm 2,91$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,55 \pm 2,19$ va $25,83 \pm 2,13$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

Kursantni belini ushlab parterdan yuqoriga ko'tarish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $20,95 \pm 2,39$ va nazorat guruhida $21,01 \pm 2,33$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $24,05 \pm 2,23$ va $23,09 \pm 2,11$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

Turnikda tortilish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $20,13 \pm 2,09$ va nazorat guruhida $21,03 \pm 2,01$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,16 \pm 2,35$ va $23,04 \pm 2,31$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

Treller ustida muvozanatni saqlash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $7,98 \pm 1,02$ va nazorat guruhida $8,07 \pm 1,01$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $9,69 \pm 1,01$ va $8,41 \pm 0,98$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,01$).

Kursantni yelkaga olib o'tirib-turish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $20,99 \pm 2,11$ va nazorat guruhida $21,08 \pm 2,08$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $23,82 \pm 2,17$ va $21,88 \pm 2,11$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchlidir ($P < 0,05$).

Kursant vazniga teng bo'lgan shtangani yotib ko'tarish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $8,52 \pm 1,02$ va nazorat guruhida $8,82 \pm 1,01$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda

$9,03 \pm 1,06$ va $8,97 \pm 1,04$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

4 metrli arqonga chirmashib chiqish mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $2,05 \pm 0,22$ va nazorat guruhida $2,13 \pm 0,21$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $2,19 \pm 0,21$ va $2,16 \pm 0,22$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

Uzunlikka sakrash mashqida tadqiqot boshidagi natijalar mos ravishda tajriba guruhida $2,01 \pm 0,23$ va nazorat guruhida $2,05 \pm 0,22$ tashkil qildi. Tadqiqot yakunida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda $2,09 \pm 0,19$ va $2,07 \pm 0,21$ bo'ldi, farq statistik jihatdan ishonchsiz ($P > 0,05$).

Xulosa. Shuni aytish mumkinki, o'tkazilgan tadqiqot jarayonida harbiylarning jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlarini o'sishi sub'yektiv ro'yxat olish asosida baholandi. Tadqiqot yakunida tajriba guruhi ko'rsatkichlarini nazorat guruhi o'rtacha arifmetik kattaliklaridagi aynan shunday kattaliklarni tajriba davomidagi o'zgarishiga nisbatan yuqori darajada statistik ishonchlilik kuzatildi (13 ko'rsatkichdan 8 tasida ishonchli). Bu, ishlab chiqilgan texnologiyaning samaradorligi va pedagogik tajribadan ko'zlangan maqsadga erishilganligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar

В.Лях Координационные способности: диагностика и развитие.- Москва: ТВТ Дивизион, 2006.

Ф.А.Керимов Sport kurashi nazariyasi va usuliyati/ -Toshkent: O'zDJTI. Nashriyot bo'limi, 2005.

З.А.Бакиев Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности/ дис. канд. пед. наук./ 2009.

А.Н.Абдиев Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений тренера у студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств:

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TAYANCH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI HAMKORLIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Kosimova M.A.

Buxoro davlat universiteti, maktabgacha ta'lim kafedrası

Аннотация. Mazkur maqola boshlang'ich sinif o'quvchilarining tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishda hamkorlik texnologiyasidan foydalanish, o'qituvchi va o'quvchi hamkorligining o'ziga xos xususiyatlari, ta'limning zamonaviylashuvi jarayonida o'qituvchi va o'quvchining pedagogik hamkorlikdagi muomala va muloqot sifat va samaradorlik mohiyati, o'qituvchining moderator, fasilitator, tyutor, mentor kabi zamonaviy pedagogik faoliyatlariga zaruriyatning mavjudligi, ta'limda hamkorlikda o'qitish texnologiyasida foydalanib, ijobiy muhitni shakllantirish, ushbu muhitni yanada takomillashtirishga oid nazariy va amaliy tavsiyalarga asoslangan ma'lumotlar bayon etilgan.

Таянч сўзлар: ta'lim sifati, fasilitator, kompetensiya, hamkorlik texnologiyasi, zamonaviy yondashuv, muomala, muloqot, muloqot usullari, moderator, fasilitator, tyutor, mentor, shaxsiy ko'nikmalar, rivojlantiruvchi ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как использование технологии сотрудничества в развитии базовых компетенций учащихся начальных классов, особенности взаимодействия учителя и ученика, сущность качества и эффективности общения и общения учителя и ученика в педагогическом сотрудничестве в процессе модернизации образования, наличие необходимости в современной педагогической деятельности учителя как модератора, фасилитатора, тьютора, наставника, необходимость совместной педагогической деятельности в образовании. формирование позитивной атмосферы с помощью технологии обучения, изложена информация, основанная на теоретических и практических рекомендациях по дальнейшему улучшению этой среды.

Ключевые слова: качество образования, фасилитатор, компетентность, технология сотрудничества, современный подход, обращение, общение, методы общения, модератор, фасилитатор, тьютор, наставник, личностные навыки, Развивающее образование.

Abstract. This article is devoted to the use of collaborative technology in the development of base competencies of Primary School students, the peculiarities of teacher and student cooperation, the essence of quality and efficiency of the teacher and student's treatment and communication in pedagogical cooperation in the process of modernization of education, the availability of necessity for modern pedagogical activities of the teacher, such as moderator, , information based on theoretical and practical recommendations regarding the further improvement of this environment is described.

Key words: quality of Education, fasilitator, competence, collaborative technology, modern approach, treatment, communication, communication methods, moderator, fasilitator, tyutor, mentor, personal skills, developmental education.

O'zbekiston Respublikasida yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning jamiyatdagi mavqe'ini ko'tarish, xalqaro nufuzli reytinglarda munosib o'rinlarni egallash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'limning barcha bosqichlarini 2030-yilgacha rivojlantirish bo'yicha konsepsiyalar, Milliy malakalar ramkasi qabul qilindi hamda amaliyotga tatbiq etib borilmoqda. "Bugungi kunda, ta'lim - nafaqat o'quvchilarga biror narsani o'rgatish, balki ularga tobora murakkablashib va o'zgarib borayotgan dunyoda, o'ziga bo'lgan ishonch bilan ildam harakatlanish uchun yordam beradigan zaruriy imkoniyatlar bilan ta'minlash jarayonidir". Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'lida xorijiy ilg'or tajribalarni o'rganish, xalqaro standartlarni joriy etish, mavjud tizimni qiyosiy tahlil qilish va zamon talablariga javob beradigan milliy baholash tizimini takomillashtirish dolzarb

ahamiyatga ega

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda zamonaviy ta'lim yondashuvlari asosida bilim, ko'nikma va malakalarning zaruriy hajmi beriladi va ularda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga, mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga asoslanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z bilimini mustaqil oshirishi, faoliyatini aniq bir maqsadga yo'naltirishi talab etiladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining moderator, fasilitator, tyutor, mentor kabi zamonaviy pedagogik faoliyatlariga tayangan holda mustaqil ishlar jarayonini tashkil etish ijobiy natija beradi. Boshlang'ich sinflarning o'qituvchilari o'quvchilarning intilishlari, bilishi, qiziqishlari, o'zlashtirish darajasini chuqur o'rganish, tahlillash, monitoring qilish, ularning ma'naviy ehtiyojlarini hisobga olish; o'quvchilar bilan emotsional munosabatlarni amalga oshirish, ularning aqliy, axloqiy va amaliy faoliyatini qo'llab-quvvatlashi hamda o'z bilimlarini oshirishda doimiy ijodiy-ilmiiy izlanishlar olib borishi va ma'lum maqsadga yo'naltirishi zarur.

O'quvchilar darslik, fan matnlari, lug'at, jadval, elektron ma'lumotlar kabilar, kitob bilan ishlashi; reja bo'yicha ishlashi; standart ko'rinishidagi masalalarni yechishi; bo'sh vaqti rejasini tuzish; o'z natijalarini tahlil qilish; eski va yangi material o'rtasidagi aloqalarni o'rganish; o'zini-o'zi nazorat qilishni amalga oshirishi; shaxsiy tashabbusi bo'yicha ishlashi, o'rganilgan bilimlarni kundalik hayotida qanday amaliy ahamiyatga egaligini tahlil qila olishi kutilayotgan natijalar hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini tashkil etish orqali o'quvchilarida tayanch kopetensiyalarni rivojlantirishning o'ziga xos imkoniyatlari ko'zga tashlandi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarga bilim berishda hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanish natijasida innovatsion ta'lim muhiti yuzaga keladi. Ushbu jarayonlarni shakllantirish masalalarini o'rganish maqsadida Buxoro, Andijon, Qashqadaryo viloyati maktablarida tajriba-sinov ishlarini amalga oshirildi.

Boshlang'ich ta'limda hamkorlikda o'qitish texnologiyasida foydalanib, ijobiy muhitni shakllantirish, ushbu muhitni yanada takomillashtirish maqsadida nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishldi va ular sinovdan o'rtkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, aynan boshlang'ich sinflarda ta'lim va tarbiya jarayonini o'qituvchi va o'quvchi hamkorligi asosida tashkil etish o'quvchilarda shaxsiy va hayotiy ko'nikmalarni shakllantirib, ularda kommunikativ kompetensiya, axborot bilan ishlash kompetensiyasi, Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi, Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi, Umummadaniy kompetensiyalar, Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kabi kopetensiyalarni rivojlantirishda samarali natija berishi aniqlandi.

Boshlang'ich sinflarda o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini tashkil etishda interfaol usullardan keng qamrovli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bilim berish va mavzuni o'rgatish jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining o'zaro hamkorlikdagi faolliklarini yanada takomillashtirish, nazariy va amaliy jihatlarini nazariy asoslagan holda tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, hamkorlikka asoslangan ta'limda o'quvchilar alohida shaxs sifatida tan olinadilar. O'zlashtirishi past yoki imkoniyatlari cheklangan o'quvchilar ham do'stona munosabat o'rnatilgan sinfda o'z ovozlari ega bo'ladilar. O'qituvchi darsga tayyorlanar ekan, o'quv jarayonining loyihasini ishlab chiqadi, unda har bir o'quvchining ishtiroki ko'zda tutiladigan vaziyatlar kiritadi. Guruhlar yoki juftlikda ishlash o'quv jarayoni oldiga qo'yilgan maqsad asosida tanlanadi. Interfaol usullar yordamida tashkil etilgan guruhli ishda har bir o'quvchining ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladigan vazifalar va o'quv topshiriqlari beriladi. Natijada o'quvchilarda hamkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Buning natijasida o'quvchilarning imkoniyatlari kengayadi va o'zlariga beradigan baholari ko'tariladi. Shu tariqa, o'quvchi o'z qadr-qiyamatini anglay boshlaydi. Barcha o'quvchilar o'zlarining turli-tuman ekanliklarini anglash bilan bir qatorda, o'z kuchlariga ishonch hosil qiladilar. Shu bilan

birgalikda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishga erishiladi.

Boshlang'ich sinflarda hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanish asosida tashkil etilgan darslarda bola yoshiga mos va mavzuni o'zlashtirish maqsadiga asoslab tanlangan interfaol metodlar va kichik guruhlarda ishlash, rolli o'yinlar, sahna ko'rinishlari misolida o'quvchilarda quyidagi o'zlashtirish mezonlari bo'yicha tayanch kompetensiyalar shakllantiriladi (1-jadval). Mazkur jarayonning uzluksiz amalga oshirilishi natijasida o'zlashtirilayotgan bilimlar bilan rivojlantirilib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hamkorlikda o'qitish texnologiyasi asosida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini belgilovchi mezonlar

Kommunikativ kompetensiya	muloqatga kirishishda muomila madaniyatiga rioya qilish; muloqatda suhbatdosh fikrini hurmat qilish; olgan bilimlar asosida mustaqil fikr yuritish; voqeya-hodisalarga mustaqil ravishda munosabat bildirish; mavzudan kelib chiqib savollarni to'g'ri qo'ya olish va javob berish; jamoaviy hamkorlikda ishlay olish;
Axborot bilan ishlash kompetensiya	axborot manbalaridan (audio-video yozuv, kompyuter) foydalana olish; media vositalaridan, didaktik materiallardan foydalanish, fayllarni ochishda media-madaniyatga rioya qilish; kerakli axborotlarni kutubxonadagi adabiyotlardan qidirib topa olish.
Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi	o'qib-o'rganish oqaril bilimini oshirib borish; kun tartibini to'g'ri tashqil qilish; turli yo'nalishdagi (ertak, sarguzasht, xikoya va san'atga doir) kitoblarni muntazam o'qish va o'rganish; o'zining xato va kamchiliklarni to'g'ri tushunish, o'zini nazorat qilish, xatolarini tuzatishga xarakat qilish; hallolik, to'g'rilik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik kabi sifatlarga ega bo'lish; yaxshilik va yomonlikni bir-biridan farqlash, yaxshi fazilatlarga rioya qilish.
Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi	o'quvchilik burch va huquqlarini, vazifalarini bilish va ularga rioya qilish; maktabdagi va maktabdan tashqari tadbirlarda (ko'rik tanlovlar, hashar va x.k) ishtirok etish va muomila madaniyatga amal qilish, kattaga hurmat, kichikka izzatda bo'lish kabi sifatlarga ega bo'lish; oiladagi o'z o'rnini hamda vazifalarini anglay olish; maktab binosi, sinfdagi jihozlar, mebellarni asrab-avaylash.
Umummadaniy kompetensiya	san'at asarlarini tahlil qilish; maktabning ichki tartib qoidalariga rioya qilish; yaxshi va yomon odatlarni bir-biridan farqlay olish; ziyosat qilish odobigi amal qilish; milliy qadriyatlar (milliy-madaniy an'analar, bayramlar, sayillar) bilish;
Matematik savodxonlik, kompetensiyasi	bir kunlik xarajatlarini xisoblashni bilish; milliy o'yinlarimizning qanday paydo bo'lganligini bilish; texnika qachon paydo bo'lganligini bilish.

1-jadvalda keltirilgan boshlang'ich sinflarda hamkorlikda o'qitish texnologiyasi asosida

o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini belgilovchi mezonlar o'qituvchining kasbiy va pedagogik bilimdonligi hamda ta'lim berishdagi zamonaviy yondashuvlardan maqsadli foydalanish natijasida o'quvchi shaxsiga singdirib boriladi.

Ta'limning xalqarolashuvi jamiyatimizga yuksak malakali kadrlar yetkazib berishni talab etish nuqtayinazaridan maktabda ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirish, o'quvchilarga bilim berish bilan birga ularda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish va kompetensiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratish muhim vazifa hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'zaro hamkorlik muhitini tashkil etish orqali mazkur tayanch kompetensiyalarni shakllantirish natijasida o'quvchilarda Jamoada ishlay olish, Boshqalarni tinglash, Qaror qabul qila olish, Hamkorlik, Muammolarni hal qila olish, Axborotlarni tanqidiy tahlil qila olish, O'zining ta'lim yo'nalishini belgilay olish, Bilimlarini namoyish eta olish kabi ko'nikmalar yanada rivojlanadi.

Darslarda o'zaro hamkorlik muhitini tashkil etish orqali o'qituvchi hamda ta'lim oluvchilarning o'zaro faolligini ta'minlab beradigan jarayonini turli maqsadli, rivojlantiruvchi metodlardan foydalangan holda olib borish, o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish an'anaviy ta'limga nisbatan samaraliroq kechishini tajribalar yana bir bor isbotladi.

Shu bilan birga, har bir mahoratli o'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rishda o'quvchiga faqat ma'lum bir mavzuga oid bilimni berishni emas, balki mavzuni o'zlashtirish jarayonida unda qanday kompetensiyalarni shakllantirish kerakligini aniq belgilab olishi, so'ng esa, maqsadga erishishni ta'minlovchi metod va vositalarni tanlashi talab etiladi. O'qituvchi o'z oldiga:

- Zamonaviy ta'lim, unga qo'yilgan talablar nimalardan iborat?
- O'qitishda o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirishning ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
- Kompetensiya nima, uning maqsad va vazifasi nimalardan iborat?
- Ta'lim-tarbiya berishda kompetensiyaviy ta'limga asoslanishning mohiyati qanday?
 - Mening o'quvchim kelajakda qanday shaxs bo'lib kamol topishi kerak?
- O'quvchilarimning bilimli bo'lishi, ularda XXI asr ko'nikmalarini shakllantirish va kompetensiyalarni rivojlantirishda mening oldimda turgan vazifalar nimalardan iborat?
- Darslarni maqsadli va mazmunli tashkil etishda o'qituvchi mahorati nimalarda ifodalanadi? degan savollarni qo'yib, ularga javob topib borsa, u holda bu o'qituvchi kompetentli pedagogdir. Kompetentli pedagoglardan esa, albatta, xalqaro andozalarga javob bera oladigan iqtidorli o'quvchilar kamol topadi.

Ma'lumki, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida mamlakatimiz ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish, uni xalqaro standartlarga integratsiyalash, mehnat bozori talabiga mos yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash hamda milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yuksak madaniyatli yangi avlodni voyaga yetkazish mexanizmlarini yaratish maqsadida tarixiy islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonning keyingi taraqqiyoti jarayonida maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish, umumta'lim maktablari faoliyatini yaxshilash, oliy ta'lim tizimini dunyo standartlariga moslashtirish, xalqaro reytinglarga kiritish kabi ko'plab ishlar olib borilmoqda.

Ushbu islohotlar orqali o'quvchi-yoshlarning hayotiy ko'nikmalari shakllantirilib, ularning ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini, ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash tizimi joriy etilmoqda. Milliy dasturlar asosida ta'lim sifatini oshirishni ta'minlovchi yuksak mas'uliyatli, o'quvchilarga sifatli bilim bera oladigan, zamonaviy innovatsion o'qitish usullarini o'zlashtirgan o'qituvchilar jamoasini ehtiyojlarga asoslangan ta'lim berish metodikalari bilan qurollantirish lozim.

Boshlang'ich sinflardan boshlab o'quvchilarning mantiqiy, ijodiy fikrlash kompetensiyalarini baholash va rivojlantirishda zamonaviy ta'lim yondashuvlaridan foydalangan holda xalqaro dasturlar tajribalari asosida yaratilgan milliy baholash tizimi ham muhim o'rin tutadi.

BO'LAJAK TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHILARIDA KASBIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MODEL VA TAKSONOMIYASI

K.A. Kutlimuradov,

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI, "Aniq va tabiiy fanlarni masofadan o'qitish" kafedrasida katta o'qituvchisi, (PhD) Nukus, Karakalpakstan

Annotatsiya Maqolada tizim va muhit o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganish shuni ko'rsatdiki, muhit tizimga resurslarni yetkazib beradi, tizimdan esa faoliyatning yakuniy natijasini qabul qilish, takomillashtirish, bu borada ta'lim oluvchilarning kompetensiyalari, ta'limda, jumladan bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik modeli va taksonomiyasi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, kompetentlik, kompetentli yondashuv, texnika va texnologiyalarning modernizatsiyalashuvi, ilm va fanning jadal taraqqiyoti.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И ТАКСОНОМИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Кутлимуратов К.А.,

Нукусский ГПИ им. Ажинияза, Кафедра «Дистанционное обучение точных и естественных наук» старший преподаватель, (PhD) Нукус, Каракалпакстан

Аннотация: В статье исследование взаимосвязи системы и среды показало, что среда поставяет ресурсы системе, а система обеспечивает конечный результат деятельности, совершенствование компетенций обучающихся в этом отношении, в образовании, в том числе будущем. технологического развития Освещены вопросы методической модели и таксономии развития профессиональных компетенций учителей естественных наук.

Ключевые слова: Компетентность, компетентность, компетентный подход, модернизация техники и технологий, стремительное развитие науки и техники.

METHODOLOGICAL MODEL AND TAXONOMY OF PROFESSIONAL QUALITIES DEVELOPMENT IN FUTURE TECHNOLOGICAL EDUCATION TEACHERS

K.A. Kutlimuradov,

Nukus DPI named after Ajiniyaz, «Distance teaching of exact and natural sciences» department senior teacher, (PhD) Nukus, Karakalpakstan

Abstract. In the article, the study of the relationship between the system and the environment showed that the environment supplies resources to the system, and the system provides the final result of the activity, improvement, competences of learners in this regard, in education, including future technological development. Issues of methodical model and taxonomy of development of professional competences in science teachers are highlighted

Key words. Competence, competence, competence approach, modernization of equipment and technologies, rapid development of science and technology.

Tizim – bu ma'lum bir tashqi shart-sharoitda muammoli vaziyatlarni yechish maqsadiga qaratilgan funksiya tuzilmasi. Tizimli-tuzilmaviy (amaliy, asosli) yondashuv obyektning tuzilish xususiyatlarini yaxlit, tarkibiy qismlarga berilgan vaqt oralig'i bo'yicha bo'laklangan holatda qarab chiqishni ko'zda tutadi [1].

Mazkur tadqiqot ishimizda yuqorida keltirilgan "tizim" tushunchasining mohiyatini ochib berishga harakat qildik. Tizim – bu o'zaro hamkorlikdagi tartibli joylashgan qismlar birligini ifodalovchi yaxlitlik. Tizim haqida gapirilganda, "tizim" hamda "muhit" tushunchalarining o'zaro nisbatini qarab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Tizim – yunoncha so'zdan olingan

bo‘lib, sistema-qismlardan tuzilgan, birlashtirilgan) ma‘lum bir yaxlitlikni hosil qiluvchi, biri bilan ma‘lum bir munosabat va bog‘lanishlarda bo‘lgan elementlar majmuasi tushuniladi. Muhit barcha tizimlar mujassamlashuvi bo‘lib, u tadqiq qilinayotgan, ajratib olingan va ayni vaqtda atrofimizni o‘rab turgan olamning bizni qiziqtirayotgan qismidan tashqarida yotadi. Bundan xulosa chiqarish mumkinki: tizim – bu qandaydir yo‘l bilan muhitdan ajratib olingan obyektlar to‘plami [1].

Tizim va tashqi muhit o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni berilgan vaziyatdagi ahamiyatiga ko‘ra, bitta kiruvchi va bitta chiquvchi aloqa sifatida tasavvur qilish mumkin. Bunda tizim va muhit o‘rtasidagi kiruvchi va chiquvchi aloqa davomida ta‘lim oluvchi, o‘quvchi resurs sifatida muayyan pedagogik tizimning yakuniy mahsuli mutaxassis sifatida shakllanib, madaniy va ijtimoiy muhitda faoliyat ko‘rsatish uchun safarbar etiladi [2].

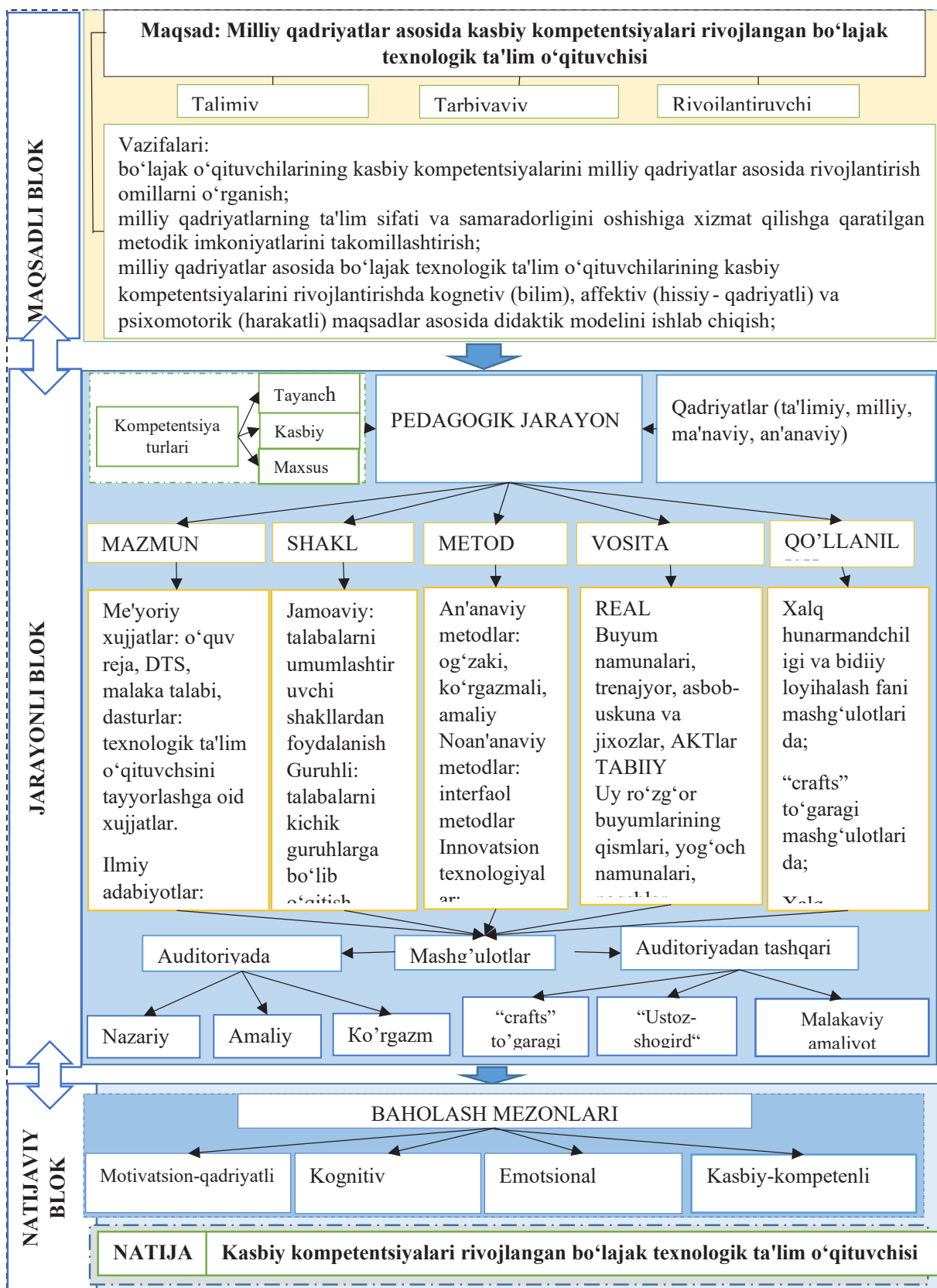
Tizim sifatida tizim sifatlariga ega bo‘lgan qaralayotgan tizimning nisbatan erkli, maqsad, yaxlitlik, bog‘lanishlarga ega qismi qaraladi. Tizim – bu muayyan bir tashqi shart-sharoitda muammoli vaziyatlarni yechish maqsadiga qaratilgan mehnat faoliyati, funksiyasi va tuzilmasi ekanligini aytish joiz [1].

Tadqiqot ishi doirasida tizim va muhit o‘rtasidagi aloqadorlikni o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, muhit tizimga resurslarni yetkazib beradi, tizimdan esa faoliyatning yakuniy natijasini qabul qilishi bilan izohlandi.

Shunisi e‘tiborliki, tizimning faoliyat natijalari prinsipial jihatdan muhitni yarata olmaydi, ya‘ni tizim muhitga o‘z ehtiyojlarini qondirish manbai sifatida kerak bo‘ladi. Pedagogik tizimlarni tahlil qilish ikki kategoriyada amalga oshiriladi: subyektlar, ya‘ni ular o‘zaro ta‘sirlashib, tizimning mavjudligiga asos bo‘luvchi maqsadga erishish uchun xizmat qiladi va obyektlar, ya‘ni ular bilan ta‘sirlashuv natijasida subyektlar shaxsiy funksiyalarini amalga oshiradi. Ta‘lim mazmuni ta‘lim oluvchi ongi yordamida o‘zlashtiriladi va o‘zgartiriladi, shaxs tomonidan o‘quv faoliyati jarayonida dunyoqarash, qadriyatlar va mohiyatlar, e‘tiqodlar, tasavvurlar, bilim va ko‘nikmalar tizimiga aylantiriladi.

Yuqorida ko‘rsatilgan tizimning shakllanish bosqichlarining muammoli vaziyatda qo‘llanilishi, tizimning maqsadi, mehnat faoliyati, mehnat funksiyalari va tuzilmasini aniqlash tashqi muhit tomonidan chegaralangan sharoitda faoliyat ko‘rsatuvchi real tizimlarning etaloni bo‘lib xizmat qila oladigan tashkiliy-metodik tizimni yaratish imkonini beradi. Bunda tizim – maqsadga muvofiq faoliyat ko‘rsatuvchi tuzilma bo‘lib, u muayyan tashqi muhitda muammoli vaziyatni hal etish imkoniga ega bo‘ladi. Aniq bir tizimlarni loyihalash va tahlil qilishda quyidagi omillarni hisobga olish zarur: tizim ishlashining maqsadi; tizim komponentlari va ularning munosabatlari; tizim bilan atrof-muhitning o‘zaro ta‘siri. Tizimlarni ichki va tashqi muhit bilan axborotlarni uzatish, qabul qilish, saqlash hamda qayta ishlash nuqtai nazaridan tadqiq qilish hamda loyihalashga tizim axborotli yondashuv deb ataladi.

Modelning maqsadi uch darajada: ta‘limiy – milliy qadriyatlar asosida «Xalq hunarmandchilik va badiiy loyihalash» fanini o‘qitish jarayonini tashkillashtirish, talabalarni xalq hunarmandchilik elementlari bilan tanishtirish; tarbiyaviy – bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchilarida xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiyalarni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish (xalq hunarmandchiligining turlari, buyumlarni yasash jarayoni, naqsh turlari, yog‘ochni turlarga ajratgan holda turlarga ajratilishi)ni o‘rgatish; rivojlantiruvchi – bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchilari xalq hunarmandchiligiga oid ilmiy ma‘lumotlarni milliy qadriyatlar asosida o‘rganish, ularda elementar tahlil, sintez qilish hamda xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirish kiritildi. Tadqiqot ishi jarayonida bo‘lajak texnologik ta‘lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini milliy maqsadida didaktik model ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Milliy qadriyatlar asosida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik modeli

Shuni ta'kidlash joizki, model tadqiqot ishida o'qituvchi faoliyati modeli tuzilmasi nafaqat matn tarzida, balki umumiy ko'rinishdagi sxema tarzida ham keltirildi. Bu ixtiyoriy pedagogik faoliyatni modellashtirish imkonini beradi.

Mazkur model uchta blokka (maqsadli blok, jarayonli blok, natijaviy blok) ajratilib, maqsadli blok (maqsad, ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, vazifalar), jarayonli blok (kompetensiya turlari (tayanch, maxsus, kasbiy), qadriyatlar (ta'limiy, milliy, ma'naviy, an'anaviy), pedagogik jarayon (mazmun, shakl, metod, vosita, qo'llanish sohasi), mashg'ulotlar (auditoriya va auditoriyadan tashqari)), natijaviy blok (baholash mezonlar (motivatsion-qadriyatli, kognetiv, emotsional va kasbiy-kompetentli) hamda natija) ni o'z ichiga oladi.

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiyalarini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi kompetensiyaning turlari tayanch, kasbiy va maxsus kompetensiyalar hisoblanadi. Ushbu pedagogik jarayonni baholash motivatsion-qadriyatli, kognetiv, emotsion va kasbiy-kompetentli mezonlarga ko'ra amalga oshiriladi. Bu mezonlarga asoslanib, o'zlashtirishning yuqori, yaxshi va o'rta darajalari ishlab chiqildi, Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiyalarni milliy qadriyatlar asosida rivojlanganligi baholandi. Natijada, milliy qadriyatlar asosida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiyalarining rivojlanganligiga erishildi.

Model – pedagogik muammoning qismlarga bo'lingan holda kichik obyektlarda o'rganilishi, jarayonlarning tashkil etilish natijasida umumiy global maqsadga yo'naltirilgan holda, bosqichma-bosqich ta'lim natijalariga erishish hamda bir butun holatda jarayonni yuritish va nazorat qilish imkoniyatida yaxlit maqsadga erishish [3].

Model to'rta vazifani qamrab olgan bo'lib, unda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish omillarni o'rganish, milliy qadriyatlarining ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilishga qaratilgan metodik imkoniyatlarini takomillashtirish, milliy qadriyatlar asosida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda kognetiv (bilim), affektiv (hissiy - qadriyatli) va psixomotorik (harakatli) maqsadlar asosida didaktik modelini ishlab chiqish, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishga xizmat qiluvchi dasturiy va metodik ta'minotini yaratishni o'ziga vazifa sifatida qabul qiladi.

Modelda pedagogik jarayon quyidagi darajalar bilan metodik elementlar ko'rsatildi. Mazmun (Me'yoriy hujjatlar: o'quv reja, DTS, malaka talabi, dasturlar: texnologik ta'lim o'qituvchsini tayyorlashga oid hujjatlar. Ilmiy adabiyotlar: ilmiy va texnik adabiyotlar elektron qo'llanmalar O'UMLar, elektron manbalar. Qo'shimcha materiallar: didaktik manbalar, ko'rgazmali qurollar, maket va trenajyorlar); shakl (Jamoaviy: talabalarni umumlashtiruvchi shakllardan foydalanish. Guruhli: talabalarni kichik guruhlariga bo'lib o'qitish. Yakka: individual tarzda mashg'ulotlar tashkil etish.); metod (An'anaviy metodlar: og'zaki, ko'rgazmali, amaliy. Noan'anaviy metodlar: interfaol metodlar. Innovatsion texnologiyalar: Loyihalash metodi, CLEVER portfolio, "eminbar" texnologiyasi); vosita (Real: buyum namunalari, trenajyor, asbob-uskuna va jihozlar, AKTLar. Tabiiy: uy-ro'zg'or buyumlarining qismlari, yog'och namunalari, naqshlar. Bosma: ko'rgazmali plakatlar, panolar, chizmalar va sxemalar), qo'llanish sohasi (Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash fani mashg'ulotlarida; "crafts" to'garagi mashg'ulotlarida; Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonida.) uzviy bog'langan.

Auditoriyada nazariy, amaliy, ko'rgazmali, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar, "crafts" to'garagi, ekskursiya, ustoz-shogird tizimi va malakaviy amaliyotlarda tashkil etildi.

Tadqiqot ishini olib borishda, eng avvalo, uning maqsadini, ushbu maqsadga erishish uchun pedagogik jarayonni belgilab olindi va belgilab olingan pedagogik jarayon orqali natijaga erishildi. "Maqsad-maqsadga eltuvchi jarayon-natija" bu ta'limiy uchlik hisoblanadi. Pedagogik uchlikning o'rta bo'g'ini jarayonga hozirgi vaqtda e'tibor kuchaygan bo'lsada, bir qator pedagog olimlar ushbu pedagogik zanjirning boshidagi va oxiridagi halqalari ustida bir qancha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ushbu soha bo'yicha Chikago universiteti professori Blum tomonidan bilim olish sohasidagi o'quv maqsadlari taksonomiyasining

yaratilishi e'tiborga molik.

“Taksonomiya” atamasi yunoncha soʻzdan olingan boʻlib taxis (tartib boʻyicha joylashuvi) va nomos (qonun) soʻzlari birikmasidan iborat boʻlib, oʻrganilayotgan obyektlarni oʻzaro aloqadorlik asosida tasniflash va tizimlashtirish maʼnosini anglatadi [1].

Blum taksonomiyasi oʻquv faoliyatining turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan, kognitiv (bilish), affektiv (hissiy – qadriyatli), psixomotor (harakatli). Texnologiya fanidan mashgʻulotlarni tashkil etishda talabalarning har bir soha boʻyicha mashgʻulotlarni mustaqil oʻzlashtira olish, tanqidiy fikrlash va hunarmandchilikka oid kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda taʼlim jarayonidagi holati haqida toʻxtalib oʻtamiz.

Kognitiv soha. Bu sohada hunarmandchilikka oid olingan texnik bilimlarni fanga oid yangi bilimlarni oʻzlashtirishda texnologik jihatdan qayta takrorlash, ularni egallangan kompetensiyalar bilan uygʻunlashtirish natijasida yangi texnik-texnologik mashq bajarish qonun-qoidalarini oʻrganish zaruratiga tegishli oʻquv maqsadlari kiritiladi.

Affektiv soha. Oʻquvchilarni hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida hunar egallashga boʻlgan qiziqish va moyilliklarni rivojlantirish, ichki hamda tashqi psixologik taʼsirlar natijasida texnologik munosabatni shakllantirish, uni mustaqil ravishda amaliy mashgʻulotlarni bajarishda tushunib yetish orqali katta hayotga tatbiq qilish maqsadlari kiritiladi.

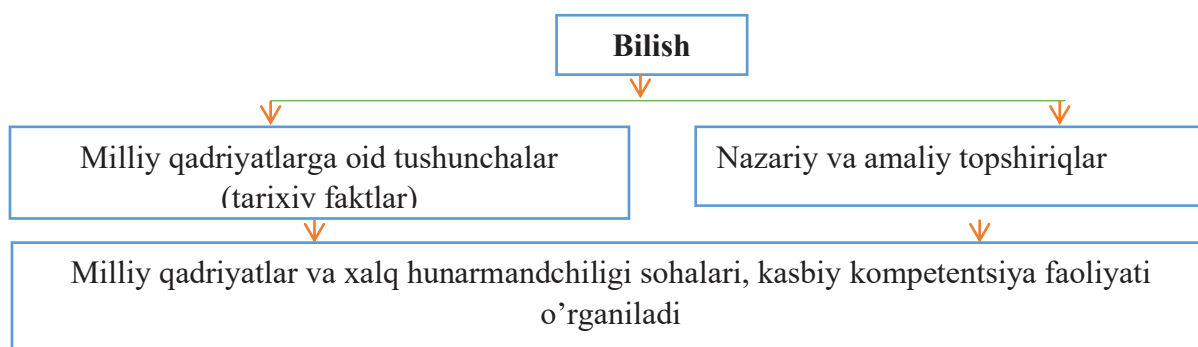
Psixomotorli soha. Bunga hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonidagi psixologik faoliyat, texnik va texnologik jarayonlarda jismoniy faoliyat natijasida asab muskullarini markazlashtirish kompetensiyalarini shakllantirish bilan bogʻliq maqsadlar kiritiladi.

Blum taksonomiyasi asosida hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarning rivojlantirish maqsadi, mazmuni, shakllari ilmiy asoslandi.

Boʻlajak texnologik taʼlim oʻqituvchilarning hunarmandchilikka oid kasbiy sifatlarini rivojlantirish metodikasi bevosita B.Blumning bilim olish sohasidagi oʻquv maqsadlari taksonomiyasi asosida quyidagi olti toifadagi asosiy oʻquv maqsadlaridan iboratligidan kelib chiqib ishlandi.

Tadqiqot ishida boʻlajak texnologik taʼlim oʻqituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda B.Blum taksonomiyasi (bilish, tushunish, qoʻllash, analiz, sintez, xulosa) asosida ochib berilgan [1].

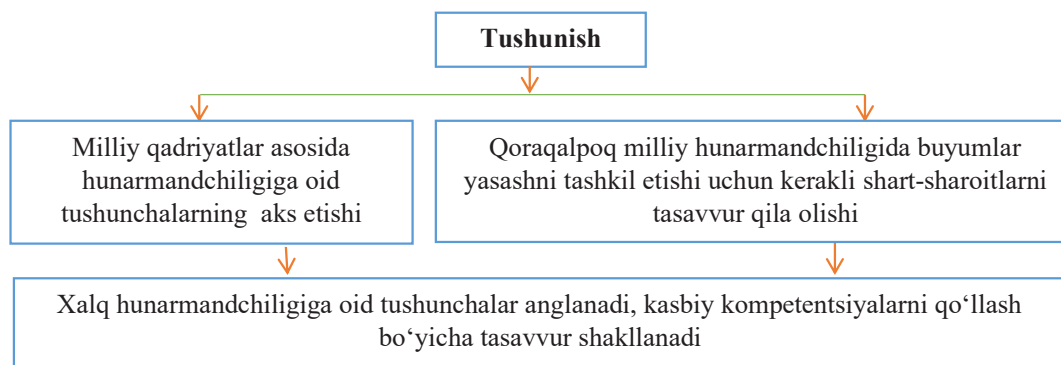
Oʻquv maqsadlarning ushbu olti asosiy kategoriyalarini dars va darsdan tashqari mashgʻulotlar jarayonida boʻlajak texnologik taʼlim oʻqituvchilarning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi koʻrinishlarini ochib berishga, ushbu kategoriyada boʻlajak texnologik taʼlim oʻqituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish xususiyatlarini namoyon etish kabi oʻquv maqsadlarini ishlab chiqishni nazarda tutadi (2-rasm).

2-rasm. Boʻlajak texnologik taʼlim oʻqituvchilarning oʻquv bilish darajasidagi kompetensiyalarni rivojlantirish kasbiy kompetentligi

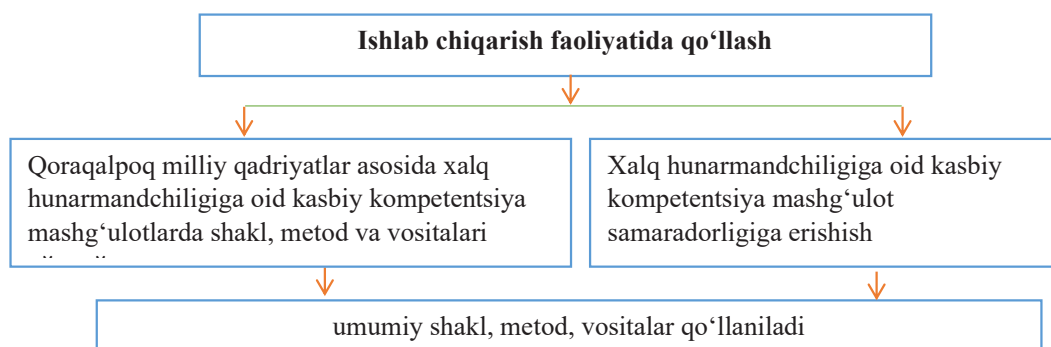
1. Boʻlajak oʻqituvchilarning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish darslari va amaliy mashgʻulotlarda xalq hunarmandchiligiga oid ishlab chiqarish jarayonlarni tushunishi – ishlab chiqarish operatsiyalarining bir turdan ikkinchisiga oʻzgarishi, kasbiy yondasha olishi, natijalariga taʼsir qiluvchi takliflar kiritish, mashgʻulot jarayonida vaziyatlarning oʻzgarishini nazarda tutadi.

2. Xalq hunarmandchiligiga oid tushunchalar orqali bo‘lajak texnologik ta’lim yo‘nalishi o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda olingan ko‘nikmalarni amaliyotda qo‘llash, innovatsion ta’lim jarayonida amaliy faoliyat bilan shug‘ullanish, texnologiya darslari va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda xalq hunarmandchiligiga oid va mashg‘ulotlarni tashkil etishda optimal shakllar, metodlar va vositalarni qo‘llash ko‘nikma va malakalarini shakllantirish (3-rasm).

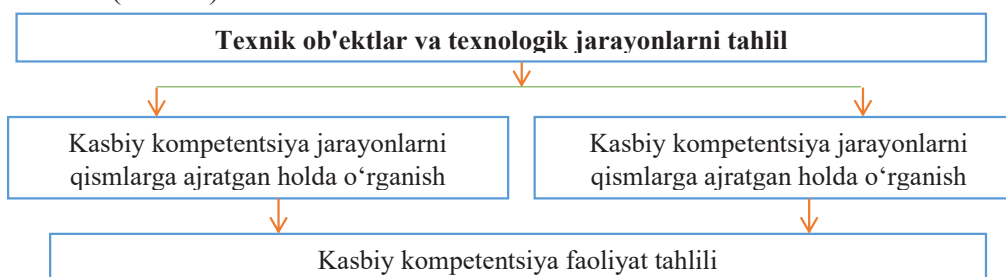
3-Rasm. Xalq hunarmandchiligiga oid va kasbiy kompetensiyalarni joriy etilishini tushunish bo‘yicha kompetentligi

Ushbu faoliyat davomida milliy qadriyatlar asosida xalq hunarmandchiligiga oid amaliy kasbiy faoliyat qoidalari, usullari, shakllari nazariyalari sinab ko‘riladi (4-rasm).

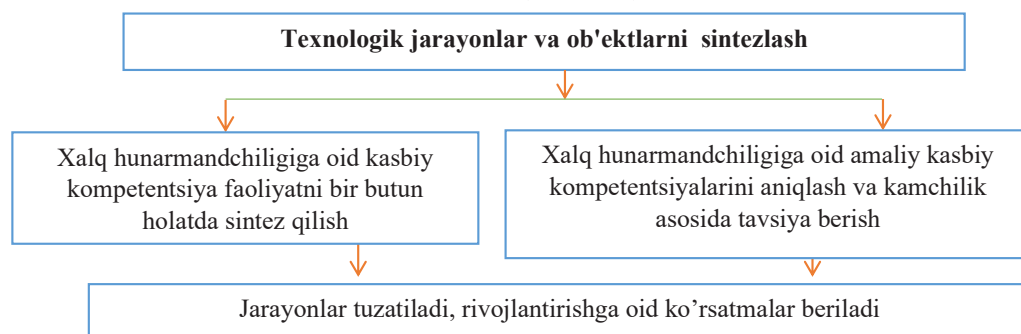
4-Rasm. Bo‘lajak o‘qituvchilarni xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiya mashg‘ulotlar jarayonda shakl, metod va vositalarni amaliyotda qo‘llash

3. Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda faoliyat tahlili orqali jarayonlarni metodik unsurlarini tahlil etish, ularning o‘zaro munosabatlarini o‘rganish va hunarmandchilikka doir kasbiy kompetensiyalar asoslarini o‘zlashtirish, kasbiy tushunchalar mohiyati hamda uning tarkibiy qismlarini bilish talab etiladi (5-rasm).

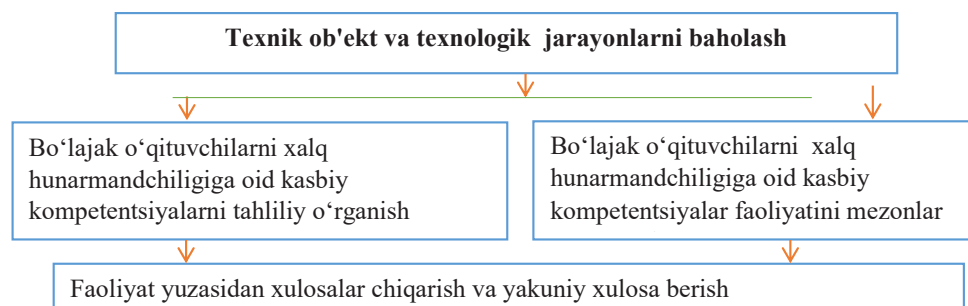
5-Rasm. Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda xalq hunarmandchiligiga oid faoliyatining tahlili

4. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini hunarmandchilikka bog'liq kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirishda mashg'ulotlar yordamida talabalarga ta'lim olish jarayonida sohaga oid bilimlarni o'zlashtirishi va kasbiy faoliyatga doir tajribalarga ega bo'lish mexanizmlarini nazarda tutadi (6-rasm).

6-Rasm. Bo'lajak o'qituvchilarni xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiya faoliyat sintezi

5. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarni xalq hunarmandchiligiga oid kasbiy kompetensiya faoliyatini baholash, dars va darsdan tashqari amaliy mashg'ulotlar jarayonida egallangan bilimlar, metodlarni qabul qilingan maqsadni hisobga olgan holda baholash (7-rasm).

7-Rasm. Bo'lajak o'qituvchilarni xalq hunarmandchiligiga oid amaliy ijodiy faoliyatini baholash

Blum taksanomiyasi komponentlarini 5112100-texnologik ta'lim yo'nalishining kasbiy va ixtisoslik fanlarini o'qitishda qo'llash ta'lim sifati va samaradorligi oshishiga xizmat qiladi. Chunki, talabalarining fanlardan konspektlar yoki kitoblarni yodlab kelishiga yuqori baho beriladi, bu esa ta'lim oluvchilarni yodlashga o'rgatib qo'yishimizga olib keladi. Blum taksanomiyasi buning aksi bo'lib, talabalar metodik, ilmiy va ommabop manbalardan o'qib o'rgangan axborotlarni tushunishi, amalda qo'llay olishi, amalda qo'llagan bilimlarni analiz, sentiz qilib xulosalar chiqarishlariga o'rgatishlariga imkon beradi. Ta'lim beruvchilar ta'lim oluvchilarning bilimini baholashda komponentlar asosida baholasa natijasi xalq ravnaqiga foyda keltiradigan, yuksak malakali, raqobatbardosh kadrlarni yetishishiga zamin yaratiladi.

Tadqiqot ishimiz jarayonida biz talabalar loyihani muvaffaqiyatli bajarishlari uchun bilishlari lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar quyidagilardan iborat ekanligini tahlil qildik:

Milliy hunarmandchilik, an'analar va urf-odatlar, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi, to'qimachilik, zargarlik, terichilik tasnifini talabalar bilishi lozim:

Talaba ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak: tahlil etish, taqqoslash, tizimlashtirish, umumlashtirish, loyihalash.

Talaba malakalarga ega bo'lishi kerak: individual va hamkorlikda ishlash, kognitiv, evristik,

креатив faoliyat malakalari.

Turlanish belgilari bo'yicha loyihaga tavsif: turi amaliy; fan va mazmun jihatdan ko'lamli bir fan bo'yicha foydalaniluvchi monoloyiha; talabalar o'quv loyiha faoliyatlarini muvofiqlashtirish tavsifi bevosita; ishtirokchilar soni 5 tadan 8 tagacha ishtirokchi bo'lishi mumkin; bajarish muddati qisqa muddatli bir hafta ichida.

Portfolioni to'plash odatda ta'limning birinchi bosqichidanoq boshlanadi va doimiy ravishda nazorat qilib boriladi. "CLEVER portfolio" metodidan to'g'ri foydalanish uchun quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

talabalarga ma'lumotlarni to'plashga va ularni baholashga oid aniq va tushunarli yo'riqnomalar berish kerak (qanday materiallar kiritilishi kerak, qaysilari kiritilmaydi, baholashda qanday ko'rsatkichlar birinchi navbatda e'tiborga olinadi, qaysilari ikkinchi daraja va hokazo); materiallarning tipi va formatlari; baholash usullari va mezonlari.

Bu metod hozircha kam qo'llaniladigan metodlar sirasiga kiradi va asosiy metodlarga qo'shimcha sifatida ishlatiladi. Pedagogik jarayonning tarkibiy qismlaridan biri jarayonni amalga oshirish uchun mashg'ulot kerak bo'ladi. Mazkur modelda mashg'ulotlarni auditoriyada va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda amalga oshirish tadqiq etildi.

Xulosa: yuqoridagilardan kelib chiqib, takidlash mumkinki, Upgrade (yuksaltirish) ta'lim metodidan va uning imkoniyatlari nazarda tutilgan; ularni bilish va muqobil foydalanish esa o'z navbatida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyalarini milliy qadriyatlar asosida rivojlanishiga tayyorlash, talabalarning fanga oid kasbiy kompetentsiyalarining shakllanishi va rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.

Sharipov Sh.S. O'quvchilar dizaynerlik ijodkorligi. -T.: Fan. - 2006. 95 b.

Bim-Bad B.M. Педагогический инциклопедический словарь. – М., 2002. –S.109-110

ASTRONOMIK MA'LUMOTLAR BAZALARIDAN FOYDALANIB LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH

Kutlimuratov Sardor Sharipbayevich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, dotsent v.b., p.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida "Umumiy astronomiya" fanini o'qitishda talabalarning kasbiy va ilmiy kompetensiyasini rivojlantirish, tadqiqotchilik ko'nikmalarni shakllantirish ishlari qaralgan. Bu SDSS kuzatuv ma'lumotlar bazasidan galaktikalar to'dalarining tasvirlarini olish usullari va olingan tasvirlarni qayta ishlash metodlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, astronomiya, ma'lumotlar bazasi, galaktika, zichlik.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АСТРОНОМИЧЕСКИХ БАЗ ДАННЫХ

Кутлимуратов Сардор Шарипбаевич

*Чирчикский государственный педагогический университет, и.о. доцент, д.ф.п.н.
(PhD)*

Аннотация. В данной статье речь идет о развитии профессиональной и научной компетентности студентов, формировании исследовательских навыков при преподавании «Общей астрономии» в высших учебных заведениях. Описаны методы получения изображений скоплений галактик из наблюдательной базы данных SDSS и методы обработки полученных изображений.

Ключевые слова: образование, астрономия, база данных, галактика, плотность.

ORGANIZING LABORATORY EXERCISES USING ASTRONOMICAL DATABASES

Kutlimuratov Sardor Sharipbayevich

Chirchik State Pedagogical University, acting associate professor, d.ph.p.s. (PhD)

Abstract. This article deals with the development of professional and scientific competence of students, formation of research skills in teaching «General Astronomy» in higher education institutions. It describes methods for obtaining images of galaxy clusters from the SDSS observational database and methods for processing the obtained images.

Keywords: education, astronomy, database, galaxy, density.

Dunyoda astronomiya fanini o'qitish sifatini oshirish va yosh avlodning astronomik tasavvurlarini rivojlantirishda amaliy jihatdan onlayn va oflayn tarzda astronomik kuzatuvlar o'tkazish bilan bir qatorda zamonaviy kuzatuv ma'lumotlariga asoslangan astronomik bazalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro astronomiya ittifoqi (IAU) ning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategik rejasida professional astronomlar o'rtasida astronomik bilimlarni almashishni rag'batlantirish va osonlashtirish; kasbiy vazifalarni muvofiqlashtirish va professional darajada boshqa sohalar bilan hamkorlikni muvofiqlashtirish; mukofotlash orqali astronomiyada ilg'or tajribalarni tan olish; astronomiya taraqqiyotida bag'rikenglikni rivojlantirish; astronom va olimlarning kelgusi avlodi taraqqiyotiga ko'maklashish; astronomiyadan foydalanish orqali global rivojlanishni rag'batlantirish; astronomiya sohasida jamoatchilik bilan hamkorlik; maktab darajasida o'qitish va ta'limni rag'batlantirish uchun astronomiyadan foydalanish kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Dunyoda talabalarining ijodkorlik va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish, ilmiy xabardorlik faoliyatini rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Mazkur ishlanmalar tadqiqot yo'nalishlari va vazifalarini tanlashda innovatsion yondashuvlar, talabalarning nostandart fikrlash va maqbul qaror qabul qilish, doimiy ravishda yangi g'oya, texnologiyalarni amaliyotga tadbiiq etish ko'nikmalarini

hosil qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Mamlakatizda ta'lim islohotlari natijasida ta'lim muassasalarining moddiy texnik bazasi va axborot almashinish tizimlarini rivojlantirish, o'quv jarayoniga axborot texnologiyalari hamda dasturiy-pedagogik vositalarini integratsiya qilish, o'quv-metodik ta'minotni yaxshilash bo'yicha keng imkoniyatlar yaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan[1, 7-11]. Shunga asosan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida fizika va astronomiya yo'nalishi talabalarida astronomiyaga oid bilim, ko'nikma, malakalarini va ilmiy tadqiqotchilik salohiyatini rivojlantirishda auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil o'qitishning zamonaviy usullaridan foydalangan holda onlayn kuzatuv usullari va zamonaviy elektron bazalardan foydalanishni integratsiya qilish bo'yicha o'qitish modellarini ishlab chiqish asosida o'qitishning metodik tizimini takomillashtirishni taqozo etadi.

Umumiy astronomiyani o'qitishda bo'lajak o'qituvchilarning ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirish, ularni ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirish uchun xizmat qiladi. Iqtidorli talabalar orasidan ushbu sohada malakali kadrlarini tayyorlash hamda o'sib kelayotgan yosh avlodni astronomiyaga qiziqtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Sohaga oid so'nggi ilmiy tadqiqot yutuqlaridan foydalanib astronomiya fanidan adabiyotlarni yangilab borish hozirgi zamon talabi hisoblanadi.

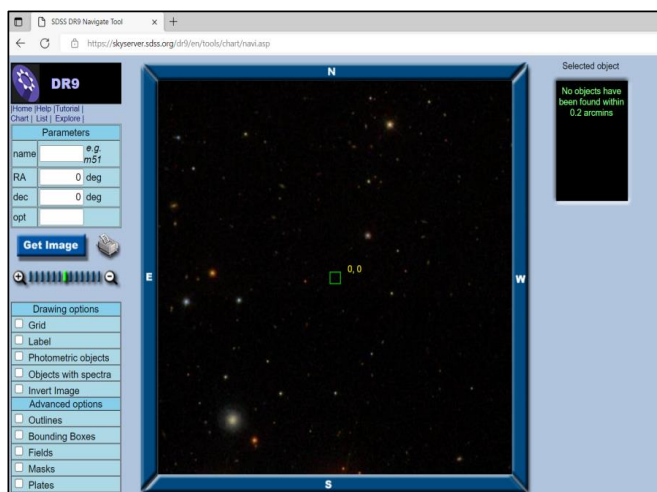
Astronomiya sohasida oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni va darsliklar mazmunini yaxshilashda M. Mamadazimov ishlari, virtual laboratorning joriy qilinishini I. Sattorovning ishlarida, mavzularning zamonaviy ilmiy tadqiqot natijalari bilan boyitilib, talabalarning ilmiy kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan ishlarni A. Tillaboevlar ishlarida ko'rishimiz mumkin [2-3].

Talabalarning ilmiy tadqiqotchiligini rivojlantirish metodikasining o'quv materialini berish jarayonida fanlar integratsiyasi orqali astronomik kuzatuv natijalari ma'lumotlariga e'tibor qaratish, elektron ma'lumotlar bazalari asosida adabiyotlarni zamonaviy astronomiya yutuqlari bilan boyitish, fanlar integratsiyasida o'quv axborot tarkibini aniqlash, bilimlarni tizimlashtirish, o'quv jarayonining eng muhim elementlariga e'tibor qaratiladi, ilmiy tadqiqotga yo'naltirish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali talabalarda mantiqiy, muammoli, ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatini beradi[4-6]. Zamonaviy astronomiyaning mazmunini boyitishda albatda ilmiy tadqiqot yutuqlarining o'rni beqiyos bo'lib, bunday natijalar elektron ma'lumotlar bazalarida berib boriladi.

SDSS ma'lumotlar bazasi "Nyu-Meksikodagi Apache Point" observatoriyasida 2,5 metrli keng maydon teleskopi yordamida yulduzlar va galaktikalarning ko'pspektrli tasvirlari va qizilga siljish spektrlarini keng ko'lamli o'rganish asosida yaratilgan. Tadqiqotlar 2000 yilda boshlangan, loyiha davomida osmon sferasining 35% dan ortig'i xaritagaga tushirilgan, 500 millionga yaqin ob'ektning fotometrik kuzatuvlari va 3 milliondan ortiq ob'ektlar uchun spektrlar olingan. Galaktikalar tasvirlarining o'rtacha qizilga siljish 0,1 ni tashkil etdi; yorqin qizil galaktikalar uchun $z=0,4$ gacha, kvazarlar uchun $z=5$ gacha. Loyiha bir necha bosqichlarga bo'lingan: SDSS-I (2000-2005), SDSS-II (2005-2008), SDSS-III (2008-2014), SDSS-IV (2014-2020). Ko'rib chiqish paytida to'plangan ma'lumotlar alohida nashrlar (Data Release) shaklida nashr etiladi, ularning eng oxirgisi DR13 2016 yil avgust oyida nashr etilgan. 2020 yil iyul oyida, 20 yillik astrofizik tadqiqotlaridan so'ng, Sloan Digital Sky Survey Koinotning kengayish tarixidagi 11 milliard yillik bo'shliqni to'ldirib, bugungi kunga qadar eng katta va eng batafsil 3D xaritasini nashr etdi va uni qo'llab-quvvatlovchi ma'lumotlarni taqdim etdi. Koinotning tekis geometriyasi nazariyasi va turli sohalar har xil tezlikda kengayib borayotganini tasdiqlaydi.

Biz "Umumiy astronomiya" fanida quyidagi laboratoriya ishining uslubiy va dars ishlanmasini ishlab chiqdik. Bu laboratoriya ishida galaktikalarning to'dalari ko'rinma sirt zichligini aniqlash bo'yicha SDSS bazasidagi tasvirlar olib o'rganiladi. Buning uchun <https://>

skyserver.sdss.org/dr9/en/tools/chart/navi.asp shu havola orqali kiriladi va to‘dalarning koordinatalarini kirgizish orqali ularning tasvirlari olinadi (1-rasm).

1-rasm. SDSS tasvir qidiruv oynasi

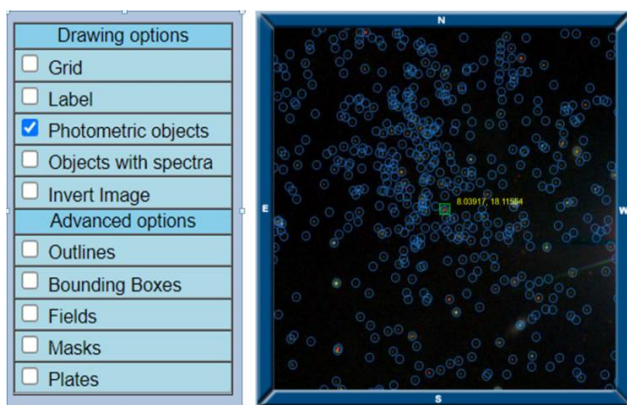
To‘da tasvirini olish uchun Vizier dan olingan katalogdan “REJ2000” va “DEJ2000” qiymatlar 2-rasmda ko‘rsatilganiday “RA” (to‘g‘ri chiqish) va “dec” (og‘ish) darchalariga yoziladi. Darchalar to‘g‘ri to‘ldirilganidan keyin “Get Image” tugmasiga kursorni qo‘yib bir marta bosiladi. Bunda ko‘rsatilgan koordinatalar bo‘yicha to‘da tasviri topiladi (2-rasm katta ekran ichida to‘da tasviri, o‘ngdagi kichik ekranda biz koordinatasini kirgizgan galaktika tasviri ko‘rsatigan).

2-rasm. SDSS da J003209.4+1890656 galatikalalar boy to‘dasi

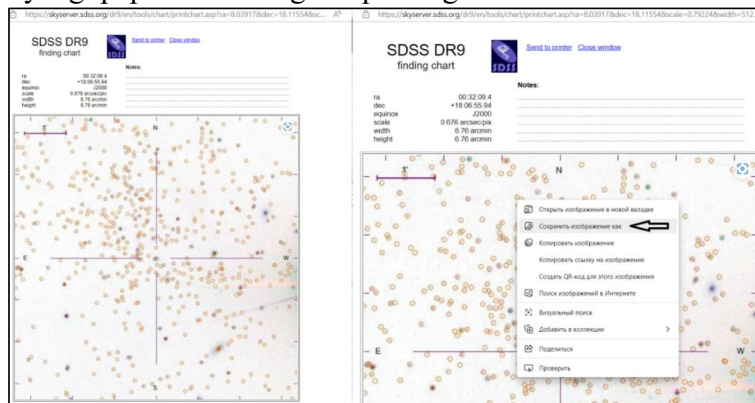
Agar to‘da markazi biz kirgizgan koordinatalarga mos kelmasa (to‘da markazi sifatida galaktikalar konsentratsiyasi eng yuqori bo‘lgan qilsmi olinadi), S-janub, E-sharq, N-shimol, W-g‘arb tugmalarini bosish orqali to‘da markazini ekran markaziga to‘g‘irlashimiz kerak bo‘ladi.

Endigi qiladigan ishimiz tasvirda ko‘rinib turgan fotometrik ob‘yektlarni alohida belgilab olish bo‘ladi. Buning uchun “Drawing options” ustunidan “Photometric objects” ustiga kursorni qo‘yib bir marta bosiladi (3-rasm, chapda). Bunda tasvir quyidagicha ko‘rinishga o‘tadi (3-rasm, o‘ngda).

3-*rasm.* Fotometrik ob'yektlar belgilash

Endi tasvirni “**jpeg**” formatda olish kerak bo'ladi, buning uchun “**Get Image**” o'ng tarafidagi “**printer**” belgisini kursor bilan bosamiz, shunda yangi sahifa ochiladi (8-*rasm*). Endi bu tasvirni “**jpeg**” formatda saqlash uchun kompyuter sichqonchasining o'ng tarafini bosib, hosil bo'lgan ustundan “**rasm sifatida saqlash**” yozuvi ustiga bir marta kursor bilan bosiladi. Bunda siz tasvirni kompyuterda yangi papka ochib unga saqlashingiz mumkin.

4-*rasm.* Tasvirni kompyuterga yuklab olish

Tasvir 6,76 ga 6,76 arcmin yoki 13,52 ga 13,52 arcmin o'lchamda olinadi. Chunki shu o'lchamlarda to'ladagi galaktikalar taqsimotda yaxshi ko'rinadi. Tasvirni kerakli o'lchamda yuklab olganimizdan keyin, to'ladagi galaktikalar taqsimotini o'rganish mumkin bo'ladi. Shulardan kelib chiqib dars mashg'ulotlarida talabalarining tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida laboratoriya mashg'uloti ishlanmasini qildik.

Laboratoriya mashg'uloti ishlanmasi

Mavzu. Galaktikalar to'dalarining ko'rinma sirt zichligini aniqlash

1-jadval

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (10 min).	1.1. Laboratoriya ishining maqsadi va o'quv faoliyatining natijalari ma'lum qilinadi.	1.1. Eshitadi, yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	2.1. Talabalar e'tiborini jalb etish va bilim darajalarini aniqlash uchun tezkor savol-javob o'tkazadi; 2.2. O'qituvchi kompyuter vositalaridan foydalangan holda laboratoriya ishini bayon etadi; 2.3. Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e'tibor qilishni va yozib olishlarini ta'kidlaydi.	2.1. Eshitadi. O'ylaydi, javob beradi va to'g'ri javobni eshitadi 2.2. O'qituvchi ko'rsatmalari asosida ishni bajaradilar. 2.3. E'tibor qaratadi, yozib oladi.
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	3.1. Mavzuga yakun yasaydi va talabalar e'tiborini asosiy masalalarga qaratadi. 3.2. Ish yuzasidan nazariy savollar beriladi	3.1. Eshitadi, aniqlashtiradi. 3.2. Savollarga javob topadi.

Laboratoriya mashg'ulotining bajarish texnologiyasi

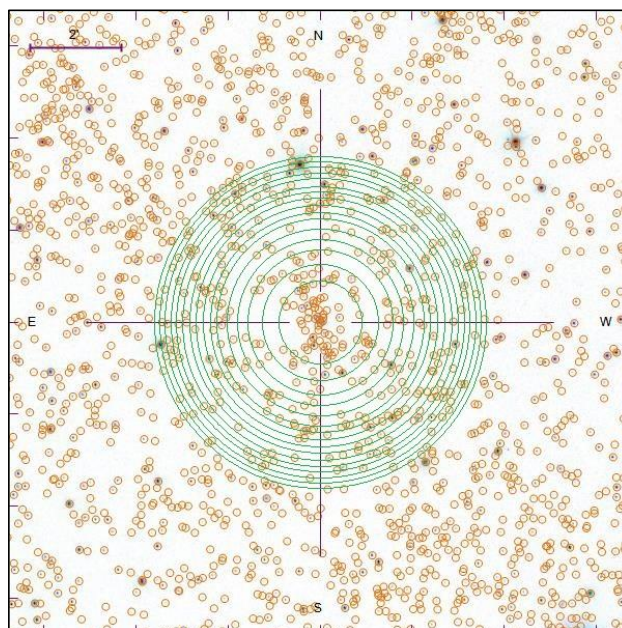
Vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Birgalikda o'qish usuli va "B.B.B" jadvali grafik organayzeridan foydalangan holda.
Laboratoriya mashg'ulotining rejasi	1. Galaktikalar to'dalarining katalogini olish. 2. Galaktikalar to'dalarining tasvirini olish. 3. Galaktiklarning to'dadagi sirt zichligini hisoblash.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> Talabalarni ma'lumotlar bazalaridan foydalanishga o'rgatish, Koinotning katta masshtabli strukturasi tashkil qiluvchi ob'yektlar sirt zichligini aniqlash orqali ularning dinamik strukturasi o'rganish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> - Galaktikalar to'dalari kataloglari; - Katalog parametrlarini tushuntirish; - Galaktiklarning to'dadagi sirt zichligini hisoblash.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> Talaba: - Kuzatuv ma'lumotlar bazalaridan mustaqil foydalanib, galaktikalar to'dalari kataloglarini oladilar; - Katalogda berilgan ob'yektlarning fizik parametrlari haqida tushunchaga ega bo'ladilar; - Galaktiklarning to'dadagi sirt zichligini hisoblashda matematik va fizik usullarni o'rganadilar;
O'qitish uslubi va texnikasi	B.B.B texnikasi
O'qitish vositalari	Kompyuter, qog'oz, marker, doska, bo'r
O'qitish shakli	Jamoa, guruh va juftlikda ishlash
O'qitish shart-sharoiti	Proyektor va internet tarmog'iga ulangan kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

2-jadval

Laboratoriya mashg'ulotining texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (10 min).	1.1. Laboratoriya ishining maqsadi va o'quv faoliyatining natijalari ma'lum qilinadi.	1.1. Eshitadi, yozib oladi.
2-bosqich. Asosiy (60 min.)	2.1. Talabalar e'tiborini jalb etish va bilim darajalarini aniqlash uchun tezkor savol-javob o'tkazadi; 2.2. O'qituvchi kompyuter vositalaridan foydalangan holda laboratoriya ishini bayon etadi; 2.3. Talabalarga mavzuning asosiy tushunchalariga e'tibor qilishni va yozib olishlarini ta'kidlaydi.	2.1. Eshitadi. O'ylaydi, javob beradi va to'g'ri javobni eshitadi 2.2. O'qituvchi ko'rsatmalari asosida ishni bajaradilar. 2.3. E'tibor qaratadi, yozib oladi.
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	3.1. Mavzuga yakun yasaydi va talabalar e'tiborini asosiy masalalarga qaratadi. 3.2. Ish yuzasidan nazariy savollar beriladi	3.1. Eshitadi, aniqlashtiradi. 3.2. Savollarga javob topadi.

To'ladagi galaktikalarning taqsimoti o'rganish. Endi olingan tasvirni kompyuteringizdan "Paint" programmasi orqali ochib olamiz va 5-rasmda ko'rsatilgandagi singari xalqalar chizamiz. Xalqalar chizayotganda ular orasidagi aylana yuzalari farqi bir xil bo'lishi kerak $\Delta S_1 = \Delta S_2 = \dots = \Delta S_n$, bunda $\Delta S_n = S_n - S_{(n-1)}$ yuzalar ayirmasidan topiladi (S_n – yuqori aylana yuzi $S_{(n-1)}$ – quyi aylana yuzi). Bunda qanday qilib aylana yuzalari ayirmasi bir xil qilib chizish mumkin? Buning uchun biz birinchi va ikkinchi xalqalarni chizganimizdan keyin har birining yuzasini hisoblab topamiz ($S_n = \pi R_n^2$) va $\Delta S_1 = S_2 - S_1$ dan birinchi yuzlar farqi topiladi. $S_3 = S_2 + \Delta S_1$ va $R_3 = \sqrt{(S_3/\pi)}$ dan keying radius topiladi. Topilgan radiusli xalqani tasvirga chizamiz va kengi xalqalar ham xuddi shunday usulda chizib chiqiladi. Har bir xalqa radiuslari ishning hisobot jadvalga yoziladi. Tasvirga 15 dan 20 tagacha xalqa chizish maqsadga muvofiq bo'ladi.

5-rasm. Oligan tasvirga xalqalar chizish

Keyingi qiladigan ishimiz har bir aylana ichidagi galaktikalar sonini sanab hisobot jadvalga yozishdir. Buning uchun birinchi aylanadagi galaktikalar soni sanalib jadvalga yoziladi, keyin bir va ikkinchi xalqalar orasidagi galaktikalar soni sanalib, birinchi aylanadagi galaktikalar soniga uni qo'shsak ($N_n = N_{n-1} + M$, M- xalqalar orasidagi galaktikalar soni) ikkinchi aylana ichidagi galaktikalar soni kelib chiqadi. Keyingi xalqalardagi galaktikalar soni ham shunday hisoblanadi.

Endi har bir xalqa ichidagi ob'yektlar sonini hisoblab chiqamiz va natijalarni quyidagi hisobot jadvalga yozamiz.

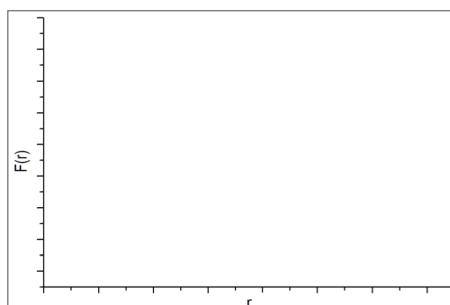
Ko'rinma sirt zichligi $F = \frac{N}{S}$ formuladan topiladi $[F] = \text{arcmin}^{-2}$ yoki arcsec^{-2} birlikda o'lchanadi. Hisoblangan natijalar 3 - jadvalga yoziladi.

3-jadval

Ishning hisobot

№	N	r arcmin	S arcmin ²	F arcmin ⁻²
1				
2				
3				
...				

Hisoblashlar yakunlangach ko'rinma sirt zichligi va to'da radiusining o'zaro bog'lanish grafigi chiziladi.

Bunda grafikni maxsus matematik kompyuter dasturlari yordamida chizish tavsiya etiladi.

Bundan maqsad talaba olgan natijasini matematik funksiyalar orqali tekshirib, to‘daning tuzilishi modelini ishlab chiqishi mumkin bo‘ladi.

Talabalarda ilmiy tadqiqotchilik qobiliyatini astronomik kuzatuvlar va kuztuv natijalari tahlili orqali shakllantirilishi va pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida joriy etilishi, talabalarni ijodiy faollikka yo‘naltirib, erishilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini yangi vaziyatlarda qo‘llay olish, astronomik hodisa va jarayonlari orasidagi o‘zaro bog‘lanish qonuniyatlarini bilishi, ularda kurs ishi, loyiha va ilmiy tadqiqot ishlarini bajarishda eng maqbul usullarni taklif qilish ko‘nikmalarining shakllanishiga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mukhamedov, G. I., Usarov, J. E., Khimmataliyev, D. S. O., & Nurmamatov, S. E. (2023). *Mathematical Foundations of Processing the Results of Astronomical Scientific Observation and a Program Used In PHOTOMETRY*. *Telematique*, 22(01), 1094-1099.
2. Abduraxmonova Sh.R., Tillaboyev A.M. “Oliy ta‘lim muassasalarida astronomiyadan kuzatishlarni tashkil etish metodikasi”. //Ta‘lim va innovatsion tadqiqotlar // №4 2023. 121-124 bb.
3. Jumageldiyeva M.A., Tillaboyev A.M. “Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarda astronomiyadan nomoyishli ko‘rgazmalar o‘tkazish”
4. Olimjonovna, Dadabaeva Feruzakhon, Rahimov Kamoliddin Anvarovich, and Ibrahimova Rana Hamdamovna. «The importance of the principle of historicism in the humanitarization of physics and astronomy education». *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.12 (2022): 92-95.
5. Dadaboyeva, F. O. «Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fizika fanini o‘qitishda steam texnologiyalarining afzalliklari». *E Conference Zone*. 2022.
6. Dadaboeva, F. O., M. Rahimberdieva, and K. A. Rakhimov. «The importance of time aphorisms in strengthening the educational aspects of education.» *Texas Journal of Engineering and Technology* 15 (2022): 117-121.
7. Ernazarov A. N. O ‘rta umumta‘lim maktablarida fizika va astronomiyani kasbga yo‘naltirib o‘qitishda tayanch va fanga oid kompetensiyalarning ahamiyati //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 4. – C. 869-873.
8. Nizamiddinovich E. A. Use of modern teaching technologies in the conduct of physics laboratory works in general secondary schools //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. Special Issue 2. – C. 852-855.
9. Nizamiddinovich E. A., Olim ogli O. B., Xayrulla o‘g‘li A. Z. Umumiy o ‘rta ta‘lim maktablarida fizika fanini oqitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi //O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – T. 2. – №. 20. – C. 168-170.
10. Usarov, J. E., Khimmataliev, D. O., Makhmudova, D. M., Abdusalomovna, H. S., & Nizamiddinovich, E. A. (2023). *Pedagogical Foundations of the Student’s Individual Training Trajectory*. *Telematique*, 22(01), 1259-1264.
11. Tursunov, Ikromjon Gulamjonovich, and Abduvohid Uktamugli Umbarov. «Higher education pedagogical-psychological support of individual educational trajectories of students». *Open Access Repository* 9.6 (2023): 11-15.

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ТРУДОУСТРОЙСТВУ ВЫПУСКНИКОВ ВУЗОВ

*Кучимов Маъруф Кучимович
старший преподаватель Ташкентский архитектурно-строительный
университета.*

Аннотация: В статье рассматриваются экономико-математические методы анализа и моделирования информационных процессов трудоустройства выпускников ВУЗа, описана процедура экспертного оценивания значимости компетенций выпускника, согласно учебному плану, с точки зрения будущих работодателей, для оценки соответствия реальных компетенций выпускников конкретным требованиям работодателей предложена методика и реализована автоматизированная процедура, позволяющая работодателям сделать обоснованный выбор наиболее подходящих из имеющихся претендентов, в результате реализации процедур получается оценка соответствия компетенций, а значит и качества подготовки выпускника, реальным требованиям рынка труда.

Ключевые слова: трудоустройство выпускников, информационные системы, компетентная модель, требования рынка труда.

OLYGOX BITIRUVCHILARINI ISH BILAN TA'MINLASHGA TIZIMLI YONDASHUV

*Kuchimov Maruf Kuchimovich
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti katta o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Maqolada universitet bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash bo'yicha axborot jarayonlarini tahlil qilish va modellashtirishning iqtisodiy va matematik usullari ko'rib chiqiladi, bitiruvchining vakolatlari ahamiyatini ekspert baholash tartibi tavsiflanadi, o'quv rejasiga muvofiq, kelajakdagi ish beruvchilar nuqtai nazaridan, bitiruvchilarning haqiqiy vakolatlarining ish beruvchilarning aniq talablariga muvofiqligini baholash uchun metodologiya taklif etiladi va avtomatlashtirilgan protsedura amalga oshiriladi, bu ish beruvchilarga ish beruvchilarning mavjud da'vogarlar, protseduralarni amalga oshirish natijasida vakolatlarining muvofiqligi va shuning uchun bitiruvchini tayyorlash sifati, mehnat bozorining haqiqiy talablari baholanadi.

Kalit so'zlar: bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash, axborot tizimlari, vakolatli model, mehnat bozori talablari.

SYSTEMIC APPROACH TO EMPLOYMENT OF UNIVERSITY GRADUATES

*Kuchimov Maruf Kuchimovich
Senior Lecturer Tashkent University of Architecture and Civil Engineering.*

Annotation: The economic-mathematical methods of analysis and modeling of information processes of high school graduates employment are considered in this article. The procedure of expert estimation the importance competences of graduates, according to the curriculum, from the point of view of the future employers is described here. For a conformity estimation of real graduates competence the technique of concrete requirements of employers is represented and the automated procedure allowing employers to make the proved choice of most suitable applicants is realised. As a result of realization of procedures it is possible to receive a conformity estimation competences, and thus the qualities of graduate preparation, to real requirements of a labour market.

Key words: graduates employment, information system, competence model, employers requirements

В настоящее время становится очевидным, что с возникновением рыночного механизма спроса и предложения рабочей силы необходим новый механизм взаимодействия института образования и формирующегося рынка труда. Современный этап цивилизационного

развития, переход к постиндустриальному, - информационному обществу требует от системы высшего профессионального образования как социокультурного института обновления содержания его функций, приведения образовательных программ в соответствие с потребностями современного уровня производства и общества [1]. Проблемы, связанные с трудоустройством молодых специалистов, возникающие после окончания вуза, с одной стороны, объясняются дефицитом рабочих мест на рынке труда, а с другой стороны - несоответствием профессиональных качеств выпускников вузов требованиям, предъявляемым современным рынком труда. В меняющихся экономических условиях возрастает роль профессиональноличностных качеств, обеспечивающих конкурентоспособность на рынке труда, построение успешной профессиональной карьеры. Такие задачи, как развитие личности специалиста, подготовка его к мобильному и адекватному поведению на рынке труда не всегда решаются достаточно успешно, что усугубляет трудности трудоустройства после окончания вуза. Взаимодействие [2,3] системы образования и рынка труда связано не только с востребованностью специалистов определенной квалификации и профессии, но и с отношением молодого поколения к труду в целом.

Новая система трудоустройства выпускников вуза должна быть интегрирована в систему управления образованием вуза. При этом современная профессиональная подготовка осуществляется на специальном, социальнопрофессиональном и индивидуально-профессиональном уровнях. Первый уровень формирует профессиональную направленность, профессиональные знания, умения и навыки, способствующие приобретению опыта решения типовых профессиональных задач. Второй уровень интегрирует социальную и специальную компетенцию и характеризует способность индивида ставить проблему профессиональной реализации одновременно в социальных и личностных категориях. Третий уровень базируется на акмеологической парадигме образования, в которой самореализация человека, максимальное использование своего потенциала и возможностей является основной задачей. Таким образом, формируется социальная компетентность личности, объект социальной поддержки становится субъектом устойчивого развития собственных ресурсов, стабильности жизни. Существует два взаимодополняющих способа разработки прогностических моделей:

1) Попытаться раскрыть причинный механизм, то есть найти факторы, определяющие поведение результата прогноза или прогнозируемого показателя, который уже известен или может быть легко найден. Этот путь лежит в основе математического моделирования, его также называют способом создания экономической модели поведения социально-экономического объекта;

2) Попытка предсказать или найти будущее состояние, анализируя существующие временные ряды относительно изолированных индикаторов, не вникая в «причинно-следственную механику» изменений индикаторов.

В процессе разработки прогнозных математических моделей выделяют 6 основных этапов [4].

1. Постановка задачи и ее качественный анализ. На этом этапе необходимо сформулировать суть проблемы, определить допустимые условия и допустимые погрешности (отклонения). При этом необходимо выделить наиболее важные черты и свойства моделируемого объекта, изучить его строение и взаимосвязи его элементов, а также сформулировать гипотезы, способные, по крайней мере, объяснить поведение и развитие объекта.

2. Разработка математической модели. Это этап формализации задачи, т. е. ее выражения в виде конкретных математических соотношений (функций, уравнений, неравенств и т. д.). Сначала определяется тип математической модели и изучаются возможности ее применения в данном вопросе.

3. Логико-математический анализ модели. На этом этапе определяются общие свойства модели и ее решений. Аналитическое исследование определяет уникальность решения, какие переменные входят в решение, в каких пределах они изменяются, каковы тенденции их изменения и т.д. В ситуациях, когда аналитическое исследование моделей

сложных экономических объектов невозможно, используются численные методы исследования.

4. Подготовка предварительной информации. Согласно этому правилу, это самый трудоемкий этап в социально-экономических вопросах. Дело в том, что математическое моделирование предъявляет к информационной системе жесткие требования; при этом необходимо ориентироваться не только на принципиальные возможности подготовки информации требуемого качества, но и учитывать затраты на подготовку информационных массивов.

5. Численные решения. Требуется разработка численных алгоритмов решения задачи, подготовка программы ЭВМ и выполнение прямых расчетов. Существенные сложности реализации этого этапа связаны с тем, что социально-экономические вопросы имеют очень большие размеры. Расчеты на основе экономико-математических моделей обычно носят многовариантный характер.

6. Анализ численных результатов и их интерпретация. На этапе моделирования решается вопрос о точности и полноте результатов и их применимости для практических целей.

Исследование характеристик различных режимов доступа и выбор наиболее оптимальных для конкретных режимов функционирования ИС и, соответственно, оптимизации режимов обработки информации при решении заданного класса задач, возможно путём разработки математических моделей этих процессов и организации имитационного моделирования с использованием средств вычислительного эксперимента. Практический интерес рассматриваемых задач определяются необходимостью разработки программного обеспечения для проектирования, мониторинга и оптимизации режимов функционирования сложных распределенных ИС [5].

Определим основные параметры модели массового обслуживания при случайном методе доступа к передающей среде:

□ i , $i=1, k$ – интенсивность заявок, поступающих на обработку от i -го абонента, характеризует возникновение связи между абонентом « i » и сервером;

□ i , $i=1, k$ – интенсивность обработки заявок в ОП i ;

□ $M1$ – интенсивность обработки заявок в моноканале, поступающих от всех абонентов – обратная величина среднего времени передачи информации по моноканалу;

$1/\square M2$ – интервал увеличения времени обработки заявки в моноканале за счет возникновения конфликтов (среднее время отсрочки).

Конфликтная ситуация обнаруживается и ликвидируется в течение среднего интервала времени $1/\square M2$. Вероятность наступления конфликта определяется следующим образом:

$$P_{нк} = P(h \square 3) - H, \quad (1)$$

где $P(h \square 3)$ – вероятность нахождения в СМОм трех или более заявок от всех абонентов; H – вероятность бесконфликтных ситуаций, когда в системе находятся три и более заявок.

Вероятность того, что в системе находится ровно k заявок для СМО $M/M/1$ равна

Вероятность того, что в системе имеется по меньшей мере k требований для СМО $M/M/1$:

требований в системе] ,

где , .

Таким образом, вероятность $P(h \square 3)$ определяется на основе модели СМО $M/M/1$ с учетом того, что на входе имеем суммарный поток от всех абонентов, т.е. $P(h \square 3) = \square 3$. Переход молодежи от обучения к труду в настоящее время все больше связан не с индивидуальными характеристиками и стремлениями, а является результатом деятельности социальных сил, находящихся вне контроля молодых людей. И с точки зрения рискологического подхода зависит большей частью от сочетания индивидуальных способностей молодых людей и возможностей преодоления внешних рисков и угроз. Первоначальный риск заложен уже не только в выборе профессии, но связан с динамикой всей экономической системы. Такой вид риска обусловлен безработицей, а не снижением

активности субъекта рынка труда вследствие ошибочного выбора профессии, и является наиболее характерной особенностью всей функционирующей хозяйственной инфраструктуры и существующей системы профессионального образования [6]. Система математических моделей, описывающих динамику взаимосвязей в стратегическом развитии сети и базовых образовательных учреждений, должна служить основой для решения задачи прогнозирования потребности в молодых кадрах.

Библиографический список

1. Fazilov, A. S., & Kuchimov, M. K. (2020). Development of a visual programming algorithm for bim-models using module of structures by dynamo module. //ISJ Theoretical & Applied Science, |Volume:83|Issue:03|./TAS-03-83-8 Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS-Scopus ASCC: 2201.-P.30-33>.

2. Maruf Kuchimovich Kuchimov Development of a visual programming algorithm for bim-models using module of structures by dynamo module// “International Scientific Journal” ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 03, volume 83 published March 30, 2020

Journal available by link: <http://t-science.org/arxivDOI/2020/03-83.html>

3. Fazilov A. Sh. Kuchimov M. K. “System analysis and optimization of information processing in information systems”// International scientific and practical conference | Pages: 127-130| UTTING EDGE-SCIENCE// USA ISBN 978-1-64945-245-0 DOI: http://doi.org/10.37057/U_6 Primedia E-launch LLC, 5518 Flint St, Shawnee, 66203, USA PRIMEDIA E-LAUNCH Science editor: G. Kolne

4. Кучимов М.К. Разработка алгоритма и программного комплекса моделей управления эффективным трудоустройством выпускников вуза. Иқтисодиёт тармоқлари инновацион ривожланишида ахборот-коммуникация технологиларининг ахамияти Республика илмий-техник анжуманнинг маърузалар тўплами 1-қисм, 2021 Тошкент. -Б. 53-55.

5. Фазилов А.Ш., Кучимов М.К. Разработка алгоритма визуального программирования бим-моделей с использованием модуля конструкции с использованием модуля динамо.// Бино ва иншотлар зилзилабардошлигининг долзарб муаммолари республика илмий-амалий анжуман материалар тўплами 18-19 март 2020-йил Тошкент.-Б.26-30

6. Кучимов М.К., Жўраев Ш.М. Ахборот хавфсизлиги аудитини ўтказишга ёндошув ва унинг усуллари// Шаҳарларнинг барқарор ривожланиши-Ўзбекистон шаҳарларининг ривожланиш истиқболлари. Халқаро илмий-амалий конференция 2019, Тошкент.-Б.194-198.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЪЛИМ ХИЗМАТИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛЛАРИ

Маманазарова Наргиза Комильджановна
Ориентал университети профессори в.б., п.ф.д. (DSc)

Аннотация: Ушбу мақолада таълим хизматлари бозорида рақобатни аниқлашда рақобатбардошлик кўрсаткичлари асосида таълим хизматларининг рақобатбардошлигини шакллантириш масалалари ёритилган. Шунингдек, умумий ўрта таълим муассасалари фаолиятида таълим хизматларининг асосий параметрларини аниқлаш ва баҳолаш бўйича таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: умумий ўрта таълими, таълим хизматлари, таълим сифати, рақобатбардошлик, рақобатбардошлик омиллари, рақобатбардошлик элементлари, таълим муассаса рақобатбардошлиги.

FACTORS OF ENSURING THE COMPETITIVENESS OF EDUCATIONAL SERVICES IN INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Mamanazarova Nargiza Komildzhanovna
Acting professor of Oriental University, doctor of Pedagogical Sciences (DSc)

Abstract: this article discusses the issues of the formation of the competitiveness of educational services based on competitiveness indicators in determining competition in the market of educational services. Proposals and recommendations on the identification and evaluation of the main parameters of educational services in the activities of institutions of general secondary education are also presented.

Keywords: general secondary education, educational services, quality of education, competitiveness, factors of competitiveness, elements of competitiveness, competitiveness of an educational institution.

ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Маманазарова Наргиза Комильджановна
д.п.н. (DSc), и.о. профессора университета Ориенталь

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы формирования конкурентоспособности образовательных услуг на основе показателей конкурентоспособности при определении конкуренции на рынке образовательных услуг. Также представлены предложения и рекомендации по выявлению и оценке основных параметров образовательных услуг в деятельности учреждений общего среднего образования.

Ключевые слова: общее среднее образование, образовательные услуги, качество образования, конкурентоспособность, факторы конкурентоспособности, элементы конкурентоспособности, конкурентоспособность образовательного учреждения.

Ҳозирги глобаллашув даврида барча соҳалар сингари умумий ўрта таълим муассасалари (УЎТМ) ўртасидаги рақобат ҳам борган сари кучайиб бормоқда. Таълим соҳасида рақобатни вужудга келиш ва ривожланиш ғоялари нисбатан яқин даврда пайдо бўлиб, иқтисодчи-олимлар орасида тобора оммалашиб бормоқда. М. Киннелл ва Д. Макдугалл олий таълим муассасалари замонавий шароитда корхоналар каби бўлишга

мажбур, агар улар меҳнат бозорида содир бўлаётган ўзгаришларни ҳисобга олмасалар, таълим муассаса ўз нуфузи ва обрўсини йўқитиши мумкин деб ҳисоблайдилар [4]. 1990-йилларнинг бошларида В.Сарджент таълим муассасалари нафақат таълим олувчиларни жалб қилиш мақсадида бир-бири билан рақобатлашади, балки уларнинг фаолиятини молиялаштиришда таклиф этилаётган маҳсулот ва хизматларнинг дифференциацияси ва диверсификациясига тобора кўпроқ боғлиқ бўлади деган фикрни билдирган [3]. Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, рақобатбардошлик таълим жараёнининг етакчи кўрсаткичи бўлиб, у танлаган бозор сегментларида унинг ҳозирги ва истикболли ҳолатини белгилайди.

Маълумки, таълим соҳасидаги рақобатбардошликни ошириш масаласи таълим муассаса битирувчиларининг билим ва кўникмалари уларнинг шахс сифатида шаклланишида ҳамда иқтисодий ўсишни таъминлашда асосий ижтимоий-иқтисодий омил эканлиги билан изоҳланади. Шу сабабли, табиийки, кўплаб илмий соҳа олимлари томонидан таълим муаммоларини, унинг иқтисодиёт ва жамият тараққиёти билан ўзаро алоқадорлигини доимий тадқиқ қилиб келадилар. Жумладан, ушбу муаммоларнинг умумий методологик асослари В.И.Андреев, Л.М.Митина, О.В.Крухмалеваларнинг ишларида, фалсафий муаммолари – Ж.Аллак, В.А.Клименко, М.Хайеггерларнинг, ижтимоий-иқтисодий масалалари – Филиппа Г.Кумбс, Н.В.Суш, А.И.Жук, ва Н.Н.Кошелларнинг илмий тадқиқотларида, Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар Қ.Х. Абдурахмонов, Ш.Р. Холмўминов,

Х.П. Абулқосимов, Д.Х. Набиев, Г.Н. Ахунова, М. Мирзакаримовалар меҳнат бозорининг демографик жараёнлар билан боғлиқлиги, ишсизлик муаммоси, таълим тизими, таълим хизматлари бозори, таълим тизими ва меҳнат бозори ўртасидаги ўзаро интеграция муносабатлари борасида илмий изланишлар олиб борганлар. Кўпгина тадқиқотчилар “битирувчилар рақобатбардошлиги” тушунчасини ўрганишда “таълим муассасаси рақобатбардошлиги” атамаси билан бирга боғлаган ҳолда эътибор қаратадилар.

Р.А.Фатхутдиновнинг фикрича, рақобатбардошлик – бу рақобат курашида ғалаба қозониш мақсадида субъектнинг ўзини рақобатлашдаги устунлигини бошқариш жараёнидир. Рақобат туфайли битирувчининг энг самарали ва рационал жиҳатлари рағбатлантирилади [10].

Мазкур тушунча юзасидан У.В.Максимовнинг ўзгача, қизиқарли қарашлари мавжуд бўлиб, “битирувчининг рақобатбардошлиги - бу асосий компетенциялар мажмуини, муҳим, қимматли йўналишларини намоён этиб, шахсга жамиятда муваффақиятли фаолият кўрсатишига имконият яратиб берадиган, шахснинг умумий, ажралмас сифатлари” деб ҳисоблайди [5].

Радугин А.В. бу борада “... жамият рақобатбардош ҳаракатларни амалга оширишда, самарали рақобатбардош стратегиялар ва тактик хатти-ҳаракатлар моделини яратиш ва ҳаётга татбиқ этишда таълим муассасаларининг юқори даражадаги касбий компетентлигига ишониш ҳуқуқига эга. Муваффақиятли ва самарали рақобатчилар сифатида фаолият юритадиган таълим муассасалари рақобатбардош деб тан олинishi мумкин” - дея фикр юритади [8].

Агар таълим тизимининг самарадорлигини ошириш шарти сифатида рақобат муҳитини яратиш зарурати масаласи алоҳида эътирозларга сабаб бўлмаса, унда таълимнинг рақобат механизми нимадан иборатлигини тушуниш мунозарали масала бўлиб қолаверади. Бу ерда таълим хизматларининг рақобатбардошлиги мазмуини, яъни хизмат кўрсатиш соҳасидаги рақобатбардошлик тушунчасининг параметр ва кўрсаткичларини батафсил кўриб чиқиш ўринли ҳисобланади. Шуни таъкидлаш керакки, параметрлар кўпинча соҳа хизматларнинг рақобатбардошлигини баҳолаш

хусусиятларини ҳисобга оладиган хизматларининг миқдорий хусусиятларини англатади. Шу билан бирга, рақобатбардошлик параметрларининг алоҳида гуруҳларини ажратиш мумкин, масалан, техник, иқтисодий, тартибга солувчи ва хоказо. Хизматларнинг техник ва физик хусусиятларини тавсифловчи кўрсаткичлар деганда хизмат кўрсатиш соҳасининг хусусиятлари ва уларни ишлаб чиқариш усуллари акс эттирувчи кўрсаткичларни, шунингдек, хизматни истеъмолчига тақдим этиш жараёнида бажарадиган функциялари ҳисобланади [2]. Демак, хизматларнинг амалдаги Қонунчилик (ёки бошқа меъёрий ҳужжатлар) асосида белгиланган меъёрлар, талаблар ва стандартларга мувофиқлигини тавсифловчи кўрсаткичларни рақобатбардошлик параметрлари деб аташ мумкин. Умуман олганда, рақобатбардошлик кўрсаткичларини рақобатбардошлик параметрлари асосида хизматнинг рақобатбардошлик даражасини миқдорий аниқлаш учун тизим мезонлари тўплами сифатида белгилаш мақсадга мувофиқ.

Фикримизча, маълум бир соҳадаги ташкилот-корхоналарнинг рақобатбардошлигини таҳлил қилиш учун ўзига хос кўрсаткичларни танлашда индивидуал ёндашув зарур. Яъни, танланган кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошликни таҳлил қилиш бевосита ўрганилаётган объектга боғлиқ бўлиб, хизмат кўрсатиш соҳасида рақобатнинг уч турини ажратиш мумкин: муайян, функционал ва маркетинг.

Муайян рақобат деганда сифат хусусиятлари ёки мақсадлари бўйича асосан бир хил турдаги ёки бир-бирига яқин, аммо баъзи муҳим хусусиятларда фарқ қилувчи хизматлар, ассортимент ичидаги рақобатнинг бир тури тушунилади. Муайян рақобатчилар, масалан, бир хил йўналишга ихтисолашган таълим муассасалар тушунилади (Аниқ фанларга ихтисослашган умумтаълим муассасалар, филология фанларига ихтисослашган умумтаълим муассасалар, табиий фанларга ихтисослашган умумтаълим муассасалар ва бошқалар).

Функционал рақобат деганда ҳар қандай эҳтиёжни турли йўллар билан қондирилиши мумкинлигини билдиради. Яъни, таълимга бўлган эҳтиёжни таълим хизматлари бозорида функционал рақобатчилар вазифасини бажарадиган ва кўпроқ мижозларни жалб қилишда бир-бири билан рақобатлашадиган ҳар хил турдаги таълим муассасалар (умумий ўрта таълим мактаби, ихтисослашган мактаб, ижод мактаблари, президент мактаблари ва хоказо) қондирилиши мумкин.

Маркетинг рақобати хизмат кўрсатувчи муассасалар ўртасидаги фарқ билан тавсифланади. У турли бозор тузилмалари ва соҳаларида кенг қўлланилади [1]. Таълим соҳасида турли ҳудудларда жойлашган ўхшаш йўналишдаги таълим муассасалар ўртасидаги маркетинг рақобати обрўси, ўқитувчи ва ўқувчилар учун бўлган рақобатнинг намоён бўлишида кўриш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳасидаги рақобат, товар рақобатидан фарқли ўлароқ, катта харажатларни талаб қилмаганлиги учун хизмат кўрсатиш бозорида товарга нисбатан анча кучли рақобатга эга эканлигини кузатиш мумкин. Хизмат кўрсатиш ва моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги рақобатнинг умумий хусусияти шундаки, у нархли ва нархсиз бўлиши мумкин. Нархлар рақобатида, хизматлар нархи асос қилиб олинади, унинг ёрдамида хизмат бозорида рақобат даражасини тушириш ёки кўтариш мумкин. Бироқ, нархсиз рақобат ҳақида гап кетганда, бу ерда асосий компонент тақдим этилаётган хизмат сифати бўлиб, бунинг натижасида ишлаб чиқарувчи рақобатбардош устунликларга эриша олади. Аммо шуни унутмаслик керак-ки, сифат назоратини муассаса фаолиятининг барча даражаларида таъминлаш жуда кўп вақт талаб қиладиган жараён бўлиб, ҳар қандай муассаса ҳам хизматлар сифатини яхшилаш орқали унинг рақобатбардошликни ошириш имкониятига эга эмас. Бу ерда таълим муассасанинг рақобатбардошлиги бешта элемент орқали аниқлаш мумкин: таълимий, иқтисодий, кадрлар, битирувчилар (1-жадвал).

1-жадвал

Таълим муассаса рақобатбардошлигини тавсифловчи кўрсаткичлар

Рақобатбардошлик элементи	Кўрсаткич
Таълимий	Таълим сифати: <ul style="list-style-type: none"> - халқаро миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - республика миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - вилоят миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - туман (шаҳар) миқёсидаги фан олимпиадалари ва кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритган ўқувчиларни тайёрлаган педагог кадрлар сони; - республика, туман (шаҳар) миқёсидаги рейтинги;
Иқтисодий	<ul style="list-style-type: none"> - асосий воситаларнинг яроқлилиги; - воситаларнинг мавжудлиги; - ахборотлаштириш; - кутубхона фондларининг мавжудлиги; - спорт иншоотлари билан таъминланганлиги.
Кадрлар	<ul style="list-style-type: none"> - педагогик кадрларнинг малака даражаси; - кадрлар билан таъминлаш истиқболлари; педагогик ва жамоат Кенгашларининг маҳсулдорлиги; - ходимларнинг барқарорлиги;
Битирувчилар	<ul style="list-style-type: none"> - аъло баҳоли аттестатлар улуши; - битирувчиларнинг ОТМга кирганлар салмоғи; - минтақанинг сиёсий, иқтисодий, маданий элита вакили аъзоси; - чет тиллари ва ахборот технологияларини билиш даражаси; - мартаба ўсиши суръати.

Таълим хизматлари бозорида рақобатни аниқлашда юқорида муҳокама қилинган рақобатбардошлик элементлар асосида таълим хизматларининг рақобатбардошлигини шакллантиришнинг куйидаги асосий омилларини белгилаш мумкин:

таълим хизматлари бозорида ишлаш учун мотивация мавжудлиги;

ижобий натижаларни кутиш;

ушбу фаолиятни амалга ошириш учун ресурслар мажмуасининг мавжудлиги;

рақобатлашиш учун имконият ва қобилиятларининг мавжудлиги.

Таълим хизматлари ва муассаса даражасидаги рақобатбардошлик омиллари бир-биридан фарқ қилади. Биринчидан, хизматларнинг рақобатбардошлиги хизматнинг ҳаёт циклига мос келадиган вақт оралиғида баҳоланади ва ўрганилади. Иккинчидан, таълим хизматларининг рақобатбардошлиги хизматларнинг ҳар бирига нисбатан алоҳида кўриб чиқилади, муассасанинг рақобатбардошлиги эса хизматларнинг барча турларини қамраб олади. Учинчидан, илгари кўриб чиқилган таълим хизматлари истеъмолчисининг эҳтиёжлари иерархияси таълим мақсадларига қараб истеъмолчилар турлича ҳаракат қиладилар деган хулосага келишимизга имкон беради. Таълимни давом эттириш учун ушбу истеъмолчилар маълум бир таълим хизматига эътиборини қаратадилар. Лавозим

пиллапояларидан кўтарилиш орқали ҳаётда муваффақиятга эришишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган битирувчилар учун олий таълимни танлаш муҳим, чунки олий маълумотга эга бўлгандан сўнг нуфузли иш топиш осонроқ бўлади.

Таълим хизматларининг рақобат афзалликлари ва камчиликлари омилларини аниқламасдан унинг рақобатбардошлигини бошқариб бўлмайди. Рақобатбардошлик омиллари - муассаса томонидан таълим хизматларини кўрсатиш жараёнида рақобатбардош устунликларни шакллантириш учун зарур бўлган моддий ва моддий бўлмаган шароитлардир (1-расм).

Расм 1. Таълим хизматларининг рақобатбардошлик параметрлари.

Муайян омиллар ҳақида гапиришдан аввал, таълим муассаса раҳбарлари таъсир кўрсата олиши ва бошқариши мумкин бўлган омилларни ҳамда қайси омиллар фақат таълим муассаса рақобатбардошлигини оширишда ҳисобга олиниши кераклигини аниқлаб олишимиз лозим. Бунинг учун таълим муассаса фаолият кўрсатаётган муҳитни аниқлаш бирламчи вазибалардан бири ҳисобланади.

Таълим, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига нисбатан, ўзининг макро муҳити билан кенг, барқарор ва мустаҳкам қайта алоқаларга эга, чунки у келажакдаги фаолиятида ушбу муҳитдаги ўзгаришларни аниқлайдиган мутахассисларни тайёрлашга замин яратади.

Макро-муҳит таълим муассаса назорати остида бўлмаган умумий бозор ҳаракатининг кучларини ўз ичига олади: сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, илмий-техник, маданий ва экологик. Макро-муҳит омиллари минтақадаги барча таълим муассасаларига бир хил таъсир кўрсатиб, уларнинг таҳлили асосан ҳақиқий ва потенциал хавфларни ёки қулай тенденцияларни кузатишга имкон беради. Бу ерда, таълим муассаса иқтисодий ходисалар оқибатини юмшатиши, ёки мавжуд имкониятларидан келиб чиқиб бошқарувни ташкил этиши мумкин.

Бевосита таълим муассасаси ва унинг имкониятлари билан боғлиқ кучларни ўз ичига оладиган мезо-муҳит таълим муассаса тақдим этаётган таълим хизматларининг мавжуд потенциал истеъмолчилари, унинг ҳамкорлари, рақобатчилари, оммавий ахборот воситалари, шунингдек, давлат назорати органлари билан ифодаланади. Таълим хизматлари бозорида ўзининг рақобат мавқеини мустақамлаш учун муассаса мезо-муҳит элементларига ўз таъсирини ўтказиши керак.

Таълим муассаса ташқи имкониятлардан самарали фойдаланиши ва ташқи хавларни олдини олиш мақсадида таълим муассаса ўзининг микро-муҳитига таъсир этувчи ички омилларни ва заиф томонларини ўрганиши ва таҳлил қилиши лозим.

Таълим хизматларининг рақобатбардошлигини ўрганишда унинг ташқи ва ички омиллари нисбатига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Таълим муассасаси ташқи омилларга таъсир ўтказа олмайди, бироқ ички омилларни назорат қилиш муассаса раҳбарларида барча зарур имконият ва шароитлар мавжуд. Ташкилотнинг ички рақобатбардош устунликларига эришиш ходимларга юкланган бўлсада, асосий масъулият раҳбар зиммасида бўлади.

Таълим хизматларининг рақобатбардошлигига таъсир этувчи ташқи омиллар қуйидагилар билан ифодаланади:

- институционал, яъни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва демографик каби ташқи муҳит кучларига боғлиқ омил. Мактаб битирувчиларининг мустақил ҳаётда ўз ўрниларини топиш учун қулай ташқи муҳит мавжудлиги катта аҳамиятга эга.

- меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф муносабатлари меҳнат бозоридаги конъюнктурани ўз ичига олиб, бу таълим муассасалар ўртасида рақобатнинг таъсири ва ушбу муассасалар томонидан битирувчиларнинг сифати билан боғлиқ.

- мактаб битирувчиларининг рақобатда устунлик томонларини шакллантириш давлат, жамият, тармоқ, соҳа ва бошқа таълим истеъмолчиларининг талаб ва буюртмалари асосида амалга оширилади.

Таълим хизматларининг рақобатбардошлигига таъсир этувчи ташқи омилларга ташкилот, муассаса раҳбари ва унинг ўринбосарларининг шахсий фазилатлари ва бошқарув қобилиятлари, бошқарув ва таълим шакллари, ходимлар таркиби, моддий-техник таъминот, бошқарувнинг ташкилий таркиби, ташкилот, муассасанинг корпоратив маданияти, муассасанинг мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий вазият ва меҳнат бозори ўзгаришларига мослашувчанлиги, рақобатбардош битирувчини шакллантиришда аниқ белгилаб олинган стратегияси мавжудлиги қиради.

Таълим муассасасининг рақобат курашидаги муваффақиятини таъминловчи омилларга қуйидагилар киритилади:

- муассаса мутахассис ва ходимларининг касбий тайёргарлик даражаси;
- тақдим этилаётган таълим хизматларининг хилма-хиллиги;
- ихтисослашув мавжудлиги;
- таълим жараёнида ахборот технологияларини қўллаш;
- таълим хизматларини кўрсатишда муассасанинг илмий, услубий, моддий-техник, кадрлар, молиявий таъминоти;
- таълим хизматларининг сифати юқорилиги;
- сифатли таълим шартлари ва кафолатларини яратиш (масалан, муассаса раҳбарларини сертификатлаш ва ўқитувчиларнинг малакаси ошириш, таълим дастурларини аккредитациядан ўтказиш орқали);
- муассасада доимий равишда ижодий муҳитни яратиш ва қўллаб-қувватлаш;
- таълимнинг амалиётга йўналтирилганлиги;
- таълимнинг иқтисодиёт, маданият, фанни ривожлантириш эҳтиёжлари ва мақсадларига мувофиқлиги.

Шундай қилиб, таълим хизматларининг рақобатбардошлигини таҳлил қилишимиздан мақсад таълим муассасаси қандай рақобатбардош устунликка эришиши мумкинлигини аниқлаш эди. Юқорида келдитилган ва шунга ўхшаш рақобатбардош устунликлар таълим муассаса рақобатбардошлигини таъминлайдиган таянч компетенциялар тушунчасини белгилайди.

Таълим муассаса рақобатбардошлигини баҳолаш механизми ва унга киритилган кўрсаткичлари тизимнинг субъекти, объекти (ва унинг даражаси) ва баҳолаш мақсадини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Таҳлил натижаларининг аниқ ва тўғри бўлиши учун баҳолашнинг асосий босқиларидан бири тадқиқот мақсадини белгилаб олиш муҳим ҳисобланади. Муассаса рақобатбардошлигини баҳолашдан мақсад хато белгиланганда,

тадқиқот натижалари нотўғри бўлиши мумкин.

Тадқиқотчи олимларнинг аксарияти муассаса рақобатбардошлигини унинг нуфузи, таълим хизматлари бозоридаги ўрни билан аниқлаш мумкин деган фикр билдирмоқдалар. Ушбу мезон асосида муассаса рақобатбардошлигини аниқлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз, чунки унга баҳо берувчилар, таълим муассаса ўқувчилари ва битирувчилари, яъни бевосита таълим хизматлари истеъмолчиларидир.

Таълим муассаса рақобатбардошлигини баҳолаш бўйича С.Мамонтов [6] ва В.Рамзаев [9] таклиф қилган формулалар мавжуд бўлиб, унда муассаса рақобатбардошлигини баҳолашда муассаса нуфузи, нарх омили - молиявий аҳволи ва таълим сифати каби кўрсаткичлардан фойдаланилган.

А.Р.Панкрухин томонидан таклиф қилинган усул таълим муассаса рақобатбардошлигини икки томонлама баҳолашни назарда тутди. Биринчидан, истеъмолчига таклиф қилинадиган таълим хизматларининг ҳар бири баҳоланади. Иккинчидан, таълим муассасасининг кучли ва заиф томонлари аниқланади. Бунда таълим муассаса рақобатбардошлигини аниқловчи омиллар сифатида таълим хизматларига берилган баҳо, нархлаш, таълим хизматлари бозоридаги коммуникация ҳамда таълим хизматлари бозорида хизматнинг оммалашгани инобатга олинади. Таълим муассаса рақобатбардошлигини баҳолашда 10 баллик рейтинг шкаласи ва оғирлик коэффициентлари тизими қўлланилади. Агар бирон бир индикатор ҳақида маълумот мавжуд бўлмаса, у таҳлилдан чиқариб ташланади ёки тахминан баҳоланади [7]. Таълим муассаса рақобатбардошлигининг кучли ва заиф томонларини баҳолашда ҳам ушбу тартибда амалга оширилади. Бунда баҳолаш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш; ташкил этиш ва бошқариш; ўқув жараёни усул, шаклл ватехнологияси; маркетинг; ходимлар каби йўналишлардан иборат бўлади.

Таълим муассасарақобатбардошлигитаҳлили асосида «Таълим муассасарақобатбардошлиги – бу маълум бир даврда муайян бир бозорда рақобатбардош таълим хизматларини кўрсатиш орқали муваффақиятли фаолият олиб бориш қобилиятидир» – деган муаллифлик таърифи бериш мақсадга мувофиқ деб билдик.

Шундай қилиб, таълим муассаса рақобатбардошлиги мазмунини тадқиқ этишда унинг таълим фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ва якуний маҳсулотини, рақобатбардош афзалликлари ва камчиликларини баҳолаш жараёнида муайян қийинчиликлар мавжудлигини кўрсатади. Жумладан, таълим муассасанинг рақобатбардошлигининг ички ва ташқи омилларини, ишлаб чиқилган хизматларнинг ҳажм кўрсаткичларини рақамларда аниқлаш мураккабдир. Буларнинг барчаси ҳозирги вақтда таълим хизматларининг рақобатбардошлигини аниқ ва илмий асосланган баҳолаш мезони мавжуд эмаслигини таъкидлашга имкон беради, бу эса муассасанинг рақобатбардош стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш самарадорлигини туширади, чунки рақобатда муваффақият кўп жиҳатдан рақобатбардошлик омилларини самарали бошқаришга боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

Барыгина О. Н. Управление конкурентоспособностью предприятий сферы услуг: реализация поведенческого подхода // Евразийский международный научно-аналитический журнал. 2009. № 3 (31).

Гришков А.Ф. Сущность и особенности конкуренции организаций в сфере услуг. С-П.: Экономика и бизнес, 2015.

Дашинский, Д.Б. К вопросу о детерминации особенностей производства образовательных услуг. Известия Института управления и инноваций авиационной промышленности (Известия ИУИ АП). - Ростов н/Д: Известия ИУИ АП, 2008. № 3-4. - С. 54-66.

Kinnel, M., MacDougal, J. Marketing in the Not-for-Profit Sector. N.Y. Butterworth Heinemann, 2007, - P.53

Максимова Е.В. Развитие конкурентоспособности студента в образовательном процессе университета: автореф. дис. ...канд.пед.наук. Оренбург, 2005. 14-16 с.

Мамонтов, С.А. Изучение конкуренции на карагандинском региональном рынке образовательных услуг ВУЗов // Маркетинг. - 2000, № 1. - С. 61.

Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг: методология, теория и практика // – М.: ИКФ Омега - Л. 2008.

Радугин А.А., Радугин К.А. - Социология. – М. 2005. Радугин А.А., Радугин К.А. - Социология: курс лекций. - 3-е изд., перераб. и дополн. -. М.: Библионика, 2006 г., 114 страниц.

Рамзаев, В.М. Управление развитием негосударственных образовательных учреждений в сфере высшего и дополнительного профессионального образования в регионе: дисс. ... канд. эконом. наук: — М., 2000. — С. 75.

OLIV TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING PEDAGOGIK AMALIYOTINI TASHKIL QILISHDA MODIFIKATSION YONDASHUVNING MAZMUNI VA AHAMIYATI

*Mirzakulova Nodira Ibragimovna
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'limda modifikatsiya va modifikatsion yondashuv tushunchasi, pedagogik amaliyotlarni o'tkazishda modifikatsion yondashuvning mazmuni va ahamiyati bayon qilingan hamda pedagogik amaliyotni tashkil qilish va o'tkazishda modifikatsion yondashuvni amalga oshirishning yaxlit tuzilmasi keltirilgan.

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim, modifikatsiya, modifikatsion yondashuv, pedagogik amaliyot, yaxlit tuzilma, bilim, ko'nikma, malaka, kasbiy kompetensiya, faoliyat, ijodkorlik, qobiliyat, o'zgartirishlar kiritish, sifatini yaxshilash.

СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ МОДИФИКАЦИОННОГО ПОДХОДА В ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

*Мирзакулова Нодира Ибрагимовна
Базовый докторант Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация: В данной статье описываются понятие модификации и модификационного подхода в высшей школе, содержание и значение модификационного подхода в проведении педагогической практики, а также общая структура реализации модификационного подхода в организации и проведении педагогической практики.

Ключевые слова: высшее образование, модификация, модификационный подход, педагогическая практика, интегрированная структура, знание, умение, компетентность, профессиональная компетентность, активность, творчество, способность, изменение, улучшение качества.

CONTENT AND IMPORTANCE OF THE MODIFICATION APPROACH IN THE ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL PRACTICE FOR UNIVERSITY STUDENTS

*Mirzakulova Nodira Ibragimovna
Basic doctoral student at Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract: This article describes the concept of modification and modification approach in higher education, the content and significance of the modification approach in conducting teaching practice, as well as the general structure of implementing the modification approach in organizing and conducting teaching practice.

Key words: higher education, modification, modification approach, teaching practice, integrated structure, knowledge, skill, competence, professional competence, activity, creativity, ability, change, quality improvement.

Kirish. Jamiyatda ijtimoiy ehtiyojlarining oshib bopishi hamda ta'limiy islohotlarning amalga oshirilishi natijasida tayyorlanayotgan mutaxaccining kasbiy kompetensiyasiga qo'yiladigan talablar ham o'zgarib bopadi. Bo'lajak mutaxaccidan yuqori darajadagi kasbiy tayyopgaplik, yuqari madaniyat, mupakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, mavjud vaziyatni tahlil qilish, kasbiy faoliyatida o'zining qobiliyatlarini rivojlantirib borish talab etiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida "Texnologik ta'lim" yo'nalishi talabalarining nazariy bilim va ko'nikmalarining kelgusi pedagogik faoliyatida qo'llay olish bo'yicha malakalarini shakllantirishda o'quv jarayonining ajralmas qismi bo'lgan malakaviy amaliyot muhim bo'g'ini hisoblanadi.

Pedagogika ta'lim sohasi talabalarining malakaviy pedagogik amaliyotini tashkil etish tartibi to'g'risidagi Nizom bo'yicha malakaviy pedagogik amaliyot-ta'lim turlari uchun

yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash ishining ajralmas qismi bo'lib, talabalarning kasbiy ko'nikma va malakalarini rivojlantiruvchi pedagogik jarayon hisoblanadi.[1]

Pedagogik amaliyot - talabalarda dastlabki pedagogik faoliyat bo'yicha tasavvurlarni, izlanuvchanlikni, ijodkorlik qobiliyatlariga tayangan holda intellektual salohiyatini kengaytirib, rivojlantiradi, bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Amaliyot davomida talabalar tajribali o'qituvchilar rahbarligida umumta'lim maktablarida "Texnologiya" fani darslarini kuzatish va tajribalarini o'rganish orqali o'zlashtirish malakalarini, kasbiy faoliyatga oid rejalashtiruvchi hujjatlarini tuzish va ulardan foydalanish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'tkazilayotgan malakaviy amaliyot davri bu talabalar uchun egallayotgan kasbiga oid: kasbiy-texnologik bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish bosqichi hisoblanadi.

Biz tadqiqotlarimiz davomida umumta'lim maktablarida amaliyotni tashkil etilishi va o'tkazilishi jarayonidagi mavjud muammolar borligi aniqlandi:

- oliy ta'lim muassasalarida pedagogik amaliyotini tashkil qilish va o'tkazish bo'yicha dasturlar zamonaviy talablarga muvofiq takomillashtirilmaganligi, axborot metodik-ta'minotining yetarli darajada emasligi;

- umumiy o'rta maktablariga borib, pedagogik amaliyotini o'tkazish jarayonida talabalar uchun shart-sharoitlar hamda maktablarning moddiy-texnik bazalarining yetarli emasligi;

- texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarning pedagogik amaliyotni o'tashlariga qiziqishi pastligi;

- pedagogik amaliyotning bir xil yondashuvda o'tkazilishi;

- talabani pedagogik amaliyot davrida mustaqil o'rganish va ishlashiga undovchi metodlar va o'quv topshiriqlaridan foydalanilmaslik;

- umumiy o'rta maktablariga borib, pedagogik amaliyotini o'tkazish jarayonida talabalar barcha sinflarda bir xil metodikalardan foydalanishi;

- umumta'lim maktablarida birlashtirilgan o'qituvchilar va rahbarlar tomonidan amaliyotchi talabalarga etapli e'tibop bepaganligi;

- faqatgina oliy ta'lim muassasasidan bikipiptilgan amaliyot pahlavini nazorat qilishi va baholashi;

- pedagogik amaliyotga yubopilgan talabalarga maktab tomonidan rahbarga, uctaga qo'shimcha uctama maosh bepilmaligi;

- pedagogik amaliyotni o'tkazish bo'yicha turli yondashuvlar, ilg'or va zamonaviy metodikalar va innovatsion texnologiyalar qo'llanilmasligi;

- pedagogik amaliyot dasturini tuzishda ish beruvchilar tomonidan mutaxassislar ishtirok etmasligi;

Ushbu muammo va kamchiliklardan ko'rinib turibdiki, ularni hal qilmasdan turib sifatli pedagogik amaliyotni o'tkazish maqsadiga erishib bo'lmaydi.

Biz talabalar amaliyoti tashkil etishda mamlakatimizda, xorijiy va xamdo'stlik davlatlarda qo'llanilayotgan tizimli, kompetensiyaviy va turli innovatsion yondashuvlarni o'rgandik. Izlanishlarimiz asosida biz "Texnologik ta'lim" yo'nalishi bo'yicha umumta'lim maktablarida pedagogik amaliyotlarni o'tkazish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida modifikatsion yondashuvni qo'llashni tavsiya qildik.

Dastlab "Modifikatsiya", modifikatsion yondashuv kabi tushunchalarga to'xtalamiz.

Modifikatsiya-bu lotincha modificatio so'z bo'lib me'yor, ko'rinish, obraz, facio-o'zgartirish, yangi xususiyatlarni kiritish, kabi ma'nolarni anglatadi. Modifikatsiya – biron ob'ekt va jarayonga o'zgartirish yoki mazmuniga yangilik kiritish demakdir [5].

Ta'limda modifikatsiya esa-bu ta'lim dasturlariga va mazmuniga kiritilgan o'zgartirishdir[6].

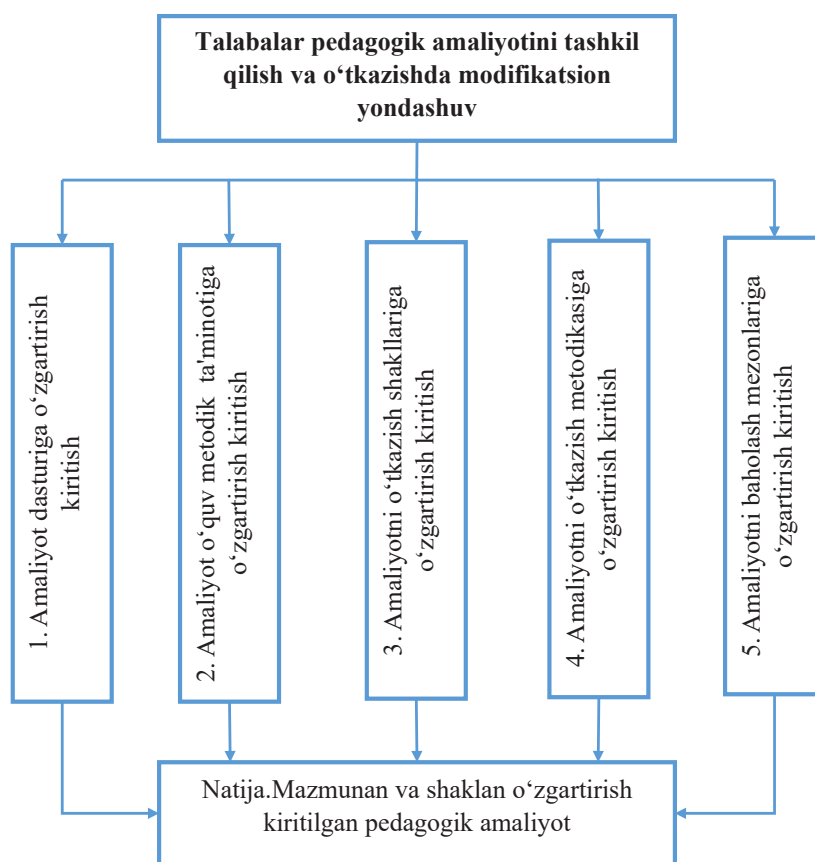
Modifikatsiya o'rganilayotgan fanning o'quv dasturi mazmuniga o'zgartirishlar kiritish orqali talabani o'quv materialini o'zlashtirishga osonlashtirish yoki murakkab o'quv materialini engillashtirish hamda mustaqil ishlashiga ko'proq imkoniyat yaratishdir. Shuningdek, fanga oid alternativ o'quv adabiyotlaridan foydalanish, baholashning turli variantlaridan foydalanish, talaba bilan o'quv jarayonida teskari aloqani o'rnatish kabilar ham ta'lim modifikatsiyasiga kiradi.

Ta'limda modifikatsiyaning maqsadi- agar talabada fanni o'zlashtirishda yoki amaliyot davrida talab etilgan bilim, ko'nikma va malaka shakllantirilmasa unda o'quv materialini qulay taqdim etilishini ta'minlash, ta'limning turli metodlari va shakllarini qo'llash orqali o'quv mazmuniga o'zgartirish kiritiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz ta'limda modifikatsion yondashuvga quyidagicha ta'rif berdik.

Ta'limda modifikatsion yondashuv – bu ta'lim dasturiga, mazmuniga, o'qitish jarayoniga va baholash tizimiga o'zgartirish kiritish orqali talabalar individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim sifatini yaxshilash demakdir.

Bizning fikrimizcha pedagogik amaliyotni o'tkazishda modifikatsion yondashuv- bu amaliyot dasturiga, mazmuniga, o'tkazilish shakliga, metodlariga, talabaning o'quv harakatlariga va egallaydigan ko'nikma va malakalarini baholash mezonlariga o'zgartirish kiritish orqali amaliyot sifatini ta'minlashdan iboratdir.

Biz quyidagi 1-sxemada oliy ta'lim muassasalarida texnologik ta'lim yo'nalishlarida talabalar pedagogik amaliyotini tashkil qilish va o'tkazishda modifikatsion yondashuvni amalga oshirish yaxlit tuzilmasini tasvirladik.

1-rasm. Pedagogik amaliyotni tashkil qilish va o'tkazishda modifikatsion yondashuvni amalga oshirishni yaxlit tuzilmasi

1. Amaliyot dasturiga o'zgartirish kiritish. Ushbu bosqichda pedagogik amaliyot vazifalariga hamda egallashi kerak bo'lgan malakalariga qo'yiladigan zamonaviy ta'lim talablari bo'yicha o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritiladi. Amaliyot dasturidagi mavzulariga o'zgartirishlar kiritiladi.

2. Amaliyot o'quv-metodik ta'minotiga o'zgartirish kiritish. Yangilangan amaliyot dasturi bo'yicha axborot metodik ta'minotiga ya'ni o'quv materiallari mazmuniga, savollar va topshiriqlar tizimiga, elektron ta'lim resurslariga o'zgartirishlar kiritiladi.

3. Amaliyotni o'tkazish shakllariga o'zgartirish kiritish. Umumta'lim maktablarida pedagogik amaliyotni o'tkazishdagi dasturda keltirilgan tashkiliy ishlar, o'quv-metodik ishlar,

tadbirlar va to'garak ishlari, o'quv-tadqiqot ishlari mazmuniga va shakllariga o'zgartirish kiritiladi.

4. Amaliyotni o'tkazish metodikasiga o'zgartirish kiritish. Pedagogik amaliyotni o'tkazishda o'qituvchilar ko'pchilik hollarda bir xil an'anaviy metodikani qo'llaydilar. Amaliyot dasturida belgilangan faoliyatlar bo'yicha talabalarga vazifalar beriladi. Talabalar maktab o'qituvchilari darslarini kuzatadilar, taxlil qiladilar, ma'lumot yig'adilar, maslaxat olishadi va hisobot tayyorlashadi. Hisobotni amaliyot rahbari baholaydi. Endiki ta'lim sharoitida amaliyotlarni o'tkazishning bunday metodikasi talabga javob bermay qoldi. Talabani faolligi va qiziqishi past darajada, uning amaliyot davrida egallagan ko'nikma va malakasi bir xil mezonlar orqali o'qituvchi tomonidan bahollanadi. Talabani mustaqil pedagogik faoliyat yuritishga undaydigan metodlardan kam foydalanishadi. Shuning uchun ham amaliyotni o'tkazish metodikasiga o'zgartirish kiritganda talabani mustaqil o'rganishga, harakat qilishga, pedagogik muammolarni mustaqil hal qilishga yo'naltirilgan metodikani ishlab chiqishga e'tibor qaratish lozim.

5. Amaliyotni baholash mezonlariga o'zgartirish kiritish.

Va nihoyat amaliyot yakunida talabani o'z-o'zini baholashga, uning egallagan ko'nikma va malakasini ob'ektiv baholashga yo'naltirilgan o'zgartirishlar kiritiladi. Baholash bu murakkab jarayon bo'lib, unga o'zgartirish kiritish pedagogdan yuksak mahoratni talab qiladi.

Yuqoridagi o'zaro bir biri bilan bog'liq bosqichlardan ko'rinib turibdiki, modifikatsion yondashuvda talabalar pedagogik amaliyotining barcha tashkil etuvchilariga o'zgartirish kiritish orqali yaxlit o'zgartirish kiritilgan tuzilmaga erishiladi.

Shunday qilib pedagogik amaliyot davrida talabalarning kasbiy kompetensiyani egalashlari uchun modifikatsion yondashuv asosida pedagogik amaliyot mazmuni va tuzilmasiga o'zgartirishlar kiritish orqali ta'lim sifatini yaxshilashga erishiladi va ba'zi ta'limiy muammolarga amaliy echim topiladi. Eng muhimi umum ta'lim maktablari talablariga javob beradigan malakali pedagoglarni tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълим ва Мактабгача таълим вазирликларининг 2019 йил “5” мартдаги 10-к/қ-13-4-сон қарорига илова//

Педагогика таълим соҳаси талабаларининг малакавий педагогик амалиётини ташкил этиш тартиби тўғрисида “МУВАҚҚАТ НИЗОМ”.–Тошкент: 2019. www.lex.uz.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги ПҚ-3151-сонли Қарори // “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” .–Тошкент: 2017. www.lex.uz

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли қарори // “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” .–Тошкент: 2018. www.lex.uz.

Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека.

Ellen Moore. Что такое модификация в образовании. 2023г.<https://ru1.wvpt4learning.org/what-is-modification-in-education-12458>

TALABALARNING IJODIY SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISHNING HARAKATLANTIRUVCHI OMILLARI

Narimbaeva Lola Kuzibaevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Maktabgacha ta’lim metodikasi” kafedrsi, mudiri v.b, Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori PhD, dotsent.

Annotatsiya: Maqolada talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi omillari yoritilgan.. Shuningdek kelajakdagi pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shartlari hamda ijodkorlikning psixologik jihatlari kektirilgan. Maqolada maktabgacha, umumiy o’rta, professional va oliy ta’lim bosqichlari kesimida talabaning sifatli ta’lim olishida ijodiy salohiyatini rivojlantirishning xususiyati, qiziqishiga ko’ra ta’minlanishga e’tibor qaratilgan.

Kalit so’zlari: Ijodkorlik, psixologik, qobiliyat, pedagog, tasavvur, fikrlash, progressiv, innovatsion, kommunikatsiya, diagnostika, faoliyat, didaktik vositalar.

МОТИВИРУЮЩИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Наримбаева Лола Кузибаевна

Чирчикский государственный педагогический университет «Методология дошкольного образования», и.о. заведующего, доктор философских наук по педагогическим наукам, доцент.

Аннотация: В статье раскрыты факторы, развивающие творческий потенциал студентов, а также рассмотрены педагогические условия подготовки будущих педагогов к профессиональной деятельности и психологические аспекты творчества. В статье акцентируется внимание на природе развития творческого потенциала школьника на этапах дошкольного, общего среднего, профессионального и высшего образования по интересам.

Ключевые слова: Креативность, психологические способности, педагог, воображение, мышление, прогрессивное, инновационное, общение, диагностика, деятельность, дидактические средства.

MOTIVATING FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS’ CREATIVE COMPETENCE

Narimbaeva Lola Kuzibaevna

Chirchik State Pedagogical University «Methodology of Pre-School Education», acting head, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences PhD, associate professor.

Annotation: The factors that develop the creative potential of students are covered in the article. Pedagogical conditions for preparing future pedagogues for professional activity and psychological aspects of creativity are also discussed. The article focuses on the nature of the development of the creative potential of the student at the stages of pre-school, general secondary, professional and higher education, according to his interest.

Keywords: Creativity, psychological, ability, pedagogue, imagination, thinking, progressive, innovative, communication, diagnosis, activity, didactic tools.

KIRISH. Bugungi kunda ijodkorlik muammosi eng dolzarb masalaga aylandi. Iqtidor - bu insonning genetik va tajriba bilan belgilanadigan hayotga moslashish qobiliyatining o’ziga xos o’lchovidir. Iqtidorning asosiy funktsiyalari dunyoga va atrof-muhitga maksimal darajada moslashish, ijodiy yondashuvni talab qiladigan yangi, kutilmagan muammolar paydo bo’lganda, barcha holatlarda echimlarni topishdir. Iqtidorli insonlar o’rtasidagi farq nafaqat tug’ma, balki ular inson hayoti davomida olgan narsalariga ham bog’liqdir. Ijodiy qobiliyatlar: motivatsiya bilan bog’liq (moyillik qiziqishlari); temperament bilan bog’liq (hissiyot); aqliy qobiliyat bilan bog’liqligi ila ajralib turadi. Bularning barchasi insonning ijodiy qobiliyatlari

bilan bevosita bog'liqdir, agar insonga imkon berilsa, inson asl mahsulotni yaratishga qodir. Insonning ijodiy qobiliyatlari faqat uning ijodiy faoliyatida rivojlanishi mumkin.

Ijodiy faoliyatning asosiy turlarini ajratib ko'rsatamiz:

ilmiy va mantiqiy;
texnik-konstruktiv;
majoziy-badiiy;
og'zaki - she'riy;
musiqiy-motorli;
amaliy va pedagogik;
vaziyatli (o'z-o'zidan, oqilona).

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muammosini jarayonning o'zini, ijodkorlik mexanizmini hisobga olmasdan hal qilib bo'lmaydi. Shu bilan birga, ijodiy jarayon, xususan, har qanday ijodiy muammoni hal qilish jarayoni tegishli sxema bo'yicha amalga oshiriladi va ma'lum bosqich yoki bosqichlarga ega, deb taxmin qilish oqilona bo'ladi. Bu muammo ikki jihatdan - psixologik va kibernetik jihatdan ko'rib chiqiladi. Ijodkorlikning psixologik jihati ko'p jihatdan inson tasavvuri va sezgi bilan bog'liq. Tasavvur insonning ongida yangi obrazlar yaratish qobiliyatini bildiradi. Shuni yodda tutish kerakki, insonning tasavvurida paydo bo'ladigan har qanday yangi narsa ilgari olingan tajribada mavjud bo'lgan atrofda voqelikning elementlaridan qurilgan. Ixtiyoriy va majburiy, reproduktiv va ijodiy tasavvur o'rtasida farq bor. Sezgi (lotin tilidan intueri, degan ma'noni anglatadi diqqat bilan qarash), oldindan mantiqiy fikr yuritmasdan haqiqatga to'g'ridan-to'g'ri erishish qobiliyati sifatida tushuniladi. Sezgi psixologik mexanizmi hali to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, u insonning ijodiy faoliyati jarayonida juda muhim rol o'ynaydi, deb ta'kidlash mumkin. Kibernetika aspekti kibernetika (yunoncha kybernetike - boshqarish san'ati) tushunchasidan kelib chiqadi - texnik qurilmalar, tirik organizmlar va odamlar jamoalaridagi jarayonlar va boshqaruv tizimlarining umumiy xususiyatlari haqidagi fan. U belgi modellari bilan mantiqiy harakatlarga asoslangan. Bu jihatlardan birinchisi (psixologik) inson psixologiyasi nuqtai nazaridan ijodkorlik mexanizmiga oid ma'lum xulosalar chiqarishga imkon beradi, ikkinchisi (kibernetik) esa ijodiy jarayonning mantiqiy tarkibiy qismiga taalluqlidir.

Ijodiy jarayonni amalga oshirishning sxemasi quyidagicha:

* birinchi bosqich (ongli ish) - tayyorgarlik (yangi g'oyaning intuitiv ko'rinishi uchun zarur shart sifatida faoliyatning maxsus holati);

* ikkinchi bosqich (ongsiz ish) - pishib etish (muammo bo'yicha ongsiz ish, qo'llanma g'oyasini inkubatsiya qilish);

* uchinchi bosqich (ongsiz onga o'tish) - Ilhom (ongsiz ish natijasida qaror g'oyasi ong sohasiga birinchi navbatda faraziy shaklda, printsip, dizayn shaklida kiradi);

* to'rtinchi bosqich (ongli ish) - g'oyani rivojlantirish, uni yakuniy loyihalash va tekshirish.

Xulosa qilish mumkinki, yuqoridagi sxemalar ijodkorlikning o'ta murakkab psixologik mexanizmining tarkibiy va darajadagi tabiatini uning ongli (mantiqiy) va ongsiz (mantiqni chetlab o'tadigan) aloqalari kombinatsiyasi bilan ochib beradi.

Yuqoridagi diagrammalar ijodkorlikning o'ta murakkab psixologik mexanizmining tarkibiy darajadagi tabiatini uning ongli (mantiqiy) va ongsiz (mantiqni chetlab o'tadigan) bog'lanishlari bilan ochib beradi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ijodiy jarayonning tarkibiy va mantiqiy tahlili ijodiy jarayonning ikkala komponenti: mantiqiy va psixologik mavjudligi zarurligi to'g'risida aniq xulosa chiqarishga imkon beradi. Ijodkorlikning bu komponentlari bir-birini almashtirib, bir-birini to'ldiradi.

Ijodiy salohiyatni rivojlantirishning pedagogik shartlari kelajakdagi pedagoglar

Kelajakdagi pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shartlarini asoslashda ular «raqobatbardosh shaxs» tushunchasini ta'kidlab, «faoliyat - shaxs» munosabatidan kelib chiqadi. Kelajakdagi pedagogning rivojlanishini individual diagnostika qilish jarayonida potentsial ijodiy rivojlanish zonalari ajratiladi: eng yaqin potentsial rivojlanish (talaba ertaga o'qituvchi yordamida bilishi va bilishi mumkin); eng yaqin o'zini rivojlantirish (talaba ertaga shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish jarayonida qila oladigan narsa). Har bir diagnostika darajasi

uchun talabalarning intellektual rivojlanish darajasi va ularning kasbiy faoliyatga motivatsiyasi haqida bilim olinadi. Proksimal o'z-o'zini rivojlantirish zonasi - o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini o'rganish - o'qituvchi talabada rivojlanishi kerak bo'lgan asosiy narsa. Bu talabaning o'qishning birinchi yilidan boshlab kuzatilishi va rag'batlantirilishi kerak. Darhaqiqat, o'z-o'zini rivojlantirish - kasbiy ta'limning eng oliy maqsadi. O'z-o'zini rivojlantirish - talabaning o'zi uchun javobgarligi - uning shaxsiy o'sishidagi yangi pozitsiya. Qadim zamonlardan beri o'z-o'zini bilish muammosi eng muhimlaridan biri bo'lib kelgan. Har bir diagnostika darajasi uchun talabalarning intellektual rivojlanish darajasi va ularning kasbiy faoliyatga motivatsiyasi haqida bilim olinadi. Proksimal o'z-o'zini rivojlantirish zonasi - o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini o'rganish - o'qituvchi talabada rivojlanishi kerak bo'lgan asosiy narsa. Bu talabaning o'qishning birinchi yilidan boshlab kuzatilishi va rag'batlantirilishi kerak. Darhaqiqat, o'z-o'zini rivojlantirish - kasbiy ta'limning eng oliy maqsadi. O'z-o'zini rivojlantirish - talabaning o'zi uchun javobgarligi - uning shaxsiy o'sishidagi yangi pozitsiya. Qadim zamonlardan beri o'z-o'zini bilish muammosi eng muhimlaridan biri bo'lib kelgan. O'zingizni bilish - shaxsiy hayotingizda nima muhimligini, qiyin vaziyatlarda qanday shaxsiy fazilatlar yordam berishini tushunish; odamlarga yaqinlashishga nima yordam beradi va nima to'sqinlik qiladi; qanday ajoyib yutuqlar, qiyinchiliklar va umidsizliklar; bu «o'zini nazorat qilish» degan ma'noni anglatadi. Inson bilimi davom etadi va o'z-o'zini bilish davom etadi. O'z-o'zini bilishning mohiyati kelajakdagi mutaxassisning o'z-o'zini rivojlantirishini ta'minlashdan iborat. Inson bu ko'paytirishni amalga oshiradi va u qanday harakat qilishini, nima uchun bunday qilayotganini tushunadi. Kasbiy faoliyatga maxsus maqsadli tayyorgarlik natijasida yuzaga keladigan yangi shakllanishni o'rganishda biz raqobatbardosh mutaxassisning individualligi modelini, shu jumladan uning ijodiy salohiyatini rivojlantirishni ko'rib chiqamiz. Bo'lajak pedagogning ijodiy kasbiy faoliyati turli darajalarda va turli vositalar bilan amalga oshirilishi mumkin. Ammo har qanday holatda, u mavjud standartlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish sharoitida uning ma'lum bir malakasi va tayyorligi asosida quriladi.

Talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning harakatlantiruvchi omillari

- Fikrlash va empatiya qobiliyati;
- kasbiy muammolarni hal qilish uchun ta'lim ko'nikmalari tizimi;
- ta'lim muhitiga yo'naltirilgan tadqiqot yondashuvi;
- Tanqidiy, ijodiy, faol fikrlash;
- Darslarni olib borishda estetik va intellektual omillar;
- kasbiy faoliyatni qayta yaratish uchun vaziyatlar yaratish;
- progressiv innovatsion kommunikatsiya pedagogiyalaridan foydalanish;

Bo'lajak pedagog loyiha va ilmiy-tadqiqot faoliyatiga, ishlab chiqarish, texnik va tashkiliy-boshqaruv ishlariga tayyor bo'lishi va quyidagi vazifalarni bajara olishi kerak: pedagogiya rivojlanishini prognozlash va ishlab chiqarishni tashkil etish; ishlab chiqarish usullarining qiyosiy iqtisodiy tahlili: texnik hujjatlarni ishlab chiqish va tahlil qilish. Ularning ijodiy salohiyatini yuksaltirish ana shu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qilmoqda. Ijodkorlik - bu sifat jihatidan yangi narsalarni yaratadigan va o'ziga xosligi, o'ziga xosligi va ma'lum bir o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan faoliyat. Shunday qilib, ijodkorlik - bu dizayndagi yangi qadriyatlarni yaratish. Bo'lajak mutaxassis o'z kasbini ijodiy qayta ko'rib chiqish olishi, uni ijodkorlik bilan bog'lay olishi kerak, unga erishish yo'llaridan biri ijodiy salohiyatni rivojlantirishdir. Ijodiy potentsialni aniqlashda kelajakdagi pedagoglarda ushbu sifatni shakllantirish va rivojlantirishda muhim funktsiyalarni bajaradigan shaxs tarkibidagi asosiy psixologik yangi shakllanishlarni aniqlash kerak. Avvalo, bular: tanqidiy, ijodiy, faol va mantiqiy fikrlash; ehtiyojlar, motivlar, his-tuyg'ular va xotira; sa'y-harakatlarni, e'tiqodlarni va qiymat yo'nalishlarini jamlash qobiliyati. Pedagog kasbiy muammolarni hal qilishning ma'nosi, maqsadi, vazifalari va usullarini tushunmasdan turib, yuqori kasbiy mahoratga erishish mumkin emas. O'qituvchi shuni ham hisobga olishi kerakki, yosh mutaxassisning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning harakatlantiruvchi omili har qanday kasbiy muammoni hal qilishda qo'llanma bo'lib xizmat qiladigan ta'lim ko'nikmalari tizimini rivojlantirish

bo'lishi kerak. Bunday ko'nikmalarni shakllantirish ma'lum didaktik vositalar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish jarayonida, shuningdek, bu didaktik vositalar umumiy ilmiy tushunchalar, masalan, aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi va boshqalar bilan birlashtirilganda amalga oshiriladi. Bo'lajak pedagogning ijodiy faoliyatini shakllantirish yo'llarini belgilashda, bizningcha, birinchi navbatda, ijodiy salohiyatni rivojlantirishning mohiyati, namoyon bo'lish qonuniyatlari va harakatlantiruvchi omillarini hisobga olish kerak. Avvalo, bu fikrlash va empatiya qobiliyatidir. Ularning past darajasi kelajakdagi mutaxassisning samarasiz, standartlashtirilgan xatti-harakatlarining asosiy sabablaridan biridir. Ularning rivojlanishi juda murakkab jarayon. Ijodiy salohiyatni rivojlantirishning pedagogik shartlaridan biri o'quvchilarning ta'lim faoliyatiga tadqiqotchi yondashuvini ta'minlashdir. Ijodiy salohiyatni shakllantirishda tanqidiy, ijodiy, tashabbuskor va mantiqiy fikrlash muhim o'rin tutadi. Ijodiy fikrlash - bu, birinchi navbatda, ta'lim, keyin esa ishlab chiqarish muhitini yaxshiroq natijaga erishish uchun o'zgartirish qobiliyati. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda estetik va intellektual omillarning birligini ta'minlash yana bir pedagogik shartdir. ularning ta'siri turli xil fikrlash turlarini, shu jumladan tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni belgilaydi. Bu ong funktsiyalarini yaxshilashga yordam beradi, ijodiy faollikni, evristik faollikni, yangi narsaga intilishni va allaqachon ma'lum bo'lganlardan tashqariga chiqish yo'llarini izlashni rag'batlantiradi. Pedagogik shartlarga o'qituvchining ijodiy tasavvur, pedagogik fantaziya, bashorat yordamida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonini tahlil qilish qobiliyati, analoglarni izlash, o'quv bilimlarini birlashtirish, o'zlashtirish va qayta qurish qobiliyati, xotiraning ishlab chiqarishga tayyorligi kiradi. zarur ma'lumotlar; g'oyalarni yaratish qulayligi va boshqalar. O'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishni ta'minlash uchun ularning improvizatsiya texnikasini rivojlantirish kerak, uning asosiy xususiyatlari - hissiy erkinlik, zukkolik, vaziyatlarning har qanday o'zgarishiga tez va adekvat javob berish qobiliyati. Ijodiy salohiyatni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik shart sifatida o'qitish sifati va o'quvchilarning o'quv faoliyatining muvaffaqiyatini aniqlash, ya'ni o'quvchilarning saviyasi o'rtasida sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish uchun tahliliy-baholash usuli qo'llaniladi. o'qituvchilarning bilimlari va kasbiy mahorat darajasi. Ijodiy potentsialni rivojlantirishga psixologik-pedagogika fanining yutuqlarini maqsadli ravishda o'zlashtirish yordam beradi: insonparvarlik va ishbilarmonlik munosabatlarining ustuvorligi. Shunday qilib, ijodiy salohiyatni rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik shart-sharoitlarga quyidagilar kiradi: transformatsion faoliyatga intilishni rag'batlantiradigan yo'naltirilgan o'quv muhiti; talabalarning psixologik-pedagogik moslashuvi yosh mutaxassisning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning ijobiy shartlaridan biri sifatida; ta'lim yoki ishlab chiqarish muammosini shaxsiy muammo sifatida ta'kidlash; talabalarning ijodiy faoliyatini ma'naviy va psixologik qo'llab-quvvatlash. Shuning uchun sezilarli darajada yangilarini - original usullar, dasturlar, qo'llanmalar, original ta'lim tizimlarini yaratish kerak. Shunday qilib, biz individual muammolarni emas, balki o'quvchilarning ta'lim yutuqlarining yuqori sifatini ta'minlaydigan muayyan sharoitlarda muayyan jarayonning optimal ishlashiga qaratilgan innovatsion yondashuvlar orqali tizimni takomillashtirishni doimiy ravishda izlashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Rrezidentining 3 may 2019 yildagi "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi RQ 4306-sonli qarori

2. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1993.- 176с.

3. Векслер Д. Мозг на 100%. интеллект. Память. креатия. Интуиция: Итенсив-тренинг по развитию супер способностей. М.: Эксмо, 2015- 848 с

4. Павлова.С. Интеллектуальное развитие и детская одаренность. Учебное пособие для вузов. М: 2021. Изд Юрайт. 116 с.

5. Turdiqulov U. Intellekt va kreativlikning o'zaro aloqasi. // Asademis research in edusatisational ssienses volume. 2020. № 2.В

6. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. Тошкент. 2002- 499 б.

O'QUVCHILARNI VOLEYBOL SPORT MUSOBAQALARIGA TAYYORLASHGA KOMPLEKS YONDASHUV

Nigmanov Bori Botirovich,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Voleybol shunchaki sport turi emas; bu jamoaviy ish, mahorat va qat'iyatni talab qiladigan dinamik, strategik o'yin. O'qituvchilar va murabbiylar sifatida bizning rolimiz o'yinning texnik jihatlarini o'rgatishdan tashqariga chiqadi. Bu voleybolga bo'lgan ishtiyoqni tarbiyalash va o'quvchilarni raqobatbardosh o'yinlarning qiyinchiliklari va hayajoniga tayyorlashdir. Ushbu maqolada biz voleybolni o'rgatishning keng qamrovli yondashuvini ko'rib chiqamiz, bu o'quvchilarni nafaqat zarur ko'nikmalar bilan ta'minlabgina qolmay, balki musobaqalarda muvaffaqiyat qozonish uchun zarur bo'lgan fikrlash va jamoaviy ishlashni ham o'rgatadi.

Kalit so'zlar: Voleybol, sport, jamoaviy ish, mahurat, qat'iyat, o'qituvchi, murabbiy.

Raqobatbardosh sport turlarining ijtimoiylashuvi va tijoratlashuvi tufayli tobora ko'proq mamlakatlar o'zlarining raqobatbardosh sport turlarini rivojlantirish uchun ko'plab ishchi kuchi va moddiy resurslarni sarmoya qila boshladilar, bu esa jahon sport maydonlarida tobora keskin raqobatga olib keldi. Hozirgi vaqtda harakat texnologiyasi nisbatan etuk darajaga yetdi. Turli musobaqalarda bir nechta harakat texnikasidan tashkil topgan taktik tizim ham rivojlandi. Turli o'quv-uslubiy materiallar va monografiyalar nashr etilishi, turli ommaviy axborot vositalarining o'z vaqtida xabarlarini, Internetda ma'lumotlarning tarqalishi va ularning malakasi va taktikasi sir emas. Shu bois, jismoniy tayyorgarlik sport musobaqalarida g'olib chiqish va a'lo darajadagi sport ko'rsatkichlariga erishishda ayniqsa muhim omil bo'ldi. O'yinda g'alaba qozonish uchun faqat texnik-taktik ustunlikka tayanish holatini o'tmishdagi bilan solishtirib bo'lmaydigan darajada ekanligini turli sport musobaqalaridan ko'rish mumkin. Yuqori mahorat va taktikaga ega bo'lgan sportchilar yoki jamoalar, ko'pincha jismoniy tayyorgarlik, kamchiliklar tufayli, ayniqsa, saviya juda yuqori bo'lsa, final musobaqasida g'alaba qozona olmaydi.

Ko'proq mamlakatlarda voleybolga e'tibor qaratilayotgani sababli, joriy voleybol o'yini asl monopoliyani buzdi va qattiq raqobatning yanada qizg'in holatini ko'rsatdi. Jahon voleybol texnik darajasining jadal rivojlanishi va musobaqa qoidalarini doimiy ravishda o'zgartirish va takomillashtirish bilan zamonaviy voleybol texnologiyasi yuqori xizmat ko'rsatish nuqtalari, diversifikatsiyalangan tamponlama, o'tish tezligi, spiking kuchi va kavitatsiyani blokirovka qilish tomon rivojlanmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda uning rivojlanish sur'ati yanada qattiqlashdi. Zamonaviy voleybol texnologiyasining rivojlanish tendentsiyasi jismoniy tayyorgarlikni g'alaba qozonishning muhim omiliga aylantirdi.

Raqobatbardoshlik qobiliyatining beshta elementi orasida jismoniy tayyorgarlik asos hisoblanadi, chunki yaxshi jismoniy tayyorgarlik ko'nikma va taktikalardan to'liq foydalanish uchun zamin va imkoniyat yaratadi. Jismoniy tayyorgarlik ko'nikmalar va taktikalarning amaliy ta'siri bilan chambarchas bog'liq. Bugungi kunda texnik-taktik tizim tobora to'la bo'lib borayotganligi sababli, jismoniy tayyorgarlik bo'yicha musobaqalar voleybol musobaqalarining yangi yo'nalishiga aylanmoqda. Zamonaviy voleybol tez va shiddatli qarama-qarshilik yo'nalishida rivojlanmoqda va bu tez va kuchli qarama-qarshilik kafolat sifatida yaxshi jismoniy tayyorgarlikni talab qiladi. Shuning uchun maxsus jismoniy tayyorgarlikni kuchaytirish va sportchilarning maxsus kuch saviyasini, sakrash qobiliyatini, tez harakat qilish qobiliyatini oshirish musobaqada mahorat va taktikalarni qo'llashga ijobiy ta'sir qiladi.

Aqlli sport mashg'ulotlari texnologiyasining uzluksiz rivojlanishi bilan sportchilarning jismoniy tayyorgarligi ta'sirini baholash uchun aqlli raqamli tahlil va miqdoriy tahlil usullari qo'llaniladi. Ushbu yondashuv sportchilarning jismoniy tarbiya ta'sirini baholash uchun katta ma'lumotlarni tahlil qilish modelini yaratish uchun parametrlarni optimallashtirish va katta ma'lumotlarni tahlil qilish usullari bilan birlashtiriladi. Bundan tashqari, taklif etilayotgan yondashuv, baholashning aniqligini oshirish va sportchilarning jismoniy tarbiya ta'sirining turli

modellarini o'rganish uchun axborot sintezi bilan birlashtiriladi, bu ularning mashg'ulotlarini optimallashtirishga yordam berishda katta ahamiyatga ega.

Mashg'ulotlarda murabbiylar va ilmiy tadqiqotchilar butun mashg'ulot jarayonini yaxshiroq nazorat qilish va mashg'ulotlarni tizimliroq qilish uchun sportchilarning mashg'ulotlari haqida turli xil fikr-mulohazalarni olishga e'tibor berishlari kerak. O'quv ma'lumotlarini olish monitoring tadbirlari orqali amalga oshiriladi, so'ngra olingan ma'lumotlar kelajakdagi o'quv amaliyotlarini boshqarish uchun qimmatli ma'lumotnomalarni olish uchun qayta ishlanadi. Ushbu qayta ishlash asosan diagnostika uchun standart protsedura hisoblanadi. Jismoniy tarbiya jarayonining uzoq muddatli xarakterga egaligi va ta'sir etuvchi omillarning murakkabligidan kelib chiqib, murabbiylar va ilmiy tadqiqotchilardan sportchining tayyorgarlik holatini doimiy ravishda kuzatib borish va baholash, mashg'ulotlar mazmuni va usullariga o'z vaqtida tuzatishlar kiritish talab etiladi. Zamonaviy ilm-fan va texnikaning jadal rivojlanishi bilan o'qitish va nazorat qilish usullari tobora takomillashib, ta'siri tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Natijada, ko'plab mamlakatlar tizimli tartib-qoidalar asosida samarali nazoratga erishish uchun ba'zi muhim loyihalar uchun «ilg'or sportchilar uchun kompleks monitoring tizimlari» ni yaratdilar va yaxshi natijalarga erishdilar. Masalan, Italiya, Gollandiya, Germaniya va boshqa Yevropa mamlakatlarida jismoniy tarbiya jarayonini miqdoriy nazorat qilish, ayniqsa, o'quv yuklamasini miqdoriy jihatdan baholash va nazorat qilish uchun ilg'or kompyuter texnologiyalaridan foydalaniladi, bu esa jismoniy tarbiya jarayonini tartibga solishni yanada ilmiyroq qiladi. Bugungi kunga qadar voleybol bo'yicha jismoniy tayyorgarlikning monitoringi va diagnostik bahosi bo'yicha ma'lumotlar hali ko'rilmagan, ammo Xitoyda boshqa sport turlari bo'yicha jismoniy tayyorgarlik bo'yicha foydali urinishlar mavjud. Jiang va Chen samarali sportchining jismoniy tayyorgarligi va ko'nikmalari uchun monitoring va tahlil tizimini ishlab chiqdi, bu to'rtta asosiy funktsiyaga ega: ma'lumotlarni kiritish va ishlashni o'zgartirish, vertikal va gorizontal tahlil, natijalarni chiqarish va qaror qabul qilish rejaları.

Raqobatbardosh o'yinlarning murakkabligiga sho'ng'ishdan oldin, o'quvchilar voleybol asoslari bo'yicha mustahkam poydevorga ega ekanligiga ishonch hosil qilish muhim. Xizmat ko'rsatish, uzatish, sozlash va urish kabi asosiy ko'nikmalarni o'rgatish va takomillashtirishga e'tibor qaratish lozim. Ushbu asoslarni puxta egallash ishonchni mustahkamlash va ilg'or texnikalar uchun zamin yaratish uchun juda muhimdir.

Voleybol o'yini to'rt bilan ajratilgan oltita o'yinchidan iborat ikkita jamoadan iborat. Oltita voleybol maydonchasi pozitsiyasi: to'rtinchi o'rt to'suvchi, tashqi zarba, qarama-qarshi zarba, libero va xizmat ko'rsatuvchi mutaxassis.

Boshlash uchun, qaysi jamoa birinchi bo'lib to'rtga xizmat qilishini aniqlash uchun tangani aylantiring.

Keyin ikkala jamoa to'rtinchi to'rtga oldinga va orqaga urishadi - xato yuzaga kelguncha. Har bir tomonda maksimal uchta zarba bor.

Maqsad - to'rtinchi raqib maydoniga yo'naltirish orqali ochko to'plash.

Voleybol o'yinlari to'rtinchi plamlardan, odatda uch yoki beshta to'rtinchi plamdan iborat.

Uch setdan iborat o'yinlar ikkita setdan iborat bo'lib, 25 ochko, uchinchi set esa 15 ochkodan iborat. Har bir set ikki ochko bilan yutish kerak. Ikki setda birinchi bo'lib g'alaba qozongan jamoa o'yin g'olibi hisoblanadi.

Besh setdan iborat o'yinlar to'rt setdan iborat bo'lib, 25 ochko va beshinchi set 15 ochkodan iborat. Agar turnir qoidalari boshqacha ko'rsatmasa, jamoa ikki ochko farqi bilan g'alaba qozonishi kerak. Uch setda birinchi bo'lib g'alaba qozongan jamoa g'olib hisoblanadi.

Voleybol qoidalari

Bu erda voleybol o'yinining asosiy, bilishi kerak bo'lgan qoidalari:

- Har qanday vaqtda polda faqat 6 ta o'yinchi: 3 ta oldingi qatorda va 3 tasi orqa qatorda.
- Rallida g'olib bo'lgan jamoaga har bir xizmat uchun ochkolar qo'shiladi (ralli ochkosi).
- O'yinchilar to'rtinchi ketma-ket ikki marta urmasliklari mumkin (blok zarba deb hisoblanmaydi).
- To'rt to'rtdan tashqarida ham, to'rt uzatish paytida ham o'ynalishi mumkin.
- Chegara chizig'iga urilgan to'rt ichkarida.
- Agar to'rt antennalarga, poldan butunlay tashqariga, antennalar tashqarisidagi to'rt yoki

kabellarga, hakamlar stendiga yoki ustunga yoki o'ynash mumkin bo'lmagan maydon ustidagi shiftga tegsa, o'chiriladi.

- O'yinchi tanasining istalgan qismiga to'p tegishi qonuniydir.
 - To'pni ushlash, ushlab turish yoki otish noqonuniy hisoblanadi.
 - O'yinchi 10 futlik chiziqdan yoki uning ichidan xizmatni bloklay olmaydi yoki hujum qila olmaydi.
 - Xizmatdan so'ng, oldingi chiziq o'yinchilari to'rdagi pozitsiyalarini almashtirishlari mumkin.
 - Gugurtlar to'plamlardan iborat; soni o'yin darajasiga bog'liq.
- Voleybol qoidalarini buzish
Ushbu voleybol qoidalarining buzilishi raqibga ochko olib keladi.
- To'p bilan aloqa qilishda xizmat ko'rsatishda xizmat ko'rsatish chizig'iga yoki bo'ylab qadam tashlash.
 - To'pga muvaffaqiyatli xizmat ko'rsatmaslik.
 - To'p bilan muomala qilishdagi xatolar va to'p bilan noqonuniy aloqa qilish (ikki marta teginish, ko'tarish, tashish, otish va h.k.)
 - To'p o'ynab turgan vaqtda tananing istalgan qismi bilan to'rga tegish.
 - Raqib maydonchasidan kelayotgan to'pni to'sib qo'yish va to'rga uzatilganda to'pga tegish, agar raqib 3 ta kontaktdan foydalanmagan bo'lsa VA to'p ustida o'ynash uchun o'yinchi bo'lsa.

• Raqib maydonchasidan kelayotgan to'pga hujum qilish va to'p hali to'rning vertikal tekisligini buzilmaganda to'r ustidan yetib kelganda to'p bilan aloqa qilish.

• Qo'l yoki oyoqdan tashqari, tanangizning istalgan qismi bilan sud markazini kesib o'tish. Agar butun qo'l yoki butun oyoq sudning markaziy chizig'ini kesib o'tgan bo'lsa, bu qoidabuzarlik hisoblanadi.

- Aylanma yoki ishlamay xizmat qilish.
- Orqa qatordagi o'yinchining to'siq qo'yishi (raqibdan kelayotgan to'pni chetga surib qo'yish), aloqa paytida orqa qatordagi o'yinchi to'rga yaqin bo'lganida va tanasining bir qismi to'r tepasida turganda. Bu noqonuniy blok.

• Orqa qatordagi o'yinchi oldingi zona ichida to'pga hujum qiladi (3M/10-fut chizig'i ichidagi maydon), aloqa paytida to'p to'ridan to'liq yuqorida bo'lganda. Bu noqonuniy hujum.

Progressiv ko'nikmalarni rivojlantirish: Darslarni qobiliyatlarga moslashtirish

O'quvchilaringiz guruhidagi turli mahorat darajalarini tan olish. Darslaringizni turli qobiliyatlarga moslashtirib, har bir talabaga o'z sur'atida rivojlanishiga imkon berish. O'quvchilarni individual yutuqlarni tan olish va nishonlashda doimiy ravishda takomillashtirishga undaydigan ilg'or ko'nikmalarni rivojlantirish rejalarini amalga oshirish.

Strategik mashg'ulotlar: Aqlli o'yinchilarni yaratish. Voleybol nafaqat jismoniy jasorat; bu strategiya va tezkor fikrlash o'yini. Talabalarga strategiya, samarali muloqot va sudda qaror qabul qilishning ahamiyati haqida o'rgatish uchun darslaringizga vaqt ajratish. Ularni umumiy o'yinlar, pozitsion taktikalar va o'yin oqimiga asoslangan strategiyalarni moslashtirish san'ati bilan tanishtirish.

O'yin simulyatsiyasi: Bosimni qabul qilish

O'yin simulyatsiyalarini mashg'ulot rejimingizga qo'shing. Haqiqiy musobaqalarning intensivligi va bosimini aks ettiruvchi stsenariylarni yaratish. Ushbu simulyatsiyalar talabalarga stress ostida ishlash uchun zarur bo'lgan aqliy chidamlilikni rivojlantirishga yordam beradi. Ularni samarali muloqot qilishga, tezkor qarorlar qabul qilishga va jamoa sifatida muammosiz ishlashga undash.

Jamoa tuzish faoliyati: Otryadni birlashtirish

O'quvchilaringiz o'rtasida do'stlik va birdamlik tuyg'usini tarbiyalang. Kortdan tashqarida jamoa qurish faoliyati ularning maydondagi dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jamoa a'zolari o'rtasidagi ishonch va tushunish yaxshilangan aloqa, muvofiqlashtirish va musobaqalarda muvaffaqiyat uchun muhim bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi jamoa muhitiga yordam beradi.

Aqliy mustahkamlik: raqobatga tayyorlanish

O'quvchilaringizni musobaqalarda duch keladigan qiyinchiliklarga ruhiy jihatdan tayyorlash. Ularni qiyinchiliklarni engishga, diqqatni jamlashga va ijobiy fikrlashni saqlashga o'rgatish. Raqobatbardosh o'yinning eng yuqori va past nuqtalarida harakat qilish uchun muhim atributlar bo'lgan aqliy mustahkamlik va chidamlilikni shakllantirishga yordam berish uchun ong va vizualizatsiya mashqlarini kiritish.

O'yindan keyingi fikrlash: har bir o'yindan saboq olish

Har bir musobaqadan so'ng, o'quvchilaringizni mulohaza yurituvchi muhokamalarga jalb qilish. Yaxshilash kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlash uchun g'alabalarni ham, mag'lubiyatlarni ham tahlil qiling. Ochiq muloqotni, konstruktiv fikr-mulohazalarni va o'sish tafakkurini rag'batlantirish. Ushbu mulohazalardan qimmatli o'rganish imkoniyatlari sifatida foydalaning va o'quvchilaringizga ko'proq malakali va strategik o'yinchilarga aylanishiga yordam berish.

Xulosa: O'quvchilarni voleybol musobaqalariga tayyorlash ularga o'yin o'ynashni o'rgatish bilan cheklanib qolmaydi. Bu voleybolni yaxlit tushunishni, texnik ko'nikmalarni aqliy mustahkamlik va jamoaviy ish bilan uyg'unlashtirishni o'z ichiga oladi. Sportning jismoniy va ruhiy jihatlarini qamrab oluvchi kompleks yondashuvni qo'llash orqali o'qituvchilar va murabbiylar o'z shogirdlariga nafaqat voleybol maydonida muvaffaqiyat qozonishlari, balki o'rganilgan bebaho saboqlarni hayotlarining barcha jabhalarida olib borishlari mumkin.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM O‘QITUVCHILARINING PROGNOSTIK KOMPETENSIYALARINING RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Nurmatov G‘ayrat Mustofoqulovich

*Samarqand davlat chet tillar instituti Gumanitar va axborot texnologiyalari kafedrasini
katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik prognozlashning tarixiy jihatlarini ko‘rib chiqildi va uning shakllanish davriyligi ochib berildi, har bir bosqichning mazmuni tavsiflandi, hozirgi bosqichda prognozlashning rivojlanish jarayoni va uning roli ko‘rsatildi. O‘qituvchi faoliyatida prognozlash muammosi pedagogik prognozning umumiy muammosi doirasida ko‘rib chiqildi, pedagogik bashorat sifatida talqin qilinadigan muammo umumiy pedagogik va alohida didaktik darajada yetarli rivojlanmaganligi aytib o‘tildi. Ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish, ko‘p bosqichli oliy ta‘lim va Boloniya kelishuvi doirasida ta‘limni o‘zgartirish va bunday sharoitida qo‘yilgan muammo tobora muhim ahamiyat kasb etilishi hamda yangi rivojlanish imkoniyatlari haqida aytib o‘tildi. Zamonaviy o‘qituvchining kasbiy faoliyati talabalarning asosiy va predmetli kompetensiyalarini takomillashtirish yo‘llari, o‘qituvchi faoliyatining samaradorligi, talabalarning yetarli bilimga erishish usullarini bashorat qilish zarurati to‘g‘risida aytib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi, prognoz, faoliyat, talaba, kompetensiya, rivojlanish, bilim, uzluksiz ta‘lim.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОГНОСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассмотрены исторические аспекты педагогического прогнозирования и раскрыта периодичность его формирования, описано содержание каждого этапа, показано развитие процесса прогнозирования на современном этапе и его роль. Проблема прогнозирования в деятельности учителя рассматривалась в рамках общей проблемы педагогического прогнозирования. Модернизация образовательной системы, многоуровневое высшее образование и изменение образования в рамках Болонского соглашения, и проблемы, поставленные в таких условиях, будут становиться все более актуальными, а также были упомянуты новые возможности развития. Было упомянуто о путях совершенствования основных и предметных компетенций современного учителя, эффективности работы учителя, необходимости прогнозирования путей достижения обучающимися достаточных знаний.

Ключевые слова: учитель, прогнозирование, деятельность, ученик, компетентность, развитие, знания, непрерывное образование.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PROGNOSTIC COMPETENCES OF PRIMARY EDUCATION TEACHERS

Abstract: This article reviewed the historical aspects of pedagogical forecasting and revealed the periodicity of its formation, described the content of each stage, showed the development process of forecasting at the current stage and its role. The problem of forecasting in the teacher's activity was considered within the framework of the general problem of pedagogical forecasting. Modernization of the educational system, multi-level higher education and change of education within the framework of the Bologna agreement, and the problem posed in such conditions will become more and more important, as well as new development opportunities were mentioned. It was mentioned about the ways of improving the basic and subject competencies of the modern teacher, the effectiveness of the teacher's work, the need to predict the ways of students to achieve sufficient knowledge.

Key words: teacher, prediction, activity, student, competence, development, knowledge,

continuous education.

KIRISH. O'zbekiston Respublikasida zamonaviy kasbiy ta'lim professional standartlarni hisobga olgan holda Davlat ta'lim standartlari asosida faoliyat yuritadi. Shu munosabat bilan o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash bugungi kunda pedagoglarning kasbiy standartidan kelib chiqib amalga oshirilmoqda. Pedagogik ta'lim tizimi o'qituvchining doimiy o'z-o'zini tarbiyalash, kasbiy va shaxsiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratishga mo'ljallangan. Pedagogik ta'lim tizimida o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirishga tayyor, tashkilotchilik qobiliyati, tashabbuskor va ijodiy salohiyatga ega bo'lgan faol, ishbilarmon o'qituvchining rivojlanishi o'qituvchilarning prognostik faoliyatini pedagogik ta'lim jarayoniga kiritish va kelajakda ularning talabalaridir. Zamonaviy pedagogik va progostik texnologiyalari ta'lim-tarbiya jarayonining bir tizimga solingan ilmiy-nazariy va metodik asoslangan yangi shakl, usul va vositalarining majmuidir. Bunda yangi mazmun, shakl, usul va vosita uyg'unligida maqsad, vazifa, faoliyat va pedagogik natija yaxlitligi ta'minlanadi hamda o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan o'quv jarayoni loyihalashtirilib, amalga oshiriladi. O'zbekiston ta'lim tizimida islohotlar yo'lidan borish bilan bir qatorda jamiyatda ijtimoiy ong sohalari ham o'zgarimoqda. Jumladan, iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, psixologik, ijtimoiy, boshqaruv sohaslarida ham o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimida xususiy sherikchilikka asoslangan oliy o'quv yurtlari, ularning faoliyat turlari va shakllari, tendensiyalari, modellari paydo bo'lib, ularning barchasi bugungi jadal islohotlarning asosini tashkil etmoqda. Axborot aylanishining tez o'sib borayotganli, yangi texnologiyalarning hayratlanarli darajada jadal rivojlanishi, bu borada rivojlanishidagi tarkibiy o'zgarishlar, ijtimoiy-madaniy sohadagi taraqqiyot, yangi optimal boshqaruvning isloh qilinishi, shu jumladan, ta'lim sohasida ham zarur o'zgarishlarni talab etmoqda.

MUHOKAMA

Prognostik faoliyat o'qituvchilarni kasbiy va shaxsiy o'sishi va rivojlanishi uchun oqilona maqsadni belgilash qobiliyatini ta'minlaydi; doimiy kasbiy o'sish va o'z-o'zini takomillashtirish istagi; professional va shaxsiy o'sish uchun prognozlash metodikasi va texnologiyasi; o'z-o'zini rivojlantirish, talabalar o'quv faoliyatini bashorat qilish va ularning faoliyatini tekshirish yo'llari va nihoyat, prognozlash, yangi ijtimoiy hodisalarni optimistik istiqbolli prognostik yondashuv yordamida ishlash uchun eng yaxshi yo'l topish, tajriba orttirish demakdir. Ushbu maqolaning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi:

1) jahontaraqqiyotidagi hozirgi tendensiyalar va barcha sohalarda, xususan, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida mutaxassislarning prognostik faoliyatining rolini oshirish;

2) o'qituvchilarni uzluksiz o'z-o'zini rivojlantirish va pedagogik yetuklikka erishish texnologiyalari bilan qurollantirish bo'yicha o'qituvchi ta'limiga bo'lgan talablar. Shuning uchun maqolaning maqsadi o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash nazariyasini ularni pedagogik prognozlashni o'rgatish asosida ishlab chiqish bo'lib, u mehnat hayoti davomida prognozashtirish va professionallikni takomillashtirishning kasbiy funksiyasini amalga oshirishga samarali tayyorgarlik ko'rishni ta'minlaydi. Tadqiqot metodologiyasi ko'p jihatdan didaktika, akmeologiya, va o'quv-pedagogik prognozlash sohasidagi tarixan tashkil etilgan g'oyalar majmui bilan belgilanadi.

Prognozlash o'qituvchilarni o'z-o'zini tarbiyalash, talabalarning ta'lim faoliyatini boshqarish usullari bilan qurollantiradi; yangi ijtimoiy hodisalar haqida optimistik nuqtai nazar va tushuncha beradi, faoliyatning eng yaxshi usulini topishga ilmiy bashoratli yondashuv yordamida o'rgatadi. Pedagogik adabiyotlarni o'rganish natijasida shunday xulosa kelib chiqadiki, prognozlash deganda ilmiy asoslangan qoidalar va usullarga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar majmuasiga asoslangan obyekt haqida ilg'or ma'lumotlarni olish jarayoni tushuniladi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatimizning tuzilishi, uning vazifalari ta'lim va pedagogik sohadagi tarixiy va xalqaro tajribani tahlil qilishni talab qiladi. Rossiya, AQSh va Yevropa ta'lim tizimida prognozlash asosida kadrlar tayyorlashni takomillashtirish, mamlakatimiz ta'lim ta'limida prognozlashni tashkil etishning hozirgi holatini aniqlashga imkon beradi. Tarixiy-tahliliy usul asosida biz prognozlash genezisi, ya'ni rivojlanayotgan hodisaning shakllanishi va shakllanishi, kelib chiqishi va keyingi rivojlanish jarayonini ko'rib chiqamiz, ma'lum

bir holatda, hodisaga nisbatan uni ilmiy asoslab beramiz. Shu maqsadda “davriylashtirish” tushunchasi mazmunidan foydalanib, rivojlanish jarayonlarini tabiat va tabiatning obyektiv qonuniyatlariga muvofiq asosiy sifat jihatdan turli davrlarga bo‘lish asosida mamlakatimizda va xorijda olib borilgan tadqiqotlar asosida pedagogik prognozlashning rivojlanish davrlarini ajratamiz. 20-asrda mamlakatimizda va xorijda ta’limning rivojlanishi nazariyalariga asoslanib pedagogik prognozlashning rivojlanishining uch bosqichini ajratish mumkin:

Birinchi bosqichda - yashirin - (antik davrdan XX asrning 60-yillarigacha bo‘lgan davr) bashorat qilishga o‘z-o‘zidan murojaat qilishdan boshlanadi, bu sof ilmiy xususiyatga ega emas.

Ikkinchi bosqichda - aniq - (60-yillar davri - XX asrning 90-yillari o‘rtalari) prognozlash fan sifatida rasmiylashtiriladi, uning nazariy va uslubiy asoslari ishlab chiqiladi, o‘quv-pedagogik prognozlash alohida ajratiladi. Ta’lim va pedagogik prognozlash doirasida asosiy yo‘nalishlarga ajratiladi.

Uchinchi bosqichda – institutsional- (XX asrning 90-yillari o‘rtalaridan hozirgi kungacha bo‘lgan davr) prognozlashni to‘liq o‘rganish, uni psixo-pedagogik, ijtimoiy va pedagogik muammolarni hal qilish metodologiyasi sifatida qo‘llash, shu jumladan amalga oshirish bilan tavsiflanadi, shuningdek, o‘qituvchi faoliyatida prognozlash funksiyasi katta ahamiyat kasb etishi namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bu o‘z ichiga shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim (Ye.V. Bondarevskaya, A.V. Kiryakova, M.V. Klarin, A.V. Korjuev, G.N. Yermoxina, V.A. Popkov, Ye.L. Ryazanova, V.V. Serikov, I.S. Yakimanskaya i dr.), pedagogik muammolarni o‘rganishga tizimli yondashuv (Yu.A. Konarjevskiy, N.V. Kuzmina, A.V. Pet-rov, Ye.B. Plotnikova, Ya. Ditrix va hokazo.), kasb ta’limining umumiy muammolari (L.N. Aksenova, A.P. Belyaeva, V.F. Bessarab, E.F. Zeer, Ye.A. Klimov, I.P. Kuzmin, K.M. Levitan, A.I. Subetto va boshqalar.), o‘qituvchi tarbiyasi masalalari (V.I. Andreev, V.P. Borisenkov, N.S. Gluxonyuk, N.N. Gordeeva, T. Dmitrenko, M.Ye. Duranov, U.B. Yeslyamova, N.A. Zaruba, A.F. Matushak, L.M. Shvachunova, L.V. Maslova, G.A. Larionova, N.N. Tulkibaeva, A.V. Usova, Ye.V. Yakovlev va hokazo.), akmeologiya muammolari (A.A. Derkach, A.A. Bodalev, N.V. Kuzmina, V.N. Maksimova, A.K. Markova, A.I. Subetto, Yu.K. Chernova, I.N. Grigoreva, V.G. Zazykin, A.P. Chernyshov va boshqalar), dars nazariyasi (V.S. Bezrukova, S.I. Veksler, I.Ya. Lerner, I.K. Juravlev, V.V. Kraevskiy va boshqalar).

NATIJALAR. Ushbu turdagi prognostik kompetentsiya asosiy va maxsus prognostik kompetentsiyalarga asoslanadi. Bu quyidagi asosiy prognostik turlar ya’ni, axborot prognostika, operatsion prognostika, baholash prognostik turlarni o‘z ichiga oladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda asosiy prognostik kompetentsiyalar; maqsadli prognostik kompetentsiya, rejalashtirilgan prognostik kompetentsiya, dastur prognostik kompetentsiyasi, loyihalash prognostik kompetentsiya va tashkiliy prognostik kompetentsiyalarni o‘z ichiga oladi. Maxsus prognostik kompetentsiyalarga, masalan, materialni taqdim etishda prognostik kompetentsiya, usullar, uslublar, o‘qitish texnologiyalarini tanlashda prognostik kompetentsiya, joriy, davriy va oraliq nazorat usullarini, shakllarini tanlashda xizmat qiladi. Bunday tizimda konstruktiv-funksional modellar o‘zgaruvchanligi aniqlangan (1-rasm).

FUNKSIYA-1	TA’LIM-KOGNISTIK PROGNOSTIK BLOK	1. MAQSADLI KOMPONENT 2. SEZILARLI DARAJADA ISHLAYDIGAN KOMPONENT 3. BAHOLASH KOMPONENTI
FUNKSIYA-2	PROFESSIONAL PROGNOSTIK BLOK	1. MAQSADLI KOMPONENT 2. SEZILARLI DARAJADA ISHLAYDIGAN KOMPONENT 3. BAHOLASH KOMPONENTI
FUNKSIYA-3	TRENING PROGNOSTIK BLOK	1. MAQSADLI KOMPONENT 2. SEZILARLI DARAJADA ISHLAYDIGAN KOMPONENT 3. BAHOLASH KOMPONENTI

Jadval-1 Uzlaksiz pedagogik ta’lim tizimida pedagogik prognozlashning tarkibiy va funksional modellarning umumiy ko‘rinishi

Jadval-1 Uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida pedagogik prognozlashning tarkibiy va funksional modellarining umumiy ko'rinishi

Har bir model bir qator pozitsiyalar (funksiyalar, faoliyat predmeti, faoliyat xarakteri, faoliyat taqsimoti, tizimlilik darajasi, tayyorgarlik, mazmun) bo'yicha tahlil qilinadi va uchta blokga ega. Ta'lim-kognitiv yo'nalishning tarkibiy funksional modelida o'quv-kognitiv prognostik blok ustuvor rol o'ynaydi. Ushbu modelning asosiy vazifasi (1-funksiya) kognitiv faoliyatda pedagogik prognozlashdir. Kasbiy tayyorgarlik yo'nalishining tarkibiy-funksional modeli bir xil blokli tarkibga ega, lekin kasbiy prognostik blokning ustuvorligi bilan va ta'lim va ta'lim jarayonlarini rejalashtirishda pedagogik prognozlashning asosiy funksiyasini bajaradi (2-funksiya). Maslahat-ta'lim yo'nalishining tarkibiy-funksional modeli maktab o'quvchilarini gnostik faoliyatga o'rgatish ustuvor vazifaga ega (3-funksiya).

Pedagogik faoliyat doirasida tizimli tahlilni amalga oshirish uchun ta'lim-tarbiya, pedagogik faoliyat, pedagogik jarayon, pedagogik vazifa, pedagogik maqsad, pedagog imidji, ta'lim oluvchining faoliyati, ta'lim usuli va vositalari, ta'limda qo'llaniladigan texnologiyalar (shu jumladan axborot texnologiyalari) kabi xossalarni funktsionalligini inobatga olgan holda tahliliy usullar tanlanishi lozim. Buning uchun ongli harakatlarning ketma-ketligidan (modelidan) foydalanish mumkin. Masalan, kafedra professor-o'qituvchilarining faoliyatini o'rganishni olsak. Bunda, bajarilgan (bajarilishi lozim bo'lgan) o'quv ishlar, ilmiy - uslubiy ishlar, ilmiy - tadqiqot ishlari, tashkiliy - uslubiy ishlar, ma'naviy - ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni o'rganish lozim bo'ladi. Buning uchun, "1 + maqsad shakllantiriladi, 2 + vazifalar belgilanadi va ularni bajarish tartibi aniqlanadi, 3 + mulohaza va munozara yuritiladi, 4 + ishlar aniq belgilar (ko'rsatmalar) asosida umumiy va xususiyatlarga ajratiladi, 5 + rejalashtirilgan va bajarilgan ishlar orasida tafovut belgilab olinadi va tashxis amalga oshiriladi. Ya'ni, galdagi ishlar bajariladimi yoki bajarish imokniyati yo'qmi, 6 + faoliyatning har bir sohasi bo'yicha mushohada yuritiladi, natijalar qiyoslanadi. Amaliyotda, gohida farq kuzatiladi. Masalan, bajarilgan ilmiy - tadqiqot ishlarining ko'rsatkichi yuqori, tashkiliy - uslubiy ishlar past bo'lishi mumkin, 7 + jamlangan, qiyoslangan barcha axborot yaxlit holatga keltiriladi, 8 + ular ko'rsatilgan me'yor asosida tavsif va sharhlanadi, 9 + xulosa, taklif va tavsiyalar tayyorlanadi, 10 + faoliyatga oid prognoz variantlari tuziladi va biron bir tahliliy manba shakliga keltiriladi, 11 + tayyorlangan tahliliy manba rahbariyatga (buyurtmachiga) uzatiladi. Tahliliy manba, intellektual 100 faoliyatning oliy mahsuli bo'lib, pedagogik faoliyatning aniq bir sohasiga oid muayyan muammoni o'rganishga bag'ishlangan bo'lishi mumkin. U aniqlangan muammolarni bartaraf etishda rasmiy jihatdan qudratli vosita hisoblanadi va o'z oldiga qator maqsadlarni qo'yadi. Tahliliy manbalar ilmiy ishlardan qator xususiyatlari bilan farqlanadi, ularni quyidagi tartib asosida ko'rsatib o'tish mumkin: soddaligi bilan; bayon tarzining osonligi bilan; ilmiy tushunchalarning kamroq qo'llanganligi bilan; tahlilni amalga oshirish vaqtining chegaralanganligi bilan; manba hajmining chegaralanganligi bilan; manbani aniq vazifani bajarishga yo'naltirilganligi bilan. Tahliliy jarayonga ajratilgan vaqtning o'sishi bilan kasbiy xarakterdagi axborotga qo'yiladigan talabni amaliyotga tadbiq etishga imkoniyat yaratiladi. Ulardan eng asosiylari quyidagilardir: o'z vaqtida; keng qamrovli; ishonchli; xususiy va b. Bular, o'z navbatida, pedagogik faoliyatdagi u yoki bu muammoni hal qilishda resurslar, huquqiy asos, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini inobatga olgan holda rahabariyat tomonidan qaror chiqarishga yordam beradi. Tahliliy manbaning to'liqligi va ishonchligi turli metrik uslublar yordamida olingan axborot hisobidan shakllantirilgan baza hisoblanadi. Tahliliy manbani tayyorlash jarayonini bir necha bosqichga ajratish mumkin: tadqiqot vazifasini buyurtmachi/iste'molchidan belgilab olish (vazifa olish); muammo bilan tanishish (muammoning tarixi, sababi, unga ta'sir ko'rsatgan omillarni aniqlash); manbani tayyorlash uchun bajariladigan vazifalarni belgilab qo'yish; manbada qo'llanadigan atama va tushunchalarning aniqlash (axborotni tasniflash va tizimlash); metrik uslublarni belgilab olish va ularning vositasida ma'lumotlarni to'plash (axborot bazasi); yig'ilgan axborot tahlili (faraz ilgari surish, sabab-oqibat aloqadorligini aniqlash, tendensiyalarni belgilash, prognozlash); asosiy holatlarni bayon etish (matn bilan ishlash); xulosa va tavsiyalarni aniqlab, ularni amaliyotda sinash; yakuniy xulosalarni taqdim etish (tadqiqot ishini tugatish); manba bo'yicha soha mutaxassislari bilan maslahatlashish; manbani rasmiylashtirish va adresatga jo'natish (vazifani bajarish) va b.

XULOSA. Pedagogik jarayonlarni samaradorligini ta'minlash uchun o'qituvchilar aniq belgilangan yo'nalishida pedagogik jarayonlarni maqsadli rejalashtirish, loyihalashtirish, modellashtirish, talabalar faoliyatini muvofiqlashtirish va ularning faolligini ta'minlash, vaziyatlarga ko'ra pedagogik jarayonni boshqarish usullari, metodlari hamda tamoyillari, inovatsion texnologiyalarni bilishi va bular asosida pedagogik jarayon subyektlarining faoliyatiga murakkab pedagogik tizim sifatida yondoshuvlariga yo'naltirilgan inovatsion faoliyatni tashkil etishi zarur hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor ta'lim– tarbiya jarayonining tashkilotchisi pedagoglarga qaratilgandir. Pedagoglik kasbining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, o'qituvchilar o'z bilimlari, malaka va ko'nikmalarini muntazam to'ldirib borishni taqoza etadi. Zamonaviy pedagog tadbirkor tarbiyachi, ma'naviy-mafkuraviy ishlarni ijobiy faol qatnashchisi, o'qitayotgan fanning chuqur bilimdoni, fani bo'yicha ilmiylikni yosh avlodga san'atkorona o'rgatadigan shaxs bo'lishi lozim. Hozirgi ilm-fan shiddat bilan yuksalib borayotgan davrda pedagoglarni malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish-birinchi navbatda ularning zamonaviy axborot texnologiyalarini puxta o'zlashtirishini, bu borada ilmiy metodik ko'nikmalarini rivojlantirishni, ilmiy texnikaviy axborotlar va o'quv ilmiy adabiyotlarni o'rganib borishni taqoza qiladi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati xalqning ma'naviy kamoloti va milliy ruhining darajasi bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Акмеология управления / под ред. А.А. Деркача, В.Г. Зазыкина. – М.: Центр инновационных технологий, 2008. – 319 с.
2. Акмеология: учебник/[Абульханова К.А. и др.]; под общ. ред. А.А. Деркача; Рос. акад. гос. службы при Президенте Российской Федерации, Междунар. акме-ол. ин-т. М.: Изд-во РАГС, 2004. 681 с.
3. Аксенова, Л.Н. Развитие компетенции профессионального общения как часть профессиональной подготовки будущих специалистов высшей квалификации/ Л.Н. Аксенова, В.Н. Гаряев. – Челябинск: Изд-во ЧВВАКУШ, 2012. – 55 с.
4. Акулова, О.В. Информационная компетентность как цель преобразования процесса обучения в информационном обществе / О.В. Акулова // Известия Волго-градского государственного педагогического университета. – 2005. – № 1. – С. 76-80.
5. Александров, Ю.И. Системно-эволюционный подход в исследовании «запрета» на реализацию единицы индивидуального опыта / Ю.И. Александров, А.Г. Горкин, Ю.Р. Чистова // Творчество: наука, искусство, жизнь: мат-лы Всерос. науч. конф. – М., 2015. – С. 374–378.
6. Александровская, Л.Н. Управление качеством: роль образования / Л.Н. Александровская // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 1. – С. 8-10.
7. Амонашвили, Ш.А. Основания педагогики сотрудничества / Ш.А. Амонашвили // Новое педагогическое мышление. – М., 1989. – С.144–177. 197
8. Андреев, А.Л. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа / А.Л. Андреев // Педагогика. 2005. № 4. С. 1997.
9. Андреев, В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. 2-е изд. Казань: Центр инновационных технологий, 2000. 608 с.
10. Анохин, П.К. опережающее отражение действительности / П.К. Анохин // Вопросы философии. 1962. № 7. С. 97-111.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA KREATIVLIK XUSUSIYATLARI NAMOYON BO'LISHINING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHATLARI

Odiljonova Aziza Abduxakimovna

Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD
<https://orcid.org/0009-0002-6162-0732>

Annotatsiya: Maqolada kreativlikni shakllantirish va rivojlantirish muammosi yoritib berilgan. Bolalarda kreativlik shakllanishining sensitiv davrini aniqlash yuzasidan olimlarning tadqiqotlari tahlil etilgan. Bolalarning standart tafakkuri va kreativ fikrlashini turli xil usullaridan foydalangan holda olib borilgan tadqiqotlar, bolalarda kreativlik paydo bo'ladigan davr haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Kreativlik xususiyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar ifodalangan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, standart tafakkur, qobiliyat, sensitiv davr, irsiyat, ijtimoiy muhit, tasavvur, motiv, maktabgacha tarbiya yoshi, kichik maktab yoshi.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ВЫРАЖЕНИЯ ТВОРЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Odiljonova Aziza Abdukhakimovna

Senior lecturer of the General Psychology Department of Andijan State University, PhD

Аннотация: В статье рассматривается проблема формирования и развития творческих способностей. Анализируются исследования ученых по определению чувствительного периода формирования творческих способностей у детей. Исследования, в которых использовались различные методы стандартного мышления и творческого мышления у детей, предоставили информацию о периоде возникновения у детей творческих способностей. Выражены социально-психологические факторы, влияющие на развитие творческих качеств.

Ключевые слова: творчество, стандартное мышление, способности, чувствительный период, наследственность, социальная среда, воображение, мотив, дошкольный возраст, младший школьный возраст.

SPECIFIC PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EXPRESSION OF CREATIVITY CHARACTERISTICS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Одилжоновна Азиза Абдухакимовна

Старший преподаватель кафедры общей психологии Андиганского государственного университета, кандидат психологических наук

Abstract: The article examines the problem of the formation and development of creative abilities. Analyzed are the studies of scientists to determine the sensitive period of the formation of creative abilities in children. Studies using various standard thinking and creative thinking methods in children have provided information on the timing of creativity in children. The social and psychological factors influencing the development of creative qualities are expressed.

Key words: creativity, standard thinking, abilities, sensitive period, heredity, social environment, imagination, motive, preschool age, primary school age.

Kirish. Psixologiyada muammolarni mustaqil rivojlanishiga hal eta oladigan, intellektual va shaxsiy xususiyatlar tizimi, o'ziga xos g'oyalar avlodi kreativlik tushunchasi bilan belgilanadi. Ijodiy qobiliyatlar o'kuv jarayonida alohida rivojlanish ob'ekti bo'lishiga karamasdan, psixologiya fanida o'kuv jarayonida kreativlikning rivojlanishi juda kam o'rganilgan, kreativlik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar yetarlicha o'rganilmagan. Eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxsga bog'lik xolda intellektual funktsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar kreativlikni shakllantirishga o'z xissasini qo'shadi. SHu munosabat bilan kreativlikni shakllantirishga kompleks yondashuvlar zarur.

Amerikalik psixolog Pol Torrens kreativlikka kuyidagi ta'rifni berdi: «Kreativlik chuqurroq qazish, yaxshiroq qarash, xatolarni tuzatish, mushuk bilan suxbatlashish, chuqur sho'ng'ish, devor orqali yurish, quyoshni yoritish, qumdan kal'a kurish, umuman olib qaraganda kelajak degani» U kreativlik uchun bir qancha sinovlarni taklif kildi va kreativlikning barcha asosiy tarkibiy kismlarini ishlab chikdi [5,23].

P.Torrens kreativlik - bu noaniqlik va axborot tanqisligi sharoitida paydo bo'ladigan taranglikni bartaraf etish uchun odamning kuchli ehtiyojidan kelib chiqadigan jarayondir deb ta'riflaydi. U kreativlikning to'rtta xususiyatini (ravonlik, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik, chuqurlik) aniqlaydi, V.Louenfel'dda ulardan sakkiztasi bor (muammoni ko'rish qobiliyati, ravonlik, moslashuvchanlik, o'ziga xoslik, sintez qilish va tahlil qilish qobiliyati, g'oyalarni tashkil qilishda uyg'unlik hissi), tadqiqotchi D.Simpton esa ularning o'ndan ortig'i ajratib ko'rsatgan [5,24].

Bundan tashkari, P.Torrens ijodiy fikrlash - bu shaxsning kamchiliklar, nuqsonlar, yetishmayotgan elementlar, bilimlardagi bo'shliqlar va nomuvofiqliklarni idrok etish qobiliyatini kuchaytiradi deb ta'kidlaydi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'ta ijodiy yo'naltirilgan bolalar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lganlar [5, 47]:

- qoidalarga e'tibor bermaslik;
- hukmda mustaqillik;
- nozik xazil tuyg'usi;
- tartibga e'tibor bermaslik;
- yorqin temperament.

Ijodkorlik fenomeni sifatida kreativlik tushunchasi fanga birinchi bo'lib ob'ektiv tadqiqotlar olib borgan amerikalik psixolog J.Gilford tomonidan kiritilgan. O'tgan asrning 50-yillari oxirida u kreativlik uchun psixologik testlarda baholanishi mumkin bo'lgan bir nechta mezonlarni shakllantirgan [3, 176].

Asosiy mezonlar:

1. Fikr ravonligi - muayyan vaqt birligida vujudga keladigan g'oyalar soni, g'oyalarni yuzaga keltiradigan qulaylik.

2. Fikrning moslashuvchanligi - bir fikrdan boshqasiga o'tish qobiliyati.

3. O'ziga xoslik - umumiy qabul qilingan stereotiplardan farq qiladigan g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyati, stimullarga nostandart tarzda javob berish qobiliyati;

4. Qiziquvchanlik - muammolarga, atrofda vaziylatlarga sezgirlik, retseptivlik - g'ayrioddiy tafsilotlarga, karama-karshiliklarga va noaniqliklarga sezgirlik, bir fikrdan boshqasiga tez o'tishga tayyorlik;

5. Gipotezani ishlab chiqish qobiliyati – mustaqil fikr, keyinchalik uni sinchkovlik bilan tekshirish kerak.

6. Qoniqish - kreativlik natijasi - reaksiyalarning stimullardan mantiqiy mustaqilligi, muammolarni xal qilish, tahlil qilish va sintez qilish qobiliyati.

Psixologiyada o'zining ehtiyojlar va motivlar pramidasi bilan mashhur A.Maslou ham kreativlikni - barchaga xos tug'ma ijodiy yo'nalish, atrof muhitning ta'sirida ko'pchilikda yo'qolib ketuvchi faoliyat deb hisoblagan [4, 425].

V.A.Buxvalovning ta'kidlashicha, ijodiy muammolarni hal qilish usullarini ishlab chiqish ijodiy shaxsni shakllantirishdagi birinchi qadamdir [2,96].

Ijodiy faoliyatning umumiy tuzilishida bir nechta asosiy boskichlarni ajratish mumkin.

1. Vazifalarni (muammolarni) shakllantirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni to'plash.

2. Kuchni jamlash va qo'shimcha ma'lumot qidirish, muammoni xal qilishga tayyorgarlik.

3. Tushunish yoki tushuncha (ajoyib g'oya).

4. Dizaynni tekshirish va takomillashtirish.

Kreativ tafakkurni o'rganish zarurati xayotning turli sohalarida ro'y berayotgan keskin o'zgarishlarga bog'liq. Zamonaviy dunyoning muammolari noan'anaviy fikrlash turlaridan maksimal darajada foydalanishga asoslangan orginal yechimlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Kreativ fikrlash timsollar va g'oyalarda, inson o'z tushunchalarini ilgari surish va o'tmishdoshlar tajribasini umumlashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Faktlarni tahlil qilish, voqealar rivojini kuzatish, tadqiqot mavzusi bilan bog'lik bo'lgan bilimlarni o'zaro bog'lash va ijodiy farazni o'z ichiga oladi.

Kreativlik, ijodiy jarayonlar insonlarda juda erta bolalik davrlaridan boshlab namoyon bo'ladi. Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning muhim sohalaridan biri bu bolalarda kreativlik xususiyatlarini rivojlantirish va uni bolaning umumiy rivojlanishi uchun ahamiyatini tadqiq etish xisoblanadi. Biz bolalardagi ijodiy jarayonlarni ularning o'yinida kuzatishimiz mumkin. O'yin faoliyati jarayonida bola tayoq minib, o'zini ot minib yurgandek his qiladi. Kichkina qiz qo'g'irchoq bilan o'ynab, uning onasi ekanligini tasavvur qiladi. O'yin ichida bola qaroqchi, askar yoki dengizchi bo'ladi, bu jarayonlarning hammasi eng xaqiqiy, chinakam kreativlikning namunasi. Bolalar o'yin orqali kattalarga taqlid qiladi. Lekin bolalar o'yinlari - bu shunchaki takrorlash emas, ular kattalarning nima qilayotganini ko'radi va eshitadi, ammo bu harakatlarni o'z taassurotlaridan kelib chiqib ijodiy elementlar bilan boyitadilar.

Kreativlik - bu insonning g'oyalarni ishlab chikarish, yangi va odatiy bo'lmagan narsalarni yaratish qobiliyatidir. Kreativlik - bu ixtirochilik, ya'ni odamning muayyan tankidiy vaziyatlarda qobiliyati va umidsiz bo'lib ko'rinadigan oddiy bo'shliqni yordamida xatto vaziyatni to'g'irlash va kerakli natijaga erishishga imkon beradigan, muammolarni xal qilishda jasorat, ya'ni muvaffakiyatsiz bo'lish xavfini cheklaydigan yoki boshqalarning salbiy baxosini oladigan, muxrlanmagan yondashuv bilan muammoni xal qilish xususiyatidir.

Psixologiyada ijodiy fikrlash muayyan muammolar va muammolarni xal qilishga qaratilgan faoliyat nuqtai nazaridan ko'rib chikiladi. O'qish jarayonida aqliy faoliyat amaliy, ob'ektiv faoliyat asosida shakllanadi. Bunda ijodiy tafakkur manbalari, uni shakllantirish va qo'llash xususiyatlariga alohida e'tibor karatiladi.

Hozirgi vaqtda ijodiy jarayonning tabiatini o'rganishda olimlar tomonidan ishlab chikilgan tabiiy, fenomenologik, evolyutsion, shaxsiy-motivatsion va kognitiv kabi yondoshuvlar qo'llaniladi.

Kreativ qobiliyatlarni o'rganishda alohida o'rin insonning shaxsiy va motivatsion xususiyatlari bilan bog'liqlik va aql-idrokka bog'liqlidir. Ijodiy jarayonning psixik qonuniyatlarining xususiyatlari psixologiyada keng qo'llaniladigan psixofiziologik, psixogenetik, psixometrik, ekologik va multifaktoriy yondashuvlar orkali batafsil ochib beriladi.

L.S.Vigotskiyning fikricha, kreativlik deganda, shaxslarning o'ziga xos qadriyatlarni yaratish va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatini chukur anglash qobiliyati tushuniladi. Kreativlik bugungi kunda ta'limga qo'yiladigan asosiy talab, ma'lum chegaralardan chiqib ketadigan, nostandart qarorlar qabul qila oladigan, yangilik bilan ajralib turadigan maxsulotlarni yaratadigan ijodiy shaxsni rivojlantirishdir. Kreativlikni tavsiflashda psixologlar qobiliyat muammosiga ishora qiladilar va ko'pincha kreativlikni umumiy ijodiy qobiliyat, bilimlarni o'zgartirish jarayoni deb bilishadi. Bundan tashqari, ular kreativlik xayolot, xayolot rivojlanishi, farazlarni shakllantirish bilan bog'lik deb ta'kidlashadi [2, 148].

Metodlar.

Tadqiqotimiz davomida Varteganing ijodiy tasavvurlarni o'rganish metodikasidan foydalandik. Varteganing ijodiy tasavvurlarni o'rganish metodikasi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ijodiy tasavvurlarining noverbal komponentlarining individual tarzda o'rganishga qaratilgan.

Biz makur metodika orqali kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni kreativlik xususiyatlari ularning ijodiy tasavvurlari bilan ham bog'liq deb hisobladik va ularni o'rtasidagi ijobiy va salbiy korrelyatsion aloqalar borligini aniqlashni ham maqsad qildik.

Ushbu metod orqali, ya'ni o'quvchilarni chizmalarini sifatli talqin qilish asosida biz ularni kreativ, ijodiy tasavvurining rivojlanish darajasi va tabiati haqida xulosa chiqarishimiz mumkin bo'ladi. Mazkur metodni namunalari dissertatsiyaning 2-ilova qismida keltiriladi.

Metodikani qo'llashda 20 ta aylanali blanka (diametri 3 sm lik), sekundomer kabi jihozlar kerak bo'ladi. Jumladan kichik maktab o'quvchilariga aylanali blankalar taqdim etiladi va

ushbu aylanalar asosida imkon boricha ko'proq rasm va hodisalarni tasvirlash aytiladi.

Blankada 20 ta aylana chizilgan. O'quvchilarni vazifasi doiralardan tayanch sifatida foydalanib, iloji boricha ko'proq predmet yoki hodisalarni chizishdir. O'quvchilarga siz doira tashqarisida ham, ichida ham chizishingiz mumkin, bitta rasm uchun bitta, ikkita yoki undan ortiq doiradan foydalaning kabi ko'rsatma beriladi.

Keyingi ko'rsatmada, har bir o'quvchi har bir doira ostida chizilgan narsani nomini yozishi kerakligi aytiladi. Bunda chapdan o'nga qarab chizilishi ham ta'kidlab o'tilishi lozim. O'quvchilarga topshiriqni bajarish uchun 5 daqiqa vaqt beriladi. Ohirgi ko'rsatma sifatida o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan shuni unutmangki, chizgan rasmlaringiz natijalari chizmalarining originallik darajasiga qarab baholanadi deb aytishi lozim bo'ladi.

Test natijalarini qayta ishlash uchun uchta ko'rsatkichdan foydalaniladi: tezlik, moslashuvchanlik va ijodiy tasavvurning o'ziga xosligi. Tezlikni aniqlash uchun chizmalarining umumiy soni hisoblanadi.

Moslashuvchanlikni aniqlash uchun chizmalar quyidagicha belgilanadi:

- tabiat (inson aralashuvisiz tabiat hodisalari tasvirlangan rasmlar);
- uy-ro'zg'or buyumlari (inson uy sharoitida yasaydigan va kundalik hayotda ishlatiladigan ishlatadigan narsalar);
- fan va texnika (ilmiy - texnik faoliyatda foydalaniladigan buyumlar);
- sport (sport faoliyatida foydalaniladigan buyumlar);
- bezak buyum amaliy ahamiyatga ega bo'lmagan buyumlar bezatish uchun ishlatiladi (bunga aniqlab bo'lmaydigan chizmalar ham kiradi);
- inson;
- iqtisod;
- koinot.

Respondentlarning chizgan barcha rasmlari guruhlariga ajratiladi va belgilangan yo'nalishlar asosida natijalar hisoblanadi. Bu obrazli fikrlash va tasavvurning moslashuvchanligining ko'rsatkichidir.

Rasmlarning mavzu bo'yicha tahlili xotiraning turli sohalardagi tasvir va tushunchalar bilan to'yinganligi hamda turli tasvirlarni yangilashning qulaylik darajasi haqida tasavvur beradi.

Ijodiy tasavvur sohasiga oid rasmlarni 3 guruhga bo'lish mumkin:

a) noyob va kamdan-kam eslab qolgan predmet va hodisalarning obrazlarini mujassamlashtirish bunda har bir rasm uchun 2 ball beriladi (dengiz marjoni, vulqon otilishi, Rim jangchisining qalqoni);

b) mavjud bo'lmagan ob'ektlar va hodisalar (boshqa sayyoradagi turar-joy binosi);

v) kognitiv faoliyatdan tashqarida kamdan-kam hollarda amalga oshiriladigan tushunchalar, tasvirlar (atom yadrolari, mikroskop ostidagi mikroblar).

Sifatli tahlil bizga barcha asl rasmlarni bir necha guruhlariga ajratishga imkon beradi:

1) Mustaqillik darajasi bo'yicha:

reproduktiv, mavjud va ma'lum tasvirlarni tasvirlash:

konstruktiv (ijodiy), g'ayritabiyy yoki mavjud bo'lmagan tasvirlarni chizish.

2) Umumlashtirish darajasiga ko'ra:

ob'ektlarni tasvirlovchi maxsus chizmalar;

bir qator tasviriy tasvirlarni umumlashtirish;

ba'zi mavhum tushunchaning ramzi sifatida xizmat qilish (ilm-fan graniti, tarix g'ildiragi, g'azab, qayg'u).

3) Emotsionallik darajasiga ko'ra:

neytral (fontan, Eyfel minorasi);

hissiy jozibador, kulgili («Men sizga quyoshni olib beraman», «Tirbanddagi avtobus).

Natijalar.

Maxsus chizmalar, asosan, xotira tasvirlarining boyligi, kamdan-kam uchraydigan narsalar yoki hodisalarning qisqa muddatli xotirasida tez suratga olish qobiliyatini shakllantirish haqida gapiradi.

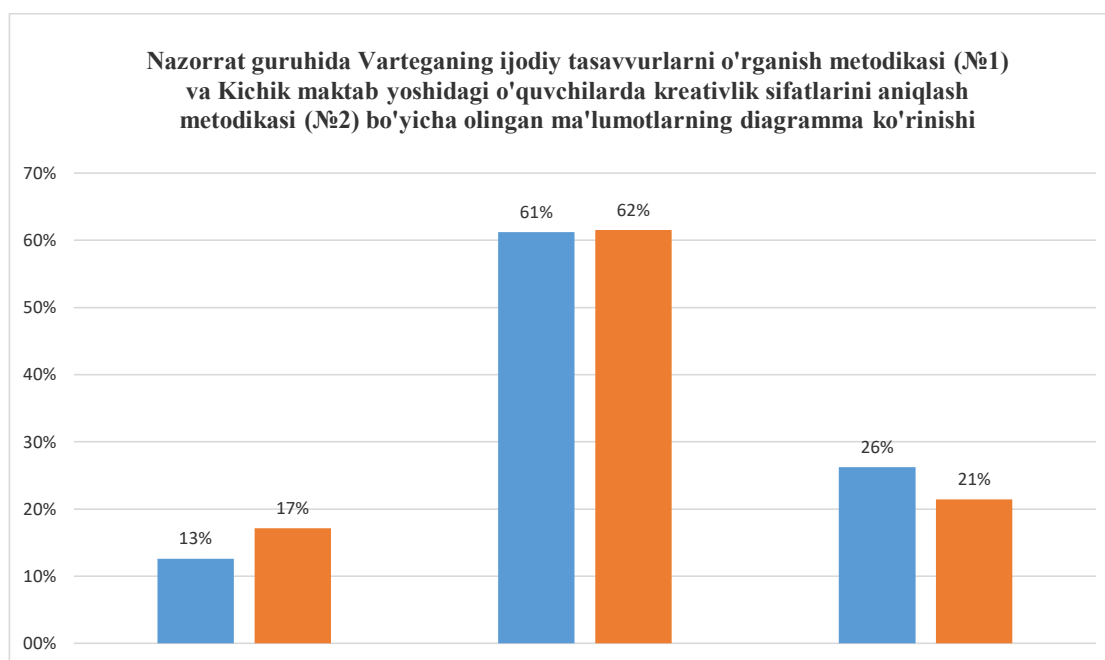
Umumlashtiruvchi chizmalar voqelikni sezgir va mavhum aks ettirish ma'lumotlarini

sintez qiladigan yanada murakkab tasvirlar bilan ishlash natijasidir.

Konstruktiv (ijodiy) rasmlar fantaziya, tasavvur ishi natijasidir. Aynan shu rasmlarni o'ziga xosligini aqliy faoliyat sifati, topshiriqni bajarish jarayonida ijodiy faoliyatning namoyon bo'lishi deb hisoblash mumkin.

Nazorat guruhida Varteganing ijodiy tasavvurlarni o'rganish metodikasi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili (n=90)

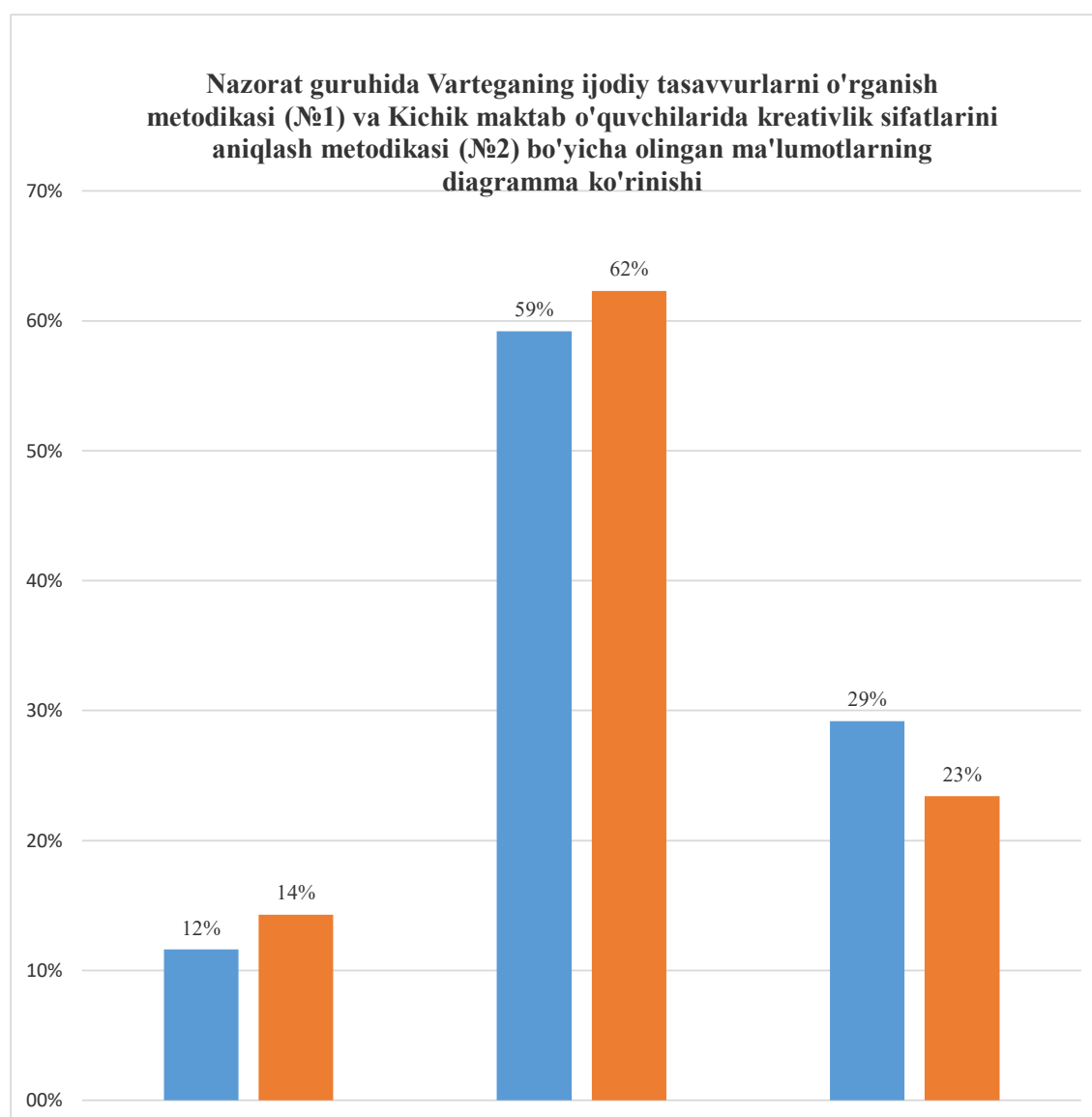
Metodika nomi	Yuqori daraja	Respondentlar soni	O'rta daraja	Respondentlar soni	Quyi daraja	Respondentlar soni
№1. Vartega mezonlari	12,6%	11	61,2%	55	26,2%	24
№2. KM mezonlari	17,1%	15	61,5 %	56	21,4%	19
Jami:	29,7	26	122,7	111	47,6	43

Nazorat guruhida olingan natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, bunda Varteganing ijodiy tasavvurlarni o'rganish uslubi bo'yicha kichik maktab yoshi o'quvchilarida yuqori daraja 12,6 foizni, o'rta daraja 61,2 foizni va quyi daraja esa 26,2 foizni ko'rsatdi. "Kichik maktab o'quvchilarida kreativlik xususiyatlarini aniqlash metodikasi"si orqali olingan natijalar esa yuqori daraja 17,1 foizni, o'rta daraja 61,5 foizni va quyi daraja esa 21,2 foizni ko'rsatdi. Bu shundan dalolat beradiki, respondentlar orasida eng ko'p kreativlik darajasi o'rta darajani tashkil qilgan ekan.

Tajriba guruhida Varteganing ijodiy tasavvurlarni o'rganish metodikasi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili (n=90)

Metodika nomi	Yuqori daraja	Respondentlar soni	O'rta daraja	Respondentlar soni	Quyi daraja	Respondentlar soni
№1. Vartega mezonlari	11,6%	11	59,2%	55	29,2%	24
№2. KM mezonlari	14,3%	15	62,3%	56	23,4%	19
Jami:	25,9	26	121,5	111	52,6	43

Tajriba guruhida ham yuqorida keltirilib o'tilgan 2 ta metodika asosida dastlabki statistik tahlillar olindi. Vartega (59,2%) metodikasi va "Kichik maktab o'quvchilarida kreativlik

xususiyatlarini aniqlash metodikasi” (62,3%) bo'yicha eng yuqori natija o'rta darajadagi kreativlikni tashkil etgan bo'lsa, eng kam miqdorda, ya'ni 11,6 foiz va 14,3 foiz yuqori kreativlik hamda quyi daraja 29,2 foiz va 23,4 foizni ko'rsatdi.

Xulosa va tavsiyalar. Shunday qilib, asosiy empirik natijalarni tahlil qilish orqali kichik maktab yoshi o'quvchilaridagi ijodkorlik darajasi past bo'lgan bolalar guruhini aniqlash imkonini berdi. Dastlabki tashxis natijalariga ko'ra ushbu metodikalar orqali 43 nafar o'quvchida kreativlik darajasi quyi darajada shakllanganligi aniqlandi va ushbu bolalar bilan rivojlantiruvchi trening dasturlari o'tkazildi.

O'rganishlarimiz shuni ko'rsatadiki, kreativlikning namoyon bo'lishiga xalaqit beradigan omillarni bartaraf qilish, masalan, ayrim bir odatlar va an'analarga asossiz rioya qilish, shuningdek, kreativlikni targ'ib qilish deyarli har qanday o'quvchini kreativ shaxsga aylantirishi mumkin.

Kichik maktab yoshidagi intellektual faoliyatning kuchayishi tufayli kreativlikning yo'q bo'lib ketishi ehtimoli kuchayar ekan, bu xulq-atvorni tartibga solishda ongsizlik rolining pasayishi va o'quvchining ongida tanqidiylik va ratsionallikning oshishi natijasidir.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunli-faoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kreativlik ko'nikmalarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni maxsus kreativlik kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilar kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning reproduktiv, ijodiy-izlanish va novatorlik bosqichlari samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ijodiy yo'naltirilgan ta'lim dasturlari va psixotreninglar ishlab chiqish va o'quvchilarning kreativ ko'nikma va malkalarini rivojlanishining o'zgarishini baholab borish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Бухвалов В.А. Алгоритмы педагогического творчества / В.А. Бухвалов. - 2-е изд. - М.: Просвещение. - 2004 – С.96.

Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – Москва, 2010. – С. 148.

Гилфорда Дж. и М. Салливена Михайлова (Алешина) Е.С. Методика исследования социального интеллекта: Адаптация теста: Руководство по использованию. – СПб: ГП «Иматон», 2006.

Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы /Пер. с англ. -М.: Смысл, 2009. – С. 425.

Торренс П. Тест творческого мышления - ТТСТ: Методические рекомендации по работе с тестом (для школьных психологов)/ Перевод Н.Б.Шумаковой, КИ.Щеблановой, Н.П.Щербо. - М., 2014. – С.44.

AXBOROT MUHITIDA BOLALARNI TEVARAK-ATROFGA EKOLOGIK MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Odilova Hidoyat

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha bolalarni tevarak atrofga munosabatini axborot muhiti orqali shakllantirish va bunda innovatsion texnologiya va metodlardan foydalanish to'g'risida keltirilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion, ekologiya, texnologiya, atrof muhit, axborot muhiti

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN FORMING THE ENVIRONMENTAL ATTITUDE OF CHILDREN IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

Odilova Hidayat

Tashkent University of Applied Sciences is a teacher of the Department of Pedagogy

Annotation: The article describes the formation of preschool children's attitude to the environment through the information environment and the use of innovative technologies and methods.

Key words: Innovation, ecology, technology, environment, information quality

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ ДЕТЕЙ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Одилова Хидаят

Ташкентский университет прикладных наук, преподаватель кафедры педагогики.

Аннотация: В статье описывается формирование отношения дошкольников к окружающему через информационную среду и использование инновационных технологий и методов.

Ключевые слова: Инновации, экология, технологии, окружающая среда, качество информации.

Ma'lumki, tabiat insoniyat uchun bebaho qadriyatdir. Tabiat, tu'g'ilish, yashash, o'sish, faoliyat maydoni hisoblanadi. Inson tabiat bilan birga yashaydi, o'sadi, rivojlanadi. Insoniyat tabiatga ta'sir etibgina qolmasdan, unga bevosita bog'liq hamdir. Tabiatga bog'liq omillar texnika, iqtisodiy ekologik munosabatlarini ham belgilaydi. Ana shu holat kishilarning tabiat, atrof-muhitga bo'lgan munosabatlarni muvofiqlashtirish zarurligini taqozo etadi. Bolalarni ilk yoshidan hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ularga mehr uyg'otish, jonsiz va jonli tabiatni muhofaza qilish o'rgatib boriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarida, oilada jismoniy tarbiyalashning asosiy vazifalari ularni sog'lom va baquvvat qilib o'stirish, ular organizmini chiniqtirish, ta'lim va tarbiyani to'g'ri tashkil etishdan iboratdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning sog'lomlashtirish vazifalari - bu jismoniy tarbiyaning eng asosiy vazifasi bo'lib, bola hayotini muhofaza qilish, uning sog'lig'ini mustahkamlash, organizmini chiniqtirish yo'li bilan o'zini himoya qilish va turli kasalliklarga chidamlilik xislatlarini oshirishdan iborat[1].

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish juda zarur, bolaning ongli harakat faoliyatida asqotadigan ayrim bilimlar; bolani harakatlarga o'rgatuvchi faoliyat metodlari, faoliyat va ularni amalga oshirishning malaka va ko'nikmalari haqidagi bilimlar birligi ish jarayonlaridan kelib chiqqan holda tarkibiy qismlarni tashkil etadi. Qismlardan biri ijodiy faoliyat tajribasi hisoblanadi[2]. Bolalikdan mustaqil fikrlashga o'rgatilmagan va hamma narsani tayyor berilgandan so'ng o'zlashtiradigan kishi unga tabiat tomonidan berilgan sifatlarni namoyon qila olmaydi. Shuning uchun jamiyat yosh avlodning ijodiy faoliyatga o'rganishiga tamoman befarq qarab turolmaydi. Harakat faoliyatini tarbiyalash jarayonida kattalar (ota-onalar, tarbiyachilar) bolalar rivojlanishining psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ular oldiga yangi harakat vazifalarini qo'yadilar. Bolaning mashqlar jarayonida yangi harakat vazifalarini tobora hal eta borishi va shu bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan katta imkoniyatlar harakatlar xarakteri va sifatini

o'zgartiradi. Bu yosh davri uchun juda xarakterli bo'lgan narsa yangi mashqlarga o'rgatish jarayonida go'yo bir aylanib yangicha sifat kasb etadi. Chunonchi, bolaning yurishi dastlabki paytda va ikkinchi yilning oxirida butunlay farq qiladi. Bu hodisani yangilikning eski narsani diakktik inkori, barcha rivojlanishning va ziddiyatlarni hal etishning obyektiv sharti, harakatlanuvchi omil sifatida ko'rsatish mumkin. Har bir sohada rivojlantirish o'zidan oldingi yashash shakllarini inkor etmasdan kechishi mumkin emas. Maktabgacha yoshdagi bolalarni shaxs sifatida shakllanishida atrof muhitga bo'lgan munosabatlarini tabiatda jismoniy mashqlarni o'rgatish orqali ham singdirish mumkin[3].

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirishga oid mamlakatimiz va xorijiy olimlarning metodik va pedagogik g'oyalaridan atrof olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarida foydalanish bo'yicha bir qator tavsiyalarni ishlab chiqish va joriy eish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonda atrof olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarini kuzatish, suhbat, mashg'ulot loyihasi kabi usullar qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Natija va mulohazalar. O'rganilgan adabiyotlar va kuzatuvlarimizning ko'rsatishicha bolaning maktab ta'limiga mukammal tayyorligiga to'sqinlik qiladigan tashqi va ichki omillarning ta'siri nafaqat jismoniy va ruhiy rivojlanishiga ta'sir qiladi, balki u har qanday salbiy ta'sir xoh u jismoniy, xoh ruhiy bo'lsin, avvalo uning umumiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik jarayonni tashkil etishda tarbiyachi turli faoliyat yo'nalishlarida o'zini namoyon qiladi. Tarbiyachi qaysi yo'nalishda faoliyat olib bormasin, uning markazida bola shaxsi, uning qiziqishlari va manfaatlari turishi lozim. Bolalarning psixologik beqarorligini bartaraf qilish uchun tarbiyachi tomonidan samarali innovatsion yondashuvlarni moslashtirgan holda qo'llash zarur. Xususan, interfaol usullar pedagogik jarayonda ishchi, ijodiy muhit yaratish imkonini beradi[5]. Bolalarning jismoniy, ma'naviy, psixik-emotsional (ruhiy-hissiy) sog'ligi ta'minlanadi, shaxslararo munosabatlari, o'zaro hamkorligi amalga oshadi. O'quv jarayonida bolalar diqqati beqarorligi sababli qo'yilgan maqsadga erishishda to'siqlar paydo bo'lishi mumkin. Mana shu jarayonda tarbiyachidan pedagogik improvizatsiya va metodlar transformatsiyasini amalga oshirish talab etiladi. Ba'zida og'zaki metodlardan foydalanish samara beradi, tarbiyachi atrof olam haqida Ona Vatan, buyuk siymolar, milliy bayramlar, kattalar mehnati, transport vositalari, buyumlar, kiyimlar haqida hikoya qiladi, tushuntirish beradi, suhbatlar o'tkazadi, badiiy adabiyotlar o'qib beradi. Ayrim vaziyatlarda bolalarda tomosha qilish istagi paydo bo'ladi, bunda esa ko'rgazmali metodga o'tiladi: Vatan, milliy bayramlar, buyuk siymolar, tana a'zolari, gigiena va sog'lom bo'lish haqida videoroliklar namoyish etiladi. Bolalarda atrof olam haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda ayrim jihatlarga e'tibor qaratiladi ya'ni atrof olam borliq, voqea-hodisalar to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar maktabgacha ta'lim jarayonidan tashqari vaqtda ya'ni ijtimoiy jarayon va oilada ota-onalar tomonidan kutilmagan holatlarda ham beriladi[4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarni axborot muhitida tevarak-atrofga ekologik munosabati shakllantirish orqali atrof-olamni anglash malakalarini rivojlantirish tizimli pedagogik ta'sir hamda metodik yondashuvlarga asoslanadi. Bolalarni axborot muhitida tevarak-atrofga ekologik munosabatini shakllantirishda maktabgacha ta'lim tashkiloti, oila, maktab hamda ijtimoiy institutlar integrativ faoliyati taqozo etiladi. Bu jarayonning pedagogik modelini modernizatsiyalashda bolalarda rivojlanishi talab etiluvchi soha kompetensiyalarini integrativ rivojlanishini ta'minlovchi samarali texnologiyalarni tanlash, joriy etish talab etiladi[4]. Tabiat bolalarni har tomonlama barkamol bo'lib shakllanishida juda kata ahamiyatga ega. Bolalarni o'sishi, rivojlanishi, talim-tarbiya olishi tashqi muhit omillariga bevosita bog'liqdur. Tabiatda sodir bo'ladigan jarayonlar, voqea hodisalar, o'zgarishlar bollarni ongiga ta'sir qilib, ularni dunyoqarashini kengayishiga, fikrlash doirasini ortib borishiga tasir ko'rsatadi. Bolalarda dastlabki ekologik madaniyatni shakllantiradi. Shuning uchun maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ma'naviy yetuk, axloqli, pok insonlar qilib voyaga yetkazishda tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi. Uning maqsadi, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlash, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, Vatanga mehrlil bo'lish, ekologik ta'lim, tarbiyani amalga oshirish, tabiat haqida mukammal bilimga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash zarur

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning jarayoni har tomonlama rivojlangan shaxs ma'naviy qiyofasini kamol topish jarayonining muhim va tarkibiy qismidir. U bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida tabiatga ongli munosabat, tabiat zaxiralarini saqlash va ko'paytirishga oid mas'uliyat tuyg'usi, ekologik muammolarni amaliy hal qilishdagi ko'nikmalarning rivojlantirilishini o'zida

qamrab oladi. Sayyoramizda jumladan, respublika hududida vujudga kelgan ekologik vaziyat ta'lim-tarbiya tizimi oldiga quyidagilarni hal etishni muhim vazifa etib qo'yadi, ular: Bolalarning tabiatga ongli munosabatlari, tabiat komponent-larini yaxlitlikda va o'zaro aloqadalogini his etish; tabiatning bolalar ekologik madaniyatini belgilab beradigan vosita sifatida namoyon bo'lishi; atrof muhitga munosabatni ma'naviy madaniyatning ajralmas qismi ekanligini anglash; tabiat talabani ekologik madaniyatini shakllantirishi uchun asosiy omil ekanligini tushunish; atrof muhitga nisbatan bolalarni tabiat bilan tanishtirishning shakllantirishda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonida atrof muhitni muhofaza qilishni ekologik qadriyat sifatida anglab etishlariga ilmiy-amaliy jihatdan sharoit yaratish; bolalarni tabiat bilan tanishtirishning shakllantirishning maqsad va vazifalarini aniq belgilab olish, uning amaliyotga yo'naltirilganligini tushunish; ekologik muammoga umummilliy, umuminsoniy, ijtimoiy muammo sifatida yondashish kabilar.; Respublika hududidagi biologik xilma – xillikni bilishga imkon beradigan nazariya va g'oyalarni o'rganishni tashkil etish; ekologiya sohasidagi muayyan bilimlar hajmini, tasavvur va tushunchalar doirasini ilmiy-amaliy jihatdan ishlab chiqish; atrof muhitni muhofaza qilish, uning zahiralardan unumli foydalanishga o'rgatish; maktabgacha yoshdagi bolarni tabiat bilan tanishtirish orqali etetik, aqliy, axloqiy jihatdan tarbiyalash, jismoniy rivojlantirish barcha zamonlarda ham o'ta dolzarb muammolardan hisoblangan. Tabiat bilan tanishish insonni ma'naviy kamolotga yetkazuvchi jarayon bo'lib, uni barcha salbiy xatolardan saqlaydi. Natijada uning xulqiy go'zalligi ortadi. Shu sababdan ham tabiat bilan tanishtirish orqali ta'lim-tarbiya jarayoni uzoq tarixga ega. Shu nuqtai nazardan O'rta Osiyo xalqlari tabiatni muhofaza qilish sohasida boy an'anaga ega.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan mulohazalardan kelib chiqib, maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish mazmuni quyidagilardan iborat bo'lishi lozim degan xulosaga kelish mumkin: Bolalarning yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda "Ilk qadam" o'quv dasturi talablari va tamoyillariga rioya etishda innovatsion faoliyat (fasilitatsiya, moderatsiya, tyuterlik, kouch) elementlaridan samarali foydalanish. O'quv-tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda kollaborativ muhitni yaratishga erishish, ya'ni har bir bosqich uzviy ketma-ketlikda, bolalarning o'zaro hamkorligida, har bir bosqichda bajarilgan ishlarning keyingi bosqich uchun muhimligini anglagan holda bolalarda mas'uliyat hissini oshirishga e'tibor qaratish. Natijada bolalarning jamoadagi mavqei (status)ni sezish, hurmat qilishga sharoit yaratiladi. Pedagogik jarayondan kutilayotgan natijalarni kafolatlashga erishishda prognostik (har bir tarbiyalanuvchining imkoniyatlarini oldindan bilgan holda o'quv topshiriqlar murakkablik darajalarini belgilash va ularni tayyorlash) - diagnostik (jarayonda o'zini oqlamagan metod yoki yondashuvlarni tahlil qilish orqali moslashuvchan variantlarini tayyorlash hamda bolalar hatti-harakatlaridagi salbiy holatlarning sabablarini bevosita faoliyatda kuzatish) metodlardan samarali foydalanish orqali interfaol o'quv muhitini yaratish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Sherzod Ibrohim O'g'li Ibrohimov, & Haytgul Omonboyevna Begaliyeva (2021). БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМДА - ТАБИАТШУНОСЛИК ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ. Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1), 438-445.

Ражабов, Ф. Т., & Абдимуротов, О. У. (2020). ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ КУРСЛАРИДА АМАЛИЙ МАШГУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ УСЛУБИЎТИ. Academic research in educational sciences, (4), 663-671.

Nig'matov A.N. Ekologiya Asosiy atama va iboralarning izohli lug'ati. - T.: «Bioekosan» nashriyoti, 2001.

Ziyomuhamedov B. Ekologiya va ma'naviyat. T.: «Mehnat» nashriyoti, 1997.

To'xtayev A.S. Ekologiya Pedagogika institutlarining talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: «O'qituvchi» nashriyoti, 2001.

Baratov P. Tabiatni muhofaza qilish: O'qituvchilar uchun fakultativ kurs yuzasidan qo'llanma. - T.: «O'qituvchi» nashriyoti, 1991.

M. Umarova Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish. - T.: 2008.

SH.Sodiqova, M.A.Rasulxo'jayeva Tabiat bilan tanishtirish metodikasi- T.: 2013 yil - Fan va texnologiya

QORAQALPOQ XALQ MILLIY CHOLG'ULARI ASOSIDA O'QUVCHI -YOSHLAR MA'NAVIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Otarbaev Daniyar Azatbaevich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali «Xalk ijodiyoti» kafedrasida o'qituvchisi

Mazkur maqolada Qoraqalpoq xalq milliy cholg'ulari asosida o'quvchi -yoshlar ma'naviy madaniyatini rivojlantirish, musiqiy badiiy asarlarni cholg'u asoblarda chertib o'rganish, bajarish insonning estetik, emotsional hissiyatini junbushga keltirib, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini tarkib toptirishga xizmat qilishi, qadriyatlarga, an'ana va urf-odatlariga bo'lgan madaniyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy-nazariy jihatdan tarixiylik tamoyiliga tayanib ochib berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, san'at, ta'lim, ma'naviyat, tarbiya, kuy va qo'shiq, emotsional his, cholg'u asob, axloqiy fazilat, xalq qo'shiqlari, ohang, do'mbira, sibizg'a, chanqovuz, qo'shnay, g'ajirnay, bo'lamon, qo'biz.

РАЗВИТИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ И МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКИ КАРАКАЛПОКСКОГО НАРОДА

Otarbaev Daniyar Azatbaevich

*Преподаватель кафедры «Народное искусство» Нукусского филиала
Государственного института искусства и культуры Узбекистана*

В данной статье отражены на основе национальных инструментов каракалпакского народа развитие духовной культуры студентов и молодежи, изучение и исполнение музыкальных произведений искусства на музыкальных инструментах стимулирует эстетические и эмоциональные чувства человека и создает ощущение национальной идентичности, научно и теоретически раскрываемая на основе принципа историчности, приобретению которой она служит, имеет большое значение в формировании культуры, основанной на ценностях, традициях и обычаях.

Ключевые слова: музыка, искусство, воспитание, духовность, воспитание, мелодия и песня, эмоциональное чувство, музыкальный инструмент, нравственная добродетель, народные песни, мелодия, барабан, сибизга, чанквуз, кошнай, гажирнай, боламон, кобиз.

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL CULTURE OF STUDENTS AND YOUTH BASED ON THE NATIONAL MUSIC OF THE KARAKALPOK PEOPLE

Otarbaev Daniyar Azatbaevich

Teacher of the department of "Folk Art" of the Nukus branch of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan

This article reflects, on the basis of the national instruments of the Karakalpak people, the development of the spiritual culture of students and youth, the study and performance of musical works of art on musical instruments stimulates the aesthetic and emotional feelings of a person and creates a sense of national identity, scientifically and theoretically revealed on the basis of the principle of historicity, the acquisition of which it serves and is of great importance in the formation of a culture based on values, traditions and customs.

Key words: music, art, education, spirituality, education, melody and song, emotional feeling, musical instrument, moral virtue, folk songs, melody, drum, sibizga, chankvuz, koshnay, gazhirnay, bolamon, kobiz.

Yangilanayotgan O'zbekistonda san'at, ta'lim, ijtimoiy-iqtisodiy sohada kechayotgan islohotlar, yosh avlodni tarbiyalash yo'lida yaxlit uzluksiz ta'lim tizimini shakllantiruvchi o'qituvchi faoliyatida zamonaviylikni va yuksak pedagogik tajribaga ega bo'lishni talab etadi. Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi ommaviy axborot vositalari, kino, teatr va musiqa san'ati vositasida yoshlar o'rtasida xalqimiz ma'naviyatini, milliy istiqlol g'oyasini targ'ib

qilishga, bugungi islohotlarning mohiyatini yoritishga xizmat qiladigan, jamiyat va davlat uchun har tomonlama rivojlangan, jamiyatga, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, o'z ustida ishlay oladigan shaxsni, raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlashdan iborat.

Ushbu vazifalarni to'laqonli ado etish va barkamol avlodni tarbiyalash bevosita san'at, kuy va qo'shiqlarga bo'lgan munosabatni shakllantirish o'qituvchi murabbiyning metodik bilimdonligi, pedagogik mahorati, psixologik xususiyatlari, san'atga bo'lgan munosabati faolligi, o'quvchi - yoshlar ma'naviy madaniyatini rivojlantirishga asos bo'luvchi psixologik omillar, pedagogik nazokat va axloqiy fazilatlarini asosida ruyobga chiqariladi.

Musiqqa-insoniyatning nozik hissiy kechinmalari, emotsional tuyg'usiga bevosita ta'sir etuvchi ma'naviy tarbiya vositasi. Musiqiy badiiy asarlarni cholg'u asoblarda chertib o'rganish, bajarish insonning estetik, emotsional hissiyotini junbushga keltiradi, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini tarkib toptirishga xizmat qiladi, qadriyatlarga, an'ana va urf-odatlariga bo'lgan madaniyatni shakllantiriladi.

Respublikamizda, milliy musiqqa merosimiz, jumladan milliy cholg'u ijrochiligimiz tarixini o'rganishga e'tibor bir qator qarorlarda o'z aksini topgan bo'lib, bular:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11 sentyabr 2023 yildagi PQ-300-sonli «O'zbekiston – 2030» Strategiyasini 2023 yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish masalalariga alohida urg'u berib o'tilgan. [1]

Qoraqalpoq musiqqa madaniyatida, O'rta Osiyoning boshqa xalqlari singari, o'zining murakkab ichki tuzilishiga ega bo'lgan asosiy qatlamlari: an'anaviy musiqqa va Evropa kompozitorlik ijodiyoti asosida rivojlangan professional (yozma) turdagi zamonaviy musiqqa san'ati misolida gavdalanadi. Xususan, Qoraqalpog'iston musiqqa hayotida fol'klor va an'anaviy musiqqa san'ati janrlari (bahsi, jyrau, qissaxonlik) va yangi ijro janrlari (simfonik musiqqa, balet, opera) rivojlanib bormoqda. [6]

Zero, an'anaviy musiqqa madaniyatining boshqa turlari va janrlari bilan birga, jyrau va baksalar ijodi Qoraqalpoq xalqining asl milliy madaniy qadriyatlarining ifodasi sifatida o'zining madaniy ahamiyatiga ega.

Tarixga nazar tashlasak, eramizning birinchi asriga tegishli ajoyib madaniy meros sifatida «Ayirtam»dan topilgan «Ud» asbobi, 1946 yili arxeologik ekspeditsiya natijasida «Topiraq qal'adan» toshga o'yib chizilgan rasmda «Arfa» chalib turgan musiqachini ham 1947 yili yana shu tuproqlardan ikki torli dutor turidagi cholg'u asbobini ushlab turgan inson fragmentini topilishi buning yaqqol dalilidir. Mana shu musiqqa asboblarining rasmi chizilgan yodgorlikning, shuningdek og'zaki va yozma bitiklardan qoraqalpoq xalqining ota-bobolarimizning makonidan topilishi ham keng tarmoqli qoraqalpoq xalqining boshqa tug'ishgan millatlar xalqlardagi singari, musiqqa madaniyatiga ega bo'lganligidan darakdir. [4]

Qoraqalpoq baxshichilik maktabi ikkita yo'nalishdan iborat – baksi (ichki ovoz uslubi dutor va g'ijjak jo'rnovozlida) va jirov (bo'g'iq ovoz uslubida qo'biz jo'rlogida). An'ana namoyandalari – baksilik bo'yicha Qayratdin Utemurotov, O'ralboy O'tambetov, Tengalboy Kalliyev, Ziyoda Sharipova, Gulbaxor Rametova, Gulnur Hamitova, Zamira Ibrohimova; jirovchilik bo'yicha Jumaboy jirov, Bakbergen Sirimbetov, Jonibek Piyazov, Baxtiyor Yesemuratov va b. Yosh avlodni milliy qadriyatlarimizga sodiq ruhda tarbiyalashda ezgulikka chorlaydigan, vatanparvar, adolatli, mard, jasur bo'lishga undovchi dostonlarining va umuman baxshichilik san'atining o'rni beqiyos [5]

Qoraqalpoq musiqqa madaniyati milliy og'zaki ijodda gavdalanadi. Milliy musiqiy madaniyat musiqani tashuvchi va saqlab qoluvchi ijodkorlar - qo'shiqchi, baxshi, qo'shiqchi dutor cholg'usi jo'rlogida qo'shiq va dostonlarni ijro etuvchi)lar, hikoyachi jyrau, qahramonlik hikoyalarni bayon qiluvchi qissaxonlar tomonidan namoyish qilinadi. Ular orasida G'aribniyaz, Eshbay, Aqimbet, Musa, Sueu, Shernazar, Arzy, Juman, Esjan, Japaq Orinbay.

Qoraqalpoq xalqining milliy o'zligini, qadimiy tarixi va tilini, uning hayot tarzi, an'ana va urf-odatlarini o'zida mujassam etadigan, umumbashariy madaniyatning ajralmas qismi sifatida tan olingan baxshichilik san'ati atoqli baxshi-shoirimiz, folklorshunos olimlarimizning fidoyi mehnati, ijodiy tafakkuri bilan asrlarga o'tib kelayotgani O'zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2019 yil 14 maydagi PQ-4320-sonli “Baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to’g’risidagi qarorida ko’rsatib o’tilgan. [2]

Qoraqalpoq xalq milliy cholg’ulari asosida o’quvchi - yoshlar ma’naviy madaniyatini rivojlantirish jarayonining muhim omillaridan biri baxshichilik san’ati sir-asrorlarini kelajak avlodga o’rgatish, o’zlarining ijrochilik mahoratini namayon etishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratish hisoblanadi. Bugungi islohotlarda baxshi-shoirlar tomonidan ijro etilayotgan asarlarni yozib olish, ularni ilmiy o’rganish ishlariga respublikamizda jiddiy e’tibor qaratilmoqda. [6]

Yurtimizda ko’p tomlik «Qoraqalpoq fol’klori» to’plamari chop etildi, 100 tomlik «O’zbek xalq ijodi yodgorliklari» majmuasi nashr etilmoqda.

Qoraqalpog’iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda baxshichilik san’ati rivoji uchun zarur bo’lgan musiqa cholg’ulari (do’mbira, sibizg’a, chanqovuz, qo’shnay, g’ajirnay, bo’lamon, qo’biz kabilar) ishlab chiqaradigan ustalar faoliyatini qo’llab-quvvatlash, ustaxonalar uchun joy ajratish, maxsus yog’och va metall mahsulotlari bilan ta’minlash choralari belgilash masalalari PQ-4320-sonli Qarori bilan e’tirof etib o’tilgani muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3907-sonli Qarorida “yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismonan sog’lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirish”ga qaratilgan tizimli ishlarni tashkil etish” [3], masalalari muhim vazifa sifatida belgilab qo’yilgan.

Bu, albatta, birinchi navbatda, televidenie, radio, gazeta va jurnallar, Internetdagi ijtimoiy tarmoqlar hamda faol veb-saytlar orqali iqtidorli yoshlarni san’atga bo’lgan qiziqishlarini takomillashtirish, ikkinchidan Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi huzuridagi Ma’naviyat va ma’rifat markazida “Press-klub” tashkil etish va unda “Yoshlar kelajagimiz” rukni ostida ko’rsatuv va ijtimoiy roliklar tayyorlab, televidenie va Internet orqali jamoatchilik e’tiboriga havola qilib borishga, qaratilgan ta’sirchan targ’ibot usullarini joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish muhimligini ko’rsatadi.

Bizning fikrimizcha birgina Qoraqalpoq xalq va mumtoz kuy-qo’shiqlari - «Bozatau», «Shimbay», «Galgalay», «Nedag’» qo’shiqlari va «Nar iydiringen», «Nama basi», «Qara jorg’a», «Paxay», «Ariuxan» kuylari, «Ayjamal», «Jig’ali eki», «Auezim», «Durgalar», «Saltiq», «Xoja bag’man», «Muxalles», «Kor qiz», «Nariydiringen», «Yar anda qaldi» va boshqa kuylarning mazmun mohiyatini yoshlar ongiga etkaza olsak, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, diniy bag’rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashga erishamiz.

Qoraqalpoq xalqining musiqiy san’ati keng rivojlangan mashhur janrlardan biri hisoblanadi. Musiqa ta’sirchan kuchga ega bo’lib, ma’naviy-axloqiy tarbiya vositasi, inson ruhiyatiga hayotbaxsh kuch bera oladigan jon ozig’idir. U kishilarning zavqlanishi, maroqli dam olishi, taskin topishi, fikrlashi, falsafiy mushohada qilishi uchun yordam beradi. Demak, musiqa faqat badiiy ijod, san’at turi bo’lib qolmasdan, balki ma’naviy madaniyatning muhim bir qismi sifatida ham o’rganilishi lozim.

Musiqa madaniyatimizda sof ma’nodagi muallim-ustozning o’zi, ayni paytda u ham murabbiy, ham sozandalik san’atini o’zida mujassamlashtirgan inson hisoblanadi. Shu tufayli o’rgatish jarayonining o’ziga xos siru asrorini bilmay turib, bu an’ananing xususiyatlarini to’lalgicha anglab ololmaymiz.

Mazkur muammoning pedagogik asoslarini: mazmuni, shakli, metodlari, vositalari, shart-sharoitlari va omillarini ilmiy o’rganish zamirida ilgari surilgan g’oyalardan ta’lim-tarbiya jarayonida keng foydalanish, ilg’or ish tajribalarni ommalashtirish, talaba yoshlarning psixologik, individual tipologik xususiyatlarini hisobga olish har bir pedagog va akademik guruh rahbarlaridan o’z ishiga ijodiy munosabatni talab etadi. Shundan kelib chiqib, musiqa madaniyati qadimiy va rangorang, ayni paytda yangi zamon an’analarini o’zida mujassam etgan holda avvalo: xalq musiqasi, mumtoz musiqiy meros, milliy betakrorlik, shuningdek xalq badiiy ijodiyoti kabi shaklan va usluban nihoyatda serjilo jabhalarda namoyon bo’ladi. [7]

Qoraqalpoq xalq qo’shiqlarining tematikasi har xil bo’lishi uning musiqiy janr tomonidan

har xil bo'lishi bilan tig'iz bog'liq holda rivojlanib keladi. Har bir qo'shiq o'zining poetik matni va ohang ikkisining birikmasi bo'lgan – kuy orqali organik jihatdan mustahkam aloqada tuziladi. Har bir qo'shiqning matni bilan ohangi teng bahoga ega bo'lib, bir maqsadni bajarishga moslashgan. Xalq qo'shiqlarining ohanglik tuzilishi poetik matn satrlari bilan o'zaro tig'iz aloqada bo'lishi barobarida biri ikkinchisini to'liqtirib, kuchaytib boradi. Ohanglik tushunchalarning keyni matn satrlarining keyni bilan qo'shilib, poetik uezura ohanglik uezura ham hisoblanadi. Kezi kelganda aytiladigan yana bir narsa – xalqda «quruq so'z quloqqa yoqmas» deganidek, kuysiz qo'shiqning yalang o'zi saqlanib qolmaydi. Chunki, qoraqalpoq qo'shiq tuzilishida stix shakli bo'lmasdan, aytim qo'shiqlari keng tarqalib, kuyga solib aytilib kelganligining o'zi-yoq qo'shiqni yagona olib yuruvchi va keng tarqatuvchi, unuttirmovchi kuy ekanligi buning isboti bo'la oladi. Hatto dostonlardagi nasriy (qora) so'zlarning aytilish holatlari, bet ochar, naql-javob aytishlarning o'zida ham naqshli ohanglarga solinib aytiladigan musiqiy ohanglarni ko'ramiz. Qoraqalpoq xalq kuylarida mehnat odamlarining kelajakka intilishlari, orzu-istaklari, tarixiy voqealar, urf-odatlar, halol muhabbat va qayg'u-alamlari tasvirlanadi. Shu sababdan qo'shiqlarni tasniflash va tematik tomonnan ajratib o'rganishda ularning musiqasi bilan poetik matnining xususiyatiga qarab bo'lishga alohida diqqat qaratish zarur. Qoraqalpoq xalq qo'shiqlarini tasniflash ishlari haqida ba'zi olimlar tomonidan, masalan filologiya ilmlari doktori, marhum N.Davqoraev o'zining «Inqilobgacha qoraqalpoq adabiyoti tarixining ocherklari» (Nukus – QQDN. 1961 – 37 sahifa) asarida, professor N.A.Baskakov «Karakalpakskiy yazyk» asarinig 2 tomida (M-1951) xalq qo'shiqlarini bir nechta turlarga ajratadi. Bular xalqning poetik ijodiyotini o'rganishdagi muhim asarlardan hisoblanadi. Lekin, bu asarlarning qo'shiqlarning ohanglik xususiyatini emas, balki faqat mazmuniga qaray ajratishga harakat qilganligi ma'lum.

Qoraqalpoq xalq kuylarini musiqiy tomondan tahlil qilishga o'zbek musiqashunovs olimi I.Akbarov o'zining «Qoraqalpoq xalq kuylari» to'plamida yozgan so'zboshida qator fikrlarni aytadi. U qoraqalpoq xalq kuylarin «qo'shiqlar» va «dostonlar» deb ikki guruhga ajratadi, shuningdek, qoraqalpoq xalq kuylarining xususiyatlari, uning ohanglik, shodlik, ritmik tuzulishlari va uning boshqa xalqlarning musiqasi bilan aloqasi haqida qator baholi fikrlarni keltiradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Qoraqalpoq xalq milliy cholg'ulari qubuz, dovil, balabon, dutordan taraladigan ohista kuylar asosida o'quvchi -yoshlar ma'naviy madaniyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishdan ko'zlangan maqsad:

yoshlarni yuksak ma'naviyatli, qat'iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarashga ega bo'lgan fidoyi va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash;

– ommaviy axborot vositalari, kino, teatr va musiqa san'atida yoshlar o'rtasida xalqimiz ma'naviyatini, milliy istiqlol g'oyasini targ'ib qilishga, bugungi islohotlarning mohiyatini yoritishga qaratilgan tizimli ishlarni tashkil etish;

–yoshlarni yot g'oyalar ta'siridan himoya qilish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash;

– milliy qadriyatlarimiz, urf – odat va an'analarimiz, tarixiy merosimiz manbalariga tayanib talabalarning bilim va tasavvurlarini rivojlantirish qonuniyatlarini tahlil qilish;

–tarixiy va milliy xususiyatlar kontekstida talabalarni mehmondo'stlik, baynalminal do'stlik, madaniyatlararo mintaqaviy hamkorlik ruhida tarbiyalashdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda, nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerakligini his etgan holda xorijiy ilg'or tajribalarni amaliyotga tatbiq etish orqali, zamonaviy ilm va texnikaning cho'qqilariga erishishi uchun to'liq imkoniyatlar yaratildi. Haqiqatdan ham yosh avlodni innovacion, adaptacion sharoitda ishlashini, tez o'zgaruvchan sharoitlarga nisbatan qayishqoq bo'lishni zamonning o'zi talab etmoqda. Shu bois ham zamon talablariga javob bera oladigan darajada xalq milliy cholg'ulari asosida o'quvchi -yoshlar ma'naviy madaniyatini rivojlantirish, ta'lim, san'at va madaniyat tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11 sentyabr 2023 yildagi PQ-300-sonli «O'zbekiston – 2030» Strategiyasini 2023 yilda sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» Qarori. <https://lex.uz/docs/6600390>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 maydagi PQ-4320-sonli «Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari» to'g'risidagi Qarori. <https://lex.uz/acts/4380951>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi «Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3907-sonli Qarori. <https://e-library.namdu.uz>

4. Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа до октябрьского периода. //АН КазССР. Ин-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова - Алма-Ата, 1967

5. Mustafayev Sh.N. Oliy ta'lim modernizatsiyasining artpedagogik asoslarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Samarqand – 2023

6. <https://www.google.com/s>

7. <https://e-library.namdu.uz/>

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР МОНИТОРИНГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ – ПЕДАГОГИК ЗАРУРИЯТ СИФАТИДА

Пулатов Джавдат Абдужабборович

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети “Педагогика ва психология”
кафедраси доценти, Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of
Philosophy)*

Аннотация: Мазкур мақолада олий таълим тизимида таҳсил олаётган ёшлар маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришида, улар онгида ҳалқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, сабр-тоқат, адолат, маърифат, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик тўғрисида сингдиришида маънавий-маърифий ишларни таъкил этиши муҳим педагогик аҳамият касб этиши илмий-назарий жиҳатдан ёритиб берилган. Шунингдек мақолада, мониторинг орқали Олий таълим тизимида фаолият юритаётган тьютор ва педагогларни исталган вақтда “фаолиятини” баҳолаш ва прогноз қилиш имкониятлари тўғрисида тўхталиб ўтилган.

Таянч сўзлар: олий таълим, мониторинг, интеграция, маънавий-маърифий ва тарбиявий иш, дунё стандартлари, механизм, тьютор, педагог, касбий, педагогик маҳорат, креатив, умумбаширий муаммо, стратегия.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНТРОЛЯ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ – КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Пулатов Джавдат Абдужабборович

*Доцент кафедры «Педагогика и психологии» Узбекского государственного
университета мировых языков, Доктор философии по педагогическим наукам (Doctor
of Philosophy)*

Аннотация: В данной статье в формировании духовно-нравственных качеств молодежи, обучающейся в системе высшего образования, на основе вековых традиций, обычаев, языка, религии и духа нашего народа, чувства веры в их сознании формируется будущее, доброта, терпение, справедливость, просвещение, человечность, трудолюбие. Научно и теоретически объяснено, что организация духовно-просветительской деятельности в процессе привития приобретает важное педагогическое значение. Также в статье рассматриваются возможности оценки и прогнозирования «деятельности» преподавателей и педагогов, работающих в системе высшего образования посредством мониторинга.

Ключевые слова: высшее образование, мониторинг, интеграция, духовно-просветительская и воспитательная работа, мировые стандарты, механизм, наставник, педагог, профессионализм, педагогическое мастерство, творческая, универсальная задача, стратегия.

IMPROVING CONTROL OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL WORK IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM – AS A PEDAGOGICAL NECESSITY

Pulatov Dzavdat Abdujabborovich

*Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of
World Languages Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*

Abstract: In this article, in the formation of the spiritual and moral qualities of young people studying in the higher education system, on the basis of centuries-old traditions, customs, language, religion and spirit of our people, a sense of faith in their minds, the future, kindness, patience, justice, enlightenment are formed, humanity, hard work. It has been scientifically and theoretically explained that the organization of spiritual and educational activities in the

process of inculcation acquires important pedagogical significance. The article also discusses the possibilities of assessing and predicting the "activities" of teachers and educators working in the higher education system through monitoring.

Key words: higher education, monitoring, integration, spiritual, educational and educational work, world standards, mechanism, mentor, teacher, professionalism, pedagogical skill, creative, universal task, strategy.

Глобаллашув, техноген ривожланиш, халқаро иқтисодий интеграция жараёнларида таълим ва тарбия тизимини фан, техника ва ишлаб чиқариш соҳалари билан интеграциялашувини таъминлаш, Янги Ўзбекистоннинг кейинги тараққиёти ва истиқболи, ҳуқуқий, маънавий – маданий заминларини мустаҳкамлаш учун ёш авлодга дунё стандартлари талаби даражасида маънавий-маърифий ишларни ташкил этиш олдимизда турган муҳим педагогик вазифалардан биридир.

Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш механизмларини ишлаб чиқиш, таълимий фаолиятда бой миллий маданий-тарихий анъаналар, урф-одатлар ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни ташкил этиш муҳим ижтимоий ва педагогик заруриятдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28 январь 2022 йилдаги ПФ-60-сонли “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонида “маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш”, “миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашиш” [1] масалаларига алоҳида урғу бериб ўтилган.

Алоҳида эътироф этиб ўтиш жоизки, Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш механизмларини ишлаб чиқишда тўр ва педагогларнинг касбий, педагогик маҳорати ва креатив қобилиятларига нисбатан талабларнинг ортиб бораётганлиги, жамият олдига ҳар бир педагогни маънавий-маърифий ишларни ташкил этиш учун олиб борилаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш ҳамда уни рўёбга чиқаришга қулай шароитларни яратиш муаммосини қўймоқда. Чунки бундай эҳтиёж педагогикадаги янги парадигма – шахсга йўналтирилган тарбия технологиялари асосини ташкил этувчи жамиятдаги янгича қарашлар– объектив дунёни яхлит идрок этадиган, ўзлигини тушунадиган, инсоний кадр – қимматни улуғлайдиган маънавий баркамол авлодни тарбиялаш мамлакат тараққиёти ва равнақининг бош мезонига айланмоқда. [5]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 8 октябр 2019 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847 Фармонида белгилаб берилди. Бу биринчи навбатда, фармонда кўрсатилган “Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни ташкил этиш фаолиятини такомиллаштириш”, “Талабаларни адабиёт, санъат ва спортга, соғлом турмуш тарзига жалб этиш, уларда эстетик дид ва касбий этика, ахборот таҳлили маданиятини шакллантириш, ватанга муҳаббат ва унинг тақдирига дахлдорлик, фидойилик ҳиссини қарор топтириш бўйича маънавий-маърифий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва барча олий таълим муассасаларида мазкур чора-тадбирлар режаси ижросини таъминлаш” [2] да муҳим аҳамият касб этади.

Президент Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур” деган эътирофлари таълим тараққиётининг кейинги истиқболи кўп жиҳатдан Олий таълим тизимида таҳсил олаётган кадрлар салоҳияти, уларнинг келажак истиқболлари, ижодкорлиги ва ташаббускорлиги билан боғлиқлигини ижтимоий ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда.

Шунинг учун ҳам мактабгача таълим ташкилотларидан бошлаб олий ўқув юртигача

– таълимнинг барча бўғинларида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ислоҳ қилиш, Олий мактаб ва педагогика фани олдида турган муҳим вазифаларидан бўлиб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини дидактик имкониятларини янада такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида:

– маънавий-маърифий тадбирларни ташкил этишда янги малака талабларини ишлаб чиқиш;

– тьютор ва педагогларни зарур методик материаллар билан қуроллантириш;

– Олий таълимни бошқариш ахборот тизимини (EMIS) такомиллаштириш, вазирлик ва идораларнинг бошқа ахборот тизимлари билан интеграциялаш;

– халқаро стандартлар ва миллий анъаналар уйғунлигида юқори малакали, замонавий билим ва кўникмаларга эга профессионал кадрларни тарбиявий фаолиятни назорат қилиш ишларига жалб этиш;

– таълимда брендлар, миллий анъаналар, кадрлар тизимини яратиш асосида олий таълим ва олий таълим муассасалари имиджини шакллантириш стратегияси бўйича дастурлар ишлаб чиқиш ;

– талабаларни халқ оғзаки ижоди, адабиёт, санъат ва спортга, соғлом турмуш тарзига жалб этиш уларда эстетик дид, этика, ахборот таҳлили маданиятини шакллантириш;

– ватанга муҳаббат ва унинг тақдирига дахлдорлик, фидойилик ҳиссини қарор топтириш бўйича маънавий-маърифий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш;

– маънавий тарбияни баҳолаш мониторингини илмий асосланган индикаторларини ишлаб чиқиш;

Фикримизча юқоридаги вазифалар ижросини таъминлашда халқаро миқёсда БМТнинг International Institute for Sustainable Development (IISD), Swiss Federal Institute of Technology (Швейцария), University of Bridgeport (АҚШ) каби дунёнинг етакчи олий таълим муассасалари ва илмий марказлари, Оломоўцкий университети Indigenous Teacher Education Project (ИТЕР) лойиҳаси (Чехия) томонидан олиб борилаётган тадқиқотларни ўрганиб чиқиш ва тарбиявий фаолият жараёнига татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида кўрсатилган вазифалар ижросини таъминлаш учун Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш тизимининг дидактик имкониятларини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун:

– биринчидан, юқори самарали инновацион тарбия технологиялари асосида, илғор хорижий тажрибани кенг жорий этган ҳолда, олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган талабалар учун маънавий-маърифий тадбир режалари, дастур ҳамда услубларини тубдан янгилашни талаб этмоқда;

– иккинчидан олий таълим муассасаларида талабаларга сабоқ бераётган тьютор, профессор ўқитувчиларни замон билан ҳамнафас бўлишларига, тарбиявий фаолият жараёнига янгича инновацион креатив ёндашувлар, шунингдек, илғор услубларни кенг жорий этишга зарур шарт - шароит яратиш, шу билан бирга, тарбиявий ишларни ташкил этишда педагог маҳорати, педагогик ва маънавий тарбиявий фаолиятини муттасил ривожлантириб боришини талаб этади. Ваҳоланки, бугунги замонавий педагог ва тьютор:

– ҳар томонлама ривожланган илмий тафаккурга эга, касбига тегишли маълумоти бор, яъни ўз фанининг чуқур билимдони, педагогик мулоқот устаси, педагогик - психологик ва услубий билим ҳамда малакаларни эгаллаган бўлиши ҳамда турли педагогик вазиятларни таҳлил қила олиши, лозим;

– педагогик таъсир кўрсатишнинг дидактик усул ва воситаларини танлай олиш қобилиятига ҳам эга бўлиши, монодидактик тизимнинг комбинациясидан унумли фойдалана олиши;

– Ассоциатив-рефлекторли, бихевиористик, гештальттехнология, интериоризаторлик, ривожлантирувчи, нейролингвистик дастурлаштирилган ва суггестив таълим технологияларини амалиётга татбиқ эта олиши;

- ўқитувчи юксак даражадаги педагогик маҳорат, чунончи, коммуникативлик лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, жест) қоидалари чуқур ўзлаштириб олишга эришишлари лозим. [6]

Юқоридаги фикрларимиз мантиқий давоми сифатида биз айтишимиз мумкинки, бугунги кунда мутахассислар олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлажак психологларамалийкомпетентлигинимониторингқилиштизиминитакомиллаштиришдан иборат.

Педагогик психологик адабиётлар ва илмий изланишларимиз таҳлили шуни кўрсатдики, “Мониторинг” тушунчасининг бир қатор изоҳлари мавжуд бўлиб, жумладан, “Педагогика” энциклопедиясида мониторинг monitor + инглизча - ҳаракат номи қўшимчаси: кузатиш, назорат қилиш маъноларини англатади. Уни биз қуйидагича талқин қилишимиз мумкин:

1. Бирон-бир жараёни унинг кутилган натижа ёки дастлабки тахминга мувофиқлигини аниқлаш мақсадида доимий кузатиб бориш.

2. Муайян воқеликни бошқариш, назорат қилиш орқали унинг натижаларини умумлаштирувчи жараён.

Тарихий тамойили нуқтаи назаридан ўрганиб чиққанимизда “Мониторинг” атамаси илк маратоба 1972 йил июнь ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Столфгольм” конференциясини ташкил этиш арафасида “назорат” атамасига муқобил сифатида ишлатила бошланган. Мониторингнинг яхлит тизим сифатидаги элементлари 1943 йилда Р.Манн, 1974 йилда В.Д.Федеров, 1985 йилда К.С.Бурдин тадқиқотларида таърифлаб, асослаб берилган. Шунингдек, мониторинг - маълум бир табиий, ижтимоий ва бошқа объектларнинг ўзгариш ҳолатини тизимли кузатиш, баҳолаш асосида кейинги ҳолатини прогноз қилиш деб чет тили сўзларининг катта изоҳли луғатида изоҳ берилган.

Педагогик адабиётлар ва луғатлар таҳлилига таяниб айтишимиз мумкинки, таълим тизимида инсонпарвар, шахсга йўналтирилган парадигмаларнинг пайдо бўлиши педагогика фанининг ривожланишига туртки берган, педагогика фанининг тили янги атамалар ва тушунчалар билан бойиган. Уларнинг аксарияти ўқув амалиётида кенг қўлланиши натижасида ўқув жараёнининг мазмунига сингиб кетган. Педагогик тушунчалар мазмуни концепциясини англаш унинг маъносини ёки моҳиятини ўрганиб чиқишни тақозо қилади. [3]

Шунинг учун “Педагогик мониторинг” тушунчасини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, концепциянинг бир тилда қайд этилиши унинг луғатда қайд этилишидир. 1992 йилда “педагогик мониторинг” тушунчаси луғатларда қайд этилмаган. Бироқ, 1998 йилда В.А.Мижериковнинг “Психологик ва педагогик луғатида” “мониторинг” тушунчаси таърифи берилган эди, унда мониторинг объектни даврий равишда мониторинг қилиш ва мажбурий алоқа сифатида қайд этилган. 2000 йилда “таълимдаги мониторинг” тушунчасининг таърифи бўйича - ҳар қандай жараён исталган натижа ёки бошланғич тахминларга мувофиқлигини аниқлаш учун доимий мониторинг. [3]

Шу билан бирга, нашр адабиётларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мониторинг назорат қилмайди ва таълим тизимидаги мониторинг жараёни доимий равишда кузатиб бориш билан чекланмайди. Шунинг учун “педагогик мониторинг” тушунчасининг мазмунини ўрганишда биринчи қадам “мониторинг” сўзининг маъноси ва унинг илмий этимологиясини англаувчи белгиларнинг умумийлигини ўрганишдир. Шу билан бирга, педагогик адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, мониторинг жараёни доимий давом этади, “педагогик мониторинг” тушунчаси мазмунини ўрганишда биринчи қадам “мониторинг” ўрганиш ва илмий этимологиясини билишни тақозо этади.

Бир қатор педагог олимларимиз илмий изланишларида мониторинг - таълим тизими балки, унинг алоҳида элементлари тўғрисида асосли хулосалар чиқариш, исталган вақтда унинг ҳолатини баҳолаш ва прогноз қилиш имконини берувчи маълумот билан таълим тизими бошқарувни таъминлаш мақсадида ахборот йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва тарқатиш [6] деб таъриф беради. Мониторинг - инглизча атама бўлиб, “узлуксиз

кузатиш” деган маънони англатади. Мониторингга ижтимоий бошқарув назариясида энг муҳим, бошқарув соҳасидаги нисбатан мустақил бўлим сифатида қарайди ҳамда таълим мониторинги доирасида педагогик фаолият натижалари юзага чиқарилади ва баҳоланади” [7] деб таъриф берса, Мониторинг-пировард натижадеб изоҳланади.

Демак, Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш механизмларини ишлаб чиқиш олий таълим муассасаларида фаолият юритаётган тьютор ва педагогларни исталган вақтда “фаолиятини ” баҳолаш ва прогноз қилиш имконини берувчи маълумот билан таълим тизими бошқарувни таъминлаш мақсадида ахборот йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва тарқатиш самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон тажрибаси ахборот -коммуникация технологиялари ва Интернетнинг таълим соҳасига кенг кириб келиши таълим хизматларининг глобаллашуви учун ҳам катта йўл очмоқда. Ривожланган давлатлар таълим соҳасида бўлаётган бундай ижобий жиҳатларни эътиборга олган ҳолда талабалар орасида маънавий-маърифий ишларни юксалтириш учун ахборот - коммуникация технологияларидан оммавий равишда кенг фойдаланиш механизмларини ишлаб чиқиш талаба-ёшларнинг мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш, уларда юксак ахлоқий сифатларни тарбиялаш, уларнинг касбий компетентлиги билан инсоний фазилатларини уйғунлаштириш, профессор-ўқитувчиларнинг тарбиявий масъулиятини ошириш, таълим ва тарбия уйғунлигини амалда таъминлаш учун фанларнинг ҳар бир мавзусидаги тарбиявий мақсаддан унумли фойдаланилишини таъминлаш билан боғлиқ жараёнларни амалга оширишга қаратиш давр талабига айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28 январь 2022 йилдаги ПФ-60-сонли “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/5841063>

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 08.10.2019 й. “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5847 Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 2019 йил 9 октябрь. www.lex.uz.

3.Пулатов Дж.А. Бўлажак психология ўқитувчиларининг амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) олиш учун ёзилган дисс. Тошкент-2020

4.Кинжаева Г. С Талабаларни касбий - педагогик таълим жараёнида маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга тайёрлаш технологияси Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) олиш учун ёзилган дисс. Тошкент-2020

5.Нишонова С. Ёшлар тарбиясининг маънавий илдизлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – 186 б.

6. Джураев Р.Х. Система комплексной оценки качества образования Специалиста // Высшее образование. - 2005. - № 2. - С. 72-78.

7.Ахлидинов Р.Ш. Социально-педагогические основы управления качеством общего среднего образования.: Автореф. дис. д-ра пед. наук. - (Ташкент, 2002. - 44 с.

8.Ибрагимов Х.И., Йулдошев У.А., Бобомирзаев Х. Педагогика - психология / Ўқув қўлланма. Тошкент: Ўзбекистан файласуфлари миллий жамияти, 2007. - 134 б.

BO'LAJAK BIOLOGIYA O'QITUVCHILARIDA BADIY-ESTETIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH – PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

*Rabbimva Farida To'qsanboyevna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Biologiya va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya: Zamonaviy sharoitda bo'lajak o'qituvchi shaxsiga qo'yilayotgan talablar biologiya ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda nafaqat kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni, balki ularni ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish ularni raqobatbardosh kadrlar sifatida tayyorlashning muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, maxsus kompetensiya, shaxsiy kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya, badiiy-estetik kompetensiya, individual kompetensiya, asosiy kompetensiya, tayanch kompetentlik, fanlararo kompetentlik, umumkasbiy, biologiya sohasiga oid kompetentlik.

РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ - КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

*Раббимва Фариди Токсанбоевна
Джизакский государственный педагогический университет
Доцент кафедры биологии и методики ее преподавания*

Аннотация: В современных условиях для студентов, обучающихся в сфере биологического образования, требования, предъявляемые к личности будущего учителя, заключаются не только в профессиональных знаниях, умениях и умениях, но и в их социальном, профессиональном и личностном развитии. Развитие художественно-эстетической компетентности у будущих учителей биологии является одним из важных показателей их подготовки как конкурентоспособных кадров.

Ключевые слова: Компетентность, специальная компетентность, личностная компетентность, социальная компетентность, художественно-эстетическая компетентность, индивидуальная компетентность, базовая компетентность, базовая компетентность, междисциплинарная компетентность, общепрофессиональная компетентность, биологическая компетентность.

DEVELOPMENT OF ARTISTIC-AESTHETIC COMPETENCE IN FUTURE BIOLOGY TEACHERS - AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

*Rabbimva Farida To'qsanboyevna,
Jizzakh State Pedagogical University. Associate Professor of the Department of Biology
and Methods of Its Teaching*

Abstract: In modern conditions, the demands placed on the personality of the future teacher are not only professional knowledge, skills and abilities, but also their social, professional and personal development is of particular importance for students studying in the field of biology education. Development of artistic and aesthetic competence in future biology teachers is one of the important indicators of their training as competitive personnel.

Key words: Competence, special competence, personal competence, social competence, artistic-aesthetic competence, individual competence, basic competence, basic competence, interdisciplinary competence, general professional competence, biological competence.

KIRISH. Bugungi kunda dunyoda fan va texnikaning jadal rivojlanishi, ta'limda nazariya bilan amaliyot birligi hamda ta'limni ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi talablari talabning mustaqil faol va ongli mehnatiga asoslangan, uning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradigan, tafakkurini rivojlantiradigan, vaqtini tejaydigan, bilim o'rganishini qulaylashtiradigan zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqish va o'quv jarayoniga tadbir

etishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning bevosita tashabbusi va rahbarligida qabul qilingan hamda izchil amalga oshirilayotgan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirilishining beshta ustivor yo'nalish bo'yicha Harakatlar strategiyasi taraqqiyotning yangi bosqichini boshlab berdi. Bu jarayonning amaliy natijalari, belgi va xususiyatlari bugungi kunda hayotimizning barcha jabxalarida, eng muhimi, xalkimizning ongu tafakkuri, intilishi va harakatlarida yaqqol ko'zga tashlanmokda. Shu ma'noda Harakatlar strategiyasi O'zbekistonni tez sur'atlar bilan o'zgarayotgan zamon talablari asosida jadal rivojlantirishning ilmiy-nazariy, amaliy-konstruktiv asoslarini belgilab beradigan, taraqqiyotning yangi davri uchun mo'ljallangan muhim dasturilamaldir, desak, ayni haqiqat bo'ladi. Bu keng ko'lamli, noyob hujjat davlatimizning barcha sohalarida yangicha yondashuv va mezonlarni joriy etish, aholining barcha qatlamlari o'rtasida tashabbuskorlik, tadbirkorlik, elu yurtimiz taqdiri va kelajagi uchun mas'uliyat va dahldorlik tuyg'usini oshirish, aniq tizim asosidagi samarali faoliyat tartibini joriy etishda tobora hal qiluvchi ahamiyat kasb etib borayotganini hozirgi kunda yurtimizda va xorijdagi nufuzli ekspert va taxlilchilar, jahon siyosat maydonida katta o'rin tutadigan atoqli davlat va siyosat arboblari keng e'tirof etishmoqda.

Harakatlar strategiyasining IV- bo'limida Ijtimoiy sohani rivojlanti-rishning ustvor yo'nalishlari deb nomlangan 4.4 -bandida "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish" masalalari o'z aksini topgan. Ya'ni:

uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish:

ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish va kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv va laboratoriya asboblari kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlarni ko'rish:

ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini bosqichma-bosqich ko'paytirish:

ilmiy tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisos-lashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish nazarda tutilgan.

Ta'lim sifatini ta'minlash - bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan birga o'quv jarayonining qanday tashkil etilishi va uning belgilangan sifat mezonlariga javob berishida ko'rinadi. Hozirgi davrda ta'lim samaradorligini oshirish, mutaxassislarining kasbiy kompetentlik darajasini rivojlantirish, pedagog kadrlarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish, oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va maqsadli yo'naltirish oliy ta'lim tizimini modernizatsiyalashdagi dolzarb vazifalar sifatida belgilandi.

Hozirgi rivojlanish bosqichida oliy ta'limda yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishga e'tibor yanada ham kuchaytirildi, dars mashg'u-lotlari sifatini yaxshilash, uni jahon andozalari darajasiga yetkazish asosiy maqsadlardan biriga aylandi.

Ilm-fan va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyotidan foydalanib, undan ta'lim-tarbiya yo'nalishida keng qo'lanilsa, o'sha mamlakatning zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab beradi. Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashtirishning ko'zga tashlanayotganligidir. Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga o'z sohasining bilimdoni bo'lgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlarni bo'lishini taqozo etadi.

Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustivor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech

qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz.

Davlatimizning ta'lim sohasidagi siyosati milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan hamda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri o'qib olish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilganidir.

Ushbu qo'yilgan oliy maqsadni amalga oshirish uchun mamalakatimizda «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunda va bir qator qonun osti hujjatlari qabul qilinib, ular asosida ulkan ishlar amalga oshirildi. Ularning uzviy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017 yil 7-fevral kuni qabul qilingan O'zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi dasturlarining 4-yo'nalishida va 2017 yil 22-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga murojaatnomasida ta'lim sohasini rivojlantirish bo'yicha aniq chora tadbirlar belgilab berilgan.

Prezidentimiz tomonidan yuqori malakali pedagoglarga bo'lgan talablar ortib borishi, barkamol avlodni asrlar davomida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega, fanning fundamental asoslarini, pedagogika va psixologiya metodlarini mukammal egallagan, kasbiy tayyorgarligi yuksak darajada bo'lgan hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini amaliyotda qo'llash ko'nikma va malakasiga ega ijodkor pedagoglarni tayyorlash talab etilishiga alohida e'tibor qaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetentligini takomillashtirishning ma'naviy-axloqiy, ekologik, valeologik asoslari, tarixiy tafakkur bilan aloqadorligi B.Adizov, Sh.Mardonov, U.Mahkamov, O.Musurmonova, S.Nishonova, D.Ro'zieva, R.Safarova, B.Xodjaev, F.Yuzlikaev, Sh.Shodmonova, Sh.Sharipov, D.Sharipova, N.Egamberdieva, M.Quronovlar tomonidan tadqiq etilgan. Ta'lim oluvchilarda badiiy-estetik kompetentlikni takomillashtirishning psixologik va akmeologik xususiyatlari E.Goziev, M.Davletshin, A.Derkach, A.Leontev, D.Muxamedova, S.Safaevlar tomonidan o'rganilgan.

Badiiy-estetik ta'limning ijtimoiy, falsafiy jihatlari B.Ziyomammedov, S.Mamashokirov, Yu.Sh.Shodimetovlar; ekologiya va atrofmuhit muhofazasi masalalari N.Isakulova, Yu.Maxmudov, Sh.Otaboev, A.S.To'xtaevlarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Bo'lajak o'qituvchilarda badiiy-estetik kompetentlikni takomillashtirish yuzasidan xorijlik olimlardan L.Botcheva, J.Shih, L.Huffman, Mijung Kim, C.Diong, M.Unland, B.Kleinerlar ilmiy izlanishlar olib borgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, tajriba-sinov, pedagogik konsilium, modellashtirish, so'rovnoma, test, matematik-statistik tahlil kabi tadqiqot va tahlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Zamonaviy iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish ta'lim tizimi oldiga qo'yayotgan talablar bilan bog'liqlikda o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarda kompetent yondashuv ta'lim mazmuni va metodlarini o'zgartirishning yangi bosqichi sifatida ko'rib chiqilgan. Ana shu nuqtai nazardan ko'plab tadqiqotlarda kompetensiya produktiv va ijodiy faoliyat uchun zarur o'zaro aloqador shaxsiy sifatlar majmui, kompetentlik esa, ma'lum sohaga doir biron-bir muammoni hal etishga imkon beruvchi shaxsning zaruriy kompetensiyalarni egallaganligi sifatida talqin etilgan [1].

Kompetensiya (lotincha so'z bo'lib, erishaman, to'g'ri kelaman ma'nolarini bildiradi) – subyektning maqsadni qo'yish va unga erishish uchun tashqi va ichki zahiralarni samarali birga tashkil qila olishlikka tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan kasbiy masalalarni yecha olishga shaxsiy qobiliyatidir [2].

N.M.Muslimovning fikricha inglizcha “competence” tushunchasining lug'aviy ma'nosi “qobiliyat” demakdir, biroq kompetensiya atamasi bilim, ko'nikma, mahorat va qobiliyatni

ifoda etishga xizmat qiladi [3].

V.V.Zolotseva “kompetensiya” tushunchasini «muammoni hal etish uchun bilim va vaziyat, bilim va harakat o‘rtasida aloqadorlikni ta’minlash imkonini beradigan bilim, qadriyatlar, layoqatlarga asoslangan umumiy qobiliyat” sifatida talqin etadi [4]. Muallifning fikridan kelib chiqqan holda, kompetensiya – insonning mavjud bilim va hayotiy tajribalarga tayangan holda ma’lum bir muammoni hal etishga doir qobiliyati, degan xulosaga kelish mumkin.

Bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini tayyorlash nuqtai nazaridan kompetensiya – uzluksiz ta’lim tizimida biologiya fanlarini o‘qitish jarayonini samarali tashkil uchun zarur bo‘lgan va aniq belgilab berilgan kasbiy tayyorgarlikka qo‘yiladigan ijtimoiy talablar (me’yorlar)dan ham o‘zib ketishidir. Ana shu nuqtai nazardan respublikamizda biologiya fanini o‘qitish metodikasi bo‘yicha yetakchi olim J.Tolipova biologik fanlarni o‘qitishda o‘qituvchi davlat buyurtmalarini amalga oshirishi uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirishi lozimligini alohida qayd etib o‘tadi: biologik ta’lim jarayonida talaba-yoshlarni ma’naviy-ahloqiy tarbiyalash, ma’rifiy ishlarning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish va joriy etish;

biologik fanlardan tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonida innovatsion va axborot-kommunikativ texnologiyalardan foydalanish;

biologik fanlarni o‘qitishda tayyorgarlikning modul tizimidan foydalangan holda o‘qitish jarayonini jadallashtirish;

xalqning boy ma’naviy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida biologik ta’limning insonparvarlik yo‘nalishini ta’minlash;

biologik ta’lim jarayonining o‘quv-metodik majmualar va didaktik ta’minotning yangi avlodi – Silabusni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

milliy mustaqillik prinsiplari va xalqning boy intellektual merosi hamda umumbashariy qadriyatlar ustuvorligi asosida biologik ta’limning barcha darajalari va bo‘g‘inlarida talaba-yoshlarning ma’naviy va axloqiy fazilatlarini rivojlantirish;

biologik ta’lim jarayonida talaba-yoshlar ongi va qalbiga milliy g‘oya va mafkurani singdirish, ta’lim muassasalarida mafkuraviy tarbiyani bugungi kun darajasiga ko‘tarish;

ta’lim-tarbiya jarayonida ta’lim va tarbiyani uzviylashtirish orqali talabalarning barkamolligini ta’minlash, huquqiy, iqtisodiy, ekologik va sanitariya-gigiyenik ta’limi hamda tarbiyasini takomillashtirish;

bo‘lajak pedagog kadrlarning mafkura borasidagi bilimlarini chuqurlashtirishni bajarish lozim [1].

Kompetensiyaning turlarini tasnif etishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud. Jumladan, J.Tolipovanning ta’kidlashicha, kompetensiya – biologiya fani bo‘yicha talabalarning egallagan nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarini kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo‘lay olishidir [2].

M.B.Urazova loyihaviy faoliyat nuqtai nazaridan kompetensiyalarni quyidagi turlarga ajratishni taklif etadi:

refleksiv kompetensiya: o‘z-o‘ziga baho berish, o‘z shaxsi va faoliyatining yutuqlari va kamchiliklariga bo‘lgan o‘ziga xos talabchanlik, o‘z ijodiy yutuqlari va omadsizliklari sababini tushuna olish;

kognitiv kompetensiya: mustaqil ravishda yangi bilim va qobiliyatlarni egallay olish, mustaqil rivojlanish g‘oyalarini qo‘llash;

axboriy kompetensiya: kerakli axborotning olinishi, qayta ishlanishi va ishlatilishiga doir maxsus qobiliyatlarning egallanishi;

kommunikativ kompetensiya yuqori darajadagi muloqotga erishishga yordam beradigan usullar;

ijtimoiy kompetensiya: voqelikning ijtimoiy ahamiyatini anglash, javobgarlikni o‘z zimmasiga olish qobiliyati, shaxsiy qiziqishlarning jamiyat ehtiyojlari bilan bog‘liqligining namoyon bo‘lishi [2].

I.A.Zimnyaya uch guruh kompetensiyalar tizimini taklif etgan:

subyektiv – sog‘liqni saqlash; qadriyatli-mazmunli oriyentatsiya; fuqarolik; qadriyatli-mazmunli; o‘z-o‘zini takomillashtirish; o‘z-o‘zini boshqarish; o‘z-o‘zini rivojlantirish; refleksiyaga qodirlik; bilimlarini tizimlashtirishga yo‘naltirilgan integratsion kompetensiyalar;

ijtimoiy – jamiyat a'zolari, jamoa, oila, do'stlar, hamkorar bilan tolerant munosabatda bo'lish, hurmat qilish; og'zaki, yozma, dialogik, monologik nutq, an'ana, marosim, odob-axloqqa rioya qilish;

faoliyatga doir – bilishga doir vazifalarni o'z oldiga qo'yish va hal etish; o'yinli, mehnat, tadqiqotchilikka doir; axborot texnologiyalarni qo'llashga doir [1].

B.X.Xodjayeov tomonidan esa, "umumta'limiy kompetensiya" tushunchasi iste'molga kiritilgan bo'lib, olim umumta'lim fanlarini o'qitishga doir sakkizta tayanch kompetensiyani aniqlashtirgan: motivatsion-kognitiv; informatsion; kommunikativ; g'oyaviy-mafkuraviy; fuqarolikka doir; ma'naviy-axloqiy, aksiologik, akmeologik, estetik [2].

Mazkur umumta'limiy kompetensiyalar biologiya ta'limi uchun ham xos bo'lib, sakkizinchi tayanch kompetensiyani badiiy-estetik kompetensiya sifatida tadqiq etish g'oyat muhim degan xulosaga kelindi.

Kompetensiyalarni tasnif etishga doir bunday xilma-xillik kasbiy tayyorgarlik nuqtai nazaridan masalaning mohiyatini chuqurroq tadqiq etishni taqozo etdi. Aynan kasbiy faoliyat nuqtai nazaridan J.Tolipova, A.Verbitskiy va O.Larionovalar tomonidan ilgari surilgan kompetensiyalarni tasnif etishda obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni hisobga olish lozim, degan fikrga tayanish lozim deganda xulosaga kelindi: obyektiv shart-sharoitlar bilan bog'liqlikda kompetensiyalarni bo'lajak biologiya o'qituvchisining ta'limga oid qonunchilik normalarida ifodalangan huquq va burchlari, mas'uliyati sifatida; subyektiv shart-sharoitlar bilan bog'liqlikda dunyoga, o'z-o'ziga, boshqa kishilarga nisbatan ma'suliyati, kasbiy motivlari, kasbiy sifatleri, psixofiziologik o'ziga xosliklari tarzida tushunish maqsadga muvofiq [3].

Biroq A.Verbitskiy va O.Larionovalar tomonidan kompetentlik va kompetensiyalarni aniq bilim, ko'nikma va malakalar tizimiga kiritib bo'lmaydi [4], degan fikriga qo'shilish mushkul. Chunki bilim, ko'nikma va malakalar taktik; kompetentlik, kompetensiyalar va metakasbiy sifatlar strategik kasbiy ta'lim birliklarini o'zida aks ettiradi.

B.X.Xodjayeov o'rinli ta'kidlab o'tganidek, pedagogik hamjamiyatda kompetensiya va kompetentlik, ulardan qaysi biri tanyach (universal) hisoblanishi, ularni shakllantirish va baholash usullarini aniqlash jarayoni jadallik bilan bormoqda, mazkur tushunchalarni aniqlashtirish bo'yicha qizg'in munozaralar davom etmoqda.

Kompetent yondashuv ta'lim oluvchidan alohida-alohida bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni emas, balki ularni yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog'liqlikda o'z navbatida o'qitish metodlarini tanlash tizimi ham o'zgarishga uchraydi. O'qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo'llash esa, ta'lim jarayonida qo'yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi [1].

Olimning fikridan kelib chiqqan holda va tadqiqot natijalari asosida kompetensiyalar nafaqat o'z ichiga bilim, ko'nikma va malakalarni, shuningdek, bo'lajak biologiya o'qituvchisining kasbiy faoliyati bilan bog'liq zaruriy vaziyatlar, qadriyatli-motivatsion komponentlar, qobiliyatlarni ham qaram oladi, degan xulosaga kelindi.

Tahlillar asosida tadqiqot obyekti bilan bog'liqlikda "kompetensiya" va "kompetentlik"ning quyidagi ta'rifi shakllantirildi:

Kompetensiya – mehnat bozori sharoitidagi o'zgarishlarga va innovatsion faoliyatga tayyorgarlikni o'zida ifoda etadigan biologik fanlarni o'qitishga doir kasbiy vazifalarni hal etishga qobiliyatlikdir.

Kompetentlik – tayanch, fanlararo, umumkasbiy va aniq biologiya fan sohasiga doir kompetensiyalarni egallaganlikdir.

Yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, biologiya fani o'qituvchisi ham nafaqat tayanch, fanlararo va umumkasbiy, balki xususiy kompetensiyalar tizimini egallashi talab etiladi. Biologiya o'qituvchisida tarkib toptirilishi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalardan biri – badiiy-estetik kompetentlikdir.

2010 yil 18-20 oktyabr kunlari Singapurdagi Nanyang Texnika universitetining Ta'lim bo'yicha Milliy Institutida Biologiya ta'limi uchun Osiyo Assotsiatsiyasi (BTOA)ning 23-Konferensiyasi o'tkazildi. Mazkur konferensiya biologiya ta'limida tadqiqotchilik ishlari

va amaliyotda qo'llanilishi zarur bo'lgan bilimlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga qamrab olgan:

- 1) jamiyat va muhit o'rtasidagi aloqalarni uyg'unlashtirish;
- 2) muammolarni hal etishda biologiya ta'limining roli va maqsadlarini aniqlashtirish;
- 3) bilimlarni shakllantirish va amalga oshirishga doir strategik harakatlarni tahlil etish [1].

Konferensiya natijalari bugungi kunda biologiya ta'limining muhim vazifalaridan biri atrof-muhit muhofazasi, jonajon tabiatga nisbatan o'quvchilarda qadriyatli munosabatni qaror toptirish, atrof-muhit muhofazasida badiiy-estetik omilning rolini kuchaytirish lozimligini ko'rsatadi. Mazkur xulosa esa, o'z navbatida bo'lajak biologiya o'qituvchisida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishni talab etadi.

Uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lgan akademik litsey, kasb-hunar kollejlarda o'qitiladigan biologiya o'quv fani umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi biologik fanlarning uzviy davomi hisoblanadi. Akademik litsey, kasb-hunar kollejlarda o'qitiladigan biologiya fani o'quvchilarning umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'zlashtirgan biologik bilim, ko'nikma va malakalarni umumlashtirish, xulosa yasash va tizimlashtirishni amalga oshiradi.

Biologik fanlarni o'qitish jarayonida o'qituvchi eng avvalo, umumbiologik, gnoseologik va kasbga yo'naltirilgan tushunchalarni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishiga erishish lozim. Garchi metodik adabiyotlarda kasbga yo'naltirilgan tushunchalar [1] sirasiga kiritilgan bo'lsa ham, barcha tushunchalar turkumini birlashtirib turuvchi metatushuncha sifatida tabiatni muhofaza qilish asosiy o'qitish strategiyasi bo'lib xizmat qilishi lozim.

XULOSALAR.

Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini tayyorlash nuqtai nazaridan kompetensiya – uzluksiz ta'lim tizimida biologiya fanlarini o'qitish jarayonini samarali tashkil uchun zarur bo'lgan va aniq belgilab berilgan kasbiy tayyorgarlikka qo'yiladigan ijtimoiy talablar (me'yorlar)dan ham o'zib ketishidir.

Tahlillar asosida tadqiqot ob'ekti bilan bog'liqlikda "kompetensiya" va "kompetentlik"ning quyidagi ta'rifi shakllantirildi: kompetensiya – mehnat bozori sharoitidagi o'zgarishlarga va innovatsion faoliyatga tayyorgarlikni o'zida ifoda etadigan biologik fanlarni o'qitishga doir kasbiy vazifalarni hal etishga qobiliyatlikdir; kompetentlik – tayanch, fanlararo, umumkasbiy va aniq biologiya fan sohasiga doir kompetensiyalarni egallaganlikdir. Biologiya fani o'qituvchisi ham nafaqat tayanch, fanlararo va umumkasbiy, balki xususiy kompetensiyalar tizimini egallashi talab etiladi. Biologiya o'qituvchisida tarkib toptirilishi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalardan biri – badiiy-estetik kompetentlikdir.

Xulosa qilib aytganda, milliy va xorijiy tajriba ijtimoiy va barqaror biologik ta'lim rivojining eng muhim komponenti sifatida bo'lajak biologiya o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishning mazmuni va amaliy-texnologik tizimini ishlab chiqish o'zida muhim pedagogik muammoni aks ettiradi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shaxmurova G., Raxmatov U., Xo'janazarov O., Tog'ayeva G. "Biologiya fanini o'qitish metodikasi" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi xalq ta'lim xodimlarini kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish xududiy markazi, Toshkent, 2017.
2. Mutalipova M., Imomov M. Ta'limda ilg'or xorijiy tajribalar moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. T.:TDPU, 2017
3. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari – Toshkent, 2015
4. Alyaminov X. O'quvchilarga badiiy-estetik ta'lim berishda o'lkashunoslik materiallaridan foydalanish: Ped.fan.nom.diss....avtoref. – Toshkenti: TDPU, 2007. -23 b.
5. Mardonov SH.Q., Rabbimova F.T. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini o'quvchilarga tabiatni idrok qilishga o'rgatishga tayyorlash. O'zMU xabarlar, № 3/2. – Toshkent, 2015, 83-86 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI NUTQIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Rahmonqulova Xolida,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, ularning umumiy kognitiv va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning turli jihatlari, jumladan, bosqichlari, rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va nutq ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalari chuqur o'rganilgan. Ushbu rivojlanish bosqichining nozik tomonlarini tushunish ota-onalar, o'qituvchilar va sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislariga uchun juda muhimdir, chunki bu nutq bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo'lgan bolalarni erta aniqlash va olib keladi.

Kalit so'zlar; Nutqni rivojlantirish, maktabgacha yoshdagi bolalar, tilni o'zlashtirish, nutqning bosqichlari, artikulyatsiya va talaffuz, so'z boyligini kengaytirish, grammatika va sintaksis, ijtimoiy muloqot, nutqqa ta'sir etuvchi omillar

DEVELOPMENT OF SPEECH SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN

Rahmonkulova Khalida
teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: Speech development in preschool children is a complex and multifaceted process that plays a pivotal role in their overall cognitive and social development. This scientific article provides an in-depth examination of the various aspects of speech development in preschool children, including the milestones, factors influencing development, and strategies for promoting speech skills. Understanding the intricacies of this developmental stage is crucial for parents, educators, and healthcare professionals, as it can lead to early identification and intervention for children who may experience speech-related challenges.

Key words; Speech Development, Preschool Children, Language Acquisition, Milestones in Speech, Articulation and Pronunciation, Vocabulary Expansion, Grammar and Syntax, Social Communication, Factors Influencing Speech

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ

Рахмонкулова Халида,
преподаватель Джизакского государственного педагогического университета

Абстракт: Речевое развитие детей дошкольного возраста — сложный и многогранный процесс, играющий важнейшую роль в их общем познавательном и социальном развитии. В этой научной статье подробно рассматриваются различные аспекты речевого развития детей дошкольного возраста, включая основные этапы, факторы, влияющие на развитие, и стратегии развития речевых навыков. Понимание тонкостей этого этапа развития имеет решающее значение для родителей, педагогов и медицинских работников, поскольку оно может привести к раннему выявлению и вмешательству детей, которые могут испытывать проблемы с речью.

Ключевые слова; Речевое развитие, Дети дошкольного возраста, Овладение языком, Основные этапы развития речи, Артикуляция и произношение, Расширение словарного запаса, Грамматика и синтаксис, Социальная коммуникация, Факторы, влияющие на речь

Kirish: Nutq va til ko'nikmalarini egallash inson rivojlanishining asosiy va jozibali jihati hisoblanadi. Hayotning dastlabki yillarida maktabgacha yoshdagi bolalar atrofdagi dunyo bilan muloqot qilishni o'rganib, ajoyib sayohatga kirishadilar. Odatda 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bu davr nutq va til qobiliyatlarining tez va murakkab rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish nafaqat muhim bosqich, balki kognitiv, ijtimoiy va akademik o'sish uchun muhim poydevordir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish jarayoni ko'plab kognitiv va fiziologik omillarning murakkab orkestridir. Bolalar o'zlarini ifoda etishni o'rganar ekan, ular tilning muhim bosqichlari, fonetik qiyinchiliklar va grammatik tuzilmalarni o'zlashtirish bilan to'ldirilgan yo'lni bosib o'tadilar. Sayohat boy so'z boyligining rivojlanishi, artikulyatsiyani o'zlashtirish, mazmunli suhbatga kirishish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning nozik tomonlarini tushunish ota-onalar, o'qituvchilar va tibbiyot xodimlari uchun juda muhimdir. Bunday tushunish nutq bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan muammolarni erta aniqlash va bolaning hayotida chuqur o'zgarishlarga olib keladigan tadbirlarni amalga oshirish imkonini beradi. Shuningdek, u bolalarning til qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin bo'lgan tarbiyaviy muhitni yaratishga imkon beradi.

Ushbu keng qamrovli maqolada biz maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish kursini, so'z boyligini kengaytirishdan grammatika va sintaksisni rivojlantirishgacha bo'lgan bosqichlarni o'rganamiz. Shuningdek, biz genetika, atrof-muhit ta'siri, kognitiv o'sish va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning muhim rolini o'z ichiga olgan ushbu sayohatga ta'sir qiluvchi ko'plab omillarni ko'rib chiqamiz.

Bundan tashqari, biz nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali strategiyalarini ko'rib chiqamiz, ota-onalar, o'qituvchilar va nutq terapevtlari bolaning til rivojlanishini qanday osonlashtirishi va qo'llab-quvvatlashi mumkinligi haqida ma'lumot beramiz. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish fanini ochar ekanmiz, bizning maqsadimiz bolaning til va muloqot sohasida to'liq salohiyatini ochish kaliti bo'lgan ushbu qiziqarli sayohat haqida to'liq ma'lumot berishdir [1].

Nutqni rivojlantirishning muhim bosqichlari:

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish sayohati dinamik jarayon bo'lib, bir nechta muhim bosqichlar bilan tavsiflanadi, ularning har biri o'sib borayotgan lingvistik qobiliyat va kognitiv rivojlanishni aks ettiradi. Ushbu bosqichlarni tushunish bolaning rivojlanishini baholash va tashvishlanishning mumkin bo'lgan sohalarini aniqlash uchun juda muhimdir. Quyida biz maktabgacha yoshdagi nutqni rivojlantirishning muhim bosqichlarini belgilaymiz:

Lug'atni kengaytirish:

2-3 yosh: Maktabgacha yoshdagi bolalarning lug'ati odatda 200 dan 1000 gacha so'zlarga ega bo'lib, ular asosiy otlar, fe'llar va sifatlardan iborat.

3-4 yosh: So'z boyligi taxminan 1000 dan 1500 tagacha kengayadi. Bolalar vaqt, ranglar va o'lcham tushunchalarini tushuna boshlaydilar.

4-5 yosh: 4 yoshga kelib, bolalar 1500 dan 2500 gacha so'zlarga ega bo'lishi mumkin, shu jumladan murakkabroq otlar va fe'llar.

5-6 yosh: Lug'at boyligi 2500 dan 5000 tagacha o'sishi mumkin, bunda mavhum tushunchalar va sifatlardan va qo'shimchalar kengroq tushuniladi.

Grammatika va sintaksis:

2-3 yosh: Bolalar oddiy jumlar bilan boshlanadi, odatda ikki-uch so'z, ko'pincha grammatik aniqlik yo'q.

3-4 yosh: Ular "va" va "chunki" kabi bog'lovchilardan foydalanib, murakkabroq jumlar qurishni boshlaydilar.

4-5 yosh: Bolalarda ko'plik, egalik va fe'l zamonlari haqida asosiy tushunchalar shakllanadi.

5-6 yosh: Murakkab gap tuzilmalarini, jumladan, o'tgan va kelasi zamon, ergash gap va bog'lovchilarni o'zlashtirishi yaqqol namoyon bo'ladi.

Artikulyatsiya va talaffuz:

2-3 yosh: Ushbu bosqichning boshida talaffuz noaniq bo'lishi mumkin va «r» va «th» kabi ba'zi tovushlar qiyin bo'lishi mumkin.

3-4 yosh: talaffuz yaxshilanadi va nutqning aksariyat qismi oila a'zolariga tushunarli

bo'lishi kerak.

4-5 yosh: Nutq aniqroq eshitiladi, garchi kichik artikulyatsiya xatolari saqlanib qolishi mumkin.

5-6 yosh: Ushbu bosqichning oxiriga kelib, bolalar nutqi asosan notanish odamlarga tushunarli bo'lishi kerak, artikulyatsiya xatolari kamayadi.

Ijtimoiy aloqa:

2-3 yosh: Bolalar, birinchi navbatda, tanish kattalar va tengdoshlar bilan asosiy suhbatlarda qatnasha boshlaydilar.

3-4 yosh: Ular nutqini tinglovchi va kontekstga qarab sozlashni o'rganadilar.

4-5 yosh: Bolalar kengroq suhbatlar o'tkazishlari, fikr bildirishlari va savollar berishlari mumkin.

5-6 yosh: Ijtimoiy muloqot borgan sari murakkablashib boradi, bunda hikoya qilish, navbatchilik qilish va guruh muhokamalarida qatnashish kiradi[2].

Nutqni rivojlantirishning ushbu bosqichlari maktabgacha yoshdagi bolaning tilni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyatini baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shuni yodda tutish kerakki, bolalar turli xil sur'atlarda rivojlanishi mumkin va ba'zi individual o'zgarishlar keng tarqalgan. Ushbu bosqichlar umumiy ko'rsatmalarni taklif qilsa-da, asosiy e'tibor har bir bolaning samarali nutq va muloqot sari noyob sayohatini osonlashtirish uchun qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi lingvistik muhitni yaratishga qaratilishi kerak[3].

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar:

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, turli xil ichki va tashqi omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarni tushunish nutqni rivojlantirishning nuanslarini tushunish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlash uchun juda muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar:

Genetika:

Genetik moyillik bolaning til rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ba'zi bolalar genetik jihatdan til buzilishi yoki nutq qiyinchiliklariga moyil bo'lishi mumkin, bu nutq rivojlanishini baholashda oila tarixini hisobga olish muhimdir[4].

Atrof-muhit:

Bola tarbiyalangan til muhiti nutqni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Suhbatlar, o'qish va hikoyalar orqali boy va xilma-xil so'z boyligi bilan tanishish so'z boyligi va til ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi[5].

Eshitish buzilishi:

Eshitishning aniqlanmagan yoki davolanmagan nuqsonlari nutqning rivojlanishiga jiddiy to'sqinlik qilishi mumkin. Eshitish qobiliyati zaif bolalar to'g'ri talaffuz, so'z boyligi va til ko'nikmalarini egallashda qiynalishi mumkin. Agar kerak bo'lsa, erta aralashuvni ta'minlash uchun muntazam ravishda eshitish qobiliyatini baholash juda muhimdir[6].

Kognitiv va motorli ko'nikmalar:

Kognitiv rivojlanish nutqni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Bolalarning kognitiv rivojlanishi, jumladan xotira, muammoni hal qilish va diqqatni jamlash ularning tilni tushunish va undan samarali foydalanish qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkin. Til va lab harakatlarini boshqarish qobiliyati kabi nozik vosita qobiliyatlari ham aniq artikulyatsiya uchun juda muhimdir[7].

Ijtimoiy aloqa:

Nutqni rivojlantirish uchun tarbiyachilar, tengdoshlar va o'qituvchilar bilan ijtimoiy aloqalar juda muhimdir. Suhbatlarda qatnashish, munozaralar paytida navbatchilik qilish va guruh faoliyatida qatnashish tilni o'zlashtirish va ijtimoiy muloqot ko'nikmalariga yordam beradi.

Ikki tillilik yoki ko'p tillilik:

Ko'p tilli muhitda o'sish nutqning rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Ko'p tillarni biladigan bolalar til bosqichlariga erishish uchun ko'proq vaqt talab qilishi mumkin, lekin bu odatda vaqtinchalik kechikish bo'lib, ular ko'pincha barcha tillarda erkin so'zlashadi.

Til va nutqning buzilishi:

Ba'zi bolalar nutq va nutqning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan duduqlanish, apraksiya yoki fonologik buzilishlar kabi nutq va til buzilishlarini boshdan kechirishi mumkin. Ushbu muammolarni hal qilishda nutq terapevtlari tomonidan erta aniqlash va aralashuv juda muhimdir.

Hissiy va ijtimoiy omillar:

Hissiy va ijtimoiy farovonlik nutqning rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Stress, tashvish yoki hissiy jarohatni boshdan kechirgan bolalar tilni o'zlashtirish va ijtimoiy muloqotda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Qo'llab-quvvatlovchi va hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi muhit bu qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

Ota-onalik uslubi va ishtiroki:

Ota-onalarning tarbiyasi, masalan, tarbiyachilarning sezgirligi va og'zaki ifodani rag'batlantirish nutqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bolalar suhbatlarda faol ishtirok etadigan va dalda beruvchi muhitni ta'minlaydigan ota-onalardan foyda olishadi.

Media ta'siri:

Televizion va raqamli qurilmalar kabi elektron ommaviy axborot vositalarining ta'sirining miqdori va sifati til rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Haddan tashqari ekran vaqti yuzma-yuz muloqot qilish imkoniyatlarini cheklashi va til o'sishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Ushbu ta'sir etuvchi omillarni tushunish ota-onalar, o'qituvchilar va tibbiyot xodimlari uchun juda muhimdir. Bu potentsial muammolarni erta aniqlash imkonini beradi va bolaning nutqini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun moslashtirilgan tadbirlarni o'tkazishga imkon beradi, natijada ular o'zlarining to'liq lingvistik salohiyatiga erishishlarini ta'minlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirish:

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashish ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va nutq mutaxassislarining birgalikdagi harakatlaridir. Samarali strategiyalar va ilg'or amaliyotlar bolalarning to'liq lingvistik salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam berish uchun zarur yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning turli usullari mavjud:

Suhbatni rag'batlantirish:

Bolalar bilan mazmunli suhbatlarda ishtirok eting. Ochiq savollar bering, faol tinglang va diqqat bilan javob bering. Ularni o'z fikrlarini ifoda etishga undash til rivojlanishiga yordam beradi.

Ovoz chiqarib o'qing:

Doimiy o'qish mashg'ulotlari bolalarni boy so'z boyligi, yangi g'oyalar va hikoya tuzilmalari bilan tanishtiradi. Yoshga mos kitoblarni tanlang va ertak haqida savollar berish orqali faol ishtirok etishga undash.

O'yinga asoslangan ta'lim:

Xayoliy va ijodiy o'yinni rag'batlantirish. Rol o'ynash, go'yo o'yinlar va hikoya qilish mashg'ulotlari bolalarga tilni qiziqarli va interaktiv tarzda sinab ko'rish imkonini beradi.

Musiq va qofiyalar:

Qo'shiqlar, bolalar qofiyalari va musiqani takrorlanuvchi naqshlar bilan kuylash nutq mahoratini, ritmini va talaffuzini oshiradi.

Lug'atni kengaytirish:

Har kuni yangi so'zlarni kiriting va bolalarni ularni jumalarda ishlatishga undash. Ob'ektlarni belgilang, ularning atributlarini muhokama qiling va so'z boyligini boyitish uchun sinonimlarni bering.

Artikulyatsiya o'yinlari:

Tilni burish yoki tovushlar bilan o'ynash kabi artikulyatsiya o'yinlari bilan shug'ullaning. Bu talaffuz va ravshanlikni yaxshilashi mumkin.

Nutq terapiyasi:

Agar bola nutq yoki til buzilishiga duch kelsa, nutq terapevtini jalb qilishni o'ylab ko'ring. Muayyan muammolarni hal qilish va nutqning samarali rivojlanishini ta'minlash uchun erta aralashuv juda muhimdir.

Sabr-toqat va ijobiy mustahkamlash:

Bolalar nutqini rivojlantirishda sabrli bo'ling. Har bir xatoni tuzatishdan saqlanang, chunki

bu tushkunlikka tushishi mumkin. Buning o'rniga, ularning sa'y-harakatlarini maqtash orqali ijobiy mustahkamlashni ta'minlang.

Lingvistik muhit:

Uyda va ta'lim muhitida tilga boy muhit yarating. Bolalarni so'zlar, teglar va muloqot qilish imkoniyatlari bilan o'rab oling.

Tengdoshlar bilan muloqot:

Bolalarni o'yin kunlari, guruh faoliyati va maktabgacha ta'lim dasturlari orqali tengdoshlari bilan muloqot qilishga undash. Tengdoshlar bilan muloqot ijtimoiy muloqot va til ko'nikmalarini mashq qilish imkoniyatini beradi.

O'rtacha texnologiya:

Raqamli qurilmalar va ta'lim ilovalari til rivojlanishini qo'llab-quvvatlasada, ulardan me'yorida foydalaning. Yuzma-yuz muloqotni targ'ib qiluvchi real tajribalar bilan ekran vaqtini muvozanatlashtiring.

Hikoya ko'nikmalari:

Bolalarni ertak aytib berishga va voqealarni aytib berishga undash. Bu hikoya qilish qobiliyatini rivojlantiradi va ularga fikrlarni samarali tartibga solish va ifodalashga yordam beradi.

Tilni modellashtirish:

Tilning aniq va to'g'ri ishlatilishini modellashtirish. Bolalar ko'pincha kattalarning nutqi va lug'atiga taqlid qilishadi.

Nutq va til skriningi:

Mumkin bo'lgan muammolarni erta aniqlash uchun bolaning nutqi va tilini rivojlanishini muntazam tekshirib turing. Buni ota-onalar, o'qituvchilar yoki nutq bo'yicha mutaxassislar amalga oshirishi mumkin.

Yutuqlarni nishonlash:

Nutqning muhim bosqichlari va yutuqlarini nishonlang. Bolaning muvaffaqiyati va harakatlarini tan olish uning o'ziga bo'lgan ishonchini va motivatsiyasini oshiradi.

Shaxsiy yordam:

Yondashuvingizni bolaning o'ziga xos ehtiyojlariga moslang. Hamma bolalar bir xil sur'atda rivojlanmaydi, shuning uchun strategiyalarni ularning o'ziga xos kuchli va qiyinchiliklariga moslashtirish juda muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq qobiliyatlarini rivojlantirish sabr-toqat, ijodkorlik va qulay muhitni talab qiladigan dinamik jarayondir. Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali tarbiyachilar va o'qituvchilar bolalarga samarali kommunikator bo'lishga yordam berishlari va ularning kelajakdagi ta'lim va ijtimoiy muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor yaratishlari mumkin.

Xulosa:

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirish ularning erta yoshidagi qiziqarli va hayotiy jihati hisoblanadi. U samarali muloqot, kognitiv rivojlanish va ijtimoiy o'zaro ta'sir uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning muhim bosqichlari, rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va strategiyalarni tushunish ota-onalar, o'qituvchilar va tibbiyot xodimlari uchun zarurdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar turli lingvistik bosqichlarni bosib o'tadilar, so'z boyligini kengaytiradilar, grammatika va sintaksisni o'zlashtiradilar, artikulyatsiya va talaffuzni yaxshilaydilar, ijtimoiy muloqot qobiliyatlarini oshiradilar. Ushbu bosqichlar nafaqat ularning lingvistik o'sishining ko'rsatkichlari, balki kelajakdagi akademik yutuqlari va ijtimoiy o'zaro munosabatlari uchun asosiy qurilish bloklaridir.

Nutqning rivojlanishiga genetik moyillikdan tortib atrof-muhit ta'siriga, kognitiv rivojlanishga va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni qo'llab-quvvatlashgacha bo'lgan bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarning o'zaro ta'sirini tan olish potentsial muammolarni erta aniqlash va moslashtirilgan tadbirlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Nutq qobiliyatlarini samarali rivojlantirish uchun tarbiyalovchi lingvistik muhitni yaratish zarur. Suhbatni rag'batlantirish, ovoz chiqarib o'qish, o'yin asosida o'rganish va kerak

bo'lganda nutq terapiyasini ta'minlash ushbu qo'llab-quvvatlovchi muhitning muhim tarkibiy qismidir. Sabr-toqat, ijobiy mustahkamlash va individual qo'llab-quvvatlash bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini va samarali muloqot qilish uchun motivatsiyasini oshirishda bir xil darajada muhimdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish har bir bola uchun o'ziga xos tarzda rivojlanadigan dinamik jarayondir. Bu kashfiyot, o'sish va muvaffaqiyat bilan belgilangan sayohat. Ushbu sayohatda faol ishtirok etib, ota-onalar, o'qituvchilar va sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari bolalarga samarali muloqot qilish sovg'asini berishda muhim rol o'ynaydi. Bu yosh onglar nutq qobiliyatlarini rivojlantirar ekan, ular o'z dunyosini kechish, o'z fikrlarini ifoda etish va munosabatlarni o'rnatish uchun zarur vositalarni ham rivojlantiradilar. Ularning lingvistik qobiliyatlarini bugungi kunda tarbiyalash barcha bolalarning ertangi kunini yanada yorqinroq, aniqroq bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Bleses, D., Vach, W., Slott, M., Wehberg, S., Thomsen, P., Madsen, T. O., & Basbøll, H. (2008). Early vocabulary development in Danish and other languages: A CDI-based comparison. *Journal of Child Language*, 35(3), 619-650.

Fenson, L., Marchman, V. A., Thal, D. J., Dale, P. S., Reznick, J. S., & Bates, E. (2007). *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's guide and technical manual* (2nd ed.). Brookes Publishing.

Paul, R. (2007). *Language disorders from infancy through adolescence: Assessment & intervention*. Mosby.

Shriberg, L. D., Tomblin, J. B., & McSweeney, J. L. (1999). Prevalence of speech delay in 6-year-old children and comorbidity with language impairment. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42(6), 1461-1481.

Snow, C. E., & Ninio, A. (1986). Pragmatics and language development. *Annual Review of Psychology*, 37, 131-156.

Tomblin, J. B., Records, N. L., Buckwalter, P., Zhang, X., Smith, E., & O'Brien, M. (1997). Prevalence of specific language impairment in kindergarten children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40(6), 1245-1260.

Vihman, M. M., Macken, M. A., Miller, R., Simmons, H., & Miller, J. (1985). From babbling to speech: A re-assessment of the continuity issue. *Language and Speech*, 28(3), 205-220.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE TRAINING PROCESS BASED ON THE CORRELATION OF PHYSICAL AND TACTICAL TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED MINI-FOOTBALL PLAYERS

Salaidinov Botir Meilievich

Karshi State University, enior Lecturer at the Department of Sports Activities

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ И ТАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ МИНИ-ФУТБОЛИСТОВ

Салайдинов Ботир Мейлиевич

*Старший преподаватель кафедры спортивной деятельности
Каршинский государственный университет*

YUQORI MALAKALI MINI- FUTBOLCHILARNING JISMONIY VA TAKTIK TAYYORGARLIGI MUNOSABATI ASOSIDA MASHG'ULOT JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Salaydinov Botir Meyliyevich

«Sport faoliyati» kafedrasi katta o'qituvchisi. Qarshi davlat universiteti

Аннотация: Данная статья посвящена организации современной тренировки футбола, и автор затронул вопросы эффективной организации технико-тактической подготовки. Опросы, проведенные на основе мнений экспертов в данной области, еще больше повысили уровень научной работы.

Ключевые слова: модель, социально-педагогическая задача, интерактив, антропометрия, скоростно-силовые качества, педагогические возможности, техническое мастерство, технико-тактическая подготовка, организм игрока, морфофизиологические и биологические особенности.

Abstract: This article is devoted to the organization of modern football training, and the author covered the issues of effective organization of technical and tactical training. Surveys conducted based on the opinions of experts in the field further increased the level of the scientific work. Key words: model, socio-pedagogical problem, interactive, anthropometry, speed-power qualities, pedagogical possibilities, technical skill, technical-tactical training, player's body, morfo-physiological and biological characteristics.

Annotatsiya: Ushbu maqolazamonaviy futbol mashg'ulotlarini tashkilotishga bag'ishlangan bo'lib, muallif texnik-taktik tayyorgarlik mashg'ulotlarini samarali tashkil etish masalalarini yoritgan. Soha mutaxassislarining fikrlari asosida o'tkazilgan so'rovnomalari ilmiy asar saviyasini yanada oshirgan. Kalit so'zlar: model, ijtimoiy-pedagogik muammo, interfaol, antropometriya, tezlik-kuch sifatlari, pedagogik imkoniyatlar, texnik mahorat, texnik-taktik tayyorgarlik, futbolchi organizmi, morfo-fiziologik va biologik xususiyatlari.

INTRODUCTION. President of the Republic Sh. Mirziyoyev and our government has always been concerned about the development of football in our country. This about the «Physical Law on education and sports, «Football development in the Republic of Uzbekistan on measures» No. 144, No. 27 «On measures to fundamentally improve the organizational foundations and principles of football development in Uzbekistan» No. on support measures» No. 283, dated March 16, 2018 «Football further on development measures» No. PQ-3610, PF-5887 of December 4, 2019 number «Measures to bring the development of football to a completely new level in Uzbekistan on events» is evidenced by the Resolutions and Decrees. Improving the technical and tactical training of a young player, his technical and is inextricably linked with the formation of tactical skills. This is a service to the process exercises in strict

consistency and sequence to sports training sessions is entered. Improving the technical and tactical training of players today requires the use of interactive methods.

Currently, soccer is the most practiced sport in the world and constitutes a human and social phenomenon that has acquired a vital importance in our society. Sports forms of invasion, including football, are one of the ways of understanding the sporting phenomenon in society. In these sports disciplines has existed the traditional dichotomy between traditional teaching and teaching under an active model. In the case of the first model, the technique centered the pedagogical patterns, while the perspective of active teaching understands the learning of these sports, not as a sum of techniques, but as a global system of relations between the different elements of the game. In a sport such as football, in which the situations of play change constantly, it is suggested that the player possesses a prior knowledge (declarative) about the rules, the positions of the players in the field, which transcends in their ability to relate and apply new concepts, that is, in what, how and why to apply a behavior, what is known as procedural knowledge. This statement is based on constructivist and information processing theories, which allow analyzing how the player refines learning, structuring knowledge to act strategically during the game.

In recent years, football success has been shown to be highly dependent on various physical, technical, tactical, and psychological factors. Bangsbo emphasized that for successful competitiveness, the development of speed, agility, strength with combination of aerobic and anaerobic (even maximal) abilities is important for successful, competitive football careers.

It is crucial that individual player position requirements be considered during football practice as pertains to completing tactical tasks, such as tandem defending, attacking runs behind the defensive line, and high pressing. Players require specific skills and superior physical conditioning in order to effectively execute these tasks. Differences in the evaluation of player parameters have been shown to correlate with playing positions, as observed in many studies with respect to different parameters: Differences in total distance covered, differences in sprint distance, isokinetic strength, morphological and body composition, power assessment and VO₂max uptake.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY. These cases are master's determines the relevance of the dissertation work. During training, young players' technical improvement of tactical training using interactive methods to study its effectiveness.

1. Improving technical and tactical training with young players to study the process of training.

2. To study the level of technical and tactical training of young players.

3. Determining the intensity of the training process and creating methodological recommendations. The fact that football players are not only jumping, running and walking, their movement is quite complex, and they fight with the opponent at the highest speed running, complex tactical tasks are performed. That's why the physicality of the players to do so taking into account the character of their game activity it should be a basis for improving their technical and tactical skills. R.A.Akramov's general fitness of the football player is all-round physical ability education, solving the tasks of increasing general working ability and general effect of developmental exercises on the body of participants they emphasize that it is related to other types of sports. Lysenchuk G.A. (2003), which is used to improve general training. Many exercises have a comprehensive effect on the body, including high and low long-term running in places requires more endurance, short-distance running at a faster pace recognition of the focus on the development of speed, gymnastic exercises on the development of agility enough. Development of muscles and ligaments in general technical and tactical training and strengthening, improving the function of internal organs and systems, actions to improve coordination and increase the general level of movement qualities is achieved.

RESULTS

It is comprehensive in the initial preparation stage in working with young players to acquire technical and tactical training, to strengthen health and harmony development, acquisition of various skills and abilities, football game technique and it is advisable to use a set of tools

aimed at teaching the basic basics of tactics. The task of technical and tactical preparation at this time is primarily for young players movement functions (strength, quickness, endurance, agility and dexterity, as well as self control your movements in time, in the air and according to the level of muscle exertion cognition is the main component of the action function) consists of formation. Great attention should be paid to training the speed of movements, because childhood and adolescence age, there are ample opportunities to educate this most important physical quality. It should be noted that preliminary training and initial sports. In the stages of specialization, speed is strongly related to agility is brought up, which is the rational technique of moving (moving from one place to another). It creates the necessary basis for taking over. The maximum in running for 8-12 years a significant increase in speed is due to a natural increase in the speed of movement. 12-14 years old and the speed increases mainly due to the growth of speed-power qualities and muscle power. Therefore, in the development of quickness, running speed and great muscle strength you should try to maximize the frequency of actions required. It is necessary to give more space to natural movements. The game is in the form of a competition playing sports and moving games and exercises are also a great help can show. Playing practice is the best way to help young players win forces to expend effort. Game material is 50% of the total time in training should take over. Each exercise is done in a short time (10-15 seconds) in several series is done, the rest interval will be 10-15 min. Rerun at maximum speed important, this is done in a relay method at a distance of up to 20 m. In addition to relays, control exercises for running 10-15 m are included in the training is also recommended. It takes into account the mentality, traditions, geographical structure of our country in this case, general (strict) control over the performance of these tasks is necessary.

The effectiveness of the attack depends on the speed and technical- tactical techniques depends on increasing individual and collective actions of these players demand is enough. One of the modern means of defeating the opponent's met defense is fast is a counter attack. In football, the modern defense is carried out with a lot of players. In addition to defenders and midfielders, attackers also participate in it. It requires a high level of organization of the game and precise interaction of the players enough. In such conditions, the tasks of attack and defense at certain stages of the game. The importance of universal players who are able to effectively implement also increases dramatically. The ability to successfully organize and finish attacks is a must for defenders will be. A necessary condition for the success of the game is the high physical condition of the players and without the ball in all parts of the field, requiring functional training. The individual struggles of the players in the fight for the ball are intensifying. Therefore, the importance of athletic training of players increases. The best players of football show a high level of performance skills (first of all, in the wealth of various district technical moves, as well as skillful tactics due to efforts and dedication). Winning football matches is largely moral and voluntary depends on the level of qualities. Therefore, individual players and in general educational work is a necessary element of training the team. Usually sharp very important games that are played under competitive, often difficult meteorological conditions and the number of tournaments is increasing. Football players sometimes go to the competition grounds to carry out exhausting journeys, climatic-geographic regions and regional time they have to endure sudden changes. All this is training various pedagogical, hygienic and other aimed at increasing the effectiveness of the process requires extensive use of tools.

It is too early to generalize the results of best practices and observations of coaches allows to determine the main requirements for players: - high moral-will qualities (courage, determination, initiative, independence, resilience and self-control); - reliable performance of technical methods in extreme conditions; - playing a modern tactical game; - special physical qualities (speed, speed-strength, agility, endurance) to have a high level of development; - to have good health, to be physically well developed, to achieve a high level of functional readiness; - use of theoretical knowledge to strengthen team tactics. Based on personal pedagogical observations and research results, we came to the following conclusions: 1. Research has shown that young children are engaged in football. It starts from 8-10 years old. Technician in the initial training of young players paying more attention to the development of

movements, than physical qualities it is important to cultivate agility and flexibility. 2. General physical fitness of 13-14-year-old players during training. Great attention is paid to education and development during the preparation period of the annual plan was determined to be given.

In recent years, football is a sport loved by millions in our country. Thanks to the humanitarian policy, our country is striving for high development. Uzbek football is slowly entering international sports arenas. Football in our country development issues have risen to the level of state policy. The technique of a young player improving tactical training is one of the important aspects of sports training is counted. Physical qualities are morpho-functional, morpho-physiological and related to biological properties. Physical qualities are the physical, to the improvement of technical and tactical training, to the health of the whole body. It has a positive effect on the mental and emotional state of the players they perform with confidence, learn new actions faster and achieve high performance indicators. Technical and tactical training of players today requires the use of interactive methods for improvement.

DISCUSSION. For 10-11-year-old preliminary training students of football sports schools 60 hours of general technical-tactical training, special technical-tactical training according to the annual work plan 30 hours are allotted for preparation. During the initial preparation period many hours are devoted to the development of technical movements. 10-11 general technical and tactical training of young players more attention is paid to development. At this time of technical and tactical training first of all, the task is to improve the movement functions of young players, agility, quickness, flexibility consists in the formation of qualities. Acknowledgment of qualified trainers, preliminary with speed and agility at the stages of preparation and initial sports specialization is brought up in a strong relationship, which is the rational technique of young players creates the necessary basis for a successful takeover. Technical and tactical training of 13-14-year-old players according to the annual work plan preparation, 230-250 hours are allocated. Technical and tactical at this age development of quickness, agility, strength, endurance, flexibility will be resurrected. Technical and tactical preparation in training depends on technical actions will be held. Agility at the stages of initial training and initial sports specialization and dexterity training coordination to successfully take over actions creates a foundation. In this place, action games, exercises performed with a ball, acrobatics exercises, running over simple hurdles, jumping is smaller. Height balance exercises are typical exercises. Suddenly while running additional tasks such as stopping, turning, changing direction and speeding exercises performed with are of great importance. Natural elasticity of muscles and mobility in the joints is performed by performing light movements on a wide scale should be maintained with exercise. Train hard and improve. Identifying and changing exercises in stages in new and more complex conditions performance is appropriate. Sports games (basketball, handball) are of particular importance has.

CONCLUSION. In training dexterity without objects and with light objects (these are wide exercises that strengthen joints and tendons dexterity exercises combined with exercises, as well as muscles relaxation exercises are used. Speed in football is usually shown in the following set of indicators. Perform technical tricks and move from one movement to another at the speed of reaction at speed. All these complexes that make up the speed of the player are related to each other are not related and practice them both separately and in the complex of game exercises can be done. The player in the game can see the ball before the start, the situation must evaluate, come to a decision. It is clear that all these operations so that the player spends up to one second and can see the ball 70% of this time it's right. Therefore, in order to see the ball in the game, it should not be removed from the field of vision. Training endurance in young players starting from 12-15 years of age is appropriate. This is the anatomical formation of a teenager by this age will be completed and the increase in its movement activity will develop more endurance allows.

Because young players have few opportunities for strength, they have strength training very carefully, mainly short-term excellent of a dynamic character should be used to give and take away. Strength training is minimal effort that should be done with all the strength, and it will last a long time considerable strain is excluded. During training sessions with football

players mainly exercises performed at high speed with less weight are used. Physical fitness of young players in the development of technical movements the effect of training is also important. Effectiveness of training one of its indicators is its density. Training intensity as a whole or its parts can be identified separately. The preparation, main, due to the fact that the organization of work in the final parts is not the same.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito'g'risida"gi PF-5368-son Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-martdagi "Futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risi"da PQ-3610-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Jismoniy tarbiya va sport t'yg'risida»gi Qonuni. T., «Y'zbekiston». 2000.
4. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. T., 2006.
5. Ayrapetyans L.R., Godik M.A. Sportivnye igrы. T., izd. Ibn Sino, 1991.
6. Akramov R.A. Igrovye i trenirovochnye nagruzki v futbole. Uchebnoe posobie. T., izd. Ibn Sino, 2002.
7. Akramov R.A. Yosh futbolchilarni tanlab olish va tayyorlash. T., izd. Meditsina, 1989.
8. Akramov R.A. Futbol. T., 2006.
9. Lisenchuk G.A. Upravlenie podgotovki futbolistov. K.,izd. Olimpiyskaya literatura, 2003

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТДА ГЕНДЕР МАСЪУЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Н.Ж.Сагиндикова.

Условия развития гендерной ответственности в современном обществе

Conditions for the development of gender responsibility in modern society

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат Университети психология ф.б.

PhD., доцент

Аннотация: Ушбу мақолада замонавий жамиятда гендер масъулиятини ривожлантиришнинг шарт-шароитлари адабиётлар ва олимларнинг тадқиқотлари таҳлили ёрдамида ўрганилди ва таҳлил қилинди.

Аннотация: В этой статье были проанализированы условия развития гендерной ответственности в современном обществе с помощью анализа исследований литературы и ученых.

Abstract: This article analyzed the conditions for the development of gender responsibility in modern society through the analysis of literature studies and scientists.

Калит сўзлар: гендер, гендер хусусиятлар, талабалар психологияси, масъулият, ўқув фаолияти, психологик хусусиятлар, ижтимоий муносабатлар, ёшлар психологияси

Ключевое слова: гендер, гендерные особенности, студенческая психология, ответственность, учебная деятельность, психологические особенности, социальные отношения, психология молодежи

Key words: gender, gender characteristics, student psychology, responsibility, educational activity, psychological characteristics, social relations, youth psychology

Ўрганилаётган муаммо бўйича илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон Республикасида гендер масаласини илмий ишлаб чиқиш, шу жумладан, ижтимоий-психологик жиҳатдан ривожлантириш аҳамияти кўп жиҳатдан замонавий лексиконда гендер, гендер идентиклик, гендер таълими, гендер масъулияти, гендер тадқиқотлари, гендер маданияти, гендер тенглиги ва бошқалар каби бир қатор нисбатан янги тушунчалар пайдо бўлиши ва интенсив равишда ривожланиши билан боғлиқ омилларни долзарблаштиради. Шу муносабат билан, иқтисодийнинг барча тармоқларида, айниқса, таълим хизматлари соҳасида янги авлод мутахассисларини гендер жиҳатдан тайёрлаш мавжуд гендер роллари тенгсизлигини ва биринчи навбатда, педагогик тизимларда гендер хурофотларини бартараф этишда ҳал қилувчи рол ўйнаши лозим [7;272. 8;188]. Шу сабабли, педагогларнинг гендер жавобгарлигини ривожлантириш муаммоси айниқса долзарб эканлиги аён бўлади, чунки бу уларда бир қатор ҳаётий, шунингдек, касбий аҳамиятга эга бўлган шахсий фазилатларни шакллантиришга ҳисса қўшиши керак. Бу жиҳатдан, И. А. Загайновнинг фикрича, фуқаролик жамияти институтларининг фаоллиги пастлиги ва одатта, аёлларнинг давлат тузилмаларининг барча даражаларида қарор қабул қилишдан четлатилиши, қашшоқлик феминизацияси, ижтимоий вазиятнинг ёмонлашиши каби ҳолатлар жамият ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан фан соҳасида эркак ва аёлларнинг гендер тенглигини таъминлаш учун тегишли шароитлар яратиш зарурлигини таъкидлади. Шу сабабли, кадрлар тайёрлашга замонавий ёндашувлар аёлларнинг жамиятдаги ижтимоий ролини ва умуман касбий фаоллигини оширишга ёрдам берадиган энг муҳим гендер муаммолари ҳал қилинишини таъминлаши шарт. Постсовет худудида жамиятда ижтимоий ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида гендер тенгсизлиги ҳодисалари бўйича юзага келган муаммоли вазиятни таҳлил қилган ҳолда, муаллиф гендер тенгсизлиги

меҳнат бозорида, касб-хунар ва олий таълим соҳасида доимий равишда содир бўладиган камситиш сифатида намоён бўлади деган хулосага келади. Юзага келган вазиятнинг сабаблари асосан гендер роллари ва тарихий ўтмишда ривожланган стереотиплар билан боғлиқ. Шу билан бирга, гендер билан боғлиқ ҳар бир шахс учун ҳам, жамият учун ҳам хавфли бўлган эски стереотиплар одамларнинг миёсида қайси касб эркакка, қайси касб эса аёлга хос бўлиши тўғрисидаги фикр оммавий онг даражасида қатъий белгиланган. Бундай ёндашувда ҳозирги кундаги меҳнат бозорида, сиёсатда, оилада ва ҳ.к. ларда шахснинг касбий жиҳатдан ўзини ўзи англаш самарадорлиги объектив мезонлар (қобилият даражаси, тайёргарлик ва бошқалар) билан эмас, эркак ва аёлларнинг ижтимоий тизимдаги гендер фарқлари ва ижтимоий-маданий чекловларга боғлиқ ўрни ҳақидаги анъанавий қарашлар билан белгиланади. Аммо, эскирган стереотипларни замонавий гендер стереотиплари билан тўлиқ алмаштиришни фақат Қонунчилик ёрдамида маъмурий чоралар кўриш билан амалга ошириб бўлмайди, чунки бу маданий соҳанинг, хусусан, гендер социализацияси ва шахснинг гендер таълими кичик тизими билан боғлиқдир. Шу билан бирга, постсовет жамиятининг янги ижтимоий буюртмаси сифатида демократик шахс типининг ижтимоий-маданий жиҳатдан шаклланиши кичик тизимларида гендер тенглиги ғоясининг амалий равишда амалга оширилиши, биринчи навбатда, гендер маданияти, жавобгарлик, гендер муаммосини тушунишни ҳисобга олган ҳолда бўлажак мутахассисларни тайёрлашни мақсадга мувофиқ равишда кучайтириш заруратини келтириб чиқаради.

М. А. Семенованинг таъкидлашича, кўплаб муаммоларнинг келиб чиқиши жамият фаолияти, айнан гендер номуносивлиги билан боғлиқ, масалан, сиёсий, бошқарув фаолияти соҳаларида, икки жинс вакиллариининг ўмр кўриш давомийлигидаги фарқ ўсиши, яъни эркаклар ўлими даражаси ошиши, аёлларнинг икки ҳисса бандлиги, эркакларнинг оиладаги болалар тарбияси ва уй-рўзғор ишларида етарлича иштирок етмаслиги кузатилади ва бунинг илдизи болаларнинг гендер социализациясига бориб тақалади. Шу сабабли, гендер масаласини нафақат конституциявий тенгликни ҳимоя қилиш, балки, биринчи навбатда, ёш авлоднинг гендер тарбиясини таъминлаш, уларнинг гендер масалаларига, кундалик фаолиятдаги масъулият, оилавий, ижтимоий ролларни бажаришда шериклик ва ўзаро ёрдамга онгли муносабатини ривожлантириш орқали ҳал қилиш мумкин.

Бунда болалар ва ёшларда ҳар қандай хато фикрлар пайдо қилиш ёки уларни камситишнинг олдини олиш, уларнинг таълим ва хулқ-атворида бўлган талабларни фарқлаш, маълум бир жинсга мансублиги асосида касбий, оилавий ва фуқаролик ролларини ўзлаштириш ушбу жараённинг етакчи тамойили ҳисобланади.

А. И. Мругнинг фикрига кўра, замонавий жамиятда маълум бир гендер ролини ўзлаштириш жараёнига оид ўзгаришлар мавжуд бўлиб, улар жамиятда шаклланган гендер стереотипларига мос келади. Бу ёш авлодга таълим-тарбия бериш жараёнига ёшларнинг гендер маданиятини мақсадли ривожлантириш, уларнинг масъулиятини, ушбу муҳим масалаларда компетенциясини шакллантириш масаласини жорий этишни жуда долзарб масалага айлантиради. Муайян гендер ролини ўзлаштириш жараёнининг ўзи одатта, таниш ижтимоий механизм, яъни, норматив ва ахборий (информацион) таъсир орқали содир бўлади. Норматив таъсир аксарият ҳолларда, жамият ёки жамоа томонидан ушбу жамоанинг, хатти-ҳаракатлари эркак ва аёлга нисбатан белгиланган меъёрларга ёки гендер бўйича қабул қилинган янги нормаларга мос келмайдиган аъзоларини ёқтирмаслиги ва қоралаши сабабли намоён бўлади. Ноанъанавий жинсий ориентацияга эга бўлган одамларга салбий муносабат, касбий танловда, коммуникатив хатти-ҳаракатларда гендер хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда босим ўтказиш ҳолатларини норматив таъсирнинг энг кенг тарқалган намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Шундай қилиб, инсон жамиятда атрофидаги одамларнинг уни писанд етмаслиги, унга нисбатан эътиборсизлик ҳолатларига дуч келмаслик учун стереотипларга амал қилиб, гендер ролларини бажаришга мослашиши керак бўлади. Ахборий таъсир инсоннинг маълум меъёр ва стандартларга риоя қилишга интилиши туфайли амалга оширилади, улар

орасида аёллар ва эркекларга тегишли стереотиплар муҳим роль ўйнайди. Яъни, шахс ўзини, у тегишли бўлган гуруҳ аъзолари каби тутишга ҳаракат қилади ва шундагина у ўз хатти-ҳаракатларини мақбул, тўғри деб ҳисоблайди. Ижтимоий меъёрлар, эркек/аёл намуналари хулқ-атвор стандартлари деб ҳисоблангани учун, баъзи одамлар уларни онгсиз даражада, ҳеч қандай шубҳа қилмасдан қабул қилишади. Шу билан бирга, баъзида одам хатти-ҳаракатларини амалдаги умумқабул қилинган меъёрларга мослаштириш учун онгли равишда ўзгартиради. Бундай хатти-ҳаракатлар гендер ролларига бўйсунмиш сифатида белгиланади ва қуйидаги турларда бўлиши мумкин:

кўниш (ён бериш), яъни ижтимоий жазодан қочадиган шахс;

мақуллаш, яъни шахс ичида ижтимоий нормаларни маъқуллайди;

тақлид қилиш, яъни, шахс роль моделининг ҳаракатларини такрорлайди.

Бу турлар доимий бўлиши ёки вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин. Мисол учун, қиз бола идиш-товоқларни ювиш фақат хотин-қизларнинг иши деб ўйлаши ва бир умр идиш-товоқ ювиши мумкин ёки турмушга чиққанидан сўнг, дугонасининг оиласида кўрганидек, рўзғор ишлари билан боғлиқ мажбуриятларни турмуш ўртоғи иккаласининг ўртасида тенг тақсимлаши мумкин, яъни, мақуллаш типи тақлид қилиш типи билан алмашади. Тақлид қилиш билан боғлиқ гендер жиҳатдан ўзини тутиш, яна бошқа одамга тақлид қилиш туфайли ўзгариши мумкин [9; 259].

С. Н. Загуменов гендер маданиятини гендер тайёргарлигининг ажралмас таркибий қисми, ушбу масаладаги онгли жавобгарлик сифатида кўриб чиқади, бу назария асосида аёл ва эркек шахсининг турли хил биологик, аммо тенг ижтимоий мавжудотлар сифатида шаклланишининг ижтимоий-психологик механизмларини билиш ётади. Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларида гендер тенглиги тамойилига, шунингдек, демократик кадриятли-меъерий тушунчалар муваффақиятли намоён бўладиган, жинсидан қатъи назар, ҳар бир инсоннинг кадр-қиммати қўллаб-қувватланиши таъминланадиган фуқаролик онг, масъулият даражасига риоя қилиш замонавий дунё ривожланишининг энг муҳим мақсадларидан бирига айланмоқда. Шу мақсадда ёшлар ўртасида гендер маданияти, онгли масъулиятни тарбиялаш, аёллар ва эркеклар ҳақидаги стереотипик тушунчалар уларнинг танлаш эркинлигини чекламайдиган, ривожланиш эса ҳар икки жинс вакиллариининг танлаш (ўз навбатида жамиятда аёллар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлайдиган) эркинлигини кенгайтириш жараёни сифатида қараладиган ҳолатлар билан боғлиқ фикрлашни шакллантириш усуллари билан бири ҳисобланади [Загуменов С. Н.].

В. А. Кочневнинг нуқтаи-назарига кўра, жамият фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий асослари ўзгариши шароитида унинг аъзоларининг гендер билан боғлиқ ўз-ўзини идентификациялаши, гендерлик ўзини ўзи белгилаш муаммолари янада долзарбланимоқда. Гендерни шахснинг ижтимоий-маданий хусусиятлари маъносида талқин қилган ҳолда олим гендер билан боғлиқ ўз-ўзини идентификациялаш тушунчасига инсоннинг ўзини эркек ёки аёл жинсига тегишли деб билиш ҳиссини киритади, бу туйғуга маълум бир жамиятда эркеклар ва аёллар учун қабул қилинган муайян гендер ролларига тақлид қилиш орқали эга бўлиш мумкин. Шунинг учун ҳам, муаллифнинг болалар ва ёшларнинг гендерлик социализациясининг ўзига хослигини гендерлик роль ва гендер идентификацияси призмаси орқали таҳлил қилган ҳолда, ўзининг қарама-қарши табиати туфайли ўғил ва қизлар гендер ўзини ўзи англашда адашишларини таъкидлаши тасодиф эмас. Олим буни уларда гендер ролларининг анъанавий табиат ёки ноанъанавий табиатга эга бўлиши, никоҳ ва оилавий кадриятларнинг кадрсизланишига олиб келадиган бузилган хулқ-атвор нормаларига йўналиши ўртасида зиддиятлар пайдо бўлиши билан изоҳлайди [6; 118].

И.С. Клецинанинг таъкидлашича, замонавий жамиятда содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий соҳаларда гендер позицияларининг қайта тақсимланиши, янги гендер муносабатлари қурилиши, мавжуд кадриятларнинг қайта баҳоланишига олиб келадиган ижтимоий идеаллар ўзгариши, гендер тенглигига асосланган янги дунёқараш шакллантириш ва шу асосда гендер маданияти, гендер

масъулияти, гендер масалаларига онгли муносабат ривожлантиришни талаб қилади. Таълим тизимини ислоҳ қилиш, мавжуд билимларни қайта кўриб чиқиш, юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш учун янги технологиялар излаш, ўз тажрибаси орқали материални ўзлаштиришга анъанавий усуллардан фаол ёндашувларга ўтиш, шериклик тамойиллари асосида ҳамкорлик қилиш – буларнинг барчаси гендер муаммоларини ҳисобга олган ҳолда таълим соҳасида содир бўлаётган ўзгаришларни чуқур илмий таҳлил қилиш ва назарий жиҳатдан англаб етишнинг долзарблигини белгилайди. Муаллиф ўқув жараёнига гендер компоненти жорий этилиши ва таълим тизимида янги йўналиш - гендер таълимнинг шаклланишини қайд этади. Бу жиҳатдан олим гендерга оид учта тасдиқни илгари суради:

аёллар ва эркеклар ўртасида сезиларли фарқлар бўлса ҳам кўп умумийликларга эга; гендер фарқи гендер тенгсизлигини келтириб чиқармайди, аксинча, гендер тенгсизлиги аёллар ва эркеклар ўртасидаги фарқларни намоён қилади;

гендер нафақат шахсий идентикликнинг таркибий қисми, балки ташкилот ва муассасаларда кундалик амалиётга киритилган институционал ҳодисадир [4; 275].

Айниқса, Н. В. Бушуева таъкидлаганидек, оилавий муносабатлар ва ўзаро таъсир келиб чиқиши шароитида ривожланаётган замонавий болаларда гендер идентиклиги муаммоси пайдо бўлади. Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, аксарият ҳолларда, эркек ва аёл образларини оммавий ахборот воситаларидан, ўқувчилар ва ўқитувчилар ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, тенгдошлари билан муносабатлар ва ўз жинсий алоқалари тажрибасидан олади. Уларда ўзгача шахс типи шаклланади, бу шахс типи олимнинг эмпирик тадқиқотларига кўра, «Мен» гендер образининг диффуз бўлиниши, шахсий мотивациянинг паст даражада ривожланиши, масъулият, маълум бир пассивлик, эҳтиёжлар билан боғлиқ руҳи тушиш (фрустрация) ҳолатидаги тажовузкорлик, гипергендер хатти-ҳаракатлар - қизларнинг ўғил болаларга, ўғил болаларнинг эса қизларга тақлид қилишига олиб келадиган гендер стереотиплари намуналари ўзлаштирилишининг нотўғрилиги билан тавсифланади. Гендер деривацияси оқибати шунингдек, ўзини ўзи таъминлашнинг паст даражаси, гендер онгининг маргиналлашуви, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ва ўсмирларнинг оилавий ва ижтимоий ролларни бажаришга мослашувининг паст даражада бўлишига олиб келади [2; 75].

Ж.Б. Багичеванинг таъкидлашича, аёлларнинг академик таълим ва ўқишга расмий жалб қилинишидан деярли бир аср ўтса ҳам биз жамиятимизнинг барча даражаларида гендер тенглигидан, аҳолида муносиб гендер маданияти мавжудлигидан, бундай масалаларга масъулиятли муносабатда бўлишдан ҳали анча узокмиз. Бундан ташқари, бу вақт ичида аёллар эришган ютуқларга йўл шу қадар машаққатли эдики, у ҳеч қандай билимни тўсиқсиз эгаллаш имконияти, қобилиятларга кўра фаолият, ҳамма учун тенг имкониятлар ва бошқа тушунчаларга мос келмайди. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида жамоат тузилмаларида ҳалигача аёллар ҳуқуқларига нисбатан чекловлар мавжуд. Аёллар сиёсат ва иқтисодиётда асосий ўринларни эгалламайди. Жамият гендер тенглиги ҳақида эълон қилиб, аммо маълум касбий доираларда гендер сегрегациясини намойиш қиладиган ноаниқ вазият мавжуд. Буларнинг барчаси жинсий белги бўйича камситишга олиб келади ва кўп ҳолларда бандлик, меҳнат ҳақи, ишга қабул қилиш, ходимларни қисқартириш, лавозимга кўтарилиш, касбий ривожланиш, уй-жой билан таъминланиш, сиёсий ва диний мартаба, ижтимоий сиёсат ва бошқалар каби касбий соҳаларда намоён бўлади. Гендер стереотипларининг салбий таъсири замонавий шахснинг индивидуаллигини ривожлантиришда тўсиқ сифатида ҳаракат қилиб, инсоннинг ўзини ўзи англашига таъсир қилиши мумкин [1; 33].

А. В. Ворожейкина ўтказган тадқиқотлар кўрсатишича, одамларда гендер роллари таълим олиш жараёнида жамият таъсири остида шаклланади. Таълим давомида касбий гендер стереотипларини ўзгартириш мумкин, яъни уларни тузатиш ёки энг яхшиси улардан бутунлай халос бўлиш мумкин, бунга гендер компетенцияси ва масъулиятини тўғри ривожлантириш орқали эришилади. Аммо шуни тан олиш керакки, олий ўқув юртларидаги ўқитувчилар талабаларнинг академик муваффақиятини баҳолашга турлича муносабатда бўлади. Ўғил болаларда буни асосан қобилиятлар билан, қизларда

эса сабр ва кунт билан боғлашади. Бир жинс вакилларидаги мақсадларга эришишда қатъиятлилик руҳини сақлаш, бировнинг ишига аралашмаслик, кўникиш ва мослашишга йўналтирилган таълим-тарбиянинг бундай табақалаштирилган тизими шахсий «Мен» тушунчасига ҳар хил муносабатни келтириб чиқаради. Буни ҳисобга олган ҳолда, кўпинча эркаклар аёлларга қараганда самаралироқ деган фикр мавжудлигини таъкидлаш мумкин. Бу ерда барча фаолият турлари ёки жамият томонидан айниқса кадрланадиган – сиёсат, дипломатия, илм-фан, санъат, спорт ва бошқа турлари кўзда тутилади. Аёлларнинг бу соҳаларда катта муваффақиятларга эга бўлмаслиги ёки эркакларга қараганда анча камтарлиги, одатда, тегишли қобилиятлар етишмаслиги билан изоҳланади, бу эса, ўз навбатида, кўпинча нуфузли касбларда гендер тенгсизлигини оқлаш учун асосий далил бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга, замонавий тадқиқотлар ўқитиш ва касбий фаолият муваффақияти инсоннинг гендер хусусиятларига боғлиқ эмаслигини яққол намойиш этади [3;24]. Демак, юқорида айтилганлар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, кўпчилик олимларнинг фикрига кўра, жамиятни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш шахснинг уйғун ривожланиши, унинг ўзини ўзи англаши ва ижтимоий келиб чиқиши, мақоми, миллати, ёши, шунингдек жинсидан қатъи назар барча одамларнинг ўзини-ўзи рўёбга чиқариши учун тенг имкониятлар яратиш ва мустақамлаш, объектив жараённинг мақсадли ривожланишини белгилайди. Шу билан бирга, жамиятни ҳақиқий инсонпарварлаштириш, унинг барқарор ва хавфсиз фаолияти гендер муаммоларини, ушбу жиҳатдаги салбий стереотипларни енгиб ўтишни, жамоат маданиятида онгли гендер масъулиятини яратиш, жамоат ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан биринчи навбатда таълим амалиётида тенг гендер ҳуқуқларини яратишга қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар

Багичева Ж.Б. Гендерная проблематика в образовании. // Семья: проблемы, традиции, новации. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Том 2. - Москва, 2008. - С. 33-39.

Бушуева Н.В. Гендерный аспект регионального политического лидерства. // Уровень жизни населения регионов России. 2010, №3. - С. 75- 80.

Ворожейкина А.В. Методологические подходы к формированию гендерно-ориентированного стиля педагогической деятельности. // Инновации общего и профессионального образования, материалы междунар. научн. практ конф. Челябинск, 2006. - С. 24-29.

Клецина И.С. Гендерный подход и внутриличностные конфликты. // Женщина. Образование. Демократия: Материалы 2-й междунар. междисциплинар. науч.-практ. конф. - Минск, 2000. - С. 275-279.

Ключко О.И. Проблемы интеграции гендерного подхода в педагогическое образование региона. // Регионология. - 2007. - № 4. - С. 169-176.

Кочнев В.А. О возможностях дифференциального анализа в изучении поло ролевой идентичности. // Актуальные проблемы современной психологии и педагогики: новые технологии и перспективы. Материалы Международной научно-практической конференции. - 2013. - С. 118-122.

Козлов В.В. Гендерная психология. - М.: Высшая школа, 2016. - 272 с.

Кон И.С. Меняющиеся мужчины в меняющемся мире: Гендерные исследования мужчин. // Гендерный калейдоскоп. М., 2001. - С. 188 -208.с

Мруг А.И. Исследование особенностей гендерной идентичности студентов. // Сборник научных трудов Транспортной Академии. Серия: Педагогика и психология. - Кишинэу, 2005. - том 2. - С. 259-262.

YOSH SAMBOCHILARNING MASHG'ULOT JARAYONIDA FUNKSIONAL IMKONIYATLARINI RIVOJLASHTIRISH VA MUSOBAQA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Sultonov Husan Dilmurod o'g'li
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
O'zbekiston, Chirchiq shahri

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh sambochilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot natijalari muhokama qilinadi hamda murabbiylarga amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik, yoshlar, sambo kurash, sport, rivojlantirish, nazorat guruhi, tajriba guruhi, natija.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЮНЫХ БОРЦОВ В ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ И ПОВЫШЕНИЕ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Султонов Хусан Дилмурод ўгли
Преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта Узбекистан, г. Чирчик

Аннотация: В статье рассмотрены результаты исследования влияния упражнений на развитие общей физической подготовленности юных самбистов и даны практические рекомендации тренерам.

Ключевые слова: физическая подготовка, молодежь, самбо, спорт, развитие, контрольная группа, экспериментальная группа, результат.

DEVELOPMENT OF THE FUNCTIONAL CAPACITIES OF YOUNG Wrestlers DURING THE TRAINING PROCESS AND INCREASE THE COMPETITION EFFICIENCY

Sultonov Husan Dilmurod o'g'li
Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports Chirchik, Uzbekistan

Annotation: This article discusses the results of the study on the impact of exercises used in the development of general physical fitness of young sambo wrestlers and gives practical recommendations to coaches.

Keywords: physical training, youth, sambo wrestling, sports, development, control group, experimental group, result.

Dolzarliligi. Bugungi kunda bolalar sportni rivojlantirish va iste'dodli yoshlarni saralash, sohasida ta'lim tashkilotlarining ustuvor yo'nalishlari belgilangan bo'lib, unda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini olib borish orqali jismonan rivojlantirish hamda salomatlikni mustahkamlash uchun tarbiyalanuvchilarda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga qiziqishni shakllantirish asosiy vazifalardan biri bo'lmoqda.

So'nggi yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog'lom turmush tarzining keng targ'ib qilish, mamlakatda yaratilgan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport infratuzilmasidan to'laqonli va samarali foydalanishni ta'minlash, shuningdek, sport sohasidagi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish maqsadida 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarorlari imzolandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Adabiyotlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki sambochilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish va sport mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazish ayniqsa iqtidorli yoshlarni tanlash va ularni sport tugaraklariga jalb etishda samarali usullardan foydalanib o'rgatishda jismoniy madaniyat talim tarbiyasini zamonaviy muommalarni yechimlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar chuqur olib borilmoqda. Shuningdek mazkur soha bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanmalar juda kam uchraydi.

Sambochi yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi ahamiyati va mohiyatining yuqoriligi, salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi. Shuni qayd etish kerakki, yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashda kurash sport turining asosiy tamonlari, o'ziga xos vositalari va tamoyillari, o'zaro uzviy bog'lanib borishni aytib o'tish joiz. Shu tamonlar, vositalar va tamoyillar orqali sportning har bir turida muayyan fazilatlar kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u yetakchi harakat sifati tarzida namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizdagi ko'plab olimlarning adabiyotlarida bu mavzu muammolari bo'yicha ishlar amalga oshirilgan. Bularidan qo'yidagi adabiyotlarni aytish mumkin. Bayturaev E.I. "Sambo kurashi nazariyasi va uslubiyati", Bayturaev E.I., Odilov B.B. Sport pedagogik mahoratini oshirish, Bayturayev E.I., Odilov B.B. Sport pedagogik mahoratini oshirish. T., 2019, Bayturayev E.I., Radjapov M.A., Odilov B.B. "Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" Darslik, Газиев Ш.Ш. "Повышение спортивного педагогического мастерства (по самбо)", N.A.Tastanovning "Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" darsligi, F.A.Kerimovning "Sportda ilmiy tadqiqotlar" darsligi, Z.A.Bakiyev "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati" o'quv qo'llanmasi, S.Q.Adilov "Sport-pedagogik mahoratni oshirish (erkin kurash)" o'quv qo'llanma, Sh.A.Abdullayev "Erkin kurash bo'yicha sport pedagogik mahoratni oshirish" kabi adabiyotlarda ham mana shu boradagi fikr va mulohazalar berilgan. Chet el olimlardan V.A. Spiridonov, V.S. Oshchepkov, A.A. Xarlampiev, E.M. Chumakova, kabi olimlar sambochilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazib maxsus adabiyotlarda fikr va mulohazalar aytib o'tilgan. Yuqoridagi keltirilgan ilmiy ishlar yaqin yillarda sambo turlari sohasida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatishlar natijasida yosh sambochilarni funksional imkoniyatlarini oshirish musobaqa samaradorligini yaxshilashga asos bo'la oladi deb hisoblaymiz.

Tadqiqotning maqsadi: yosh sambochilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini aniqlash va musobaqa samaradorligini oshirish.

Tadqiqotni vazifasi: yosh sambochilarni funksional imkoniyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llarini aniqlash.

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi. Yosh sambochilarda umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish maqsadida o'quv – mashg'ulot va musobaqa jarayonlari 2022 – yil sentabr oyidan 2022 – yil dekabr oyigacha Chirchiq sport maktabida o'tkazildi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda tajriba va nazorat guruhlarini tashkil etildi. Yosh sambochilarning 12 nafaridan tajriba guruhi, 12 nafaridan nazorat guruhi tashkil etildi.

Tajriba va nazorat guruhlarida yosh sambochilar umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini samaradorligiga e'tibor qaratildi. Pedagogik kuzatuv va ilmiy–uslubiy adabiyotlardagi ma'lumotlardan foydalangan holda yosh sambochilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini qo'llay olish darajasini xarakterlaydigan quyidagi nazorat mashqlari tanlab olindi va ular umumiy jismoniy tayyorgarlik rivojlantirish maqsadida tajriba guruhining mashg'ulotlari tarkibiga kiritildi:

O'tirib turish mashqi 12tadan 4ta takrorlash;

O'tirib balandlikka sakrash 10tadan 4ta takrorlash ;

O'z vaznidagi sherigini yelkalariga olib o'tirib turish;

Sherigini yelkalariga olib 30 metr ga tezlikka yugurish;

70 sm balandlikka juft oyoqda sakrab chiqib tushish;

Polga tayangan holatda qo'llarni bo'kib yozish 12tadan 4marta takrorlash;

Arqonga chiqib- tushish, 4marta takrorlash
 Turnikda tortilish 2marta takrorlash.
 Oyoqlarni orqaga tashlash –signalga bajarish 10tadan 4marta takrorlash;
 Ikki oyoqqa o‘tish usulini raqibsiz signalga 10tadan 4marta bajarish
 10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
 10soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
 60 metr metrga yugurish 3marta takrorlash;
 Mokisimon yugurish (3x10) 3marta takrorlash;
 Turgan joyidan uzunlikka sakrash 5tadan 3marta takrorlash;
 3000 metrga yugurish (haftada bir marta).
 Yuqoridagi mashqlar to‘plamini tayyorgarlik davrining mikrosiklida (haftalik) rejalashtirilishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

T/r	Hafta kunlari					
1	Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Juma	Shanba
2	MJT UJT	TTT, O‘quv mashg‘ulot bellashuvi	Kross, tiklanish	MJT UJT	TTT, MJT	Sport o‘yinlari UJT

Izoh: MJT-maxsus jismoniy tayyorgarlik, UJT-umumiy jismoniy tayyorgarlik, TTT-texnik taktik tayyorgarlik

Yosh sambochilardan tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko‘rsatgichlari. (n=12)

2-jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi \bar{X}	Nazorat guruhi \bar{X}	P
60 metr metrga yugurish (s)	10.5	10.8	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	10.5	11.45	<0,001
Turnikda tortilish (marta)	17	18	<0,001
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.4	6.4	<0,01
Turgan joyidan uzunlikka uchsakrash	2.14	2.16	<0,001
10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.5	4.8	<0,01
10 soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.2	4.5	< 0,05

Olti oy davomida ular bu mashqlar bilan muntazam shug‘ullanib keldilar. Tajribaning boshida tajriba va nazorat guruhi yosh sambochilarining umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarining natijalariga ta’siri o‘rganildi.

Yosh sambochilardan tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlari. (n=12)

3-jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi \bar{X}	Nazorat guruhi \bar{X}	P
60 metrga yugurish (s)	10.2	10.5	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	9.5	9.9	< 0,05
Turnikda tortilish (marta)	20	19	< 0,01
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.2	6.9	<0,001
Turgan joyidan uzunlikka uch sakrash	2.26	2.24	< 0,05
10 soniyaga yelkadan oshirib tashlash usilini bajarish.	6.6	5.7	< 0,05
10 soniyaga yelkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.	6	5.5	< 0,05

Tadqiqot boshida va oxirida yosh sambochilarning tajriba va nazorat guruhidagi mos natijalarni solishtirib, yosh sambochilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari bo'yicha ko'rsatkichlar ijobiy tomonga o'zgarishi aniqlandi.

Tadqiqot oxirida olingan natijalar quyidagilardan dalolat beradi:

Tajriba guruhidagi sambochilarning o'tkazilgan test mashqlari bo'yicha tadqiqot boshida o'lgan natijalariga nisbatan tadqiqot yakunida ko'rsatilgan natijalaridagi ijobiy o'zgarishlar nazorat guruhidagi natijalaridagi ijobiy o'zgarishlardan ancha ustunligi ko'rinib turibdi.

Tajriba guruhi sambochilarining tadqiqot boshidagiga nisbatan oxiridagi ko'rsatkichning eng katta o'zgarishi sportchilarda 60 metrga yugurish tadqiqot boshidagi ko'rsatkichlarga nisbatan o'rtacha 0.3 soniyaga o'sgan, nazorat guruhida o'rtacha 0,3 soniyaga o'sgan.

Tadqiqot 7 metrli arqonga chiqib, tushish o'rtacha 1 soniyaga o'sganligi aniqlandi, nazorat guruhida o'rtacha 1,6 soniyaga o'sganligi aniqlandi.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turnikda tortilish o'rtacha 3 taga nazorat guruhida shug'ullanuvchilariniki o'rtacha 1 taga ko'paygan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar mokisimon yugurish tezligi o'rtacha 0.2 soniyaga, nazorat guruhida shug'ullanuvchilarining tezligi o'rtacha -0.5 soniyaga o'zgargan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turgan joyidan uzunlikka uchsakrashi o'rtacha 12 sm ga oshgan, nazorat guruhida o'rtacha 8 sm ga oshganligi aniqlandi

XULOSA.

Hozirgi zamon sambo kurashi ilmiy uslubiy nazariy adabiyotlari bilim va ko'rsatmalarni yaratib bermoqda. Bu bilimlar orqali o'quv-mashg'ulot vaqtida yosh sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari to'g'ri rivojlantirishda samarali yordam bermoqda. Shunday bo'lsa ham ishlab chiqilgan qo'llanmalardan sambo murabbiylari kam foydalanishmoqda.

Adabiyotlar tahlilini o'rganganimizda va mashg'ulotlar jarayoni shuni ko'rsatadiki, bazi sport maktablarida sambochilarning jismoniy rivojlantirishiga ko'p ham ahamiyat berilmayapti.

Biz bu mashg'ulotlarda qo'llagan mashqlarni sambo sport turlari to'garaklari hamda sport maktablari o'quv mashg'ulotlarida qo'llashni tavsiya etamiz.

Yuqoridagi mashqlar to'plamini qo'llashda yosh sportchilarni malakasini, yuklamani qabul qilishini inobatga olish kerak. Bu yoshda asta sekin garmonalagik o'zgarishlar natijasida kuch va chidamlilikni rivojlantirish uchun zamin yaratila boshlaydi. Mashqlarni bir hil uslubda bajarish ham sportchilarni mashg'ulotdan zeriktiradi, shuning uchun maxsus harakatli va sport o'yinlarni bo'lishi maqsadga muvofiq dep hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5368-sonli "Jismoniy tarbiya va sport

sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-yil 5-mart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarori. 2021 yil 5 noyabr.

Qaxramonovich Adilov Sarvar. «TECHNOLOGY OF INCREASE IN EFFICIENCY OF DEVELOPMENT OF COORDINATION ABILITIES AND TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS OF ATHLETES IN FREE-STYLE WRESTLING.» European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7.10 (2019).

Tastanov N.A. – "Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" Darslik. T. 2017.

Adilov, S. Q., Berdiyev, F. O., Jumaqulov, A. B., & Anarbayerev, T. R. (2021). ERKIN KURASHCHILARINI MASHG'ULOT JARAYONLARIDA MODELLASHTIRISHNI ASOSIY TARKIBIY QISMLARINI O'RGANISH. Academic research in educational sciences, 2(4), 1717-1722.

Bayturaev E.I. "Sambo kurashi nazariyasi va uslubiyati" T., 2016.

Bayturaev E.I., Odilov B.B. Sport pedagogik mahoratini oshirish. T., 2017.

Bayturayev E.I., Odilov B.B. Sport pedagogik mahoratini oshirish. T., 2019.

10. Bayturayev E.I., Radjapov M.A., Odilov B.B. "Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" Darslik T. 2020.

Газиев Ш.Ш. "Повышение спортивного педагогического мастерства (по самбо)". Учебник Т. 2021.

Adilov S. Q., Anarbayerev T. R., Qayumov X. M. O. G. L. SPORT KURASHLARIDA CHIDAMLILIKNI RIVOJLANTIRISH UCHUN AYLANMA MASHQLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 5. – С. 846-851.

Раджапов, М. А., Анарбаев, М. А., Қажумов, Х. М. Ў., & Усмонова, И. З. Қ. (2021). СПОРТЧИНИНГ УМУМИЙ ВА МАХСУС ТАЙЁРГАРЛИГИ БИРЛИГИ. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(4), 133-139.

BO'LAJAK PEDAGOGNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIXATDAN TARBIYALASHDA FAOLIYAT MEXANIZMLARI

To'raxonova Barno Tursinboyevna
Andijon davlat universiteti, "Umumiy psixologiya kafedrası" katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarda kasbiy layoqatni tarbiyalashning o'ziga hos tomonlari haqida fikrlar bildirilib, unda amalga oshiriladigan texnologik faoliyat haqida ma'lumotlar taqdim etilgan. Hozirgi jamiyatimizda o'qituvchining mustaqil ravishda bilimlarni egallab, o'z malakasini oshirib borishi bir tomondan o'qituvchilik faoliyatining borgan sari naqadar muvaffaqiyatli borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan muhim vazifa ekanligidan dalolat beradi. Chunki bu kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual qashshoqlikdan qutqarib qoladi. Psixologik nuqtayi nazardan o'qituvchi doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shug'ullanishi zarurdir.

Kalit so'zlar: antropologiya, layoqat, kasbiy layoqat, integral individuallik, insonparvarlashtirish, modellashtirish, metodologiya

МЕХАНИЗМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Тураханова Барно Турсинбоевна
Андижанский государственный университет. Старший преподаватель кафедры
общей психологии

Аннотация: В данной статье высказаны мнения о конкретных аспектах профессионального развития будущих педагогов, а также представлены сведения о реализуемой в ней технологической деятельности. В современном обществе тот факт, что учитель самостоятельно приобретает знания и совершенствует свою квалификацию, с одной стороны, показывает, насколько успешна педагогическая деятельность, а с другой - показывает, что это важная задача. Потому что этот неизбежный процесс спасает человека от интеллектуальной нищеты. С психологической точки зрения учителю необходимо постоянно совершенствовать свои знания.

Ключевые слова: антропология, компетентность, профессиональная компетентность, целостная индивидуальность, гуманизация, моделирование, методология.

MECHANISMS OF ACTIVITY IN PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL EDUCATION OF THE FUTURE TEACHER

Torakhanova Barno Tursinboyevna
Andijan State University. Senior teacher of the Department of General Psychology

Abstract: In this article, opinions are expressed about the specific aspects of training the professional competence of future pedagogues, and information about the technological activities implemented in it is presented. shows how successful the teaching activity is, on the other hand, it shows that it is an important task. Because this inevitable process saves a person from intellectual poverty. From a psychological point of view, it is necessary for a teacher to constantly improve his knowledge.

Keywords: anthropology, competence, professional competence, integral individuality, humanization, modeling, methodology

KIRISH. Hozirgi zamon jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ro'y berayotgan katta o'zgarishlar kasbiy faoliyatning mazmuni va xarakterini sifat jihatdan qayta o'zgartirishni, bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiy kasbiy safarbarligi darajasini, raqobatbardoshligini belgilovchi sifatlarlarni talab etmoqda. Dunyoda qarama-qarshilik va ziddiyatlar tobora ortib, inson qalbi va ongini egallash, avvalambor, yoshlarning ma'naviy olamini izdan chiqarish, ularni o'z qarindoshlariga qarama-qarshi qo'yishga qaratilgan, el-yurtiga qarshi qo'yishga qaratilgan tahdid va xurujlar kuchayib borayotgan bir paytda bugungi kun

avlodining siyosiy faolligini oshirish, uning hayotda o'z o'rnini egallash, ta'lim-tarbiya maskanlarida yetuk inson bo'lib yetishish masalalari dolzarb bo'lib hisoblanadi. Pedagogik psixologiya - ta'lim va tarbiya muammolarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi. U shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishini, bilish faoliyatining va insonda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi. Pedagogik psixologiyaning maqsadi — shartsharoit va boshqa psixologik omillardan kelib chiqqan holda o'qitishning oqilona rivojlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish. Zamonaviy psixologiyada elektron-hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordami bilan psixikani chuqur o'rganish kabilar qo'llanilmoqda. Psixologiyada o'zini o'zi kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Ba'zi yo'nalishdagi psixologlar uni tadqiqot o'tkazishning asosiy metodi deb ta'kidlasalar, boshqalari esa uning cheklanganligini e'tirof qiladilar, buning o'rniga ob'yektiv metodlardan foydalanishni tavsiya etadilar. Obyektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniklangan, inson ichki munosabatlari bilan sub'yektiv holatlar sababiy bog'liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo'lishi dalillangan. Mavjudlik va ong, tabiat va ruh o'rtasidagi munosabatlar haqidagi savollarga javob izlash oxir-oqibat ikki falsafiy oqim atrofida birlashtirilgan ko'plab fikrlar, hukmlar va taxminlar paydo bo'ldi: idealizm, ruh materiyaga nisbatan asosiy deb e'tirof etilganda va materiyaning ruhning mavjudligini oldindan belgilab qo'ygan materializmdir. Umuman olganda, antropologik yondashuv, insonning yaxlit tabiatini bilishning ajralmas yo'nalishi sifatida bizning davrimizda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega; inson haqidagi bilim insonshunoslik amaliyotida va birinchi navbatda pedagogik amaliyotda juda muhimdir. Muhim davlat vazifasini - «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni amalga oshirayotgan zamonaviy maktab o'qituvchisining xislatlari, uning ijodiy faoliyati XXI asrda shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib rivojlana boradi. Pedagog faoliyatida psixologiyaning o'rni beqiyosdir. Chunki har bir pedagog dars o'tish jarayonida o'quvchilarining individual psixologik xususiyatlarini bilishi, yangi mavzuni tushuntirayotganda ham umumpsixologik qonuniyatlarni hisobga olgan holda darsni tashkil etishi ta'limning sifatiga ijobiy ta'sir etadi. Pedagog har doim odamlar orasida bo'lgan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri qiziqtirib kelayotgan haqiqatni o'z qarashlari bo'yicha to'g'ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, o'qituvchidagi bu tariqa qarashlar ko'p yillar davomidagi mehnat va hayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, o'qituvchining o'zi axborotlar olish uchun o'quvchilarga nisbatan cheklangan vaqt imkoniyatiga ega; uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengqurlari bilangina muloqotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos qiziqishlar bilangina cheklanib qoladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI V.Kessel tadqiqotlarida o'quvchilarning yosh xususiyatlariga bog'liq holda o'qituvchilarning mashhurlik va mashhur emaslik motivlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining mashhurligi ko'p jihatdan uning materiallarni ko'rgazmali, jonli va muammoli tarzda yetkaza olish qobiliyatiga bog'liq ekan. V.S.Abramova, S.M.Ilyusizova, V.A.Kan-Kalik va boshqalar «o'qituvchi-o'quvchi» munosabati bo'yicha izlanishlar olib borganlar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchining muloqotda do'st sifatida o'z o'rnini o'quvchilarning tengdoshlari va ularning ota-onalariga berganligi ko'rindi. Ko'pchilik psixologlar, shu bilan birga o'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N .Kuzmina, V.Slastenin, F. Gonobolin, o'zbekistonlik psixologlardan R.Gaynutdinov, M.Davletshin, Sh.Do'stmuxamedova, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham o'qituvchilik kasbi va ta'lim jarayoniga doir muammolar keng tadqiq etilgan. Bunda o'qituvchilik kasbiga muvofiq yaratilgan professiogrammani ko'rish mumkin. O'qituvchi professiogrammasi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim. Psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M.Abdullajonova, Ye.Gladkova, A.Mashkurov, T.Hamrokulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek maktablarida rus tili va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini

berdi. O'qituvchining o'rni va uning vazifalari o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi bilan aniqlanadi. «...O'qituvchi, — deydi Al Forobiy, — aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur». U o'z fikrini davom ettirib: « O'qituvchi va rahbarning vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o'xshaydi, shu sababli o'qituvchi eshitgan va ko'rganlarining barchasini eslab qolishi, o'quvchilarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarini chiroyli ifodalab berishni bilmog'i, shu bilan birga o'z or-nomusini qadrlashi, adolatli bo'lmog'i lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi», — deb ta'kidlaydi. Illug' shoirimiz Alisher Navoiy ham o'qituvchi mehnatini xolisona baholab: «Agar shogird podsholikka erishsa ham, unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi», «Haq yolida kim senga bir harf o'rgatmish ranj ila, Aylamak emas oson oning haqqin yuz ganj ila», — kabi satrlar bitgan. Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. Ta'limning barcha ko'rsatkichlari, Z.I.Kalmikovaning ta'kidlashicha, anglash tezligi, yangi vazifalar hal qilinishiga erishish mumkin bo'lgan aniq ma'lumotlar hajmi, uni bevosita hal qilishdagi bosqichlar soni, natijaga erishishga yordam beruvchi ma'lumotlar miqdori, shuningdek, masalani hal qilish uchun sarflangan vaqt miqdori, o'z-o'zining bilimni oshirish qobiliyati, ishchanlik va chiniqqanlik darajasiga bogliq. O'qituvchining mustaqil bilim egallashi deganda, uning o'z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan toldirib, o'zining individual ijtimoiy tajribasini keng miqyosda doimo yangilab borishi tushuniladi. Odatda aksariyat o'qituvchilar mustaqil bilim egallash zarurligini tushungan holda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi oldida yuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko'p hollarda bunday motivlar «o'qituvchilarni qanday o'qitib va qanday tarbiyalash kerak?» degan xohish-istaklar tariqasida, fanning oxirgi yutuqlari, o'zining pedagogik mahoratini takomillashtirish ehtiyoji tug'ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

METOD VA METODOLOGIYA O'qituvchi pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lishi va ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdir. Ushbu nuqtai nazardan quyidagi burch va mas'uliyatlar ulardan talab qilinadi:

1. O'qituvchi eng avvalo mas'uliyatni his etuvchi tarbiyachi, tajribali notiq, madaniyat va ma'rifat targ'ibotchisidir.

2. O'qituvchi tabiatan ta'lim oluvchilarni seva olishi, o'z mehrini, his-tuyg'ularini har lahzada ta'lim oluvchilar ichki dunyosi bilan bog'lay olishi, ularning ham mehriga, hurmatiga sazovor bo'lishi kerak.

3. O'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi va ularga xolisona baho berib, bu borada ta'lim oluvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni doimiy bera olishi lozim.

4. Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va axborot texnologiyalari yangiliklaridan va yutuqlaridan xabardor bo'lib borishi talab etiladi.

5. O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur va puxta bilimga ega bo'lishi, barcha fanlar integratsiyasini o'zlashtirib borishi, bunda o'z ustida tinimsiz ilmiy izlanishlar olib borishi lozim.

6. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, ta'lim oluvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya faoliyatini tashkil etishi kerak.

7. O'qituvchi kasbiy pedagogik faoliyatida ta'lim va tarbiyaning eng samarali zamonaviy shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

Hozirgi sharoitda jamiyatning o'qituvchilik kasbiga va uning kompetentlik xususiyatlariga nisbatan qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri tashkil qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liq. Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi avvalo sinfdagi o'quv jarayonining tashkilotchisidir. Jamiyatning o'qituvchi oldiga

qo'yadigan asosiy talablari quyidagilar:

shaxsni ma'naviy va ma'rifiy jihatdan tarbiyalashda milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boylklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o'z Vataniga, tabiatga va oilasiga bo'lgan muxabbati;

kasbiy bilimlarni puxta bilish bilan birga, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;

pedagogika, psixologiya, yoshlar fiziologiyasi, maktab gigiyenasidan o'z kasbiga doir bilimlarga mukammal bilishi;

o'z kasbi bo'yicha jahon fanida erishilayotgan so'nggi yutuqlar, kompyuter va axborot texnologiyalari yangiliklaridan doimiy xabardor bo'lib borishi;

ta'lim-tarbiya metodikasidan ko'nikma va malakalarini oshirib borishi;

o'z kasbiga ijodiy yondashishi;

pedagogik texnika (mantiq, nutq ta'limining ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;

o'z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi. O'qituvchi uchun, inson haqidagi bilim, o'z-o'zini rivojlantirish tizimi sifatida, o'z kasbining mohiyatini tashkil etadi, tushunmasdan, mazmunli insoniy amaliyot mumkin emas. Pedagogik ta'limning insonparvarlik maqsadi uning mazmunini antropologizatsiyalashni, kelajakdagi o'qituvchilarni kasbiy tayyorgarlikning yetarli shakllarini, usullarini va texnikasini topishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, L. K. Raxlevskayaning fikriga ko'ra, insonparvarlikning samarali usullari («insonparvarlashtirish») ta'lim tizimiga antropologik va madaniy yondashuvlardir. Antropologik yondashuv ta'lim tizimini «insonparvarlashtirish», inson haqidagi yaxlit bilimlarni va o'z hayotining madaniy hayotini o'z ichiga oladi. Madaniy yondashuv ichki dunyo madaniyatini, birinchi navbatda, o'qituvchini, so'ngra har bir o'quvchini «o'sishi» imkonini beradi. Bugungi kunda insoniyatning ma'naviy qayta tiklanishiga umid qilish, o'zo'zini himoya qilishning zarur usuli va yer yuzida omon qolish imkoniyati bilan bog'liq bo'lgan inson muammosi turli jihatlarda faol ravishda muhokama qilinmoqda. Agar biz inson haqidagi nutq panoramasiga qarasak, unda kamida uchta yirik blok mavjud: din, falsafa va ilm-fan, ularning har biri o'z nuqtai nazarini tushunadi. Insonning sirlari hech kimga oxirigacha tushunilmaydi. Inson shaxsiyati dunyodan ko'ra sirli. N.A.Berdyaev uchun u butun dunyo. Uning uchun inson mikrokosmosdir, u hamma narsani o'z ichiga oladi. Haqiqatan ham, inson mikrokosmosdir va shuning uchun uning ideal qiyofasini yaratish juda murakkab va faqat nisbiy yechimga javob beradi.

TADQIQOT NATIJASI Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o'qituvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Pedagogik mahoratning asosiy qonuniyati oz mehnat sarf qilib, ulkan natijalarga erishishda ijodkorlik uning hamisha hamrohi bo'ladi. Pedagogik va uning kompetentligiga faoliyatga qiziqqan, qobiliyatli, iste'dodli kishidagina pedagogik mahorat hislatlari shakllanib boradi. Pedagogik faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra ijodiy xarakterga ega. O'qituvchi o'quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qiladi, pedagogik muammolarni yechadi, o'quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, uslubiy talablariga ko'ra fan, texnika va texnologiya yutuqlaridan unumli foydalanish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan hisoblanadi. Ta'limning samaradorligini oshirish, shaxsning ta'lim markazida bo'lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalariga yaxshi tayyorgarlik ko'rgan va o'z sohasidagi bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol strategiyalarni biladigan, ulardan o'quv va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan mutaxassis o'qituvchilar kerak. Bu esa o'z navbatida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning samarali shakllari sifatida ma'ruza (muammoli ma'ruza, ma'ruza-seminar, virtual-texnologik ma'ruza, vizual ma'ruza, binar ma'ruza, kirish ma'ruzasi, ma'ruza-konferensiya, axborotli ma'ruza, ma'ruza bahsmunozara, sharhlovchi ma'ruza, online ma'ruza) trening, videotrening, vebinarlar, internet konferensiyalar, innovatsion o'qitish metodlari sifatida esa muammoli metodlar, interfaol metodlar, amaliy o'yinlar, o'quv loyihalari, portfoliolar, grafik

organayzerlar, axborotkommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zaruratini yuzaga chiqaradi. Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoniga innovatsiyalarni tatbiq etishdagi yana bir muhim komponent - o'qituvchi, uning kasbiy kompetentligi va innovatsion faolligi hisoblanadi. Ta'limda faqat qiziqishga tayanib qolish ham motivatsiyaning asosli samarasi bo'la olmaydi. Bunda eng muhim samarali usul motivatsion-muammoli vaziyatlarni quyish yoki o'rganilayotgan predmetning ijtimoiy mohiyatini aks ettiradigan maxsus bilishga oid vazifalarning qo'yilishidir. Quyidagilar mutaxassisning pedagogik tayyorlanganligining zarur va yetarli darajasini ta'minlaydigan asosiy talablar hisoblanadi:

1. Dars berish mahorati.
 2. Tarbiyalash mahorati
 3. O'quv-tarbiya jarayonida gumanitar omilni ta'minlaydigan shaxsiy sifatleri;
 4. Ta'lim oluvchilarning bilimlarini xolisona nazorat qilish va baholash mahorati
- Dars berish mahorati:

Kasbiy layoqat va eruditsiya;
 Psixologik-pedagogik tayyorgarlik;
 Ta'lim oluvchilarni mustaqil fikrlash va yangi bilimlar olishga o'rgatish mahorati;
 O'quv adabiyotlari shakllari va turlarini bilish;
 Yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini egallanganlik, internetning global tarmog'i bilan ishlash bo'yicha amaliy ko'nikmalar;
 Pedagog kadrlar malakasini oshirishning asosiy shakllarini bilish;
 Ilmiy-pedagogik ijodiyot metodologiyasini bilish;
 Pedagogika fani va sohasinirivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini bilish; Fanlararo aloqalardan foydalanish mahorati;

Ritorika va notiqlik san'ati asoslarini bilish;
 Ta'lim psixologiyasida o'quv jarayonida xotira, tafakkur, nutq, xayol, irodaning roli, shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlari (temperamenti, harakete-ri, qiziqishlari), o'quv predmetlarining o'ziga xos'tomonlari, ta'lim jarayonini boshqarishning psixologik tamoyillari va boshqa o'rganiladi. Hozirgi zamon ta'lim psixologiyasida o'quvchilarga doimiy yangilanib turadigan axborotlarni mustaqil o'zlashtirish imko-niyatini beradigan, ilmiytexnika yangiliklaridan orqada qolmaslikni ta'minlaydigan tafakkur sifatlarini o'rganish muhim masaladir. Tarbiya psixol o'g'iyasining asosiy vazifasi — maktabdagi tarbiyaviy ishlar jarayonida shaxsning shakllanishi masalasini ishlab chiqish. Unda shaxsning axloqiy sifatlarining shakllanishiga alohida ahamiyat beriladi. Pedagogik psixologiya tadqiqotlari o'quv materialini mazmunini tanlash, o'quv dasturlari, darsliklar tuzish, ta'limning har xil bosqichlarida o'qitish metodlari tizimini tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega. Pedagog uchun eslash qobiliyatini boshqarish birmuncha qiyinroq va zarurroqdir. Uchtadan ikkita bizga ma'lum eslash jarayoni — eslab qolish va olingan axborotni qayta tiklashni — o'z-o'zini boshqarish bilan rivojlantirish mumkin. Eslab qolish jarayonining uchinchi — axborotni saqlab qolishni boshqarish mushkulroqdir, chunki u ong osti holati (shaxs tomonidan anglab olinmaydigan psixik holatlar yig'indisi) darajasida ishlaydi, holbuki yodlashni anglab tashkil etib, bevosita ularni ham boshqarish mumkin. Mnemik jarayonlarda o'z-o'zini boshqarish har xil usullarga asoslanadi, tasavvur assotsiatsiyalanib, bir butunga bog'lab, ongli ravishda ko'rib chiqiladi. Eslab qolish zarur bo'lgan narsalar ko'z orqali ko'rilsa, yoki biror narsa boglab tasavvur qilinsa yodda qolishi kuchayadi. Eslab qolishni tezlatish uchun sun'iy ravishda yodda bo'lgan perseptiv obrazlarni va tashqi narsalarni tafakkurda uyg'otib, ong orqali ularni yangi eslab qolishi kerak bo'lgan narsalar bilan bog'lash lozim. Ongli ravishda fikrlashni ham boshqarish, uni yanada samaraliroq qilish mumkin. Tafakkurni o'z-o'zida boshqarishning asosiy usullari quyidagilardir: — hal qilinishi kerak bo'lgan vazifa shartlarni diqqat bilan tahlil qilish; — talab qilingan natijani berilgan shartlar bilan solishtirish, bunday maqsad kerakli natijani olish uchun yetishmagan narsani aniqlash; — doimiy ravishda mashq o'tkazib borib, tafakkurni chiniqtirish; — tafakkurni aniq yo'nalishdagi mashqlar bilan chiniqtirish, ya'ni ketma-ket izlanish va yetarli darajada hal qilinishning alternate yo'llarini ko'rib chiqish (bu — vosita anglash jarayoni «sikllanish» deb nomlanadi) vazifani hal qilishning yo'llari bilan bog'liq

bo'lgan aniq farazlarni o'z ichida yoki ovoz chiqarib so'zlash (gapirish). — bajarib bo'lingan xatti-harakatlar natijalarini va faraz (g'oya) larni doimiy ravishda yozib borish; — o'z-o'zini emotsional boshqarish organizmning muskul to'qimalari tizimini boshqara bilish qobiliyatiga asoslangan emotsiogen holatlarni tahlil qilib, tafakkurni ongli ravishda faol jalb etish. Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan sifat va fazilatlarini egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab qilmoqda. Ana shunday qator muammolarni oqilona hal qilishning eng muhim omillaridan biri o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Shunga binoan mamlakatimiz ta'limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga yetkazishdir. Endilikda oliy ta'lim muassasalari oldiga faqatgina o'qimishli insonni emas, balki voqealarni oldindan ko'ra biladigan, to'g'ri qaror qabul qila olish mahoratiga ega, o'zini o'zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni tarbiyalash muammosi qo'yilmoqda. O'qituvchining shaxsiy va kasbiy tayyorgarlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, o'quvchilar bilan ta'lim va tarbiyaviy munosabatlarni yaxshi yo'lga qo'ya oladi. O'qituvchining shaxsiy namunasi va obro'-e'tibori ta'lim-tarbiya jarayonida bolada qat'iy nuqtayi nazar shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

MUHOKAMA Tarbiyalash mahorati-o'qitish va tarbiyalash jarayonining bog'liqligi, uyg'un rivojlangan shaxsni shakllantirishga, ularda yuksak madaniy va ma'naviy saviyasi qaror toptirishga, pedagogning yuksak shaxsiy sifatlariga. Uning vatanparvarlik, obro' va burchni his etishga, keng gumanitar va gumanistik tayyorligiga, shuningdek o'quvchilar o'rtasida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning amaliy ko'nikmalariga asoslanadi. Pedagogning o'quv-tarbiyaviy jarayondagi gumanitar omilni belgilaydigan shaxsiy sifatlariga quyidagilar kiradi: talabchanlik, haqqoniylik, halollik, mehribonlik, xushmomalalik. Ushbu sifatlar pedagogning ta'lim oluvchilar uchun ahamiyatini belgilashi kerak. SHaxsiy sifatlar o'qitish va tarbiyalash mahoratiga ta'sir ko'rsatadi. Qobiliyatli, tajribali o'qituvchi bir vaqtning o'zida o'z diqqat-e'tiborini o'quv materialining mazmuniga, uning qanday bayon etilishiga, o'quvchi fikriga qaratadi va shu bilan bir qatorda barcha o'quvchilarni kuzatib, ularning hissiy-emotsional holatlariga, e'tiborli yoki e'tiborsizligiga, darsni tushunish-tushunmasligiga ahamiyat berib, o'quvchilarning intizomini kuzatadi hamda oqibat natijada o'zining shaxsiy xulq-atvoriga ham (yurish-turishiga, o'zini tutishiga, mimika va pantomimikasiga) e'tibor beradi. Tajribasiz o'qituvchi, ko'pincha o'quv materialini bayon etishga berilib ketib, o'quvchilarning nima qilayotganliklarini sezmay qoladi va nazoratdan chiqarib qo'yadi, agar, bordi-yu, o'quvchilarni diqqat-e'tibor bilan kuzatishga harakat qilsa, bunday hollarda o'z bayonotining izchilligini yo'qotib qo'yadi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qobiliyatlardan tashqari, o'qituvchi inson shaxsining maqsad sari intilishi, uddaburonlik, mehnatsevarlik, kamtarlik kabi qator ijobiy xislatlariga ega bolishi lozim. U o'quvchilarni tarbiyalar ekan, o'zining xulq-atvori, yurish-turishi, xullas, butun o'qituvchilik shaxsi bilan o'quvchilarga o'rnak bo'lishi kerak. O'qituvchining o'zini qo'lga ola bilishi muhim ahamiyatga egadir. Xulosa qilib, shuni aytish joizki, o'qituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axloq m e'yorlariga mos keluvchi xislatlari o'quvtarbiyaviy jarayonda katta ahamiyatga ega. N.V.Kuzmina o'qituvchi faoliyatidagi ba'zi qobiliyatlarga muvofiq keluvchi asosiy tarkibiy qismlarga konstruktivlik (pedagogik maqsadga mos keluvchi materialni tanlay olish va uni namoyon etish vositalarida aks etadi), tashkillashtirish, kommunikativlik (tarbiyalanuvchilar bilan muloqot o'rnatish olish qobiliyati) va gnostik (bilimlardan foydalanish va qo'lay olish qobiliyati) qobiliyatlarini kiritadi. Bundan tashqari, N.V.Kuzmina pedagogik qobiliyatlarga pedagogik kuzatuvchanlik, pedagogik tasavvur, pedagogik takt, diqqatning taqsimlanishi, talabchanlikni ham kiritadi. O'z ishini muvaffaqiyat bilan olib borishi uchun pedagog bir qator zarur bo'lgan umumiy va maxsus qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak. Umumiy qobiliyat deganda, har qanday inson faoliyatida yuqori natijalarga erishish mumkin bo'lgan, maxsus qobiliyat esa bolalarga ta'lim va tarbiya berishda yutuqlarga erishish mumkin bo'lgan pedagog faoliyati davomidagi kerakli qobiliyat tushuniladi. Umumiy qobiliyatlar faqatgina pedagogik faoliyat bilan bog'liq bo'lib qolmaydi, maxsus qobiliyatlar esa pedagogik faoliyat samaradorligiga bevosita to'liq ta'sir ko'rsatadi. Bu

barcha maxsus qobiliyatlar — ta'lim berish, o'qitish, o'rgatish uchta o'zaro bog'langan bilim olish, malaka oshirish va ko'nikma hosil qilishning jihatlaridir. Ular ontogenezda qachon va qanday shakllana boshlanishini, shuningdek, qanday qonuniyatlar bo'yicha rivojlanishini aniq aytish qiyin. Ulardan qaysilaridir tug'ma hisoblanib, zehn ko'rinishida mavjud boiadi, holbuki hozirgacha ilm-fan bu narsalar to'g'risida aniq ma'lumot bera olmaydi. Boshqa qobiliyatlar kabi pedagogik qobiliyat ham tarbiyalanadi va ularni ongli ravishda bolalarda shakllantirish hamda rivojlantirish mumkin.

XULOSA Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir pedagog o'ziga shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Bo'lajak o'qituvchini tayyorlash modelining asosiy tarkibiy elementlari maqsadli deb topildi, mazmunli, texnologik va samarali komponentlar, o'zaro ta'sirlar antropologik yondashuv (antropologik, axiologik, madaniy-mantiqiy, faoliyat, tizimli, individualizatsiya) asosida umumiy va ajratilgan printsiplarning ta'siri bilan belgilanadi. Shu bilan birga, olib borilgan tadqiqotlar bo'lajak o'qituvchilarni antropologik tayyorgarlikning barcha masalalarini hal qilishni talab qilmaydi, chunki u pedagogik ta'limning o'quv rejalarida va dasturlarida o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, shuningdek, pedagogika ta'lim muassasalarining o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligining antropologik jihatini o'rganishni talab qiladi. Bo'lajak pedagoglarning oliy o'quv yurtida olgan psixologik bilimlari unchalik yoqimli bo'lmagan xossaga ega. Ular, birinchidan, pedagogga amaliyotda zarur bo'lgan barcha bilimlarni o'z ichiga qamrab olmagan, bunga sabab pedagogik oliy o'quv yurtlarida psixologik fanlarni o'qitish uchun ajratilgan dars soatlari hajmining chegaralanganligidir. Ikkinchidan, bu olingan bilimlar tezda eskirib qoladi va hech bo'lmaganda besh yilda bir marta yangilab turishni talab etadi, buni o'z-o'ziga ta'lim berish yoki malaka oshirishda amalga oshirsa bo'ladi. Pedagogning psixologik jihatdan o'z ustida ishlashi deyilganda, uni muntazam ravishda psixologiya fanining turli yo'nalishlaridagi eng yangi yutuqlar bilan tanishib borishini nazarda tutadi, ular tarbiya va ta'lim bilan bevosita va bilvosita bog'liqdir. Bu ta'lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, shuningdek, boshqa fanlar chegarasidagi tibbiyot, patopsixologiya, psixofiziologiya va psixoterapiya. Pedagogning amaliy faoliyatida psixologik ma'lumotlar olishi mumkin bolgan adabiyotlar ro'yxati yetarli darajada salmoqlidir. Holbuki, pedagogga muntazam ravishda ilmiy kitoblarni va jurnallarni o'qishga hojat yo'q, asosiy psixologik bilimlar jamlangan holda keltirilgan, pedagogik faoliyat uchun foydali bo'lgan bo'limlarga murojaat qilishning o'zi yetarlidir. Pedagogning kasbiy faoliyati davomida juda zarur jiddiy jihat — bu o'z-o'zini boshqarishdir, ya'ni o'z psixik holati va xulq-atvorini boshqara olish qobiliyati, murakkab pedagogik holatlarda muqobil harakatlana olishidir. O'z-o'zini boshqarishning psixologik asoslari bilish jarayonini o'z ichiga oladi: sezgi, idrok, diqqat, xayol, tafakkur, xotira, nutq, shuningdek, shaxs xislatlari — xulq atvori, emotsional holati, vaziyatga munosabati. Yuqorida qayd etib o'tilgan psixik jarayonlarda o'z-o'zini boshqarish odam xususiyatlari va holatlari, uning irodasi va ichki tuyglulari bilan bog'liqdir. Ma'lumki, ichki tuyg'u barcha psixik holatlarni boshqarishda erkinlik asosi bo'lib xizmat qiladi, iroda bolsa xatti-harakatlar quvvati va yo'nalishlarini ta'minlaydi. Qabul qilish o'z-o'zidan boshqaruvni aniq qabul qilish vazifalarini qo'yadi — obrazni tuzish, qo'yilgan savollarga — Nimani kuzatish kerak? Nima uchun kuzatish? Qanday qilib kuzatish? — kabi aniq javob topish kerak. Kuzatuvni boshlashdan avval biz o'zimiz uchun bu savollarga javob berishimiz lozim boiadi. Murakkab pedagogik sharoitlarda (vaziyatda) bunday savollarga aniq javob topishni iloji bo'lmaydi, bu vaziyatda aniq javob topish uchun birmuncha aqliy kuch sarf qilishga to'g'ri keladi. Bunday savollarni avvaldan o'ylab ko'rish va ularga amal qilishni talab qiladi, natijada o'z-o'zini boshqarishni nazarda tutadi. Diqqat-e'tiborni boshqarish birmuncha boshqa narsalarga asoslanadi. Ixtiyoriy bo'lmagan diqqat-e'tiborni boshqarish ular bilan bog'liq bo'lgan holatlar, ya'ni organizmning psixofiziologik holatlarini boshqarish orqali

bevosita amalga oshirish mumkin. Charchoq oqibatida ixtiyoriy boim agan diqqat-e'tibor yomon boshqariladigan bo'lib qoladi. Xuddi shunday holat kasallik davrida, haddan tashqari emotsional junbushga kelgan holatda, affekt yoki stress holatlarida ro'y beradi. Birmuncha ta'sir qiladigan vositalar — dam olish, davolash, psixofizik autotrening bu tarzda diqqatni boshqarishda yaxshi samara beradi. Ixtiyoriy diqqatni qiziqish uyg'otadigan so'z yordamida yoki qo'llab-quvvatlash orqali boshqarish mumkin. Odamning diqqatini biror narsaga qaratish uchun uning qiziqishini qo'llab-quvvatlash kifoya qiladi. So'z orqali o'z-o'zini yo'naltirish yoki verbal o'zi-o'zini boshqarish har doim to'g'ridan to'g'ri yoki bevosita qiziqishga asoslanadi. Ayrim hollarda o'zini majbur qilib qandaydir obyekt, holat yoki voqelikning qiziqarli tomonlariga e'tiborni qaratish, diqqatni uzoq bolm agan vaqt oraligida jalb qilish uchun yetarli bo'ladi. Qabul qilish orqali ham ularni ma'lum darajada boshqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Kuznetsova N.P. — O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi DTSlari talabalarini amalga oshirish sharti sifatida.

2. Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. –М., Издательство «Эйдос», 2013. -73 стр.

3. A.K. Shamsheva, R.N. Melibayeva, X.E. Usmanova, I.O. Xaydarov. - Umumiy psixologiya.

4. P.I. Ivanov, M.E. Zufarova – Umumiy psixologiya. O'z. FMJ., 2008

5. Sh. Sodiqova “Maktabgacha Pedagogika” Toshkent: 2013. B.

6. N. Atayeva, F. Rasulova, M. Salayeva, S. Hasanov “Umumiy Pedagogika” Toshkent 2011.

7 O.A Xasanboeva, R.R. Avezova, G.J. Shamaribxodjaeva, H. Aliqulova “Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti” Toshkent 2015.B.[69.72].

8. “Umumiy psixologiya” F.I. Xaydarov N.I. Xalilova. Toshkent 2009

9. “Umumiy psixologiya” M.V. Voxidov. Toshkent. 1992 yil.

10. “Umumiy psixologiya” A.V. Petrovskiy. Moskva. 1976

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TA’LIMNING UZVIYILIGI VA
UZLUKSIZLIGI HAMDA UNDAGI HARBIY TA’LIMNING O‘RNI**

*Umarov Ismoiljon Olimjonovich
Farg‘ona davlat universiteti
harbiy ta’lim fakulteti o‘qituvchisi*

**НЕПРЕРЫВНОСТЬ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ
В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН И РОЛЬ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
НЕЙ**

*Umarov Ismoiljon Olimjonovich
Fergana State University
Lecturer at the Faculty of Military Education*

**CONTINUITY AND CONTINUITY OF EDUCATION IN THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN AND THE ROLE OF MILITARY EDUCATION IN IT**

*Умаров Исмоилжон Олимжонович
Ферганский государственный университет
преподаватель факультета военного образования*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kompetensiyaviy yondashuv asosida harbiy ta’limga tamoyil va ta’lim standartlarini joriy etish mavzusi ko‘rib chiqiladi. Harbiy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvning asosiy g‘oyalari, tamoyillari va usullari kengyoritib berilgan. Kompetensiyaning asosiy tushunchalari va harbiy ta’lim tizimi kontekstida kompetensiyalarning tasnifi ko‘rib chiqiladi. Harbiy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish muammolari va istiqbollari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Harbiy ta’lim, kursant, kompetensiyaviy yondashuv, ko‘nikmalar, bazaviy kompetensiya, kompetentlik, qiyin vaziyat, amaliy mashg‘ulotlar, mutaxassislik.

Аннотация: В данной статье рассматривается внедрения образовательных стандартов и принципов в военное обучение на основе компетентностного подхода. Описываются основные идеи, принципы и методы компетентностного подхода применительно к военному обучению. Рассматриваются основные понятия компетентности и классификация компетенций в контексте военной образовательной системы. Анализируются проблемы и перспективы внедрения компетентностного подхода в военное обучение.

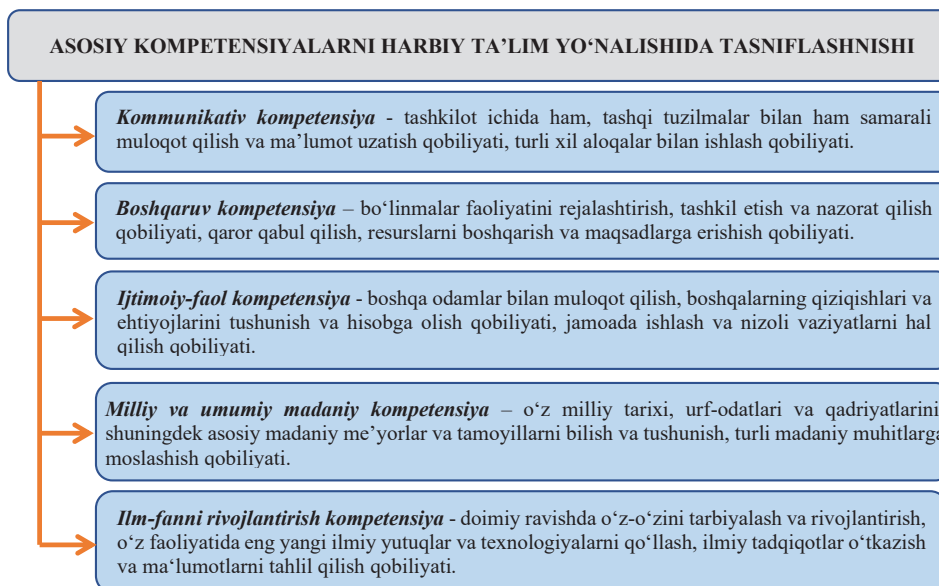
Ключевые слова: Военное обучение, курсант, компетентностный подход, навыки, базовая компетентность, компетенция, сложная ситуация, практическая подготовка, специальность.

Abstract: This article discusses the implementation of educational standards and principles in military training based on a competence-based approach. The main ideas, principles and methods of the competence approach in relation to military training are described. The basic concepts of competence and the classification of competencies in the context of the military educational system are considered. The problems and prospects of implementing the competence approach in military training are analyzed.

Keywords: Military training, cadet, competence approach, skills, basic competence, competence, difficult situation, practical training, specialty.

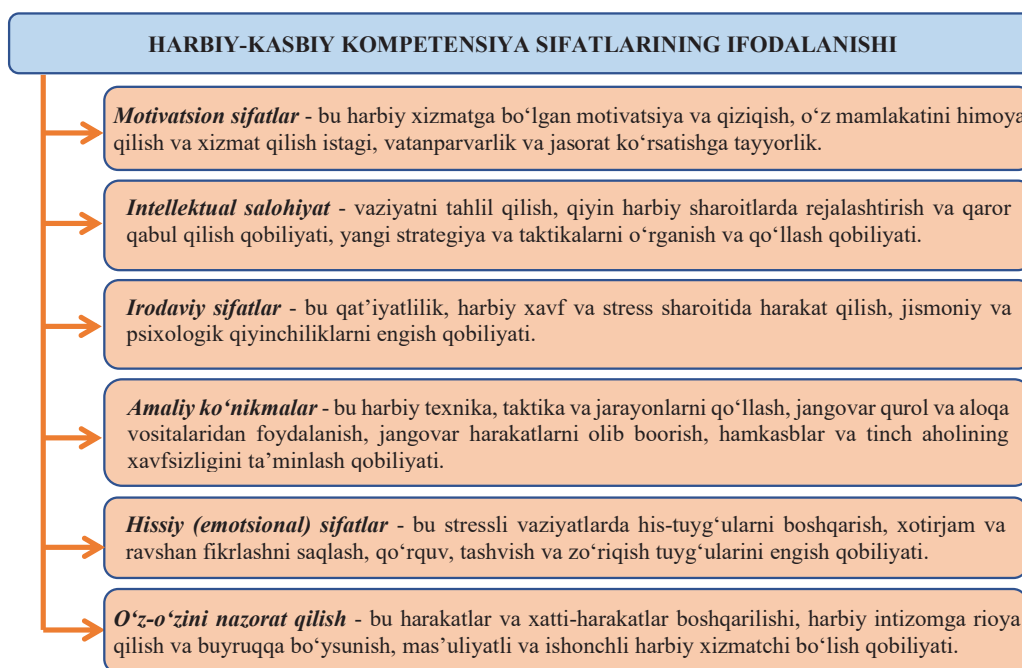
Kirish. O‘zbekiston Respublikasida ta’limning uzviyligi va uzluksizligi hamda undagi harbiy ta’limning o‘rni ham muhim ahamiyatga ega. Harbiy ta’lim (chaqiruvga qadar boshlang‘ich harbiy tayyorgarlik) o‘rta maktab o‘quv dasturiga kiritilgan bo‘lib, uning maqsadi o‘quvchilarning jismoniy va ruhiy tayyorgarligini shakllantirish, fuqarolik mudofaasi va o‘zini himoya qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iboratdir. Harbiy ta’lim o‘quvchilarning

vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda va milliy o'ziga xosligini shakllantirishda ham muhim rol o'ynab, o'quvchilarda Vatanni himoya qilish uchun zarur bo'lgan fuqarolik qadriyatlari va ko'nikmalarini shakllantiradi.[2] Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, o'quvchilarni jismoniy tayyorlash, vatanparvarligi va fuqarolik qadriyatlarini shakllantirish uchun birinchi navbatda chaqiruvga qadar boshlang'ich harbiy tayyorgarlik harbiy rahbaridan kompetentlikni talab etadi. Shundan kelib chiqib, asosiy kompetensiyalarni harbiy ta'lim yo'nalishida quyidagicha tasniflash mumkin (1-rasm):

1-rasm. Asosiy kompetensiyalarni harbiy ta'lim yo'nalishida tasniflashnishi

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu kompetensiyalar ma'lum bir mamlakatga, harbiy doktrinaga va harbiy tashkilotning ehtiyojlariga qarab farq qilishi va to'ldirilishi mumkin.[13] Harbiy-kasbiy kompetensiya sifatlarini quyidagicha ifodalash mumkin (2-rasm):

2-rasm. Harbiy-kasbiy kompetensiya sifatlarining ifodalaniishi

Ushbu shakllardagi kompetensiya harbiy xizmatchilarga o'z vazifalarini samarali bajarishga

va harbiy xizmat paytida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli engishga yordam beradi.

Bundan tashqari, o'zbek olim-pedagoglari O.Xaitov va N.Umarovning tadqiqotlariga muvofiq kompetensiyalarning quyidagi tasnifini ajratib ko'rish mumkin:

1. Axborot bilan ishlashda kompetensiyalar: ma'lumot to'plash va tahlil qilish ko'nikmalari; qaror qabul qilish qobiliyati; ma'lumotlardan tegishli formatda samarali foydalanish va o'zgartirish.

2. Muvaffaqiyatga erishish bilan bog'liq kompetensiyalar: rejalashtirish qobiliyatlari; faoliyatni tashkil etish; olingan natijalarni tahlil qilish.

3. Odamlar bilan ishlashda kompetensiyalar: munosabatlarni boshqarish; muvaffaqiyatli jamoaviy ish; boshqalarga ta'sir o'tkazish qobiliyati.

4. O'z-o'zini takomillashtirish kompetensiyalari: o'z-o'zini tahlil qilish; kasbiy (professional) o'sish; innovatsion harakatchanlikka tayyorlik.

Kompetensiyalarni tasniflashga bunday yondashuv ularni muayyan toifalar asosida guruhlash imkonini beradi, bu esa kompetensiyalarni tizimli tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, olim E.S. Zair-Bek kompetensiyaviy yondashuvni o'rganib, uslubiy kompetensiyalarning quyidagi turlarini aniqladi:

Maqsadli kompetensiya ta'lim va rivojlanish maqsadlarini rejalashtirish va shakllantirishda ishtirok etish, shuningdek, o'z harakatlarini ularga erishish uchun ongli ravishda yo'naltirish qobiliyatini anglatadi. Bunga aniq maqsadlarni aniqlash, ularni kontekstga moslashtirish va ularga erishishga qaratilgan harakatlarni amalga oshirish qobiliyati kiradi. Maqsadli kompetensiya, shuningdek, maqsadlarga erishishni baholash va kerak bo'lganda o'z harakatlariga tuzatishlar kiritish qobiliyatini o'z ichiga oladi;

Mazmunli kompetensiya deganda ta'lim yoki faoliyat yo'naltirilgan mavzu bo'yicha etarli bilim va tushunchaga ega bo'lish qobiliyati tushuniladi. Ushbu kompetensiya nafaqat faktlar va nazariyalarni bilishni, balki olingan bilimlarni muayyan vaziyatlarda tahlil qilish, talqin qilish va qo'llash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Mazmunli kompetensiya, shuningdek, mavzu sohasidagi bilimlarning dolzarbligi va rivojlanishini kuzatish hamda ulardan foydalanish uchun turli xil usul va vositalarni qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi;

Kompetensiya monitoring doirasida ta'lim yoki kasbiy faoliyat jarayoni va natijalarini muntazam ravishda kuzatib borish va baholash qobiliyatini anglatadi. Bunga ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, ish sifatini baholash, muammoli daqiqalarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini topish qobiliyati kiradi. Monitoring sohasidagi kompetensiyalar, shuningdek, mezonlar va baholash ko'rsatkichlarini belgilash, ma'lumotlarni yig'ish vositalarini ishlab chiqish va olingan natijalar asosida harakatlar samaradorligini aniqlash qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Olim M.B.Urazova loyiha faoliyati kontekstida kompetensiyalarning quyidagi tasnifini taklif qiladi:

Refleksiv kompetensiya loyiha faoliyati kontekstida o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini, ish jarayoni va erishilgan natijalar ustidan aks ettirishni anglatadi. Bu shaxsning kuchli va zaif tomonlaridan xabardor bo'lishi, xatolarni tahlil qilish va ish faoliyatini qanday yaxshilashni bilishni o'z ichiga oladi. Refleksiv kompetensiya, shuningdek, tajribadan o'rganish, tanqidni qabul qilish va uni rivojlantirish va takomillashtirish uchun ishlatishni o'z ichiga oladi. Refleksiv kompetensiya bilan bog'liq muhim ko'nikmalar qiyin vaziyatlarni tahlil qilish, qaror qabul qilish va o'zgarishlarga moslashish qobiliyatidir;

Kognitiv kompetensiya loyiha faoliyati kontekstidagi analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini, shuningdek, turli fan sohalarida keng dunyoqarash va bilimga ega bo'lishni anglatadi. Bu ma'lumotni tahlil qilish va qayta ishlash, muammolarni hal qilish, strategiyalarni ishlab chiqish va natijalarni bashorat qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kognitiv kompetensiya, shuningdek, g'oyalarni yaratish, mantiqiy fikrlash zanjirini yaratish va turli manbalardan ma'lumotlarni sintez qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kognitiv kompetensiya bilan bog'liq muhim ko'nikmalar tanqidiy fikrlash, farazlarni shakllantirish va sinash, nazariy bilimlarni amalda qo'llash va ularning harakatlari natijalarini tahlil qilish qobiliyatidir;[14]

Axborot kompetensiyasi loyiha faoliyati kontekstida turli xil axborot resurslari va

vositalarini samarali topish, baholash, tanlash va ulardan foydalanish qobiliyatini anglatadi. Bunga ma'lumot qidirish va to'plash ko'nikmalari, olingan natijalarni tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyati va to'plangan ma'lumotlarni tartibga solish va taqdim etish qobiliyati kiradi. Axborot kompetensiyasi, shuningdek, axborot bilan ishlash tamoyillari va usullarini tushunishni, shu jumladan uning ishonchliligi, dolzarbligi va loyiha vazifasi uchun dolzarbligini baholashni o'z ichiga oladi. Axborot kompetensiyasi bilan bog'liq muhim ko'nikmalar – bu axborot texnologiyalari va vositalaridan samarali foydalanish qobiliyati, shuningdek ma'lumotni tushunarli shaklda taqdim etish qobiliyatidir;

Kommunikativ kompetensiya loyiha faoliyati kontekstida loyiha doirasida boshqa odamlar bilan samarali va samarali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Bunga boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyati, o'z fikrlari va g'oyalarini ifoda etish qobiliyati va ishonchli muloqot qilish va ishonirish qobiliyati kiradi. Kommunikativ kompetensiya, shuningdek, turli xil aloqa uslublariga moslashish qobiliyatini, ommaviy nutq so'zlash va taqdimotlarni o'tkazish qobiliyatini, shuningdek, nizolarni samarali boshqarish va loyihaning boshqa ishtirokchilari bilan konstruktiv munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kommunikativ kompetensiya bilan bog'liq muhim ko'nikmalar tinglash va savol berish qobiliyati, o'z fikrlari va g'oyalarini aniq va mantiqiy ifoda etish qobiliyati, og'zaki bo'lmagan signallarni tushunish va muloqotdagi madaniy farqlarga moslashish qobiliyatidir;[12]

Ijtimoiy kompetensiya loyiha faoliyati kontekstida boshqa odamlar bilan samarali muloqot qilish va hamkorlik qilish qobiliyatini anglatadi. Bunga jamoada ishlash, vazifalarni samarali topshirish, boshqalarni rag'batlantirish va ilhomlantirish qobiliyati va nizolarni konstruktiv hal qilish qobiliyati kiradi. Ijtimoiy kompetensiya, shuningdek, loyihaning hamkasblari, sheriklari va manfaatdor tomonlari bilan ishonchli munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini, shuningdek, turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarga moslashish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy kompetensiya bilan bog'liq muhim ko'nikmalar samarali muloqot qilish, boshqalarni tinglash va tushunish, muammolarni hal qilish va guruh kontekstida qaror qabul qilish qobiliyatidir.

Tadqiqot davomida “kompetensiya” tushunchasining yagona ta'rifi va kompetensiyalarni tasniflashning umumiy tizimi yo'qligi aniqlandi. Biroq, tahlil natijalari xorijiy va mahalliy pedagogikada o'xshash muammoli yondashuvlarga ishora qiladi, bu esa akmeologik kontekstda shaxsning kompetensiyasini rivojlantirish yo'nalishini tasdiqlaydi. Shuningdek, yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlar harbiy xizmatga ega bo'lmagan shaxslarga nisbatan umumiy so'zlar bilan keltirilganligi hamda tadqiqotimiz yo'nalishi shundan iboratki, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik harbiy rahbarlarida o'quv-jangovar sifatlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish mavzusida bo'lganligini inobatga olgan holda barcha kompetensiyalarga qo'shimcha ravishda o'zgartirishlar kiritilishi, ya'ni harbiy shaxslarga nisbatan qaratilgan bo'lishi lozim deb topdik.

Mutaxassislarni tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv asosidagi konsepsiyalariga asoslanib, chaqiriqqacha boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarlari kompetensiyalarining quyidagi paradigmasini asoslash mumkin:

1. Bazaviy kompetensiyalar

chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarining o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirishga bo'lgan ijtimoiy talabni to'liq anglash;

chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbari uchun kasbiy kompetensiyaning bazaviy kompetensiyalari (jismoniy, aqliy, ijtimoiy, kasbiy);

chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarida o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirish omillarini belgilovchi kompetensiyalar (shartlar, amaliy mashqlar va topshiriqlar, doimiy aloqa va munosabatlar, birgalikdagi faoliyat, o'z-o'zini rivojlantirish va baholash).

2. Umumiy kompetensiyalar

kompetensiyaviy yondashuv asosida chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarlarida o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirishga oid nazariy asos;

kompetensiyaviy yondashuvdan foydalangan holda chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik bo'lajak harbiy rahbarlarida o'quv-jangovar sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan tashkiliy faoliyat mahorati.

3. Xususiy kompetensiyalar

o'quv-jangovar faoliyatga yo'naltirilgan amaliy mashqlar va topshiriqlar to'plamini, kompetensiyalar elementlariga (integrativ yondashuv, loihalash, texnologizatsiya) vaziyatli mashqlarni ishlab chiqishda kompetensiyalar;

rivojlanish, maslahat, tuzatish usullarini oqilona qo'llashda kompetensiyalar.

Ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash bo'yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotlarni tahlil qilishda ko'pchilik olimlarning fikrlari umumiyligi aniqlandi, chunki kompetensiya har doim shaxsning shaxsiy qiziqishi sharti bilan faoliyatda shakllanadi va namoyon bo'ladi.

Ta'lim tizimiga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish kursantlarga o'z ko'nikmalari va bilimlarini rivojlantirish uchun noyob imkoniyat yaratadi. Ular amaliy loyihalarda faol ishtirok etishlari, olgan bilimlarini amalda qo'llashlari va ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishlari mumkin. Ushbu yondashuv, shuningdek, kursantlarda ijodkorlik, mustaqillik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Oxir oqibat, kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish materialni chuqurroq va mustahkamroq o'zlashtirishni ta'minlaydi va kursantlarni kelajakdagi muvaffaqiyatli karyera uchun tayyorlaydi.[7]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, harbiy ta'limga kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim standartlari va tamoyillarini joriy etish kursantlarni rivojlantirish va ularni Qurolli Kuchlar xizmatiga tayyorlash uchun zarur va dolzarb qadamdir. Kompetensiyaviy yondashuv nafaqat bilimlarni, balki muvaffaqiyatli harbiy xizmat uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni, malakalarni va shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga ham e'tibor qaratish imkonini beradi. [3] Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish, shuningdek, materialni chuqurroq va mustahkamroq o'zlashtirishga va harbiy ta'lim bitiruvchilari uchun xizmat faoliyati davomida foydali bo'ladigan barqaror ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Kursantlar amaliy loyihalarda faol ishtirok etish, o'z bilimlarini amalda qo'llash va o'zlarining ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Biroq, harbiy ta'limning ko'rsatmalarini qat'iy bajarish, bo'ysunish va intizom kabi xususiyatlarini hisobga olish kerak. Shuning uchun kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish harbiy sohaning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirilishi kerak.[11]

Umuman olganda, harbiy ta'limga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish individual rivojlanish, etakchilik fazilatlarini rivojlantirish va kelajakdagi harbiy mutaxassisni tayyorlash uchun imkoniyatlar yaratadi. Bu harbiy mutaxassislarni tayyorlash sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi, bu mamlakat xavfsizligi va himoyasi uchun muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi 406-sonli "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni;

O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 9-yanvardagi 458-sonli "O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasi to'g'risida"gi Qonuni;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 12-sentabrdagi RQ-4447-sonli "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining harbiy xizmatni o'tash tartibi to'g'risida"gi Farmoni;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-4947-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni;

2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-sonli "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni;

Abdullayev R.I. Psixologiya operatsiyalari. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2004.

Abdulla Sher. Axloqshunoslik -Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

Alixonto'ra Sog'uniy. Turkiston qayg'usi. -Toshkent, Sharq, 2003.

Bekmurodov M. Milliy mentalitet va rahbar ma'naviyati,. –T., Adolat, 2003.

Vatan tuyg'usi. –Toshkent:, O'zbekiston, 1996.

Vatan himoyasi – muqaddas burch /Tuzuvchilar: Inoyatov I.V., Abilov M.H. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.

Jo'rayev N. Xalqaro terrorizm va mintaqaviy mojoralar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2001.

MILLIY QO'SHIQLAR VA PEDAGOGIKA UYG'UNLIGI TALABALARNI MILLATLARARO TOTUVLIK RUHIDA TARBİYALASHNING INTEGRATIV OMILI SIFATIDA

Uspanova Rano Anuarovna

*O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali San'atshunoslik fakul'teti
«Xalq ijodiyoti» kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy qo'shiqlar va pedagogika uyg'unligi oliy ta'lim muassasalarida talabalarni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashning integrativ omili sifatida tahlil qilingan. Shuningdek maqolada o'zbek xalqining boy tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy-ma'rifiy va axloqiy merosi bilan bir qatorda milliy madaniyat va qo'shiqchilik ijrochisi namunalari talabalarning ma'naviy-axloqiy mulkiga aylantirish, milliy san'atni anglatish maqsadini ustuvor yo'nalish sifatida amalga oshirish, san'at vositasida milliy g'oya va mafkurani aholining ongi hamda qalbiga chuqur singdirish, uni xalqning ruhiy va ma'naviy kuch-qudrat manbaiga aylantirish geosiyosiy jarayonlarda muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etishi yuzasidan mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: milliy qo'shiqlar, globalashuv, mafkuralararo ziddiyat, millatlararo totuvlik, tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy-ma'rifiy va axloqiy meros, elatlar, xalqlar, madaniyatlar, tolerantlik tafakkuri.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПЕСНИ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ГАРМОНИЯ КАК ИНТЕГРАТИВНЫЙ ФАКТОР СТУДЕНЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДУХЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Успанова Рано Ануаровна

Преподаватель кафедры «Народное искусство» факультета искусств Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Аннотация: В данной статье анализируется гармония национальной песни и педагогики как интегративный фактор воспитания студентов в духе межнационального согласия в высших учебных заведениях. Также в статье, наряду с богатым историческим, научным, художественным, культурно-просветительским и нравственным наследием узбекского народа, поставлена цель превратить образцы национальной культуры и певцов-исполнителей в духовно-нравственное достояние студентов, реализовать национальное искусство является приоритетом, высказывались замечания о важности внедрения национальной идеи и идеологии в умы и сердца населения посредством искусства, превращения его в источник духовной и духовной силы народа, обретения значительной социальной значимости в геополитические процессы.

Ключевые слова: национальные песни, глобализация, межидеологический конфликт, межэтническое согласие, историческое, научное, художественное, культурно-просветительское и нравственное наследие, нации, народы, культуры, толерантное мышление.

NATIONAL SONGS AND PEDAGOGICAL HARMONY AS AN INTEGRATIVE FACTOR OF STUDENT EDUCATION IN THE SPIRIT OF INTERNATIONAL TOLERANCE

Uspanova Rano Anuarovna

Teacher of the Department of Folk Art of the Faculty of Arts of the Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Abstract: This article analyzes the harmony of national song and pedagogy as an integrative factor in educating students in the spirit of interethnic harmony in higher educational institutions. Also in the article, along with the rich historical, scientific, artistic, cultural, educational and moral heritage of the Uzbek people, the goal is to turn examples of national culture and singers into the spiritual and moral heritage of students, the implementation of

national art is a priority, comments were made about the importance of implementing national idea and ideology into the minds and hearts of the population through art, turning it into a source of spiritual and spiritual strength of the people, gaining significant social significance in geopolitical processes.

Key words: national songs, globalization, inter-ideological conflict, inter-ethnic harmony, historical, scientific, artistic, cultural, educational and moral heritage, nations, peoples, cultures, tolerant thinking.

Texnologiya tsivilizatsiya dunyo miqyosida iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy integratsiya va globallashtirish jarayonlarida insonlararo va mafkuralararo ziddiyatlarning ortishi, geosiyosiy jarayonlarning rivojlanishi, inson ongi va qalbi uchun mafkuraviy kurashlarning avj oloyotganligi millatlar, elatlar, xalqlar, madaniyatlar, qarashlar, mafkuralar xilma-xilligi sharoitida o'zaro hamjihatlik falsafasi va madaniyatiga bo'lgan talab kundan kun ortib bormoqda. Bu esa zamonaviy sharoitda yoshlar o'rtasida mafkuraviy immunitet, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni shakllantirish, yot g'oyalarni ta'siriga tushib qolishni oldini olishga qaratilgan ta'sirchan targ'ibot usullarini joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish muhimligini, o'sib kelayotgan avlodni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash masalasini tadqiq etishni shart etib qo'ymoqda. [1]

Shu nuqtai nazardan qaraganda, milliy qo'shiqlar asosida talabalarni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash jarayonining pedagogik mazmunini tahlil qilish, talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik tuyg'usini mustahkamlash, shuningdek, ekstremizm, terrorizm va boshqa buzg'unchi g'oyalarga nisbatan murosasizlikni shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahliliga tayanib aytishimiz mumkinki, dunyoviy davlatchilik tolerantlik g'oyalariga tayanadi. Zamonaviy XXI asr takomilini tolerantlik tafakkurisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki, tolerantlik tafakkuri millatlar, elatlar, xalqlar, madaniyatlar, qarashlar, mafkuralar xilma-xilligi sharoitida ularning o'zaro hamkorlik va bir-birini qabul qilish, tenglik va hurmat asosida yashash tartibi va jarayonlarini bildiradi.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, hayotiy yondashuvlari, uning uchun ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar hamda axloqiy tamoyillar mohiyati u ega bo'lgan dunyoqarash mazmunini ifodalaydi. O'z navbatida dunyoqarashning boyib borishi shaxsning shaxsiy sifat va fazilatlarining tobora barqarorlashuvini ta'minlaydi. O'z mazmunida ezgu g'oyalarni ifoda etgan dunyoqarash shaxs qiyofasida namoyon bo'layotgan ijobiy fazilatlarining boyib borishiga yordam beradi. [7]

Ta'lim jarayonida olingan bilimlar inson ongiga ta'sir etadi. Musiqiy ong – inson ruxiyatining yuqori darajasi bo'lib, musiqiy madaniyatning negizini tashkil etadi. Talaba-yoshlar o'zlarining musiqiy bilim va ko'nikmalarini o'z ongida idrok etmay turib, amaliy-ijodiy faoliyatga tayyor bo'la olmaydi. Shuning uchun ham talaba-yoshlarda musiqiy madaniyatni yuksaltirishda ularni musiqiy-nazariy bilimlar bilan qurollantirish muhim hisoblanadi. [8]

G.E.Kushakova ilmiy izlanishlarida “Tolerantlik davlat va din, din va inson munosabatlari, insonning davlat oldidagi majburiyatlari kabi masalalarda har bir fuqaroning aniq bilimlarga ega bo'lishini taqozo etadi. Tolerantlik inson va davlat hamda insonlar o'rtasidagi rang-barang munosabatlarni tartibga solish tamoyillaridan iborat. Shunday ekan, tolerantlik tafakkurini yoshlar dunyoqarashining uzviy bo'g'iniga aylantirish, shuningdek, ularni diniy bag'rikenglik ruhida tarbiyalash dolzarb ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi”-degan fikrlarni ilgari surgan. [9]

Mazkur fikrlarni ilmiy mulohaza qilib, milliy qo'shiqlar asosida talabalarni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash ularda diniy va dunyoviy dunyoqarashlarini shakllantirish bilan bir qatorda, jahon xalqlari madaniyatini o'rganishda ham muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, bugun rok va pop musiqalar yoshlar qalbidan joy olayotgan bir zamonda, ularda milliy qo'shiqlarga qiziqish uyg'otish yoshlarni turli mafkuraviy yot g'oyalardan asrash, ularni bag'rikenglik asosida hayotga tayyorlashda alohida o'rin tutadi.

Modernizatsiya sharoitda milliy musiqani pedagogik nuqtai-nazardan o'rganilishi voqelikni atroflicha idrok etish, o'tmishda musiqa sohasida faoliyat ko'rsatgan ijodkorlarning boy tajribasi, musiqiy asarlari, musiqiy risolalari, cholg'u sozlari ijodkorligi va musiqaning psixologik hamda pedagogik ta'siri, tarbiyaviy ahamiyati, didaktik tuzilmalarini tizimlashtirish imkonini beradi.

Ilmiy izlanishlarimiz va so'rovnomalar doirasida xalqning hayoti beshikdan qabrga qadar musiqa bilan yo'g'rilishi, insoniyat yaralibdiki, o'z umrini musiqasiz tasavvur eta olmasligi, musiqa avvalo ona allasi orqali ong va shuurimizga singishini guvohi bo'ldik. Haqiqatdan ham qo'shiqlarga jo bo'lgan ohanglar orqali inson xarakterida sodiqlik, mehr-oqibat kabi ko'plab umuminsoniy xislatlar shakllanib boradi. Shu sababli ham milliy qo'shiqlar juda qadim zamonlardan xalq maishiy turmushida ko'makchi bo'lib, ma'naviy dunyosini boyitib kelgan. Milliy qo'shiqlar ko'p asrlik madaniyatimizning, umuminsoniy qadriyatlarimizning ajralmas tarkibiy qismidir. Shuningdek, musiqa insonning axloqiy va estetik didini shakllantirish, hissiy tuyg'ularini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish vositasi sifatida muhimdir.

Musiqa ta'sirchan kuchga ega bo'lib, tarbiya vositasi, inson ruhiyatiga hayotbaxsh kuch bera oladigan jon ozig'idir. U kishilarning zavqlanishi, maroqli dam olishi, taskin topishi, fikrlashi, falsafiy mushohada qilishi uchun yordam beradi. Demak, musiqa faqat badiiy ijod, san'at turi bo'lib qolmasdan, balki ma'naviy madaniyatning muhim bir qismi sifatida ham o'rganilishi lozim. Musiqa madaniyatimizda sof ma'nodagi muallim-ustozning o'zi, ayni paytda u ham murabbiy, ham sozandalik san'atini o'zida mujassamlashtirgan vosita hisoblanadi. Shu tufayli o'rgatish jarayonining o'ziga xos siru asrorini bilmay turib, bu an'ananing xususiyatlarini to'raligicha anglab ololmaymiz. [13].

Adabiyotlar tahliliga ko'ra aytishimiz mumkinki, xalqimiz yaratgan qadimgi milliy qo'shiqlarda yosh avlodni Vatanga sadoqatga, millatlararo totuvlik, qahramonliklarga undagan. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida bugungi kunda unutilgan o'nlab qahramonlik, tolerantlik, vatanga sadoqat madh etiladigan qo'shiqlaridan namunalar bor. Abdurauf Fitrat o'zining «Eng eski turk adabiyoti namunalari» kitobida bu qo'shiqlarni mavzu jihatdan ajratib tasnif qilgan, ularning tarbiyaviy ahamiyatiga katta e'tibor qaratishga chaqirgan edi. Ana shunday qo'shiqlarimizdan birida:

Qo'zi qiyqirib o'g'ushtirdim.

Yog'i qaru kirish qo'rdim.

To'qush ichra urush berdim.

Aran ko'rib bashi tig'di,

degan satrlar bor. Ma'nosi: Tog' tepasidan tubanga qarab qichqirdim, qabilamni to'pladim.

Yov tomon sakrab yugurdim-da yoyimni kirishladim (otishga tayyorladim). Maydonga kirib urush ochdim. Yov botirlari meni ko'rgach, boshlarining o'tkurligi ketdi (boshlarini ko'tarolmay qoldi). [4]

Ushbu qo'shiqda bobolarimiz yosh avlodlarga dushman ustidan g'alaba qozonishning sirlarini, raqibni avval do'q-po'pisa bilan ruhan yengib olish kerakligi va buning usullarini, dushmanni g'aflat uyqusida ekanida to'satdan mag'lub qilish taktikasini o'rgatishgan. Ayni vaqtda biror g'alaba osonlikcha qo'lga kiritilmasligi, kiritilganda esa butun xalq qanday yayrashni go'zal so'z va ohanglarda kuylanadi.

Qadimiy qo'shiqlarimizning pedagogik mohiyatini ochib berish uchun yana bir to'rtlikni keltiramiz:

Takra avib akralim,

Attin tushub yukralim,

Arslanlayu kukaralim,

Ko'ji ani kavilsin.

Ma'nosi: Yovning atrofini o'rab olaylikda, otdan tushib, arslonlar kabi o'kirib, yuguraylik. Yovning kuchi bo'shshib qolsin. Bu misolda ham qadimgi ajdodlarimizning dushman ustidan g'alaba qozonish usul keyingi avlodlarga tushuntirib berilgan. Yosh avlodlar qo'shiq orqali harbiy vatanparvarlikka o'rgatilgan, ularning Vatanga muhabbat tuyg'ulari uyg'otilgan. Ya'ni, birinchidan, dushman qo'shinini qamal qilib, tor-mor qilish. Ikkinchidan, otdan tushib ovoz chiqarmay hujumga tayyorlanish. Uchinchidan, yovning ruhini, g'alabaga ishonchini sindirish

uchun g'oyaviy, mafkuraviy yengish uchun na'ra tortib talvasaga solish. Ko'rinib turganidek, qo'shiq matni voqeaning oddiy bayonini emas, emotsional ko'tarinki ruhiy manzarani, Vatan uchun kurashayotgan o'g'lonlarni tasvirlaydi. Shuning uchun ham qadimiy qahramonlik qo'shiqlarimiz jasorat tarbiyasining badiiy-estetik, o'ziga xos artpedagogik xizmat qilgan deya olamiz. [4].

Ushbu va boshqa qadimiy qo'shiqlarimizni to'plash, ularni tadqiq va targ'ib qilishda K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov, M.Alaviya, U. Jumanazarov, Fitrat, A. Musaqulovlarining asarlari va alohida chop qilingan to'plamlar boy manba bo'lib xizmat qilmoqda [10].

Yurtimizning Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Xorazm viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida baxshichilik san'ati rivojlangan bo'lib, hozirgi kunda Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Chiroqchi, Dehqonobod, Sherobod, Boysun, Janubiy Tojikiston, Xorazm hamda Qoraqalpoq dostonchilik maktablari mavjud. Ular bir-biridan ijro usullari va repertuarlari bilan farqlanadilar. Jumladan, Bulung'ur dostonchilik maktabi azaldan qahramonlik dostonlarini ijro etib kelgani bilan mashhur. Ergash Jumanbulbul o'g'li va Po'ltan shoirlar nomi bilan bog'liq bo'lgan Qo'rg'on dostonchilik maktabida, asosan, lirik ishqi qissalar kuylanadi.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand baxshichilik maktabi vakillari do'mbira jo'rligida bo'g'iq, ya'ni yopiq ovozda terma qo'shiq ijro etib, ochiq ovozda doston jarayoniga ta'rif beradilar. Xorazm dostonchilik maktabi vakillarining ijrosida asosan musiqa yetakchilik qiladi. Xorazm baxshichilik maktabi vakillari cholg'u ansambli (tarkibida dutor, bulaman, g'ijjak (o'tmishda); hozir - tor, qo'shnay yoki bulaman, doira) jo'rligida ichki ovozda qo'shiq-ashula ijro etib dostonlarga ta'rif beradilar. Xorazm dostonchiligi repertuar tarkibi jihatidan ham o'ziga xos xususiyatga ega. Epik asarlarni talqin etishda jamoaviy ijrochilik yetakchilik qiladi. "Shirvoniy" (Xiva) va "Eroniy" (Mang'it) nomli ikkita yo'nalishga bo'linadigan ushbu maktab qadimgi ildizlarga ega, o'ziga xos repertuari, ansambllar tarkibi (Shirvoniy – tor, qo'shnay, doira; Eroniy – dutor va uch torli g'ijjak), uslub va lahja, yorqin va jonlantiruvchi qo'shiq, ashula va ohang (15tadan to 36 gacha) larga ega. Shirvoniy baxshichilik maktabining yetakchi namoyondasi Bola baxshi (Qurbonnazar) Abdullayev va uning bolalari (Norbek, Muhammad, Yetmishboy); Eroniy baxshichilik maktabi namoyondasi Xudoybergan Utegenov. Xorazmda ayollar ijrosida ham dostonlar va doston terma-qo'shiqlari aytilgan, ularni xalfa-dostonchi deb atashgan, jumladan, "Tohir va Zuhra" dostoni xalfalar orasida ommalashib ketgan. Dostonlar qo'l soz (rus diatonik garmoni) va doira jo'rligida ijro etilgan. [4].

Yuqorida keltirib o'tilgan ezgulikka chorlaydigan milliy qo'shiqlar yosh avlodni milliy qadriyatlarimizga sadoqat, toleriatlik ruhida tarbiyalashda, ularda vatanparvar, adolatli, mard, jasur bo'lishga undovchi dostonlarining, baxshichilik san'atining ham ahamiyati katta. Shuningdek, turli g'arb mamlakatlari ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarida tarqatilayotgan, milliy badiiy qadriyat va qarashlarimizga zid, "ommaviy maddaniyat"ni, odobsizlik va axloqsizlikni targ'ib etuvchi g'oyalarning yoshlarimiz ongiga salbiy ta'sir o'tkazishining oldini olishda, pop musiqa, rok musiqalarning mazmunini tushunib tushunmay tinglashlarni oldini olishda ham milliy qo'shiqlardan samarali foydalanish madaniyatini yoshlarimizga singdirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Alohida e'tirof etish joizki, milliy qo'shiqlar va pedagogikaning tarbiyaviy integratsiyasini amalga oshirish oliy ta'lim modernizatsiyasining ijtimoiy-falsafiy asosini tashkil qiladi. Shu bois milliy qo'shiqlar va pedagogika uyg'unligi asosida talabalarni millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash doirasidagi ijtimoiy pedagogik vazifalar quyidagi yo'nalishlarda keng ko'lamdagi ishlarni amalga oshirish talab etiladi:

-jamiyatda sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishda milliy xalq qo'shiqlardan foydalanishni ommalashtirish;

-o'zbek xalqining boy tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy-ma'rifiy va axloqiy merosi bilan bir qatorda milliy madaniyat va qo'shiqchilik ijrochisi namunalarni talabalarning ma'naviy-axloqiy mulkiga aylantirish, milliy san'atni anglatish maqsadini ustuvor yo'nalish sifatida amalga oshirish, san'at vositasida milliy g'oya va mafkurani aholining ongi hamda qalbiga

chuqur singdirish, uni xalqning ruhiy va ma'naviy kuch-qudrat manbaiga aylantirish;

-“Badiiy ma'rifat” ruknida milliy qo'shiqlar ijro etgan san'atkorlarning, buyuk ajdodlarimizning ibratli hayotini, Ustoz-shogirdlik an'alarini keng targ'ib etib borish, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar tahlili asosida jamiyatning har bir a'zosi qalbida milliy g'ururni kuchaytirish;

-aholinig turli tabaqalarida, xususan, yoshlarda milliy badiiy didni, faol estetik pozitsiyani shakllantirish, fidoyilik va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlash;

-milliy qo'shiqlar vositasida jamiyatda o'zaro insoniy munosabatlarni go'zallik qoidalari asosiga qurish, izzat-hurmat, mehr-muruvvat, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik fazilatlarini shakllantirish, bu borada milliy g'oya va ma'naviyat tamoyillari bilan uyg'un tizimli va uzluksiz targ'ibotni yo'lga qo'yish;

Xulosaqilib aytganda, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarni milliy qo'shiqlar asosida millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash, madaniy malakalarini hosil qilishlariga keng qamrovli imkoniyatlar yaratib berilishni ta'minlash, yoshlarning badiiy ehtiyojlarini takomillashtirish uchun ko'maklashish, ilmiy-ijodiy intilishlarini ro'yobga chiqarish, mamlakatimizda madaniyat va san'at sohalarida olib borilayotgan islohotlar mazmunini keng targ'ib etish orqali yoshlarning ma'naviy madaniyatini yuksaltirish, “ommaviy madaniyat” niqobi ostidagi tahdidlarning yoshlar hayotiga salbiy ta'sir o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik va ularda mustahkam mafkuraviy immunitetni kamol toptirishda Sharq mutafakkirlari merosi, pandnomalari, adabiyot va san'at namunalari, tarixiy, ilmiy, diniy qadriyat, an'ana va urf-odatlardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2 fevral 2022 yildagi PQ-112-sonli “Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” Qarori. <https://lex.uz/docs>

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги bosқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3907-сонли Қарори <https://lex.uz/docs>

3. Quronov M. Milliy tarbiya. – T.: “Ma'naviyat”, 2007. – 240 b.

4. Mustafayev Sh.N. Oliy ta'lim modernizatsiyasining artpedagogik asoslarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Samarqand – 2023

5. Ro'ziyeva D.N. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishning ilmiy pedagogik asoslari: Ped. fan. dokt. ...diss. – T., 2007. – 254 b.

6. Saparova G.A. Qoraqalpoq xalqi ma'naviy-diniy madaniyati rivojiga milliy o'zlikni anglashning ta'siri. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2019

7. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш. Тошкент – 2016

8. Киямов Н.С. Олий таълим муассасалари талабаларида мусикий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асосларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация

9. Кушакова Г.Э. Ёшларда толерантлик тафаккурини шакллантириш технологияси (олий таълим муассасалари мисолида) Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. Самарқанд – 2019

10. Zarina Karamatova. XX asr O'zbek she'riyatida marsiya janri.//“ O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligining ilmiy-metodik jurnali, 2022-yil, 6-son.

11. <file:///C:/Users/>.pdf

12. Oriental Art and Culture – Scientific-methodical journal (dsmi-qf.uz)

13. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/etnogenez-uz/>

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY VA INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH ORQALI INNOVATSION FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK YECHIMLARI

Xamidova Gulbahor

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda innovatsion fikrlash qobiliyati yuksak qadrlanadi. Innovatsion fikrlash faqat kattalar bilan cheklanmaydi; u maktabgacha yoshdagi bolalarda tarbiyalanishi mumkin va kerak. Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratib, ularda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik echimlarini o'rganadi. Unda innovatsion fikrlashning ahamiyati, ijodkorlik va intellektual rivojlanishning o'rnini, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy strategiyalar o'rganiladi.

Kalit so'zlar; Innovatsionkor, Ijodkorlik bolalar, maktabgacha fikrlash, Erta bolalik davridagi ta'lim, Divergent fikrlash, Muammoni hal qilish ko'riq rivojlanishi, Tanqidiy fikrlash

PEDAGOGICAL SOLUTIONS FOR THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING THROUGH THE DEVELOPMENT OF CREATIVE AND INTELLECTUAL ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN

Xamidova Gulbahor

Teacher of Jizzakh state pedagogical university

Abstract: In today's rapidly evolving world, the ability to think innovatively is highly valued. Innovative thinking is not limited to adulthood; it can and should be nurtured in preschool children. This article explores pedagogical solutions for fostering innovative thinking in preschool children by focusing on the development of their creative and intellectual abilities. It delves into the importance of innovative thinking, the role of creativity and intellectual development, and practical strategies for educators and parents.

Keywords; Innovative Thinking, Creativity, Intellectual Development, Preschoolers, Early Childhood Education, Divergent Thinking, Problem Solving Skills, Critical Thinking

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ИННОВАЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Хамидова Гульбахор

Преподаватель Джизакского государственного педагогического университета

Аннотация: В современном быстро развивающемся мире высоко ценится способность к инновационному мышлению. Инновационное мышление не ограничивается взрослой жизнью; его можно и нужно воспитывать у детей дошкольного возраста. В данной статье исследуются педагогические решения по воспитанию инновационного мышления у детей дошкольного возраста путем сосредоточения внимания на развитии их творческих и интеллектуальных способностей. В нем рассматривается важность инновационного мышления, роль творчества и интеллектуального развития, а также практические стратегии для педагогов и родителей.

Ключевые слова; Инновационное мышление, Креативность, Интеллектуальное развитие, Дошкольники, Дошкольное образование, Дивергентное мышление, Навыки решения проблем, Критическое мышление.

Kirish. Bugungi shiddat bilan o'zgarib borayotgan va tobora murakkablashib borayotgan dunyoda innovatsion tafakkurni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Innovatsion fikrlash qobiliyati endi hashamat emas; bu biz bolalarimizga yoshligidanoq singdirishimiz kerak bo'lgan

asosiy mahoratdir. Jamiyat atrof-muhitning barqarorligidan tortib texnologik taraqqiyotgacha bo'lgan qator global muammolarga duch kelgan ekan, jamiyatimizning eng yosh a'zolarida innovatsion fikrlashni rivojlantirish muhim maqsadga aylanadi.

Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv va hissiy rivojlanishning muhim bosqichida bo'ladi. Ular tug'ma qiziquvchanlik tuyg'usi va cheksiz tasavvurga ega bo'lib, bu davrni innovatsion fikrlashni rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi. Ushbu maqolada biz ularning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratib, innovatsion fikrlashni rivojlantirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan pedagogik echimlarni o'rganamiz. Ushbu tanqidiy poydevor nafaqat har bir bolaga foyda keltiradi, balki jamiyatimiz va butun dunyo kelajagiga doimiy ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsion fikrlash va uning ahamiyati:

Ko'pincha yangi g'oyalar, yechimlar va istiqbollarni yaratish qobiliyati sifatida qaraladigan innovatsion fikrlash zamonaviy hayotning turli jabhalarida muvaffaqiyatning o'ziga xos belgisiga aylandi. Bu ijodkorlik va muammolarni hal qilishning an'anaviy ta'riflaridan tashqari, moslashuvchanlik, chidamlilik va belgilangan me'yorlarga qarshi chiqishga tayyorlikni o'z ichiga oladi. Texnologiyaning jadal rivojlanishi, misli ko'rilmagan global muammolar va sanoatning doimiy evolyutsiyasi bilan ajralib turadigan dunyoda innovatsion fikrlash taraqqiyot, raqobatbardoshlik va kelajakni boshqarish va shakllantirish qobiliyatining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Innovatsiyalar faqat kattalar yoki maxsus sohalar bilan cheklanmaydi. Bu fazilat bola rivojlanishining dastlabki bosqichlaridanoq tarbiyalanishi mumkin va kerak. Odatda uch yoshdan besh yoshgacha bo'lgan maktabgacha yoshdagi davr bolaning kognitiv, hissiy va ijtimoiy rivojlanishidagi hal qiluvchi bosqichdir. Ushbu shakllanish davrida bolalar tabiiy ravishda izlanishga, tajriba qilishga va tasavvur qilishga moyil bo'ladi. Aynan shu imkoniyatlar oynasida biz innovatsion fikrlash uchun asos yaratishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati akademik va martaba muvaffaqiyatidan tashqarida. Bu ularni doimiy o'zgaruvchan dunyoga moslashish, muammolarga ijodkorlik va qat'iyat bilan yondashish hamda jamiyatga mazmunli hissa qo'shish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va fikrlash tarzi bilan qurollantiradi. Aslini olganda, dastlabki yillarda ekilgan innovatsiyalar urug'lari bolaning butun hayotining yo'nalishiga ta'sir etib, ularni topqir, moslashuvchan va oldinga fikrlaydigan shaxs bo'lib yetishish yo'liga solishi mumkin.

Ushbu tadqiqotni chuqurroq o'rganar ekanmiz, biz innovatsion fikrlashning muhim tarkibiy qismlarini, ijodkorlik va intellektual rivojlanishning muhim rolini, shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarda ushbu muhim ko'nikmalarni tarbiyalash uchun o'qituvchilar va ota-onalar uchun mavjud bo'lgan amaliy strategiyalar va pedagogik yechimlarni ko'rib chiqamiz. Dastlabki yillarda innovatsion fikrlash kuchini anglash va undan unumli foydalanish orqali biz yosh avlodimizning salohiyatini ochib, ularni ijodkorlik, moslashuvchanlik va doimiy o'zgarishlar bilan ajralib turadigan dunyoda rivojlanish qobiliyati bilan boyitilgan kelajak sari yo'lga qo'yishimiz mumkin.

Ijodkorlik innovatsion fikrlashning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, inson faoliyatining turli sohalarida taraqqiyotga olib keladigan yangi g'oyalar va yechimlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirish kontekstida ijodkorlikning rolini tushunish muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalar tabiatan ajoyib ijodkorlikka ega, bu ko'pincha ularning cheksiz tasavvurida, o'yinga bo'lgan ishtiyoqida va o'z fikr va g'oyalarni cheksiz ifodalashda namoyon bo'ladi[3].

Tasavvur va g'oyalarni yaratish: Ijodkorlik tasavvur kuchi bilan chambarchas bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalar muqobil dunyolar, stsenariylar va imkoniyatlarni ajoyib osonlik bilan tasavvur qilish qobiliyatiga ega. Ularni hikoya qilish, rasm chizish yoki xayoliy o'yin kabi mashg'ulotlar orqali o'z tasavvurlarini jalb qilishga undash ularning ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirishi mumkin. Ushbu xayoliy mashqlar innovatsion g'oyalarni shakllantirish va hikoya qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun dastlabki platformani taqdim etadi.

Divergent fikrlash: Ijodkorlik turli xil fikrlashni o'z ichiga oladi, bu bitta muammoga

bir nechta echimlarni ishlab chiqarish qobiliyatidir. Yagona «to'g'ri» javobni qidiradigan konvergent fikrlashdan farqli o'laroq, divergent fikrlash ko'plab mumkin bo'lgan javoblarni o'rganishga undaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ochiq savollarni o'rganishga va aqliy hujum mashg'ulotlariga jalb qilish innovatsiyalar bilan ajralmas bo'lgan ijodiy fikrlashning ushbu muhim jihatini tarbiyalaydi[2].

Tavakkalchilik va tajriba: Ijodkorlik ko'pincha tavakkal qilish va tajriba o'tkazish nafaqat toqat qilinadigan, balki faol ravishda rag'batlantiriladigan muhitda rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tabiatan o'z atrofini o'rganishga va tajriba qilishga moyildirlar. Bu tug'ma qiziqish va tavakkal qilishga tayyorlik o'qituvchilar va ota-onalar tomonidan ijodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilishi mumkin. Bu maktabgacha yoshdagi bolalarni tashabbuskorlikka, yangi g'oyalarni sinab ko'rishga va ularning tajribasidan o'rganishga undaydi, bularning barchasi ijodiy fikrlashning muhim jihatlari hisoblanadi[1].

Badiiy ifoda: rasm chizish, rasm chizish va haykaltaroshlik kabi badiiy faoliyat maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin. Ushbu tadbirlar o'z-o'zini ifoda etish vositasini taklif qiladi va bolalarni qutidan tashqarida o'ylashga undaydi, chunki qat'iy qoidalar yoki oldindan belgilangan natijalar yo'q. Badiiy ifoda bilan shug'ullanish erkinlik va o'ziga ishonch hissini uyg'otadi, bolalarga o'z fikrlari va his-tuyg'ularini o'ziga xos va ijodiy tarzda ifodalash imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'ziga xos ijodkorligini tarbiyalash va ularga xayoliy izlanishlar uchun imkoniyatlar yaratish orqali biz innovatsion fikrlash uchun mustahkam poydevor yaratishimiz mumkin. Ushbu dastlabki tajribalar bolalarda ijodkorlikni muammolarni hal qilish, o'zgarishlarga moslashish va o'z jamoalariga hissa qo'shish vositasi sifatida qadrlaydigan fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu maqolani batafsil o'rganar ekanmiz, maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirish, ijodiy yechimlar va transformatsion g'oyalarga boy kelajak uchun zamin yaratish uchun ushbu ijodiy qobiliyatlarni intellektual rivojlanish bilan qanday birlashtirish mumkinligini o'rganamiz.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishda intellektual rivojlanish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ijodkorlik tasavvurni uyg'otadi va yangi g'oyalarni yaratsa, intellektual rivojlanish bolalarni ushbu ijodiy g'oyalardan foydalanish va amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kognitiv ko'nikmalar va aqliy vositalar bilan qurollantiradi. Intellektual rivojlanish va innovatsiyalar o'rtasidagi bog'liqlik murakkab va har ikki jihatni tarbiyalash erda bolalik ta'limiga har tomonlama yondashish uchun juda muhimdir.

Muammolarni hal qilish ko'nikmalari: Innovatsiyaning markazida murakkab muammolarni hal qilish qobiliyati yotadi. Intellektual rivojlanish muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish va echimlarni ishlab chiqish qobiliyatini o'z ichiga olgan muammolarni hal qilish ko'nikmalarining o'sishini o'z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoshga mos jumboqlar, qiyinchiliklar va muammolarni hal qilish qobiliyatini rag'batlantiradigan harakatlar bilan tanishtirish mumkin. Analitik fikrlashga erda ta'sir qilish kelajakda innovatsion muammolarni hal qilish uchun asos yaratadi[4].

Tanqidiy fikrlash: Tanqidiy fikrlash ma'lumotni baholash, turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish va asosli qarorlar qabul qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni munozaralarga jalb qilish, ochiq savollar berish, ularni o'z fikr va mulohazalarini bildirishga undash orqali o'qituvchilar va ota-onalar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishlari mumkin. Bu ko'nikma innovatsiyalar uchun ajralmas hisoblanadi, chunki u odamlarga o'zlarining ijodiy g'oyalari salohiyatini baholash va yaxshi ma'lumotga ega tanlov qilish imkonini beradi[5].

Naqshlarni aniqlash: Intellektual rivojlanish ma'lumotlarning o'xshashliklari, farqlari va tendentsiyalarini tan olish uchun juda muhim bo'lgan naqshni aniqlash ko'nikmalarini oshirishni o'z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar naqshlarni aniqlash va bog'lash uchun ularni qiyinlashtiradigan faoliyat va o'yinlarga duch kelishi mumkin. Bu mahorat innovatsion fikrlash uchun bebahodir, chunki u bolalarga bir-biriga bog'liq bo'lmagan g'oyalarni va tushunchalar o'rtasida aloqa o'rnatishga yordam beradi.

Muloqot va tilni rivojlantirish: Samarali muloqot innovatsiyalarning asosidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishi til ko'nikmalarining o'sishini o'z ichiga oladi,

bu ularga o'z fikrlarini, g'oyalarini va echimlarini ifodalash imkonini beradi. Bolalarni munozaralar, hikoyalar va hamkorlikdagi faoliyatga jalb qilish ularning ijodiy g'oyalarini etkazish va boshqalar bilan mazmunli muloqot qilish qobiliyatini oshiradi.

Ilmiy izlanish: maktabgacha yoshdagi bolalarni amaliy tajribalar va kuzatishlar orqali asosiy ilmiy tushunchalar bilan tanishtirish ularning intellektual rivojlanishini rag'batlantirishi mumkin. Ilmiy ta'lim qiziquvchanlikni, ilmiy usulni va dalillarga asoslangan fikrlashni qadrlashni rivojlantiradi, bularning barchasi innovatsion fikrlash uchun tegishli.

Ijodkorlik va intellektual rivojlanish o'rtasidagi sinergiya yangilik sehrining sodir bo'ladigan joyidir. Ijodiy fikrlash yangi g'oyalarni yaratadi va intellektual rivojlanish ushbu g'oyalarni takomillashtirish, sinab ko'rish va amalga oshirish vositalarini taqdim etadi. Maktabgacha tarbiyachilar va ota-onalar kognitiv rivojlanishning ushbu ikki jihati o'rtasida muvozanatni saqlashga harakat qilishlari kerak, innovatsiyalar uchun zarur bo'lgan tahliliy va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirgan holda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradigan o'quv muhitini yaratishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, ularning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini tarbiyalashni o'z ichiga oladi. Biz tobora murakkab va tez o'zgarib borayotgan dunyoda harakatlanar ekanmiz, yoshlikdan innovatsion fikrlashni rivojlantirishning ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Maktabgacha yoshda ijodkorlik va intellektual rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratib, biz bolalarni moslashish, muammolarni hal qilish va innovatsiyalar va o'zgarishlar bilan ajralib turadigan dunyoga hissa qo'shish uchun zarur bo'lgan muhim ko'nikmalar va fikrlash tarzi bilan jihozlaymiz.

Ushbu maqola davomida biz ijodkorlikning tasavvurni uyg'otish, yangi g'oyalarni yaratish va turlicha fikrlashni targ'ib qilishdagi muhim rolini o'rganib chiqdik. Ijodkorlik innovatsion fikrlash manbai bo'lib, uni tasavvur, tavakkalchilik va badiiy ifodani rag'batlantiradigan faoliyatlar orqali rivojlantirish mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar tabiiy ravishda bu ijodiy harakatlarga moyil bo'lib, bu davrni ularning rivojlanishi uchun ideal qiladi[6].

Shuningdek, biz bolalarga o'zlarining ijodiy g'oyalarini qo'llash va amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kognitiv vositalarni taqdim etadigan intellektual rivojlanishning muhimligini ta'kidladik. Intellektual o'sish muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash, namunalarni tan olish va samarali muloqotni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalar ijodiy tushunchalarni baholash, takomillashtirish va muloqot qilish, natijada innovatsion fikrlashni rivojlantirish uchun zarurdir.

Amaliy pedagogik yechimlar bo'limida biz maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlik va intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun o'qituvchilar va ota-onalar uchun strategiyalarni o'rganib chiqdik. Ushbu yechimlar turlicha fikrlashni rag'batlantirish, o'yinga asoslangan ta'limni rivojlantirish, o'sish tafakkurini rivojlantirish, rag'batlantiruvchi muhitni ta'minlash va hamkorlikda o'rganishni rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiyalarni ta'lim va uy sharoitlariga integratsiyalash orqali biz innovatsion fikrlashning rivojlanishi uchun qo'llab-quvvatlovchi kontekst yaratishimiz mumkin.

Xulosa.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan sayohatda ota-onalarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar rag'batlantiruvchi faoliyatga jalb qilish, qiziquvchanlikni rag'batlantirish, izlanish va tajribalar uchun qulay muhit yaratish orqali ijodkorlik va intellektual rivojlanishni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Kengroq nuqtai nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirish nafaqat shaxsiy rivojlanish masalasi, balki jamiyatimiz va dunyo kelajagiga jamoaviy sarmoyadir. Ushbu shakllanish yillarida ekilgan innovatsiyalar urug'lari dunyoni shakllantiradigan va uning muammolarini ijodiy va o'zgaruvchan usullar bilan hal qiladigan topqir, moslashuvchan va oldinga fikrlaydigan shaxslar avlodiga yo'l ochishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda innovatsion fikrlashni shakllantirish uchun pedagogik echimlarni o'rganish va amalga oshirishda davom etar ekanmiz, biz nafaqat ularning shaxsiy salohiyatini oshiramiz, balki yanada innovatsion, bardoshli va moslashuvchan jamiyat evolyutsiyasiga hissa qo'shamiz. Bizning eng yosh a'zolarimizning ijodiy va intellektual

rivojlanishiga sarmoya kiritilishi innovatsiyalar va taraqqiyot kelajagiga sarmoyadir.

Foydalanilgan adabiyotlar;

1. Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context: Update to the social psychology of creativity*. Westview Press.
2. Cropley, A. J. (2006). In praise of convergent thinking. *Creativity Research Journal*, 18(3), 391-404.
3. Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135-168.
4. Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books.
5. Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.
6. Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, computers, and powerful ideas*. Basic Books.

URASH MASHG'ULOTLARIDA TALABA (O'G'IL BOLA)LARNING JISMONIY TAYYORGARLIGI DINAMIKASI

Xasanov Ilyos To'ychiyevich

Termiz davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada kurash sport turi bilan shug'illanuvchi talaba yoshlarning o'ziga xos baholash mezonlariga muvofiq, umumjismoniy va maxsus jismoniy tayyorgarliklaridagi ko'rsatkichlarini aniqlash bo'yicha sinov mashqlar hamda texnik va taktik tayyorgarliklarini ko'rsatadigan kurash usullarini bajarishdagi ko'rsatgan natijalari olindi va mezonda belgilangan tartibda ko'rsatilgan natijalariga mos ravishda baholanganligi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: umumiy jismoniy tayyorgarlik, texnika, taktika, tezlik, kuch, chaqqonlik, chidamlilik, eglovchanlik, jismoniy sifatlar.

ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СТУДЕНТА (МАЛЬЧИКА) НА ЗАНЯТИЯХ ПО БОРЬБЕ

Хасанов Илёс Туйчиевич

Профессор факультета физической культуры Термезского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье рассматриваются специфические критерии оценки студенческой молодежи занимающиеся спортивной борьбой, результаты испытаний по определению показателей по физической и специально-физической подготовке, а также при выполнении приемов борьбы, показывающих техническую и тактическую готовность.

Были получены и оценены соответствующие результаты, указанными в критериях в установленном порядке.

Ключевые слова: общая физическая подготовка, техника, тактика, скорость, сила, ловкость, выносливость, гибкость, физические качества.

DYNAMICS OF PHYSICAL FITNESS OF STUDENTS (BOYS) IN WRESTLING TRAINING

Hasanov Ilyas Toychiyevich

Professor of the Faculty of Physical Culture of Termiz State Pedagogical Institute

Abstract: In this article, in accordance with the specific evaluation criteria, the student engaged in the sport of wrestling, the results of testing exercises to determine the performance of general and special physical training, as well as the results of wrestling methods that show their technical and tactical training. received and is shown to be evaluated in accordance with the results specified in the criteria.

Key words: general fitness, technique, tactics, speed, strength, agility, endurance, flexibility, physical qualities.

Kirish. Dunyodagi barcha sport turlari shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda milliy sport turimiz deb e'tirof etilayotgan kurash sport turi ham misli ko'rilmagan darajada ommalashib bormoqda. Kurash musobaqalari ko'plab xalq bayramlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun aholini jismoniy tarbiya va sport bilan doimiy tarzda shug'ullanishga jalb qilishdagi asosiy vazifalaridan biri kurash sport turlarini rivojlantirish hisoblanadi.

Bugungi kunda respublikamizda kurash milliy sport turining rivojlan-tirish va ommaviylashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-oktabrdagi PQ-3306-sonli "Kurash" milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 2018-yil 5-martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5368-sonli Farmoni hamda shu sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Ishning maqsadi - Kurash mashg'ulotlari samaradorligini oshirish va sport turi

texnik harakatlarini o'zlashtirishda raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

dastlabki o'rgatish bosqichida shug'ullanuvchi oliy ta'lim muassasalari talabalarining tanlangan sport turi texnik harakatlarini oqilona shakllantirish metodikasini takomillashtirish; jismoniy tarbiyaga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalari talabalariga kurashning texnik harakatlarini o'rgatishda raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali dastlabki o'rgatishda ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tajribada tekshirish.

Tadqiqotni tashkillashtirish: tadqiqotlarda Termiz shahridagi Termiz davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi, Termiz davlat universiteti Sport faoliyati va boshqaruvi fakultetining Sport faoliyati "Kurash" ta'lim yo'nalishi, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Jismoniy madaniyat va Aniq fanlar fakulteti Sport faoliyati "Kurash" ta'lim yo'nalishi, Buxoro davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishlarida kurash sport turi bilan shug'ullanuvchi 53 nafar talabalar

O'tkazilgan tadqiqot natijalari tahlili:

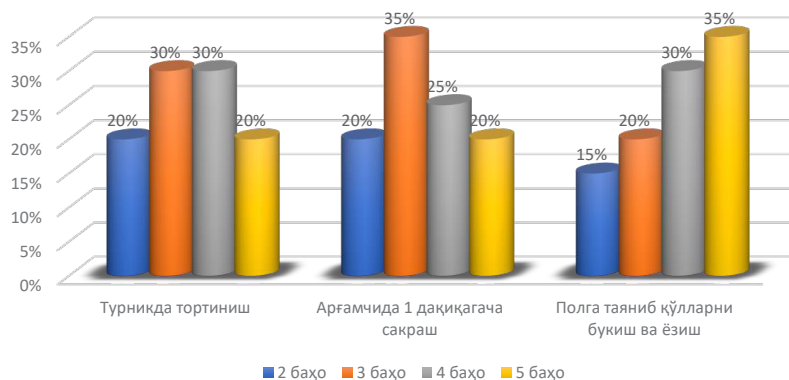
Mamlakatimizdagi olimlar hamda xorijlik yetuk olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot ishlarini ilmiy-uslubiy jihatlarini tahlil qilish natijalari shundan dalolat beradiki, Oliy ta'lim muassasalarida tahsil oluvchi talaba yoshlarning jismoniy tarbiyasi va kurash sport turi bo'yicha tashkil etiladigan sport mashg'ulotlari borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, K.T.Yusupov, J.T.Toshpo'latov, J.M.Nurshin, A.R.Taymuratov, F.A.Kerimov, N.A.Tastanov T.S.Usmanxodjayev, va boshqalarning ilmiy ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Talaba yoshlarning kurash sport turidagi jismoniy tayyorgarliklari bo'yicha tahlil qilish hamda ularga, jismoniy va texnik-taktik tayyorgarlik jarayonlari bo'yicha ilmiy nazariyasi va uslubiy ilar olib borgan V.V.Nelubin, I.R.Rasulov, M.M.Bogen, R.A.Piloyan, L.S.Vigotskiy, L.P.Matveyev, V.V. Davidov, O.A.Sirotin, A.M.Kuzmin, N.G.Ozolin singari olimlar hamda; yakka kurashchilardagi harakat ko'nikmalarini shakllantirish konsepsiyasining asoschilaridan bo'lgan K.T.Yusupov, R.D.Xalmuxamedov, A.A.Karelin kabi olimlar tomonidan yaratilgan fundamental adabiyotlar bu tadqiqotd ishida atroflicha o'rganilgan.

Mamlakatimizda olimpiya sport turlari ustuvor, istiqbolli va rivojlanayotgan turlarga ajratilib, ushbu sport turlarini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ko'rilmogda. Keyingi davrlarda kurash sport turi bo'yicha O'zbekiston milliy terma jamoasi yirik xalqaro sport musobaqalarida muvaffaqiyatli ishtirok etib kelmoqda. Kurash sport turi mamlakatimizda milliy sport turlari sifatida alohida e'tibor qaratilib kurash sport turini rivojlantirish borasida davlatimiz va hukumatimiz tomonidan bir qator chora tadbirlar amalga oshirilib kelayotganligi sababli bugungi kunga kelib kurash sport turiga yoshlarning qiziqishlari, ayniqsa maktab, professional ta'lim yoshidagilar va oliy ta'lim talaba yoshlari yoshidagi o'g'il qizlarning dars jarayonlaridan tashqari vaqtlarda ham kurash sport turi bilan muntazam ravishda mashg'ulotlarda qatnashishlari kuzatib kelinmoqda. Talaba yoshlarimiz orasidan iqtidorli sportchi o'g'il-qizlarimizni kelgusida yuqori natijalarni qayd etib mamlakatimiz sharafini munosib himoya qilishlari hamda jismonan sog'lom va barkamol bo'lib yuqori natijalarga erishishlari uchun ularning mashg'ulot jarayonlari davomida jismoniy yuklamalarning qay darajada to'g'ri berilayotgani va ulardagi jismoniy ko'rsatkichlar dinamikasini aniqlash uchun Oliy o'quv yurtlarida tahsil olib kelayotga o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlar tanlab olindi. Ulardan davlat ta'lim standartlari va malka talabalarida ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarni aniqlash nazorat-sinov mashqlari olindi. Dastlab o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadida baland turnikda tortilish nazorat-sinov mashqi o'tkazildi. Ushbu nazorat sinovi davomida o'g'il bolalarning 20 % da kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada ekanligi aniqlandi va baholash mezonlari asosida "2" baho bilan qayd etildi. Talabalarining 30 % da esa "qoniqarli" natijalar qayd etildi va "3" baho bilan baholanib, kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari past darajada ekanligi aniqlandi. Nazorat sinovi davomida talaba (o'g'il bola)larining 30 % da "yaxshi" natijalar qayd etilib, baholash mezonlariga ko'ra "4" baho bilan baholandi va 20 % o'g'il bolalarning kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari "a'lo" baho bilan baholanib, ushbu nazorat sinovi amaliyoti yakunlandi. Olingan natijalarning 50 % da o'g'il bolalardan iborat talaba

yoshlarning kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari past darajada ekanligi aniqlandi (1- rasmga qarang).

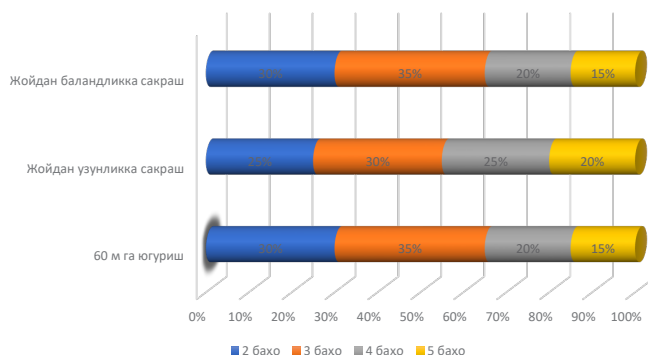
Navbatdagi jismoniy tayyorgarlik darajalarini aniqlash uchun o'tkazilgan tadqiqot ishida o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarda arg'amchida 1 daqiqa davomida sakrash nazorat sinovi o'tkazildi. Arg'amchida 1 daqiqa davomida sakrash kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlashga moljallangan mashq hisoblanadi. Olingan natijalarga ko'ra talabalarning 20 % da kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu natija esa baholash mezonlari asosida "2" baho bilan baholanib, bu natijani qayd etgan talabalar nazorat sinov amaliyotidan o'ta olmaganligini anglatadi. Olib borilgan tadqiqotlar davomida "qoniqarli" natijalarni qayd etgan o'quvchilar 35 % ni tashkil etib, "3" baho bilan nazorat sinovidan o'tishdi. "Yaxshi" ko'rsatkichlarni qayd etgan o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlar esa 25 % ni va "a'lo" baholar bilan baholanib, yuqori ko'rsatkichlarni qayd etgan talabalar 20 % ni tashkil etdi. (1- rasmga qarang)

1-rasm. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari

Jismoniy tayyorgarlik darajalari qay darajada shakllanib kelayotgani navbatdagi nazorat-sinov mashqi orqali aniqlandi. Bu tanlangan nazorat sinov mashqi kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlash uchun ko'maklashuvchi amaliyotdir. Kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlash uchun polga tayangan holda qo'llarni bukish va yozish amaliy mashqi tanlab olindi. Ushbu nazorat-sinov mashqida o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 15 % da kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada deb topildi va "2" baho bilan baholandi. Talabalarning 20 % da esa bu ko'rsatkich natijalari "qoniqarli" ko'rinishda ekanligi aniqlandi hamda jismoniy sifati darajasini baholash mezonlariga asosan "3" baho bilan baholanib borildi. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 30 % "yaxshi" natijalarni qayd etishdi va baholash mezonlari asosida "4" baho bilan nazorat mashg'ulotini yakunlashgan bo'lsalar, kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari 35 % o'g'il bolalarda "a'lo" darajada ekanligini olingan nazorat sinovi natijalaridan aniqlandi va "5" baho bilan baholandi (1- rasmga qarang).

Joydan balandlikka sakrash, bu nazorat sinovi orqali kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari aniqlanadi va baholash mezonlariga asosan baholanib boriladi

2-rasm. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari

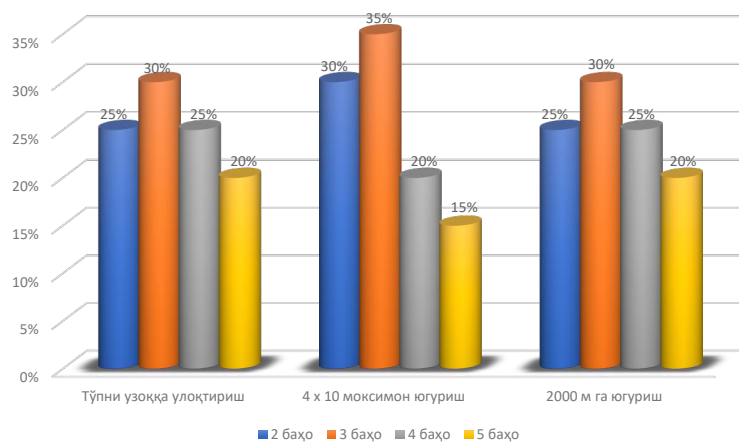
Nazorat sinovi jarayonida aniqlangan ko'rsatkichlar quyidagicha baholandi: unga ko'ra, 30 % talabalarda kuch jismoniy sifati "qoniqarsiz" ekanligi va 35 % talabalarda bu sifat "qoniqarli" darajada

shakllanayotganligi aniqlandi. O'z navbatida ushbu ko'rsatkichlar baholash mezonlariga asosan "2" va "3" baholar bilan qayd etildi. Nazorat sinovini 20 % talabalar "yaxshi" ko'rsatkichlar bilan topshirgan bo'lsa 15 % talabalar esa yuqori "a'lo" natijalar bilan yakunlashdi. Bu ko'rsatkichlar ham baholash mezonlariga ko'ra "4" va "5" baholar bilan baholanib borildi. Nazorat sinovi yakunida esa 60 % dan ortiq o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarda kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari pastligi aniqlandi (2- rasmga qarang).

Navbatdagi nazorat sinov mashqi yugurib kelib uzunlikka sakrash amaliy mashg'uloti bo'lib, ushbu mashq talaba yoshlarining tezkor-kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi. Joydan uzunlikka sakrash nazorat sinovida olingan natijalarga asosan o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 25 % da ushbu jismoniy sifat ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada ekanligi aniqlandi va baholash mezonlariga asosan "2" baho bilan qayd etildi. "Qoniqarli" natijani qayd etgan o'g'il bolalar 30 % ni tashkil etdi va "3" baho bilan baholandi. Talabalarning 25 % da tezkor-kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari "yaxshi" natija bilan bajarildi va "4" bahoga loyiq topildi. Ijobiy ko'rsatkichlar 20 % o'g'il bolalarda ham aniqlanib "5" baho bilan belgilandi. Ushbu nazorat sinovida olingan natijalar asosida umumiy hulosaga keladigan bo'lsak, o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning tezkor-kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari 55 % o'quvchilarda past darajada ekanligi aniqlandi va o'sib borish ko'rsatkichlari talab darajasida emasligi o'z isbotini topdi (2- rasmga qarang).

Jismoniy rivojlanish darajalarini aniqlashga yordam beruvchi nazorat mashqi 60 m ga yugurish amaliy sinovidan iborat bo'lib, ushbu berilgan jismoniy yuklama tezkorlik jismoniy sifati ko'rsatkichlarini aniqlashga xizmat qiladi. O'tkazilgan amaliy nazorat natijalariga ko'ra o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 30 % da tezkorlik jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada ekanligi aniqlandi va "2" baho bilan baholanishdi. "Qoniqarli" natijani qayd etgan talabalar 35 % ni tashkil etdilar hamda ular "3" baho bilan baholanib nazorat sinovini yakunlashdi. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 20 % belgilangan nazorat sinovini "yaxshi" ko'rsatkichlar bilan bajarishdi. Ularning natijalari "4" baho bilan baholandi. 15 % talabalarda bu ko'rsatkich "a'lo" darajada bajarildi va "5" bahoga loyiq topildi. Umumiy natija 65 % kurash to'garaklarida mashg'ulotda qatnashayotgan borayotgan talaba (o'g'il bola)larda tezkorlik jismoniy sifati ko'rsatkichlari past darajada ekanligi aniqlandi (2- rasmga qarang).

Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarining keyingi bosqichi to'pni uzoqqa uloqtirish orqali amalga oshirildi. 3-rasmda berilgan diagrammada to'pni uzoqqa uloqtirish nazorat sinovida o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlari qay darajada rivojlanib borish jarayonlari aks ettirilgan. Ushbu ko'rsatkich natijalariga ko'ra, talabalarning 25 % da kuch jismoniy sifati ko'rsatkichlarining "qoniqarsiz" darajada ekanligi aniqlandi, ushbu ko'rsatkich natijalari "2" baho bilan baholandi. To'pni berilgan masofaga qoniqarli darajada uloqtira olgan o'quvchilar 30 % ni tashkil etib baholash mezonlariga ko'ra "3" baho bilan berilgan nazorat me'yorini bajarishdi. "Yaxshi" ko'rsatkichlarni qayd etgan talaba (o'g'il bola)lar 25 % ni tashkil etdi hamda "4" baho bilan qayd etildi. Yuqori natijalar esa 20 % talaba (o'g'il bola)larda ijobiy deb topildi va "5" baho bilan belgilab borildi. Yakuniy xulosa 50 % dan ortiq talabalarning kuch jismoniy sifati darajalari pastligi aniqlandi (3- rasmga qarang).

3-rasm. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari

Tezkorlik jismoniy sifati ko'rsatkichlari 4x10 m.ga mokisimon yugurish amaliy

mashg'ulotida yanada aniqroq baholanadi. Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari ushbu berilgan mashg'ulot davomida o'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning funksional holatlarini inobatga olgan holda shakllanib borishi va tezkorlik jismoniy sifatining shakllanib borishi aniqlandi. Natijalarga ko'ra, talabalarning 30 % belgilangan topshiriqni bajara olishmadi va nazorat sinovidan "2" baho bilan yiqilishdi. 35 % talabalar esa "qoniqarli" natijalar bilan "3" bahoga nazorat sinovini topshirishdi. Past ko'rsatkichlarni hisoblaganda talaba (o'g'il bola)larning 65 % da tezkorlik jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada ekanligi aniqlandi. Jismoniy sifat ko'rsatkichlarining 20 % ni "yaxshi" natijalar bilan bajargan talabalar "4" baho bilan baholandilar va yana 15 % talaba (o'g'il bola)larda ushbu ko'rsatkich "5" baho bilan "a'lo" darajada baholandi (3- rasmga qarang).

Chidamlilik jismoniy sifati ko'rsatkichlari 2000 m ga yugurish amaliyoti orqali aniqlanadi va talaba (o'g'il bola)larning tayyorgarlik darajasi ham, o'z navbatida, baholash mezonlari asosida munosib baholanib boriladi. 2000 m masofaga yugurishda talaba (o'g'il bola)lardan kuch, tezkorlik va ayniqsa chidamlilik jismoniy sifati ko'rsatkichlari ko'proq talab qilinadi. Agar talaba (o'g'il bola)larning mashg'ulot jarayonlarida olgan ko'nikma va jismoniy yuklamalari noo'rin berilgan bo'lsa, talaba (o'g'il bola)larda ushbu jismoniy sifat ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" darajada bo'ladi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, talaba (o'g'il bola)larning 25% da belgilangan masofani o'z vaqtida bosib o'ta olishmadi va "qoniqarsiz" natija bilan nazorat sinovini yakunlashdi. Talaba (o'g'il bola)larning 30% da esa chidamlilik jismoniy sifati ko'rsatkichlari "qoniqarli" darajada ekanligi aniqlandi va baholash mezonlariga asosan "3" baho bilan nazorat sinovidan o'tishdi. O'g'il bolalardan iborat talaba yoshlarning 25% da samarali natijalar qayd etildi hamda ushbu natijalar "4" baho bilan baholandi. Nazorat sinovini "5" baho bilan topshirgan talabalar 20 % ni tashkil etdi. Jismoniy tayyorgarlik darajalari turli nazorat me'yorlarida turlicha natijalarni ko'rsatmoqda.

Kurash sport turining mashg'ulotlarida yuqori shiddatli yuklamalarni qo'llash o'sib kelayotgan yosh organizmniki o'ta charchashga bo'lgan extimolini oshiradi. Mashg'ulot davomida talaba yoshlarga yuklamalar hajmini kamaytirish umumiy jismoniy tayyorgarlikning pasayishiga olib keladi va sportchi organizmining mashg'ulot yuklamalariga yuqori moslashuvchanligini oshirish esa yangi sport formasi rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Talaba (o'g'il bola)larning mashg'ulot jarayonlariga individual yondashuv ularning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

X U L O S A. Talaba yoshlarda tashkil etiladigan kurash mashg'ulotlari samaradorligini oshirish va kurash sport turining texnik harakatlarini o'zlashtirishlarida raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasini takomillashtirish uchun mashg'ulot dasturlarini tubdan islox qilish zarurati borligi ma'lum bo'ldi;

Talabalar uchun tashkil etiladigan kurash va uni o'qitish uslubiyoti fan dasturlari va to'garaklarining mashg'ulot rejalariga, umumiy jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, texnik-taktik tayyorgarlik va individual tayyorgarliklarning yaxshilanishiga yordamlashuvchi yangi metod va metodikalarni rivojlangan davlatlardagi kurash turlari tajribasini o'rganib chiqib, yangicha yondashuv dasturini ishlab chiqish va amalyotga tadbiq qilish zarur;

Kelgusida talaba yoshlar orasidan kurash sport turi bo'yicha milliy terma jamoa tarkibiga kiritiladigan sportchilar zaxirasini baytish maqsadida, talaba yoshlar orasida kurash sport musobaqalari sonini oshirish va yuqori saviyli musobaqalarni tashkillashtirish zarurati bor.

Oliy o'quv yurtlarida tashkil etilayotgan kurash sport turi to'garaklarining moddiy texnik bazasini yaxshilash orqali, kurash sport turi bilan shug'ullanuvchi sportchilarning, umumiy jismoniy, maxsus jismoniy, hamda texnik va taktik tayyorgarligini yaxshilashga erishish;

Kurashchi talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajalari va kurash sport turining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ularning baholash mezonlariga muvofiq, umumiy tayyorgarliklari va ko'rsatkichlarini aniqlash bo'yicha sinov mashqlari qatoriga kiritilgan barcha harakatlarni aniq bajara olish natijalari olindi va mezonda belgilangan tartibda ko'rsatilgan natijalariga mos ravishda baholandilar.

Qo'lga kiritilgan natijalar asosida kurashchi talabalarning umumiy jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik hamda texnik va taktik tayyorgarlik darajalarini yaxshilash bo'yicha kerakli taklif va tavfsiyalar ishlab chiqilib xulosalar ishlab chiqildi.

Oliy o‘quv yurtlarida tashkil etilgan kurash va uni o‘qitish uslubiyoti fani va kurash sport to‘garaklarida shug‘ullanuvchi talabalarining umumiy jismoniy, maxsus jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligini yaxshilashga yordamlashuvchi yangi metod va metodikalarni ishlab chiqish va amalyotga tadbiq qilish zarur;

Rivojlangan davlatlarning kurash (dzyudo, sambo va x.k.) turlari bo‘yicha ularning tajribasini o‘rganib kurashchi talaba yoshlarning mashg‘ulot dasturlariga, kerakli o‘zgarish va tuzatishlar kiritish kerakligi aniqlandi;

Oliy o‘quv yurtlarida tashkil etilgan kurash to‘garaklarning moddiy texnik bazasini yaxshilash orqali, shug‘ullanuvchi sportsilarning, umumiy jismoniy tayyorgarligini yaxshilashga erishishni taminlash zarurati borligi ma‘lum bo‘ldi;

Bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda kurash sport turi bo‘yicha milliy terma jamoamiz tarkibiga kirish imkoniyatiga ega talaba sportchilarimiz safini kengaytirish maqsadida, Oliy o‘quv yurtlarining talabalari o‘rtasida kurash sport turidan talabalar ishtirokidagi sport musobaqalar sonini yanada oshirish va bu musobaqalarni yuqori saviyada o‘tkazishni tashkillashtirish zarurati bor.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 oktyabrdagi “Kurash” milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3306-sonli Qarori lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5368-sonli Farmoni lex.uz
3. Абдулхаков М.Р., Трапезников А.А. – Боротся, чтобы побеждают! Спорт в твоей жизни. – М.: Просвещение, 1990г. – С.144
4. Абдиев А.Н. – Борба монография. Ташкент, 2004 г.
5. Абдуллаев Ш.А. – Эркин кураш. Тошкент, ахборот пресс 2017 й.
6. Алиев И.Б. – Кураш билан шуг‘уланувчи талабаларнинг машг‘улот юкламалари. Тошкент – 2012.
7. Астахов Л.М. – Новое в методике обучения технике борьбы// Спортивная борьба: Ежегодник. – М, 1976г. С.29-30
8. Арсланов Ш.А. – Кураш турлари мусобака коидалари. Тошкент, истиқбол 2016й.
9. Абдуллаев Ш.А. – Малакали спортчиларни тайёрлашнинг илмий – услубий асослари. Услубий қўлланма. Тошкент-2015й
10. Абдуллаев Ш.А. – Эркин кураш назарияси ва услубиёти. Ўқув – услубий қўлланма. Тошкент-2016й.25-26-Б.

OLIV TA'LIM MUASSASLARIDA TALABALARNING INNOVATSION MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Xojamuratov Ramil Ibraximovich

Berdax nomidagi QDU "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrasi o'qituvchisi p.f.f.d. (PhD).

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassaslarida talabalarning innovatsion madaniyatini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: lingvodidaktika, innovatsiya, kreativ, mezon, qadriyat, adaptiv, funksional, evristik, ijobiy-emotsional, analitik, refleksiv, pedagogik improvizatsiya, pedagogik sezgi, tasavvur.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ

Ходжамуратов Рамиль Ибрагимович

Каракалпакский Государственный Университет имени Бердаха Преподаватель кафедры «Английский язык и литература» к.п.н. (PhD).

Аннотация. В данной статье описаны лингводидактические основы развития инновационной культуры студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: лингводидактика, инновация, творческий, критерий, ценностный, адаптивный, функциональный, эвристический, положительно-эмоциональный, аналитический, рефлексивный, педагогическая импровизация, педагогическая интуиция, воображение.

LINGUODIDACTIC PRINCIPLES FOR THE DEVELOPMENT OF INNOVATION CULTURE OF STUDENTS IN UNIVERSITIES

Khojamuratov Ramil Ibrahimovich

Karakalpak State University named after Berdakh

Department of English Language and Literature, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. (PhD).

Annotation. This article describes the linguodidactic foundations for the development of innovative culture among students of higher educational institutions.

Key words: linguodidactics, innovation, creative, criterion, value, adaptive, functional, heuristic, positive-emotional, analytical, reflective, pedagogical improvisation, pedagogical intuition, imagination.

Oliy ta'lim va jamiyat rivojlanish sur'atlarini integratsiyalashda yangi metodikalardan foydalanishning didaktik tizimlarini takomillashtirish, talabalarda kreativ tafakkurni rivojlantirishning innovatsion texnologiyalari va modellarini ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etadi.

OTMda innovatsion madaniyatni rivojlantirish, ta'lim va tarbiya jarayonida intilish zarur bo'lgan rivojlanuvchi, o'zini o'zi anglaydigan shaxs modelini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq. Kasbiy pedagogik madaniyat mezonlari madaniyatni tizimli tushunish, uning tarkibiy va funksional tarkibiy qismlarini ajratish, madaniyatni o'qituvchi shaxsini kasbiy va ijodiy o'z-o'zini anglash davomidagi pedagogik qadriyatlarni va texnologiyalarni ijodiy o'zlashtirish, yaratish jarayoni va natijalari sifatida talqin qilish asosida aniqlanadi. Ingliz tilini o'rganish jarayonida talabalarning innovatsion madaniyatini rivojlantirishning to'rtta darajasi mavjud: adaptiv, reproduktiv, evristik, ijodiy (kreativ) [1].

Innovatsion madaniyatning adaptiv darajasi o'qituvchining ingliz tilini o'qitishida pedagogik voqelikka nisbatan beqaror munosabati bilan tavsiflanadi. Pedagogik faoliyatning maqsadlari va vazifalari o'qituvchi tomonidan umumiy ma'noda belgilanadi. O'qituvchi psixologik-pedagogik bilimlarga befarq, bilimlar tizimi mavjud emas va bilimlarni aniq pedagogik vaziyatlarda ishlatishga tayyor emas. Kasbiy va pedagogik faoliyat kreativ

g'oyalarsiz, ilgari ishlab chiqilgan chizma bo'yicha quriladi. Ushbu darajadagi o'qituvchilar innovatsion takomillashtirish nuqtai nazaridan faollik ko'rsatmaydi, zarur bo'lgandagina malaka oshiradi yoki umuman rad etadi.

Reproduktiv daraja pedagogik voqelikka nisbatan barqaror qadriyatli munosabati tendensiyasini nazarda tutadi: o'qituvchi innovatsion madaniyat rolini yuksak baholaydi, ingliz tilini o'rganish davomida pedagogik jarayon ishtirokchilari o'rtasida sub'ektiv munosabatlar o'rnatishga intiladi, unga pedagogik faoliyatidan qoniqish darajasining yuqori ko'rsatkichi xosdir. Innovatsion madaniyat rivojlanishining ushbu darajasida o'qituvchi tomonidan maqsadlarni belgilash va kasbiy harakatlarni rejalashtirish bilan bog'liq bo'lgan konstruktiv va prognozli vazifalar muvaffaqiyatli hal qilinadi. Ijodiy faoliyat ishlab chiqarish faoliyati bilan cheklanadi, ammo standart pedagogik vaziyatlarda yangi yechimlarni izlash elementlari paydo bo'la boshlaydi. Ehtiyojlar, qiziqishlar va mayllarning pedagogik yo'nalishi shakllanadi. O'qituvchi malaka oshirish zarurligini anglaydi.

Innovatsion madaniyat namoyon bo'lishining evristik darajasi ko'proq maqsadga yo'naltirilganligi, kasbiy faoliyat usullari va vositalarining barqarorligi bilan tavsiflanadi. Innovatsion madaniyatning ushbu darajasida texnologik tarkibiy qism tuzilishida o'zgarishlar yuz beradi; shakllanishning yuqori darajasi sifatida baholash va axborot, tuzatish va tartibga solish masalalarini yechish ko'nikmalari belgilanadi. O'qituvchilarning faoliyati doimiy izlanish bilan bog'liq; ular o'qitish va tarbiyalashning yangi texnologiyalarini ajratadi, o'z tajribalarini boshqalar bilan bo'lishishga tayyor bo'ladi. Taklif etilayotgan malaka oshirish shakllariga tanlab yondashadi, o'zlarining shaxsiyati va faoliyatini bilish va tahlil qilishning asosiy usullarini o'zlashtiradi.

Ijodiy daraja pedagogik faoliyatining yuqori samaradorligi, psixologik va pedagogik bilimlarning mobilligi, talabalar va hamkasblar bilan hamkorlik va birgalikdagi ijod munosabatlarini tasdiqlash bilan tavsiflanadi. O'qituvchi faoliyatining ijobiy-emotsional yo'nalishi shaxsning barqaror o'zgaruvchan, faol ijodiy va o'z-o'zini yaratuvchi faoliyatini rag'batlantiradi. Analitik va reflektiv ko'nikmalar birinchi darajali ahamiyatga ega.

Texnologik tayyorgarlik yuqori darajada bo'lib, texnologik tayyorgarlikning barcha tarkibiy qismlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Pedagogik improvizatsiya, pedagogik sezgi, tasavvur o'qituvchi faoliyatida muhim o'rin tutadi va pedagogik muammolarni yechishga hissa qo'shadi.

Shaxs tuzilishida ilmiy, pedagogik qiziqish va ehtiyojlar uyg'un birlashgan. O'qituvchilarni pedagogik mahorat va pedagogik madaniyatni oshirishning turli usullari qiziqtiradi. Ko'pincha ular o'zlari malaka oshirishning tashabbuskori bo'lib, o'z tajribalarini baham ko'radilar va hamkasblarining tajribalarini faol ravishda o'zlashtiradilar, ular takomillashtirishga intilishi bilan ajralib turadi.

Demak, innovatsion madaniyat ko'p o'lchovli hodisa, murakkab ijtimoiy-psixologik va pedagogik voqelik sifatida quyidagi integral shakllanishlarni o'z ichiga oladi deb xulosa qilish mumkin, ya'ni o'qituvchi shaxsining psixologik-pedagogik madaniyati, kasbiy va psixologik kompetensiyasi, kasbiy xulq-atvor madaniyati.

OTMda talabalarining innovatsion madaniyatini rivojlantirishning uslubiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- talabalar tomonidan "Ingliz tili", "Tilshunoslik (Lingvistika)" va "Lingvodidaktika" kurslarida psixologik va pedagogik bilimlarning nazariy asoslarining o'zlashtirilishi;
- psixologik-pedagogik tarkibni hisobga olgan holda "Ingliz tili" kursi bo'yicha metodik ta'minot to'plamini ishlab chiqish;

OTM xorijiy til fakulteti talabalarining innovatsion madaniyati darajasini oshirishning metodik, tashkiliy vositalari tizimida biz quyidagi shartlarni eng samarali deb topdik:

- o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning demokratik, dialogik usullari (pedagogik muloqotni qurishga demokratik yondashish) [1];
- OTMda o'quv jarayonini tashkil qilishning innovatsion faol usullarini qo'llash bilan turli pedagogik texnologiyalardan foydalanishning variantlilikligi;
- didaktik loyihalash texnologiyasi pedagogik tizimlarni boshqarishning innovatsion usuli

va pedagogik bashorat qilish vositasi sifatida.

Metodik ta'minot to'plamini loyihalash va ishlab chiqishda, kasbiy faoliyat sohasidagi guruhli, ijodiy vazifalarni, kasbiy reflektiv, ishchan o'yinlarni bajarishda biz talabalarning bilim darajasi, kognitiv qiziqishlari, motivatsiyasi to'g'risidagi ma'lumotlarni hisobga oldik, bular pedagogik rejalashtirishning dastlabki bosqichlarida diagnostikalanishi zarur. Talabalarni o'qitish jaryonida ingliz tili bo'yicha mashg'ulotlar doirasidagi biz amalga oshirgan vazifalar orasidagi eng muhimlari quyidagilardir:

- samarali shaxslararo kasbiy muloqot, inson resurslarini boshqarish, kasbiy faoliyatning har xil turlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik-pedagogik faoliyatning nazariy asoslarini dolzarblashtirish;

- shakllangan ko'nikmalarni kelajakda kasbiy faoliyat sohasiga o'tkazish maqsadida ta'limning o'zaro ta'siri jarayonida mazmunli muloqot o'tkazish usullarini o'zlashtirish;

- talabalarning bo'lajak kasbiy faoliyatida inson resurslarini boshqarish, kommunikativ va pedagogik faoliyatni kasbiy faoliyat turlari sifatida amalga oshirish imkonini beradigan innovatsion madaniyatning (aksiologik, kognitiv, texnologik, kommunikativ, tartibga soluvchi) quyi tizimlarini rivojlantirish;

- kasbiy tayyorgarlik va ta'lim jarayonida alohida e'tibor talab qiladigan innovatsion madaniyatning eng muhim quyi tizimlarini aniqlash.

Qoraqalpoq davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti 1- va 2-kurs talabalari uchun "Ingliz tili" o'quv fani mazmuni tanlanishini tahlil qilib, ingliz tilini o'rganish jarayonida talabalar o'rganilayotgan mutaxassislikning konseptual bazasini o'zlashtirishdan ko'proq ijodiy topshiriqlarga o'tishadi degan xulosaga keldik, bu topshiriqlar nafaqat bilimlarni, balki kelajakda talabalarning kasbiy o'zini o'zi anglashi uchun zarur bo'lgan faoliyat usullari va vositalarini o'zlashtirishni talab qiladi. Butun ta'lim davomida kasbiy muloqot uchun zarur bo'lgan umumiy terminologiya va nazariy matnlarni o'zlashtirishni nazarda tutadigan reproduktiv ish shakllaridan ijodiy bosqichga o'tish amalga oshiriladi. Bu bosqichda hayotning barcha sohalarida o'zini o'zi rivojlantirishga intilayotgan faol ijodiy shaxsni rivojlantirish mashg'ulotning maqsadi sifatida qaraladi [2].

Mutaxassislarni tayyorlash sifati asosan o'quv jarayoni uchun metodik ta'minot to'plami mavjudligi bilan belgilanadi. Tadqiqotimizda metodik ta'minot to'plamiga ishchi dasturlari, o'quv mashg'ulotlari modullari, ma'ruza matnlari, muallifning o'quv-metodik qo'llanmalari, didaktik, namoyish materiallari, ishchan o'yinlar ssenariylari va boshqalar kiradi. Kasbiy yo'nalish o'quv mazmuni, fan dasturi, mavzuviy rejalarni tanlash bilan ta'minlanadi. Fan dasturi fanning mazmun-mohiyatini aks ettiruvchi mavzuviy reja, asosiy darslik, terminologik lug'at, talabalarni nazorat qilish shakllari (joriy, yakuniy, attestatsiya), nazoratning turli shakllari uchun topshiriqlar mavzulari, fanni o'zlashtirish sifatini baholash uchun savollarni o'z ichiga oladi [3, 190-bet].

Ingliz tili darslari samaradorligini oshirish talabalarni bevosita ta'lim jarayoniga jalb qilishga imkon beradigan faol o'qitish usullarini qo'llash orqali yuzaga keladi. Ingliz tili darslarida qo'llaniladigan bunday usullarga quyidagilar kiradi: ishchan o'yinlar, amaliy misollarni tahlil qilish (keysar), rolli o'yinlar, guruh bahslari, psixologik va pedagogik mashg'ulotlar, mualliflik o'quv-metodik ishlanmalar va boshqalar.

Ushbu qo'llanmadan ingliz tilidagi amaliy mashg'ulotlar doirasida: o'rganilayotgan mavzuning ilgari o'rganilgan material bilan o'zaro aloqasini aks ettirish, o'tgan materialni mustahkamlash, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari innovatsion madaniyatining barcha tarkibiy asoslarini rivojlantirish uchun faol foydalaniladi.

Talabalar bilan ijodiy ishlash. Sizga ijodiy ish taklif etamiz. Siz:

1. Tanlangan matnni (masalan, London, Toshkent, madaniyat va boshqalar haqida) chet tilida mustaqil, matnning umumiy mazmunini tushunib o'qishingiz;
2. Tanlangan matnni yozma tarjima qilishingiz;
3. Tarjima bo'yicha o'zingizning variantingizni quyida ko'rsatilganlar bilan taqqoslab, imkon qadar yo'l qo'ygan xatolarni tuzatishingiz;
4. Tanlangan va diskda yozilgan matnni tinglashingiz;
5. Ushbu matn mazmunini aytib berishingiz yoki o'zingizning yozma tarjimangizga qarab

matn mazmunini ijro etishingiz kerak.

Xullas, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning innovatsion madaniyatini rivojlantirishning pedagogik maqsadi, birinchidan, talabalar tomonidan psixologik va pedagogik bilimlarning o'zlashtirilishi, ikkinchidan, psixologik-pedagogik asoslarni hisobga olgan holda, "Ingliz tili" kursi bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Foydalangan adabiyotlar

1. Ляшенко М.С. Научно-теоретические основы формирования психолого-педагогической культуры у студентов в вузе. – М., 2010 – 156 с.
2. Hojamuratov R.I. Talabalarнинг инновацион маданиятини ривожлантириш технологияси: Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Т., 2022. – 145 б.
3. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 190 с.

VOLEYBOL VOSITALARI VA MUAMMOLI O'QITISH USULLARI YORDAMIDA BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY KO'NIKMASINI BOSQICHMA-BOSQICH SHAKLLANTIRISH

*Xudayberganov Otabek Erkinovich,
Urganch davlat pedagogika instituti*

"Jismoniy madaniyat" kafedrasida dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasi mutaxassislari o'rtasida turli sport turlari, shu jumladan, voleybol bilan shug'ullanishning pedagogik oliy o'quv yurtlari jismoniy madaniyat fakulteti talabalari o'rtasida kasbiy ko'nikmalarni bosqichma-bosqich shakllantirish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oliy o'quv yurtlari, vositalar, ko'nikmalar, dars, jismoniy madaniyat, shakllantirish, bilim, kasbiy mahorat, pedagogik ko'nikmalar.

Аннотация. В статье представлены результаты, проведенного среди специалистов в области физической культуры и спорта по выявлению влияния занятий различными видами спорта, в том числе волейболом, на формирование профессиональных умений и личностных качеств у студентов факультета физической культуры педагогических вузов.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, средство, навыки, урок, педагогические навыки, физическая культура, формирование, знание, профессиональные умения.

Annotation. The article presents the results of a questionnaire survey conducted among specialists in the field of physical culture and sports to identify the influence of practicing various sports, including volleyball, on the formation of professional skills and personal qualities among students of the Faculty of Physical Culture of pedagogical universities

Key words: Higher educational institutions, means, skills, lesson, pedagogical skills, physical culture, formation, knowledge, professional skills

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish dasturi konsepsiyasida yuqori malakali mutaxassislarni kelajakdagi kasbiy faoliyatlarining asosiy turlariga nisbatan tayyorlash sifatini oshirish - ustuvor vazifa sifatida belgilanadi.

Ushbu vazifani amalga oshirish, jismoniy tarbiya mutaxassislarini oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash tizimida nazariy va uslubiy - texnologik ta'minlashning aniq yo'llarini izlash hamda o'quv jarayonini takomillashtirish zaruriyatini belgilaydi.

Sport-pedagogik mahorat darajasi pedagog kasbiy mahoratining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi, ularda jismoniy tarbiya va sport kasbiy faoliyatlarining real sharoitlarida amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarni unumli hal etishga tayyorgarlikni hosil qiladi.

Shu sababli, ta'lim jarayonini loyihalash va amalga oshirishda, unda nafaqat bilim va mahoratlarning shakllanishiga, balki bo'lajak kasbiy faoliyat sub'ekti shaxsining yaratilishi zarurligiga urg'u beriladi. Ta'lim jarayoni o'qitishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish, bilish faolligini rag'batlantirish va ta'lim oluvchilarning o'z-o'zlarini takomillashtirishida ehtiyojlarini faollashtirishga yo'naltirilishi lozim.

Voleybol vositalari va muammoli o'qitish usullari yordamida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy va pedagogik ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish.

Voleybolni o'rgatishda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish bilan moslashtirish maqsadida mashg'ulotlarning to'rtinchi oyidan boshlab mashg'ulot jarayoniga 1-jadvalda ko'rsatilgan maxsus mashqlar va vazifalar kiritildi.

Psixologik tayyorgarlikning maqsadi talabalarda voleybol bilan muvaffaqiyatli shug'ullanish uchun zarur bo'lgan shaxsiy va psixik sifatlarni shakllantirish hisoblanadi.

Psixologik tayyorgarlik vositalari orasida sportchining psixik holatiga ta'sir o'tkazish imkonini beruvchi o'zini-o'zi boshqarish usuli muhim o'rin tutadi. Mashg'ulotlar jarayonida

quyidagi asosiy usullardan foydalandik: tasavvur etish va hayol qilish mexanizmlarini o'z ichiga oluvchi autogen mashg'ulot (mashg'ulot yakunida), badanni qizdirishda harakatli va nafas olish mashqlari.

Mashg'ulot o'yini jarayonida qo'llaniladigan maxsus vazifalar:

1. Qadam tashlab kuchli vazifa qo'l bilan 4-3-2-zonalardan turli uzatishlar bilan to'g'ri hujum zarbasi.

2. Tayanch holatda turli usullar va keyingi yiqilish bilan to'p qabul qilishni bajarish: uzatishlar, turli hujum zarbalari, to'siq qo'yuvchilar va hujumchilar muhofazasida.

3. Turli usullarda hamda balandligi va masofasi bo'yicha turli uzatishlar bilan berilgan zarbalarga individual va guruhli to'siq qo'yish (to'siq qo'yuvchilarga zarbalarning zonalari va yo'nalishlari ma'lum).

1-jadval

Birinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish

T/r	Kasbiy ko'nikmalar	Vazifalar va mashqlar	Bitta mashg'ulot davomiyligi vaqti (daqiq.)	Bir oy ichidagi mashg'ulotlar soni
1.	Shaxsiy qobiliyatni tanqidiy tahlil qilish	Mashg'ulot o'yinlarida bajarilgan shaxsiy xatolar va muvoffaqiyatli harakatlarni aniqlash hamda tahlil qilish. Setlar orasidagi tanaffuslarda va mashg'ulotdan so'ng murabbiyning savollariga javob berish	15	8
2.	Hatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texni kasin nazorat qilish	Shug'ullanuvchilarning mashg'ulot o'yinlari dagi xatolarini hamda muvoffaqiyatli harakatlarini aniqlash va tahlil qilish	10	8
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	Murabbiy bilan suhbat, unda texnik, taktik, jismoniy tayyorgarlik, borkuch bilan o'ynash darajasini baholaniadi.	15	4
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik mashg'ulot o'tkazadi, murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi	60	3
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulot o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi.	20	6
6.	O'z psixik holatini boshqarish	Mashg'ulot o'yini jarayonidagi maxsus vazifalar (vazifalar bayoni quyida keltirilgan)	6	6
7.	Jismoniy yuklamalarni boshqarish	Shug'ullanuvchilar tomonidan chigal yozdi mashqlari, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlarning o'tkazilishi	20	6
8.	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda texnika va taktikani o'rganish va takomillashtirish bo'yicha mashg'ulotning asosiy qismini o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulotlar jarayoniga tuzatishlar kiritadi	30	4

Har bir vazifa o'yin davomida almashinishlar bilan bajarildi. Keyinchalik bu vazifalarning to'g'ri va aniq bajarilishi mutaxassislar tomonidan baholandi va shu orqali diqqatni jamlash, o'zini-o'zi nazorat qilish, chidamkorlik darajasini, ya'ni o'zining psixik holatini boshqarish

qobiliyati tavsiflandi.

Nazorat va tajriba guruhlari talabalari bilan mashg'ulotlarni muammoli tashkil etish uslublarini talabalarning kasbiy malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga, ularning tanlagan sport turiga va o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatiga ta'siri o'rganildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish uslublari quyidagilardan iborat:

1. Aniq hujum zarbasini va keyingi javob harakati bilan aniq himoyani o'rganish va takomillashtirishda cheklangan tor vazifaga ega bo'lgan o'quv-mashg'ulot o'yinini qo'llash.

2. Mashg'ulot o'yini oldidan va uning davomida maqsadga muvofiq texnik va taktik usullarni tanlash va qo'llash bo'yicha hal qilishni talab etadigan muammolarni qo'yish.

3. Shug'ullanuvchi tomonidan mashg'ulot o'yinida harakat faoliyati yoki taktik usulning bitta yoki bir nechta tarkibiy qismlarini tanlash va qo'llash.

4. Berilgan muammoning hal etilishi samaradorligini shug'ullanuvchi tomonidan baholanishi.

5. Shug'ullanuvchilarning texnik-taktik harakatlarining to'g'ri tanlanganligi va samaradorligini murabbiy tomonidan baholanishi.

Voleybolni muammoli o'qitishdan foydalanishga ba'zi misollarni keltiramiz. O'yin boshlanishidan oldin o'qituvchi hujum harakatini aytadi, masalan, orqa chiziqdan to'rga kelayotgan o'yinchini to'pni uzatishi bilan orqa chiziqdan hujum zarbasi. Keyin o'qituvchi qarshi hujum harakatlarining bir necha variantlarini aytadi va himoya harakatlarini aytmaydi. Himoyani aniqlash va qarshi hujumlarni tanlash voleybolchining o'zi tomonidan mashg'ulot o'yinida amalga oshiriladi.

Mashg'ulot o'yinini bunday tashkil etish o'rganilgan usullarni haqiqiy o'yinda amaliy o'zlashtirish vositasi hisoblanib, shu bilan birga, shug'ullanuvchilar tafakkurini faollashtiradi. Muammoli o'qitishning kasbiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga ta'siri natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, nazorat guruhida ekspert baholari 12% ga, tajriba guruhida 24% ga oshgan.

2-jadval

Voleybol vositalari yordamida birinchi yil ta'lim oluvchi talabalarda kasbiy ko'nikmalar shakllanishini ekspert baholash (n=30)

№	Kasbiy ko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,4±0,12	2,5±0,09	0,77	R>0,05	2,9±0,11	3,5±0,10	2,05	R<0,05
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,1±0,11	2,3±0,08	1,54	R>0,05	2,7±0,08	3,2±0,09	2,33	R<0,05
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	2,7±0,09	2,5±0,07	1,82	R>0,05	3,4±0,12	4,0±0,11	2,68	R<0,05
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,1±0,13	3,0±0,11	0,59	R>0,05	3,5±0,06	3,8±0,07	2,26	R<0,05
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	2,6±0,09	2,7±0,10	0,78	R>0,05	3,1±0,11	3,5±0,12	2,66	R<0,05
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,3±0,07	2,4±0,06	1,09	R>0,05	2,8±0,07	3,6±0,09	3,71	R<0,05
7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	2,5±0,12	2,7±0,13	1,25	R>0,05	3,4±0,09	3,7±0,10	2,22	R<0,05
8.	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	3,5±0,06	3,6±0,07	1,09	R>0,05	4,0±0,07	4,4±0,11	3,08	R<0,05

Shunday qilib, ekspert baholash voleybol bilan shug'ullanuvchilar oldiga ko'p hollarda

tipik pedagogik vazifalarni qo'yadigan voleybol hamda muammoli o'qitish uslublarining kasbiy ko'nikmalarning hosil qilinishiga ijobiy ta'sirini ishonchli tarzda ko'rsatdi.

2022-2023 -o'quv yili davomida o'sha tarkibdagi shug'ullanuvchilar bilan voleybol vositasi yordamida pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish masalalarini o'rganish davom ettirildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanishning ijobiy natijalarini hisobga olgan holda nazorat guruhi talabalari bilan ushbu uslublardan foydalanishga qaror qilindi.

Shunday qilib, mashg'ulotlar uslubiyati har ikkala guruh uchun pedagogik tajribaning ikkinchi bosqichi yakunida natijalarni alohida chiqarish va ekspert baholarni qo'yish bilan bir xilda rejalashtirildi. Birinchi yil bilan solishtirganda, eng istiqbolli ko'nikmalarni aniqlash bo'yich aolib borilgan tadqiqotga ko'ra, sakkizta shakllangan ko'nikmalarga talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mahorati qo'shilgan bo'lib, mashqlarni ularning murakkabligi oshib borishi bo'yicha joylashtirish ko'nikmasi esa yanada murakkab bo'lgan mashqlarning namoyishining to'g'ri bajarilishi ko'nikmasi bilan almashtirildi, chunki mashqlarni namoyish etish vaqtida bajarilayotgan harakatni asosiy texnik jihati va yo'l qo'yilishi ehtimoli bo'lgan xatolarga e'tibor qaratish zarur. Ko'nikmalarni shakllantirish va muammoli o'qitish uslublarini qo'llash, uy vazifalari yordamida ishlab chiqilgan sportchida mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish ko'nikmasidan tashqari, birinchi bosqichdagidek saqlanib qoldi. Talabalarga mustaqil ravishda o'z kamchiliklarini baholash va murabbiy tuzatishlar kiritadigan ularni bartaraf etish usullarini taklif etish so'raldi. Belgilangan muddat yakunida erishilgan natijalar baholandi va quyidagi vazifalar rejalashtirildi. Vazifalarni bajarish davomiyligi har bir sportchi uchun alohida belgilandi. Har bir shug'ullanuvchi yil davomida o'rtacha to'rtta topshiriqni bajardi. Topshiriqlarni bajarish bilan mashg'ulot va musobaqalarda ko'rsatilgan natijalar o'rtasida aniq bog'liqlik kuzatildi (3-jadval).

3-jadval

Voleybol vositalari yordamida ikkinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarning shakllanishini ekspert baholash(n=30)

№	Kasbiyko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,9±0,11	3,8±0,10	3,06	R<0,01	3,5±0,10	4,5±0,13	3,25	R<0,01
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,7±0,08	3,9±0,11	3,88	R<0,01	3,2±0,09	4,3±0,10	3,46	R<0,01
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	3,4±0,12	4,1±0,09	2,67	R<0,05	3,7±0,11	4,7±0,09	3,14	R<0,01
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,5±0,06	4,1 ±0,07	3,52	R<0,01	3,8±0,07	4,0±0,06	2,20	R<0,05
5.	Sportchinimaxsusharakatfa olligatayyorlash	3,1±0,11	4,3±0,11	5,00	R<0,001	3,5±0,12	4,6±0,07	2,86	R<0,01
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,8±0,07	3,5±0,10	3,63	R<0,01	3,6±0,09	4,8±0,12	3,01	R<0,01
7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	3,4±0,09	4,7±0,06	6,81	R<0,001	3,7±0,10	4,6±0,08	2,92	R<0,01
8.	Mashqlarni namoyish qilishni to'g'ri bajarish	4,0±0,07	4,9±0,12	3,43	R<0,01	3,8±0,11	4,7±0,10	3,00	R<0,01

3-jadvalda keltirilgan natijalardan quyidagilarni xulosa qilish mumkin: birinchi o'quv yilida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish uslubiyati voleybolga o'qitishning ikkinchi yilida ham o'z samaradorligini tasdiqladi, nazorat guruhida

muammoli o'qitish uslublaridan foydalanish natijalar bo'yicha tajriba guruhiga yetib olish imkonini berdi.

Voleybol vositalari yordamida kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish uslubiyati shug'ullanuvchilarning intellektual rivojlanishini inobatga oluvchi va pedagog uchun zarur bo'lgan sifatlar-mustaqillik hamda ijodiy fikrlashni rag'batlantiruvchi muammoli o'qitish tamoyillaridan foydalanishini o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, voleybolchi mahorati shakllanishida ahamiyatli bo'lgan taktik ko'nikmalarni hosil qilish jarayonining oldindan so'zlash, bashoratlash, empatiya va antitsipatsiya bo'yicha pedagogik qobiliyatlarni shakllantirish jarayoni bilan uyg'unlashuvi sodir bo'ldi.

Kasbiy ko'nikmalarning shakllanishi shaxsiy sifatlar hamda qobiliyatlarni hosil qilish bilan birgalikda kompleks holda samarali kechdi. Voleybol vositalari orqali quyidagi irodaviy sifatlar – qat'iyatlik, tirishqoqlik, chidamkorlik, o'zini nazorat qilish, g'alabaga bo'lgan iroda, shuningdek intellektual qobiliyatlar yanada muvoffaqiyatliroq shakllanadi.

Voleybolni o'rgatish algoritmining qo'llanilishi kasbiy ko'nikmalar va shaxsiy sifatlarini parallel tarzda muvaffaqiyatli shakllantirishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 24-yanvar, PF-5924-son.

2. Abdiyev A.N. Yakkakurash sport turlarida ixtisoslashuvchi talabalarda murabbiyning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. p.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Tashkent.: 2004.-56 b.

3. Абдулина О.А. Проблемы педагогических умений в теории и практике высшего педагогического образования // Сов. педагогика; 1976. - №1.-С.76.

4. Айрапетьянц Л.Р., Пулатов, А.А. Волейбол назарияси ва услубияти: дарслик. – Т. – 2012.- 206 бет.

5. Кузьмина Н.В. Формирование основ профессионального мастерства в высшей школе. - Л.: ЛГУ, 1973. - С. 73.

6. То'xtaboev N.T. Jismoniy tarbiya mutaxassislarining kasbiy mahoratini rivojlantirishga tashkiliy-pedagogik yondashuv. p.f.n., ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2011, 24 b.

**UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARINI MA'NAVIY-MA'RIFIY
TARBIYALASH TIZIMIDA O'Z-O'ZINI TARBIYALASHNING O'RNI**

*Zaripova Gulbahor Komilovna,
Buxoro davlat universiteti axborot texnologiyalari fakulteti "Axborot tizimlari va raqamli
texnologiyalar" kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi*

**РОЛЬ САМООБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ДУХОВНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ ОБЩИХ СРЕДНИХ ШКОЛЬНИКОВ**

*Zaripova Gulbahor Komilovna,
доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий факультета
информационных технологий Бухарского государственного университета, кандидат
педагогических наук,*

**THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND
PEDAGOGICAL EDUCATION OF GENERAL SECONDARY SCHOOL STUDENTS**

*Zaripova Gulbahor Kamilovna,
Bukhara State University, Faculty of Information Technology, Associate Professor of the
Department of Information Systems and Digital Technologies, Doctor of Pedagogical PhD.*

Kalit so'zlar: o'z-o'zini tarbiyalash, mustaqil ishlash, pedagogik-psixologik asoslar, metodologik asos, funksional tizimlar, nerv sistemasi, mantiq, o'z-o'zini bilish, psixologiya fani, o'zini tuta bilish.

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini ma'naviy-ma'rifiy tarbiyalash tizimida o'z-o'zini tarbiyalashning o'rni haqida muallifning ilmiy-amaliy izlanishlari, nazariy tadqiqotlarini batafsil yoritishga bag'ishlangan. Bunda o'quvchilarning mustaqil fikrlash asosini tashkil qiluvchi faoliyatni o'zi tartibga soluvchi tizimning pedagogik-psixologik asoslarini ishlab chiqish ilmiy tadqiqotning dolzarb muammosi ekanligi va bu muammoni yechimi haqida ilmiy-amaliy tadqiqotlar bayon etilgan.

Ключевые слова: самообразование, самостоятельная работа, педагогико-психологические основы, методологическая основа, функциональные системы, нервная система, логика, самопознание, психологическая наука, самоконтроль.

Аннотация: Данная статья посвящена подробному изложению научно-практических исследований и теоретических изысканий автора о роли самообразования в системе духовно-образовательного воспитания учащихся общеобразовательных школ. При этом констатируется, что разработка педагогических и психологических основ системы, регулирующей деятельность, формирующую основу самостоятельного мышления учащихся, является актуальной проблемой научных исследований, а научно-практические исследования по решению этой проблемы являются актуальными.

Key words: self-education, independent work, pedagogical and psychological foundations, methodological basis, functional systems, nervous system, logic, self-knowledge, psychological science, self-control.

Abstract: This article is devoted to a detailed presentation of scientific and practical research and theoretical research of the author on the role of self-education in the system of spiritual and educational upbringing of secondary school students. At the same time, it is stated that the development of pedagogical and psychological foundations of a system that regulates activities that form the basis for independent thinking of students is an urgent problem of scientific research, and scientific and practical research to solve this problem is relevant.

«O'z-o'zini tartibga solish», «o'z-o'zini tarbiyalash» pedagogika va psixologiyada yakinda paydo bo'lgan emas. Pedagog va psixologlarga ko'proq «mustaqillik», «mustaqillik o'qish», «mustaqil ishlash» atamallari tanish va u mashhur chex pedagogi Y.A.Kamenskiydan boshlab hozirgacha

o'quvchilarning mustaqil ishlashi uchun sharoit, ularda o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish ko'nikmalarini tarbiyalash ta'kidlanadi [6].

O'zbekistonning birinchi prezidenti I.A.Karimov o'zining «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» ma'ruzasida: «Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta bilim kerak. Ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir», - deb ta'kidlaydi [1].

Bozor munosabatlari sharoitida mustaqil fikrlash moddiy mohiyat kasb etishi bugungi kunning muhim masalasidir. Agar masalaga kengroq qaraydigan bo'lsak, mustaqil fikrlash faqat tashqi ta'sir vositasida emas, balki o'quvchining ichki intilishi, hissiy, fikriy va ruhiy jihatdan ichki ehtiyojiga aylangandagina samarali bo'lishi mumkin. Shuning uchun, o'quvchilarning mustaqil fikrlash asosini tashkil qiluvchi faoliyatni o'zi tartibga soluvchi tizimning pedagogik-psixologik asoslarini ishlab chiqish ilmiy tadqiqotning dolzarb muammosi hisoblanadi. Mazkur masalaning faqat ta'lim-tarbiya jarayonida emas, balki umumjamiyat miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy mohiyat kasb etishi metodologik xarakterga ega. Uning metodologik asosida mustaqillik sharoitida ijtimoiy va fan-texnika taraqqiyotining tezlashuvi, jamiyat hayotining tezlashuvi hamda sohalarida inson omilining roli oshishi bilan bog'liqdir.

Faoliyatning samarasi, bilim va malakadan o'rinli foydalana olish insondan o'z faoliyatini tartibga solish va o'zini boshqarish mexanizmlarini ilmiy asoslarini bilishni talab qiladi.

Insonni mustaqil hayotga va mehnatga tayyorlash avval oilada, maktabgacha ta'limda so'ngra maktabda amalga oshiriladi. Aynan shu mukaddas dargohda u uzluksiz o'qish, o'z qobiliyatlarini doimiy takomillashtirish boshqalar, jamiyat oldidagi burchini anglash, o'z xulq-atvorini jamiyat talablari asosida tartibga solish ko'nikmalarini egallaydi. Shuning uchun, o'quvchilarga o'z faoliyatini, holati va shaxsiy sifatlarini ijtimoiy talablar va organizmining xususiyatlari asosida tartibga solish mexanizmlari haqida ma'lumot berish va shu ruhda ularni tarbiyalash ta'lim jarayonining muhim masalasidir.

O'z-o'zini tartibga solish, boshqarish ancha keng muammo hisoblanadi. Bunda shaxsiy sifatlar, ruhiy holat va faoliyat, o'z-o'zini tartibga solish tamoyillarini bir-biridan farqlash lozim.

Shaxsning o'z-o'zini tartibga solishiga, eng avvalo, uning o'ziga va boshqalarga faol munosabati, ikkinchidan, uning shaxsining axloqiy va ijtimoiy yo'nalganligi, uchinchidan, uning shaxsiy va ijtimoiy tajribasi, birgalikdagi faoliyatda, muloqotda o'zini boshqalar bilan solishtirishi kabi masalalar kiradi. Ammo, bu boradagi tadqiqotlar endi boshlanmokka.

Bizni ko'prok o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashi bilan bog'liq bo'lgan o'zining ichki ruhiy va jismoniy mexanizmlari qiziqtiradi, u o'z-o'zini tarbiyalay oladimi, degan savolga javob qiziqtiradi.

Bunda biz inson organizmining hayot faoliyati bilan bog'liq qon aylanishi, nafas olishi, assimilatsiya va dissimilatsiya jarayonlarining o'z-o'zicha bo'lishini nazarda tutmaymiz. Biz faqat insonning o'z faoliyatini tartibga solishi bilan bog'liq imkoniyatlari u shug'ullanadigan faoliyat talablari asosida ayrim fiziologik va ruhiy holatlarini tartibga solish va boshqarish haqida fikr yuritamiz.

Kibernetika va avtomatik boshqarish nazariyasida o'z-o'zini tartibga solish ishlayotgan tizim parametrlarining ma'lum o'zgarishligidadir, yoki uning o'zgarishining umumiy holda tizimining maqsadga muvofiq doiralarda saqlanishi tushuniladi. Funktsional tizimlarning o'z-o'zini tartibga solishining nazariy asoslarini rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, O.A.Kanopkinlar tomonidan ishlab chiqilgan. Shu bilan birga ular kishi holatini, faoliyatini o'z-o'zini tartibga solish va subyektning faol tarzda o'zini o'zgartira olishini ham asoslaganlar [4].

Faoliyatining anglangan o'z-o'zini tartibga solish tizimi o'z tuzilishiga ega bo'lib, har xil faoliyat uchun yagona hisoblanadi. U quyidagi bo'g'inlarni o'z ichiga oladi: faoliyat maqsadi, mohiyati, sharoit modeli, harakat dasturi, natijani baholash, o'zgartirish-korreksiya qilish.

Yirik rus fiziologi P.K.Anoxin inson miyasining ishlash prinsiplari, uning funktsional bloklari, yaxlitligi, harakat va vegetativ boshqarish zaruriy darajalarini organizmning aynan bir qismi, yoki barcha qismlarining yaxlit bir-biriga ishlashini hamda ularning organizmning hozirgi harakat, holati uchun bo'ysunishi, uning hayoti uchun foydali natijani olishga xizmat qilishini ilmiy asosladi. Uning g'oyalari asosida inson xulqining maqsadli yo'nalishi, emotsional reaksiyalari mexanizmini, xulq-atvor faoliyatini korreksiya qilishning murakkab mohiyatining tushunishning fiziologik asoslarini aniqlash mumkin bo'ldi [4].

Olimning funksional tizimlar faoliyati haqidagi fikrlari nafaqat fiziologiya fani uchun balki, umumnazariy ahamiyatga molik bo‘lib, jumladan pedagoglar uchun ham inson harakat, xulq-atvorini uning faoliyati uchun foydali tomonga burish mumkirligining ilmiy asosidir. Funksional tizimlar universal bo‘lib, har bir tizim bo‘lib, jonli organizm, mashina va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarda ham bemalol qo‘llanishi mumkin. Mazkur nazariya I.P.Pavlovning inson miyasining faoliyatini yangi dalillar bilan boyitdi, u reflekslar ta’limotini murakkab nerv mexanizmlari faoliyati bilan to‘ldirish imkoniyatini yaratdi [6].

Insondagi har bir ruhiy va fiziologik jarayonlar, ular qancha oddiy, yoki murakkab bo‘lmasin, funksional tizim hosil bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, xulq-atvor harakati majmuasidan iborat bo‘ladi. Insonning har bir istagi uning ehtiyojini qondirish, yoki ijtimoiy – kasb-hunar egallash va xokazo bo‘lishi mumkin.

Miya katta yarim sharlari old qismida paydo bo‘lgan motivatsion ko‘zg‘alish ideal, ehtiyojlar, yoki organizmlarning ichki retseptor sohasidagi fiziologik ehtiyojlar, motivlar miyaning limbik tizimidagi retikulyar formatsiya tuzilishiga yo‘naltiriladi. Buning oqibatida xususiy bosh miya faolligi yuzaga kelib, busiz insonning biron harakati, yoki faoliyati amalga oshmaydi. Miyaning retikulyar faollik tuzilishi uni o‘rab olgan holatni o‘rganish va qulay vaqtda tashqi reaksiyaga maqsadga muvofiq javob reaksiyasini berishni ta’minlaydi. Bu jarayon afferent sintez bo‘lib, u maqsad va qaror qabul qilish uchun zarur sharoit hisoblanadi. Afferent sintez jarayonida miyaga tashqi organizmlardan keluvchi ko‘p sonli axborotni «saralab» ishlov beradigan, ko‘zg‘ovchi oqim bilan bog‘liq organizmga ta’sir qiluvchi tashqi muhit omillari afferentatsiya deyiladi. O‘z navbatida afferent sintez inson xotirasidagi tajriba bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun, funksional tizimning muhim zaruriy komponenti xotiraning neyrofiziologik apparati hisoblanadi.

Yuzaga kelgan holatni o‘rganib, miya mumkin bo‘lgan ko‘p sonli «qarorlar»dan shu holat uchun maqbulni qabul qiladi. Bu miya faoliyatida keskin burilish vaqti bo‘lib, undan so‘ng miya «qaror» qabul qilib, «harakat dasturi»ni ishlab chiqadi. Shu asosda ko‘zg‘aluvchilar oqimi afferent xarakter kasb etib, u bajaruvchilik vazifasini bajaradi. Ammo, miya harakat boshlashdan oldin boshlangich signalga ehtiyoj sezadi. Bu boshlovchi afferentatsiya ko‘zg‘ovchi okimidan iborat bo‘lib, organizm uchun qarorni ijro etishning qulay vaqtini belgilaydi. «Qaror» qabul qilish va «harakat dasturi»ni ishlab chiqishdan oldin miya «oldindan intilishini ko‘ra olish»ning maxsus apparatini shakllantiradiki, bu harakat akseptori deyiladi. Insonda akseptor harakat apparati uzoq evolyutsion taraqqiyot mahsuli hisoblanadi.

Oldinni ko‘ra olish insonga va butun jonli organizmlarga xos bo‘lib, u olamning makon-zamon tuzilishini anglash vositasidir. Oldini ko‘ra bilish insonga oldindan fiziologik jarayonlarni qayta ko‘rish va noqulay vaziyatlarga o‘ziga xos javob berishni taminlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Hozirgacha harakat akseptori aniq neyrofiziologik aniqlikka ega bo‘lmay, butun miya faoliyatining va xotira apparatining maxsuli hisoblanadi. Aynan shu tuzilmalar yuksak afferent sintezlar va «qaror» qabul qilish, harakat dasturini ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Shu asosda organizm qabul qilingan qaror va harakat dasturi asosida turli harakatlarni amalga oshiradi. Ammo, har bir harakatni boyitish miyaning doimiy nazorati ostida amalga oshadi. Bunday nazorat teskari afferentatsiya, yoki ikki yoqlama aloqa yordamida bajariladi. Ikki yoqlama aloqa kanallari orqali axborot harakatni akseptoriga beradi, unda ushbu harakatning tayyor modeli va uni bajarish rejasi va yakuniy natija ham bo‘ladi. Harakatni bajarish chog‘ida emotsional fon muhim hisoblanadi. Agar harakatni bajarish natijasi u real model bilan mos kelsa, insonda qoniqish va ijobiy emotsiya paydo bo‘ladi. Olingan harakat natijasi real modelga mos kelmasa, salbiy emotsiya hosil bo‘lib, organizm o‘z kutilgan natijani olishga uchun rezervini yo‘naltiradi. Shunday qilib, xulosa qiladigan bo‘lsak, funksional tizimning tarkibiy mexanizmlari quyidagilardan iborat bo‘ladi: 1) afferent sintez; 2) qaror qabul qilish; 3) harakat akseptori, yoki oldinni ko‘ra bilish apparati, ya’ni bo‘lajak natijani modellashtiruvchi apparat; 4) afferent kuzgolvchilar kompleksini shakllantiruvchi somatik va vegetativ funksiyalarni harakat aktiga birlashtiruvchi; 5) harakat natijasi; 6) ikki yoqlama afferentatsiya – harakatni belgilovchi bosqich.

Insonda harakat aktini hosil qiluvchi funksional tizim va faoliyat iyerarxiyasining mexanizmlari qisqacha shundan iborat. Bundan ko‘rinadiki, inson o‘z organizmi xususiyatlarini o‘zgartira va boshqara oladi. Bu esa, tarbiya va o‘z-o‘zini tarbiyalashning imkoniyatlari cheksizligini ko‘rsatadi.

Inson nerv sistemasining imkoniyatlari uning nafaqat ayrim xususiyatlarini, balki o'zini butunlay o'zgartirish, uni yangidan yaratishi mumkinligini ko'rsatdi.

Faoliyat davomida uning shakli, dasturi o'zgarishi, ular bir-biriga moslashuvi mumkin. Ammo, faoliyat maqsadi to inson unga yetmagunicha, yoki boshqa maqsad uchun undan voz kechmagunicha o'zgarmay qoladi. Bolalarda, kattalarda ham faoliyat davomida uning asosiy qismlarida, sharoitga ko'ra yo'l va vositalar, harakat dasturi o'zgaradi, chunki birgina maqsadga turli yo'llar, vositalar bilan yetish mumkin. Ammo, bolalar kattalarga qaraganda muhimini nomuhimdan ajratishda qiynaladi va tajribasizligi tufayli xatolarga ko'proq yo'l qo'yishi va ish sifati pastroq ham bo'lishi mumkin. Bu kachiliklar bora-bora yo'qolishi mumkin. Faoliyatning navbatdagi tarkibiy qismi natijalarni baholashdir. Baholashda muvaffaqiyatli ishlash, harakatlar aniqligi, silliqiligi, ish unumi, sifati hisobga olinadi.

Faoliyatning «natijalarini baholash» qismidan keyin korreksiya – tuzatish bosqichi boshlanadi. Bunda qo'yilgan maqsadga to'la va to'g'ri erishilgan bo'lsa, korreksiya qilinmaydi. Inson o'z faoliyati subyekti sifatida o'z vazifalarini, maqsadga yetish yo'llarini, vositalarni aniqlaydi, ish jarayonini kuzatadi, sharoitga ko'ra yo'l va vositalarni o'zgartirardi, natijalarni baholaydi, oxirida o'z ishidan konikish hosil qiladi, yoki xatolarni aniqlab, shular ustida ishlaydi. Faoliyatni o'zgartirish, tamoyillashtirish jarayonida insonda ham aqliy, axloqiy ruhiy o'sish jarayoni ro'y beradi, u biror ishni o'rganadi, aqli o'sadi, kuch va imkoniyatlari takomillashadi. Pedagog va psixologlarni shu jihatlar qiziqtiradi. Faoliyatning biror bir turida boshqaruv tuzilishi vazifalari turli xil jarayonlarda: idrok, xotira, tafakkur, xayol va tasavvurda namoyon bo'ladi. Bunda farq kishining, yoki tajribasi, uddaburonligi, intellektida ko'rinadi. Shunga kura o'quvchiga o'quv faoliyati vazifalar tuzishda bu holni kurish mumkin. Bunda biz o'quvchining o'z-o'zini boshqarish faoliyati tizimi tuzilishidagi vazifalar o'zgarishlarni ko'ramiz.

O'quvchi o'quv faoliyatida o'z-o'zini boshqarishga o'rganishi natijasida uning shaxsi rivojlanishi va u boshqaruv subyekti sifatida o'zida mustaqillik xususiyatlarini o'stiradi.

O'z-o'zini nazorat qilish jarayonida qator psixik jarayonlar: diqqat, xotira, xayol, tafakkur o'sishi bilan birga shaxsiy sifatlar iroda, o'z-o'zini anglash, qobiliyat, xarakter ham shakllanadi.

O'z-o'zini boshqarishning shakllanishida o'quvchining o'zi haqidagi tasavvuri, o'z imkoniyatlarini bilish va ularga baho bera olishi mumkin. Psixologlar tadqiqotiga ko'ra, kishining o'z-o'zini, o'z imkoniyatlarini bilish darajasi uning faoliyat maxsulida ko'rinadi. Kishi bajargan ishiga qarab, uning bilimi, ko'nikmalari, qobiliyati, tirishqoqligi, puxtaligi, yoki yuzakichiligi, beburdligi, besabrliigi, ishyoqmasligini bilish mumkin.

O'quvchilarga o'quvchilarning o'z-o'ziga, o'z imkoniyatlariga baho berishining «to'g'ri-adekvat», «noto'g'ri-ortiqcha» (manman), yoki past (kamtar, xokisor, o'z qadrini bilmaydigan) baho berish hollari ma'lum. Bu, ayniqsa, yoshga ham bog'liq. O'smirlar ko'pincha o'z kuch va imkoniyatlariga oshirish baho beradilar, o'spirinlik davrida ham bu hol saqlanib qolishi mumkin. Shaxsning o'z-o'ziga, o'z imkoniyatlariga ortiqcha baho berishi uni ilgoriga, yuksalishga intiltirsa; yaxshi, ammo, o'zida yo'q narsani bor, deb bilib, «uni o'qituvchi anglamadi, past baholadi» deb o'ylasa, bu alamzadalikka olib keladi va uning rivojlanishiga to'siq bo'ladi. O'ziga past baho berish ham salbiy sifatlarni keltirib chiqarishi mumkin: o'quvchi o'zining «ikkinchi»ligiga, «tanbal»ligiga, no'noqligiga ishonib, undan uyalmay, unga ko'nikib ketishi mumkin. Bu hol unda bir umr qolib ketishi, yoki kuchli bir ta'sir kuchi bo'lgunicha davom etishi mumkin. Masalan, yangi o'qituvchi unga ijobiy, induvidual ta'sir qilsa, unda o'ziga hurmat uyg'otsa, yoki shu o'quvchi birortasini sevib qolsa, u o'zgarishi mumkin.

O'z-o'ziga to'g'ri baho berish yoshga ko'ra va tajriba orttirish, o'z tengdoshlari bilan muloqot, kattalarning unga munosabati va bahosiga ko'ra shakllanib boradi.

Har bir bola faoliyati birin-ketinlik bilan yuz beruvchi davomli jarayon, uning boshlanishi va oxiri bo'ladi.

Shaxs bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrida yoshga ko'ra faoliyat subyekti sifatida o'z-o'zini boshqarishni o'rganib boradi, o'z imkoniyat, qobiliyatlarini o'zini nimaga kodiriligini anglay beradi. U o'quvchilik davridayoq o'zini imkoniyatlari haqida anchagina yorqin tasavvurga ega bo'lib boradi: o'z oldiga maqsad qo'ya bilishi, uni amalga oshirishga intilishi;

o'z harakatini, yo'l va vositalarini shakllantirish, maqsadni amalga oshirish uchun eng qulayini tanlashi;

faoliyatini dasturlashtira olishi, maqsadga yetish yo'l va vositalari beradigan natijasini, birin-ketin

boradigan harakat qismlarini hisobga olish;

o'z-o'zini baholay olishi – o'zining faoliyat maxsullarini yo'l-yo'lakay va oxirgi natijasini baholay olishi;

olingan natijalarga o'zgartirish kiritish, tuzatishni bilishi;

o'z-o'zini boshqarishda munosabatlarni anglashi: odamlar va mehnat qurollari bilan munosabat o'rnatish kerak.

O'z-o'zini boshqarish o'z kuch va imkoniyatlarini anglashga bog'liq. Bu faoliyat yaxlit va anglangan bo'ladi. O'quvchida o'z-o'zini boshqarishga qiziqish hosil qilish, shunga doimo yo'naltirib borish, ularga o'z-o'zini boshqarish malaka, ko'nikmalarini hosil qiladi. O'quvchilar bora-bora faoliyat subyekti sifatida o'z hatti-harakatiga baho berishga o'rganib boradi. O'z-o'zini boshqarishda yarim avtomatlashtirilgan, anglangan mexanizmlarning, ya'ni malaka va odatlarning ham o'rni bor. Ammo, shaxs ongli bo'lsa, bu harakatlarni ham oqilona boshqara oladi [2].

Tarbiyaning maqsadi o'quvchilarni ongli intizom, mehnatga ongli munosabatda bo'lish, mustaqil o'qish va ishlay olish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

O'z-o'zini boshqara olish darajasini aniqlashda o'qituvchilar, o'quv ishlab chiqarish ustalari, guruh murabbiylari, do'stlari, kursdoshlari fikrini ham hisobga olish kerak. Bu o'quvchining o'z-o'zini boshqarish faoliyatidagi tuzilishidagi maqsad, yo'l va vositalarini mustaqil rejalashtira olishi, dasturlashi, o'z oldiga mustaqil maqsad kuya olishi, unga yetish uchun uddaburonlik ko'rsatishi, barqarorligi, o'ziga ishonchi, ongli intilishi, tashabbuskorligi, omilkorligi o'ziga tanqidiy karay olishi, mustaqilligi, javobgarlikni xis qilishi, tarbiyaga buyin berishi va o'z-o'zicha tarbiyalash ko'nikmalarini egallaganligi ham asosiy ko'rsatkich bo'la oladi. Bu o'z-o'zini boshqarish diagnostikaga asos bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini o'z-o'zini tarbiyasi ma'lum metodlar orqali amalga oshiriladi.

Professor A.I.Kochetov «Организация самовоспитания школьников» kitobida o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyasining asosiy metodi sifatida o'zini bilishni ko'rsatib, uning komponentlari tarzida o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish va o'zini o'rganishni ta'kidlaydi. Uning natijasi sifatida o'ziga baho berish va o'zini boshqarishni ko'rsatadi. Bunda asosiy metod 3 tarkibiy qismdan iborat. O'zini bilish bosqichlari: o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish va o'zini bilishni tan olishdir [3].

Bunda ma'lum mantiq bo'lib, shaxsning qolgan qator sifatlarini o'z-o'zida tarbiyalashda yordam beruvchi, o'ziga majburiyat, yozma og'zaki hisobot, o'z-o'zini yozma tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalash vositalari sifatida o'zini bilishni kuchaytiradi.

Shunday qilib, o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashining asosiy metodi – o'zini bilish desak, ma'lum asosga ega bo'lamiz. Biz avval o'zini boshqarishning ilmiy-amaliy masalalarini qarab chiqqan edik. Shunga asoslanib, quyida o'z-o'zini bilishning qisqacha mazmunini bayon qilamiz. Ta'kidlaganimizdek, o'quvchilarning o'zini-o'zi bilishi o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilishdan, o'zini o'rganishdan iborat.

Insonning «men»ligini anglashi o'z-o'zini bilishi deyish mumkin. O'quvchi o'zi uchun bilish va faoliyat subyekti sifatida namoyon bo'lib, o'zini boshqalar bilan solishtirish asosida o'zini anglaydi. Aynan bir vaqtda inson boshqa kishini ham bilib oladiki, shunda kuzatish, o'rganish, bilish obyektiga aylanadi. Shunda bilish va o'z-o'zini bilish yaxlit namoyon bo'ladi. Bunda inson boshqa kishiga o'zini solishtirish, o'z shaxsiy sifatlarini u bilan solishtirish va o'ziga boshqa kishi orqali qarash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu murakkab bilish jarayonining boshlanishidir. Shu asosda asta-sekin yuqori bosqichlarga ko'tarilish va o'z xulq-atvorining sabablarini anglash, o'z sifatlarini belgilash hamda shu asosda o'z kamchiliklarini tahlil qilish, kuchli va bo'sh tomonlarini tahlil qilish asosida u ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z o'rnini aniqlaydi. Bu jarayonda insonning bilish qobiliyati-tafakkur ishtirok etadi. O'zini bilish jarayonida hissiyot, qiziqish, qadriyatlarni fahmlash boshlanadi. Insonning o'z xususiyatlarini bilishi, o'z xulq-atvorini, o'z hatti-harakatini nazorat qilish, ya'ni o'zini boshqarishiga asos bo'ladi.

O'quvchilarning o'zini namoyon qilishini o'qishda, ijtimoiy foydali mehnat, o'yin va dam olish hamda jamoa bilan munosabatlarida olib qarash kerakki, unda ular yangi bir tomoni bilan ko'rinishini kuzatish mumkin. Bu qonuniyat ularning o'zlarini subyekt sifatida bilishlarida ham namoyon bo'ladi. Har bir kishi o'z shaxsiy sifatlarini bilmokchi bo'lsa, o'zini turli holatlarda kuzatishi, tahlil qilishi lozim. O'quvchilarning o'zini bilishida o'zaro muloqot, boshqalar va amaliy faoliyat orqali o'zaro

munosabati katta ahamiyatga ega.

Yuqori rivojlangan va jipslashgan jamoada uning har bir a'zosiga qo'yadigan talabi ularning o'z xususiyatlarini bilishi va takomillashtirishiga olib keladi.

O'zini bilish boshqa kishiga munosabat orqali amalga oshadi. «Men» haqiqiy tarzda faqat bevosita obyekt sifatida anglanishi mumkin emas. U faqat o'z munosabati orqali boshqalar bilan hamkorlik, aloqada o'zining mohiyatini anglaydi. Bunday murakkab insoniy munosabatlarda har bir konkret «men», boshqa konkret «men»ning obyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shundagina insoniy, ya'ni shaxslararo munosabatlarda kishilar bir-birlarini bilib oladi. O'quvchilar o'zlarini boshqalar bilan solishtirib, ijobiy namunaga intilib, o'zini takomillashtiradi.

O'z-o'zini tarbiyalashda insonning insonni bilishi zaruriy faoliyatga aylanadi. Har bir kishida idrok kilayotgan kishisiga nisbatan o'ziga xos tomonini bilish va uni xulq-atvoridagi tashqi namoyon bo'ladigan tomonlari bilan solishtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Ammo, o'zini o'rganish individual xarakterga egadir.

O'quvchilarni pedagogik o'rganish insonni inson tomonidan o'rganishning umumiy qonuniyatlariga asoslansada, u ancha chuqur va maqsadga qaratilgan xarakterga ega bo'ladi. O'qituvchining bu boradagi o'ziga xosligi uning bu faoliyatda tayyorgarlik darajasi muloqot va talablarni o'rganish saviyasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, kishi o'zini bilishni o'zini kuzatishdan boshlashi kerak. O'zini kuzatish bu o'zini mushohada qilish emas. U eng avvalo xotira, fikr, o'z hatti-harakatini ma'lum vaqt birligida tahlil qilishdir. Bu faqat o'z-o'zicha mazmunga ega emas. Bunda hissiyot, fikr munosabat va shaxs sifatleri mohiyatlidir. Bola yoshligidan o'zini kuzatishga odatlantirilishi kerak. Chunonchi, bola har kecha yotishidan oldin kunduzi qilgan ishlarini fikran tahlil qilib, undan nima to'g'ri bo'ldi, nima noto'g'ri, ko'ngilsiz bo'lganligini o'z fikriy tahlilidan o'tkazishi lozim. Bolaning yoshi ulg'ayishi bilan bunga ko'proq vaqt ajratishi va buni umri davomida hayotining ajralmas qismiga aylantirishi zarur. Katta kishi hayotining ma'lum davrini tahlil qilishi va uni o'z odatiga aylantirishi lozim. Psixologiya fanida odamning harakatlari muntazam takrorlanib turganidagina odatga aylanishi isbot qilindi. Takrorlash oqibatida bosh miya yarim shartlarining ma'lum markazlarida muhim bog'lanishlar shakllanadi. Shu asosda takrorlanuvchi jarayonlar odatga aylanib, dinamik stereotip hosil bo'ladi. O'zini kuzatish o'zini tahliliga zamin hozirlashi lozim. O'z-o'zini tahlil o'zini bilishning ikkinchi usulidir. Bu jarayon ancha murakkab bo'lib, u narsalarni tanqidiy baholash, ularni ma'lum shaxs uchun ahamiyatli narsalar bilan solishtirish tarzida kechadi. O'zini kuzatish nima bo'lishini kutish bo'lsa, o'z-o'zini tahlil baholash jarayoni, nima uchun aynan shunday bo'ldi, nima sababdan, qaysi sifatlar oqibatida shunday bo'ldi, degan savollarga javob topishga undaydi.

O'quvchi o'z shaxsiy sifatlarini komil inson nuqtayi nazaridan baholab, o'zining psixologik, kasb, mayl va ijtimoiy shaxsiy sifatlarini ham baholaydi. Shu jihatdan o'z-o'zini tahlil o'quvchi hayotining qisqa bir «bo'lagi» emas, balki ancha uzoq davrini o'z ichiga olib, xulosa uchun asos beradi.

O'quvchilarda sog'lom tanqid va o'z-o'zini tanqidni shakllantirish ham zarur rivojlanish vositasi hisoblanadi. Xolisona, do'stona, beg'araz aytilgan fikr o'quvchilarda o'ziga to'g'ri baho berish, talabchan munosabat shakllanishiga asos bo'ladi. Bular asosida o'quvchida o'ziga baho berish hosil bo'ladi.

O'ziga baho berish o'quvchining faqat rivojlanish darajasini aniqlash emas, balki shaxs sifatlariga qadr-qimmat jihatidan yondashish, ijobiy sifatlaridan qanoat hosil qilib, ularni o'stirish ehtiyojini mustahkamlash, kamchiliklaridan norozilik va ularni bartaraf qilish uchun o'z harakatlariga o'zgartirish kiritishdir.

O'zini bilishni tashkil qilish, o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish garchi yaxlit bir tizimni tashkil qilib, o'zini anglashga zamin hozirlasa-da, uni kuchaytiruvchi vositalar shu bilan tugamaydi. Bo'lajak o'qituvchilarning o'zini tarbiyalash masalalari bilan shug'ullangan S.B.Yelkanov bu metodni o'zini undash va o'ziga dastur berish, boshqarish, o'ziga ko'rsatma berish va o'zini nazorat qilish hamda o'zini ishontirish, o'zini majbur qilish va uni maxsus autotrening bilan to'ldirish lozimligini ta'kidlaydi [5, 40]. Fikrimizcha, o'zini bilishning o'z-o'zini tarbiyalashning bu vositalari bilan mustahkamlansa, o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyasi ma'lum bir tizim kasb etib, odat tusiga kirishi mumkin va ijobiy natija beradi.

O'quvchilarni tarbiyalash tizimida hayot maqsadi va ideallarining shakllanishiga ham alohida e'tibor berish tarbiyachining vazifasiga kiradi. Kelajakka intilmaydigan, mustahkam e'tiqod va hayot ideallariga ega bo'lmagan o'quvchilarni o'z-o'zini tarbiyalashga odatlantirish ham ancha qiyin

kechadi, yoki samara bermaydi buning uchun o'quvchida o'z hayot ma'nosi, maqsadi haqida sog'lom fikrni hosil qilish kerak. Insonni kamolga undovchi muhim rag'batlantiruvchi kuch uning kelajakka intilishidir. O'z-o'zini tarbiyalash uning o'quvchida shakllanishiga ko'maklashmog'i lozim.

O'z-o'zini tarbiyalash, yoki bu borada o'z dasturini tuzish ham o'quvchi shaxsining rivojlanishida muhim hisoblanadi. Bu esa turlicha amalga oshishi mumkin: yozma reja, yoki o'ziga majburiyat olish tarzida. O'quvchilar o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning shaklini belgilashi kerak. Bunda tajriba ko'rsatadiki, yozma reja ko'proq foydali bo'lishi mumkin. Chunki uning yozma-moddiy holda bo'lishi o'z-o'zini tarbiyalash vazifalarini belgilashda faol fikrlash uchun asos bo'ladi.

Inson shaxsining o'zini takomillashtirishdagi imkoniyatlari cheksiz. Bu yerda individual ijod uchun chegara yo'q. Shulardan biri o'ziga ko'rsatma berishdir. Bu usulning mohiyati shundaki, o'quvchi ma'lum vaziyatlarda o'z harakati va xulq-atvorini ongli ravishda oldindan tartibga solishi mumkin. Insonning o'z hatti-harakatini avvaldan o'ylab amalga oshirishi uni xatolardan asraydi va o'z hatti-harakatlarini oldindan rejalashtirish tajribasiga ega bo'lishiga olib keladi. O'ziga ko'rsatma berish go'yoki bo'lajak harakat oldidan mashqdek bo'lib, o'z navbatida obyektiv tartibga solish va boshqarish usuli hisoblanadi. Insonda oldinni chamalashga intilishning borligi uning hatto kutilmagan vaziyatlarda ham o'zini tuta bilishi, o'z fikri, diqqatini yo'naltirishiga sabab bo'ladi. Bunda inson kecha qilgan xatolaridan xulosa chiqarib, «nima uchun shunday bo'ldi?», «sababi nima?» savollariga ro'baro' bo'lib kelajakda yo'l qo'ygan kamchiligini tuzatish uchun oldindan o'ziga fikran ko'rsatma beradi.

Insonning bu boradagi barcha jonzotlardan ustunligi shundaki, u ongli, maqsadli, oldinni ko'ra bilishi va o'z oldiga qo'ygan vazifani bajarishda o'z irodasini ishga sola oladi.

Hadislarda aytiladiki, jismoniy baquvvat inson emas, balki o'z jahlini yenga oladigan odam kuchlidir. Inson ayni vaqtda o'zi hoxlamagan, u uchun yoqimsiz ishni qilsagina irodali hisoblanadi.

Inson hayoti quvonchlar va iltirob, azob-uqubatlarning almashinishi tarzida davom etishini o'quvchilar yoshligidan anglashi lozim. Buni o'z vaqtda anglab yetmasa, u kelajakda to'g'ri yo'l topishi ancha qiyin kechadi.

Buyuk rus bastakori P.I.Chaykovkiy shunday degan edi: «Inson o'zi istamagan paytda ham ishlay olishi kerak. Inson o'zini idora qila olishi va o'zini kerakli tomonga yo'naltira olishi kerak. Ilhom yalqovlarga kelmaydi»[7].

O'ziga buyruq berish o'zini majbur qilish usuli sifatida xohish, istakni yengib, uni bajarishga tayyorgarlik ko'rish, «kerak», «qilaman» kabi hozirlanishga erk berishdir. Ayrim hollarda o'ziga buyruq o'zini bo'ysundirish tarzida ham amalga oshishi mumkin. Bunday holatda inson o'z xohishi bilan kimgadir, yoki nimagadir zarurligini fahmlab o'zini bo'ysundiradi. O'zini bo'ysundirish o'zini intizomga o'rgatishning mazmuni, yoki o'z majburiyati va burchini halol bajarish, unga o'z irodasini bo'ysundirishdir. Bo'ysundirish ancha keng tushuncha: kishilarni, jamiyatni, xalqlarni bo'ysundirish, ular ustidan hukmronlik qilish va h.k. Ammo, biz uni ijtimoiy, siyosiy hodisa sifatida emas, balki o'quvchining o'z-o'zini tarbiyasining usuli sifatida pedagogik vosita tarzida ko'ramiz.

O'quvchi bilan olib borilgan ishlarda shu narsaga ishonch hosil qildikki, o'zini bo'ysundirish tug'ma sifat emas, balki faoliyat va tarbiyaning mahsuli sifatida ularda shakllantirilishi lozim. Bu sifatning unda shakllanishi oliy nerv faoliyati, shaxs yo'nalganligi, irodaviy xislatlari va hayot tarzi, tarbiyalanganligi, ayniqsa, uning axloqiy sifatleri bilan bog'liq. Shu bilan birga o'quvchining o'z hayoti va kelajagi haqidagi tasavvur va ideallari ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuning uchun, o'zini bo'ysundirishning o'quvchining xulq-atvor tarzi sifatida emas, balki shaxsiy iroda sifati, deb qarash o'rinli bo'ladi.

O'zini bo'ysundirishning bir usuli o'zini tuta olishdir. Bu o'quvchini, yoki jamoani zararli, yomon oqibatlariga olib keluvchi voqea va holatdan o'zini tiyishi, saqlashida namoyon bo'ladi. O'z navbatida o'zini tuta bilish, intizom namunasi hamdir. Uning yordamida kishi o'z hissiyotini jilovlaydi, keraqli joyda voqeaga aralashadi, keraksizidan o'zini tiyadi. O'quvchilarda bu sifatni tarbiyalash faqat o'z-o'zini tarbiyalash jihatidan emas, balki hayotda har kun, har qadamda uchraydigan holat, voqealarga, atrofdagilarning o'rinsiz, noqulay, yoqimsiz harakatlarini sabr-chidam bilan yengishda ham zarurdir. O'zini tuta bilmaslik, kishilar ishiga, hayotiga, hatto so'ziga o'rinsiz aralashish kishilar boshiga katta-katta ko'ngilsizlik, yoki kulfat keltiradi. Hissiyotni, jahlni bosa olmaslik insoniy munosabatlar tizimida katta noxushliklarga sabab bo'ladi. Hadisi sharifda: «O'z jahlini bosa olgan odam eng kuchli

odam deyiladi». «Jahling kelsa, turgan bo'lsang o'tir, o'tirgan bo'lsang tur, yoki jim tur», - deyilishi bejiz emas.

Shunday qilib, biz mazkur ishda dastlab mustaqillik sharoitida umumiy o'rta ta'lim maktablarida malakali mutaxassislarni tayyorlashda ularni nafaqat kasbiy jihatdan yetuk, uz kasbining mohir ustasi qilib yetishtirish, balki ma'lum kasb sohibi sifatida ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy tarbiyalash zarurligini ilmiy tajribalar asosida bayon qildik. Buning boisi mustaqillik sharoitida jamiyat taraqqiyotining hamma sohalarida inson omilining oshganligi bilan belgilanadi. Mustaqil fikrlovchi mutaxassisni tayyorlash uning o'z xulq-atvorini o'zi nazorat qilish mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Bunda biz insonning o'z faoliyati hissiyoti, qiziqishi va intilishlarini o'zi tartibga solishi oliy nerv faoliyati va bosh miya yarim sharlari ishi bilan bog'liq fiziologik mexanizmlariga bog'liqligini aniqlash orqali amalga oshirilishini ilmiy asosini aniqladik. Shu asosda o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash metodlari va ularni amalga oshirish mexanizmlarini bayon qildik. Bularni amaliy faoliyatga tatbiq qilish umumiy o'rta ta'lim maktablarida tarbiyaviy ishlar yaxlit tizimini yaratishga va bu tizimga kiruvchi tarkibiy qismlarining o'zaro kelishib, yaxlit ishlashiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». – Toshkent: “O'zbekiston” 1999-yil.
2. Г. К. Зарипова. Педагогический подход в формировании личности учащегося в общей средней школе и его значение лидера в получении профессии. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 8–22. (2023). Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/3794>
3. А.И.Кочетов. Организация самовоспитания школьников. Минск, «Народная osveta», 1990, 25-40 стр.
4. Анохин П.К. Условие вопросы теории функциональных систем. – Москва: наука, – 1980. – 372 с.
5. Abdullayev A. Ma'naviyat va iqtisodiy tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, – 1999. – 104 b.
6. Zaripova G.K., S.Sayidova, I.Zhuraev, Zh.Zhurakulov. Theory and practice of systemic organization of spiritual and educational education of students in vocational colleges. BBK 74.200.51. UDK 371. “Problems of Science.” – Moscow: monograph. 2021 ISBN 978—1-64655-084-5. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1xFax7AAAAAJ&citation_for_view=1xFax7AAAAAJ:M3ejUd6NZC8C
7. 7. Ismailov T.X. P.I. P.I.Chaykovskiy asarlari mazmunining umumnazariy-tarixiy jarayonlari. «Science and Education» Scientific Journal / ISSN 2181-0842 March 2022 / Volume 3 Issue 3. <https://cyberleninka.ru/article/n/p-i-chaykovskiy-asarlari-mazmunining-umumnazariy-tarixiy-jarayonlari/viewer>

КИМЁ ФАНИДАН ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАЯНЧ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Қаххоров Мадамин Абдинабиевич

Бухоро давлат университети таянч докторанти

Аннотация: Бугунги кунда жаҳон глобллашуви жараёнида таълим, фан ва илмий-техника соҳаларининг ривожланишида компетентли кадрлар муҳим ўрин тутиб, халқаро миқёсда кадрлар компетентлиги ва ўқувчилар билимини баҳолашга қаратилган “Қатта ёшдаги аҳоли компетенциясини баҳолаш халқаро дастури” (PIAAC), “Ўқувчилар билимини баҳолаш халқаро дастури” (PISA) каби дастурлардан кенг фойдаланиб келинмоқда. Касбий маҳоратни шахс сифатлари билан уйғунлаштириш, турли ўзгаришларга тез мослашиш каби талабларнинг прогрессив ортиб бориши компетенциявий ёндашувнинг таълим жараёнларига изчил жорий этилишига сабаб бўлмоқда.

Калит сўзлар: кимё, компетенция, мобил дастурий илова, компетенциявий ёндашув, лойиҳалаш технологияси, прототип, АКТ, маълумот, ахборот, технология, компетентлик, метод, таҳлил, восита, ўқитувчи, мутахассис, таълим, жараён, муассаса, фан, тизим.

РАЗВИТИЕ ХИМИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОБИЛЬНЫХ ПРОГРАММНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ

Қаххоров Мадамин Абдинабиевич

Докторант Бухарского государственного университета

Аннотация: Сегодня, в процессе мировой глобализации, компетентные кадры играют важную роль в развитии образования, науки и научно-технических сфер, а «Международная программа оценки компетентности пожилого населения» (PIAAC), «Международная программа оценки компетентности пожилого населения» (PIAAC), «Международная программа оценки компетентности пожилого населения» Широко используются программы «Оценка знаний учащихся» (такие программы, как PISA). Прогрессивное повышение требований, таких как сочетание профессиональных навыков с личностными качествами, быстрая адаптация к различным изменениям, является причиной последовательного внедрения компетентностного подхода в образовательный процесс. Ключевые слова: химия, компетентность, мобильное программное приложение, компетентностный подход, технология проектирования, прототип, ИКТ, информация, информация, технология, компетентность, метод, анализ, инструмент, учитель, специалист, образование, процесс, учреждение, наука, система.

DEVELOPMENT OF CHEMICAL COMPETENCIES OF STUDENTS USING MOBILE SOFTWARE APPLICATIONS

Khakhorov Madamin Abdinabievich

Doctoral student at Bukhara State University

Abstract: Today, in the process of globalization, competent personnel play an important role in the development of education, science and scientific and technical fields, and the “International Program for the Assessment of Competency in the Elderly Population” (PIAAC), “International Program for the Assessment of Competency in the Elderly Population” (PIAAC), “International Program for the Assessment of Competence in the Elderly Population” Student Assessment programs (programs such as PISA) are widely used. The progressive increase in requirements, such as the combination of professional skills with personal qualities, rapid adaptation to various changes, is the reason for the consistent introduction of a competency-based approach into the educational process.

Key words: chemistry, competence, mobile software application, competence-based approach, design technology, prototype, ICT, information, information, technology, competence, method, analysis, tool, teacher, specialist, education, process, institution, science, system.

Замонавий фан ва техника тараққиёти умумтаълим мактабларида кимё фанини ўқитишга янгича ёндашувни, ўқувчиларнинг бу фандан ўзлаштириши лозим бўлган билим ва кўникмаларининг мазмуни ва даражасига юқори талабларни қўймоқда. Бугунги кунга келиб, ўқув ахборотлари ҳажмининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетганлиги ўқувчиларга нафақат билим бериш, балки уларни “ўқиш ва ўрганишга ўргатиш”ни талаб қиляпти. Жадаллик билан ўзгариб ва ривожланиб бораётган ахборотлашган жамиятда фаолият кўрсатиш ва яшаш ўқувчилардан нафақат шунчаки тайёр билимларни ўзлаштиришни, балки турфа кўринишдаги маълумотларни мустақил излаб топиш ва қайта ишлашни ҳамда улардан турли ҳаётий вазиятларда самарали фойдаланишни тақозо этмоқда.

«Компетенсе» сўзи «то компете» сўзидан олинган бўлиб, «мусобақалашмоқ», «рақобатлашмоқ», «беллашмоқ» деган маъноларни англатади. Илмий педагогик, психологик, дидактик адабиётларда, компетенция, компетентлилик ўта мураккаб, кўп қисмли, кўпгина фанлар учун ҳамоҳанг бўлган тушунчалар эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Шу боисдан унинг талқинлари ҳам ҳажми, ҳам таркибига кўра, ҳам маъно, мантиқ мундарижаси жиҳатидан турли-тумандир. Компетенциявий ёндашув нуқтаи назаридан қаралганда, таълим жараёни моҳияти - ўқувчиларнинг келажакда турли ҳаётий вазиятлар ва фаолият соҳаларида дуч келадиган муаммоларни ўз тажрибалари асосида мустақил ечиш лаёқатларини (қобилиятларини) ривожлантиришдан иборат. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларга нафақат билим, кўникма ва малакаларни бериш балки, уларни ҳаётий эҳтиёжларида қўллай олиш лаёқатларини (компетенцияларини) шакллантиришни кўзда тутаяди. Шу нуқтаи назардан, компетенциявий ёндашувни жорий этиш умумий ўрта таълим тизими олдида турган шу куннинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Компетенциявий ёндашувнинг асосий мақсади мактаб битирувчисининг ижтимоий ҳаётга мослашишига ёрдам беришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси таълимнинг узлуксизлиги, узвийлиги, ўқувчи шахси ва қизиқишлари устуворлигидан келиб чиқиб, уларнинг ёш хусусиятларига мос равишда қуйидаги таянч компетенцияларни шакллантириш назарда тутилган.

Таълимнинг инновацион электрон-дидактик шакллари ривожлантириш жараёнида таълим олувчиларнинг қобилиятлари ва қизиқишлари ҳисобга олинади. Таълим-тарбияда унинг мазмунини, таълимга қўйилган мақсадга мос равишда тизимни лойиҳалаш ҳамда педагогик-психологик, рақамли технологик методлар, шакллар ҳамда ўқитиш усуллари татбиқ этишга йўналтирилган дидактик ва шахсий услубий тартиблар асосида амалга оширилувчи таълим берувчи ва таълим олувчи ўртасидаги ўзаро таъсир тизимидир [51; 5-б.].

Дастлаб ишни 9-синф кимё фани мобил дастур ташкилий тузилмасини чизишдан бошлаймиз. Ташкилий тузилмада мобил дастурий илова қайси компонентлардан тузилиши келтирилади. Биз таклиф этаётган мобил илова қуйидаги таркиби қисмлардан тузилиши режалаштирилган ўқув-меъёрий ҳужжатлар, назарий машғулотлар, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, видеофильмлар, фанга оид қизиқарли маълумотлар, фанга оид турли ўйинлар, билимларни баҳолаш учун тест саволлари, чиқиш бўлимларидан ташкил топиши мумкин.

Ҳозирги кунда турмушни металлсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ўнлаб металллар ва қотишмалар халқ хўжалигининг барча соҳаларини қамраб олган. Оғир юкларни ташувчи ва енгил машиналар, қишлоқ хўжалиги машиналари, тепловоз, паровоз, самолётлардан тор тиб оддий игна, мих, ручка ва ҳоказолар барчаси металллардан ясалган ёки асосий қисмини металллар ташкил қиладди. Темир, мис, рух, никел, кобалт, алюминий, магний, волфрам, молибден, тантал, титан, ниобий каби металллар ва пўлат, чўян, баббит, дуралюминий, нихром сингари қотишмалар катта амалий аҳамиятга эгадир.

1-расм: “Металларнинг табиатда тарқалиши, олиниши ва ишлатилиши”

инфографика

Мавзу мазмунига доир ўқув материалларни ўзлаштирилганлиги 1-расмдаги инфографикадан фойдаланиб аниқланади. Бу каби методлардан дарс машғулотларида фойдаланиш мавзуга доир ўқув материалларни, ўзлаштириш даражасини ошишига, ўқувчиларнинг кимё фанига бўлган қизиқишларини ошишига хизмат қилади.

“Мис ва унинг бирикмалари” мавзусини ўтишда ҳам муаммоли таълим технологиясидан фойдаланиш имкониятлари билан танишиб чиқамиз. Мазкур мавзуга доир куйидаги муаммоли саволлардан машғулот давомида фойдаланиш мумкин.

1. Миснинг Олмалиқда ишлаб чиқариш жараёнларини тушунтириб беринг.
2. Миснинг кимёвий хоссаларидаги ўзига хос хусусиятлар нималардан иборат?
3. Миснинг аммиакли комплексининг электрон тузилишини асослаб беринг.
4. Миснинг инсон организмидаги биологик аҳамиятини айтинг.

Мисол тариқасида 3-муаммоли саволни ҳал қилинишини келтирамиз. Саволни ҳал этишда ўқувчилар турли хил флкр билдирадilar. Биринчи ўқувчи миснинг аммиакли комплекси ҳосил бўлишида Cu^{+2} иом марказий ион вазифасини бажаради, деб жавоб қайтарса; 2- ўқувчи эса аммиак молекуласи лиганд вазифасини бажаради, дейди. 3-ўқувчи эса комплекс бирикма ҳосил бўлишида эритманинг ранги ўзгаради, деган флкрни билдиради.

Янги мавзуни тушунтиришда ўқитувчи мавжуд дарслик ва бошья адабиётлардан фойдаланиш билан бир қаторда интернет тармоғидан мавжуд мавзуга доир керакли маълумотлардан ҳам фойдаланиши мумкин.

Адабиётлар

1. UNESCO (1999) Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO (Reprint in: Outlooks on Children and Media. Goteborg: UNESCO & NORDICOM, 2001. -P.152). In Education for the Media and the Digital Age Vienna. -P. 273–274.

2. Lely Ika Mariyati., Hazim Hazim., Puput Eka Wati Handoko., Juraev Khusniddin. Validating an Academic Procrastination Scale Through Rasch Analysis// ICARSE 2022, ASSEHR 748, pp. 322–333, 2023. <https://doi.org/10.2991/978-2-38476-048-0> 37

3. Kakhkhorov S.K., Juraev Kh.O. A Model for Improving Students' Technical Creative Competences Based on Robotic Elements // Res Militaris (resmilitaris.net). –England, Winter-Spring 2023. vol.13, №1:– P. 245-250.

4. Juraev Kh.O., Khamdamova N.M. Methodology of Developing Technical Creativity of Students Through Training of Robotics Elements in Physics Lessons // Res Militaris (resmilitaris.net). –England, Winter-Spring 2023. vol.13, №1:– P. 251-257.

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШДА ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ ВА УНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Умурзақова Умида Носиржонова

Навоий Инновациялар Университети доценти, география фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD)

Аннотация. Ушбу мақола ҳозирги кунда дунё ҳамжамияти олдидаги беқарор экологик вазият ва уларни ҳал этишда экологик таълимни ўрни ҳақида фикр ва мулоҳазалардан иборат. Қолаверса, дунёда экологик таълимни шаклланиш тарихи ва ривожланиш истиқболлари, ваколатли халқаро ташкилотлар тамонидан амалга оширилган экологик таълимнинг тизимли тамойиллари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Экологик таълим, экологик маданият, барқарор экологик таълим, таълимда халқаро ҳамкорлик, тизимли тамойил.

ECOLOGICAL EDUCATION IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ORGANIZE IT ON THE BASIS OF INTERNATIONAL STANDARDS ACHIEVEMENT ISSUES

Abstract. This article consists of thoughts and opinions about the unstable environmental situation facing the world community today and the role of environmental education in solving them. In addition, the history and prospects of the formation of environmental education in the world, the systematic implementation of environmental education by competent international organizations principles are analyzed.

Key words. Ecological education, Ecological culture, Sustainable environmental education, International cooperation in education, systematic principle

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ И ОРГАНИЗОВАТЬ ЕГО НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

Аннотация. В данной статье изложены мысли и мнения о нестабильной экологической ситуации, стоящей сегодня перед мировым сообществом, и роли экологического образования в их решении. Кроме того, история и перспективы становления экологического образования в мире, системная реализация экологического образования компетентными международными организациями анализируются принципы.

Ключевые слова. Экологическое образование, экологическая культура, устойчивое экологическое образование, международное сотрудничество в сфере образования, систематический принцип

Бугунги кунда жаҳон миқёсида инсонларни табиатга фаол таъсири экотизимлар турғунлигини жиддий ўзгартирмоқда. Оқибатида, флора ва фаунада айрим турларнинг йуқолиб бориши, ер юзи сув ресурсларининг кескин ифлосланиши ёки камайиши, атмосфера ҳавосида чиқит газлар концентрациясининг ортиб бориши, инсонларда турли касалликларни кўпайиши ва касалликларнинг ёшариши каби кўплаб экологик муаммолар авж ола бошлади. БМТ тамонидан бир қатор конвенциялар, стратегик режа ва келишувлар қабул қилинганига қарамай бу борада муваффақиятсизликлар кузатилмоқда. Айтиш мумкинки, инсонларнинг экологик билим, онг ва маданиятиларини шакллантириш бугунги кундаги энг долзарб мавзулардан бири бўлиб, улар ҳар куни ўзи ҳақида кўпроқ ва тезроқ эслатиб турмоқда.

Экологик билим бу - кишиларни жамият ва атроф муҳитда рўй берадиган ҳодисалар бўйича тушунчалари, воқеликни инсон тафаккурида акс этишидир [1; 28-б]. Экологик таълим – экологик муаммоларни ҳал этиш учун зарур кўникма ва малакани ривожлантирадиган, табиий комплексларни қайта тиклаш маъсулиятли харақатини амалга ошириш учун муносабат ва мажбуриятларни шакллантирадиган ўқув жараёнидир [2; 34-б].

Экологик таълим ва тарбиянинг асосий мақсади жамиятнинг барқарор ривожланиш тараққиётига ўтиш жараёнида энг муҳим принципларидан бири бўлиб, экотизимларни бир бутунлиги ва ўзаро боғланишда эканлигини (модда ва энергиянинг айланиши, ахборот алмашинуви) инсонлар тафаккурида акс этдиришдир.

Экологик таълимни ривожланиш басқичига назар ташласак, у ҳозирги даврга қадар уч босқичда ривожланаётганлигини кўришимиз мумкин [3; 74-б], яъни:

1970 йилгача бўлган – Табиатни муҳофаза қилиш таълими;

1970 – 1992 йилларни ўз ичига олган – Экологик таълим;

1992 йилдан ҳозирга қадар ривожланаётган – Барқарор ривожланиш учун таълим босқичларини ўз ичига олади.

Экологик таълим тарбияни аниқлаштириш, такомиллаштириш бўйича илк ҳукуматлараро конференция БМТ тамонидан 1977 йили Тбилисида ўтказилган. Айтиш мумкинки, бу конференция дунё миққоёсида Экологик таълим тизимини ривожланишида муҳим босқич бўлиб хизмат қилган [4; 1987]. Ушбу конференцияда миллий миққоёсида экологик таълимни ривожлантиришнинг комплекс стратегияси ишлаб чиқилган ва таълимни турли босқичлари, хусусан, аҳолини турли тоифаларига нисбатан экологик таълимни такомиллаштириш бўйича 40 дан ортиқ таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилганлиги билан ажиралиб туради.

Кейинчалик экологик таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик Найроби (1982 й), Бече (1983 й), Москва (1987 й) ва бошқа конференцияларда давом эттирилди. Бу вақтга келиб дунё аҳолисини ҳам демографик, ҳам иқтисодий ўсиб бориши табиий ресурсларга жиддий босимни юзага келтира бошлаган эди. Бу конференцияларда бош ислохот экологик таълимни ривожлантириш орқали умумбашарий экологик тушунчаларни ривожлантириш ва унинг интеграциялашуви асосида атроф муҳит муҳофазасини мактабгача таълим муассасаларидан бошлаб барча таълим тизими ўқув дастурларида амалга оширилиши белгилаб олинди.

Қолаверса, халқлараро экологик таълим стратегиясининг асосий муаммоси – унинг услубий жиҳатдан ташкил этиш масалалари сифатида ҳам баҳоланди. Бир гуруҳ экспертлар “Экология” фанини алоҳида шакиллантириш заруратини таъкидлаб, экологик таълим шакилланиш тарихига кўра биологик, географик ва бошқа фанлар билан чамбар-час боғлиқ бўлсада, мустақил фан соҳаси сифатида ривожланиши лозим эканлигини эътироф этган бўлсалар, бошқа гуруҳ экспертлар эса, ўқув фанлар мазмунига табиий имкониятлари доирасида экологик билим, кўникма, малака ва компетенциялар сингдириш самаралироқ эканлигини таъкидладилар.

Таълимнинг ривожланишини кейинги босқичларида дунёни кўплаб мамлакатлари Давлатнинг барқарор ривожланиш стратегиясида “Экологик таълим”ни ўзини устивор йўналиши сифатида белгилаб олди. Жамият ва табиат муносабатлари тобора ёмонлашиб бораётган шароитда минтақалар аҳолиси мазкур масалалар моҳиятини чуқур англаб, уларни ечимини топишга хисса қўшишлари миллий экологик таълимда урғуланди. Таълим тизимида ижтимоий – экологик дунёқарашни, экологик ҳуқуқий позицияларни, фанлараро интеграциялашувни, таълим ва амалиёт ҳамкорлигини шакиллантиришга эътибор қаратилди. Бутун жамиятни экологик маданиятини, инсонларни экологик ахлоқий фазилатларини юксалтиришга қаратилган ҳаракатлар бошланди.

Шундай қилиб, атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи ваколатли халқаро ташкилотлар ва ўтказилган конференциялар тавсиясига кўра экологик таълимнинг асосий тамойиллари этиб: 1) Экологик муаммоларнинг ижтимоий жиҳатларини устиворлиги. 2) табиий ва техноген муҳитни таҳлил қилиш; 3) фанлараро интеграциялашув, экологик билим, кўникма, малака, компетенцияларни сингдирилиши; 4) миллий қадриятларда атроф-муҳит муҳофазаси масалаларини урғуланиши; 5) аҳоли қатламлари ҳудудий ва минтақавий экологик қарорларни қабул қилишда [6; 304-б] фаол иштирок этишлари каби масалалар белгилаб олинди.

Жаҳоннинг турли мамлакатларида экологик таълим муаммосини ретроспектив таҳлили ўтказилгандан сўнг, таълимнинг ҳозирги устиворлик нуқтаи-назаридан йўналишлари шакиллантирилди. Дунёнинг ривожланган АҚШ, Канада, Англия,

Голландия, Дания, Швеция, Германия ва бир қатор давлатларида Экологик таълимни устивор йўналиши сифатида очик хавода ўтказиладиган машғулотлар, махсус лойиҳалар асосида мавзули кунлар ва ҳафталарни ажиратиш ишлари тизимлаштирилди [5; 2022].

Машғулотларни ташкил этиш асосида:

аҳолини экологик тарбиясини ошириш, экологик билим ва маданиятини шакиллантириш; кишилар амалий фаолияти давомида экологик муаммоларни ҳал этиш қобилиятларини такомиллаштириш;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида янги илмий ғоялар, илмий тадқиқотларни ривожлантириш ишлари тизимлаштирилди.

Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач таълимни барча соҳалари қаторида атроф муҳит муҳофазаси ва экологик таълим тизимини такомиллаштириш ва ислоҳ этишга қаратилган бир қатор фаолиятни амалга оширган бўлсада, экологик таълим жараёнини тизимли ташкил этишда ислоҳотларни тўлиқ амалага оширилишига тўсқинлик қилувчи бир қатор муаммо ва камчиликлар сақланиб қолмоқда.

Жумладан, узлуксиз таълим тизимидаги барча ўқув муассасаларида, Ўзбекистон Республикаси “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган қонуннинг 4 - моддасида Экология ва Табиатни муҳофаза қилиш ўқувининг мажбурийлик принциби белгилаб қўйилган. Лекин, амалдаги таълим тизимида қонунмувофиқлашмаганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, амаладаги ўқув дастурлари ва стандартлардаги фанлар экологик тушунчалар билан етарлича бойтилмаган.

Мамлакатимизда таълим муассасаларида мавжуд Экология ва атроф-муҳит муҳофазаси мустақил фан сифатида ўз ўрнига эга. Экология илмий назарий асосларининг фундаментал хусусиятлари фанлараро интеграция орқали амалга ошириб келинмоқда. Шундай бўлсада, таълим тизимида кириб келаётган интерфаол ва инновацион методлар, рақамли технологиялар орқали атроф муҳит муаммоларига ечим топиш масалалари экологик таълим тизимидаги айрим жиҳатларни қайта кўриш ва ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Шу билан бир қаторда, экологик таълим йўналишида илгор миллий ва хорижий тажрибани ўрганиш, улар асосида таълим олувчиларда экологик тафаккурини шакллантиришнинг аниқ параметрлари ишлаб чиқилмаган, таълим тизимининг барча босқичларида амалда бўлган таълим дастурлари барқарор ривожланиш шароитида глобал экологик муаммоларни бартараф этиш, мавжуд экологик хавф-хатар даражасини камайтириш, табиий муҳитни қайта тиклашга қаратилган умуммиллий тадбирлар моҳияти билан мувофиқлаштирилмаган. Қолаверса, мактабгача таълим муассасалари ва умумий ўрта таълим мактаблари таълим дастурларининг мавзулари бугунги кун талабларига жавоб бермайди, жумладан, уларда таълим олувчиларда экологик онгни шакллантирувчи экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, она табиатни асраб-авайлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасига оид мавзулар етарли эмас [7; 187-191-б].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар қандай давлатда экологик таълимнинг асосий мақсади талабалар, умуман жамиятда илмий ва амалий таълим яхлитлигига асосланган экологик дунёқарашни шакллантиришдир. Мамлакатларнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва экологик барқарорлиги экологик таълимни тизимли тарзда такомиллаштирилишига бевосита боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйиҳати.

1. А.Н.Нигматов. “Экология нима”/ ТДЮИ.: 2004. – 28 б.
2. С.Т.Норбоев. ЎзМУ ахборотномаси/ ПККТМО 13.10.2015. – 34 б
3. Захлебный, А.Н. На экологической тропе / А.Н. Захлебный. – М. : Просвещение, 1996. – 74 с.
4. Гро Харлем Брунтланд “Бизнинг умумий уйимиз”. Нью-Йорк, 1987 йил.
5. Mona Khalifé, Rawad Chaker, Slaven Gasparovich. “Environmental education and digital solutions” Front. Education, October 10, 2022 Sec. Digital education. Volume 7
6. А. В. Каверин, Д. А. Массеров. “Роль Экологического образования в устойчивом развитии общества” Интеграция образования. 2014, № 3 37:574:304
7. О.Д. Утегенов “Экологик таълимни ривожлантириш-Ўзбекистон экологик сиёсатининг устивор йўналиши” Stars International University-pp 2023, №2 187-191

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ И РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Хашимова Масуда Камилжановна

Доцент кафедры «Педагогика» Ташкентского университета прикладных наук

АННОТАЦИЯ. Данная статья посвящена вопросу организации самостоятельной деятельности учащихся учреждений профессионального образования. Автор рассматривает вопросы организации самостоятельной деятельности студентов, задачи, которые должны решать преподаватели в процессе самостоятельной деятельности студента, анализирует взгляды различных авторов, перечисляет наиболее распространенные виды самостоятельной деятельности студентов в профессиональном образовании, раскрывает важность самостоятельной деятельности в формировании профессиональные навыки у будущих специалистов, предлагается сосредоточить внимание на проблемах, которые в настоящее время существуют в этой области.

Ключевые слова: креативность, самостоятельная творческая деятельность, технология, формирование, компетенции, способность самостоятельно решать задачи, креативность, воспроизводство, эвристический подход.

TALABALARNING MUSTAQIL FAOLIYATI VA KREATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

Xashimova Masuda Kamiljanovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti «Pedagogika» kafedrasida dotsenti

АННОТАЦИЯ. Ushbu maqola kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilarining mustaqil faoliyatini tashkil etish masalasiga bag'ishlangan. Muallif talabalarning mustaqil faoliyatini tashkil etish masalalarini, talabalarning mustaqil faoliyati jarayonida o'qituvchilar hal qilishi kerak bo'lgan vazifalarni ko'rib chiqadi, turli mualliflarning qarashlarini tahlil qiladi, kasbiy ta'limda talabalarning mustaqil faoliyatining eng keng tarqalgan turlarini sanab o'tadi, mustaqil faoliyatning shakllanishidagi ahamiyatini ochib beradi. bo'lajak mutaxassislarda kasbiy ko'nikmalarni mustaqil faoliyat asosida shakllantirishning zarurligini tahlil qiladi, bu sohada muammolarga aloxida e'tibor qaratish lozim ekanini ta'kidlaydi. Kalit so'zlar: kreativlik, mustaqil ijodiy faoliyat, texnologiya, shakllantirish, vakolatlar, muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati, ijodkorlik, ko'payish, evristik yondashuv.

INDEPENDENT ACTIVITY OF STUDENTS AND DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE

Xashimova Masuda Kamiljanovna,

Associate Professor of the Department of «Pedagogy» of the Tashkent University of Applied Sciences

ANNOTATION This article is devoted to the organization of independent activity of students of vocational education institutions. The author examines the issues of organizing independent activity of students, the tasks that teachers should solve in the process of independent activity of a student, analyzes the views of various authors, lists the most common types of independent activity of students in vocational education, reveals the importance of independent activity in the formation of professional skills of future specialists, it is proposed to focus on the problems that currently exist in this area.

Keywords: creativity, independent creative activity, technology, formation, competence, ability to solve problems independently, creativity, reproduction, heuristic approach.

Введение. Особенностью современного этапа развития научного знания является рост интереса к проблеме креативности как элемента творчества, обусловленный ее ролью в формировании многогранной личности, способной к продуцированию большого

количества новых идей. Во многих странах мира обеспокоены проблемой креативности и поиском способов ее развития в системе образования на протяжении всей жизни. Как утверждает К. Робинсон, креативность – это не прихоть, не роскошь, не абстракция, – это необходимость, продиктованная временем. Поэтому главная задача преподавателя состоит в том, чтобы помочь студенту стать свободной, творческой и самостоятельной личностью. Проблема креативности является предметом активных исследований, связанных с процессами самосовершенствования и самореализации. Креативность – это уровень творческой одаренности, способности к творчеству, составляющий относительно устойчивую характеристику личности. Этот потенциал раскрывается и развивается при самостоятельной деятельности студентов. В настоящее время самостоятельная работа становится ведущей формой организации учебного процесса, и вместе с этим возникает проблема ее активизации. При этом под активизацией самостоятельной работы понимается не простое увеличение объема, выражающееся в количестве времени, а в том, чтобы повысить эффективность самостоятельной работы при экономии времени и сил учащихся [13].

Проблема организации самостоятельной деятельности студентов в процессе обучения является одной из актуальных в современной педагогике. Сложилась ситуация, когда устоявшиеся способы и формы проектирования и осуществления самостоятельной работы студентов требуют осмысления, коррекции и новых педагогических решений. В настоящее время меняются цели и задачи, стоящие перед образованием, – акцент переносится с «усвоения знаний» на формирование «компетентности», происходит переориентация на личностно-ориентированный подход.

Актуальность проблемы овладения студентами методами самостоятельной познавательной деятельности продиктована ещё и тем, что в период обучения закладываются основы профессионализма, формируются умения самостоятельной профессиональной деятельности.

Современному обществу необходимы специалисты, способные оперативно принимать нестандартные решения, действовать творчески, самостоятельно, которые могут внести вклад для развития той или иной отрасли. Самостоятельная деятельность является формой учебно-познавательной деятельности, в которой проявляются такие качества личности студента как организованность, целеустремленность, творческий подход, ответственность. Самостоятельная деятельность студентов способствует формированию инициативности, дисциплинированности, точности, чувство ответственности, необходимых будущему специалисту в профессиональной деятельности.

Самостоятельная деятельность – это такая работа, которая выполняется без непосредственного участия учителя, но по его заданию, в специально предоставленное для этого время, при этом студенты, сознательно стремятся достигнуть поставленные цели, употребляя свои усилия и выражая в той или иной форме результат умственных или физических (либо тех и других вместе) действий.

Именно при самостоятельной деятельности вырабатывается высокая культура умственного труда. В процессе такого труда наиболее полно выявляются индивидуальные способности обучающихся, их наклонности и интересы, которые способствуют развитию умения анализировать факты и явления, учат самостоятельному мышлению, которое приводит к творческому развитию и созданию собственного мнения, своих взглядов, представлений, своей позиции.

Анализ ситуации

Самостоятельную работу студентов (СРС) можно анализировать с точки зрения отдельных видов деятельности, подходов в обучении, форм организации деятельности и др. СРС планируется, она связана с систематизацией, закреплением и углублением теоретических знаний и умений, которые применяются на практике; формируются профессиональные компетенции, самостоятельность в мышлении.

Нужно различать понятие «самостоятельная работа» и понятие «самообразование».

Самообразование — это система постоянного обновления знаний, и она выходит за рамки учебной работы в вузе. Однако, задачи его значительно шире, чем задачи самостоятельной работы. Самообразование в отличие от самостоятельной работы - это не только форма усвоения, углубления и приобретения новых знаний в период учебы в вузе, но и форма продолжения образования молодых специалистов после его окончания. Следовательно, понятие «самостоятельная работа» и понятие «самообразование» имеют различный смысл. Смешение этих понятий приводит к путанице в выборе средств, форм и методов их практического осуществления. На наш взгляд, самостоятельную работу следует понимать лишь как составную часть самообразования, преследующего более широкие цели.

Возможны два основных направления самостоятельной работы студентов:

первый – это увеличение роли самостоятельной работы в процессе аудиторных занятий. Реализация этого пути требует от преподавателей разработки методик и форм организации аудиторных занятий, способных обеспечить высокий уровень самостоятельности студентов и улучшение качества подготовки;

второй – повышение активности студентов по всем направлениям самостоятельной работы во внеаудиторное время.

Методика. Традиционная система обучения не всегда способна развить креативность личности, так как она основана на запоминании информации и накоплении фактов. Чаще всего в повседневной жизни, происходит подавление креативных свойств личности. Поэтому развитие креативности возможно лишь в специально организованной среде, необходимо ввести в процесс обучения специальные самостоятельные задания, которые позволяют развивать творческое мышление, креативность и использовать в дальнейшем творческие способности. Развитие креативности у каждого студента является индивидуальным, поэтому желательно подготавливать дифференцированные задания.

Развивать творческое мышление – значит формировать и совершенствовать мыслительные операции: анализ, синтез, сравнение и обобщение, классификацию, планирование, абстрагирование, и обладать такими характеристиками мышления, как критичность, глубина, гибкость, широта, быстрота, вариативность, а также развивать воображение и обладать знаниями разного содержания. Для формирования креативности как личностного, а не только поведенческого свойства требуется специальным образом организованная среда.

Самостоятельная работа является обязательной для развития креативности, и она определяется учебным планом. В структуре учебной деятельности она занимает от трети до двух третей общего учебного времени.

Организация самостоятельной работы имеет системный характер на протяжении всего времени обучения студентов. Важным аспектом самостоятельной работы является то, что она решает не только учебные задачи, но и решает проблему саморазвития и самосовершенствования студента.

В современном учебном процессе студент выступает не простым потребителем информации, а творческим соискателем знаний. При этом задача преподавателя состоит не только в передаче информации в готовом виде, но и в поощрении студента к самостоятельной познавательной деятельности, в формировании у него навыков самостоятельности при получении знаний, так как это необходимо для профессиональной деятельности и карьерного роста.

Выделяются общие принципы организации самостоятельной работы:

— принцип интерактивности обучения (обеспечение интерактивного диалога и обратной связи, которая позволяет осуществлять контроль и коррекцию действий студента);

— принцип развития интеллектуального потенциала студента (формирование алгоритмического, наглядно-образного, теоретического стилей мышления, умений принимать оптимальные или вариативные решения в сложной ситуации, умений обрабатывать информацию);

— принцип обеспечения целостности и непрерывности дидактического цикла обучения (предоставление возможности выполнения всех звеньев дидактического цикла в пределах темы, раздела, модуля).

Практика показывает, что студенты различаются по уровню готовности к реализации требований к самостоятельной работе.

Выделяются две основные группы студентов:

- первая характеризуется тем, что ее представители ориентированы на выполнение заданий самостоятельной работы и обладают универсальными учебными компетенциями, позволяющими успешно справиться с требованиями к ее выполнению (умением понимать и запоминать приобретаемую информацию, логически мыслить, воспроизводить материал письменно и устно, проводить измерения, вычисления, проектировать и т. д.).

- студенты второй группы не имеют устойчивой ориентации на постоянное выполнение самостоятельной работы при освоении учебного материала и отличаются низким уровнем развития универсальных учебных компетенций и навыков самоорганизации.

Учитывая такое положение педагог должен при организации самостоятельной деятельности студента разрабатывать дифференцированные задания, которые отличаются по сложности. Для этого нужно изучить возможности студентов и исходя из результатов разделить студентов по типу готовности к самостоятельной деятельности. В дальнейшем для каждой группы разработать свою программу развития и комплекс заданий для самостоятельной деятельности. Такой подход обеспечит оптимизацию процесса, и повысит эффективность самостоятельной деятельности.

Самостоятельная работа студентов классифицируется:

- по месту организации (аудиторная и внеаудиторная);
- по целям организации (цели дисциплины, сформулированные и обоснованные в рабочей программе);
- по способу организации (индивидуальная, групповая).
- по форме организации обучения (лекция, семинар, практическое занятие, контрольное занятие).

Самостоятельная работа студентов планируется каждым преподавателем в рабочей программе дисциплины, а зачетные ее виды фиксируются в технологической карте, в которой студенты всегда могут найти информацию об объеме самостоятельных работ, о времени их выполнения и максимальном балле при оценивании результатов их выполнения. Объем времени, отведенный на внеаудиторную самостоятельную работу, находит отражение: в учебном плане в целом по теоретическому обучению, по каждому из циклов дисциплин, по каждой дисциплине, в рабочих программах учебных дисциплин с ориентировочным распределением по разделам или конкретным темам.

Самостоятельную работу студента можно организовать на разных уровнях, исходя из дидактических целей и подготовленности студентов:

1. Самостоятельные работы по образцу или репродуктивная самостоятельная работа — низкий уровень самостоятельности. требуют переноса известного способа решения непосредственно в аналогичную или отдаленно аналогичную внутри предметную ситуацию.

2. Самостоятельные работы реконструктивно-вариативного типа — пороговый уровень самостоятельности. Позволяют осмысленно переносить знания в типовые ситуации, учат анализировать события, явления, факты, создают условия для развития мыслительной активности учащихся, формируют приемы и методы познавательной деятельности.

3. Эвристические самостоятельные работы или частично-поисковая — продвинутый уровень самостоятельности. способствуют формированию творческой личности обучающихся. при выполнении работ этого типа происходит постоянный поиск новых решений, обобщение и систематизация полученных знаний, перенос их в совершенно

нестандартные ситуации.

4. Внутри предметные и меж предметные исследовательские или творческие самостоятельные работы — высокий уровень самостоятельности. Это высшая ступень в системе самостоятельных работ. Чтобы выполнять подобные самостоятельные работы, надо уметь преобразовывать и переносить знания и способы решения задач, самостоятельно разрабатывать новые способы решения, определять содержание, цель, разрабатывать план решения учебной задачи. Для эффективного выполнения самостоятельных работ разных уровней студенту необходимо владеть устойчивым комплексом способов деятельности для решения различных типов учебных задач. В первую очередь речь идет об умении конспектировать, подбирать примеры, сравнивать, устанавливать меж предметные связи, использовать, анализировать, систематизировать, делать выводы.

Выводы

Таким образом, самостоятельная работа - это особое средство обучения, которое, во - первых, в каждой конкретной ситуации усвоения соответствует конкретной цели и задачи, во - вторых, формирует у студентов определённый объём креативной компетенции для решения познавательных задач, в-третьих, вырабатывает у студентов психологическую установку на самостоятельное систематическое пополнение своих знаний, в-четвёртых, является важнейшим орудием педагогического руководства и управления самостоятельной деятельностью студентов, и, наконец, является важнейшим условием самоорганизации и самодисциплины обучающихся в познавательной деятельности.

Решение задач формирования творческой личности выпускника, способного к саморазвитию, самообразованию, самостоятельной инновационной деятельности, невозможно посредством простой передачи готовых знаний от преподавателя к студенту. Необходимо перевести студента из позиции пассивного потребителя знаний в позицию активного субъекта образовательного процесса, участвующего в формировании своих компетенций, умеющего сформулировать проблему, проанализировать пути её решения, найти оптимальный результат и доказать свою правоту. В этом контексте становится очевидным, что самостоятельная работа студентов в современном учебном процессе принципиально изменяет свой статус. Усиление роли самостоятельной деятельности студента означает коренной пересмотр организации учебно-воспитательного процесса в вузе, который должен строиться так, чтобы развивать умение учиться, формировать у студента способности к саморазвитию, творческому применению полученных знаний, к различным способам адаптации к будущей профессиональной деятельности.

Эффективность самостоятельной работы в процессе обучения во многом зависит от условий ее организации, содержания и характера заданий, логики их построения, источника знаний, взаимосвязи наличных и предполагаемых знаний в содержании заданий, качества достигнутых результатов в ходе выполнения этой работы и т. д. Однако невольно возникают вопросы: Какие оптимальные условия нужно создать для самостоятельной деятельности студентов? На сколько студент должен быть самостоятелен при такой деятельности? Как организовать дифференцированный подход при организации самостоятельной деятельности студентов? Какие технологии эффективны в том или ином случае? К сожалению, на эти вопросы однозначного ответа пока нет. Наверно для решения этих проблематичных вопросов нужно подойти индивидуально и, во-первых, найти ту грань самостоятельности, которая даст наилучший результат и поможет развитию студента, изучить возможности каждого студента и разрабатывать дифференцированные задачи по сложности и наконец перейти к разработке эффективных технологий для организации самостоятельной деятельности студентов. Одним из вариантов внедрения новых технологий может стать модель-кредитная система образования, позволяющая постоянно обновлять исходную информацию в виде меняющихся примеров и статистических данных, изменять параметры моделей, что способствует лучшему уяснению и повышению эффективности самостоятельной

работы студентов [14,16].

Нужно отметить, что самостоятельная работа студентов возможна только при наличии у учащегося устойчивой заинтересованности и желании его в получении знаний. При этом наибольшей побудительной силой обладает внутренняя мотивация, которая исходит от самой деятельности. Здесь можно говорить об интересе к учению и созданию условий для успешного развития интеллектуальных умений студента, когда восприятие новой информации вызывает положительные эмоции, а сама деятельность побуждает учиться.

Самостоятельная работа студентов за весь учебный год должна регламентироваться общим графиком учебной работы по семестрам, предусматривающим выполнение индивидуальных заданий, рефератов, курсовых работ по всем дисциплинам.

Контроль за выполнением должен быть сугубо индивидуальным, при том, что задания могут быть комплексными. Технология организации контроля самостоятельной работы студентов включает тщательный отбор средств контроля, определение его этапов, разработку индивидуальных форм контроля.

Организация самостоятельной работы является эффективным средством активизации творческой самостоятельности студентов. Самостоятельность и активность студентов тесно связаны, поскольку самостоятельность – высшая форма активности, которая определяется характером и способом деятельности студентов. Основа самостоятельной работы студентов – сознательный подход студента к процессу обучения, то есть высшая степень мышления. На каждом этапе самостоятельной работы студентов необходимы четкий своевременный и эффективный контроль и проверка усвоения знаний, а также уровня форсированности умений и навыков, развития способностей.

Для обеспечения эффективности самостоятельной работы студентов необходимо:

- обоснование сочетания объемов аудиторной и самостоятельной работы;
- методически правильная организация работы студента в аудитории и вне ее;
- обеспечение студента необходимыми методическими материалами с целью превращения процесса самостоятельной работы в процесс творческий;
- использование методов активного обучения;
- контроль за организацией и ходом самостоятельной работой студента и принятие мер, поощряющих студента за ее качественное выполнение.

Значение самостоятельной работы студентов трудно переоценить. Ведь только при самостоятельном выполнении заданий закрепляются знания. Студенты начинают понимать учебный материал, у них появляется желание учиться. Цель самостоятельной работы студентов – научить студента осмысленно и самостоятельно работать с учебным материалом, с научной информацией, привить умение в дальнейшем непрерывно повышать свою квалификацию. Решающая роль в организации самостоятельной работы студентов принадлежит преподавателю, который должен работать не со студентом «вообще», а с конкретной личностью, с ее сильными и слабыми сторонами, индивидуальными способностями и наклонностями. Задача преподавателя – увидеть и развить лучшие качества студента как будущего специалиста высокой квалификации.

Самостоятельная работа студента предназначена не только для овладения конкретной дисциплиной, но и для формирования определенных навыков в учебной, научной, профессиональной деятельности, способности принимать на себя ответственность, самостоятельно решать проблему, находить конструктивные решения, выход из кризисной ситуации.

Самостоятельная работа не нацелена на то, чтобы давать знания. Она направлена на обучение студентов правильному самостоятельному поиску и развитию креативности

Использованная литература

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2005 йил 21 февралдаги «Талабалар мустақил ишини ташкил этиш тўғрисида»ги 34-сонли буй руғи.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2009 йил

14 августдаги «Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича йуриқнома тўғрисида»ги 286-сонли буйруғи.

3. Современный словарь по педагогике /Сост. Рапацевич Е.С. - Мн.: Современное слово, 2001. - С.689.

4.Абасов, З. Проектирование и организация самостоятельной работы студентов [Текст] / З. Абасов // Высшее образование в России. - 2007. - № 10. - С. 81-84.

5. Алханов, А. Самостоятельная работа студентов [опыт Череповецкого госуниверситета] / А. Алханов // Высшее образование в России. - 2005. - № 11. - С. 86-89.

6. Андреев, В. И. Педагогика творческого саморазвития [Текст] / В. И. Андреев – Казань: изд-во Казанского унта, 1998. – 318с.

7. Горностаева З.Я “Проблема самостоятельной познавательной деятельности” // Открыт. школа. – 2008. - №2

8. . Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах. - М.: Просвещение, 1966.- С.42., С.415-416

9. Есипов Б. П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. - М, Учпедгиз,1961. - С.15-16., С 34

10. Зими́на И. В., Мазурская З.Я. О самостоятельной работе студентов. Ж. «Специалист» № 11, 2007.

11. Закиров, Г. С. Развитие самообразования студентов / Г. С. Закиров, Г. С. Сабирова. Казань: КГПУ, 2001.- 103 с.

12. Земзюлина, В. Д. Повышение эффективности самостоятельной работы студентов при изучении курса «Высшая математика в вузе» / В. Д. Земзюлина // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. 2007. - №4(30). - С.5-6.

13. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд. доп., испр. и перераб. М.: Университетская книга: Логос, 2007. 384 с

14. Khashimova M.K. The Use Of Modular Technology In Education. Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020. 802-804.

15. Ковалевский, И. Организация самостоятельной работы студентов / И. Ковалевский // Высшее образование в России. 2000. - №1. - С. 114-115.

16. Хашимова М.К, Дўмарова Н.Қ. Ўқув жараёнини ташкил этишда модул технологиялардан фойдаланиш. Педагогика ва психологияда инновациялар. 2 –махсус сон. Тошкент 2020.183-192 бетлар.

17. Хакунова Ф.П. Проблемы организации самостоятельной работы студентов и школьников на современном этапе образования // Вестник

ТАЪЛИМДА КЎРИБ ТУШУНИШ АНАЛИТИК ТАФФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ МУҲИМ КЎНИКМА СИФАТИДА

Ҳамроев Ғофир Ҳасанович

Тошкент Амалий фанлар университети профессори, педагогика фанлари доктори
(DSc)

Аннотация. Таълим жараёнида қўлланилаётган янги педагогик технологиялар ҳаёт учун зарур бўлган кўникма ва малакаларни ривожлантиришига хизмат қилади. Аслида таълим реал ҳаётнинг узвий бир қисми бўлиши, ўқитиш жараёнлари таълим олувчини ҳар томонлама ҳаётга, касбий фаолиятга тайёрлаши лозим. Ҳар бир ўқув фани битта умумий компетенцияни ҳосил қилишига хизмат қилади. Жумладан, тил таълимида ҳам ўрганувчини ўқиб, тинглаб тушунишига, гапириши ва ёзишига тайёрлаш катта ижтимоий зарурат ўлароқ таълимнинг мазмунига айланган. Инсон сезги аъзолари орқали борлиқни ўрганади, ўзлаштиради, бироқ идрок билан боғлиқ бўлган кўриб тушуниш кўникма ва малака сифатида алоҳида ўрганилмайди, дидактикада баркамол инсонни тайёрлаш тизимида ҳам компетенция сифатида мавжуд эмас.

Калит сўзлар: кўриб тушуниш, кўникма, малака, компетенция, идрок қилиш, аналитик тафаккур, тинглаб тушуниш, сўзлаш, кузатиш, қараш, солиштириш, тахмин қилиш, ўқув топшириқлари, савол, дидактика, методика, умумийлик, хусусийлик, моҳият, ҳодиса, прагматик ёндашув, баҳолаш

Кириш. Жаҳон тажрибасида талабаларни касбга тайёрлаш бўйича турли ёндашувлар қўлланилади. Уларнинг орасида дуал ёндашув самаралироқ эканлиги тобора оммалашиб бормоқда. Адам Смит ўзининг таниқли асарида таъкидлаганидек: “Дуал таълимда – иш жойида устоз шогирдга касб-хунарнинг анъанавий усуллари ўргатиш деб ҳисоблаш керак, чунки уста билан бирга иш олиб бориш, ёш ишчиларни касбга бўлган қизиқишларини ортириб боради”. Олим дуал таълим тизими, Европа таълим тизимининг амалиёти шуни кўрсатадики, келажакдаги мутахассиснинг муваффақиятли касбий ва ижтимоий мослашуви учун таълим ташкилотлари ва иш берувчилар ўртасидаги ўзаро таъсир маҳсулидир. Талаба ўқув жараёнининг дастлабки босқичларида корхона ходими сифатида ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган. Машҳур «халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари бўйича тадқиқотлар» (1776) асарида Адам Смит икки томонлама ўқитишда шогирдлик ва мураббийлик тизимларини иш жойида касбий тайёргарликнинг анъанавий усуллари деб ҳисоблаш кераклигини таъкидлади, чунки уста ёнида ишлаш, ёш ишчилар таълим асосларини ўргандилар. касбикки томонлама ўқитиш модели корхоналарни кадрлар тайёрлаш жараёнига жалб қилишни назарда тутди, бу еса ходимларни ўқитиш билан боғлиқ жуда катта харажатларга олиб келади, чунки улар юқори сифатли касб-хунар таълими харажатлари капиталнинг ишончли ҳиссаси эканлигини яхши билишади. Шу билан бирга, улар нафақат ўқитиш натижалари, балки ўқитиш мазмуни, уни ташкил етиш билан ҳам қизиқишади, деб таъкидлайди. Судакова талабалар учун икки томонлама таълим ерта мустақилликка еришиш ва катталарга оғриқсиз мослашиш учун ажойиб имкониятдир. Дуал тизими ахборот етишмаслиги ва камбағал амалий таълим оқибатида таълим бошқа шакллари учун муқаррар ҳолда, иш моҳиятига силлиқ киришини таъминлайди. Бу нафақат муайян меҳнат вазифаларини бажаришни ўрганишга имкон беради, балки жамоада ишлаш қобилиятини ривожлантиради, касбий компетенция ва масъулиятни шакллантиради. Дуал таълим модели ўз даражангизни бошқариш учун ажойиб имкониятларни тақдим этади. Унинг доирасидаги тайёргарлик даражаси доимий равишда ошиб бормоқда. Ҳеч бир таълим ташкилоти ишлаб чиқариш бўйича бундай билимларни икки томонлама ўқитиш каби ичкаридан беришга қодир эмас, бу уни муваффақиятли мартаба йўлида муҳим қадам қилади.

Дуал таълим тизими назарияни амалиётда кўриш ва тушуниш, ўзлаштириш фаолиятидир. Кўриб тушуниш кўникма ёки малака сифатида ажратилмайди. Унинг бир қисми тил таълимидаги ўқиб тушуниш кўникмаси таркибида баҳолаб кетилади. Унда, асосан, расм, видео ҳамда аудиовизуал материалларни тушунишга эътибор қаратилади.

Халқаро педагогикада визуал тушуниш (understanding vision) алоҳида компетенция сифтида мавжуд эмас. Шу билан бирга, маълумотни визуализация қилиш, визуал маълумотларни таҳлил қилиш ва тушуниш, ахборотни узатиш учун визуал воситалар ва усуллардан фойдаланиш қўшимча маҳорат ёки кўникма сифатида қаралиши мумкин. Бу дизайн, маркетинг, маълумотлар таҳлили ва тақдимот тайёрлаш каби соҳаларда фойдаланилади. Визуал тушуниш – расмлар, диаграммалар, графиклар ва бошқалар каби визуал тарзда тақдим этилган маълумотларни таҳлил қилиш ва шарҳлаш қобилиятидир. Визуал идрок этиш қобилияти юқори бўлган одамлар визуал элементларни тан олиш ва таҳлил қилиш, нақш ва муносабатларни аниқлаш, шунингдек, маълумот олиш ва хулосалар чиқариш қобилиятига эга. тақдим этилган маълумотлар бўйича. Ушбу компетенция дизайн, медиа, маркетинг, реклама ва санъат каби соҳаларда айниқса муҳимдир.

Тадқиқот методологияси. Кўриб тушуниш компетенцияси – таълим олувчида ҳолатни, предметни, жараёни кўриб тушуниш, таҳлил қилиш ва ўз хулосасини баён қилиш фаолиятидир. Бунда фақат расм, видео материаллар эмас, бутун ўқувчи ёки талабанинг келажак ҳаётида дуч келадиган предметлар, ҳолат, жараён ва фаолиятни кўриб тушуниш назарда тутилади. Шунингдек, талабларни касбга тайёрлашга йўналтирилган дуал таълим тизимида уларнинг дарс-машғулотлар билан бирга ишлаб чиқариш жараёнларини ҳам бориб кўриб ўрганиш асосидаги кўникма ва малакаларини баҳолаш имкони бўлади. Кўриб тушуниш кўникмасининг малака ва компетенцияга айланиш механизми ишлаб чиқилиши бугун муҳим, ҳал қилиши лозим бўлган педагогик, методик муаммолардан биридир.

Дуал таълимда кўриб тушуниш кўникмаси касбий компетенцияга эга бўлишда қуйидаги вазифани бажаради:

т/р	Таълим мазмуни	Кўникма ва малакалар	Натижа
1.	Ўқув адабиётлар	Ўқиб тушунади	Маълумотга эга бўлади
2.	Профессор-ўқитувчилар	Тинглаб тушунади	Маълумотга эга бўлади
3.	Ишлаб чиқариш	Кўриб тушунади	Малакага эга бўлади
	Банк	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Таълим муассасаси	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Нашриёт	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Бошқа давлат хизматлари	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади

Мазкур модел ўқувчи/талабаларда коммуникатив компетенцияни ҳосил қилишда ёрдам беради.

Кўриб тушуниш кўникмаси касбий компетенцияга эга бўлишда қуйидаги вазифани бажаради:

т/р	Таълим мазмуни	Кўникма ва малакалар	Натижа
1.	Ўқув адабиётлар	Ўқиб тушунади	Маълумотга эга бўлади
2.	Профессор-ўқитувчилар	Тинглаб тушунади	Маълумотга эга бўлади
3.	Ишлаб чиқариш	Кўриб тушунади	Малакага эга бўлади
	Банк	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Таълим муассасаси	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Нашриёт	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади
	Бошқа давлат хизматлари	Кўриб ўрганиш	Малакага эга бўлади

Фаолият учун зарур бўладиган компетенциялар қуйидагилардан иборат:

- тил компетенцияси;
- нутқ компетенцияси;

- прагматик компетенция;
- кўриб тушуниш компетенцияси;
- коммуникатив компетенция.

Кўриб тушуниш кўникмасини компетенция даражасига олиб чиқиш, уни нафақат тил ўрганиш омили, балки барча соҳаларда зарур бўладиган малакага айлантириш лозим.

Мазкур талабларни амалга ошириш, компетенцияларни шакллантириш, албатта, тил таълимида махсус ўқув топшириқлар тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида турли нутқ вазиятига мос фикр ифодалаш имконини берувчи, ўзаро мулоқотнинг самарали бўлишига хизмат қилувчи когнитив-прагматик таълимнинг афзалликларини ўрганиб чиқишни талаб этади.

Прагматизм – таълимни ҳаётга яқинлаштириш, таълим мақсадларига амалда эришиш тарафдори бўлган фалсафий-педагогик йўналиш бўлиб, дастлабки прагматистларнинг ғоялари америкалик файласуф ва педагог Д. Дьюи томонидан ишлаб чиқилган.

Унинг қайд этишича, инсонни ҳаётга тайёрлаш воситаси эмас, у ҳаётнинг ўзи. Тарбия одамларни бирлаштириши, ёшларни ижтимоий тинчлик ва тотувлик руҳида тарбиялаш лозим.

Д.Дьюи таълим ижтимоий муҳитни яхшилаш, жамият турини инқилобий ўзгаришларсиз ўзгартиришнинг ҳал қилувчи воситаси сифатида намоён бўлади. Америка дескриптив лингвистика мактаби прагматик таълим зарурлигини исботлай олган ва умумий аҳолининг тараққиёти ва манфаатларига мос келадиган таълим мақсадларини тақлиф қила олган.

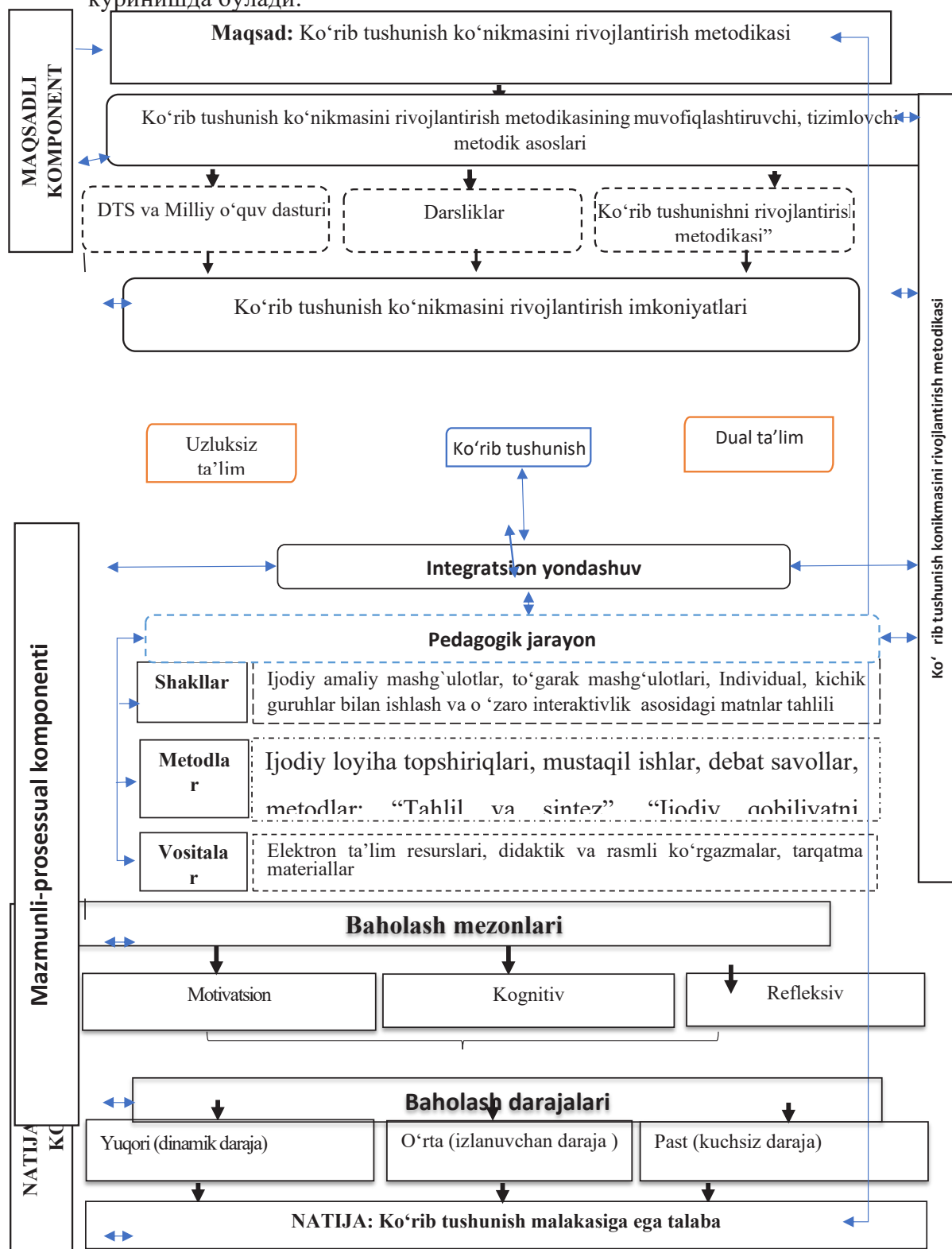
Бу ҳам дидактик, ҳам психологик (руҳий) жараён бўлиб, жумладан, психолог олим М.Неппнинг таъкидлашича, бола 2–3 ёшида она тили грамматикасини эгаллай бошлайди, чунки бошқа одамларнинг нутқини англаб, сўзлар комбинацияси ва жумлалар тузилишида онгости сезгилари орқали кодланган объектив қонуниятларни, кўплаб ажодларнинг тажрибасини қабул қилади. Одам онгида нутқи ривожланиши билан бир қаторда, онгостида мумкин бўлган ҳаракатларнинг ички режаси тузилади, муайян вазиятда амалга ошириладиган ҳаракатлар моделлари яратилади.

Л.С.Выготский, И.Я.Зимняя, А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейнларнинг психологик тадқиқотлари таҳлили тил ташувчисини шакллантиришнинг муваффақияти она тилининг коммуникатив ривожланиш даражасига боғлиқлиги ҳақида гапиришга имкон беради. И.Я.Зимняянинг фикрича, “Она тилининг коммуникатив ривожланиши”ни таъминлайдиган мураккаб кўп қиррали ҳодиса сифатида кўриб чиқиш керак:

– луғат миқдори (лексик минимум); нутқий малакаларни эгаллашнинг моҳирлик даражаси; фикрини онгли равишда изчил баён қила олиш қобилияти суҳбатдошининг репликаларига муносиб жавоб бера олиш, эшитганларига муносабат билдириш кўрсаткичларига эга бўлган оғзаки мулоқот шакллари билиш даражаси; матнни ўқиш суръати даражаси; ёзма нутқ кўникмаларинининг шаклланиш даражаси; когнитив кизиқишларнинг шаклланиш даражаси; умумий дунёқараш даражаси.

Кўриб тушуниш кўникмасини ривожлантириш модели қуйидаги кўринишда бўлади:

Кўриб тушуниш кўникмасини ривожлантириш модели куйидаги кўринишда бўлади:

2.1-rasm. Ko'rib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish modeli

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Кўриб тушуниш ҳам тинглаб тушуниш, ўқиб тушуниш, гапириш ва ёзиш кўникмалари каби таълимнинг асоси

бўлиб хизмат қилиши мумкин, зеро таълимда ўқувчи/талабалар мазкур кўникмага эга бўлишмайди, дарс давомида кўриб тушуниш кўникмаси ўзлаштирилмайди, бевосита кўниб тушуниш кўникмасини ривожлантирувчи ўқув топшириқларни такомиллаштириш масаласи алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Таҳлилларимиз узлуксиз таълимдаги ислохотлар кўп жиҳатдан айнан кўриб тушунишни ривожлантирувчи ўқув топшириқларининг қандай қўйилишига боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Бундай ўқув топшириқларини айнан кўриб тушуниш (аналитик тафаккур) фаҳмлаш, англаш, сўзлаш ва иншо кўникмаларини ривожлантиришга мўлжаллаб тузиш, бериладиган саволларни ўқувчи/талабани ўйлантирадиган, фикрини аниқлаштиришга, дунёқарашини ривожлантиришга йўналтириш мамлакатда таълимини сифат босқичига олиб чиқади.

Адабиётлар/References:

Смит А. «Исследование о природе и причинах богатства народов». — М.: ЭКСМО, 2007. — Серия: антология экономической меди — 960-е годы).

Судакова, Л. V. дуал таълим моделининг моҳияти ва асосий хусусиятлари / Л. V. Седакова. - Матн: тўғридан-тўғри // таълим ва тарбия. — 2016. — № 2 (7). - ПП. 62-64.

Джон Дьюи. Общество и его проблемы John Dewey. The Public and its Problems. Denver, 1927. / Дж. Дьюи. Общество и его проблемы – Перевод с английского: И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. – М., 2002.

Нэпп М., Холл Д. Невербальное общение. Мимика, жесты, движения, позы и их значения –М. Еврознак, 2007. –512 с.

Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении как фактор гуманизации образования // Русский язык за рубежом. 1991. -№ 3. - С. 91-95.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОСВЯЗИ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ С ИХ СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ (НА ПРИМЕРЕ СТУДЕНТОВ С ОВЗ)

Абдукадирова Лаура Юльбарсовна

Ферганский государственный университет, кафедра психологии, преподаватель

Аннотация. В данной статье изложены результаты исследования студентов с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в контексте выявления характеристик их копинг-поведения во взаимосвязи с показателями субшкал Теста «Цель в жизни» Д.Крамбо и Л.Махолик, (1968). Сделан вывод о том, что для студентов из числа лиц с ОВЗ применение проблемно-ориентированного копинга возможно при обладании осмысленностью жизни. Сформулированы рекомендации по усовершенствованию службы психологической помощи и поддержки студентов с ОВЗ в вузах, принимая во внимание необходимость развития у них таких видов копинга, как проблемно-ориентированный, поиск социальной поддержки, позитивная переоценка событий, а также совершенствования навыков постановки жизненных целей, осмысленности жизни для преодоления иждивенческого отношения к жизни, обеспечения их психологического благополучия.

Ключевые слова: студенты с ограниченными возможностями здоровья, инвалидность, копинг-поведение, копинг-стратегия, цель в жизни, осмысленность жизни, адаптация, проблемно-ориентированный-копинг, поиск социальной поддержки, позитивная переоценка событий, фантазирование, психологическая служба, психокоррекция.

QIYIN XAYOTIY VAZIYATDA QOLGAN TALABALAR KOPING-HULQI VA ULARNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK XARAKTERISTIKALARI BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI XUSUSIYATLARI (IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALAR MISOLIDA)

Abdukadirova Laura Yulbarsovna

Farg'ona davlat universiteti, psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Аннотация. Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan talabalar koping xulq-atvori xususiyatlari D. Krambo va L. Maholiklarning «Hayot maqsadi» testining (1968) subshkalalar ko'rsatkichlari bilan bog'liqlik masalalari aks ettirilgan. Imkoniyati cheklangan talabalar xayoti mazmuniga ega bo'lishlari ular tomonidan muammoni yechimini topishga qaratilgan koping-hulqni kuzatilishi haqida xulosa qilingan. Imkoniyati cheklangan talabalarning psixologik farovonligini ta'minlash, xamda ularda davlat va boshqa insonlarga qaram bo'lish, mehribonliklarini suiiste'mol qilishga moyilliklarini bartaraf etish maqsadida OTMlarda muammolarni yechimini topish, ijtimoiy yordam izlash, voqealarni ijobiy qayta baholash kabi koping-hulq shakllarini rivojlantirish, xayotiy maqsad qo'yish, xayot ma'no va mazmunini anglash bo'yicha ko'nikmalarini o'stirishga qaratilgan psixologik yordam va qo'llab-quvvatlash xizmatlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Калит so'zlar: imkoniyati cheklangan talabalar, invalidlik, koping xulq-atvor, koping-strategiya, xayotiy maqsad, xayot ma'no va mazmunini anglash, moslashish, muammoni yechimini topish, ijtimoiy yordam izlash, voqealarni ijobiy qayta baholash, fantaziya qilish, psixologik xizmat, psixokorreksiya.

THE FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COPING BEHAVIORS AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS IN DIFFICULT LIFE SITUATION (ON THE EXAMPLE OF STUDENTS WITH DISABILITIES)

Abdukadirova Laura Yulbarsova
Fergana State University, Department of Psychology, lecturer

Abstract. This article presents the results of a study on students with disabilities in the context of identifying the characteristics of their coping behavior in relation to the sub-scale indicators of the «Purpose in Life» Test by D. Krambo and L. Maholik (1968). The conclusion is made that for students with disabilities, the application of problem-oriented coping is possible when they possess a sense of life's meaningfulness. Recommendations are formulated for improving the psychological support and assistance services for students with disabilities in higher education institutions, taking into account the need to develop such types of coping as problem-oriented, seeking social support, positive reappraisal of events, as well as improving skills in setting life goals and finding life's meaningfulness to overcome dependency attitudes and ensure their psychological well-being.

Keywords: students in difficult life situation, students with disabilities, disability, coping behavior, coping strategy, purpose in life, meaningfulness of life, adaptation, problem-oriented coping, seeking social support, positive reappraisal of events, fantasizing, psychological service, psychocorrection.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире информационные технологии стремительно развиваются, а политическая и экономическая нестабильность приводит к изменениям во всех сферах общества. В этих условиях особенно актуальными становятся исследования, касающиеся социально-психологических особенностей людей, находящихся в трудной жизненной ситуации. Среди таких людей можно выделить индивидов с ограниченными возможностями здоровья, круглых сирот и лиц, оставшихся без попечения родителей, и многих других. Это связано с тем, что адаптация к изменяющимся условиям жизни и получение профессионального образования, способствующего конкурентоспособности на рынке труда, становятся сложной задачей для этой категории населения во всех странах мира, независимо от уровня их развития. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), более миллиарда человек, что составляет около 15% мирового населения, имеют некоторую форму инвалидности, и это число стремительно растет из-за процесса старения населения, увеличения хронических неинфекционных заболеваний, таких как диабет, сердечно-сосудистые заболевания, рак и психические расстройства, риска получения травм по различным причинам и т.д. Эта категория населения характеризуется более высоким уровнем бедности, низкой долей участия в экономической жизни и ограниченным доступом к образованию, включая начальное и среднее. Согласно данным Всемирного банка, 80% людей с инвалидностью проживают в странах с низким и средним уровнем дохода, включая Узбекистан.

В этой связи, исследования лиц с ограниченными возможностями здоровья представляют особый интерес, особенно по той причине, что в последние годы в Республике Узбекистан уделяется особое внимание созданию равных условий и возможностей для участия всех граждан в общественной жизни, независимо от их состояния здоровья, статуса, социального происхождения и других характеристик. Данные меры открывают новые возможности для получения не только среднего, средне-специального, но и высшего образования и обретения востребованных в обществе профессий, личностному развитию и благополучию. Реализация принимаемых мер правительством нашли отражение в Законе Республики Узбекистан «О правах лиц с инвалидностью» (№ ЗРУ-641 15.10.2020 г.) [1], Постановлении Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования и воспитания детей с особыми образовательными потребностями» № ПП-4860 от 13.10.2020 года [2], Указе Президента Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёева «О мерах по кардинальному совершенствованию системы государственной поддержки лиц с инвалидностью» № УП-5270 от 1 декабря 2017 года [4], согласно которому предусмотрено «совершенствование системы инклюзивного образования и трудоустройства лиц с инвалидностью, обеспечивающей их вовлечение и активное участие в социально-экономической жизни общества»; «активизацию научных исследований в сфере государственной поддержки лиц с инвалидностью...». Благодаря данному документу для лиц с ОВЗ, начиная с 2018/2019 учебного года, предоставлена

возможность получить высшее образование в вузах Узбекистана на основе дополнительной квоты от общего количества принимаемых на учёбу студентов. Таким образом, в настоящее время действуют ряд правовых документов, регламентирующих права, помощь лицам с инвалидностью, создание условий для получения ими высшего образования с целью содействия их полноценному развитию, социализации и самореализации.

Вместе с положительным влиянием созданных условий для лиц с ОВЗ существуют ряд проблем, характерных именно для этой категории студентов, при обучении в вузе. Наряду с имеющейся трудной жизненной ситуацией из-за ограничений в здоровье, после поступления в вуз им приходится справляться с трудностями, связанными с адаптацией к инфраструктуре вуза. Это особенно проблематично, если студент имеет проблемы с опорно-двигательным аппаратом, имеется полная слепота или очень плохое зрение и слух и т.п.. Другая проблема заключается в необходимости строить взаимоотношения со студентами, преподавателями, обслуживающим персоналом, которые не лишены конфликтности, безразличия, стигматизации и т.п.; соответствовать правилам поведения; выполнять задания, сдавать экзамены и решать другие проблемы, встречающиеся при обучении в вузе. Неспособность справляться с перечисленными трудностями может привести к академической задолженности, отчислению из числа студентов, проблемам личностного характера: снижению самооценки, мотивации и, как следствие, повышению иждивенческих настроений, социальной самоизоляции, чувству беспомощности и безнадежности, потере физического и психологического здоровья. В конечном итоге, перечисленные тенденции могут привести к неэффективному расходованию финансовых ресурсов со стороны правительства, выделенных на обучение в вузе лиц с ОВЗ.

Правительственные меры дадут позитивный эффект в отношении принятых на учёбу в вузы лиц с ОВЗ и будут служить обеспечению их профессиональной подготовки, содействовать их дальнейшему материальному и духовному благополучию при условии создания для этой категории студентов целенаправленной, специально организованной психологической помощи и поддержки, учитывающей их уникальные особенности; направленной на развитие у них эффективных стратегий справления со сложными жизненными ситуациями, стрессами; обеспечивающей развитие навыков постановки жизненных целей и обретению смысла жизни.

В связи с этим возникает необходимость в психологическом изучении обучающихся в вузах Узбекистана лиц с ОВЗ в контексте выявления их социально-психологических характеристик, особенностей их копинг-поведения, осмысленности жизни.

Термин «копинг-поведение» (или «копинг-стратегии») используется в психологии для обозначения способов, справления со стрессом, трудностями, негативными состояниями, методов регулирования своими эмоциями и адаптацией к сложным ситуациям. Изучением копинга за рубежом занимались учёные R.Lazarus и S.Foklman, С.Cheng, M.W.L.Cheung, Амирхан, Е.В. Куфтык, Т.Л. Крюкова, Е.Р. Исаева, С.А. Хазова, И.Г. Малкина-Пых, И.В. Шагарова, С.К. Нартова-Бочавер, П.А. Иванов, Н.Г. Гаранян, Л.А. Александрова, Е.В. Битюцкая и др. [11,8,21,22].

В Узбекистане психологические проблемы студентов вузов изучали Э.Г. Газиев, В.М. Каримова, Ф. Акрамова, Б.М. Умаров, З.Т. Нишонова, Г'Б. Шоумаров, Н. Халилова, Г.Дж. Туленова, С.М. Тойчиева, Н.Т. Норкулова, Ю. Д. Кадыров, С.Х. Джалилова, Э.А. Хидиров, Н.Т. Норкулова, М.Б. Юлдашева, У.Ю. Латипова, Д.Д. Ориббоева, А.Э. Турахонов, Б.С. Шукуров, Д.Б. Норқўзиев, Г.Ж. Бердиева, Г.Ю. Байкунусова, Ж.Р. Шукуров, Ш.Қ. Саггарова, Д.Ф. Джуракулова, А.Э. Мухторова, Н.А. Мираширова, Ш.А. Усмонов, А.Н. Курбонбоев, И.А. Юсупжонова, М.Юлдашева, Л. Ю.Абдукадилова и др. [13,14,19,27], которые изучали социально-психологические факторы, формирующие моральный облик студентов, развитие самостоятельного мышления, учебной мотивации, мотивации творческой деятельности, профессиональной направленности личности, психологические детерминанты стрессоустойчивости, реализации индивидуальных возможностей, детерминанты одиночества, развития социальной компетентности, профессиональной ответственности, интернет-зависимости, конфликтное поведение, особенности формирования жизненной стратегии, проявления ревности, развития эмоционального интеллекта, позитивного мышления, чувства вины, профессиональную зрелость, умственные способности, вопросы самоактивации профессионального становления студентов и т.п. Копинг-стратегии студентов были изучены С.Алимардоновой.

Психологические особенности студентов в трудной жизненной ситуации, в частности студентов с ограниченными возможностями здоровья и сирот, остаются недостаточно исследованными. Например, в работе И.О.Хайдарова рассматриваются индивидуальные и

социально-психологические особенности личности воспитанников детских домов, но не затрагиваются вопросы копинг-поведения сирот и студентов с ограниченными возможностями здоровья.

Следует отметить, что не были проведены исследования, анализирующие взаимосвязь между копинг-поведением и социально-психологическими характеристиками, в частности, с осмысленностью и результативностью жизни, у студентов в трудной жизненной ситуации (на примере студентов вузов из числа лиц с ОВЗ).

Концепция копинга разработана в рамках психологии стресса и адаптации 60-годы ХХ-века. Один из пионеров в изучении данной проблематики был Ричард Лазарус, американский психолог, который разработал теорию стресса и копинга. Лазарус и его коллеги исследовали, как люди воспринимают и оценивают стрессоры (события, вызывающие стресс) и какие стратегии они применяют для справления со стрессом [11].

Копинг-стратегии могут быть разными и включать в себя позитивные методы, такие как активное преодоление проблем, поиск поддержки у других, позитивная переоценка событий, а также менее адаптивные методы, такие как избегание, отрицание или прибегание к вредным привычкам.

Одним из понятий, используемых в данном исследовании, является понятие “трудная жизненная ситуация” (“ТЖС”). Анализа источников, посвящённых изучению данного явления в психологии, показал, что нет однозначной его интерпретации. Большинство исследователей классифицируют ТЖС, как явление в жизни индивида, происходящее после сильных стрессов, жизненных трудностей и серьезных событий (Ф.Е.Василюк, Г.Ю.Мартьянова, Е.Н.Туманова, Н.Г. Осухова, М.Ш. Магомед-Эминова [17,23]). Однако, за рамками научного интереса, по мнению С.П.Политовой и Н.И.Исмаиловой, остаются люди, находящиеся в трудных жизненных ситуациях на постоянной основе. К ним относятся инвалиды с детства, лица, лишившиеся способности к трудоустройству и получившие инвалидность I-III группы [25]. Мы разделяем концепцию С.П.Политовой и Н.И.Исмаиловой и считаем, что студенты с ОВЗ вузов входят в число тех личностей, которые находятся в ТЖС.

Принимая во внимание вышесказанное было проведено исследование, посвящённое изучению копинг-поведения во взаимосвязи с социально-психологическими характеристиками, осмысленностью жизни. Объектом исследования стали 78 студентов с ограниченными возможностями здоровья Ферганского государственного университета и Андижанского государственного педагогического университета (Узбекистан) в возрасте 17-43 года.

МЕТОДЫ

Для изучения испытуемых были использованы следующие методы и методики:

1. Авторская анкета, позволяющая сделать описательную статистику испытуемых и их социально-психологических характеристик, в зависимости от типа ОВЗ, причин ограничений в здоровье, распределения по полу.

2. Тест копинг-стратегий С.Фолкман и З.Лазарус (WAYS OF COPING (Student Sample) Folkman, S. & Lazarus, R. S. (1985)), который создан на основе исходной концепции авторов о взаимодействии человека с окружающей средой, последствием которого возможен стресс, а также копинг и когнитивная оценка. Копинг охватывает разнообразные аспекты, включая активные методы изменения ситуации и усилия человека по справлению с негативными эмоциями, часто связанными с психологической защитой. Методика направлена на диагностику копинга с актуальной ситуацией, предполагая описание ее перед анализом стратегий справления, и включает в себя такие шкалы, как проблемно-фокусированный копинг, фантазирование, дистанцирование, поиск социальной поддержки, фокусирование на позитивном, самообвинение, снижение напряжения, самоизоляция. Перевод с английского на узбекский язык и адаптация к узбекскоязычным испытуемым проведены Ф.А.Акрамовой и Л.Ю.Абдукадиловой. Далее “Опросник копинг-стратегий (Folkman & Lazarus, 1985)” будет кратко обозначаться как “Опросник К-С (Folkman & Lazarus).

3. Тест «Цель в жизни» Д.Крамбо и Л.Махолик, (1968) (The Purpose in Life Test, PIL (Crumbaugh J.S., Maholick L.T., (1968)) , разработанный авторами в 1960-е годы на основе экзистенциальной психотерапии Виктора Франкла и включает в себя 20 противоположных по смыслу выражений, которые испытуемый должен оценить по шкале Лайкерта от 1 до 7 баллов.

Факторный анализ узбекскоязычной версии позволил выделить пять субшкал, получивших названия, аналогичные с названиями субшкал теста СЖО (смыслоразностные ориентации), который является адаптированным российским учёным Д.Леонтьевым для русскоязычной аудитории вариантом теста «Цель в жизни» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо и Леонарда Махолика. Субшкала «Цели в жизни» измеряет, есть ли у человека цель в жизни или отсутствует. Субшкала «Процесс жизни» оценивает, насколько человек воспринимает свою жизнь как интересную, эмоционально насыщенную и имеющую смысл. Субшкала «Результативность жизни» оценивает, насколько человек считает, что его прошлая жизнь была продуктивной и имела смысл. Субшкала «Локус контроля – Я (Я – хозяин жизни)» оценивает уровень уверенности в своей способности контролировать и формировать жизнь. Субшкала «Локус контроля – жизнь» отражает уровень веры в возможность контролировать свою жизнь и свободно принимать, и воплощать решения. Перевод с английского на узбекский язык и адаптация к узбекскоязычным испытуемым проведены Ф.Акрамовой, Л.Ю.Абдукадировой. Далее «Тест «Цель жизни» (Crumbaugh J.S. и др.) будет обозначаться, как «ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др.)».

Статистический анализ был проведён с помощью вычисления коэффициента корреляции Пирсона.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В таблице 1 представлены данные о распределении по полу студентов с ОВЗ, участвовавших в исследовании.

Таблица 1. Распределение студентов с ОВЗ по полу

Испытуемые	Мужчины		Женщины		Общее	
	N	%	N	%	N	%
Студенты с ОВЗ	30	38 %	48	62 %	78	100 %

В данной выборке испытуемых преобладают представители женского пола, которые составляют 62% от общего числа студентов с ОВЗ, в то время как мужчины составляют 38%, что на 24 % меньше, чем женщин. Это свидетельствует о том, что женщин с ОВЗ, ставших студентами вузов, существенно больше. Данная информация будет значима для разработки программ психологической помощи и поддержки, а также мер, направленных на поддержку студентов с ОВЗ в учебном процессе в вузе.

В таблице 2 представлены данные о причинах инвалидности студентов с ОВЗ.

Таблица 2. Причины инвалидности студентов с ОВЗ

№	Причина инвалидности студентов с ОВЗ	N	%
1.	Производственная травма	0	0%
2.	Профессиональная болезнь	0	0%
3.	Инвалидность с детства	70	89 %
4.	Несчастный случай	8	11 %
	Всего	78	100 %

Согласно данным таблицы 2 самой распространённой причиной инвалидности среди студентов с ОВЗ в данной выборке является инвалидность с детства. Количество этих студентов составляет 89 %. Среди студентов с ОВЗ 11 % составляют те, кто стал инвалидом из-за несчастного случая (падение с большой высоты, дорожно-транспортное происшествие и др.). Таких студентов существенно меньше, чем тех, кто приобрёл инвалидность с детства, однако знание причин инвалидности может помочь в адаптации учебных программ и предоставлении необходимой помощи студентам в зависимости от их специфических потребностей и обеспечить

дифференцированный подход при проведении психокоррекционных мероприятий.

Таблица 3. Распределение студентов с ОВЗ в зависимости от типа ограничения в здоровье

Таблица 3. Распределение студентов с ОВЗ в зависимости от типа ограничения в здоровье

№	Тип ограничения в здоровье	N	%
1.	Заболевания внутренних органов	45	58 %
2.	Заболевания органов слуха	3	4 %
3.	Заболевания органов зрения	11	14 %
4.	Заболевания опорно-двигательного аппарата	19	24 %
Всего		78	100 %

В таблице 3 представлено распределение студентов с ОВЗ в зависимости от типа ограничения в здоровье. Самым распространенным типом ОВЗ среди студентов является заболевание внутренних органов, которое охватывает 58% от общего числа студентов с ОВЗ и включает различные хронические заболевания, такие, как сахарный диабет, заболевания почек, сердца, печени, органов пищеварения, эпилепсия и др. Второе место занимают студенты с нарушениями в опорно-двигательном аппарате, проявляющимися в нарушении моторики, искривлении и нарушении деятельности позвоночника, верхних и нижних конечностей и т.п. (24 %).

14% от общего числа студентов с ОВЗ составляют те, у кого есть заболевания глаз, проявляющиеся в полной или частичной потере зрения (таблица 3). Необходимо отметить, что анализ анкетных данных показал, что эти студенты учатся на направлении “Музыкальное образование”, “Педагогика-психология”, “Социальная работа”.

Наименее распространенным типом ОВЗ среди студентов в данной выборке является проблема со слухом, охватывающая всего 4% студентов (таблица 3). Анализ анкетных данных показал, что эти студенты учатся на направлении “Изобразительное искусство”.

Данные подчеркивают важность индивидуального подхода к студентам с разными типами ОВЗ и адаптации образовательных программ и инфраструктуры учебных заведений с учетом потребностей студентов с ОВЗ, специфику каждого типа студентов, чтобы обеспечить равные образовательные возможности для всех студентов и соответствующую психологическую помощь и поддержку.

В таблице 4 представлены коэффициенты корреляции между значениями шкал Опросника КС (Folkman & Lazarus) и результатами субшкал ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др.), полученные у студентов с ОВЗ.

Таблица № 4. Показатели коэффициента корреляции между значениями шкал Опросника КС (Folkman & Lazarus) и результатами субшкал ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др.) у студентов с ОВЗ

Шкалы ОКС (Folkman & Lazarus, 1985) (N=78)	Субшкалы ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др) (N=78)					
	Цели в жизни	Процесс жизни	Результативность жизни	Локус контроля "Я"	Локус контроля "Жизнь"	Общий показатель осмысленности
Проблемно-фокусированный копинг (N=78)	0.543**	0.426*	0.577**	0.358*	0.362*	0.531**
Фантазирование (N=78)	0.397*	0.289	0.318	0.305	0.401*	0.424*

Примечание: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

В предоставленной таблице 4 отражены корреляционные связи между копинг-стратегиями

студентов с ОВЗ и результатами по субшкалам ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др). Для студентов с ОВЗ (N=78) характерна тесная связь между проблемно-фокусированным копингом (Problem-Focused Coping) и всеми субшкалами ТЦЖ (Crumbaugh J.S. и др). Высокие положительные корреляционные связи проблемно-фокусированного копинга выявлены с «целями в жизни» ($r=0.543^{**}$, при $p \leq 0,01$), «процессом жизни» ($r=0.426^*$, при $p \leq 0,05$), «результативностью жизни» ($r=0.577^{**}$, при $p \leq 0,01$) и с общим показателем осмысленности жизни ($r=0.531^{**}$, при $p \leq 0,01$); умеренная корреляция обнаружена с «локусом контроля «Я»» ($r=0.358^*$, при $p \leq 0,05$) и «локусом контроля «Жизнь»» ($r=0.362^*$, при $p \leq 0,05$). Полученные результаты свидетельствуют о том, что проблемно-ориентированный копинг студенты с ОВЗ склонены проявлять при условии, что есть цели в будущем, которые придадут их жизни осмысленность, направленность и временную перспективу; они не живут только сегодняшним или вчерашним днем, а поставленные цели имеют реальную опору и направляют этих студентов реально решать проблемы и добиваться целей, а не «витать в облаках», составляя недостижимые, не реальные планы.

ОБСУЖДЕНИЕ. Данные о корреляционных связях дают основание делать вывод о том, что студентов с ОВЗ, использующие проблемно-ориентированный копинг, воспринимают сам процесс своей жизни как интересный, эмоционально насыщенный и наполненный смыслом; они оценивают пройденный отрезок жизни как продуктивный и осмысленный, связанный с самореализацией. Положительная связь проблемно-фокусированного копинга с «локусом контроля — Я» даёт возможность предполагать, что стремление в сложных обстоятельствах реально решать проблемы возможно в случае, если есть представление о себе как о сильной личности, обладающей достаточной свободой выбора, чтобы построить свою жизнь в соответствии со своими целями, задачами, представлениями о ее смысле, а так же убеждение в том, что человеку дано контролировать свою жизнь, свободно принимать решения и воплощать их в жизнь. Эти результаты указывают на то, что склонность более активно решать свои проблемы и ощущать большую результативность в жизни связана с использованием проблемно-фокусированного копинга. Мы считаем, что данный результат свидетельствует о том, что именно те лица с ОВЗ, которые имеют ясную цель, а также обладают склонностью применять проблемно-ориентированный копинг, стали студентами ВУЗов, так как в течении всего периода, когда у них возникла проблема со здоровьем, они были ориентированы на преодоление трудностей, что укрепило осмысленность их жизни.

Согласно таблице 4, положительная корреляция была выявлена и между копингом «Фантазирование» и такими субшкалами, как «Цели в жизни» ($r=0.397^*$, при $p \leq 0,05$), «Локус контроля «Жизнь»» ($r=0.397^*$, при $p \leq 0,05$), а так же с результатами по всему тесту ТЦЖ ($r=0.424^*$, при $p \leq 0,05$). Если учесть, что осмысленность жизни и копинг-стратегии представляют собой два разных аспекта психологической адаптации и могут взаимодействовать друг с другом различными способами, в частности, фантазирование может быть способом поиска смысла и целей в жизни, либо средством эмоциональной регуляции или ухода от реальных проблем, с учётом корреляций, выявленных по другим параметрам, такая взаимосвязь, по нашему мнению, обусловлена возрастными особенностями студентов с ОВЗ, большинство из которых находятся в юношеском возрасте, когда ставятся долгосрочные жизненные цели, связанные с профессиональными стремлениями, карьерным ростом, созданием семьи и т.д. Принимая во внимание и тот факт, что фантазирование проявляется параллельно с проблемно-фокусированным копингом, следует полагать, что фантазирование не способ ухода от реальных проблем, а способ, способствующий творческому самовыражению для реализации своих способностей на пути к цели с предварительным образным представлением о путях решения возникающих на этом пути проблем.

Выявленные корреляционные связи между проблемно-фокусированным копингом и разнообразными субшкалами теста осмысленности жизни (ТЦЖ, Crumbaugh J.S. и др.) среди студентов с ОВЗ свидетельствуют о том, что применение проблемно-ориентированных стратегий совладания способствует не только адаптации к текущим жизненным обстоятельствам, но и формированию долгосрочной перспективы и стратегического планирования своей жизни в соответствии с жизненной целью. Умеренные корреляционные связи с показателями «локуса контроля 'Я'» и «локуса контроля 'Жизнь'» сигнализируют о потенциальной самоэффективности и уверенности в собственных способностях управлять жизненными сценариями, что является важным фактором психологического благополучия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, на основе эмпирических данных проведённого исследования, можно констатировать о том, что успешная академическая интеграция и самореализация среди

студентов с ОВЗ во многом зависят от их способности к проблемно-ориентированному копингу и наличия ясной цели в жизни. При этом условия студенты с ОВЗ будут склонны воспринимать процесс своей жизни как интересный, эмоционально насыщенный и наполненный смыслом и впоследствии оценивать годы учёбы в вузе, как продуктивный и осмысленный процесс, связанный с самореализацией. Это, в свою очередь, будет способствовать продолжать своё профессиональное и личностное саморазвитие и после окончания вуза.

Мы считаем, что данный результат даёт основание полагать о том, что именно имеющие ясную жизненную цель лица с ОВЗ, развили способность применять проблемно-ориентированный копинг, получили возможность стать студентами ВУЗов, так как в течении всей жизни при возникновении проблем со здоровьем, получением образования, установлением взаимоотношений с окружающими, они были ориентированы на преодоление трудностей при высоком уровне осмысленности жизни. Как только появилась возможность на бюджетной основе получить высшее образование, эти студенты, будучи заинтересованы в саморазвитии, стремясь получить высококвалифицированную профессию, подали документы для поступления в вуз, прошли отбор и стали студентами.

Эти выводы могут иметь значимые импликация для разработки целенаправленных психологических интервенций и программ психологической поддержки студентов с ОВЗ в вузах. В связи с этим рекомендуется усовершенствовать службу психологической помощи и поддержки в вузах таким образом, чтобы оказываемые услуги носили дифференцированный характер, учитывали физические, социально-психологические характеристики, актуальные потребности студентов, в числе которых важное место занимают особенности справления со сложными ситуациями в академической среде. Необходимо формировать у студентов, в первую очередь, у студентов с ОВЗ такие стратегии копинга, как проблемно-ориентированный копинг, поиск социальной поддержки, позитивная переоценка событий. Вместе с этим психологическая помощь должна быть направлена на психокоррекцию таких копингов, как избегание, отрицание, безосновательное фантазирование. Если копинг фантазирование сочетается с эффективными стратегиями, позволяющими активно справляться со стрессом, то можно расценивать фантазирование, как фактор, помогающий предвидеть трудности и предвосхищать хорошие события, ставить цели. В обратном случае, фантазирование может служить сигналом «беспочвенного» фантазирования, свидетельствующего о легкомысленности, склонности уходить от реальности и не выполнять жизненные задачи.

Организация психологической помощи студентам с ОВЗ в вузах может включать в себя психологические тренинги, консультации, психокоррекционные мероприятия, которые направлены на развитие практических навыков решения проблем, постановку целей, определения своего смысла жизни, повышения локуса контроля своего «Я» и локуса контроля «Жизнь», управления фантазиями для использования их в позитивных аспектах в контексте обеспечения психологического благополучия. Также, считаем необходимым предоставлять студентам образовательные программы и тренинги, которые помогут им развивать навыки работы в команде. Это в дальнейшем будет способствовать развитию копинга, связанного с поиском социальной поддержки и поможет им эффективнее решать возникающие на их жизненном пути трудности.

Данные меры будут способствовать преодолению желания находиться на иждивении других лиц и государства, различных форм девиантного поведения, а также повышению качества человеческого капитала лиц с ОВЗ в стране, что является важным условием обеспечения устойчивого развития Узбекистана.

Использованная литература:

1. Закон Республики Узбекистан, от 15.10.2020 г. № ЗРУ-641. <https://lex.uz/ru/docs/5049549>
2. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 13.10.2020 г. № ПП-4860. <https://lex.uz/ru/docs/5044745>
3. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 21.12.2021 г. № ПП-57. <https://lex.uz/docs/5789986>
4. Указ Президента Республики Узбекистан, от 01.12.2017 г. № УП-5270. <https://lex.uz/docs/3436196>
5. Abdukadirova L. Y. Basic scientific and theoretical approaches on learning coping behavior of students who are in difficult life situations // International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – Т. 24. – №. S1. – С. 543-550.
6. Akmalovna, A. F. (2015). Problems of psychology of gender equality in the system of higher education. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 1(13 (eng)), 273-275.
7. Akramova, F. A. (2020). Main requirements psychological service for families. European Journal of Research and Reflection in Educational Science, Great Britain Progressive Academic Publishing. [Electronic resource], 16-18.
8. Amirkhan J. H. Criterion validity of a coping measure // J. Pers. Assess. 1994. Vol. 62. № 2. P. 242-261.
9. Bobonazarovna, Almardanova Salomat. «INTERPRETATION OF STUDENTS' PROFESSIONAL FORMATION AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM.» EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION 2.4 (2022):

149-150.

10. Laura, A. (2019). The main approaches to the study of the difficult life situation in socio-psychological research. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 2019.
11. Lazarus R.S. Psychological stress and the coping process. – N. Y.: McGraw-Hill, 1966. – 466 p.
12. Lazarus, R.S., Folkman, S. Stress, appraisal and coping. / R.S. Lazarus, S. Folkman. – N.Y., 1984 – 456 p.
13. Yulbarsova A. L. SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FEMALE STUDENTS WITH CHILDREN AS A FACTOR IN THE TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED PERSONNEL IN UNIVERSITIES. – 2021.
14. Абдукадилова Л. Ю. Применение метода аутотренинга в укреплении физического и психологического здоровья студентов в трудной жизненной ситуации // Человеческий капитал как фактор социальной безопасности. – 2022. – С. 8-14.
15. Анцыферова Л.М. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование жизненных ситуаций и психологическая защита / Л.М. Анцыферова // Психол. журн. – 1994. – Т.15. – №1. – С.3–18.
16. Битюцкая Е.В. Трудная жизненная ситуация: критерии когнитивного оценивания // Психол. наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 87–93.
17. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Моск. гос. ун-т, 1984. – 200 с.
18. Всемирный доклад об инвалидности. Женева: Всемирная организация здравоохранения и Всемирный банк, 2011 г. <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/5071/file/.pdf>
19. Исакова, Муаззам Тулкиновна. «PROBLEMS OF THE RELATIONSHIP OF A PERSON'S ATTITUDE TO HEALTH WITH ITS INDIVIDUAL AND DYNAMIC FEATURES.» *Современное образование (Узбекистан)* 7 (2021): 42-48.
20. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения: современное состояние, проблемы и перспективы // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2008. – №4. – С.147–153
21. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации: Справочник практического психолога. – М.: ЭКСМО, 2006. – 960 с.
22. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии // Психологический журнал. 1997. Т. 18. № 5. С. 20–30.
23. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 315 с.
24. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях. – М.: Академия, 2005. – 288 с.
25. Политова С.П., Исмаилова Н.И. Ученые записки казанского университета. Том 152, кн. 5 Гуманитарные науки, 2010. – С. 213-224.
26. Ташлыков В.А. Психологическая защита у больных неврозами и с психосоматическими расстройствами. – СПб., 1992. – 24 с.
27. Юлдашева М. Б., Эргашова З. Экспериментальное изучение чувства одиночества // *Universum: психология и образование*. – 2021. – №. 5 (83). – С. 31-33.

KOGNITIV TA'LIM NAZARIYASI VA RIVOJLANISHI: NODAVLAT OLIY TA'LIM MISOLIDA

Axmedov Davlatbek Saloxidin o'g'li
University of Business and Science universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Kognitiv qobiliyatlar fikrlash, o'qish va o'rganishni osonlashtiradi, shuningdek, ma'lumotni saqlash, fikr yuritish va javob berishga yordam beradi. Kognitiv rivojlanish nazariyalari insonning go'daklikdan qarilikka qadar qanday rivojlanishi va o'zgarishini tushuntirishga harakat qiladi. Kognitiv nazorat vazifalarni qondirish uchun fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni tanlash orqali bir vaqtning o'zida noodatiy harakatlarni shakllantiradi. Ushbu maqolada kognitiv rivojlanish bo'yicha oldingi va zamonaviy nazariyalarning to'pladik. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nodavlat oliy ta'lim talabalarilarning kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan kurslarni o'tashlari foydalidir, chunki bu ularning ijobiy rivojlanishiga yordam beradi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, o'qish yangi ko'nikmalarni rivojlantirish va bilim bazasini kengaytirish imkonini beradi. Nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalarining o'rganish va muvaffaqiyatga erishish haqidagi fikrlari kognitiv jarayondan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: kognitiv qobiliyatlar, fikrlash, nodavlat oliy ta'lim muassasalari, fikrlash, yangi ko'nikmalarni rivojlanirish.

ТЕОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: НА ПРИМЕРЕ НЕГОСУДАРСТВЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Когнитивные навыки способствуют мышлению, чтению и обучению, а также запоминанию, рассуждению и реагированию. Теории когнитивного развития пытаются объяснить, как человек развивается и меняется от младенчества до старости. Когнитивный контроль одновременно формирует нерутинные действия, выбирая мысли, чувства и поведение для решения задач. В этой статье мы собрали предыдущие и современные теории когнитивного развития. Результаты исследования показали, что студентам невузовского высшего образования полезно проходить курсы, связанные с их познавательными способностями, так как это способствует их позитивному развитию. Результаты исследования подтверждают, что чтение позволяет развивать новые навыки и расширять базу знаний. Мысли студентов негосударственных вузов об обучении и достижении успеха исходят из познавательного процесса.

Ключевые слова: познавательные способности, мышление, негосударственные вузы, мышление, развитие новых навыков.

THEORY AND DEVELOPMENT OF COGNITIVE EDUCATION: IN THE EXAMPLE OF NON-STATE HIGHER EDUCATION

Abstract. Cognitive skills facilitate thinking, reading, and learning, as well as retention, reasoning, and response. Cognitive development theories try to explain how a person develops and changes from infancy to old age. Cognitive control shapes non-routine actions simultaneously by selecting thoughts, feelings, and behaviors to meet tasks. In this article, we have collected previous and modern theories on cognitive development. The results of the study showed that it is beneficial for non-university higher education students to take courses related to their cognitive abilities, as it contributes to their positive development. The results of the research confirm that reading allows you to develop new skills and expand your knowledge base. The thoughts of students of non-state higher education institutions about learning and achieving success come from the cognitive process.

Key words: cognitive abilities, thinking, non-state higher education institutions, thinking,

development of new skills.

Kirish. Kognitiv qobiliyatlar miyaning asosiy funktsiyalari sifatida fikrlash, o'qish, o'rganish, ma'lumotni saqlash, fikr yuritish va diqqatni jamlashni osonlashtiradi. Birgalikda ular kiruvchi ma'lumotlarni olish va uni har kuni maktabda, ishda va kundalik hayotda foydalanadigan bilimlar bankiga qo'shish uchun ishlaydi. Kognitiv qobiliyatlar muammoni hal qilish, ma'lumotni eslab qolish va qaror qabul qilishda qo'llaniladi. Kognitiv nazoratda fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlar bir vaqtning o'zida noto'g'ri odatiy harakatlarni bostirish uchun topshiriq talablari, sharoitlar va ijtimoiy kontekst asosida ataylab tanlanadi [1]. Kognitiv nazorat funktsiyalarini o'rganishda uchta asosiy yo'nalish aniqlangan: ish xotirasi, inhibitiv nazorat va ma'lum vazifalarni bajarish uchun kognitiv moslashuvchanlik.

Adabiyotlar sharhi. Tiego va boshqalarga ko'ra [2], inhibitiv nazorat maqsadga erishish uchun ahamiyatsiz bo'lgan ogohlantirishlar va xatti-harakatlarni bostirishni o'z ichiga oladi. Diqqat, ayniqsa chalg'itadigan narsalar oldida, turli xil ogohlantirishlarga bo'lgan hissiy va xatti-harakatlarini nazorat qilish vazifani bajarish yoki maqsadga erishish uchun juda muhimdir. Kognitiv nazorat funktsiyasining uchinchi jihati kognitiv moslashuvchanlik bo'lib, u muammolarni samarali hal qilish qobiliyatini anglatadi. Bu ko'p qirrali yondashuv bo'lib, o'quvchilarga cheksiz fikr yuritish, ijodiy fikrlash va o'zgaruvchan muhitga moslashish imkonini beradi. Kognitiv moslashuvchanliksiz ijodiy fikrlash mumkin emas.

Douson va Guare [3] fikricha, kognitiv nazorat o'quvchining miyasida rivojlangan funktsiyadir. Boshqalar va atrof-muhit ta'siri ostida kognitiv va lingvistik qobiliyatlar vaqt o'tishi bilan rivojlanadi. Shuning uchun bu ko'nikmalarni rivojlantirishda o'quv muhiti va o'qitish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Dvigatelni boshqarish funktsiyalaridan farqli o'laroq, kognitiv boshqaruv funktsiyalari izolyatsiyada emas, balki o'zaro bog'liq ko'rinadi. Ko'pincha ishlaydigan xotira va tormozlovchi nazorat o'rtasida bog'liqlik mavjud. Best va Miller [4] ish xotirasi qobiliyatlari nazorat qilish qobiliyati kognitiv moslashuvchanlikning muhim ko'nikmalari ekanligini ta'kidlaydilar.

Kognitiv nazoratni rivojlantirish. Nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalari faqat fikrlash, izlanish va muammolarni hal qilish orqali bilim olishlari mumkin. Atrofni o'ylash va tushunish orqali nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalari bilim, ko'nikma, muammoni yechish qobiliyatlari va moyilliklarini rivojlantiradilar. Nevrologik nuqtai nazardan, miya rivojlanishi kognitiv rivojlanishning bir qismidir. Yangi tushunchalarni o'rganish va ular o'rtasida aloqa o'rnatish oldingi bilim va g'oyalarga tayanish orqali osonlashadi. Talabalar mavzularni to'liq anglaganlarida va kuchli o'rganish qobiliyatlariga ega bo'lsalar, kurs ishiga ishtiyoq va ishonch bilan yondashishlari mumkin. Kollejda o'qish o'quvchilardan o'qish, tushunish, esda saqlash, yozish, fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatini talab qiladi. Samarali ishlash uchun ushbu kognitiv qobiliyatlarni birlashtirish kerak. Kognitiv qobiliyatlar akademik samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Uchta tranzaksiya orqali talabalar odatlarni yengish qobiliyatini oshiradilar. Avvaliga ular atrof-muhit ta'siriga javoban kognitiv nazoratni rivojlantiradilar. Keyinchalik, kognitiv nazorat ham reaktiv, ham proaktiv tarzda qo'llaniladi. Nihoyat, o'quvchilar kognitiv nazorat bilan shug'ullanish uchun atrof-muhit belgilariga bog'liq bo'libgina qolmasdan, balki o'zini o'zi boshqaradi.

Stress va xavotirning ta'siri. Stress nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalarini muvaffaqiyatsizlikka, xatoga yo'l qo'yishga va testlarda yomon ishlashga sabab bo'ladi, ayniqsa ular muvaffaqiyatsizlik va xatolardan qo'rqishsa. Talabalar stressni, stressning manbasidan qat'iy nazar, o'rganish uchun eng kuchli to'xtatuvchi omillardan biri deb bilishlari mumkin. Talabalarning topshiriqni bajarishda o'z-o'zidan gapirishida ko'pincha tashvishlar va hayajonlar ustunlik qiladi, bu esa muvaffaqiyatda nisbatan kamayishga olib keladi. Buning sababi shundaki, nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalari ish xotirasi imkoniyatlarini va muammolarni hal qilish qobiliyatini kamaytiradigan jarayonda ishtirok etadilar [6]. Bu talabalar o'zlariga nisbatan g'ayrioddiy darajada yuqori umidlar qo'yanlarida va mukammallikka erishishga intilishlarida sodir bo'ladigan narsaga o'xshaydi - ularning ish xotirasi o'z-o'zidan tashvish bilan band bo'lib, axborotni qayta ishlash qobiliyatini cheklaydi. Ikkala holatda ham

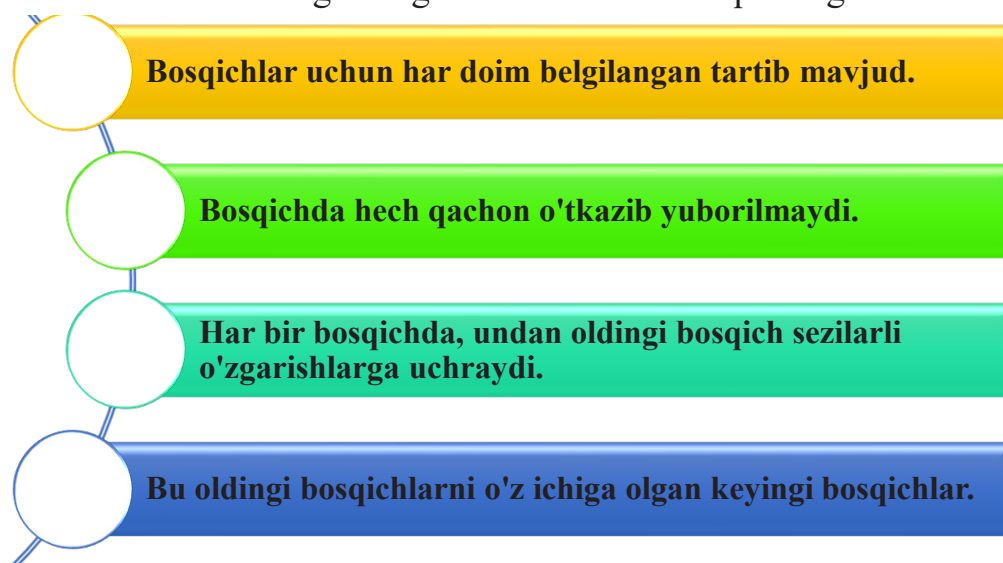
talabalarning ish xotirasi o'z-o'zidan salbiy gapirish yoki ularning yuqori standartlariga javob bera olmaslik haqida tashvishlanish bilan band.

Hissiy aloqaning ta'siri. Kognitiv nazorat funksiyalari bo'yicha trening muvaffaqiyatli bo'ladimi yoki yo'qmi, hissiy ishtirok etish darajasiga bog'liq. Talabalarning o'z faolligiga bo'lgan kuchli ishonchi, uning hayajonlanish hissi, qiyinchilik va muvaffaqiyat hissi, shuningdek, muayyan faoliyat ular uchun mazmunli ekanligini his qilish muhim jihatlarning muhim jihatlari. Hissiy investitsiya talabalarning biror faoliyatga sodiqligini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Ular bu ish uchun ko'p vaqt va kuch sarflashadi. Ta'limdagi o'quv faoliyati hayajonli va qiziqarli bo'lib, ular kognitiv nazoratni rivojlantirishga yordam beradi. Faoliyatni amalga oshirish usuli bu muhim harakat uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli, o'qituvchilarning munosabati talabalarning muvaffaqiyatga erishishiga imkon beradigan faoliyatni mazmunli va qiziqarli qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv ta'limning nazariy istiqboli

Fikrlash va fikrlash qobiliyatlari kognitiv rivojlanish orqali rivojlanadi. Insonning o'rganishi, ijtimoiylashuvi va xulq-atvori haqidagi tushuncha miyaning ichki faoliyatini tekshiradigan kognitiv nazariyaga asoslanadi. Axborotni qayta ishlash kognitiv nazariyotchilar uchun juda dolzarb mavzudir. Talabalarning kognitiv rivojlanishi bilan ular atrofdagi dunyo haqida fikr yurita oladilar. Kognitiv rivojlanishga kundalik tajribalar ta'sir qilishi mumkin. Kognitiv rivojlanish dastlab Piagetning ma'lum yoshga mos keladigan bosqichlari orqali ko'rib chiqiladi. Vygotskiy nazariyasi yana bir muhim hissadir. Uning asosiy e'tibori kognitiv rivojlanishga ta'sir qiluvchi omillarga qaratildi. Ushbu nazariya ijtimoiy muhit kognitiv rivojlanishga sezilarli hissa qo'shishini ta'kidlaydi.

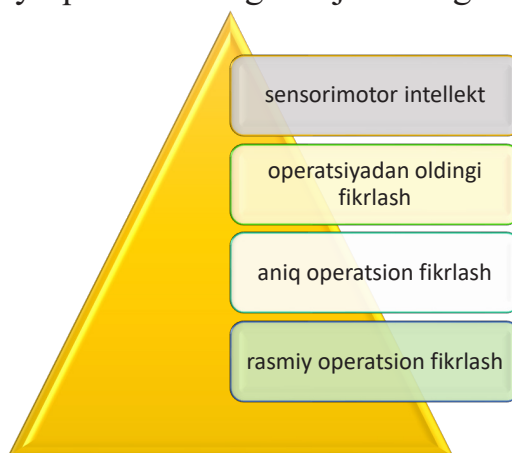
Jan Piaget nazariyasi. Butun dunyodagi ta'lim jarayonlariga Jan Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi chuqur ta'sir ko'rsatdi. Jan Piagetning (1919) nazariyasiga ko'ra, Miller [7] ta'kidlaganidek, «bolalarning aql-zakovati ular o'sishi bilan o'zgaradi» va «Bolalarda kognitiv rivojlanish faqat bilim olish bilan bog'liq emas. Shuningdek, bolalar atrofdagi dunyoning aqliy modelini qurishlari yoki rivojlantirishlari kerak. Demak, kognitiv qobiliyatlar doimiy ravishda rivojlanib boradi, keyingi qobiliyatlar esa avvalgilariga asoslanadi. Bolalar shakllanish davrida turli xil fikrlash turlari bilan shug'ullanadilar. Piagetning fikriga ko'ra, o'rganish yangi tajribalarni oldingi bilimlar va yangi olingan bilimlarni oldingi tajribalar bilan birlashtirish natijasida yuzaga keladi. Binobarin, bu ikki jarayon birlashib, nafaqat qisqa muddatli ta'limni, balki uzoq muddatli rivojlanish o'zgarishlarini ham yaratadi. Piagetning kognitiv nazariyasi birinchi navbatda uzoq muddatli rivojlanishlarga qaratilgan. Tug'ilgan paytdan boshlab o'smirlik davrining oxirigacha bilish turli bosqichlarga ko'ra rivojlanadi.

1- rasm. Bilishning rivojlanish bosqichlari

Kognitiv rivojlanish yo‘l xaritasi. Dunyoni o‘rganish bolalardan obyektlar va odamlarning bir-biri bilan qanday munosabatda bo‘lishini oldindan bilishni talab qiladi. Insonning atrof-muhitni idrok etishi va idrokiga ijtimoiy o‘zaro ta’sir qilish shakllari ta’sir qiladi. Takroriy idrok insonning dunyo bilimini oshirishga olib keladi. Rivojlanish bo‘g‘ini - bu assimilyatsiya jarayoni, keyin esa turar joy jarayoni. Piagetning (1936) argumentiga asoslanib, o‘rganish «muvozanat obyektlari va odamlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sir qilishlari» bilan bog‘liq. Insonning atrof-muhitni idrok etishi va idrokiga ijtimoiy o‘zaro ta’sir qilish shakllari ta’sir qiladi. Takroriy idrok insonning dunyo bilimini oshirishga olib keladi. Rivojlanish bo‘g‘ini - bu assimilyatsiya jarayoni, keyin esa turar joy jarayoni.

Assimilyatsiya: Bolalar yangi tajribalar bilan ularni oldingilariga (ya’ni, sxemalar) bog‘lash orqali tanishadilar. Ular tayoq yoki chiyillash bilan oldingi o‘zaro ta’sirlari tufayli o‘zlarining ushlar strategiyalariga shitirlashlarni kiritishlari mumkin. Shunga ko‘ra, ular obyektlarni talqin qilganda, ular o‘zlarining tayoqlar bilan o‘tgan tajribalariga asoslanib, taxminlarga ega.

Piagetning to‘rt bosqichiga asoslangan kognitiv rivojlanish modeli

Rivojlanish jarayoni «zinapoya» naqshiga amal qiladi. Piagetning fikricha, kognitiv rivojlanishning to‘rtta asosiy bosqichi mavjud: (1) sensorimotor intellekt, (2) operatsiyadan oldingi fikrlash, (3) aniq operatsion fikrlash va (4) rasmiy operatsion fikrlash. Bolalikning qarish davrlari va bosqichlari odatda har bir bosqich bilan bog‘liq. Ushbu bosqichlarda g‘oyalar paydo bo‘ladi.

Sensomotor bosqich. Obyektning doimiyligi bu bosqichda (tug‘ilishdan 2 yoshgacha) ko‘rinadi. Piaget nazariyasiga asoslanib, chaqaloqlar sensorimotor bosqichda o‘zlarining his-tuyg‘ulari va motor harakatlaridan foydalanib, «o‘ylashni» boshlaydilar. Chaqaloqlar doimo teginish, manipulyatsiya qilish, qarash, tinglash va hatto narsalarni tishlash va chaynashni har bir yangi ota-ona tasdiqlashi mumkin. Piagetning so‘zlariga ko‘ra, chaqaloqning harakatlari obyektlar va hodisalarni ifodalaydi va bolalar bu harakatlar orqali dunyo haqida bilimga ega bo‘ladilar.

Operatsiyadan oldingi bosqich. Bu ramziy fikrlar davri (2 yoshdan 7 yoshgacha). Bolalar ushbu bosqichni bosib o‘tganda, ular obyektlarni tasvirlashda yangi egallagan qobiliyatlaridan foydalanadilar. Shuni ta’kidlash kerakki, hozirgi vaqtda ular buni tashkiliy yoki mantiqiy tarzda amalga oshirmaydilar. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar dramatik o‘yinlar yoki idrok shakli sifatida improvizatsiya qilingan go‘zal o‘yinlar bilan shug‘ullanishadi. Xayoliy o‘yin bilan shug‘ullanadigan bolalar bir vaqtning o‘zida ikki darajada fikr yuritadilar: fantaziya va haqiqat. Dramatik o‘yin tajribani ikki tomonlama qayta ishlash tufayli metakognitsiyani yoki fikrlash jarayonini aks ettirish va kuzatishni misol qiladi.

Aniq ekspluatatsiya bosqichi. Bu mantiqiy fikrlar davri (7 yoshdan 11 yoshgacha). Ushbu bosqichda bolalar boshlang‘ich maktab darajasida g‘oyalar va hodisalarni taqdim etishda mantiqiy va moslashuvchan bo‘ladi. Ular hali ham ongsiz ravishda harakat qilishadi va harakat qilishadi. Muammoni hal qilishda tizimli yondashuv bolalarning o‘quv faoliyatini yaxshilaydi. Bola ongsiz ravishda qoidaga rioya qilishi mumkin. Ular sinfda ma’lum arifmetik topshiriqlar

va ilmiy tajribalarni bajarish bilan birga, ma'lum ilmiy tajribalarni ham bajaradilar. Bolaning ongi aniq voqealarga e'tibor qaratadi. U mantiqdan foydalanishga harakat qiladi, lekin obyektlar va hodisalarni hali tizimli ravishda o'ylash yoki taqdim etish mumkin emas.

Rasmiy operatsion bosqich. Bu ilmiy fikrlash bosqichidir (11 yosh va undan keyin). Ushbu bosqichda bolalar uchun mavhum yoki faraziy obyektlar haqida fikr yuritish mumkin bo'ladi. Boshlang'ich maktabda g'oyalar va hodisalarni ifodalagani uchun ular mantiqiy va moslashuvchan bo'ladi. Shunga qaramay, ular ongsiz ravishda harakat qilishadi va harakat qilishadi. Talabalar muammolarni tizimli ravishda hal qilsalar, akademik muvaffaqiyatga erishadilar. Bundan tashqari, ular sinfda ma'lum arifmetik vazifalar va ilmiy tajribalarni bajaradilar. Bolalar aniq voqealarga e'tibor berishadi. Ular mantiqdan foydalanishga harakat qilsalar ham, obyektlar yoki hodisalarni tizimli ravishda tasvirlay olmaydilar.

Vygotskiy nazariyasi. Ushbu nazariyaga asoslanib, «kognitiv rivojlanishga yordam beradigan ijtimoiy hamkorlik» deb ta'riflangan metod joriy etildi. Vygotskiyning so'zlariga ko'ra, tug'ilishdan boshlab biz bilan to'rtta «elementar aqliy funktsiya» mavjud: diqqat, sezgi, idrok va xotira. Ushbu elementar ko'nikmalardan foydalanish bizga ijtimoiy va madaniy muhitda yuqori aqliy funktsiyalarni egallashga imkon beradi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ijtimoiy yarashuv bilimlarni qurish jarayonidir va chaqaloqlar keksa odamlar bilan o'zaro munosabatlar orqali yangi shaxslararo va kognitiv ko'nikmalarni o'rganishadi. Shuning uchun kognitiv funktsiyalar odamlarning o'zaro ta'siri tufayli rivojlanadi. Jamiyatning ko'proq bilimdon a'zolari bilan hamkorlikda muloqot qilish orqali bolalar o'zlarining madaniy qadriyatlarini, e'tiqodlari va muammolarni hal qilish strategiyalariga ega bo'lishadi.

Bolaning rivojlanishi nuqtai nazaridan, Vygotskiyning yondashuvi ijtimoiy konstruktivizm shaklidir. Binobarin, bu nazariya ko'proq interfaol va hamkorlikdagi ta'lim va ta'lim tashkilotlarining rivojlanishiga olib keldi. Ushbu tashkilotlarda talabalar va o'qituvchilar ijtimoiy muloqotga da'vat etiladi. Vygotskiy ishonganidek, miyaning yuqori darajadagi funktsiyalari ota-onalar, g'amxo'rlik qiluvchilar, tengdoshlar va shaxsning madaniyati bilan shakllanadi. Vygotskiyning fikricha, madaniyatlar o'rtasida inson rivojlanishida farqlar bo'lishi mumkin. Vygotskiy nazariyasi proksimal rivojlanish zonasi, madaniyatga xos vositalar va shaxsiy nutq kabi tushunchalarni muhokama qiladi. Ma'no yaratish jarayonida jamiyat muhim rol o'ynaydi.

Vygotskiyning fikriga ko'ra, ijtimoiy o'zaro ta'sir kognitiv rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'rganish madaniy tashkil etilgan psixologik funktsiyaning zaruriy, universal jihatidir. Piagetning fikridan farqli o'laroq, Vygotskiyga ko'ra, ijtimoiy ta'lim odatda rivojlanishdan oldin keladi [8]. Shu sababli, ushbu nazariyaga ko'ra, tuzilgan kognitiv qobiliyatlar ijtimoiy jihatdan boshqariladi. Madaniy vositachilik orqali o'rganish, xotira, diqqat va muammolarni hal qilish qobiliyatlari shakllanadi. Vygotskiy nazariyasi yordamida o'qitish va o'qitish interaktiv va hamkorlikka aylandi. Ushbu turdagi tashkilot o'quvchilarni tengdoshlari va o'qituvchilari bilan muloqot qilish orqali bilim olishga undaydi.

Zamonaviy nazariy nuqtai nazar. Piaget nazariyasi qattiq bosqich chegaralari bilan kichik namunadan foydalanish uchun tanqid qilindi. Vygotskiyning ishi kontekstni (oila, madaniyat, tarix, til va o'yin) birlashtiradigan Neopiaget tafakkurining rivojlanishini ko'rsatadi. Piagetning turar joy jarayonlarining tavsiflari Vygotskiyning atrof-muhit omillariga urg'u berish bilan to'ldiriladi. Zamonaviy nazariyaga ko'ra, bolalarning kognitiv rivojlanishi muayyan tamoyillarga amal qiladi. Bu tamoyillar bolaning atrof-muhit bilan o'zaro munosabati bilan o'zgaradi va o'zgaradi.

Ko'pgina kognitiv qobiliyatlar bolalarda juda erta bosqichda rivojlanadi. Bolalar tashqi dunyoda tabiiy ma'lumotlarga ega va ular tez o'rganishadi. Piaget bilimga asossiz edi. Maqola davomiyligiga kelsak, yangi tug'ilgan chaqaloqlar Piaget taklif qilganidan ko'ra tezroq narsalarni izlaydilar. Bundan tashqari, bir yoshga to'lmagan yangi tug'ilgan chaqaloqlar aqliy qobiliyatga ega bo'lib, ular yashirin narsalar ko'zdan uzoqda saqlanmasligini tushunishadi.

Oliy o'quv yurtlarida talabalarning kognitiv rivojlanishi

Oliy ta'lim muassasalarida (OTM) manfaatdor tomonlar kognitiv rivojlanishni intellektual kapital (IC) va barqaror rivojlanish (SD) bilan bog'liq holda qabul qiladilar. Shuning uchun intellektual o'sishga intellektual qobiliyatni rivojlantirish uchun qulay bo'lgan o'quv muhiti

ta'sir qiladi.

Kognitiv rivojlanish talabalarining o'rganish yondashuvlari bilan bog'liq, ammo o'quvchilar turli muhitlarda kognitiv jihatdan har xil rivojlanishi mumkin. Chjan va Uotkins [16] ma'lumotlariga ko'ra, amerikalik va xitoylik talabalar o'rtasida kognitiv rivojlanishda farq borligi xabar qilingan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, darsdan tashqari mashg'ulotlar amerikalik va xitoylik talabalar uchun kognitiv rivojlanish bilan ijobiy bog'liq. Rag'batlantiruvchi o'quv muhiti va kognitiv qobiliyatlarga e'tibor qaratish akademik samaradorlikni oshiradi. Boshqa omillar bilan bir qatorda, o'quv muvaffaqiyatiga talabaning ma'lumotni tezda qayta ishlash, vizual-fazoviy muhitda ishlash va hisoblash qobiliyati ta'sir qiladi.

Ta'limning asosiy maqsadi nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalarini ta'lim rejalariga jalb qilish va ularni intellektual mehnatga undashdir. Kognitiv faoliyat bilan shug'ullanish murakkab g'oyalarni tushunishga o'ylangan energiyani sarflash orqali minimal talablardan tashqari ishlashni o'z ichiga oladi. Unda psixologik sarmoya bilimlarni o'rganish, tushunish va o'zlashtirishga qaratilgan. Bu orqali talabalar o'zlarining bilim chegaralarini kengaytirishlari va mazmunli va mustahkam akademik majburiyatlarni ishlab chiqishlari mumkin. Talabalarining ijtimoiy va kognitiv rivojlanishi ta'limga jalb qilish orqali yaxshilanadi. Talabaning oliy ta'limga jalb etilishi o'ziga xos xususiyatlar sifatida ularning o'sish potentsialini va rivojlanish uchun motivatsiyani hisobga olishni talab qiladi. Rivojlanish jarayoni shaxsning rag'batlantiruvchi qadriyat sifatidagi salohiyatidan kelib chiqadi. Ijodkorlikka erishish uchun nodavlat oliy ta'lim muassasalari talabalarini rivojlanishi, uzluksiz o'sishi va motivatsion-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishi kerak [17]. Besh o'lchovli modelga [18] ko'ra, besh yo'nalish ko'rib chiqilishi kerak: (1) akademik faollik, (2) kognitiv faollik, (3) tengdoshlar bilan ijtimoiy aloqa, (4) o'qituvchilar bilan ijtimoiy faollik va (5) samarali jalb qilish. Bu o'lchamlarning barchasi yuqori mustahkamlikka ega. Pedagogik ta'lim bakalavriat darajasi uchta komponentdan iborat: (1) qiymatga asoslangan motivatsiya komponenti, (2) kognitiv komponent va (3) amaliy komponent.

Xulosa. Shunday ekan, bu mashg'ulotlar orqali kognitiv rivojlanish ustida ishlash orqali nodavlat oliy o'quv yurtlari talabalarida yetarli darajada bilim va ko'nikmalar hosil qilish mumkin. Bakalavr darajasi odatda raqobatbardoshlik bilan bog'liq. Bu e'tiqod bilim (idrok) vaqt o'tishi bilan saqlanib qolgan yagona raqobatdosh ustunlikdir. Kognitiv ta'limni amalga oshirish uchun talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish kerak. Qiyinchilikni idrok etish subyektiv xotira disfunktsiyasi darajasi bilan ortadi [19]. Bundan tashqari, vazifa qiyin deb qabul qilinganda tezlik va idrok etilgan qiyinchilik o'zaro bog'liqdir. Axborotni qayta ishlash tezligining yaxlitligini tekshirish uchun shaxsning vazifasi va metakognitsiyasini hisobga olish kerak.

Talabalarining kognitiv rivojlanishiga boshqa omillar bilan bir qatorda oliy ta'lim muassasalarida o'qitish samaradorligi o'lchovlari ham ta'sir ko'rsatadi [20]. Talabalarining o'qituvchilarga nisbatan ikkita asosiy tushunchasi mavjud: aniqlik va tashkilot. O'rganishning ikkalajihatining kombinatsiyasi yaxshilangan natijalar bilan bog'liq. Bu natijalarga talabalarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, ularning umrbod ta'lim olishga moyilligi, akademik motivatsiyasi, bakalavr darajasini tamomlash ehtimoli va chuqur o'rganish usullaridan foydalanish kiradi [21]. Pedagogik nuqtai nazardan, talabaga yo'naltirilgan ta'lim [22, 23] talabalarni hamkorlik, sinov, yaratish va o'z ta'limini boshqarish jarayonlariga jalb qiladi. Talabalar yozish, o'qish, muhokama qilish, baholash va yaratish orqali faol o'rganishga kirishadilar. Shu sababli, talabalar tarkibini rivojlantirish va bilimlarni shakllantirishda ishtirok etishdan tashqari, tengdoshlari bilan hamkorlik va muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Talabalarga kognitiv rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etishning eng samarali usuli bu talabalarga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasidir. Talabalarga yo'naltirilgan ta'lim o'qituvchilarning talabalarni o'z bilimiga jalb qilish uchun o'quv jarayonini osonlashtirish va loyihalashtirishga qaratilgan sa'y-harakatlarini anglatadi. Talabaga yo'naltirilgan ta'lim murakkab va ochiq masalalardan foydalangan holda muammolarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. An'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, muammoli o'qitish talabalarining kurs mazmunini tushunishlari va darsdagi ishtiroki asosida o'z bilimlarini taqdim etishni o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari o'quv jarayonini

kognitiv faollik orqali talabalarda yangi ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati sifatida ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Miller EK, Cohen JD. An integrative theory of prefrontal cortex function. *Annual review of neuroscience*. 2001;24(1):167-202
2. Tiego J, Testa R, Bellgrove MA, Pantelis C, Whittle S. A hierarchical model of inhibitory control. *Frontiers in Psychology*. 2018;9:1339
3. Yerys BE, Bertollo JR, Kenworthy L, Dawson G, Marco EJ, Schultz RT, et al. Brief report: Pilot study of a novel interactive digital treatment to improve cognitive control in children with autism spectrum disorder and co-occurring ADHD symptoms. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 2019;49(4):1727-1737
4. Best JR, Miller PH. A developmental perspective on executive function. *Child development*. 2010;81(6):1641-1660
5. Morales J, Calvo A, Bialystok E. Working memory development in monolingual and bilingual children. *Journal of Experimental Child Psychology*. 2013;114(2):187-202
6. Phillips CML, Gulley AP, Pearson YE, Smith LE, Eyster J, Noble S, et al. Solving Problems of Mathematics Accessibility with Process-driven Math: Methods and Implications. *ASEE Annual Conference & Exposition Proceedings*; 2018
7. Miller PH. Piaget's theory: Past, present, and future. In: Goswami U, editor. *The Wiley-Blackwell handbook of childhood cognitive development*. Wiley Blackwell; 2011. pp. 649-672
8. Vygotsky LS, Cole M. *Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press; 1978
9. Taylor K. Diverse and critical perspectives on cognitive development theory. *New Directions for Student Services*. 2016;154:29-41
10. Kellermann TS, Bonilha L, Lin JJ, Hermann BP. Mapping the landscape of cognitive development in children with epilepsy. *Cortex*. 2015;66:1-8. *Language Learners' English Development*. *Child Development*
11. Gascon M, Triguero-Mas M, Martínez D, Dadvand P, Fornes J, Plasència A, et al. Mental health benefits of long-term exposure to residential green and blue spaces: A systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2015;12(4):4354-4379. DOI: 10.1111/cdev.13558
12. Barac R, Bialystok E, Castro DC, Sanchez M. The cognitive development of young dual language Learners: A critical review. *Early Child Research Quarterly*. 2014;29(4):699-714
13. Sun H, Bornstein MH, Esposito G. The specificity principle in young dual language learners' English development. *Child Development*. 2021;92(5):1752-1768
14. Skinner BF. Cognitive science and behaviorism. *British Journal of Psychology*. 1985;76(3):291-301
15. Pedro EdM, Leitão J, Alves H. Stakeholders' perceptions of sustainable development of higher education institutions: An intellectual capital approach. *International Journal of Sustainability in Higher Education*. 2020;21(5):911-942. DOI: 10.1108/IJSHE-01-2020-0030
16. Zhang LF, Watkins D. Cognitive development and student approaches to learning: An investigation of Perry's theory with Chinese and US university students. *Higher Education*. 2001;41(3):239-261. DOI: 10.1023/A:1004151226395
17. Ikromovna TO. The development of creativity in the students of higher education institutions as an urgent pedagogical problem. In: *E Conference Zone*. 2022. pp. 301-303
18. Zhoc KC, Webster BJ, King RB, Li JC, Chung TS. Higher education student engagement scale (HESES): Development and psychometric evidence. *Research in Higher Education*. 2019;60:219-244

O‘SMIRLAR KROSS-MADANIY TASAVVURLARI SHAKLLANISHIDA TURISTIK MANZILGOHLARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Isxakova Shahlo Ismoilovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti Psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: O‘smirlar kross-madaniy tasavvurlari shakllanishida turistik manzilgohlarning ijtimoiy-psixologik omillari, turizm fenomeni turli etnik guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning markazi sifatida taqdim etilgan madaniy identifikatsiyalarning xilma-xilligi, turizmni dolzarb deb hisoblaydigan rus va xorijiy olimlarning falsafiy tushunchalari ko‘rib chiqiladi.

Kalitsó‘zlar: Ijtimoiy falsafa, turistik majmua, turizm va madaniyat, ijtimoiy-psixologiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ТУРИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ВООБРАЖЕНИЙ ПОДРОСТКОВ

Исхакова Шахло Исмаиловна

*Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Факультет психологии и социально-политических наук Ассистент докторанта
кафедры психологии*

Аннотация: Социально-психологические факторы туристских дестинаций в формировании межкультурного воображения подростков, многообразие культурноидентичности, представленной как центр взаимодействия различных этнических групп, феномен туризма, философские взгляды русских и зарубежных рассматриваются учёные, считающие туризм актуальным понятием.

Ключевые слова: Социальная философия, туристский комплекс, туризм и культура, социальная психология.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF TOURIST DESTINATIONS IN THE FORMATION OF ADOLESCENTS' CROSS-CULTURAL IMAGINATIONS

Iskhakova Shahlo Ismailovna

Samarkand State University named after Sharof Rashidov Faculty of Psychology and Social-Political Sciences Assistant doctoral student of the Department of Psychology

Abstract: Socio-psychological factors of tourist destinations in the formation of cross-cultural imaginations of teenagers, the diversity of cultural identities presented as the center of interaction between different ethnic groups, the phenomenon of tourism, the philosophical views of Russian and foreign scientists who consider tourism to be relevant concepts are considered.

Key words: Social philosophy, tourist complex, tourism and culture, social psychology.

Kirish. O‘smirlar kross-madaniy tasavvurlari shakllanishida turistik manzilgohlarning ijtimoiy-psixologik omillari, turizm fenomeni turli etnik guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning xilma-xilligi mavjuddir. Turizmni nazariy va uslubiy jihatdan tushunish, turizm jarayonining barcha subyektlariga xos bo‘lishi kerak bo‘lgan “turistik ong”ni shakllantirish davrning dolzarb talabidir, chunki bu hodisa global jarayon bo‘lib, zamonaviy sivilizatsiyaga sezilarli tasir ko‘rsatadigan kuchli hodisalardan biridir. Ushbu tasirning oqibatlarini qanday bo‘ladi – ijobiy yoki buzg‘unchi – ijtimoiy faylasuflar, iqtisodchilar, huquqshunoslar, geograflar, tarixchilar, mintaqashunoslar, siyosatshunoslar, psixologlar, madaniyatshunoslar turizm bilan qandaydir bog‘liq bo‘lgan ekologlar va boshqalarni bahslashishga chaqiradi. Turizmning ijtimoiy hodisa, muayyan ijtimoiy institut va tarmoq sifatida mohiyatini oydinlashtirganda uning ijtimoiy-antropologik va madaniy ahamiyatiga e‘tibor qaratilgan. Ko‘pgina mamlakatlarda professional turistlarni tayyorlash kerakli darajada

amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Turistik faoliyat shu qadar o'ziga xos va ko'p qirrali bo'lib bormoqda, u rekreatsion, kognitiv, gedonistik, kommunikativ va boshqa ko'plab funksiyalarni o'z ichiga olmoqda. Sayohat paytida insonlar madaniy va dam olish muassasalariga: muzeylarga, teatrlarga, ko'rgazmalarga tashrif buyurishadi, mamlakatlar, hududlarning tarixiy, madaniy, tabiiy xususiyatlari bilan tanishadilar, sayohatning maqsadi butunlay boshqacha bo'lishi ham mumkin. Kishilarning turistik faoliyati insonlarning bo'sh vaqtlari kabi hodisaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ko'rib chiqilishi kerak. Bo'sh vaqtlarda bilimning turli sohalari bo'yicha yangi narsalar o'rganiladi va bo'sh vaqtni o'zlashtirish amalga oshiriladi. Sayohatning yangi shakllariga, o'quv, kognitiv, biznes-turlar, ekstremal va chang'i sayohatlari, safari sayohatlari, dengiz sayohatlari va boshqalarga ham talab o'sib bormoqda.

Turizm sayohat sifatida dam olish, xordiq chiqarish, tabiat manzaralarini tomosha qilish, tarixiy-madaniy obidalarni ko'rish, o'rganish kabi faoliyatlarning mazmun va shakllaridan iboratdir. Bunda eng avvalo ma'naviy-ma'rifiy bilimlarni kengaytirish va jismoniy kamolatni tarbiyalashdek eng murakkab hamda ulug'vor maqsadlar amalga oshiriladi. [1].

Ijtimoiy turizm – maktab o'quvchilari, yoshlar, pensionerlar, nogironlar, urush va mehnat faxriylari hamda davlat va nodavlat jamg'armalari mablag'lari hamda boshqa fuqarolarning sayohatlari uchun sharoit yaratish maqsadida ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratiladigan mablag'lar hisobidan subsidiyalanadigan turizm turidir. Keyingi yilliklarda turizm ijtimoiy-psixologik jihatdan batafsil tushunishni talab qiladigan mustaqil ijtimoiy institutga aylandi. Turizmni psixologik hodisa sifatida, uning psixologik xususiyatlarini, ushbu hodisani tavsiflovchi psixologik bilimlarning mazmuni va tuzilishini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Madaniyatlar aro aloqa (turizm) – bir xil bo'lmagan koordinatalarga ega bo'lgan turli xil milliy madaniyatlar vakillarining o'zaro tasiri, madaniy ramzlar va qadriyatlarni idrok etish. Buning natijasida inkulturatsiya yuzaga keladi – subyektning o'zini boshqa madaniyat bilan identifikatsiyalash, bu "ichkaridan" madaniy ma'nolarni o'zlashtirishga imkon beradi.

Turizmning birinchi psixologik tadqiqotlari psixologlar Faber (1954 y.) va Reason (1964 y.) tomonidan olib borilgan bo'lib, ular ushbu bilim sohasining eng keng tarqalgan tushunchalarini belgilab berdilar. Rus olimlari bu muammoni XX asrning oxirida o'rganishni boshladilar. Turizmning ijtimoiy-psixologik muammolarining nazariy asoslari R.Shamionov, T.Chernyaeva tomonidan ishlab chiqilgan. Turizm psixologiyasi sohasidagi amaliy tavsiyalar E.Linchevskiyning "Turistik guruhning psixologik iqlimi" asarida o'z aksini topgan bo'lib, unda guruhni boshqarishning psixologik taktikasini ko'rib chiqadi, menejerlarga muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beradi va turizmning insonga ijtimoiy-pedagogik tasirini, uning bolalikdan voyaga yetgunga qadar rivojlanishini (jismoniy, jismonan, predmetli, ma'naviy, axborot, axloqiy, evristik; ijtimoiy muhitda ijtimoiy va xulq-atvor va boshqalar) ochib bergan. Turizm, A.K'vartalnovning fikricha, odamlarning intellektual va jismoniy xususiyatlari va imkoniyatlarini rivojlantirish hamda yaxshilash uchun amalga oshiriladigan faoliyatdir. Eng avvalo psixologiya fanining predmeti bo'lgan tushuncha va kategoriyalar nuqtai nazaridan turizmshunoslik ularning psixologik mazmuniga kam e'tibor beradi. Turizm, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va gumanitar xarakterdagi muayyan funksiyalarni bevosita bajarishga butun jamiyatga va aniq odamlarga tasir qilish sifatida tavsiflanadi. Turistlarning psixologik funksiyalari alohida ajratilmaydi va hisobga olinmaydi. Masalan, L.Voronkova tahriri ostidagi "Turizm, mehmon do'stlik, xizmat ko'rsatish" ma'lumotnomasida insonning psixologik salomatligi ekologik funksiyani nazarda tutadi, shaxs xususiyatlarini shakllantirish, kognitiv sohani rivojlantirish funksiyalari faqat tarbiyaviy funksiyalar nuqtai nazaridan talqin etiladi. Binobarin, turizm psixologiyasining vujudga kelishi fanning ilmiy bilimlarni integratsiyalashuviga intilish ehtiyojidan kelib chiqadi. Ushbu jarayonni turizm nazariyasi, amaliyoti va psixologiyasining tadqiqot sohasida yuzaga keladigan tegishli muammolarni chuqur o'rganmasdan amalga oshirish mumkin emas, chunki ularning integratsiyasi va yangi voqelikni aniqlash turizm psixologiyasining mustaqil bilim sohasi sifatida rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Demak, turizm psixologiyasining predmeti turistik xulq-atvor va faoliyat subyektlarining psixologik xususiyatlari jamlanmada turizmni

psixologik hodisa sifatida ochib berishdan iborat. Shu bilan birga, turizm ijtimoiy-psixologik institut sifatida qaraladi. Uning asosiy vazifasi turist shaxsining xulq-atvori va faoliyatida namoyon bo'ladigan psixologik xususiyatlarining namoyon bo'lishini boshqarish, turistik guruhlarni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, bu guruhlar ishtirokchilarining shaxslararo o'zaro tasiri, turizmni boshqarish va turizm biznesi tashkilotlarining psixologik xususiyatlaridan iborat. Turizm psixologiyasining jamiyat hayotidagi o'rni va roli bularning bajaradigan funksiyalari orqali namoyon bo'ladi.

Turizm bo'yicha tadqiqotlarda psixotnik stereotiplarga alohida e'tibor beriladi [57]. Brauer (1984) rezidentlarning turistlarga nisbatan umumiy va individual stereotiplarini ajratadi. Evans - Pritchard (1989) stereotiplarni ijobiy jihatdan ko'radi, chunki ular noma'lum o'zaro tasirlarni boshqarish mexanizmini soddalashtiradi. Bundan tashqari, muallifning fikricha, ijtimoiy o'zaro munosabatlarni tartibga solishda hokimiyatning vakolati ham muhimdir.

Fransuz faylasuf J. Bodriyar, o'tish davridagi jamiyatning holatini ta'kidlagan 21-asrga kelib, uni o'ziga xos universal orbital sifatida tavsifladi, ob'ektlar va ijtimoiy doimiy "aylanish" bilan stantsiya tuzilmalar. U "orbital davr" boshlanganini yozgan, kosmik televideniya bilan band.

Bunda turizm barqaror o'rinni egallashi aytilgan.

Ingliz mutafakkiri J. Urri "Turistning nigohi va globallashuv" kitobida u o'tgan asrning oxiri bilan odamlarning maxsus "vaqt va makonni siqish" hissi paydo bo'ldi va axborot texnologiyalari va tezlashtirilgan kommunikatsiyalarning rivojlanishi tufayli odamlar katta masofalarni bosib o'tish va bir-biriga yaqinlashish imkoniyatiga ega bo'lishdi. [2;146].

Zamonaviy turizm industriyasi va jamiyatning jadal rivojlanishi noyob "ishlab chiqarish" jarayonlarini boshlab berdi. [3;265].

Turizm ilmiy tadqiqot va o'qitishni o'z ichiga oladi amaliyot, sayyohlik kompaniyalari faoliyati va shuningdek, ommaviy axborot vositalari, o'quv va ilmiy-ommabop adabiyotlar, butun dunyo bo'ylab tarqaladigan o'ziga xos "ijtimoiy gibridd" sifatida global birlikda birga yashaydi. [5;256]. Uzoq vaqt davomida turizmning yangi yo'nalishi ishlab chiqilmoqda, shu bilan birga chuqur tahliliy ishlar olib borilmoqda, buning natijasida ilgari noma'lum yoki kam tashrif buyurilgan joylar tashriflar va noma'lum dunyoni bilishning yagona maydoniga kiritilgan. [7;746].

Etnik va diniy turizm alohida ahamiyatga ega, chunki u madaniyatlar va dinlarni o'zaro tan olish, ko'p madaniyatli dunyomizda etnik madaniyatlarning muloqoti va tinch-totuv yashashini yo'lga qo'yishda muhimdir. [8;158].

Bugun dunyo turizm tufayli, asta-sekin madaniyatli bo'lib bormoqda, ular orasidagi farqlar yo'q qilinadi, nizolar yo'q qilinadi, qarama-qarshiliklar, iqtisodiy infratuzilma rivojlanmoqda. [9;245]. Turizm sayohat demakdir. [10.4].

Tahlil va natijalar. O'smirlarning madaniy tasavvurlari shakllanishida turistik manzilgohlarning juda ko'plab ijtimoiy-psixologik omillarini ilmiy bilishning yangi yo'nalishi sifatida quyidagi funksiyalari bilan ajralib turadi:

1) Nazariy, ya'ni psixologik bilimlarni kengaytirish va boyitish, ijtimoiy-psixologik harakatlarni o'rganish asosida turizm psixologiyasining nazariyalari, asosiy kategoriyalarini ishlab chiqish;

2) Prognostik, ya'ni ijtimoiy-psixologik prognozni amalga oshirish. Psixologik tadqiqotlar o'rganilayotgan obyektning holati yoki faoliyatining qisqa yoki uzoq muddatli prognozlarini asoslash bilan yakunlanadi (turizmning ijtimoiy-psixologik hodisalarining namoyon bo'lishida, turistik guruhlar, turistning shaxsiyatida, turizmni boshqarishda);

3) Axborot, ya'ni turizmning ijtimoiy-psixologik hodisasinatijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, tizimlash va tarqatish;

4) Kognitiv, ya'ni turizm psixologiyasining o'rganilayotgan obyektining psixologik hodisalarining ishlash, rivojlanish qonuniyatlari haqidagi bilimlarni olish va to'plash orqali amalga oshiriladigan funksiya;

5) Baholash, ya'ni turizm hodisasi haqidagi psixologik bilimlar insoniyatning ular tomonidan yuzaga kelgan ijtimoiy-psixologik jarayonlar, ularning ahamiyati, shaxs va umuman jamiyat

hayotiga tasiri to'g'risidagi qarashlarini, amaliy harakatlarning nazariy asoslarini, ijtimoiy voyqelik hodisalarini shakllantirishdan iborat.

6) Sotsializatsiya, ya'ni turistik faoliyat jarayonida ijtimoiylashuvning psixologik mexanizmlarini aniqlash, turizm sohasida shaxsni ijtimoiylashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari haqida psixologik bilimlarni taminlash;

7) turizm sektoriga (mijozlar, sayyohlik agentliklari menejerlari va boshqalar) jalb qilingan shaxslarning xatti-harakatlarining psixologik xususiyatlari, motivatsiyasi haqidagi bilimlardan foydalanishga qaratilgan konstruktiv boshqaruv qarorlarini qabul qilish, turizm sohasining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqaruv jarayonini rejalashtirish va nazorat qilish;

8) Rivojlantirish, ya'ni turizm faoliyatida ishtirok etish orqali shaxsni rivojlantirishdir. Turizm jarayoniga qatnashishda turistni fikrlashini rivojlantirishga, irodasini, hissiy va hissiy sohasini, qiziqishlarini, motivlarini va qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Turizm psixologiyasining barcha funksiyalari o'zaro tasir qiladi, birlashadi turizm industriyasiga va butun jamiyatga tasir qiladi. Turizm psixologiyasining konsepsiyasi va kategoriyalari turizm sohasidagi psixik jarayonlar va hodisalarni tushunish va tavsiflash uchun ruhiy apparatni, uning natijalarini tadqiq qilish, tahlil qilish va sharhlash uchun o'ziga xos psixologik tilni tashkil qiladi.

Xulosa. Turizmni ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida o'rganish faqat ijtimoiy psixologiya sohasidagi tadqiqotlar bilan cheklanmaydi. Umumiy psixologiya va shaxs psixologiyasi manbai bo'lgan uslubiy bilimlar muammolari ham muhimdir. Mijozning motivatsiyasini tushunmasdan turib, ekskursiyani tashkil etish va uni bozorda taklif qilish natijasida iste'molchining xohish-istaklarini qondirib bo'lmaydi, unga ijobiy taassurotlar va hissiyotlar berib bo'lmaydi. Turli vaziyatlarda inson xatti-harakatlarining modellarini, qaror qabul qilish motivatsiyasini, ta'lim turini tanlashni, asosiy va yordamchi maqsadlarni, sayohat yo'nalishini, hamkorlar va sayyohlik kompaniyasini o'rganish kerak. Sayohat qilish motivlari sezilarli darajada yoshga, aql darajasiga, boylikka (moliyaviy resurslarning mavjudligi) bog'liq.

O'smirlar madaniy tasavvurlari shakllanishida turistik manzilgohlarning juda ko'plab ijtimoiy-psixologik omillari mavjud, turistik majmualar bozor iqtisodiyotida jamiyatning barcha sohalariga katta foyda keltiradigan vositaligi va yoshlarning qadimiy obidalarga borishi ajdodlarimizning boy merosi bilan yaqindan tanishib, vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalashda beqiyos o'rni bordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

E. Yu. Daurenov va S.R. Daurenova. Turizm. – T.: Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti nashriyoti. 2011.-188 b.

2. Урри Дж. Взгляд туриста и глобализация. Массовая культура: современные западные исследования. Москва, Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005, с. 136–150.

3. Urry J. Consuming Places. London, Routledge, 1995, 264 p.

4. Лисеев И.К. Россия: Многообразие культур в контексте международного туризма. Индустрия туризма: возможности, приоритеты, проблемы и перспективы. Сб. науч. ст. и материалов Междунар. научно-практ. конф. Москва, 12–13 мая 2011 г. Ч. 2. Москва, МГИИТ, 2011, с. 28–29.

5. Urry J. Sociology beyond Societies: Mobilities for the twenty-first century. Series: International Library of Sociology. London, New York, Routledge, 2000, 255 p.

6. Чистяков Д.И. Динамика взаимодействия массмедиа и общества в коммуникативном пространстве. Вестник МГИМО-Университета, 2013, № 6 (33), с. 234–240.

7. Ponzovkina I., Agibalova E. Collective Memory and Cultural-mythological Space. Proceedings of the 5th International Conference on Education, Language, Art and Inter-cultural Communication (ICELAIC 2018). 2018, pp. 745–748.

8. Кирабаев Н.С. Интеркультурализм как основа диалога цивилизаций. Религия против терроризма. Материалы Междунар. научно-практ. конф. Москва, 6 октября 2016 г. Москва, РУДН, 2017, с. 156–162.

9. Давлет-Кильдеева Н.Г. Современные межкультурные коммуникации потенциал развития туризма. Туризм и гостиничный бизнес. Стратегии взаимодействия университетов и работодателей. Материалы II Междунар. форума. Санкт-Петербург, СПбГУ СЭ, 2011, с. 244–246.

T. Xoldarov, X. Tulenova. Turizm. Sayyohlik. – T.: Iqtisod-Moliya. 2016. -144 b.

Elektron ta'lim resurslari.

1. <http://edu.uz/>

2. <http://ziyonet.uz/>

РОЛЬ АРТ-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Гулбоев Акбар Тухтаевич

*К.п.н., доцент кафедры педагогики Бухарского государственного университета.
Республика Узбекистан.*

Аннотация: В статье рассматривается особая роль художественно-эстетических эмоций – переживания, сопереживания, сложных чувств при восприятии произведений искусства, прекрасного. Выявлению невидимых внутренних механизмов таких реакций, их усилению и вовлечению школьников в творчески- активную деятельность во многом способствуют технологии арт-педагогики.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, переживание, восприятие, впечатления, детализация, артпед технологии,

THE ROLE OF ART-PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF THE EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF THE AESTHETIC PERCEPTION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Gulboev Akbar Tukhtaevich

Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Bukhara State University. The Republic of Uzbekistan.

Abstract: The article substantiates and discusses the potential and pedagogical effectiveness of the integration of art pedagogy and its means of influence - types of art - in improving the general, artistic and creative development of schoolchildren.

Key words: art pedagogy, art therapy, art, integration, concept, system, technologies, correction, medical and therapeutic assistance, activation, synthesis, complex, principles.

KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARNI ESTETIK TARBIYALASHDA QO'LLANILADIGAN ARTPEDAGOGIKA TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Gulboev Akbar Tuxtaevich

Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrasida dotsenti, p.f.n.

Annotatsiya: Maqolada maktab o'quvchilarining umumiy, badiiy va ijodiy rivojlanishini takomillashtirishda foydalaniladigan badiiy pedagogika va uning ta'sir vositalari san'at turlarini integratsiyalashuvi nuqtai nazaridan asoslangan va muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: artpedagogika, artterapiya, san'at, integratsiya, konsepsiya, tizim, texnologiya, korreksiya, tibbiy-terapevtik yordam, faollashtirish, sintez, kompleks, prinsip..

В основе эстетического воспитания средствами разных искусств лежит ценностное постижение прекрасного, формирование ценностного сознания на основе многогранных и глубоких эмоциональных реакций личности, что подтверждается исследованиями Л.С. Выготского, Б.Г. Ананьева, Б.М. Неменского [1,2,3] и др.

Содержание трудов указанных авторов, практический опыт соискателя показывает, что ценность, как бы она не котировалась в обществе, невозможно навязать или «привить» - ее можно только прожить. Если взрослый человек воспринимает и оценивает произведения искусства, опираясь, помимо эмоций, на предыдущих опыт и знания, то ребенку, для того, чтобы дойти до такого понимания, необходимо переживать и творить. По мнению Б.М. Неменского переживание должно осознаваться как основной метод обучения в искусстве.

Взаимодействие ребенка и любого вида искусства прежде всего начинается с восприятия, поэтому очень важно уделять особое внимание именно процессу восприятия художественного произведения

Характерным и адекватным эстетической сущности искусства является метод сопереживания. А.А. Мелик-Пашаев также акцентирует внимание на данном методе, считая его наиболее значимым данного метода в педагогике искусства. Он отмечает, что если сознательной деятельности по правилам, работе с терминами, понятиями, знаками предшествует эмоционально-чувственный опыт ребенка, то и сама история искусства и само искусство откроется детям не как совокупность знаний, внешних факторов и объективных взаимосвязей, а как сокровищница множественности духовных содержаний. Важно, чтобы ученик почувствовал состояние сопереживания, которые вызывают, как правило, обнаружение аналогий в личностном внутреннем опыте, познавая и развивая свою душу, испытал ощущение сопричастности к культурному наследию человечества, развивая тем самым свой духовный опыт [4].

Необходимым условием появления сопереживания является возникновение специфического потока сознания, когда воспринимающий получает впечатление от созерцания (слушания, собственного исполнения) произведений искусства. Впечатления и мнения, оценки детей могут быть разными – иногда ошибочные, негативные, а иногда удивительно точные, пронизательные, талантливые. В данном случае чрезвычайно важной является позиция учителя. Его реакция должна быть очень тактичной – как в плане поддержки, так и в плане мягкой коррекции спорных суждений детей, так как художественно-эстетическое восприятие носит личностный характер как проявление индивидуальной позиции человека.

Каждый метод эстетического воспитания и развития детей включает в себя комплекс методических средств и приемов, с помощью которых можно уточнить и детализировать процесс восприятия и переживания каждого ребенка и составить наиболее полную картину эстетического и эмоционально-психологического развития школьников.

Роль такого средства может выполнять арт-педагогика, арт-педагогические технологии, которые не только способствуют эстетическому и творческому развитию дошкольников, но и помогают решить детям многие проблемы социально-психологического, эмоционального характера.

Под педагогической технологией понимается компонент педагогического мастерства, так как он представляет собой профессиональный выбор педагогом способа воздействия на ребенка с целью формирования у него отношения к миру, сочетая свободу личностного проявления и социокультурные нормы (В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, 2008) [6].

В.П. Беспалько определяет педагогическую технологию как совокупность средств и методов воспроизведения теоретически обоснованных процессов воспитания и обучения, позволяющих успешно реализовывать поставленные образовательные цели [5, с. 78].

В арт-педагогической технологии не ставятся приоритетными задачи обучения какому-либо виду искусства (рисованию, лепке, музицированию, литературному творчеству и т.д.). Гораздо важнее решение задач эмоционально-познавательного развития личности, развития ее чувственно-эмоциональной сферы (процессов восприятия, ощущений), развития умения выражать свои чувства и мысли (самореализация).

Составляющая термина «арт» акцентирует на использовании в любом преподаваемом предмете элементов живописи, музыки, пения, танца, театра, литературы, прикладного творчества [7,8].

Технологии, способствующие выполнению вышеуказанных задач:

Изображение своего настроения.

Задание – изобразить свое настроение путем рисования различных геометрических фигур, узоров, пятен. Краски выбираются школьником. На следующем занятии задание можно усложнить – попросить нарисовать свое настроение в начале и в конце урока.

. Педагог предлагает ребенку выбрать по желанию цвет краски и на белом листе бумаги нарисовать цветные линии, пятна, круги, узоры, выражающие его настроение в данный момент. Очень интересно поделить листок на две части, на одной нарисовать свое настроение до начала занятия, на другой – после того, как оно закончилось.

Графическая музыка.

Технология заключается в произвольном рисовании линий и фигур с закрытыми глазами под звучащую музыку, после чего по просьбе учителя школьники находят в этих бессвязных линиях фигуры и обводят их карандашами или фломастерами разного цвета, поясняя, что или кто у них получился – кукла, заяц, собачка, птица и др. Ребенку предлагают под музыку, закрыв глаза, проводить на бумаге линии в соответствии с восприятием мелодии. Затем найти в этих линиях образы и обвести их карандашами разного цвета (рыбка, черепаха, птица и др.).

Работа с бумагой (коллаж). Эта технология требует довольно высокого уровня проявления творческих способностей, включает в себя способность оперировать образами, определять их соответствие замыслу. Коллажи составляются на определенную тему. Для этого школьники собирают вырезки из журналов, фотографий школьных событий, связанных с праздниками, выступлениями, концертами, инсценировками, экскурсиями. Особую ценность представляют небольшие пояснения детей или описание изображенных событий.

Театральные игры.

Занятие театрально-игровой деятельностью предоставляет ребенку широкие возможности в создании собственного эмоционально-эмоционального опыта общения с миром. Средствами театра можно не только моделировать любые жизненные ситуации, но, что особенно важно, в уже смоделированные вносить, по собственному желанию, любые коррективы, т.е. «свободно играть» с моделью. Даже простейший сценический этюд предоставляет ничем неограниченные возможности для овладения различными вариантами жизненного поведения (овладение которыми в реальной жизни может вызвать у данного ребенка значительные затруднения).

Отрезок жизни, прожитый в условиях этюда, с полной верой в происходящее – остается в подсознании ребенка как факт биографии и тем самым обогащает его жизненный опыт. Свобода и творчество каждого учащегося уже заложена в самом содержании театрально-игровой деятельности. Главное педагогическое условие – не вмешиваться в свободное проявление детского творчества, не ждать быстрого результата. Игра должна быть выстроена таким образом, чтобы дети были максимально увлечены ею. Ознакомление с требованиями сценического (и жизненного) общения целесообразно начинать с таких упражнений и этюдов, в которых можно обойтись без слов. Пантомима близка к бытовой пластике, менее условна, чем танец. Для младших школьников она помогает перейти от бытовых жестов к танцевальным движениям.

Пластические импровизации.

Импровизации предполагают достаточно широкий спектр пластических решений при условии их соответствия образу и его музыкальным характеристикам. В данном случае такая форма выражения творчества является во многом непонятной для школьников. Задача учителя – разъяснить детям ее значение, содержание, особенности на уровне, доступном их возрасту. Важное условие – систематичность и планомерность занятий пластическим интонированием. Накопление багажа творческой импровизации постепенно сказывается на увлеченности школьников и результатах их деятельности, зачастую очень самостоятельным и неординарным.

Музыкальный прием или музыкальная вставка – может легко сочетаться с различными приемами арт – педагогики и применяться на любом предмете и на любом этапе занятия. Детям предлагается прослушать специально подобранные музыкальные произведения, обсудить собственные переживания, воспоминания, мысли, возникающие у них в ходе прослушивания, а затем в соответствии с ними создать образы-впечатления (рисунки, танцевальные движения, пластические фантазии, в зависимости от осваиваемых предметных областей).

Использование музыки не только влияет на эмоциональный фон самого занятия и процесса обучения, что но и снимает нервное напряжение, повышает мотивацию обучения, благоприятно сказывается в целом на работе организма.

Таким образом, применяемые арт-технологии обеспечивают реализацию индивидуальных возможностей учащихся, позволяют раскрыть творческий потенциал, повысить уровень предметной подготовленности, способствуют формированию общей культуры личности, стремления к самообучению, саморазвитию и самовоспитанию.

Помимо раскрытия творческого потенциала личности и формирования творческой индивидуальности (понимаемой как способность личности к осознанию и развитию своей уникальности, самостоятельным творческим актам, активной созидательной позиции в отношении к себе и миру), данные технологии позволяют решать и некоторые иные задачи: улучшение качества общения субъекта с окружающими его людьми, приносящее ему большее удовлетворение от межличностных контактов; развитие межличностной компетентности – умения понимать и принимать окружающих и вступать с ними в конструктивное взаимодействие; укрепление и осознание связи между различными аспектами психического опыта и системы отношений; укрепление «Я»; интеграция эмоциональных, познавательных и поведенческих компонентов личности; развитие спонтанности и способности экспериментировать с новыми формами опыта; развитие самостоятельности и способности к принятию ответственности за свои действия; коррекция поведенческих и эмоциональных нарушений .

Литература

- Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: АСТ, 2019. 1998. – 480 с.
- Ананьев Б.Г. Психология чувственного познания. – М.: Наука, 2001. – 279 с. (Серия «Памятники психологической мысли»).
- Неменский Б.М. Педагогика искусства. М.: Просвещение, 2012. – 240 с.
- Педагогика искусства и творческие способности / А.А. Мелик-Пашаев. – Москва: Знание, 1981. – 96 с. – (Новое в жизни, науке, технике; № 1.)
- Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. 192с.
- В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, 2008. Педагогический словарь. М.: 2008. – 352 с.
- Тугаров, А. Б. Особенности художественно-эстетического восприятия как проявление социокультурной детерминации процесса адаптации детей в трудной жизненной ситуации / А. Б. Тугаров, Е. В. Викторова // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. - 2011. - № 24. - С. 64-76
- Шулева Е.И., Кузнецова А.О. Эстетическое восприятие и художественное восприятие: независимость или зависимость? // Мир науки. Социология, филология, культурология, 2017 №4, <https://sfk-mn.ru/PDF/16SFK417.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ.

SPORT FAOLIYATIGA MUVAFFAQIYATGA ERISHISH VA MUVAFFAQIYATDAN QOCHISH MOTIVATSIYASINING TA'SIRI

Jalolov Bahodir Isomiddin o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligini universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada sport faoliyatida muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatdan qochish motivatsiyasining ta'sir masalalari yoritilgan. Ayniqsa, sportchi shaxsida muvaffaqiyatga erishish motivlarni tarkibiy komponentlarining rivojlanganligi ustuvor ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, sport faoliyati motivatsiyasining rivojlanishiga xizmat qiluvchi psixologik omillarning roli ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: sport faoliyati, motiv, motivatsiya, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, muvaffaqiyatdan qochish motivatsiyasi, spontantlik.

ВЛИЯНИЕ МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА И ИЗБЕЖАНИЯ УСПЕХА НА СПОРТИВНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Джалалов Баходир Исомиддин угли

научный сотрудник Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

Аннотация. В статье описано влияние мотивации на достижение успеха и на избегание успеха в спортивной деятельности. Показано, что развитие структурных компонентов мотивов достижения успеха в личности спортсмена является приоритетным. Также показана роль психологических факторов, обслуживающих развитие спортивной мотивации.

Ключевые слова: спортивная деятельность, мотив, мотивация, мотивация достижения успеха, мотивация избегания успеха, спонтанность.

THE INFLUENCE OF SUCCESS ACHIEVEMENT AND SUCCESS AVOIDANCE MOTIVATION ON SPORTS ACTIVITY

Jalalov Bahodir Isomiddin ugli

Researcher of the University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article describes the impact of motivation to achieve success and avoid success in sports activities. It has been shown that the development of structural components of motives to achieve success in an athlete's personality is a priority. Also, the role of psychological factors serving the development of sports motivation is shown.

Key words: sports activity, motive, motivation, motivation to achieve success, motivation to avoid success, spontaneity.

Sport faoliyatining motivlari nafaqat odamni sport bilan shug'ullanishga undaydi, balki faoliyatga sub'ektiv, shaxsiy mazmun beradi. Xuddi shu sport turi bilan shug'ullanadigan, bir xil murakkablik va intensivlikdagi mashg'ulot yuklarini bajaradigan turli sportchilar ko'pincha xilma xil, ba'zan to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi motivlarga asoslanadi. Shundan kelib chiqib, o'z faoliyatiga turli xil ma'nolar beradi, shuning uchun ularning xulq-atvorlarni baholash har xil bo'lishi kerak. Shu o'rinda sportchilarning motivlarini mazmunan juda dinamik ekanligini hisobga olish kerak. Sportni takomillashtirish jarayonida ular sharoit, boshqa sportchilar, o'z xulq-atvor va xatti-harakatlarini baholash va eng muhimi - maqsadli tarbiyaviy ishlar ta'siri ostida o'zgaradi, rivojlanadi [1, 19-b.].

A.C.Puni maxsus tadqiqotlar asosida sport faoliyati motivlarini rivojlantirishning quyidagi dinamikasini aniqladi:

1) Sport o'ynashning boshlang'ich bosqichi. Ushbu davrda sport bilan shug'ullanish uchun birinchi urinishlar sodir bo'ladi. Bunga turtki beruvchi motivlar quyidagilar bilan tavsiflanadi: a) jismoniy mashqlarga qiziqishning kengayishi (o'smirlar odatda bir emas, balki bir nechta

sport turlari bilan shug'ullanishni boshlaydilar va ko'pincha ular keyinchalik o'zlarining sport mahoratini namoyish eta oladigan sport turlari bilan shug'ullanishmaydi),

b) spontanlik («Men buni qilaman, chunki men jismoniy tarbiyani yaxshi ko'raman»),

v) ushbu sport bilan shug'ullanish uchun qulay bo'lgan atrof-muhit sharoitlari bilan bog'liq («Men yoshligimdan chang'i bilan shug'ullandim, chunki men shahar chekkasida yashaganman»),

d) ko'pincha majburiyat elementlarini o'z ichiga oladi («Men jismoniy tarbiya darslarida qatnashishim kerak edi»).

Boshlang'ich bosqich motivlari uchun umumiy bo'lib, ular asosidagi ehtiyojlarni yetarli darajada anglamaslik, ularning beqarorligi, noaniqligi va turli xil qondirish usullarining o'zaro almashtirilishi kabi xususiyatlar mavjud.

2) Tanlangan sport turi bo'yicha mutaxassislik bosqichi. Ushbu bosqichda sport faoliyatining sabablari quyidagilardir:

a) muayyan sport turiga alohida qiziqish uyg'otish va rivojlantirish;

b) ushbu sport turiga bo'lgan qobiliyatlarning namoyon bo'lishi va ularni rivojlantirish istagi;

c) sport muvaffaqiyatining hissiy jihatdan boy tajribasi va uni mustahkamlash istagi;

d) maxsus bilimlarni kengaytirish, sport anjomlarini takomillashtirish, yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarlikka ega bo'lish.

Sifat jihatdan yangi bo'lgan bu qonunlar bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ular sport ixtisosligi (sportchi gimnastikachi, bokschi, chang'ichi, suzuvchi va hokazo bo'ladi) va 3, 2, 1-toifali sport malakalarini olish bilan bog'liq. Shu bilan birga, ular ko'proq bilvosita bo'lib, sport faoliyatining o'zidan uning natijasiga o'tadi va ma'lum bir sport muvaffaqiyatiga, rekordga intilishda ifodalanadi.

3) Sport mahoratining bosqichi. Sportchi bu bosqichga yetganda, oldingi motivlar orqa fonga o'tib ketadi. Muvaffaqiyatga erishish motivi ustunlik qiladi va sportchining xulq-atvorini belgilaydi. Sportchi haddan tashqari jismoniy kuch sarflash, maksimal ruhiy zo'riqish holatini boshdan kechirish, raqibni, o'zini yengish hissini, eng muhimi, yuqori sport natijalariga erishish zarurligini his qiladi. Zamonaviy sportda yuqori ijtimoiy motivatsiyasiz yuqori sport yutuqlariga erishish mumkin emas [4, 302-b.].

Elita sportidagi faoliyat uning talablari va sportchining imkoniyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasida yuzaga keladigan va ushbu tafovutni bartaraf etishga qaratilgan yuqori psixologik stress bilan bog'liq [4, 310-bet]. Boshqa faoliyat turlari bilan solishtirganda, sportdagi yuqori ruhiy stressni printsiplial jihatdan bartaraf etib bo'lmaydi, ularsiz oldingi rekordlardan oshib bo'lmaydi. Shu sababli, eng yuqori sport mahorati bosqichidagi sportchilar nafaqat muvaffaqiyatga erishish motivlarini, balki muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlari va motivatsiyalarini ham rivojlantiradilar. Sportchining muvaffaqiyatga erishish motivini amalga oshiradigan har qanday vaziyat ham muvaffaqiyatsizlik qo'rquvini keltirib chiqaradi. Qanday motiv paydo bo'lishi raqobat va hayotiy tajriba ta'sirida shakllanadigan maqsadga erishish ehtimolini sub'ektiv baholashga bog'liq. Shu tariqa faoliyatga turtki berishning barqaror dominant turi shakllanadi [2, 60-bet].

Muvaffaqiyatga erishish motivi ustunlik qiladigan sportchilar past tashvish, maqsadlarga erishishda qat'iyatlilik, o'z harakatlarining to'g'riligiga ishonch, mustaqillik, raqobatga intilish, qiyin vazifalarni belgilash va ularni hal qilish uchun katta ixtiyoriy harakatlar qilish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun asosiy motivga ega bo'lgan sportchilar tashvishli va o'zlariga ishonchsiz bo'ladi, maqsadga erishishda o'z faolligini cheklashga moyil bo'ladi, ularning xulq-atvorlari asosan himoya xarakteriga ega, ular o'zlarini himoya qilish va qarshi hujumlarda harakat qilish ehtimoli ko'proq. Sport o'yinlarida har xil hujum variantlariga qaramay, puxta tayyorgarlik ko'rgan, ammo o'ta shijoatli jamoa har doim qarshi hujumda o'ynashini ko'rish mumkin [4, 312-b.].

Bu xulq-atvor xususiyatlari duel o'tkazishning individual usulida eng aniq namoyon bo'ladi. Muvaffaqiyatga erishish motivi hukmron bo'lgan sportchilar hujumkor xatti-harakatlarni

afzal ko'radilar. Yuqori malakali sportchilar orasida muvaffaqiyatga erishish motivi muvaffaqiyatsizlikdan qochish motividan ancha kuchliroqdir.

Bu esa ular faoliyatining yuqori mahsuldorligi va barqarorligiga xizmat qilmoqda. Muvaffaqiyatga erishish uchun kuchli ehtiyoj yuqori faollik, tashabbuskorlik va maqsadlarga erishishda qat'iyatni keltirib chiqaradi.

Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun mo'tadil ifodalangan istakning mavjudligi sportchilarning mumkin bo'lgan muvaffaqiyatsizliklarning oldini olishga qaratilgan harakatlarini belgilaydi. Ularni mashq qilish texnikasini sinchkovlik bilan mashq qilishga, raqobatbardosh xulq-atvorlarning taktikasi va strategiyalarini o'ylab ko'rishga va rejalashtirishga, taklif qilingan raqiblar haqida ma'lumot to'plashga undaydi. [3, 69-bet].

Insonning atrof-muhit bilan muvaffaqiyatga yo'naltirilgan o'zaro ta'sirida muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik har doim tasodifiydir va shuning uchun muvaffaqiyat motivatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan vaqtinchalik davriy holatlardir. Muvaffaqiyat mezonlari qanchalik tabaqalashtirilgan bo'lishidan qat'i nazar, bu shkala ikki qismdan iborat: ulardan biri muvaffaqiyatni anglatadi (qanchalik aniq bo'lishidan qat'iy nazar), ikkinchisi - muvaffaqiyatsizlik; va bu qismlar bir-biridan tor chegara bilan ajratilgan.

Muvaffaqiyatga erishishiga qarab, bu chegara shkala bo'ylab yuqoriga va pastga siljishi mumkin, u bilan birga nol mos yozuvlar nuqtasini o'zgartiradi. Shu sababli, ma'lum bir shaxs uchun aniq nima muvaffaqiyat va nima muvaffaqiyatsiz bo'lishini yetarlicha uzoq vaqt davomida ob'ektiv ravishda aniqlash mumkin emas [5, 64-bet].

Muvaffaqiyat motivatsiyasi va raqobatbardoshligi nafaqat yakuniy natija yoki mukammallikka intilish, balki yakuniy natija yoki mukammallikka bo'lgan psixologik "sayohat" bilan ham bog'liq. Agar biz odamlarda motivatsiyada nima uchun farq mavjudligini va muvaffaqiyat motivatsiyasining shakllanishiga qanday omillar yordam berishini aniqlasak, biz bunga ijobiy ta'sir ko'rsatishimiz mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ильин Е.П. Психология физического воспитания: Учебное пособие для студентов педагогических институтов./ Е.П Ильин - М.: Просвещение, 1987. - 287 с.

Пилоян Р.А. Мотивация спортивной деятельности: /Пилоян Р.А. - М.: ФиС, 1984 - 108 с.

Рудик П.А. Психология: учебник для институтов физической культуры. /П.А. Рудик -- М.: Физкультура и спорт, 1964 - 464с.

Сингер Р.Н. Мифы и реальность в психологии спорта: учебник для институтов физической культуры./ Р.Н. Сингер пер. с английского / Предисловие А.В. Родионова - М: Физкультура и спорт 1980 с. -152 с.

Станбулова Н.В. Психология спортивной карьеры: учебник для институтов физической культуры./ Н.В. Станбулова-М.: 2005 - 63с.

ХУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАРДА ХИЗМАТ ИТИНИ ТАЙЁРЛАШ БОРАСИДА ХАЛҚАРО ТАЖРИБАЛАР ТАҲЛИЛИ (Латвия Республикаси кинология хизматининг хизмат итларини ўргатиш услугиёти мисолида)

Karimjonova Munavvar Ibragimovna

Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi, Bojxona qo'mitasining Bojxona instituti "Iqtisodiy va ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti, PhD, bojxona xizmati polkovniki

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida kinologiya xizmatining ahamiyati, jumladan, bojxona organlari tizimida milliy kinologiya markazining o'rni va xizmat faoliyati, xizmat itlarini umumiy mashq kursiga o'rgatish uslubiyotidagi ayrim kamchiliklarni ularni bartaraf etishda ilg'or xalqaro tajribalar asosida tashkil etish masalalari yoritilgan. Shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda xizmat itlarining tayyorlashda o'quv-o'rgatuv jarayonini rivojlantirish va takomillashtirishda yangi o'quv-o'rgatish usullarini ilg'or xalqaro tajribalar asosida yaratish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: bojxona faoliyati, kinologiya xizmati, kinologiya, xizmat itlari, umumiy mashq kursi, it zotlari, o'rgatish usullari, noverbal usul, ko'nikma shakllantirish.

АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ПОДГОТОВКИ СЛУЖЕВЫХ СОБАК В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНАХ (на примере методики подготовки служебных собак кинологической службы Латвийской Республики)

Каримжоновна Мунаввар Ибрагимовна

Самостоятельный соискатель Университета общественной безопасности, доцент кафедры, «Экономические и социальные дисциплины» Таможенного института, Таможенного комитета PhD, полковник таможенной службы

Аннотация: В настоящей статье освещены значение и место кинологических служб в системе правоохранительных органов Республики Узбекистан, в частности служебная деятельность Национального кинологического центра в системе таможенных органов, а также вопросы устранения некоторых недостатков в методике общего курса по обучению служебных собак на основе международного опыта. Также, в ней приводятся научные предложения и рекомендации по развитию и совершенствованию учебно-подготовительного процесса, создание новых учебно-образовательных методик по подготовке служебных собак на основе передового зарубежного опыта.

Опорные слова: таможенная деятельность, кинологическая служба, кинология, служебная собака, общие подготовительные курсы, породы собак, методы обучения, невербальные методы, формирование навыков.

ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCES ON TRAINING SERVICE DOGS IN LAW ENFORCEMENT BODIES (as an example of the methodology of training service dogs of the canine service of the Republic of Latvia)

Karimjonova Munavvar

Independent researcher of the University of Public Security, associate professor of the Department of «Economic and Social Sciences» of the Customs Institute of the Customs Committee, PhD, colonel of the customs service

Annotation: In this article, the importance of canine service in the system of law enforcement bodies of the Republic of Uzbekistan, including the role and activity of the national canine center in the system of customs bodies, issues of organization of some shortcomings in the methodology of training service dogs to a general training course based on advanced

international experiences are highlighted. Also, scientific proposals and recommendations are presented on the development and improvement of the training process of service dogs in order to ensure the economic security of our country, and to create new training methods based on advanced international experiences.

Keywords: customs activity, canine service, canine, service dogs, general training course, dog breeds, training methods, non-verbal method, skill formation.

KIRISH. Bugungi kunda mamlakatimiz xavfsizligini ta'minlash aholining tinch turmush sharoitini barqarorligini ta'minlashning garovidir. Bu borasda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "...milliy xavfsizlikni ta'minlash, Qurolli Kuchlarimiz jangovar salohiyatini oshirish borasidagi ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqamiz. Birinchi navbatda, ilg'or tajribalar asosida soliq va bojxona ma'murchiligi jiddiy isloh qilinadi. Bunda hamma davlat idoralarida tadbirkorlarga servis xizmati ko'rsatishni baholash tizimi joriy qilinadi" deb ta'kidlab o'tildi [6] .

Bu borada bojxona organlari tizimida ham mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash aholi turmush-sharoitini ayniqsa, import qilinayotgan sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash hamda tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlariga sifatli shaffof xizmat ko'rsatish va davlab byudjetiga bojxona to'lovlarini to'liq va to'g'ri undirilishini ta'minlash borasida bir qator tub islohotlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 19-oktyabrdagi "Bojxona xizmati to'g'risidagi" O'RQ-502-son Qonuniga [1] asosan bojxona organlari huquqni muhofaza qiluvchi organlar bo'lib mamlakatimiz ravnaqi va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, bojxona nazorati va rasmiylashtiruvini amalga oshirish, davlat byudjetiga bojxona to'lovlarini o'z vaqtida, to'g'ri undirilishini ta'minlash kabi o'ta muhim vazifalarni bajarishi bilan ajralib turadi.

Bojxona organlari tizimida oldiga qo'yilgan vazifalari bajarishda Milliy kinologiya xizmati alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda bojxona postlarida maxsus tayyorlangan xizmat itlaridan muvaffaqiyatli foydalanib kelinmoqda hamda, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va qo'llash ishlari tashkil etilgan. Kuzatishlar natijasida shu narsa aniqlanganki - itlar bir qator haddan tashqari qimmatli tug'ma sifatlariga ega bo'ladi. Ular uzoq va tez chopa olishi mumkin bo'lib, bu xususiyat itdan turli xil xizmatlarda foydalanishda juda muhim hisoblanadi shuningdek, itlar o'z joyini tez yodda saqlaydi va yangi sharoitlarga juda yengil moslashadi.

Bojxona organlarining tarkibiy tuzilishiga ko'ra Milliy kinologiya markazi ham tizimda asosiy bo'g'inlardan biri hisoblanadi. Bojxona organlari xizmat faoliyati samaradorligini oshirish, milliy iqtisodiyotni himoya qilish, qonun yo'li bilan ta'qiqlangan tovarlarni (qurol-yaroq, portlovchi, narkotik moddalar va boshqalar) noqonuniy ravishda mamlakatimiz hududiga olib kirilishi va undan olib chiqilishini oldini olish hamda bugungi geosiyosiy jarayonlarda qurollangan jinoyatchilarni mamlakatimizga kirib kelishini oldini olish, ushlab va zararsizlantirishda Milliy kinologiya markazining katta o'rin tutadi.

Ayniqsa, Fransiya, Avstriya, Latviya, Rossiya, Belarus, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Afg'oniston kabi davlatlar, shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Giyohvand moddalar ustidan nazorat qilish va jinoyatlarning oldini olish boshqarmasi bilan yaqin va o'zaro manfaatli hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Markaziy Osiyo va boshqa mamlakatlar bojxona xizmatlari uchun kinologiya xizmatlari xodimlari uchun qayta tayyorlash, malaka oshirish amaliyoti yo'lga qo'yilganligi, giyohvand, qurol-aslaha va portlovchi moddalarni qidirib topishga ixtisoslashgan hamda aksil terror yo'nalishi bo'yicha 126 ta xizmat iti tayyorlanib, xorijiy kinolog mutaxassislar qayta tayyorgarlikdan o'tkazilganligi e'tiborlidir.

Ta'kidlash joizki, Milliy kinologiya markaziga Butunjahon bojxona tashkilotining mintaqaviy kinologiya markazi maqomi berilgan.

Mintaqaviy kinologiya markazikelgusidachegaradosh, umumanmintaqamiz mamlakatlarida

ham kinologiya sohasini rivojlantiruvchi o'quv-uslubiy tayanch markaz vazifasini o'tashi bilan birga, qo'shni davlatlar uchun xizmat itlarini yetishtirish va yetkazib berish, xizmat itlaridan unumli foydalanishni tashkil etishga bosh-qosh bo'ladi. Ushbu muassasada xorijiy bojxona xizmatlar uchun ham kinologlar tayyorlanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI. Jahonda kinologlarni tayyorlash va ular tomonidan xizmat itlarini boshqarishga o'rgatishning xalqaro tajribalari shuni ko'rsatadiki, jumladan, 2007-yilda qabul qilingan Isroil davlati tajribasi mavjud bo'lib, ularning o'ziga xos uslub (metod)lari qo'llanilmoqda.

Germaniyada XIX asr ohirlarida nemis ovcharkalarning yangi zoti yaratilgan.

Germaniyalik mashhur harbiy rotmister Maks Emil Frederik fon Shtefanis 1899-yilda "Nemes ovcharkalari Jamiyati"da ilk bora nemis ovcharkasi zotini yaratishida yangi standartlari qabul qilinishida va ular zotlarini takomillashtirish borasida ulkan hissa qo'shgan [4].

Rossiyalik bir qator olimlar V.P.Vasilyev, L.V.Krushinskiy, I.P.Pavlov, Ye.N. Mychko, Belenkiy V.A, N.P. Dyachenko, I.V. Novikova, V.I.Davydenko, A.P Bednarlar tomonidan itlarning zotlari, ularning biologik tuzilishi, asab tizimlari hamda ularni tayyorlash borasida hamda T.O.Bunkova [3] A.A.Votinov, S.L. Bobyr, P.S. Osipovlar tomonidan harbiy itlarni tayyorlash asoslari, L.Yu.Denisova, V.S. Dorofeev, V.A. Demyanov, Don Silviya-Stasiyevich va Larri Keylar [8] tomonidan esa kinologlarni tayyorlashda kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalalarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Shuningdek, zamonaviy rus olimlari P.C. Belkin, B.T. Bezlepkin, A.I. Vinberg, E.V. Garitovskaya, V.N. Grigoryev, C.B. Gurdin, Yu.T. Tree-gin, P.P. Ishchenko, V.N. Maxov, M.P. Polyakov, M.V. Saltevskiy, V.I. Staro-voitov, E.A. Semenov, L.Yu. Denisovalar [7] tomonidan Rossiyada huquqni muhofaza qiluvchi organlarida kinologlar faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini aniqlash va takomillashtirish borasida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

O'zbekistonlik olim, iqtisod fanlari doktori, professor R.A.Turapov [10] tomonidan O'zbekiston Respublikasida bojxona faoliyatini samaradorligini oshirish uslubiyati, holati, asosiy yo'nalishlari bo'yicha o'z tadqiqotlarini olib borgan.

Mamalakatimizda olib borilayotgan tub islohotlar zaminida barcha sohalar kabi, huquqni muhofaza qiluvchi organlarda ham jumladan, kinologiya yo'nalishida soha faoliyatiga xizmat itlarini tayyorlashda yangi innovatsion texnologiyalarni jumladan masofadan boshqarish amaliyotini o'quv-o'rgatuv jarayonlariga qo'llash metodologiyalarini takomillashtirish masalalari dolzarb vazifalarga aylangan.

Bu boradi O'zbekiston kinologiya xizmatida xizmat itlarini turli yo'nalishlarda tayyorlashda ularning to'g'ri ratsion asosida ozuqlantirish muhim omil hisoblanadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 18-yanvardagi 1029-son qarorida xizmat itlarini kunlik ovqatlantirish ratsion normalari belgilangan[4]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bojxona ma'muriyatchiligini isloh etish va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini takomillashtirish

to'g'risida" 2020-yil 5-iyundagi PF-6005-son Farmoniga muvofiq[2] O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazida kinologlarni tayyorlash, xizmat itlarini o'rgatish va sotish, shuningdek, jismoniy va yuridik shaxslarga veterinariya sohasida pullik xizmat ko'rsatish sohasidagi faoliyatni huquqiy tartibga solish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida"gi 21-son qarori qabul qilingan[5].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-aprel kunidagi "Bojxona ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-122-son Farmonida 2022-2023-yillarda bojxona organlari xizmat faoliyatida bojxona rasmiylashtiruv jarayonlarini raqamlashtirish bo'yicha yo'l xaritasi 2- ilovaga muvofiq tasdiqlangan. Jumladan Davlat bojxona qo'mitasi Milliy kinologiya markazi faoliyatida kinologiya va veterinariya xizmatlaridagi jarayonlarni raqamlashtirish bo'yicha "Raqamli kinologiya" axborot tizimini yaratish vazifalari belgilangan[3].

TAHLIL VA MUHOKAMALAR. Bizga ma'lumki, itlarning ming yillar davomida odamlar bilan birga yashab, sodiq do'st va yaqin yordamchi sifatida qilgan xizmatlariga ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, Misrliklarning taxminan 5–6 ming yillik tarixidan ma'lumki, topilgan qadimiy tasvirlarda kamonchilar dushman iziga tushish va ularga hujum qilishda, asosan, itlardan foydalanishgan. Ular xonaki itlarni ko'paytirib, ulardan unumli foydalanishlari bilan faxrlanishgan.

Eng qadimgi it qoldiqlari Germaniyaning Bonn shahri atrofidan topilgan. Uning yoshi 14 ming yilni tashkil etib, mezolit davriga taalluqlidir. Itlarni asosiy xonakilashtirish markazlari sifatida Hindiston va kichik Osiyo tan olingan. Jumladan, Misrliklarning taxminan 5–6 ming yillik tarixidan ma'lumki, topilgan qadimiy tasvirlarda kamonchilar dushman iziga tushish va ularga hujum qilishda, asosan itlar yordamidan foydalanishgan.

O'zbekiston Respublikasi bojxona tizimida kinologiya xizmatining tashkil etilishi, bojxona tizimi zimmasiga fiskal vazifalardan tashqari yana bir muhim vazifa – davlat bojxona chegaralaridan qurol-aslaha, giyohvand va portlovchi moddalar hamda noqonuniy tovarlarning olib kirilishi va olib chiqilishini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan.

Ushbu qarorlar asosida Milliy kinologiya markazi oldiga bojxona organlarida kinologiya xizmatini takomillashtirish, Markazda naslchilik ishlari samaradorligini tubdan oshirish, kinologlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, xizmat itlarini tayyorlash hamda ushbu yo'nalishda kadrlar salohiyatini yuksaltirish, shuningdek, mazkur sohada samarali xalqaro hamkorlikni amalga oshirish bo'yicha birinchi galdagi ustuvor vazifalar belgilandi[5].

Shuningdek, Milliy kinologiya markazida huquqni muhofaza qiluvchi organlarning xizmat faoliyatida foydalanish uchun xizmat itlarini maxsus yo'nalishga masofadan boshqarishga o'rgatish metodologiyasini yaratish borasida ilmiy-amaliy ishlari olib borilmoqda. Ushbu metodologiyani yaratish va o'quv-o'rgatuv jarayoniga tadbiiq etish borasida bir qator olimlarning metodologiyalari hamda xizmat itini masofadan boshqarishga o'rgatish metodlarini aniqlashda it zotlarini tanlash borasida jahon tajribalari o'rganilgan.

Shu bois, xizmat itini har qanday yo'nalishlarda o'rgatishda eng avvalo umumiy mashq kurslarini puxta o'rgatishni taqozo etadi. Bu borada Bojxona organlari Milliy kinologiya markazida xizmat itlarini umumiy mashq kursiga o'rgatish metodologiyasi mavjud biroq yangi innovatsion texnologiyalarni qo'llash asosida maxsus yo'nalishlarga tayyorlash metodologiyasini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish maqsadga muvofiq.

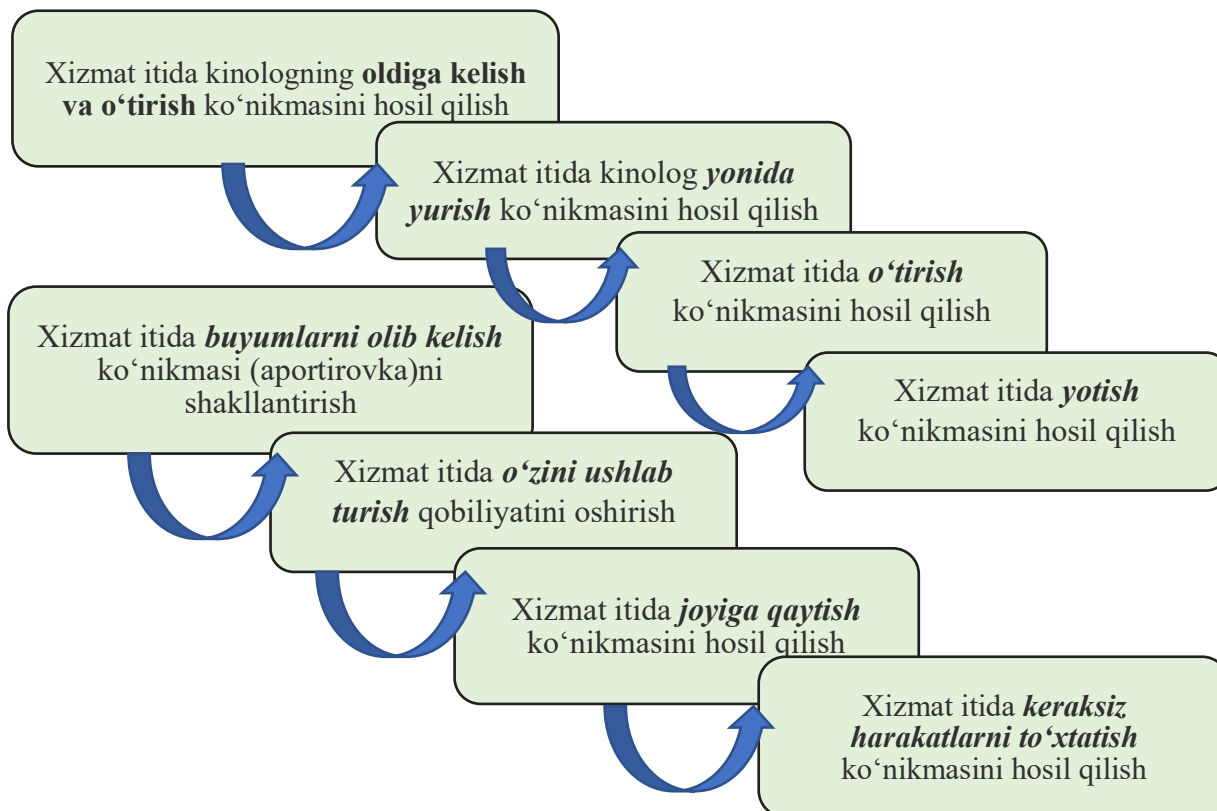
Bugungi kunda bojxona postlarida maxsus tayyorlangan xizmat itlaridan muvaffaqiyatli foydalanib kelinmoqda hamda, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va qo'llash ishlari tashkil etilgan.

Kuzatishlar natijasida shu narsa aniqlanganki - itlar bir qator haddan tashqari qimmatli tug'ma sifatlarga ega bo'ladi. Ular uzoq va tez chopa olishi mumkin bo'lib, bu xususiyat itdan turli xil xizmatlarda foydalanishda juda muhim hisoblanadi shuningdek, itlar o'z joyini tez yodda saqlaydi va yangi sharoitlarga juda yengil moslashadi.

Xizmat itlarini huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimiga xizmat faoliyatida foydalanish uchun maxsus yo'nalishlar bo'yicha (qurol-yaroq, portlovchi va narkotik moddalar, valyuta qimmatliklari va boshqalar) tayyorlashda yuqorida keltirilgan oltin qoidalar asos qilib olishni talab etadi.

Ta'kidlash joizki, xizmat itini boshqarish va uni muvaffaqiyatli o'rgatishning asosiy shartlaridan biri – bu it bilan kinolog o'rtasida to'g'ri va mustahkam aloqa o'rnatishdir. Aloqa o'rnatishdan asosiy maqsad itni o'z egasiga ishonirish va unga ko'niktirishdir. Buning uchun o'rgatuvchi doimo o'ziga biriktirilgan xizmat itini to'g'ri saqlashi, parvarishlashi va ozuqalantirishi kerak bo'ladi. Aloqa o'rnatishda o'rgatuvchi itga ehtiyotkorlik bilan muomala qilishi, qo'pollik bilan uni qo'rqitib qo'ymasligi, lekin o'zining buyruqlarini itga qat'iy va aniq bajartirishi lozim bo'ladi.

Shu bois, bizning fikrimizcha xizmat itlarini umumiy mashq kursiga o'rgatishda quyidagi medologiya asosida bosqichma-bosqich o'rgatib borish maqsadga muvofiqdir (1-rasm).

2-rasm. Kinolog va xizmat iti o'rtasida aloqa o'rnatish metodi

(O'quv-o'rgatuv mashg'ulotlari asosida muallif ishlanmasi.)

Ushbu metodda xizmat itlari umumiy mashq va maxsus mashq kursi kursiga o'rgatish jarayonida xizmat itida yashirib qo'yilgan buyum yoki moddani qidirib topishda uning modda va bumlarga tegishi, tishlashi kabi kamchiliklar aiqlangan hamda uni qayta qidiruvga yo'naltirishda xizmat itiga ovoz va ishoralar orqali yo'naltirib amaliy mashg'ulotlar olib borilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Yuqorida keltirilgan ma'lumot va tahlillar shuni ko'rsatdigi, bizning fikrimizcha xizmat itlarini aynan maxsus mashq kursi ko'nikmalari bo'yicha amaliy mashg'ulotlarida ya'ni moddani qidirib topganida belgi berishga o'rgatish jarayonida, uning topilgan moddaga tegishi, tishlashi kabi kamchilikranini xizmat itini boshidan qayta qidiruvga yo'naltirish orqali noverbal (ovoz va ishoralar bilan ta'sir etmasdan) usulda kamchiliklarini bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Natijada xizmat itlarini umumiy va maxsus mashq kursi bo'yicha tayyorlash natijasida xizmat itlarining turli obyektlarni qidiruv jarayonida ularga aktiv ravishda zarar yetkazmaslik holatlari kamayadi.

Shuningdek, umumiy va maxsus mashq kursi ko'nikmalari bo'yicha yashirilgan moddani qidirib topganda belgi berishga o'rgatish jarayonida, xizmat iti aktiv usulda belgi berganda, uni noverbal usulda kamchiliklari bartaraf etish orqali keyingi mashg'ulotlarda xizmat itida ushbu kamchiliklar takrorlanmasligiga hamda asta-sekin yo'qolib borishiga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O'zbekiston Respublikasining "Bojxona xizmati to'g'risidagi"

O'RQ-502-son Qonuni. 2018-yil 19-oktyabr.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bojxona ma'muriyatchiligini isloh etish va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" PF-6005-son Farmoni. 2020-yil 5-iyundagi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bojxona ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-122-son Farmoni. 2022-yil 27-aprel.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1029-son qarori. 2018-yil 18-yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining Milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida"gi 21-son qarori. 2021-yil 18-yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning

Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 2022-yil 20-dekabr.

O'zbekiston Respublikasi "Bojxona Axborotnomasi" iqtisodiy, huquqiy. Ilmiy-amaliy jurnal. 2019-yil 2-son.

Maks Emil, Fredirik fon Shtefanis. "Oltin qoidalar".

Пыльщикова Ю.Н., Мазовер А.П., Виноградова М.Г.

"Наш друг", "Кайнар" Алма-ата 1973 г.

Ришина Н., Багоцкая М. "Хочу хорошую собаку" Москва, 2015 г.

Степанов В. "Все о дрессировке собак" Москва, 2020 г. Дон Сильвия-Стасиевич ва Ларри Кей. Дрессировка без наказания.-Москва:Экмо, 2021.-352 с.

PEDAGOGIK QOBILIYATLARNING SHAXS SHAKLLANISHIDAGI O'RNI

Komilova Aziza Sunatullaevna

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali "Yoshlar psixologiyasi" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada barkamol shaxs kamolotida pedagogik mahorat va qobiliyatlarining o'rnini qay darajada muhim ekanligi hususida fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, taraqqiyot, qobiliyat, didaktik qobiliyat, akademik qobiliyat, persiptev qobiliyat, avtoritar qobiliyat, tashkilotchilik qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish, nutqiy qobiliyat.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Комилова Азиза Сунатуллаевна

Джизакский филиал Национального университета Узбекистана Старший преподаватель кафедры «Психология молодежи»

Аннотация: В данной статье рассматривается значение педагогических навыков и умений в развитии всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: личность, развитие, способность, дидактическая способность, академическая способность, пронциательная способность, авторитарная способность, организаторская способность, способность распределять внимание, речевая способность.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL SKILLS IN PERSONAL FORMATION

Komilova Aziza Sunatullaevna

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan Senior teacher of the «Youth psychology» department

Abstract: This article discusses the importance of pedagogical skills and abilities in the development of a comprehensively developed personality.

Key words: personality, development, ability, didactic ability, academic ability, perceptive ability, authoritarian ability, organizational ability, ability to divide attention, speech ability.

Shaxs va uning kamoloti muammosi, taraqqiy etayotgan va o'z taraqqiyotining yuksak cho'qqisiga intilayotgan jamiyat uchun eng dolzarb masalalardandir. O'zining mustaqil taraqqiyoti yo'ldan borayotgan O'zbekiston Respublikasida har bir fuqaroning ma'naviyati, shaxsiy rivoji va kamoloti, shaxs va jamiyat manfaatlarining uyg'unligi har qachongidan ham muhim qadriyat sifatida qaralmoqda. Barkamol avlod tarbiyasi va uning mukammal ta'lim olish masalalari davlat siyosati maqomi darajasida hal qilinayotganligi – bu fikrning yorqin isbotidir. Shu sababli ham pedagoglar o'z faoliyatlarini yuqori darajada tashkil qilishi uchun nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'lishlari, balki muayyan amaliy ko'nikma va malakalarni ham egallashlari talabi qo'yilmoqda. Shuningdek o'zligini anglash – o'z ichki dunyosini kashf qilishi, u haqda yaxlit bir tasavvurga ega bo'lish, o'z-o'ziga emotsional munosabat orqali, axloqiy va irodaviy sifatlarini baholash talab etiladi.

Mamlakatimizda iqtisodiy va siyosiy sohalarida amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi, ertangi kuni, jismoniy va aqliy jihatdan barkamol rivojlanishlari borasida ham muhim darajadagi ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalash ishlari Davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylandi. O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad, yurtimizda sog'lom va barkamol, bilimli, yuksak ma'naviy-ahloqiy fazilatlarga ega bo'lgan avlodni shakllantirishdan iborat.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev yoshlar bilan olib boriladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yangi bosqichga ko'tarish zarurligi haqida shunday yozadi: "Albatta, biz mustaqil fikrlaydigan,

zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallagan, mustaqil hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash bo'yicha katta ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Ammo xolisona tan olib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda butun dunyoda aholining, birinchi navbatda, yoshlarning ongi va qalbini egallash uchun qanday keskin kurash borayotganini, diniy ekstremizm, terrorism, giyohvandlik, "ommaviy madaniyat" kabi tahdidlar kuchayayotganini hisobga oladigan bo'lsak, farzandlarimiz tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarimizni bir zum susaytirmasdan, aksincha, ularni yangi bosqichga ko'tarishimiz zarur[1].

Darhaqiqat bu muhim ishlarni amalga oshirish bugungi kun pedagogiga katta ma'suliyat yuklaydi. Yosh avlod bilan ta'lim tarbiya ishlarini tashkil qilish ko'p jihatdan pedagogning pedagogik qobiliyatlariga bog'liq. Har bir pedagog faoliyati davomida o'quvchini hozirgi zamon talabiga javob beradigan, erkin fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish uchun pedagogning o'zi mustaqil fikrlovchi, yuqori saviyadagi bilimli, dunyoqarashi keng bo'lishi va o'zida bu xususiyatlarni muntazam rivojlantirib borishi lozim. Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi — sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars payti, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari hollarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbayidan biridir. Pedagogga qo'yiladigan asosiy, bosh va o'zgarimas talablar bolalarga bo'lgan mehr, pedagogik faoliyat, o'zi ishlaydigan soha bo'yicha maxsus bilim, keng fikrlay olish, pedagogik intuitsiya, yuqori saviyada rivojlangan tafakkurga, chuqur bilimga, madaniyat va yaxshi xulqqa ega bo'lish, bolalarni o'qitish va tarbiyalashning turli uslublaridan mohirona foydalana olishni bilishdan iborat.

Pedagogik faoliyatning eng muhim jihatlaridan biri ham aynan pedagogik qobiliyatlarning qay darajada yaxshi rivojlanganligidir. Pedagogik qobiliyat bu o'qituvchining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishini aniqlab beradi. Har bir pedagog pedagogik qobiliyatning barcha turlarini o'zida yaxshi rivojlantirgan bo'lishi va shu qobiliyatlari ustida doimiy ishlashi lozim. Pedagogik qobiliyat turlariga didaktik qobiliyat, akademik qobiliyat, perseptiv qobiliyat, nutq qobiliyat, tashkilotchilik qobiliyati, avtoritar qobiliyat, kommunikativ qobiliyat, pedagogik xayol, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati kabilar kiradi. Pedagogik faoliyatda pedagog uchun bu qobiliyatlar muhim ahamiyatga ega bo'lib har bir ta'lim oluvchining shaxsiy xususiyatlari va qobiliyatlarini ochish va rivojlantirishda aynan shu qobiliyatlar muhim ahamiyatga egadir. Uzoq yillar davomida olib borilgan tadqiqotlar pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'p qirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib beradi. Shuni xisobga olgan holda aytish mumkinki o'quvchilarni har tomonlama shakllantirish va rivojlantirishda o'quvchilarga individual munosabatda bo'lish orqali yondoshish muhimdir. Individual yondoshishda o'qituvchining o'quvchilarga nisbatan g'amho'rliigi va nazokati, o'z xatti-harakatlarining psixologik oqibatlarini oldindan ko'ra olishi nazarda tutiladi. Individual yondoshishda shaxsda biror xislatning tarkib topishiga ta'sir etadigan individual maxsus sharoitlarni bilish va xisobga olish nazarda tutiladi[3].

O'quvchilarning qobiliyat va iqtidorini rivojlantirishda ular uchun maxsus dasturlarni ishlab chiqish muhim omillardan biri sanaladi. 1980 yillarda amerikalik olimlar M.Karne, A.Shvedel va S.Minnemayerlar o'quvchilar qobiliyati va iqtidorini rivojlantirish maqsadida maxsus dasturlarni ishlab chiqishda quyidagi tamoyillarning inobatga olinishi muhim ekanligini alohida qayd etib o'tganlar:

Har bir bola takrorlanmas, o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Qobiliyatli bolalar o'zlariga nisbatan nihoyatda tanqidiy yondashadilar va ko'p hollarda u qadar ijobiy bo'lmagan "Men" obraziga egaliklari bilan ajralib turadilar.

Oila qobiliyatli bolalarga ta'lim berishda yetakchi o'rinni egallashi lozim.

Qobiliyatli bolalar uchun ishlab chiqiladigan dasturda ularning qiziqish va ehtiyojlariga muvofiq keluvchi turli-tuman o'quv materiallari o'rin olishi kerak.

Qobiliyatli bolalar uchun ishlab chiqiladigan dastur uning har tomonlama – harakat, hissiy, shuningdek, muloqot malakalarini shakllantirishdagi o'zaro mutanosiblikni ta'minlashi hamda ularni rivojlantirishga yordam bera olishi zarur.

Qobiliyatli bolalar "bilimlarni o'rtacha o'zlashtiruvchi" o'quvchilar bilan bir guruh (sinf) da o'qitilganda xuddi o'zlari singari qobiliyatli bolalar bilan muloqot qila olish imkoniyatlariga ega bo'lishlari kerak.

Bu kabi dasturlarni amalga oshirishga maxsus tayyorgarlik va qobiliyatli bolalar bilan ishlash tajribasiga ega mutaxassisning rahbarlik qilishi yuqori natijalarni qo'lga kiritishga imkon beradi.

Qobiliyatli bolalar uchun namunaviy dasturlar o'quvchilarni bir ta'lim muassasasida uzluksiz o'qitishni talab etadi.

Ota-onalar va mutaxassislar uchun bola oldiga qo'yiluvchi maqsadlar va ularni amalga oshirish yo'llarini aniqlashga bo'lgan munosabatlarda hamkorlik qilish muhim sanaladi.

Dasturning ajralmas qismi bola muvaffaqiyatlarini baholovchi tizim bo'lishi lozim.

Dastur o'zida ota-onalar ham muhim rol o'ynaydigan qobiliyatlikning namoyon bo'lishini ta'minlovchi yaxshi tashkillashtirilgan, samarali va doimiy harakatdagi tizimni qamrab olishi lozim.

Dastur bolaning rivojlanishini ta'minlovchi hamda bir darajadan ikkinchi darajaga samarali va izchil o'tishi uchun zarur imkoniyatga ega bo'lishi zarur.

Dastur maqsadlariga erishishga bo'lgan intilishni rivojlantira olishi kerak.

Ijodiy qobiliyatni rivojlantirish – dasturning muhim maqsadlaridan biri sanaladi.

Qobiliyatli rahbarlarni iqtidorli bolalarga ta'lim berishga jalb etishning zaruriy yo'llarini topish maqsadga muvofiqdir[2].

Yuqoridagi ishlarni amalga oshirish ko'p jihatdan bo'lajak pedagoglarni tayyorlash ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yilganligi bilan ham bog'liq. Buning uchun oliy o'quv yurtlarida qobiliyatli talabalarni saralash bevosita ularni qobiliyatlarining yo'nalishlari va darajalariga ko'ra muayyan guruhlariga biriktirish asosida tabaqalashtirilgan ta'lim asosida o'qitilishi alohida e'tibor qaratish zarur. Tabaqalashtirilgan ta'lim o'ziga xos afzalliklarga ega bo'lib, uni joriy etish orqali:

har bir talabaning pedagogik-psixologik xususiyatlari, shaxsiy sifatlarini inobatga olish asosida yondashish;

talabalarni ularning ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarini aniqlash orqali boshqarish;

ko'zlangan maqsadga erishish uchun mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish;

bo'lajak mutaxassislarda qunt va chidamlilik kabi sifatlarini mustahkamlash;

ularda mas'uliyat tuyg'usi va intizomga qat'iy amal qilish sifatlarini tarbiyalash;

o'quvchilarning bilish jarayoniga nisbatan befarq bo'lmasliklariga erishish asosida ularning ijodiy qobiliyatlarini yanada rivojlantirish;

talabalarda o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash va erishilgan yutuqlaridan faxrlanish tuyg'usini shakllantirish;

talabalarni ijodiy izlanishga rag'batlantirish orqali ularda tadqiqotchilik malakalarini takomillashtirish;

ta'lim jarayonini erkinlashtirish, talabalarining mustaqillik ko'nikmalariga ega bo'lishlariga erishish;

o'quvchilarda o'z kuchi va imkoniyatiga bo'lgan ishonch hamda yorqin istiqbolga ishonch hissini tarbiyalashga erishiladi[4].

Tabaqalashtirilgan ta'lim asosida har bir talabani qobiliyatli o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini to'la ro'yobga chiqarish, ularda ijodkorlik (kreativlik) xislatlarini shakllantirishga o'z hissasini qo'sha olishi talab etiladi. Zero, talabalarining ijodiy qobiliyatlari ta'lim muassasasi jamoasi e'tiborini yagona maqsadga qaratish, shuningdek, bu jarayonga jamoatchilikni faol jalb etish orqali erishiladi[5].

Talabalar tabaqalashtirilgan ta'lim dasturi bo'yicha tashkil etiladigan har bir mashg'ulotda yangidan-yangi yutuqlarni qo'lga kiritish imkoniyatlariga ega bo'lishlari kerak. Tabaqalashtirilgan guruhlarda shug'ullanish talabalarni doimiy ravishda o'z ustida ishlashga yo'naltiradi, bu esa ularga o'z guruhlaridan ko'ra qobiliyatliroq o'quvchilarga biriktirilgan guruhlariga o'tishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Eng qobiliyatli talabalar esa har bir mashg'ulotda yangi o'quv materiallarini muhim axborot va texnik vositalar yordamida o'zlashtiradilar[6].

Tabaqalashtirilgan yondashuv asosida faoliyat yuritish umumiy va maxsus fan o'qituvchilaridan quyidagi sifatlarga ega bo'lishlarini talab etadi: mutaxassislik fanlari asoslarini chuqur o'zlashtirish, keng ilmiy tafakkur va bosh dunyoqarashga egalik, pedagogik

mahorati yuqori, o'quvchilarni tushuna oladigan, sabr-toqatli, tirishqoq, harakatchan, ijodkor, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalana olish, o'quvchilarga shaxsiy ibrat ko'rsata oluvchi, yuqori darajadagi umumiy madaniyatga ega, har qanday vaziyatda ham adolatli bo'lish, mavjud vaziyatni ob'ektiv baholay olish, talabchan, tashkilotchi, tashabbuskor, intizomli, izlanuvchan, o'zgalarning fikrlarini hurmat qiladigan.

Ta'limning tabaqalashuvi asosida esa: o'quvchining "Men"i, shuningdek, bilish, ijodiy va hissiy qobiliyati rivojlanadi, ta'limning demokratlashuvi ta'minlanadi, o'quvchining imkoniyatlari to'la ro'yobga chiqadi, o'quvchi qat'iyatli va shijoatli bo'lib, o'z kuchiga ishonchi ortadi, undagi hadiksirash, tortinchoqlik va xavotir yo'qoladi, ichki his-tuyg'ulari rivojlanadi, erkin fikrlash ko'nikmasiga ega bo'ladi, intizomi va mas'uliyati kuchayadi.

Adabiyotlar ro'yhati.

1. Mirziyoyev.Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

2. Тошпулатова, Н. Х., & Комилова, А. С. (2016). Психолого-педагогическая работа по организации самовоспитания подростков. Молодой ученый, (10), 1306-1308.

3. Комилова, А. (2021). Роль родителей в подготовке молодежи к семейной жизни. Общество и инновации, 2(10/S), 437-441.

4. Жуманова, Н. Ш., Тошпулатова, Н. Х., & Комилова, А. С. (2016). Развитие инновационных систем в образовании. Молодой ученый, (4), 777-778.

5. Алимкулов, С. О. У., Мелибоев, А. Р., Комилова, А. С., & Туракулов, Л. Т. (2016). Решение разных проблем в образовании с помощью 3D-технологии. Проблемы педагогики, (12 (23)), 12-13.

6. Sunatullaevna, K.A. (2022). KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 518-521.

OILADAGI AVLODLARARO MUNOSABATLAR BOLA SHAXSI SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETISH MEKANIZMLARI

*Ochilova Farida Baxriddinovna
Samarqand davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti*

ANNOTATION. In this article, the scientific point of view of the mechanisms of intergenerational relations affecting the development of the child's personality, and the importance of intergenerational relations as an important social phenomenon in the development of the child's personality are presented.

Key words: child personality, development, relationship, intergenerational relationship, scientific mechanisms, social phenomenon.

МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ МЕЖПОКОЛЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

*Очилова Фариди Бахриддиновна
Самаркандский государственный университет, докторант кафедры психологии*

АННОТАЦИЯ. В данной статье представлена научная точка зрения на механизмы межпоколенческих отношений, влияющие на развитие личности ребенка, а также на значение межпоколенческих отношений как важного социального явления в развитии личности ребенка.

Ключевые слова: личность ребенка, развитие, взаимоотношения, межпоколенные отношения, научные механизмы, социальный феномен.

MECHANISMS OF INFLUENCE OF INTERGENERATIONAL RELATIONS IN THE FAMILY ON CHILD PERSONALITY FORMATION

*Ochilova Farida Baxriddinovna
Samarkand State University
Assistant doctoral student of the Department of Psychology*

ANNOTATSIIYA. Ushbu maqolada bola shaxsining rivojlanishiga ta'sir etuvchi avlodlararo munosabatlarning mexanizmlarini yoritib berishga, avlodlararo munosabatlar bola shaxsi kamolotida muhim ijtimoiy hodisa sifatida ahamiyatligi bilan ajralib turishi yuzasidan ilmiy qarash nazariyalar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: bola shaxsi, rivojlanish, munosabat, avlodlaro munosabat, ilmiy mexanizmlar, ijtimoiy hodisa.

Kirish. Inson dunyoga kelibdiki, atrof muhitni o'rganish orqali o'zini rivojlantira boshlaydi, dunyoga kelgan farzand oilada ota-ona qaramog'ida bo'ladi hamda o'z shaxsiy xususiyatlarini shakllantiradi. Oilada bola shaxsini shakllantirish jarayonida ota-onaga katta avlod vakillari namuna sifatida gavdalanadi. Bolaning shaxsiy xususiyatlarida nafaqat ota-onasining individual xususiyatlari balki, katta avlod vakillarining xususiyatlarini ta'siri ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, bobo va buvilari bilan yashaydigan bolalarda bu xususiyatlar yanada kuchliroq namoyon bo'ladi.

Xozirgi kunda bizning oilalarimizda yoshlar tarbiyasida atrof muhit va telexborotkommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shu sababli, oilada bola tarbiyasiga yangicha tarbiyaviy ta'sirlardan foydalanishni o'rganish yosh ota-onalar uchun muhim sanalmoqda. Sababiki, bola tarbiyasida aniq bir resipt mavjud emas. Tarbiyaviy jarayonlar bu doimiy rivojlanishdadir, bunda yosh ota-onalardan zamon bilan hamnafas bo'lish, bola shaxsini tarbiyalash ilmini o'rganish zarurdir. Bola tarbiyasida oilada avlodaro munosabat esa yosh ota-onalar uchun ahamiyatlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili: (Literature review)

Bola shaxsining shakllanishi oiladagi avlodlararo munosabat asosida oilaviy an'analar, tarbiyaviy jihatlari o'tib sayqallanib boradi. Bola oilada o'zaro munosabatlarni o'ziga singdirib borishadi.

Oilada asosan hozirgi kunda uchta tarbiya uslub mavjud. Birinchisi bu avtoritar tarbiya stili bo'lib, bu tarbiya stilida oilada ota yoki onaning xukmron tarbiya stili namoyon bo'ladi, ya'ni bolalar oilada berilgan qarorlarni bajaruvchisi bo'lib shakllanadi va o'z mustaqil fikrlarini namoyan qilishda tortinchog'lik, uyatchanlik, qo'rqoqlik xolatlarini kuzatiladi. Ikkinchisi demokratik uslub, bu tarbiya usulida ota-ona va farzandlar o'rtasida kelishilgan, o'zaro bir-birini qarorlarini tinglab, hurmat qilish asosida namoyon bo'ladi. Bu tarbiya usulida bola erkin o'z fikrlarini mustaqil ko'rsata oladigan bo'lib shakllanadi. Uchunchi, lebral bu tarbiya usulida oila a'zolari o'z-o'zlari bilan o'zaro bir-birini qo'llab quvvatlash xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi. Bu tarbiya usulida, bolalar o'zaro xisssiy bog'lanishlar shakllanmaydi, faqat o'z manfaatlari ustun qo'yish xususiyatlari paydo bo'ladi.

Bolani shaxsini tarbiyalashda xar tomonlama mukammal shakllangan tarbiya uslubini qo'llash zarur. Avlodlararo munosabat bu borada, ahamiyatlidir.

Chunki, oilaviy tarbiya usullari bola shaxsining shakllanishida kuchli ta'sir kuchiga egadir. Bolaning ham ruxiy, ham qalban sokinlik ham, oilaviy munosabatlar, o'zaro muloqot qilish, birgalikda qiyin vaziyatlarda to'g'ri qaror chiqarish jarayonlarida bola fikrini ham inobatga olish, munosabatlar jarayonida bola rolini muhimligini ta'kidlab borish kabi mexanizmlar tarbiya jarayonining ajralmas qismidir.

Bola shaxsida avlodaro munosabatlarning yuqorida aytib o'tilgan mexanizmlari bola o'z-o'zini kuzatish, o'zini nazorat qilish, o'zini adekvat (etarli) darajada baholay olish xususiyatlari shakllana boradi.

O'zini kuzatish va o'rganish har doim inson uchun eng qiyin vazifalardan biri bo'lgan. O'zini hukm qilish, ya'ni nazorat qilish qobiliyati har doim sub'ektivlik ta'sirida bo'ladi. Odanning o'zini, fikrlarini, his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini avtomatik ravishda reaksiyaga kirishmasdan kuzatish juda qiyin.

Tadqiqot metodologiyasi: (Research Methodology) Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari maxsus tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan. Aslida oilaviy turmushda yuzaga keladigan muammolar, hatto oilaning buzilishi va uning salbiy asoratlari, hamma-hammasi undagi shaxslararo munosabatlar ta'sirining natijasi ekanligini hech qachon unutmasligimiz kerak.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shundan iboratki, oila barqarorligi, baxtli va farovon turmush kechirish, albatta, shaxslararo munosabatlar ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi tufayli, aynan shu muammo yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo etadi.

Bolani oilada shaxs bo'lib shakllanishida oilaviy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Yosh ota-onalar bola tarbiyasida qaynona va qaynotalari bilan ham maslak holda amalga oshirishi bola ruxiy xolatiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Oilada bola shaxsiga e'tibor muhim sanalib, kelin-kuyovlarining o'zaro munosabatlarining mustaxkam bo'lishida oiladagi katta avlod vakillarining roli katta va hozirgi kunda bola shaxsi shakllanishida muhim ekanligi tadbiq etilishi oshib bormoqda.

"Oilaviy ijtimoiylashuvning qadri va ahamiyati shundaki, uning ta'sirida birinchidan, shaxs katta, mustaqil hayotga, jumladan, oilaviy hayotga tayyorlanadi, o'ziga yarasha sifat va fazilatlarini shakllantirib boradi, ikkinchidan, har tomonlama yetuk, barkamol, aqlli, sog' va salomat shaxs bo'lib yetishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ya'ni, oila va uning sog'lom ma'naviy muhiti bolani jamiyatda yashashga, o'ziga o'xshash shaxslar bilan murosa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunarli bo'lish, muomalada ahloq-odob normalariga bo'ysunishga o'rgatadi, psixologik jihatdan tayyorlaydi.

Rus sotsiolog olimi A.Antonovning ta'kidlashicha, oila ijtimoiy-psixologik yaxlitlik sifatida shaxsga shunday normativ va axborot ta'sirlarini ko'rsatadiki, oqibatda bola eng avvalo, jamiyatdagi qonuniy normalar, xulq andozalarini egallaydi" [1]

Oilaga moslashish jarayonida turmush o'rtog'ining va oilaning boshqa a'zolari rolini

ko'rsatib o'tgan holda, kelinlar mazkur jarayonning qanday kechishi ularning o'zlariga ham bog'liq ekanliklarini unutmaganlari tadqiqotdan ma'lum bo'ldi.

Yangi oilaga moslashish kelinlardan ham ba'zi bir chegaralanishlarni qabul qilish, yangi xulq-atvor normalarini o'zlashtirish malakasini talab qiladi. Ana shu xulq-atvor normalarini o'zlashtirishda esa ulardagi individual-psixologik xususiyatlar bilan bir qatorda atrofdegilarning kelin bilan hamkorlikka tayyorligi ham muhim rol o'ynaydi.

Kelinlarda o'tkazilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnomalar natijalaridan shu narsa ma'lum bo'ldiki, yangi oilaga moslashib ketish har ikkala millat vakillari bo'lmish kelinlar uchun murakkab jarayon hisoblanadi. Buni kelinlarning o'zlari ham subyektiv jihatdan yaxshi tushunadilar va bunga ruhan tayyor hamdirlar. Qozoq oilasi kelinlarining 64%i va o'zbek oilasi kelinlarining 40%i qaynona bilan, qozoq oilasi kelinlarining 18%i, o'zbek oilasi kelinlarining 12%i qayinsingil bilan til topishish va unga moslashish qiyin kechayotganligini qayd etishgan. [2]

Qaynona va kelin munosabatlari oilaviy munosabatlarda muhim rol o'ynaydi. Quyida aynan shu munosabatlarida ayrim oilalarda nizolar namoyon bo'lishi tadqiqot asosida yoritilgan.

“X.Karimovning ilmiy ishlarida o'zbek oilasida er-xotin orasidagi nizolar boshqa millat vakillari (rus, ukrain va boshqa) oilalaridagi nizolardan farqlanishi, ya'ni o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlarga ega ekanligi aniqlangan o'zbek oilalaridagi er-xotin orasida nizolarning kelib chiqishiga milliy-madaniy muhitiga xos bo'lgan nikoholdi omillarining xususiyatlari: ya'ni ba'zida tanishish imkoniyatining bo'lmasligi yoki qisqaligi ham ta'sir etishi, natijada yuzaga kelgan nizo sabablarini tomonlar o'zidan qidirmasligi, uni bartaraf etishda ota-onalarga tayanish, oiladagi o'zaro munosabatlar qo'pollik asosiga qurilishi va boshqa bir qator salbiy holatlar yuzaga kelishi ko'rsatib o'tiladi”. [3]

Nizolarning kelib chiqishiga qarab shuni ta'kidlash zarurki, yangi bunyod bo'lgan oilani mustahkamlanishida kuyov va kelinning oiladagi olgan tarbiyasi asosida munosabatga kirishishlari ahamiyatli ekanligi o'z isbotini topmoqda. Tarbiyalanlik darajasini tadbiq etishda turli avlod vakillarining o'zaro munosabatlarining kuchli ta'siri kuchga ekanligi ko'rinadi.

“Turli avlod vakillarining qadriyatlarida mustaqillik, mehribonlik, konformlilik-ning o'ziga xos integrativ namoyon bo'lishi tufayli hayot mazmunini yo'nalganligi, hayotiy turg'unlik va ekzistensiya ko'rsatkichlari normativ ideallar, individual ustuvorlik, mentallik va qo'rquvlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari ekanligi isbotlangan; oilaviy qadriyatlarning oila xarakteristikasi, ijtimoiy-demografik xususiyatlarga muvofiqligiga ko'ra, «oila tarixini bilish», «oila chegaralarining o'tkazuvchanligi», «qarindoshlarning jipsligi» ko'rsatkichlarini jins va hududiy tafovutlarga bog'liq ravishda ifodalanishi dalillangan; turli avlod vakillarining hayotiy qadriyatlarini differensial ifodalanishiga ko'ra nazariy-metodologik tahlil hamda empirik tadqiqot natijalariga asoslanib, avlodlarning emotsional, mentallik, kommunikativ funksiyalarini o'zaro integrativ rivojlanishini yoritib beradigan «Avlodlar dialogi» hamda «Ta'lim va mahalla tizimlarida qadriyatlarni shakllantirish» ijtimoiy-psixologik modellari kiritish zarurati asoslangan”.

Tahlil va natijalar. (Analysis and results) Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilada shaxslararo munosabatlarni ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish, ularni xayotda tadbiq etish muhimligi, ularni ijtimoiy –psixologik xususiyatlari muammolarini tadbiq etish jarayonlarini o'rganish jarayonida katta avlod vakillarining bola shaxsiga alohida ahamiyat qaratish bobo, buvilar bilan munosabatlarni rag'latlash, mahallarda turli avlod vakillari uchrashuvlarini tashkil etish, oilada bolalarning katta avlod vakillari bilan ko'proq birga vaqt o'tkazishlari uchun imkoniyat yaratish buyicha yosh ota-onalarga bu uchrashuvlarning afzallik jihatlarini anglashiga qaratilgan bola tarbiyasiga ta'sir etuvchi mexanizmlarni o'rgatuvchi psixologik treninglarni joriy qilish kabi tadbirlarni amalga oshirish buyicha rejalar ishlab chiqish zarur.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations) Maqolamizda katta avlod vakillarining oilada bola tarbiyasida, shaxsini shakllanishida ahamiyatli jihatlarini tadbiq etish zarur. Tarbiya jarayonida avlodaro munosabatlarning ijobiy jihatlarini ko'rsatib o'tish natijasida, oilada yosh avlod ota-onalar uchun katta avlod vakillarini ko'magi muhimligi, namunaviy jihatlarini, afzalliklarini, ijtimoiy-psixologik ta'sirini tadbiq etish bola tarbiyasida ijobiy

yangicha tarbiyaviy jarayonlarni mustaxlashga, hamda bola shaxsi shakillanishida mustaxkam aloqalarni o'rnatishga zamin yaratadi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Feruza Saidova Mamatova Nafisa (Andijan, Uzbekistan) Bola ijtimoiylashuvida oila maskanining roli.

Arapbayeva Damegul Qurbonovnaning "Kelinlar oilaga moslashuvining etnopsixologik xususiyatlari" nomli Psixologiya fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etgan dissertatsiya aftoreferati. Toshkent – 2019 yil.11-b.

Kushmatova Maftuna Maxamadali qizi. Farzand tarbiyasida oilaviy munosabatlar va tarbiyaning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Andijon-2017.15-bet.

Dalimova Nilufar Melibayevnaning "Turli avlod vakillarining hayotiy qariyatlarining ijtimoiy-psixologik determinantlari" nomli Psixologiya fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etgan dissertatsiya aftoreferati. Toshkent – 2019 yil.10-b.

O'SMIRLIK DAVRIDA DESTRUKTIV XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING SHART-SHAROITLARI

Ostanov Shuhrat Sharifovich

Buxoro davlat universiteti Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida o'qituvchisi p.f.f.d, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smir va o'spirinlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi, psixodiagnostika, psixokonsultatsiya va psixologik trening dasturi ishlab chiqilgan. O'smir va o'spirinlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasi bo'yicha amaliyotchi psixologlar, ota-onalar va tarbiyachilarga mo'ljallangan qo'llanmalar ishlab chiqilgan. O'smir va o'spirinlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasi muammosining psixologik talqini olib borilgan. O'smir va o'spirinlarda destruktiv xulq-atvor psixokorreksiyasini tadqiq qilish usullarini qo'llash haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: depressiya, psixokorreksiya, xulq-atvor, destruktiv, shaxs shakllanishi va psixik rivojlanishi, agressiya, psixokonsultatsiya, diagnostika.

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Ostanov Shuhrat Sharifovich

Бухарский государственный университет Психология и социология преподаватель кафедры п.ф.ф.д.(PhD), доцент

Аннотация. В данной статье анализируется психокоррекция деструктивного поведения у подростков и подростков с теоретической и практической точек зрения, разработана программа психодиагностики, психоконсультации и психологического тренинга. Разработаны пособия для практикующих психологов, родителей и воспитателей по психокоррекции деструктивного поведения у подростков и подростков. Проведена психологическая интерпретация проблемы психокоррекции деструктивного поведения у подростков и подростков. Речь идет о применении методов исследования психокоррекции деструктивного поведения у подростков и подростков.

Ключевые слова: депрессия, психокоррекция, поведенческая, деструктивная, становление и психическое развитие личности, агрессия, психоконсультация, диагностика.

CONDITIONS FOR THE FORMATION OF DESTRUCTIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

Ostanov Shuhrat Sharifovich

Bukhara State University Psychology and sociology chair teacher P.f.f.d.(PhD) dotsent

Annotation. This article analyzes destructive behavioral psychocorrection in adolescents and adolescents theoretically and practically, has developed a program of psychodiagnostics, psychoconstruction and psychological training. Guidelines for destructive behavioral psychocorrection in adolescents and adolescents have been developed for practicing psychologists, parents, and caregivers. A psychological interpretation of the problem of destructive behavioral psychocorrection in adolescents and adolescents has been carried out. There is talk of using methods to research destructive behavioral psychocorrection in adolescents and adolescents.

Key words: depression, psypchocorrection, behavior, destructive, personality formation and psychic development, aggression, psychoconsultation, diagnostics.

Kirish. O'smirlik yoshi bolalikdan yetuklikka o'tish davri sifatida doimo keskin davr deb hisoblanadi. Bu yosh davr inqirozi kichik yosh davr deb kelingan. Bu yosh davr inqirozi kichik yosh davridan ancha farq qiladi. U eng jiddiy va eng uzoq davom etuvchi davr hisoblanadi.

Bu davr mobaynida bolaning atrofga va o'ziga bo'lgan avvalgi munosabatlari sinib, qayta tiklanadi va o'smirning mustaqil hayotga qadam qo'yish bosqichi shakllanadi. Hayotga qadam qo'yish birdaniga yuz beradigan hodisa emas, balki uzoq davom etuvchi jarayon bo'lib, uning biologik, psixologik va ijtimoiy tomonlari o'z qo'zg'aluvchi kuchlari, taraqqiyotining o'z maromi va sur'atlariga ega. O'smirlarning fizik va psixologik taraqqiyotining yuqori, biroq bir-biriga mos bo'lmagan sur'atlari bilan bog'liq holda hali yetarli bo'lmagan ijtimoiy yetuklik jarayoni vujudga kelgan bu ehtiyojlarni har doim ham qanoatlantirib bo'lmaydi.

Shu sababli o'smirlik yoshida ehtiyojlarining inkor etilishi tez-tez kuzatiladi va kichik yosh davrlariga nisbatan kuchliroq ifodalanib, uni o'smirning psixik va ijtimoiy taraqqiyotida moslikning yo'qligi sababli yengish juda qiyin. Bu qiyin davrda o'smirning ong va kechinmalari maqsadi jinsiy mayl kabi kuchli biologik ehtiyoj bo'lib qolib, u bilan bog'liq bir qancha tajang kechinmalar vujudga keladi, emotsional doira o'zgaradi. Intellektual inkoniyatlar yangi bosqichga ko'tariladi, dunyoqarash kengayadi, yangi qiziqish va manfaatlar paydo boladi. O'smir o'zida yuz berayotgan o'zgarishlarni sezadi, biroq ularning hammasini anglab yetavermaydi va tushunavermaydi. Tengdoshlari bilan uzviy muloqotda, o'zini ular bilan qiyoslab hayotiy munosabatlar doirasini kengaytirish zarurati paydo bo'ladi.

Tengdoshlar fikri, ota-onalar va o'qituvchilar fikriga nisbatan ahamiyatli bo'lib boradi. Yetuklikning kirib kelishi bilan o'smirning ijtimoiy ahvoli, risolaga ko'ra, o'zgarmaydi - u o'quvchi bo'lib qolaveradi va ota-onasi qaramog'ida bo'ladi. Shuning uchun uning ko'pgina talablari (da'volari) yengilmas qiyinchiliklarga olib keladi, nizo yoki real voqelik bilan ziddiyatga kirishadi. O'smirlik davri inqirozining psixosotsial sababi ham shunda paydo bo'ladi.

Hayot tarzini amalda o'zgartirib bo'lmaslik o'smirda, psixologlar tomonidan shu yoshga xos deb ko'riladigan, orzularni vujudga keltiradi. Ba'zan o'smirlar, ayniqsa, o'z istak-hohishlari va ularni qanoatlantirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlarni jiddiy kechirayotganlari, o'z orzularini maktabdan va ota-ona uyidan tashqarida amalga oshirishni qaltis yo'llarini qidirishga kirishadilar. Bunday hollarda, o'smirlar ko'cha "qo'liga tushib" qoladilar, ular maktabni tashlab, shunday maktabdan "uzilib" qolgan bolalar guruhiga tushib qoladilar, bu esa darbadarlik va xulq-atvorning asotsial ko'rinishlarga olib keladi. Agarda o'smir o'zida bilim va estetik ehtiyojlar, ma'naviy-axloqiy komillikka intilish kabi barqaror shaxsiy manfaat va xulq-atvor motivlarini yetarli darajada shakllantirsa, o'tish davri inqirozi ancha yengil o'tadi. O'smirning ibratli kishilarni nazarda tutib ish ko'rishi, oliy va istiqbolli maqsadlarga munosib taqlid qilishi sub'ektning istalgan yo'nalishdagi xulq-atvori, emotsiya va axloqini aniqlashga qodir. Bu kabi mo'ljalli ish tutish xulq-atvorning turli yo'nalgan motivlar qarama-qarshiligiga barham berish yoki ularni qaysidir ma'noda tekislash va o'smirlarni yanada ichki uyg'unligini ta'minlashga qodir. Shu bilan birga o'smirlik davri L.V.Vigotskiy (1960) ifodalaganidek, birgina formula bilan qamrab olinishi mumkin emasligini unutmazlik lozim. Uning xususiyatlarini tushunish uchun ushbu davrning psixik taraqqiyotiga dahldor ichki harakatga keltiruvchi kuch va ziddiyatlar o'rganilishi, o'smirlik davrining barcha belgilar majmui tabiatini ochuvchi o'ziga xos psixologik va ijtimoiy yutuqlarni ajratish lozim. Bunday bosh psixosotsial muvaffaqiyatlardan biri ilk bosqichda (12-14 yoshda), L.I.Bojovich fikriga ko'ra, o'smirlar o'z fikrini ifodalash va o'zini namoyon qilish imkoniyatini yaratuvchi o'z-o'zini anglash bosqichi, yakunlovchi bosqich (15-17 yosh) da esa o'z kelajak muammosini ilk bosqichga xos orzu havaslar asosida emas, balki o'zining haqiqiy imkoniyatlarini va tashqi sharoitlarni hisobga olgan holda hal etish zarurati bilan bog'liq o'z taqdirini o'zi belgilash hisoblanadi. O'smirlarning u yoki bu ijtimoiy vaziyatga nisbatan xulq-atvor reaksiyasining hali psixologik bo'lmagan, ammo o'zida uning shunga aylanish xavfini yashirgan o'ziga xos ko'rinishlaridan "opozitsiya" (qarshilik), "imitatsiya" (taqlid), "kompensatsiya" (og'ishlarning yo'qolishi), "giper-kompensatsiya", "emansipatsiya" (ozodlikka chiqish), "guruhlanishi", shakl-lanayotgan jinsiy mayllar bilan sharhlangan ayrim reaksiyalar (o'zgarishlar)ni sanab o'tish zarur.

"Opozitsiya" reaksiyasi - bu faol qarshilik. O'smiringa kutilmagan yuqori talablar, kuchi yetmaydigan ish, ota-ona yoki tarbiyachilarning yetarli darajada e'tibor bermasligi buning sababi bo'lishi mumkin. Opozitsiya bolalikda paydo bo'lib, o'smirlik davrida ham saqlanib

qoladi.

“Imitatsiya”(taqlid) reaksiyasi ma'lum timsolga taqlid qilishga intilishda namoyon bo'ladi. Taqlid timsoli - asotsial bo'lsa, bunday reaksiya xulq-atvor buzilishi sababi bo'ladi.

“Giperkompensatsiya” reaksiyasi o'smirning o'zi kuchsiz bo'lgan sohada yutuqqa erishishga intilishida ifodalanadi. Muvaffaqiyatsizlik ayrim hollarda asab buzilishlari bilan yakun topadi.

“Emansipatsiya” reaksiyasi kattalarning nazorati, qaramog'i va homiyligidan ozod bo'lishga intilishda namoyon bo'ladi. U kattalarning tartiblari, qonun va “andoza”lariga ham yoyiladi. Ozod bo'lish ehtiyoji mustaqillik, o'zini shaxs sifatida namoyon qilish, tan oldirish uchun kurash bilan bog'liq. Kundalik xulq-atvorda - bu “o'zicha” hamma ishni bajarmoq, keskin hollarda - undan ketish yoki qochishdir. AQShda bu hodisa ofatga aylandi: 1970 yilda 13-17 yoshlardagi 600 ming o'smirlar oilalari va internatlardan qochib ketdi. Rossiyada bunday hodisalar nisbatan kam sodir etilib, xulq-atvorning patologik buzilishlari sifatida baholanadi.

“Guruhlanish” reaksiyasi - filogenetik omma instinktidir. O'smirlar orasidagi guruhlar o'zlarining hali yetarlicha o'rganilmagan ijtimoiy-psixologik qonunlari asosida vujudga keladi va faoliyat yuritib, ular orasida “avtonom axloq” deb nomlanuvchi guruh ota-onalar, maktablar va qonunlar talablariga mos kelmaydigani ko'proq xavf tug'diradi. U ayniqsa voyaga yetmagan huquqbuzar va jinoyatchilarda kuchli ifodalangan. Aniqlanishicha, huquqbuzarlikning katta qismi o'smirlik guruhlari tomonidan sodir etilar ekan. Aynan guruh pedagogik qarovsiz o'smir xulq-atvorining boshqaruvchisi hisoblanadi. Ayniqsa, giyohvand (narkoman)lar, ijtimoiy tartibsiz, beqaror, asotsial xulq-atvor malakasiga ega o'smirlar guruhlarga oson birikadilar. Shu yerning o'zidayoq jinsiy mayllar bilan bog'liq reaksiyalarni ko'rsatib o'tish zarur. Ko'rsatilgan jinsiy reaksiya ko'rinishlari tarqalganligi ancha yuqori.

Bu yerda keltirilgan ko'pgina reaksiyalarni o'smirlik me'yori doirasida ko'rib chiqar ekanmiz, shu bilan birga ularning hech bo'lmaganda patologik ko'rinishlarga o'tish mezonlarini belgilab o'tish zarur. Masalan, A.E.Lichko (1977) fikricha, bu xil reaksiyalar quyidagi hollarda patologiyaga aylanishi mumkin, agarda:

- ular o'zlari vujudga kelgan vaziyat va mikro guruhlar doirasidan chetga chiqsa;
- ularga nevrotik buzilishlar qo'shilsa;
- generalizatsiyaga moyillik rivojlansa, ya'ni har xil vaziyatlarda paydo bo'lish yoki nomutanosib qo'zg'atuvchilar tomonidan yuzaga kelish qobiliyatining rivojlanishi;
- patologik stereotip xarakteri (xususiyati) namoyon bo'lsa;
- ma'lum jamiyatda ruxsat etilgan xulq-atvor buzilishlarining “cho'qqisidan” dan ohsa;
- ular ijtimoiy moslashuvni buzsa yoki qiyinlashtirsa.

Bu reaksiyalar patologiyaga aylangach, turli xulq-atvor ko'rinishlar, turli delikvent xatti-harakatlar (mayda o'g'rilik, haqorat, bezorilik va h.k), uydan qochish va darbadarlik, mastlik, fohishabozlik, giyohvandlik, suitsidal harakatlar va boshqa shaxs kasalliklari toifasiga doir buzilishlarni keltirib chiqarish mumkin.

So'nggi yillarda JSSTning maxsus komissiyalari tomonidan o'tkazilgan epidemiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, butun dunyoda psixik kasalliklarning, jumladan shaxs kasalliklarining ham, keskin o'sishi kuzatilmoqda. Afsuski, bolalar va o'smirlar psixik buzilishlarining tarqalganligi, ular orasida shaxsiy buzilishlar chastotasi to'g'risidagi ma'lumotlar uncha to'liq emas va bir-biriga ziddir. Tajribaga ko'ra, psixonevrologga murojaat etish chastotasi bilan miqdori belgilangan ommaviy nerv-psixik salomatlikni faol baholash natijasi bir-biriga mos kelmaydi. Nerv-psixik patologiyasi ko'rinishlarining tarqalganlik ko'rsatkichlari tafovuti 40 % ga yetadi. Bunday qarama-qarshilik, bola psixikasining favqulodda murakkabligi, ontogenezning keskin bosqichlaridagi yuqori sezgirlik bilan bir qatorda eng yuqori mutanosibligi va jo'shqinligi bilan tushuntiriladi. Bundan tashqari bolalar va o'smirlarning psixik chegara kasalliklari u yoki bu ko'rinishlarini uchrash chastotasi to'g'risidagi axborotning har xilligi, shuningdek, bu buzilishlarning klinik manzarasi to'liq ifoda etilmaganligi, yagona metodik yondashuv va me'yor, patologiyaning aniq differensial o'lchovlarining mavjud emasligi, xulq-atvor reaksiyalarini izohlashdagi farqlar, shuningdek allaqachon rivojlanib ulgurgan og'ishlar holatidagina tashxis qo'yish ko'rsatmasi bilan ham

tushuntirilishi mumkin. Chegara kasalliklari etiologiyasi va epidemiologiyasi sohasidagi zamonaviy bilimlar darajasi ularning tashxisiga (diagnostikasiga) muhim tuzatishlar kiritishni talab qiladi. Chegara kasalliklari epidemiologiyasi, V.V.Kovalyov ta'kidlaganidek, bolalar psixik salomatligi ahvoli va dinamikasini tekshirishda shaxs-dinamik yondashuvsiz va bolalar hamda, ularni qurshab turgan mikromuhit taraqqiyotini ijtimoiy-psixologik tahlil qilish usullaridan foydalanmay turib to'liq bo'la olmaydi.

Psixik salomatlikni chegara patologiyasidan ajratish mezonlari muammosi so'nggi yillarda ko'pgina tadqiqotchilarning diqqatini o'ziga tortmoqda. Ular nerv-psixik salomatlik og'ishlarining boshlang'ich ko'rinishlarini mualliflar tomonidan turlicha nomlangan o'ziga xos guruhlariga birlashtirib ajratib ko'rsatishga harakat qiladilar. Bu muammo taraqqiyotning keskin davrida nerv-psixik salomatlik ahvolini tahlil qilishda o'z ahamiyatiga ega bo'ladi. Organizmning o'tish davrlarida fiziologik qayta tuzilishi ta'sirchanligini o'zgartiradi, uning ichki va tashqi omillar ta'sirining sezuvchanligini oshiradi. Psixologik ta'sirlarga javob berishda ham yuqori chidamsizlik kuzatiladi. Organizmning patologik reaksiyalarini odatda yuzaga keltirmaydigan omillar ham patogen ahamiyatga ega bo'lib boradi. Markaziy nerv tizimining kuchli qo'zg'alishi va faoliyatidagi murakkab tuzilishining o'ziga xos omillari muhit bilan o'ralgan organizm va alohida tizimlar orasidagi o'zaro ta'sir xususiyatini o'zgartirib, nerv-psixik kasalliklari vujudga kelishiga asos yaratadi.

Bolalar va o'smirlar gigienasi instituti tomonidan so'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlarda o'z ichiga motivlashmagan o'jarlik, harakatli qo'zg'alishlar, qo'rquv, patologik odatlarni olgan nevrotik va patoxarakterologik turdagi nerv-psixik og'ishlarning ortishi hollarida ontogeneznining keskin davrlari ahamiyati aniqlandi. Bu kabi og'ishlar bir qator 3-4 yoshli bolalarda topilib, keskin davrning o'tishi bilan bu buzilishlar miqdori kamaydi, shu bolalarning 5-6 yoshida esa, ya'ni ontogeneznining keyingi keskin bosqichiga o'tish chegarasida bu og'ish yana sezilarli darajada o'sdi (Shashkova I.A.). Bulardan keyingi keskin davrda, bolalarni maktabda o'qitilishining birinchi yilida tekshirilganda, bundan-da yuqori natijalar olindi. Klinikaga qadar darajadagi nerv-psixik og'ishlar ko'pgina birinchi sinf o'quvchilarida ham kuzatildi. Shu bilan bog'liq ravishda, bu kasalliklarni qanday qilib izohlash mumkin: bolalarning maktabga kirishiga doir ijtimoiy ahvoli o'zgarishlari bilan bog'liq moslashuv (adaptatsiya) hodisalari sifatidami yoki asosan inqiroz davrining biologik mohiyatiga ega endogen neyrohumoral (gormonal) o'zgarishlar natijasi sifatidamiq, degan savol tug'iladi. Keskin davrning o'tishi bilan kasallik belgilarining sezilarli kamayishi biologik omillar ahamiyati to'g'risida guvohlik bersa-da, birinchi sinf o'quvchilarining maktabga moslashmasligida ijtimoiy sharoitlar ahamiyatini ham hisobga olish zarur. Bolalar va o'smirlar orasida nerv-psixik kasalliklari u yoki bu ko'rinishlarining tarqalganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni salmoqli me'yorlar bo'yicha takroriy va yoppasiga o'tkazilgan tadqiqotlar berishi mumkin. Bu kabi boshlang'ich va uncha ifodalanmagan hollarning faol va o'z vaqtida namoyon bo'lishi barqaror buzilishlarning ilk terapiyasi va amaliy profilaktikasiga imkon berishi mumkinligi uchun, ular nafaqat ilmiy, balki amaliy munosabatlarda ham muhim ahamiyatga ega.

Bolalar va o'smirlar nerv-psixik salomatligi tadqiqotlari bu davr- yetuklik davri salomatligi asosi bo'lganligi uchun va bu ontogeneznining nisbatan katta bo'lmagan davri bir qator keskin bosqichlarni – o'smirning o'zi va atrofida u uchun eng murakkab davr bo'lmish pubertat (jinsiy yetilish) davri kabi eng muhim davrlarni – o'z ichiga olgani uchun ahamiyatga egadir.

12 yoshli o'smirlarning nerv-psixik salomatligi tekshirilganda, bolalarning bir qismida astenonevrotik xarakterdagi og'ishlar ham mavjudligi aniqlandi. Bolalar uyquning buzilishi, o'ta charchash, bosh og'rig'i, yomon ishtaha, ishga layoqatning pasayishi, ayrimlari esa oftob yoki transportga chidamsizlik, bosh aylanishi, hushidan ketish hollari (vegetativ-qon tomirlari kasalliklari)dan arz qilsalar, boshqalarida asosan nevrotik hodisalar kuzatiladi: turli miyaga o'rnashib qolgan odatlar, qo'rquvga moyillik, tungi enurez, oyparastlik, alahsirash, ko'ngli noziklik, yig'loqilik va b. Agar 12 yoshli bolalarda, ya'ni pubertat davrining birinchi fazasida u yoki bu og'ishlar aniqlangan bo'lsa, ikkinchi fazasi - 14-15 yoshli o'smirlarda kasalliklar chastotasi yuqori bo'lib chiqdi, shuningdek bu kasalliklar 8-sinf o'quvchilarida ham kuzatildi. Bu o'smirlarning 16 yoshida astenonevrotik hodisalar miqdori kamayib, alohida hollardagina namoyon bo'lgan.

Shunday qilib, bu tadqiqotlar natijasi o'smirlarning astenonevrotik xususiyatiga ega shikoyatlarining vujudga kelishida psixofiziologik pubertat perturbatsiyalar ahamiyatini ko'rsatadi. Shu bilan birga anamnestic (kasallik tarixiga doir) ma'lumotlar tahlili homiladorlik, tug'ruq patologiyasi, jismoniy holsizlanish kabi o'smirlar nerv-psixik salomatligidagi turli og'ishlarning vujudga kelishidagi salbiy biologik omillar haqida so'z yuritishga imkon beradi. Sog'lom bolalar va o'smirlar bilan nerv-psixik salomatlik og'ishlariga ega bo'lgan o'smir va bolalar anemnezi ma'lumotlarini qiyoslab tahlil qilinganda, ular orasidagi farqlar ko'pgina mikroijtimoiy sharoitlar (ota-onalar savodxonligi darajasi, oila byudjeti, uy sharoitlari va b.) bo'yicha ham kuzatildi. Ayniqsa, ichki oilaviy munosabatlarda (oilalarning a'zolarining xarakter xususiyatlari, maishiy ichkilikbozlik va surunkali alkogolizm bilan bog'liq nizo va ajralish hollari) ham bu farqlar ancha katta ekan. Tekshiruv natijalari bolalar va o'smirlar nerv-psixik salomatligining ko'p omilliligi haqida guvohlik beradi va uning buzilishlari vujudga kelishida somotogen, psixogen va sotsiogen etiologiyasi (kelib chiqishi)ni farqlash imkonini beradi.

Tanlanmagan ommaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ikki qarama-qarshi holat - salomatlik va kasallik orasida ko'pincha aniq chegara bo'lmaydi. Bu ayniqsa, nerv-psixik kasalliklariga tegishli bo'lib, shu sababli chegara holatlari eng dolzarb tibbiy va biologik muammolardan biri bo'lib qoldi. Salomatlikdan kasallikka o'tishida ketma-ket o'rin almashuvchi fazalar mavjud: kasallikning vujudga kelishiga sabab bo'lgan eng yuqori tajangligi va kamayishi, moslashuv mexanizmlarini, ularning faollashuvini o'z ichiga olgan. Psixogigiena va psixiatriya oldida moslashuv mexanizmlari tajangligini qanday klinik holatlar aks ettiradi, ularning kamayishi to'g'risida nima guvohlik beradi, eng birinchi kasallik belgilaridan qaysilari salbiy bashoratga ega, klinik hodisalarning qaysilarini himoyalovchi, kompensatorlik, patologik deb hisoblash mumkin va shunday turdagi klinik va klinikagacha holatlar qancha ko'p uchraydi kabi savollarga javob berish vazifasi turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Merlin V.S. Leksiya ro'sixologii motivov shelveka. 1971– S. 46.

Nekrasov V.R., XYdadov N.A., Rikkenxan L., Frester R. «RsixoregYIYatsiYa v rodgotovke srortsmenov». M.:FiS. 1985. – S.74.

Retrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.G. «Rsixologiya IYg'ati». M. 1990. – S.241.

RaYgorodskiy D.Ya. «RraktisheskaYa rsixodiagnostika», Metodiki i testy, Samara 1999. – S.98.

Sandomirskiy M.E. «Zashchita ot stressa». M. 2002. – S.26.

Sele G. «Stress bez distressa». M.Rrogress, 1979. – S.338.

Internet saytlari:

[htr://koob.rY](http://koob.rY)

[htr://librarY.bY](http://librarY.bY)

[htr://narod.rY](http://narod.rY)

BO'LAJAK PSIXOLOGLARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna
Psixologiya va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya. Bugungi kunda muhim bo'lgan kommunikativ kompetentlik omillarini tajribaviy tadqiq qilish muqarrarligini ko'rsatishi, buning uchun esa, eng avvalo, amaliyotchi psixologlardagi shaxs tiplari va shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi mutanosiblik va korrelyatsion ko'rsatkichlarni tadqiq qilish talab qilinishi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga kompetentlikning xorijda va sharq olimlar tomonidan berilgan nazariy ma'lumotlar ham keltirilgan. Shuningdek, tadqiq etilgan va ilmiy matbuotda e'lon qilingan har bir ko'rsatkich ijtimoiy psixologiya fani istiqbollari oshib berishga xizmat qilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentlik, metodologiya, professional kompetentlik, kategoriya, oliy kompetentlik, motivlashtirilgan qobiliyatlar, kvalimetrik, semantik, ixtisoslashgan ko'nikmalar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Кадырова Дильноза Муртазоевна
преподаватель кафедры психологии и социологии

Аннотация. Приводятся данные о том, что экспериментальное исследование важных на сегодняшний день факторов коммуникативной компетентности неизбежно, а для этого, прежде всего, необходимы исследования пропорциональных и корреляционных показателей между типами личности и особенностями личности у практикующих психологов. Одновременно приводятся теоретические данные, предоставленные зарубежными и восточными учеными. Также было высказано мнение, что каждый исследованный и опубликованный в научной прессе показатель служил для того, чтобы превзойти Перспективы науки социальной психологии.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, методология, профессиональная компетентность, категория, высшая компетентность, мотивированные способности, квалиметрические, семантические, специализированные навыки.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna
Teacher of the Department of Psychology and Sociology

Annotation. There is evidence that an experimental study of the currently important factors of communicative competence is inevitable, and for this, first of all, studies of proportional and correlation indicators between personality types and personality traits in practicing psychologists are necessary. At the same time, theoretical data provided by foreign and Eastern scientists are presented. It was also suggested that each indicator studied and published in the scientific press served to surpass the Prospects of the science of social psychology.

Keywords: communicative competence, methodology, professional competence, category, higher competence, motivated abilities, qualimetric, semantic, specialized skills.

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanida amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligi muammosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o'rganar ekanmiz, ulardagi kommunikativ kompetentlik metodologiyasiga dahldor ayrim psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ilmiy adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kommunikativ

kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Jahon va respublikamizdagi psixologik o'quv markazlarida insonni tahlil qilish, uni har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanish tobora jaddalashmoqda. Zero, qadimgi qomusiy olimlarimizning ilmiy asarlarida ham o'qituvchining shaxs sifatida rivojlanishiga oid bir qancha fikrlar uchraydi. Jumladan, Aflotun, Arastu, Kvintilian va boshqa antik davr olimlarining asarlarida o'qituvchi shaxsining asosiy fazilati sifatida ulardagi notiqlik qobiliyatini shakllantirish, mulohaza, ishontirish, isbotlash san'atida ko'zga tashlanadi. O'qituvchi birinchi navbatda o'zidagi notiqlik qobiliyatini shakllantirishi va undan keyin o'quvchilarda shu ko'nikmani o'rgatishi ulardagi hayotiy muvaffaqiyatini belgilab beradi.

So'nggi yillarda kompetentlik muammosi yangicha talqinlarda namoyon bo'lmoqda. Ko'pgina olimlar nafaqat kompetentlik balki professional kompetentlik haqida mutaxassisning kommunikativ mehnat talablariga muvofiqligi ko'rsatkichi sifatida fikr yuritishgan.

Jahon va respublikamizdagi psixologik o'quv markazlarida insonni tahlil qilish, uni har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanish tobora jaddalashmoqda. Zero, qadimgi qomusiy olimlarimizning ilmiy asarlarida ham o'qituvchining shaxs sifatida rivojlanishiga oid bir qancha fikrlar uchraydi. Jumladan, Aflotun, Arastu, Kvintilian va boshqa antik davr olimlarining asarlarida o'qituvchi shaxsining asosiy fazilati sifatida ulardagi notiqlik qobiliyatini shakllantirish, mulohaza, ishontirish, isbotlash san'atida ko'zga tashlanadi. O'qituvchi birinchi navbatda o'zidagi notiqlik qobiliyatini shakllantirishi va undan keyin o'quvchilarda shu ko'nikmani o'rgatishi ulardagi hayotiy muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. Mashhur psixolog V.I.Baydenko ta'kidlaganidek, so'nggi paytlarda "kompetentlik" atamasi o'qitish sifatining integrativ xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiluvchi va ta'lim jarayoni kategoriyasining natijasi vazifasini bajaradi. U G'arb ta'lim (pedagogik) va kvalimetrik ilmiy-nazariy va amaliy ishlanmalarda qo'llaniladi. Kompetensiya maqsadlarni belgilashning yangi turi ta'lim tizimlarini loyihalashdir. Bu mohiyatan, bozor qiymatiga e'tibor qaratadigan bitiruvchilarning ijtimoiy tayyorgarligini tashqi baholashga baholashning faqat (yoki asosan) akademik normalaridan o'tishni belgilaydi.

Shuningdek, taniqli olim M.A.Xolodnayaning fikricha "kompetentlik" bu - ma'lum bir faoliyat sohasida samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradigan maxsus bilim deb hisoblaydi.

Dj.Raven o'z ilmiy tadqiqotlarida "kompetentlik" atamasiga umumiy holda ta'rif beradi. Uning ta'rifiga ko'ra, kompetentlik – ma'lum bir sohadagi muayyan harakatni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan o'ziga xos qobiliyat bo'lib, yuqori ixtisoslashgan ko'nikmalarni o'z ishiga oladi. Ixtisoslashgan ko'nikmalar deganda fikrlash usullari, shuningdek, o'z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishga aytiladi. Bundan tashqari Dj.Raven (kichkinasi) "Oliy kompetentlik" haqida ham fikr bildiradi. Unga ko'ra "Oliy kompetentlik" qaysi sohada namoyon bo'lishidan qat'iy nazar, insonning yuqori darajaga ega ekanligini, tashabbuskorligi, tashkilotchiligi va o'z maqsadlariga erishish uchun o'z harakatlarining ijtimoiy oqibatlarini baholash hamda tahlil qilishga bo'lgan qobiliyatlarni tushuniladi.

"Oliy kompetentlik" ni barcha turlarini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

1. Tashabbuskorlik
2. Tashkilotshilik va boshqaruvchanlik qobiliyati
3. Hamkorlik va muloqot

Dj.Raven kompetentlikni bir nechta tarkibiy qismlari mavjudligini ta'kidlaydi. Uning tarkibiy qismlari bir-biridan nisbatan mustaqil bo'lib, kompetensiyalarning o'zaro almashinuvchanlik xislatlariga ega. «Kompetentlik turlari» atamasi ma'lum ma'noda «motivlashtirilgan qobiliyatlar»dan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni, motivlashtirilgan xulq-atvorning kognitiv, ta'sirchan va irodaviy tarkibiy qismlari «tashabbus» kabi atamaga mos keladi.

Mashhur rus pedagog-psixologi O.A.Kozireva o'z ilmiy tadqiqotlarida kommunikativ yuksalish bosqichlari va kommunikativ kompetentlik rivojlanishini qiyoslab o'rgangan. Uning talqinicha, kommunikativ yetuklikning 3 ta bosqichi bo'lib, ularning har biri «anglanmagan kompetentsizlik ® anglanilgan kompetentsizlik ® anglangan kompetentlik» ko'rinishidagi

kommunikativ kompetentlikni namoyon etadi.

N.B.Moskvina fikricha «kompetentlik» asosiy xarakterga ega bo‘lib, uni mazmuni, inson bilishi va amaliyoti bilan bog‘liq bo‘lgan yangi kashfiyotlarni o‘zlashtirish bilan bog‘laydi.

N.B.Moskvina o‘z tadqiqotlarida «Kompetentlik»ni uch jihatini keltirib o‘tadi:

- semantik, shu jumladan, tushunishning adekvatligi, ijtimoiy munosabatlarni tushunishni madaniy shakllarini baholay olish;
- amaliy - turli ko‘rinishdagi sotsial munosabatlarni adekvat baholay olish, maqsad, vazifa, normalarini malum bir sharoitda kerakli darajada shakllantirish va ijobiy amalga oshirish.

I.A.Zimnyaya «Kompetentlik»ni 3 guruhini keltirib o‘tadi:

- o‘z-o‘ziga shaxs sifatida va hayot faoliyatining subyekt sifatida qarashligi;
- insonning boshqa kishilar bilan o‘zaro ta’sir munosabati bilan bog‘liqligi;
- inson faoliyati bilan bog‘liq kompetensiyalar uning barcha turlari va shakllarida namoyon bo‘lishi. Bizning fikrimizcha, amaliyotchi-psixologlarning kommunikativ tayyorgarligini tashkil etish jarayonida I.A.Zimnyaya asarlari juda muhim sanaladi.

Kompetentlik keng ma’nodda qobiliyat bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, ko‘nikma, malaka va boshqalar. Kompetentli shaxs - yetarli malakaga, bilim va imkoniyatlarga ega shaxs hisoblanadi.

T.V.Zamorskaya talqiniga ko‘ra, “amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetensiyasi” – samarali faoliyatga asos bo‘luvchi murakkab psixologik ta’lim, hamda bilim, ko‘nikma malakalar hamda shaxsiy fazilatlar tizimini o‘z ishiga oladigan sifatlar jamlanmasidir.

V.A.Yadov sotsiologiyada kompetensiya kommunikativ mahoratning atributi sifatida faoliyat yuritishi va o‘z ishi uning mohiyati, murakkab aloqalari, undagi munosabatlar, ko‘zlangan maqsadlarga erishishning mumkin bo‘lgan vositalari va usullari to‘g‘risida eng puxta bilim sifatida tavsiflanganligini ta’kidlaydi.

Shu munosabat bilan E.F.Zeerning ta’kidlashisha, kompetensiya nafaqat bilim va malakaning mavjudligi, balki, mazkur faoliyatni o‘z vaqtida bajarish hamda o‘zining kasbiy faoliyatida maksimal foydalana olish bilan belgilanadi.

Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan olimlar T.G.Braje, S.G.Molshanov va boshqalar professional kompetentlikni atroflicha o‘rganib chiqishgan. Shunday qilib, T.G.Braje nafaqat bilim va ko‘nikmalar shaxsni kompetentligini belgilaydi, balki mutaxassisning faoliyati motivlari, odamlar bilan munosabatlarning uslubi, umumiy madaniyati, ijodiy salohiyatini rivojlantirish qobiliyati, muhim shaxsiy sifatleri ham alohida ahamiyatga ega ekanligini aytib o‘tadi.

V.N.Karandashevaning fikricha, amaliyotchi psixologlarning kasbiy kompetentligi faoliyati davomida o‘rganilgan tajriba, ko‘nikma hamda malakalarni qamrab oladi. Kasbiy ko‘nikmalar-psixologning o‘z faoliyatini oson va ishonch bilan bajarishga imkon beruvshi harakatlardir.

Mashhur olimlardan N.S.Pryajnikov va E.Yu.Pryajnikovalar o‘z tadqiqotlarida amaliyotchi psixologlarning matematik hamda kasbiy kompetentligini shakllantirishning 7 darajasini ifodalab o‘tadi:

g‘ayrat-shijoat;

ishonch;

o‘z faoliyatidagi malakalardan kelib shiqib, tegishli ma’lumotlarni tahlil qila olish;

ba’zi psixologik muammolarni mustaqil tarzda bartaraf etish;

yuzaga keladigan to‘siqlarni yengishda ijodiy yondashish;

nazariy psixologik bilimlarga ega bo‘lish.

Shuningdek, L.A.Petrovskaya esa birgalikdagi va boshqaruv faoliyatida, shuningdek, turli xil muloqotlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega kommunikatsiya kompetensiyasining maxsus konsepsiyasini ishlab shiqdi. M.I.Lukyanova kommunikativ kompetentlik tarkibida o‘qituvchining psixologik-pedagogik kompetentligi tushunchasini belgilaydi, ya’ni pedagogik faoliyatga kommunikativ tayyorgarlik darajasini va ta’lim jarayonida talabalar bilan samarali hamkorlikni hisobga olgan holda insonning muayyan fazilatleri (xususiyatlari) majmuini

anglatadi.

Tahlil va natijalar Amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetentligini o'rganish maqsadida quyidagigi omillar orqali olingan statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili

Omillar		3-yilgacha		5-yilgacha	
		N=40		N=50	
		n	%	n	%
«A» omil	Muloqotchan	15	46,4	28	52,9
	Muloqotga kirishishga qiynaladigan	25	53,6	32	47,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«V» omil	Mantiqiy fikrlaydigan	18	42,9	35	55,9
	Zaif fikrlaydigan	22	57,1	15	44,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«S» omil	Barqaror	15	46,4	30	52,9
	Beqaror	25	53,6	20	47,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«D» omil	Optimizm	25	57,1	22	44,1
	Pessimizm	15	42,9	28	50,0
	Jami	40	100,0	50	94,1
«K» omil	Ijodiy tafakkuri rivojlangan	14	31,4	28	42,9
	Realist	24	68,6	22	39,4
	Jami	40	100,0	50	82,4
«H» omil	O'zini nazorat qila oladigan	23	55,7	26	40,0
	Nazoratda qiyinchilikka uchraydigan	17	44,3	24	54,1
	Jami	40	100,0	50	94,1
«M» omil	O'ziga yo'nalgan	13	30,7	26	57,6
	O'zgalarga yo'nalgan	27	69,3	24	42,4
	Jami	40	100,0	50	100,0
	Jami	40	100	50	100

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi» metodikasidan olingan natijalar tahliliga ko'ra «A» omil bo'yicha «muloqotchanlik» 3 yilga nisbatan 5 yilgacha 52,9% ni tashkil qildi. Bundan ko'rinib turibdiki kommunikativ muloqot jarayoniga moslashish yil hisobidan olib qaraganda biroz ko'proq vaqtni talab qiladi. «O'z-o'zidan muloqotga kirishishga qiynalish» omili 3 yilgacha 53,6% ni tashkil qildi. «B» omil bo'yicha «mantiqiy fikrlash» darajasi 3 yilga nisbatan 5 yilda 55,9% ni, «zaif fikrlash darajasi» esa 3 yilgacha mehnat faoliyati davomiyligiga ega bo'lgan psixologlarda 57,1% ni ko'rsatdi. «Mantiqiy fikrlash» qobiliyati psixologlarda yillar mobaynida shakllanishi aniqlandi. Bunga bevosita intellektual jarayonning roli beqiyosdir. «Barqarorlik» va «beqarorlik» omillari bo'yicha ham 5 yilgacha 52,9%, beqarorlik esa 3 yilgacha 53,6% ni tashkil etdi. Bundan ma'lumki, barqaror ijtimoiy munosabatlar 3 yilga nisbatan ko'proq vaqtda shakllanadi. Keyingi mezon, ya'ni, «optimizm» va «pessimizm» omili 3 yilgacha 57,1% ni, «pessimizm» esa 5 yilgacha mehnat amaliyotiga ega bo'lgan psixologlarda 50,0% ni tashkil etdi. Optimizm, ya'ni yuqori kayfiyatda atrofdegilar bilan munosabatga kirishish 3 yilgacha ish tajribasiga ega bo'lgan psixologlarda ustun bo'lsa, pessimizm – ya'ni kayfiyatdagi o'zgarishlar, shaxsiy pragmatik

kelishmovchiliklar va muloqot jarayonidagi uzilishlar 5 yilgacha ish tajribasiga ega bo'lgan psixologlarda yuqori o'rin egallashi aniqlandi.

Xulosa. Amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligini rivojlanishida matematik usullardan foydalanishning ahamiyatini amaliy jihatdan o'rganish, ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganishga qaratilgan ilmiy-nazariy manbalarni tadqiq etish, amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligiga xizmat qiluvchi omillar haqida batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat esa amaliyotchi psixologlar shaxsini, uning kommunikativ kompetentligini yanada chuqurroq tadqiq qilish uchun zamin yaratadi.

Kasbiy kompetentlikka nisbatan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida sayqal topib kelgan.

Bu esa zamonaviy psixologiya sohasida yangi texnologiyalarni qo'llash muammosini dolzarbligini bildiradi. Jahondagi juda ko'plab psixologiya namoyondalari amaliyotchi psixologlarning kasbiy yetukligi borasida qarashlari o'rganilganda, mazkur jarayon shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanishi uchun muhim tadqiqot ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

O'rganilgan ilmiy adabiyotlar tahlili, bugungi kunda muhim bo'lgan kommunikativ kompetentlik omillarini tajribaviy tadqiq qilish muqarrarligini ko'rsatdi. Buning uchun esa, eng avvalo, amaliyotchi psixologlardagi shaxs tiplari va shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi mutanosiblik va korrelyatsion ko'rsatkichlarni tadqiq qilish talab qilinadi. Ayni paytda, tadqiq etilgan va ilmiy matbuotda elon qilingan har bir ko'rsatkich ijtimoiy psixologiya fani istiqbollarini oshib berishga xizmat qiladi.

Amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetentlik va uning shaxs faoliyatidagi o'rnini o'rganish muammosining mavjudligiga ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu muammoni har xil madaniy muhitda, kommunikativ rivojlanish darajasi bilan uzviyligini tahlil qilish esa yangi ilmiy ma'lumotlarni taqdim etishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bondorevskaya Ye.V., Kulnevich S.V. Psixologiya. 2004. № 10.
2. Blinov V.I. Prakticheskaya podgotovka budущix uchiteley: pragmatika, prespektivy. Moskva. IOO. MONRF. 2000
3. Qodirova D.M. (2022). Katta va kichik guruhlardagi o'quvchi shaxsiga individual-psixologik yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari.. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.
4. Qodirova D.M. (2022). Katta va kichik guruhlardagi o'quvchi shaxsiga individual-psixologik yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.

O'SMIRLARDA O'Z-O'ZIGA MUNOSABAT MOTIVATSIYASINI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Sayfulloeva Aziza G'ulomjonovna
Zarmed universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o'smirlarda o'z-o'ziga munosabat motivatsiyasini shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarining nazariy tahlillar bayon qilingan. Shuningdek o'smirlarda o'z-o'ziga munosabat motivatsiyasini o'rganishning psixologik, fiziologik asoslari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kreativ tafakkur, ehtiyojlar, motivatsiya, maqsad, psixologik muloqot, qobiliyat, stereotip, guruh, ijtimoiy tasavvur

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ САМО РЕЛЯЦИОННОЙ МОТИВАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

Сайфуллаева Азиза Гуломжоновна
Преподаватель университета Зармед

Аннотация: В статье рассматривается само реляционная мотивация у подростков. Описан теоретический анализ социально-психологических факторов, влияющих на его формирование. Также показаны психологические и физиологические основы исследования само реляционной мотивации у подростков.

Ключевые слова: творческое мышление, потребности, мотивация, цель, психологическое общение, способности, стереотип, группа, социальное воображение.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF SELF- RELATIONAL MOTIVATION IN ADOLESCENTS

Sayfulloeva Aziza G'ulomjonovna
Zarmed university lecturer

Abstract: The article examines self-relational motivation in adolescents. a theoretical analysis of the socio-psychological factors influencing its formation is described. The psychological and physiological foundations of the study of self-relational motivation in adolescents are also shown.

Key words: creative thinking, needs, motivation, goal, psychological communication, abilities, stereotype, group, social imagination.

Mavzuning dolzarbligi. Psixologik muhofaza qilish muammosi hamisha insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, insonning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o'zini o'zi rivojlantira borishi ko'p jihatdan ushbu jarayonga bog'liqdir.

Alohida ta'kidlash joizki, shaxslar o'zlarining ma'lum doiradagi psixologik imkoniyatlari, yutuqlari, kamchiliklari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lsalar, bu ularning hayotda uchraydigan har qanday muvaffaqiyatsizliklarni osonlik bilan bartaraf etishga, o'z imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalana olishga, bir so'z bilan aytganda, o'zlari haqida yanada teran, ijobiy va o'ziga xos ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan tasavvurlarning shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratadi. O'smirlik davri esa xuddi shunday imkoniyatlar ko'lamini yanada kengaytirish uchun muhim bosqich hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda yoshlar va ularning tarbiyaviy imkoniyatlari alohida qadriyat sifatida tobora yuksaklarga ko'tarilmoqda.

Metodika. O'smirlarda psixologik, fiziologik muhofaza mezonlarining tanlanishi va tadqiq qilinishi asosan psixologik muhofaza haqidagi nazariy-metodologik tushunchalarga tayanadi. Jumladan, har bir mezon ma'lum darajada o'smir shaxsidagi psixologik muhofaza imkoniyatlarining u yoki bu jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Binobarin, har bir tadqiqotni olib borish, uning natijalarini ilmiy tahlil qilgan holda tegishli

xulosalar qilish uchun shartli ravishda u yoki bu mezonlar qabul qilinadi. Xuddi shu qabul qilingan mezonlar yordamida tadqiqot maqsadi, vazifalari, ilmiy xulosalar ochib beriladi. Shu an'anaga amal qilgan holda olib borilishi lozim bo'lgan tadqiqotimizning ilmiy salohiyatini yaqqolroq ko'rsatish maqsadida o'smirlar uchun xarakterli bo'lgan o'zini o'zi psixologik muhofaza qilish jarayonini ochib beruvchi mezonlarni tanlash va tadqiq qilish uslubi belgilab olinadi.

Tabiiyki, har bir tanlanilgan mezon yoki uslub o'smirlar guruhi uchun xarakterli bo'lgan psixologik muhofaza ko'rsatkichlari dinamikasining u yoki bu jihatini ochib berishga xizmat qiladi. Endi har bir mezonning tanlanishi va tadqiq qilish uslubi haqidagi mulohazalarni qisqacha bayon etishga o'tamiz:

1. Ko'pgina adabiyotlardan ma'lumki, har qanday psixologik muhofaza ko'rsatkichlarining namoyon etilishi eng avvalo shaxsning hissiy bezovtalik darajasi, asabiylik holatlarining kechishi va bu jarayonga adekvat harakatlarni yo'naltira olish bilan bevosita bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan o'smirlardagi psixologik muhofaza ko'rsatkichlarini tahlil qilishning birinchi mezoni sifatida "O'smir bezovtaligi va asabiylik holati" tanlab olindi. Mazkur mezonni aniqlash uslubi Kondashning (1973 yil) ijtimoiy holat bezovtaligi shkalalari talabiga mos ravishda ishlab chiqildi. Ushbu mezon ko'rsatkichlari orqali har bir o'smirlarning maktab hayoti bilan bog'liq bezovtalik darajasi – "a", o'zini o'zi baholash bilan bog'liq bezovtalik darajasi – "b", shaxslararo muloqot bilan bog'liq bezovtalik darajasi – "v" aniqlanadi va tadqiqot talablariga mos ravishda tahlil qilinadi.

2. Psixologik muhofazaning ikkinchi mezoni sifatida tanlangan uslub bu o'zini o'zi hissiy baholash shkalasidir. Mazkur mezon Riks- Uessman shkalasi talablariga mos ravishda tanlandi. Ushbu mezon ko'rsatkichlari orqali o'smirlardagi o'zini o'zi hissiy baholash bilan bog'liq tasavvurlar ko'lamiga baho berish mumkin. Bu tasavvurlarning shakllanishi esa Riks-Uessman shkalasida qayd etilgan asabiylik-xotirjamlik, toliqqanlik-g'ayrat-shijoatlilik, tushkunlik-ko'tarinkilik, ishonchsizlik-o'z-o'ziga ishonch kabi shaxs hissiy holatidagi mazkur sifatning nechog'lik namoyon etilayotganligi bilan bevosita bog'liqdir.

3. Psixologik muhofazaning ko'rsatkichlarini aniqlashning uchinchi mezoni ziddiyatli holatni yengishga bo'lgan individual xulq-atvor motivatsiyasining namoyon etilishidir. Mazkur mezon Tomas testi talablari asosida ishlab chiqilgan bo'lib o'smirlarning ziddiyatli holatdan o'zini muhofaza qiluvchi individual uslubi harakterini aniqlashga va shu asosda o'smirdagi individual yondashuv imkoniyatlarini o'rganishga yordam beradi. Mazkur mezon ko'rsatkichlari Tomas testida qayd etilgan quyidagi 5 ta yo'nalish bo'yicha tahlil qilinadi.

- A) bahs-munozara
- B) hamkorlik
- V) kelishuv (kompromiss)
- G) o'zini chetga olish
- D) o'zini moslashtirish

Tabiiyki, ushbu yo'nalishlarning qaysi biri u yoki bu o'smir uchun xarakterli ekanligiga qarab shu o'smirdagi ziddiyatli vaziyatlarni bartaraf etish yo'llari haqida tegishli ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqish mumkin bo'ladi.

4. Psixologik muhofaza ko'rsatkichlarini aniqlashning 4-mezoni shaxsdagi dinamik xususiyatlar (ekstroversiya, introversiya) va uning psixologik muhofaza ko'rsatkichlariga ta'siri darajasini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunda ilmiy psixologiyada ma'lum va mashhur bo'lgan Ayzenk metodikasi asos qilib olinadi. Jumladan, o'smir shaxsi xulq-atvori yoxud faoliyatida yaqqol namoyon bo'luvchi xususiyatlar (ekstroversiya, introversiya, neyrotizm, hissiy beqarorlik, hissiy barqarorlik) psixologik muhofaza imkoniyati sifatida qaraladi. Darhaqiqat, o'smirdagi mavjud dinamik xususiyatlari o'z hissiyot dunyosini jiddiy ravishda jilovlay olish bilan ham belgilanadi. Chunonchi, Diomond ta'limotida bu xususiyat faollik darajasida va ko'p jihatdan his – tuyg'uning ortiq darajada bo'lishi deb qaralsa, G. Ayzenk bu hususiyat ekstroversiya – introvesiya va neyrotizm tushunchalari orqali izohlaydi. V.S. Merlin asarlarining mazmuniga ko'ra shaxs dinamik xususiyatlari yoxud temperamentlarning har bir xususiyati ba'zi sharoitlarda ish faoliyatining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatsa,

xuddi shu xususiyatning o'zi boshqa sharoitlarda ish faoliyatiga moslashuvni qiyinlashtirib, uning ijtimoiy samaradorligiga bir muncha salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, diqqatning qo'zg'aluvchanligi bir tomondan yangi sharoitlarda to'g'ri yo'lni tanlab olishni yengillashtirsa, ikkinchi tomondan qo'zg'atuvchilar bular diqqatning chalg'ishiga sabab bo'ladi. Bu esa o'smir shaxsining o'zini o'zi ayrim muvaffaqiyatsizliklardan psixologik muhofaza qilish tizimiga ma'lum darajada ta'sir etmay qolmaydi. Bu ta'sirning "adekvat" yoki "noadekvat"ligini tadqiq qilish juda muhimdir, deb o'ylaymiz.

I-jadval

O'smirlar guruhida o'zini o'zi psixologik muhofaza mezonlarini tizimini tadqiq qilish uslubi

Muxofaza Omili	Muhofaza mezon	Psixologik muhofaza belgisi	Psixologik muhofaza ierarxiyasi
Sotsial vaziyatga bog'liq bezovtalik	Adekvat psixologik himoya (Kondash usuli asosida)	Ijtimoiy me'yoriy faollik Nome'yoriy faollik	1.Mak.hayoti.bilan bog'liq faollik 2.O'zini o'zi baholash bilan bog'liq faollik 3. Shaxslararo muloqot bilan bog'liq faollik
O'zini o'zi hissiy baholash	Me'yoriy hissiy faollik (Riks – Uessman usuli asosida)	O'zini o'zi adekvat boshqarish	1. Xotirjamlik 2.G'ayrat- shijoatlilik 3.Hissiy ko'tarinkilik 4. O'z-o'ziga ishonch
Ziddiyatli holatdan saqlanish	Adekvat xulq-atvor motivatsiyasi (Tomas metodikasi asosida)	Individual uslubni namoyon qila olish	1.Baxs-munozara 2.Hamkorlik 3.Kelishuv (kompromiss) 4.O'zini chetga olish 5.Moslashish
Faoliyat va individual yondashuv mutanosibli	Shaxs dinamik xususiyatlari (Ayzenk uslubi asosida)	Faoliyat va shaxs dinamik xususiyatlari mutanosibli	1.Ekstroversiya 2.Introversiya 3. Neyrotizm

O'smir shaxsida namoyon bo'luvchi har bir individual xususiyat darajasidan (quyi, o'rta, yuqori) kelib chiqib umumiy psixologik muhofaza ko'rsatkichlariga izoh beriladi. Binobarin mazkur mezon ko'rsatkichlarining tanlanishi va tadqiq qilinishi tadqiqotning empirik salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy-ilmiy tahlillar mavzu doirasidagi muammolarni, xususan, o'smirlik davrida o'zini o'zi psixologik muhofaza qilish haqidagi tasavvurlarni nazariy tadqiq qilinishiga bag'ishlangan ishlarning bugungi kunda taqchilligi va shu bilan birga dolzarbligini ko'rsatdi. Dunyodagi ko'plab ilg'or psixologiya namoyandalarining psixologik, fiziologik

muhofazaga oid qarashlari tadqiq qilinganda bu jarayon shaxs ijtimoiylashuvi va rivojlanishi uchun o'rganilishi muhim bo'lgan tadqiqot yo'nalishi ekanligi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Ayni paytda, Rossiyadagi olimlar hamda mamlakatimiz olimlari ham aynan shu muammoning ayrim xususiyatlarini yoritishga va tadqiq qilishga o'z e'tiborlarini qaratmoqdalar. Bu boradagi qator izlanishlar va ilmiy mushohadalarning tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Umuman, shaxsning o'zini o'zi psixologik muhofaza qilish shakllariga nisbatan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda, sharq va g'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida ilmiy sayqal topib kelgan. Ayni paytda, psixologik, fiziologik muhofaza shaxs o'zligini anglashning, o'zini o'zi rivojlantirishning va o'z imkoniyatlariga adekvat baho berishning muhim omili sifatida olimlar e'tiborini tortgan doimiy tadqiqotlar ob'ekti hamda sub'ektiga aylantirilgan.

2. O'smirlar guruhida psixologik, fiziologik muhofaza jarayonini tadqiq qilish bilan bog'liq nazariy-ilmiy manbalarning o'rganilishi psixologik muhofaza omillari haqida batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat esa o'smirlardagi psixologik muhofaza motivatsiyasi va dinamikasini o'rganishni taqozo etadi.

Адабиётлар:

Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие. М., 1997.

Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. М.: Мысл. 1976.

Баротов Ш.Р. Социально- психологические и научно-практические основы создания психологической службы в Узбекистане: Автореф. дис. ... док. психол. наук. - Тошкент: 1998.

4. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси. 1961.- 212 с.

5. Umumiy psixologiya /A.V.Petrovskiy tahriri ostida 3-qayta ishlangan va to'ldirilgan ruscha nashr tarjimasini. –Toshkent : O'qituvchi, 1992. - 512 b.

6. Umumiy psixologiyadan amaliy mashgulotlar. A.I.Shcherbakov tahriri ostida- T.:O'qituvchi, 1984.- 336 b.

BOLALARNI MAKTABGA DEZADAPTATSIYASINI PSIXOLOGIK JIHATLARI

*Tursunbaev Sandjar Baxtiyarovich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Bolalar maktab ta'limiga moslashuvda bir qator qiyinchiliklar mavjud. Maqolada bolalarni maktabga dezadaptatsiyalashning psixologik jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bolalarning maktabga moslashmasligining murakkab psixologik jihatlari ko'rib chiqamiz, ular duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganamiz va yanada moslashishini ta'minlash bo'yicha tushunchalarni taklif qilamiz.

Kalit so'zlar: bola, maktab ta'limi, moslashuv, dezadaptatsiya, psixologik, qiyinchiliklar.

Bola maktabga bordi va o'rganish, jamoada va o'qituvchi bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch keldi. Bola oddiy so'zlarda oddiy xatolarga yo'l qo'yadi, ularni to'g'ri va chiroyli yoza olmaydi, ma'lumotni yaxshi eslay olmaydi. Bolada bosh og'rig'i paydo bo'ldi. Bolaga nima bo'ldi? Chaqaloqqa nima bo'ldi? Axir, maktabgacha hech qanday maxsus muammolar yo'q edi. Ehtimol, bolada maktabga mos kelmaydigan bo'lishi mumkin!

Maktabga mos kelmaslik (SD) - bu maktab o'quvchisining ta'lim sharoitlariga moslashuvining buzilishi, maktabda tabiiy qobiliyatlarga muvofiq o'rganish imkoniyatining pasayishi va bolaning o'qituvchilari, o'quv rejasi, xodimlari va maktabning boshqa tarkibiy qismlari bilan etarli darajada o'zaro munosabati. Ko'pgina olimlar bu nevrologik va ijtimoiy-psixologik jihatlarni o'z ichiga olgan murakkab multifaktorli jarayon ekanligiga qo'shiladilar.

Maktabni boshlash - bu nafaqat ijtimoiy va psixologik, balki fiziologik jihatdan ham bolaning hayotidagi eng qiyin davrlardan biridir. Ushbu davrning keskinligi, birinchi navbatda, maktab birinchi kunidayoq o'quvchiga bir qator vazifalarni qo'yganligi bilan bog'liq. Oldingi tajriba bilan bevosita bog'liq emas, bu intellektual, hissiy va jismoniy zaxiralarni maksimal safarbar qilishni talab qiladi.

Moslashuv ko'pchilik mualliflar tomonidan shaxsning atrof-muhit sharoitlariga faol moslashish jarayoni va shu bilan birga ushbu jarayonning natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Tashqi muhitga moslashishning uchta asosiy shakli mavjud:

1. Hayot uchun eng qulay muhitni izlash va muhim ehtiyojlarni ro'yobga chiqarish (o'z ichidagi muhitni izlash)
2. Atrof-muhitni o'z ehtiyojlariga moslashtirish uchun shaxs qiladigan o'zgarishlar (muhitni o'ziga mos ravishda o'zgartirish)
3. Ichki psixologik o'zgarishlar, ular yordamida u atrof-muhitga moslashadi (o'zini muhitga mos ravishda o'zgartiradi).

Moslashuv sub'ekt faoliyati va uning ijtimoiy muhitini tubdan o'zgartirish davri bilan bog'liq. Tegishli faoliyatdagi mahsuldorlik odatda moslashuvning samarali komponentlari sifatida aniqlanadi; sub'ektiv mezon sifatida shaxsning hissiy farovonligi, sub'ektning muvozanat yoki tashvish holatini tajribasi ko'rib chiqiladi. A.V.Petrovskiy kontseptsiyasida moslashuv shaxs shaxsini shakllantirishning bir lahvasi, uning rivojlanish bosqichi sifatida qaraladi, bu davrda amaldagi normalarni (axloqiy, tarbiyaviy va h.k.) o'zlashtirish, faoliyat uslublari va vositalarini o'zlashtirish. yuzaga keladi; ushbu bosqichning o'tishi ko'p jihatdan shaxs shaxsiyatining keyingi rivojlanishining xarakterini belgilaydi. Moslashuv bosqichini muvaffaqiyatli yakunlash shaxsga mansublik guruhida individuallashtirish va unga integratsiyalashuviga imkon beradi, uning rivojlanishini va shunga mos ravishda unda shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlaydi.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda moslashuv maktab o'quvchilarining aqliy rivojlanishi va shaxsiy shakllanishi jarayonlari, turli yosh davrlarida ta'lim, tarbiya va ijtimoiylashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liqlik va birlikda ko'rib chiqiladi.

Moslashuv jarayoni uning yuzaga kelishining turli darajalarida o'rganiladi: shaxslararo

munosabatlar, individual xatti-harakatlar, asosiy aqliy funktsiyalar, psixofiziologik tartibga solish, faoliyatni ta'minlashning fiziologik mexanizmlari, tananing funktsional zaxirasi va sog'lig'i. Ushbu soha mutaxassislarining fikriga ko'ra, ijtimoiy va ruhiy moslashuv o'rtasidagi chegarani aniqlash juda muammoli, chunki aqliy moslashuvning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan ehtiyojlar ham ijtimoiy shartli, ham tug'ma bo'lishi mumkin. Ijtimoiy moslashuvning har qanday turi ijtimoiy-psixologik jihatni o'z ichiga oladi, chunki ijtimoiy muhit tarkibiy nuqtai nazardan ob'ektiv va shaxsiy bo'linadi.

Moslashuvning dastlabki bosqichlarida bilish va o'rganish bilan bog'liq motivlar ahamiyatsiz bo'lib, o'rganish uchun kognitiv motivatsiya va hosilaviy tartibga solish hali etarli darajada rivojlanmagan - ular o'quv faoliyati jarayonida asta-sekin shakllanadi. Bilim uchun o'rganishning qiymati, baholash uchun yoki jazodan qochish uchun emas, balki yangi narsalarni tushunish zarurati ushbu faoliyatning asosi bo'lishi kerak (afsuski, bu faoliyat jarayonida ko'p narsa shunga muvofiq amalga oshiriladi. bu «xato» bilan). «Bu ehtiyoj bolada nazariy bilimlarni haqiqiy o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi bilan birgalikda tegishli ta'lim muammolarini hal qilishga qaratilgan oddiy harakatlarni amalga oshirish jarayonida paydo bo'ladi», deb hisoblaydi V.V. Davydov. U ta'lim faoliyati «o'z birligida ko'p jihatlarni, jumladan, ijtimoiy, mantiqiy, pedagogik, psixologik, fiziologik va boshqalarni o'z ichiga oladi», ya'ni bolaning maktabga tayyorligi va moslashuvi mexanizmlari bir xil xilma-xil tomonlarga ega ekanligini ishonchli isbotladi.

L.I.Bojovich, A.V.Zaporojets va D.B.Elkoninlarning fikricha, maktab moslashuvi bolaning ijtimoiy mavqeini o'zgartirishga tayyorligi bilan belgilanadi va moslashish jarayoni maxsus ruhiy naqshlarga bo'ysunadi. Har bir bolaning o'zi ijtimoiy-psixologik holatini o'zgartiradi, o'zining shaxsiy mikro muhitini yaratadi; ya'ni moslashish faol moslashish jarayoni bo'lib, uning natijasi moslashishdir.

Moslashuv jarayonida, ko'pgina mualliflar ta'kidlaganidek, inson va atrof-muhit o'rtasida shunday o'zaro ta'sir mavjud bo'lib, bu jarayonning samaradorligi va uning yakuniy natijasi bevosita shaxsning maqsadli faoliyatni amalga oshirish qobiliyatiga bog'liq bo'lib, bunda uning shakllanishi va o'zgarishi. Atrof-muhitning aqliy qiyofasi, yangi ehtiyojlar va munosabatlarning shakllanishi, his-tuyg'ular, maqsadlar, motivlar, shaxsiy ma'noga ega bo'lish, o'tmish tajribasidan yo'naltirish sxemalaridan foydalanish va vaziyatda faol yo'naltirishga qaratilgan yangi sxemalarni yaratish, uning sub'ektning ehtiyojlari va motivlariga mos keladigan xatti-harakatlarni tekshirish va rejalashtirish.

Bolaning maktabga psixologik moslashuvining asosiy ko'rsatkichlari - bu adekvat xulq-atvorni shakllantirish, o'quvchilar va o'qituvchi bilan aloqalarni o'rnatish, ta'lim faoliyatida ko'nikmalarni rivojlantirish.

Maktabga moslashish - bu maktab o'quvchilarining tanasining yangi turmush sharoitlariga, yangi faoliyat turiga, shuningdek, tizimli ta'lim bilan bog'liq yangi yuklarga moslashish jarayoni. Bu jarayon uzoq davom etadi va fiziologik, psixologik va ijtimoiy jihatlarga ega. Bolalarning maktabga moslashish jarayonlari murakkab tuzilishga ega. Keling, psixologik jihatlarni batafsil ko'rib chiqaylik.

Psixologik komponent nuqtai nazaridan bolaning maktabga moslashuvining muhim mezon - bu maktabda bo'lgan bolaning psixologik farovonligi. Shuningdek, bolaning maktabga psixologik moslashuvining ma'lum ko'rsatkichlari mavjud. Avvalo, asosiy ko'rsatkichlardan biri sifatida o'z rolini talaba sifatida qabul qilishni eslatib o'tish kerak. Bu nuqta bolaning maktabga ijobiy hissiy munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu kognitiv faoliyat motivlarini shakllantirishga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Boshqa narsalar qatorida, hissiy noqulaylik va o'rtacha tashvish yo'qligini ham ta'kidlash kerak. Yuqoridagi fikrlarning har birini bolaning maktab ta'limiga moslashishi uchun o'ziga xos lakmus testi deb atash mumkin.

Birinchi sinf o'quvchisining maktabga moslashuvida juda o'ziga xos psixologik omillar ham mavjud. Ularni jadval shaklida taqdim etish eng qulaydir:

N.V. Litvinenko moslashishning to'rtta darajasini aniqladi:

1. Birinchi daraja - to'liq moslashish. Bu maktab tashvishining maqbul darajasi, a'lo yoki yaxshi o'quv ko'rsatkichlari, o'quv faoliyatining yuqori yoki o'rtacha darajasi, tengdoshlar

guruhida qulay pozitsiya, o'qituvchiga ijobiy hissiy munosabat va xatti-harakatlarda qiyinchiliklarning yo'qligi bilan tavsiflanadi. Daraja.

2. Ikkinchi daraja - to'liq bo'lmagan moslashish. Maktab tashvishining optimal darajasi qoniqarli o'quv natijalari va o'qituvchiga neytral munosabat bilan birlashtirilishi mumkin. Shu bilan birga, ta'lim faoliyatining past darajasi, ko'p hollarda tengdoshlar guruhidagi noqulay pozitsiya va xatti-harakatlar darajasidagi buzilishlar mavjud.

3. Uchinchi daraja - qiyin moslashish. Ushbu turdagi moslashuv yashirin bo'lishi mumkin. Yashirin moslashish qiyinchiliklari bo'lgan birinchi sinf o'quvchilari a'lo yoki yaxshi o'qish natijalari, yuqori yoki o'rtacha darajadagi o'quv faoliyati, ko'p hollarda tengdoshlari o'rtasidagi qulay munosabatlar, o'qituvchiga va o'qituvchiga ijobiy hissiy munosabat fonida maktab tashvishining yuqori darajasiga ega. xulq-atvor darajasida qiyinchiliklarning yo'qligi. Ochiq turdagi moslashishda qiyinchiliklarga duch kelgan birinchi sinf o'quvchilarida qoniqarli akademik ko'rsatkichlar bilan ortib borayotgan tashvish darajasi, shuningdek, o'qituvchiga neytral munosabat va o'quv faoliyatining past darajasi mavjud. Aksariyat hollarda tengdoshlar bilan noqulay munosabatlar, shuningdek, xatti-harakatlar darajasidagi buzilishlar mavjud.

4. To'rtinchi daraja - noto'g'ri moslashish. Ta'lim muhitiga moslashtirilmagan maktab o'quvchilari qoniqarsiz o'quv natijalari, o'quv faoliyatining past darajasi, tengdoshlari bilan noqulay munosabatlar va xatti-harakatlar darajasidagi buzilishlar bilan ajralib turadi.

Psixologik moslashuvni o'rganishda hissiy ko'rinishlarga katta e'tibor beriladi. «Emosional holatlarni amalga oshirishning ijtimoiy adekvat usullari» ni shakllantirish psixologik moslashuv omillaridan biridir. Maktabga bo'lgan yangi talablar ba'zan bolaning imkoniyatlaridan oshib ketadi va hissiy sohaning holatini o'zgartiradi, bu esa tananing «nospesifik» stress reaksiyasini keltirib chiqaradi. Maktabga moslashish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, birinchi navbatda, bolaning ehtiyojlari, intilishlari, sub'ektiv g'oyalari va maktab uning xatti-harakatlariga qo'yadigan talablari o'rtasidagi nomutanosiblikni keltirib chiqaradi.

Moslashuvning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lgan ruhiy salomatlik quyidagi belgilarning kombinatsiyasi hisoblanadi: kasalliklarning yo'qligi, shu jumladan aniq ruhiy kasalliklar, tananing normal jismoniy rivojlanishi, uning tizimlarining qulay funktsional holati, ma'lum bir zahira. mumkin bo'lgan stressni engishga yordam beradigan kuch, inson va dunyo o'rtasidagi davlat muvozanati, u va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlik. Ruhiy salomatlik mezonlaridan biri an'anaviy ravishda funktsional holat bo'lib, u faoliyatni ta'minlaydigan funktsiyalar va sifatlarning xususiyatlari to'plami sifatida tushuniladi: funktsional holatning ko'rsatkichlaridan biri aqliy faoliyatdir. Ruhiy salomatlikning yana bir mezon - bu hissiy holat (ichki labillik), hissiy barqarorlik, ya'ni bolaning muayyan hayotiy voqealarga, hissiy fon va kayfiyatga nisbatan ko'proq yoki kamroq barqaror munosabati.

Maktab o'quvchilarining kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, maktabda bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi turli yo'llar bilan borishi mumkin.

1. Bolalarning birinchi guruhi (56% o'quvchilar) maktabning dastlabki ikki oyida maktabga moslashadi, ya'ni taxminan fiziologik moslashuv sodir bo'lgan davrda. Bu bolalar nisbatan tez jamoaga qo'shilishadi, maktabga ko'nikadilar, sinfda yangi do'stlar orttirishadi; Ular deyarli har doim yaxshi kayfiyatda, ular xotirjam, do'stona, vijdonli va ko'rinadigan keskinliksiz o'qituvchining barcha talablarini bajaradilar. Ba'zan ular bolalar bilan aloqa qilishda yoki o'qituvchi bilan munosabatlarda qiyinchiliklarga duch kelishadi, chunki ular uchun maktabdagi barcha xatti-harakatlar qoidalariga rioya qilish hali ham qiyin; Men tanaffus paytida yugurishni yoki qo'ng'iroqni kutmasdan do'stim bilan gaplashishni xohlayman, lekin oktyabr oyining oxiriga kelib, bu bolalarning qiyinchiliklari, qoida tariqasida, tekislanadi, munosabatlar normallasadi, bola yangi narsaga butunlay o'rganib qolgan. talaba maqomi va yangi talablar va yangi rejim bilan.

2. Ikkinchi guruh maktab o'quvchilari (30% talabalar) uzoqroq moslashish davriga ega. Xususan, ularning xulq-atvori va maktab talablari o'rtasidagi nomuvofiqlik uzoq davom etadi - bolalar o'rganish, o'qituvchi, bolalar bilan muloqot qilish holatini qabul qila olmaydi; ular sinfda o'ynashlari yoki do'stlari bilan narsalarni tartibga solishlari mumkin, o'qituvchining izohlariga javob bermaydilar yoki ularning reaksiyasi etarli emas (ko'z yoshlari, xafagarchilik). Qoida tariqasida, bu bolalar maktab dasturlarini o'zlashtirishda ham qiyinchiliklarga duch

kelishadi. Faqat yilning birinchi yarmining oxiriga kelib, bu bolalarning reaksiyalari va xatti-harakatlari maktab va o'qituvchining talablariga mos keladi.

3. Uchinchi guruh bolalar (14%) maktabga moslashish jarayonida sezilarli qiyinchiliklarga duch kelgan bolalardir. Ular xatti-harakatlarning salbiy shakllarini, shuningdek, salbiy his-tuyg'ularning keskin namoyon bo'lishini ko'rsatadilar; Bundan tashqari, ular maktab o'quv dasturini o'zlashtirmaydilar. Aynan o'qituvchilar, bolalar va ota-onalar ko'pincha shikoyat qiladilar: ular «sinfidagi ishlarga aralashadilar», bolalarni «bezovta qiladilar», ularning reaksiyalari butunlay oldindan aytib bo'lmaydi va ba'zi muammolar to'planib, murakkablashadi.

Noqulay homiladorlik va tug'ish tarixi bo'lgan, turli xil surunkali kasalliklarga chalingan, neyropsik tizimning buzilishi, miya travmatik shikastlanishi bo'lgan bolalarda moslashish jarayoni qiyinroq kechadi.

Boshlang'ich maktabda bolaning moslashuvi muammosi maktab o'quvchisiga bilim, ko'nikma, muloqot va o'zaro ta'sir qilish ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallashiga to'sqinlik qiluvchi murakkab ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-pedagogik hodisa - maktabda moslashuvning paydo bo'lishi muammosi bilan uzviy bog'liqdir. ta'lim faoliyati. «Maktabga moslashish» tushunchasi murakkab bo'lib, psixofiziologik belgilar (masalan, somatik zaiflik), psixologik belgilar va ijtimoiy-ekologik belgilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy va psixologik jihatdan maktabda moslashuvning ko'plab sabablari bor. Bularga o'qituvchilar va ota-onalarning noadekvat talablari, vaqt cheklovlarining stressi, salbiy kuchaytirish yoki qarama-qarshi talablar, dasturning o'quvchining yoshi va individual imkoniyatlariga mos kelmasligi, o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlar rejimi va tashkil etilishining buzilishi, aqliy va jismoniy salomatlik kiradi. muammolar, shuningdek, talabaning jarayonning shart-sharoitlari va talablariga tayyor emasligi. trening.

Moslashtirilgan bolalarni bir qator xarakterli xususiyatlar bilan aniqlash mumkin.

1) maktabda moslashuvning kognitiv komponenti: bolaning qobiliyatlariga mos keladigan dasturlarda o'qimaslik, shu jumladan surunkali etishmovchilik, takrorlash va tizimli bilim va o'rganish ko'nikmalariga ega bo'lmagan holda, umumiy ta'lim ma'lumotlarining etarli emasligi ko'rinishidagi sifat belgilari.

2) maktabda moslashuv buzilishining hissiy-baholash komponenti: alohida fanlarga va umuman o'rganishga hissiy-shaxsiy munosabatning doimiy buzilishi; o'qituvchilarga, o'qish bilan bog'liq hayot istiqboli.

3) maktabda moslashuvning kommunikativ komponenti: muntazam ravishda takrorlanadigan xatti-harakatlarning buzilishi, aloqa etishmasligi va passiv rad etish reaksiyalari, sinfdoshlarga faol qarshilik, maktab hayoti qoidalariga namoyishkorona beparvolik.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, bu noto'g'ri adaptatsiyaning barcha tarkibiy qismlari murakkab munosabatlarda. Boshlang'ich sinf o'quvchisining hissiy komponenti kommunikativ komponentga kuchli bog'liq bo'lib, ular birgalikda kognitiv komponentga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, ma'lumki, maktabga moslashish masalasida muhim tarkibiy qism kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining hissiy farovonligini ta'minlashdir. Bu farovonlik ko'p jihatdan boshlang'ich maktab o'quvchisida affektiv tartibga solish tizimining rivojlanishiga bog'liq. T. G. Kulikova tomonidan maxsus ishlab chiqilgan diagnostika vositalaridan foydalangan holda olib borilgan tadqiqotda, affektiv tartibga solish tizimi moslashgan va moslashtirilmagan boshlang'ich maktab o'quvchilari o'rtasida farqlanishi aniqlandi. Bundan tashqari, u maktabdagi moslashuvning shakliga qarab o'ziga xos xususiyatlarga ega - ta'lim, xulq-atvor yoki ikkala komponentning mavjudligi. «Moslashgan bolalar bilan solishtirganda maktabda moslashuvi bo'lgan boshlang'ich maktab o'quvchilarida affektiv tartibga solish tizimini shakllantirishdagi eng katta farqlar ushbu tizimning atrofdagi dunyoning o'zgaruvchan sharoitlariga, beqaror vaziyatga moslashish uchun javobgar bo'lgan darajalarida paydo bo'ladi.

Bolalar tez-tez duch keladigan birinchi psixologik to'siq ajralish tashvishidir. Uning tanish issiqligidan tuzilgan maktab muhitiga keskin o'tish qo'rquv va bezovtalik tuyg'ularini keltirib chiqarishi mumkin. Bu his-tuyg'ularni tan olish va ularga murojaat qilish juda muhim, chunki hal qilinmagan ajralish tashvishi bolaning butun maktab tajribasiga soya solishi mumkin.

Ijtimoiy moslashuv: Maktab faqat bilimlarni o'zlashtirish emas; bu bolalar munosabatlarni boshqarishni o'rganadigan ijtimoiy maydon. Ba'zilar uchun aloqalarni shakllantirish va ijtimoiy signallarni tushunish qiyin bo'lishi mumkin, bu esa ijtimoiy moslashuvga olib keladi. Inklyuzivlik va empatiyani rag'batlantiradigan muhitni yaratish bolalarga sog'lom ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va ijobiy aloqalarni o'rnatishga yordam berish uchun juda muhimdir.

Akademik bosimlar: Akademik landshaft bolalar uchun stress manbai bo'lishi mumkin, yaxshi ishlash uchun bosim ko'pincha tashvishga olib keladi. Har bir bola o'z tezligida o'rganadi va turli xil ta'lim uslublarini tan olish va ularga moslashish akademik bosimlarning muvaffaqiyatga to'sqinlik qilishiga yo'l qo'ymaslik uchun juda muhimdir.

Bezorilik va tengdoshlar dinamikasi: O'yin maydonchasi o'yin dinamikasiga qarab quvonch yoki qayg'u joyi bo'lishi mumkin. Bezorilik va tengdoshlarning salbiy munosabati bolaning ruhiyatiga chuqur ta'sir ko'rsatishi, yolg'izlik va qo'rquv hissini keltirib chiqarishi mumkin. Maktablar ushbu muammolarni faol ravishda hal qilishlari, bolalar hukm qilishdan qo'rqmasdan o'zlarini ifoda etishlari mumkin bo'lgan xavfsiz maydon yaratishlari kerak.

Nogironlik va maxsus ehtiyojlar: O'qishda nuqsoni yoki alohida ehtiyoji bo'lgan bolalar maktabga moslashishda o'ziga xos psixologik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Ushbu ehtiyojlarni erta aniqlash va hal qilish, bu bolalar maktab muhitining akademik va ijtimoiy jihatlarini boshqarish uchun zarur bo'lgan yordamni olishlarini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Ota-onalar ishtiroki: Ota-onalar bolaning ta'lim yo'lida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ota-onalarning ishtiroki yo'qligi ishonchsizlik va ajralish hissi paydo bo'lishiga yordam beradi. Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida mustahkam aloqani o'rnatish potentsial muammolarni yuzaga kelishidan oldin aniqlash va hal qilishga yordam beradigan yordam tizimini yaratadi.

Xulosa: Bolalarning maktabga moslasha olmasligining psixologik jihatlarini tushunish ijobiy va inklyuziv ta'lim muhitini yaratish uchun muhim ahamiyatga ega. Ajralish tashvishini bartaraf etish, sog'lom ijtimoiy o'zaro munosabatlarni rivojlantirish, akademik bosimlarni yumshatish, bezorilikka qarshi kurashish, maxsus ehtiyojlarni qondirish va ota-onalarning ishtirokini rag'batlantirish orqali biz har bir bolaning psixologik farovonligini rivojlantiradigan maktab tajribasiga birgalikda hissa qo'shishimiz mumkin. O'qituvchilar, ota-onalar va ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlik orqali biz maktab darvozalari orqali sayohat har bir yosh ong uchun o'zgaruvchan va quvonchli sarguzashtga aylanishini ta'minlashimiz mumkin.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА

Шойимова Шохиста Санакуловна

Кандидат психологических наук, доцент.

Ташкентский педиатрический медицинский институт

Узбекистан, г. Ташкент

Аннотация. В статье рассмотрены следующие группы факторов, оказывающих влияние на развитие профессиональной компетентности педагога: изменения в ведущей деятельности педагога, социальная ситуация развития и субъективные особенности педагога. Исследовательские работы различных авторов, публикации и эмпирические исследования позволили выделить и проанализировать ключевые факторы, определяющие развитие профессиональной компетентности педагога в каждой из данных групп.

Ключевые слова: развитие профессиональной компетентности, факторы влияния, педагогическая деятельность, социальная ситуация развития, субъективные особенности педагога, формирование профессионализма, профессиональная подготовка, инновационный подход, качество образования, саморазвитие педагога.

PEDAGOGNING KASBBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Shoyimova Shoxista Sanakulovna

Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent. Toshkent pediatriya tibbiyot instituti

O'zbekiston, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada pedagogning kasbiy malakasini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillarning quyidagi guruhlari ko'rib chiqiladi: pedagogning etakchi faoliyatidagi o'zgarishlar, rivojlanishning ijtimoiy holati va o'qituvchining sub'ektiv xususiyatlari. Turli mualliflarning ilmiy-tadqiqot ishlari, nashrlar va empirik tadqiqotlar ushbu guruhlarning har birida o'qituvchining kasbiy malakasini rivojlantirishni belgilovchi asosiy omillarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi.

Kalitso'zlar: kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish, ta'sir etuvchi omillar, pedagogik faoliyat, rivojlanishning ijtimoiy holati, o'qituvchining sub'ektiv xususiyatlari, kasbiy mahoratini shakllantirish, kasbiy tayyorgarlik, innovatsion yondashuv, ta'lim sifati, pedagogning o'zini o'zi rivojlantirish.

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER

Shoyimova Shokhista Sanakulovna

Candidate of psychological sciences, associate professor. Tashkent Pediatric Medical Institute Uzbekistan, Tashkent.

Annotation. The article examines the following groups of factors that influence the development of a teacher's professional competence: changes in the teacher's leading activities, the social situation of development and the subjective characteristics of the teacher. Research works by various authors, publications and empirical studies have made it possible to identify and analyze the key factors that determine the development of a teacher's professional competence in each of these groups.

Key words: development of professional competence, influencing factors, pedagogical activity, social situation of development, subjective characteristics of the teacher, formation

of professionalism, professional training, innovative approach, quality of education, self-development of the teacher.

Введение. В современном образовательном контексте профессионализм педагога является одним из ключевых факторов, определяющих качество образования и успех учеников. Развитие профессиональной компетентности педагога становится неотъемлемым условием улучшения педагогической деятельности и достижения высоких результатов в обучении.

Интерес к анализу факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности педагога, возникает из необходимости понять, какие условия и контексты способствуют эффективному профессиональному становлению и росту педагогических навыков. Количество и многообразие факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности, делает эту тему актуальной и интересной для исследования.

Целью данной научной статьи является системный анализ и обобщение существующих исследований, посвященных факторам, влияющим на развитие профессиональной компетентности педагога. Мы стремимся выявить и проанализировать ключевые факторы, которые оказывают влияние на формирование и развитие профессиональной компетентности педагога, а также разобраться в их взаимосвязях и взаимодействии.

Методы. В ходе работы был использован аналитический подход, позволяющий выявить и систематизировать ключевые факторы, влияющие на формирование и развитие профессиональной компетентности педагога. Результаты анализа основаны на обзоре ранее проведенных исследований и теоретических концепциях, разработанных учеными.

Обсуждение результатов. Важным вопросом, когда речь идет о развитии профессиональных компетенций педагога, является определение его детерминации. В рамках культурно-исторической концепции развития высших психических функций, предложенной Л.С.Выготским, были проведены исследования о влиянии общества на развитие сознания человека. В психологии эти идеи были дополнены пониманием того, что сама природа человека является результатом исторического процесса, а деятельность является основным способом и условием развития личности, согласно Ф.В.Запорожцу, А.Н.Леонтьеву и С.Л.Рубинштейну. Далее эти положения были расширены принципом единства сознания и деятельности, выдвинутым Б.Г.Ананьевым и Б.Ф.Ломовым, а также уделялось внимание роли общения в формировании сознания и личности индивида, а также активной роли личности в собственном развитии, согласно Л.И.Анцыферовой, А.Г.Асмолову, А.А.Бодалеву и другим.

Когда мы говорим о путях развития профессиональной компетентности педагога, важным фактором становится его детерминация. В рамках культурно-исторической концепции развития высших психических функций, исследования показали, что общество оказывает значительное влияние на формирование сознания человека. В отечественной психологии эти идеи были дополнены пониманием того, что сама природа человека является результатом исторического процесса, а деятельность является основным способом и условием развития личности. Затем эти положения были расширены принципом единства сознания и деятельности, ролью общения в формировании сознания и личности человека, а также активной ролью каждой личности в своем собственном развитии.

Системный подход позволяет рассматривать детерминацию как систему, состоящую из различных детерминантов. Хотя каузальные отношения являются основными связями в этой системе, детерминация не ограничивается только ими. В нее также включены внешние и внутренние факторы, а также связи, которые опосредуют взаимодействие этих факторов.

Системный подход представляет собой методологию, основанную на изучении си-

стем и их взаимодействиях. В данном контексте, детерминация воспринимается как система, состоящая из различных типов детерминантов, то есть факторов, которые влияют на развитие и формирование профессиональной компетентности.

Каузальные отношения играют ключевую роль в этой системе. Причина влияет на результат или следствие, и без причины не может быть следствия. Например, получение образования можно рассматривать как следствие обучения в учебном заведении.

Однако, детерминация не ограничивается только каузальными связями. В нее также включены внешние и внутренние факторы, а также их взаимосвязи. Это означает, что на развитие профессиональной компетентности могут влиять различные переменные, включая окружающую среду, социальную ситуацию, индивидуальные особенности человека и многое другое.

Различные авторы исследовали факторы, которые стимулируют развитие профессиональной компетентности. Эти факторы можно условно разделить на изменения в ведущей деятельности, социальной ситуации развития и субъектности человека.

Выделение детерминант развития профессиональной компетентности основано на принятом в работе определении и представлении о структурных компонентах изучаемого феномена. Важно отметить, что это разделение имеет условный характер, поскольку представленные компоненты являются составными частями целостной структуры, и, соответственно, детерминанты взаимосвязаны между собой.

В группу факторов изменения ведущей деятельности входят такие аспекты, как смена ведущей деятельности, изменение способа ее выполнения и совершенствование этого способа. Именно эти факторы оказывают наибольшее влияние на развитие деятельностного компонента профессиональной компетентности.

Один из наиболее изученных факторов в отечественной психологии - это смена ведущей деятельности при переходе от одной стадии развития к другой. Различные исследователи, такие как Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, А.В.Запорожец, Д.Б.Эльконин, Б.Ф.Ломов и другие, обратили внимание на важность этого фактора. В процессе профессионального становления педагога смена ведущей деятельности происходит на стадиях оптации, профессиональной подготовки и профессиональной адаптации. Однако, стоит отметить, что по мере развития профессиональных навыков и опыта, этот фактор постепенно утрачивает свое определяющее значение.

Безусловно, в процессе психического развития в зрелом возрасте оно происходит в рамках одной и той же деятельности. Еще одним фактором, оказывающим влияние на развитие профессиональной компетентности, является изменение способов выполнения деятельности в пределах той же профессиональной сферы. Исследования показывают (Б.Г.Ананьева, Н.С. Глуханюка, Э.Ф.Зеера, Е.А.Климовой, А.К.Марковой и др.), что на начальном этапе профессионального развития способ выполнения деятельности имеет нормативно-одобряемый характер, а на более продвинутом этапе или на стадии мастерства он становится индивидуально-творческим. Это свидетельствует о том, что с увеличением опыта и стажа работы происходят качественные изменения в развитии профессиональной компетентности.

Совершенствование способов выполнения профессиональной деятельности, например, внедрение новых образовательных программ и технологий, также способствует развитию профессиональной компетентности. В работах В.А.Сластенина, исследующего инновационные процессы в педагогике, отмечается противоречие, которое возникает в связи с развитием профессионализма. С одной стороны, профессия учителя имеет свои особенности и требует соблюдения определенных норм, нарушение которых может негативно сказаться на профессиональной репутации. С другой стороны, с ростом сложности задач возникает потребность в инновационном подходе, в преодолении устоявшихся норм и создании новых методов работы, которые могут отличаться от «обще-

принятых». Стремление к инновациям ведет к творческому самовыражению, выходящему за рамки привычных норм. Чем выше уровень достижений и инновационности, тем больше «нарушений» стандартов демонстрируется и привлекает внимание других учителей к этому подходу.

Вторая группа факторов, связанных с изменениями в социальной ситуации развития, включает в себя изменения в социально-экономической ситуации, условиях образовательной среды, особенностях реализации профессиональных планов, случайных событиях и других аспектах. Эти факторы оказывают наибольшее влияние на развитие социально-коммуникативного компонента профессиональной компетентности педагога.

Изменение социальной ситуации развития способствует развитию профессиональной компетентности, поскольку оно «вынуждает» человека изменять привычные способы поведения и мотивирует его искать новые возможности для профессиональной реализации (Л.И.Божович, Л.С.Выготский и др.). Это особенно ярко проявляется на стадии профессиональной подготовки и профессиональной адаптации (Э.Ф.Зеер, Е.А.Климов, А.К.Маркова и др.).

В рамках данной группы факторов также следует упомянуть изменение социально-экономических условий жизнедеятельности, таких как изменения в работе образовательных учреждений, сокращение рабочих мест, изменения в оплате труда и другие аспекты. Современные социально-экономические условия можно назвать чрезвычайными и «экспериментальными». Как отмечает Б.А.Сосновский, социальная нестабильность оказывает влияние на ориентацию человека во времени (прошлое, настоящее и будущее), на развитие его самосознания, уровень профессионализма и интеллектуальные возможности, увеличивая количество критических ситуаций в жизни человека.

Расширение социально-профессионального окружения имеет свои позитивные стороны, но необходимо также учитывать его потенциальные негативные последствия. Например, хотя такое расширение может способствовать профессиональному росту, оно может также привести к социальной изоляции педагога от семьи и друзей. Постоянно занятая работой, педагог может испытывать давление на личную жизнь и здоровье. Кроме того, случайные события, такие как потеря работы или изменение условий труда, могут оказать значительное влияние на развитие профессиональной компетентности педагога. В таких ситуациях педагог может быть вынужден быстро адаптироваться к новым условиям и требованиям, что может стимулировать его профессиональный рост.

Ключевое значение имеет балансирование между профессиональным ростом и личным благополучием. Важно учитывать как позитивные стороны таких изменений, так и возможные негативные последствия, чтобы добиться гармонии между профессиональной компетентностью и личной сферой жизни педагога.

Таким образом, изменение социально-экономических условий жизнедеятельности является важным фактором, влияющим на развитие профессиональной компетентности педагога. Оно требует от педагога гибкости, адаптивности и умения приспосабливаться к изменениям. Однако, необходимо учитывать потенциальные негативные последствия таких изменений и предпринимать меры для поддержания педагогической эффективности и благополучия.

Третья группа факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности педагога, связана с характеристиками субъектности человека. Эти характеристики обусловлены внутренними условиями развития личности и необходимостью активно заниматься саморазвитием.

Субъектность педагога включает в себя такие аспекты, как его мотивация, уверенность в своих способностях, саморефлексия, гибкость мышления и способность к самоорганизации. Эти внутренние особенности и качества играют важную роль в развитии профессиональной компетентности.

Мотивация является одним из ключевых факторов, определяющих направленность и уровень заинтересованности педагога в профессиональном развитии. Уверенность в своих способностях позволяет педагогу преодолевать трудности, стремиться к новым достижениям и не бояться экспериментировать.

Саморефлексия является основой для постоянного анализа и оценки своей профессиональной практики. Она помогает педагогу осознать свои сильные и слабые стороны, идентифицировать области для улучшения и активно работать над своим развитием. Гибкость мышления является важным качеством, особенно в быстро меняющейся педагогической среде. Способность адаптироваться к новым требованиям и быстро реагировать на изменения помогает педагогу эффективно работать и развиваться. Наконец, способность к самоорганизации позволяет педагогу эффективно планировать свою работу, управлять временем и ресурсами, а также самостоятельно проводить инициативы по своему профессиональному развитию.

Важно отметить, что эти характеристики субъектности взаимосвязаны и взаимообусловлены. Наличие сильной мотивации может укреплять уверенность в способностях и стимулировать саморефлексию, а гибкость мышления требует от педагога активности и самостоятельности.

Все эти факторы взаимодействуют между собой и влияют на развитие профессиональной компетентности педагога. Характеристики субъектности играют ключевую роль в адаптации и развитии педагога, позволяя ему становиться более компетентным и успешным профессионалом.

Еще одним важным фактором, который детерминирует развитие профессиональной компетентности педагога, является социально-профессиональная активность. Эта активность означает участие педагога в профессиональном сообществе, профессиональных сетях и организациях, а также в различных профессиональных мероприятиях, конференциях, семинарах и обменах опытом.

Социально-профессиональная активность подразумевает активное взаимодействие педагога с коллегами и экспертами данной области, обмен знаниями, идеями и лучшими практиками. Участие в таких профессиональных сетях и мероприятиях предоставляет педагогу возможность расширить свои знания и навыки, обогатить свой профессиональный опыт, а также получить обратную связь и поддержку от коллег.

Социально-профессиональная активность также способствует созданию благоприятного профессионального климата и развитию профессиональных отношений, которые в свою очередь способствуют усилению мотивации и саморефлексии педагога. Помимо этого, социально-профессиональная активность позволяет педагогу участвовать в обновлении и разработке образовательных программ, методик и подходов, что способствует его профессиональному росту и прогрессу.

В целом, социально-профессиональная активность является неотъемлемой частью процесса развития профессиональной компетентности педагога. Участие в профессиональном сообществе и активная социальная практика помогают педагогу расширять свои границы знаний, навыков и опыта, что, в итоге, способствует повышению его профессиональной компетентности.

Инновационная образовательная среда предоставляет педагогу возможность постоянного обучения и самосовершенствования. Она стимулирует учителя к поиску новых методов и подходов к обучению, а также к развитию своих профессиональных навыков. Важным фактором развития профессиональной компетентности педагога является также наличие поддержки со стороны коллег и руководства. Взаимодействие с опытными коллегами, обмен опытом и знаниями, а также возможность получения конструктивной обратной связи помогают педагогу развиваться и расти профессионально.

Также необходимо отметить роль саморефлексии в развитии профессиональной ком-

петентности педагога. Способность анализировать свою деятельность, выявлять сильные и слабые стороны, а также учиться на своих ошибках позволяет педагогу постоянно совершенствоваться и повышать свою профессиональную эффективность.

Таким образом, инновационная образовательная среда, поддержка коллег и руководства, а также саморефлексия являются важными факторами развития профессиональной компетентности педагога. Их наличие способствует активному и эффективному профессиональному росту и развитию педагога.

Заключение. Исследование факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности педагога, имеет важное практическое значение. Полученные результаты позволяют более глубоко понять процессы формирования и развития профессионализма у педагогов. Данный анализ может быть использован для разработки более эффективных программ профессиональной подготовки, системы обучения и оценки педагогической компетентности. Понимание этих факторов может способствовать разработке и внедрению более эффективных подходов к профессиональной подготовке и дальнейшему развитию педагогов. А также, учет факторов, влияющих на развитие профессиональной компетентности, позволит оптимизировать процессы обучения и повысить качество педагогической работы.

Литература:

1. Анисимова О.А. Психолого-педагогическая компетентность как фактор сохранения и укрепления профессионального здоровья учителя: Дисс... канд. психол. наук – М., 2002. – 160 с.
2. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов; отв. ред. А. В. Брушлинский, В. А. Кольцова. □ М.: Наука, 1999. 350 с.
4. Митина Л.М., Митин Г.В., Анисимова О.А. Профессиональная деятельность и здоровье педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 386 с.
5. Печеркина, А. А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика. Монография / А.А.Печеркина, Э.Э. Сыманюк, Е. Л. Умникова : Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург : [б.и.], 2011. – 233 с.
6. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997. – 224 с.
7. Сосновский Б.А. Психология человека в условиях нестабильности // Ежегодник Рос. психол. об-ва – Том 2, вып. 2. – М., 1996. – 86

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi 20.11.2023. Buyurtma №2447.
«Buxoro viloyat bosmaxonasi» MCHJda chop etildi.

